వేమూరీ దుర్గానాగేశ్వర రావుగారు స్మృతి గ్రన్థావలీ

వేమూరీ దుర్గానాగేశ్వర రావుగారు స్మృతి గ్రన్థావలీ

శాస్త్ర శృఙ్ఖలా

వైయాకరణభూషణసారః

వైయాకరణభూషణసారః

ధాత్వాఖ్యాతార్థనిర్ణయః

।। ఫలవ్యాపారయోరితి ।।

ఫలం చ వ్యాపారశ్చైతయోరర్థయోర్వాచకత్వేన ధాతుః స్మృతః। ఫలవ్యాపారయోర్వాచకో ధాతుః। ఫలవ్యాపారౌ చ ధాతువాచ్యావిత్యర్థః। తిఙస్తు ఆశ్రయే స్మృతాః। ప్రత్యాసత్త్యా ఫలాశ్రయే కర్మణి వ్యాపారాశ్రయే కర్తరి చ వాచకత్వేన తిబాదయః స్మృతాః। కర్మకర్తారౌ తిబాదివాచ్యావిత్యర్థః। భావార్థకతిఙాం ధాత్వర్థానువాదకమాత్రత్వాన్న తేఽత్ర గ్రాహ్యాః। ఫలం ప్రతి వ్యాపారః ప్రధానమ్। ఫలనిరూపితవిశేష్యతావాన్ వ్యాపారః, ఫలం చ తద్విశేషణమిత్యర్థః। తిఙర్థస్తు, కర్తృకర్మణీ ప్రత్యాసత్త్యా ఫలవ్యాపారయోర్విశేషణమ్। ఫలవ్యాపారౌ విశేష్యౌ కర్తృకర్మణీ చ తద్విశేషణే ఇత్యర్థః। ఇత్యతీవ సంక్షిప్తః కారికార్థః।

నను యల్లిఙ్గం యద్వచనం యా చ విభక్తిర్విశేష్యస్య। తల్లిఙ్గం తద్వచనం సైవ విభక్తిర్విశేషణస్యాపి।। ఇత్యభియుక్తోక్తేర్విశేష్యవిశేషణవాచకపదయోః సమానవచనకత్వనియమలాభాత్స్మృతా ఇత్యస్య విశేష్యవాచకపదోత్తరవచనవిరుద్ధవచనాన్తస్య ధాతురిత్యత్రైకవచనాన్తే విశేష్యేఽన్వయో న స్యాదత ఆహధాతురిత్యత్రేత్యాద్యన్వయ ఇత్యన్తమ్। అనన్వితార్థకవిభక్త్యాదిత్యాగేనాన్వయయోగ్యవిభక్త్యాదికల్పనం విపరిణామః। స్మృతశబ్దోత్తరమేకవచనం ప్రయుజ్యోచ్చారణం వచనవిపరిణామోఽత్రేత్యర్థః। విశేష్యవిశేషణవాచకపదయోః సమానవచనకత్వనిమమాదేవ `శుక్లః పటాః' ఇత్యాదౌ విశేష్యవిశేషణభావేన నాన్వయబోధః। న చలిఙ్గసంఖ్యావిభేదేఽపి విశషణవిశేష్యతా। విభక్తిః పునరేకైవ విశేషణవిశేష్యయోః।। ఇతి న్యాయాత్ `వేదాః ప్రమాణమ్' ఇత్యాదావివ ప్రకృతేఽపి స్మృతా ఇతి ధాతురిత్యత్ర విశేషణం స్యాదితి వాచ్యమ్। యత్ర విశేష్యవాచకపదోత్తరవిభక్తిబోధ్యసంఖ్యావిరుద్ధసంఖ్యాయా వివక్షాఽఽవశ్యకీ తత్రైవ తన్న్యాయప్రవృత్తేః। యథావిశేష్యవాచకపదం `ప్రమాణమ్' ఇతి, తత్రత్యవిభక్తిబోధ్యసంఖ్యాఏకత్వం తద్విరుద్ధసంఖ్యా వేదా ఇతి బహుత్వసంఖ్యా తద్వివక్షాయాస్తత్రాఽఽవశ్యకత్వేన లక్షణసంగతిః। వేదాః ప్రమాణమిత్యవ వేదేషు ఏకజాతీయప్రమాణత్వం బోధయితుమిష్టమ్। తచ్చ వేదగతబహుత్వసంఖ్యావివక్షాం వినాఽనుపపన్నామిత్యాది లుమఞ్జూషాయాం సుబర్థవిచారే శేషే ద్రష్టవ్యమ్। ప్రకృతే స్మృతా ఇతి బహుత్వసంఖ్యావివక్షాయాం కారణాభావ ఇతి భావః।

ఫలవ్యాపారయోరితి ద్వివచననిర్దేశేన ఫలే వ్యాపారే చ ధాతోః పృథక్శక్తిరితి సూచితం, న తు ఫలావచ్ఛిన్నవ్యాపార ఏకా శక్తిః। తథా సతి విశేష్యవిశేషణభావే వినిగమనావిరహేణ వ్యాపారావచ్ఛిన్నఫలే చైకా శక్తిరితి శక్తిద్వయకల్పనాసామ్యేఽపి ఫలావచ్ఛిన్నవ్యాపారత్వం వ్యాపారావచ్ఛిన్నఫలత్వం చేతి గురుశక్యతావచ్ఛేదకద్వయకల్పనాపత్తేః। కిం చ ఫలస్య వ్యాపారస్య త విశిష్టవిషయైకశక్త్యోపస్థితత్వాత్పదార్థైకదేశత్వేన తణ్డులం పచతీత్యాదౌ ఫలే తణ్డులస్య, చైత్రేణ తణ్డులః పచ్యతే ఇత్యాదౌ వ్యాపారే చైత్రస్య చాన్వయో న స్యాత్। పదార్థః పదార్థేనేతిన్యాయాత్। యత్ర విశేషణాన్వయశ్చికీర్షితస్తత్రేతరావిశేషణత్వేన(ఇతరనిరూపితావితవిశేషణత్వానాపన్నత్వేన) జ్ఞాయమానత్వస్య నియమాత్। విశిష్టవిషయైకశక్త్యాఽర్థోపస్థితేర్విశేష్యవిశేషణభావాపన్నత్వేనైవానుభవాత్। అత ఏవ ఘటపదాత్ ఘటత్వవిశిష్టఘటవిషయైకశక్త్యుపస్థితఘటత్వే నిత్యత్వవిశేషణాభిప్రాయేణ నిత్యో ఘట ఇతి ప్రయోగో న భవతి। పదార్థైకదేశే ఘటే నీల ఇతి విశేషణాన్వయస్తు భవత్యేవ। ఘటస్యేతరావిశేషణత్వేన జ్ఞాయమానత్వాత్। ఏవం రాజపురుష ఇతి వృత్తావపి రాజ్ఞి ఋద్ధస్యేతి విశేషణాన్వయో న భవతి। రాజ్ఞః పురుషవిశేషణత్వేన జ్ఞాయమానత్వాత్। సున్దరో రాజపురుష ఇతి పురుషే సున్ద ఇతి విశేషణాన్వయో భవత్యేవ। పురుషస్యేతరావిశేషణత్వేన జ్ఞాయమానత్వాత్। ఋద్ధస్య రాజ్ఞః పురుష ఇతి వాక్యే తు ఏకార్థీభావాభావేన విశేషణాన్వయకాలే రాజ్ఞ ఇతరావిశేషణత్వేన జ్ఞాయమానత్వాద్రాజ్ఞి ఋద్ధస్యేతి విశేషణాన్వయో భవతి। వాక్యే పృథక్పదార్థోపస్థిత్యనన్తరమాకాఙ్క్షాదివశాద్విశేష్యవిశేషణభావేనాన్వయః। వృత్తౌ తు విశేషణవిశేష్యభావాపన్నైవ పదార్థోపస్థితిరితి విశేషాత్। ఏతదేవ పదార్థః పదార్థేనాన్వేతి న తు పదార్థైకదేశేనేతి న్యాయతాత్పర్యమ్। అన్యథా రాజ్ఞః పురుష ఇతి వాక్యేఽపి రాజ్ఞః పురుషేఽన్వయో న స్యాత్। పురుషత్వవిశిష్టపురుషవిషయైకశక్త్యుపస్థితపురుషస్య పదార్థైకదేశత్వాదితి బోధ్యమ్।

తత్ర ఫలాంశ ఉత్సర్గతో వ్యాపారవిశేషణమ్। జన్యజనకభావః, సంసర్గః ఫలానుకూలో వ్యాపార ఇతి విశేషణవిశేష్యవిశేష్యభావేనైతయోరన్వయః। నను హరిపదాదుపస్థితయోసూర్యసింహయోః పరస్పరం విశేషణవిశేష్య(ఆధారాధేయ)భావేనాన్వయబోధానుభవాత్, `వా స్యాద్వికల్పోపమయోరేవార్థేఽపి సముచ్చయే' ఇతి కోశాద్వాశబ్దోపస్థితవికల్పాః ద్యోరర్యయోః పరస్పరం విశేష్యవిశేషణభావేనాన్వయస్యాదృష్టత్వాచ్చ విభిన్నపదోపస్థితయోరేవాన్వయ ఇతి నియమాఙ్గీకారావస్యకత్వేనైకపదోపస్థితయోః ఫలవ్యాపారయోస్తథాఽన్వయో న స్యాదితి పృథక్శక్తిస్వీకారోఽయుక్త ఇతి చేన్న। పరమతే లడాద్యర్థకృతివర్తమానత్వాద్యోః స్వమతేఽపి తిఙర్థాశ్రయసంఖ్యయోఇ్చ పరస్పరమన్వయదర్శనేన చ తాదృశనియమస్య సంకోచనీయతయా వ్యుత్పత్తివైచిత్ర్యా ఫలవ్యాపారయోః పరస్పరాన్వయాఙ్గీకారే బాధకాభావాత్। అథ పృథక్శక్తిపక్షే గమనమితి పదాత్స్వాతన్త్ర్యేణ ఫలస్య ప్రతీత్యా గమనం న

వ్యాపార ఇతి ప్రతీత్యాపత్తిస్తద్వారణాయైకశక్తిపక్ష ఏవాఙ్గీకర్తుముచిత ఇతి చేత్తదపి న। ప్రథమోపస్థితత్వేనాన్తరఙ్గత్వాత్ఫలవ్యాపారయోస్తావత్ప్రథమతో విశేషణవిశేష్యభావేనాన్వయో భవతి పశ్చాత్త్వర్థాన్తరేణ। తతశ్చ ఫలస్య స్వాతన్త్ర్యేణానుపస్థితేర్గమనపదాద్వ్యాపారస్యైవ ఫలవిశేషణకస్య విశేష్యతయా ప్రతీతిర్న విపరీతస్యేతి గమనం న వ్యాపార ఇతి ప్రతీత్యనాపత్తేః।

ఋముప్రాప్తం ఫలాంశమాచష్టే ఫలం విక్లిత్త్యాదీతి। విక్లిత్తిఃశిథిలీభావోఽవయవవిభాగవిశేషస్తత్సంయోగో వా। తస్య చ విక్లిత్తిత్వాదివిశేషరూపేణ వాచ్యతా న తు ఫలత్వేన సామాన్యరూపేణ। తత్తద్విశేషరూపేణైవ తద్బోధస్యానుభవసిద్ధత్వాత్ ధాతుత్వాదికమజానతామపి కావ్యజ్ఞాదీనాం తథా బోధాచ్చ। అత ఏవ వాక్యార్థప్రదర్శనావసరేవిక్లిత్త్యనుకూల ఉత్పత్త్యనుకూల ఇత్యాదివిశేషరూపేణైవ ఫలబోధ ఉచ్యమానః సంగచ్ఛతే। యద్యపి లోకే యదుద్దేశేన క్రియాప్రవృత్తిస్త్వత్త్వం ఫలత్వం తథాఽప్యత్ర పారిభాషికం తద్గృహ్యతే। అన్యథా పాకోద్దేశ్యాయా బుభుక్షానువృత్తేరనిష్పత్తావపాక్షీదితి ప్రయోగానాపత్తేః। తథా పరోపకారాయ సతాం ప్రవృత్తయః। పరోపకారాయ వహన్తి నద్య ఇత్యాదౌ పరోపకారరూపఫలస్య వ్యాపారవ్యధికరణస్య సత్త్వాత్ప్రవృత్త్యాదిక్రియాణామకర్మకాణామపి సకర్మకత్వాపత్తేః। కించిదుద్దిశ్యైవ లోకే క్రియాపవృత్తిదర్శనేన సకర్మకాకర్మకవ్యవహారస్య దుర్బోధత్వాచ్చ।

విక్లిత్త్యాదినిష్ఠం పారిభాషికఫలత్వం చ `కర్తృప్రత్యయసమభివ్యాహారే తద్ధాత్వర్థజన్యత్వే సతి తద్ధాత్వర్థనిష్ఠవిశేష్యతానిరూపితప్రకారతాశ్రయతవే చ సతి తద్ధాత్వర్థత్వమ్' ఇతి। తణ్డులం పచతీత్యత్ర పచ్ధాత్వర్థఫ్త్కారాదివ్యాపారజన్యత్వే సతి తాదృశవ్యాపారనిష్ఠవిశేష్యతానిరూపితప్రకారతాపన్నత్వం పచ్వాత్వర్థే విక్లిత్తౌ వర్తత ఇతి కృత్వా లక్షణసమన్వయః। ఏవంఅగ్నేర్మాణవకం వారయతీత్యాదౌ సంయోగానుకూలవ్యాపారాభావానుకూలవ్యాపారరూపే ధాత్వర్థే సంయోగానుకూలవ్యాపారాభావే లక్షణసమన్వయాత్ఫలత్వమూహ్యమ్। అత్ర `కర్తృప్రత్యయసమభివ్యాహారే' ఇత్యుపలక్షణం న తు విశేషణమ్। న కర్తృప్రత్యయసమభివ్యాహారే యస్యార్థస్య ఫలత్వం, కర్మప్రత్యయసమభివ్యాహారేఽపి తస్యైవార్థస్య ఫలత్వం భవతీతి బోధ్యమితి యావత్। అః కర్మప్రత్యయస్థలే పచ్యతే తణ్డులః పక్వస్తణ్డుల ఇత్యాదౌ విక్లిత్త్యాదేర్విశేష్యత్వేఽపి నో అఫలత్వాపత్తిః। అత్ర ప్రథమవిశేషణదలే జన్యత్వే సతీత్యేతావన్మాత్రోక్తౌ విభాగజన్యసంయోగాదిరూపే పతత్యాద్యర్థే విభాగస్య కృతీసాధ్యత్వేన జన్యత్వాత్ఫలత్వాపత్తిః స్యాత్తద్వారణాయ జన్యత్వే నిరూపకతాసంబన్ధేన ధాత్వర్థో విశేషణమ్। ధాత్వర్థనిరూపితజన్యత్వే సతీత్యర్థః। నిరుక్తవిభాగస్య చ ధాత్వర్థనిరూపితజన్యత్వాభావాన్నాతిప్రసఙ్గః। నన్వేవమపి విభాగస్య ఉత్తరదేశసంయోగానుకూలవ్యాపారరూపగమ్యాదియత్కించిద్ధాత్వర్థజన్యత్వాత్ఫలత్వాపత్తి స్తదవస్థైవేతి చేన్న, ధాతోస్తదితి విశేషణాత్। ప్రత్యాసత్త్యా యద్ధాత్వర్థత్వం యద్ధాత్వర్థనిష్ఠవిశేష్యతానిరూపితప్రకారతాపన్నత్వం వా తద్ధాత్వర్థనిరూపితజన్యత్వే

సతీత్యర్థః। తథా చ నిరుక్తవిభాగే
పతిధాత్వర్థసంయోగనిష్ఠవిశేష్యతానిరూపితప్రకారతాపన్నత్వేఽపి పతిధాత్వర్థత్వేఽపి చ
పతతిధాత్వర్థనిరూపితజన్యత్వాభావాన్న ఫలత్వమ్। నన్వేవం ప్రయాగాత్కాశీం
గచ్ఛతీత్యాదౌ గమ్యాద్యర్థవ్యాపారజన్యత్వాద్విభాగస్య ఫలత్వాపత్తిరితి చేన్న।
తద్ధాత్వర్థత్వమితి విశేష్యోపాదానాత్। తద్ధాతుజన్యోపస్థితివిషయత్వమిత్యర్థః।
ఉత్తరదేశసంయోగానుకూలో వ్యాపారో గమ్యాద్యర్థః। తత్ర
పూర్వదేశవిభాగమన్తరోత్తరదేశసంయోగస్యాత్యన్తాసంభవేన నాన్తరీయకతయా
విభాగస్యోత్తరదేశసంయోగానుకూలవ్యాపారరూపగమిధాత్వర్థజన్యత్వేఽపి
గమిధాతూపస్థితివిషయత్వాభావాన్న ఫలత్వమితి భావః। నన్వేవమపి పర్ణం పతతీత్యత్ర
విభాగజన్యసంయోగే పతతిధాత్వర్థవిభాగజన్యత్వే సతి తద్ధాత్వర్థత్వాత్ఫలత్వాపత్తిరితి చేత్।
తద్వారణాయ తద్ధాత్వర్థనిష్ఠేత్యాదిసత్యన్తం ద్వితీయవిశేషణమ్। తతశ్చ నిరుక్తసంయోగస్య
పతతిధాత్వర్థజన్యత్వేఽపి పతతిధాత్వర్థత్వేఽపి చ
పతతిధాత్వర్థనిష్ఠవిశేష్యతానిరూపితప్రకారతాపన్నత్వాభావాన్న ఫలత్వమ్। ఏవం చ
పతతిధాత్వర్థే విభాగసంయోగయోర్మిథః ఫలత్వవారణాయ సత్యన్తం విశేషణద్వయమ్। తేన
వృక్షాత్పర్ణం భూమౌ పతతీత్యాదౌ విభాగాశ్రయస్య వృక్షాదేః, సంయోగాశ్రయస్య భూమ్యాదేశ్చ
న కర్మత్వమిత్యూహ్యమ్। ఇదం చ క్వచిదకర్మకధాతౌ వ్యాపారమాత్రం ధాత్వర్థ ఇతి మతేన।
ఫలవ్యాపారయోర్ధాతురితి ప్రాయోవాదాభిప్రాయేణ। తన్మతానఙ్గీకారే తు సత్యన్తం
ద్వితీయవిశేషణం న దేయమితి వోధ్యమ్। తేన తద్ధాత్వర్థజన్యత్వే సతి తద్ధాత్వర్థత్వమ్।
ఇత్యేవ ఫలలక్షణమ్। అత్ర జన్యత్వం చాఽఽరోపితానారోపితసాధారణం గ్రాహ్యమ్।
తేనేశ్వరస్తిష్ఠతి, పత్యే శేతే, ఇత్యాదౌ నావ్యాప్తిః। ఈశ్వరస్థితేః పత్యుద్దేశ్యకశయనాదేశ్చ వస్తుతో
ధాత్వర్థాజన్యత్వాత్స్థితౌ శయనాదౌ చ జన్యత్వారోపాత్। స్థిత్యనుకూలో వ్యాపారస్తిష్ఠతేరర్థః।
శీఙాదేశ్చ శయనవిషయకోఽధ్యవసాయోఽర్థ ఇతి జ్ఞేయమ్। ఆదిశబ్దాత్ `ఆస్తే' ఇత్యస్య
గ్రహణమ్। గాం పయో దోగ్ధీత్యాదౌ
చాన్తఃస్థితద్రవద్రవ్యనిష్ఠవిభాగానుకూలవ్యాపారానుకూలవ్యాపారో దుహరర్థః। తత్ర
గోపనిష్ఠతద్ధాత్వర్థవ్యాపారజన్యత్వాత్తద్ధాత్వర్థనిరూపితప్రకారతాపన్నత్వాత్తద్ధాత్వర్థత్వాచ్చ
గోనిష్ఠవ్యాపారస్య ఫలత్వం, విభాగస్యాపి
గోనిష్ఠతద్ధాత్వర్థవ్యాపారజన్యత్వాత్తద్ధాత్వర్థనిష్ఠేత్యాదివిశేషణవిసేష్యోభయయుక్తత్వాచ్చ
ఫలత్వం బోధ్యమ్। ఆదిపదాదజాం గ్రామం నయతీత్యాది। నన్వేవమగ్నేర్మాణవకం
వారయతీత్యాదౌ సంయోగానుకూలవ్యాపారాభావస్యైవ సంయోగస్యాపి
మాణవకనిష్ఠతద్ధాత్వర్థవ్యాపారజన్యత్వాదిత్రితయయుక్తత్వాత్ఫలత్వాపత్తిరితి చేదస్తు
నామ। నహి తావన్మాత్రేణ కశ్చిద్దోషో భవతి।
ఉత్తరదేశసంయోగానుకూలవ్యాపారానుకూలవ్యాపారే
నీధాత్వర్థేఽజానిష్ఠతద్ధాత్వర్థవ్యాపారజన్యత్వాదివిశిష్టసంయోగరూపఫలాశ్రయత్వాద్గ్రామ
స్యేవాగ్నేరపి కర్మతాయాం ద్వితీయాపత్తిరితి తు న వాచ్యమ్।
కర్మసంజ్ఞాయామభావప్రతియోగివ్యాపారజన్యఫలస్యాగ్రహణాత్। అన్యథా వారణార్థానామితి

సూత్రం కర్తురీప్సితతమమిత్యస్యాపవాదః స్యాత్। తతశ్చ మాణవకమిత్యత్రాపి ద్వితీయానాపత్తేః। తణ్డులం పచతీత్యాదౌ కర్మసంజ్ఞాయాశ్చరితార్థత్వాత్। పశ్య మృగో ధావతీత్యాదౌ దృశిదాత్వర్థనిష్ఠవిశేష్యతానిరూపితప్రకారతాపన్నత్వేఽపి ధావనాదేర్న ఫలత్వమ్। దృశిధాత్వర్థనిరూపితజన్యత్వాభావాద్దృశిదాత్వర్థత్వాభావాచ్చ। అన్యతా ప్రధానానురోధికర్మత్వస్య బలవత్త్వాన్మృగస్య కర్తృత్వం న స్యాత్। ఏవం మాషేష్వశ్వం బధ్నాతీత్యాదౌ యదా పుష్ట్యర్థే మాషభక్షణాయైవ మాషక్షేత్రేఽశ్వబన్ధనం తదా భక్షణస్య బధ్నాత్యర్థజన్యత్వాభావాద్బధ్నాత్యర్థత్వాభావచ్చ న ఫలత్వమితి భక్షణాశ్రయత్వేఽపి మాషాణాం న కర్మత్వమితి బోధ్యమ్।

ఏవం ఫలం నిరూప్య వ్యాపారం నిరూపయతివ్యాపారస్త్వితి। వ్యాపారలక్షణం చధాత్వర్థఫలజనకత్వే సతి ధాతువాచ్యత్వమ్। పచతీత్యాదౌ విక్లిత్త్యాదిధాత్వర్థఫలజనకత్వాద్ధాతువాచ్యత్వాచ్చ ఫూత్కారాదేర్వ్యాపారత్వమిత్యర్థః। ధాతువాచ్యత్వమిత్యేతావన్మాత్రోక్తౌ విక్లిత్త్యాదేర్వ్యాపారత్వప్రసఙ్గః। అతో ధాత్వర్థఫలజనకత్వే సతీత్యన్తం విశేషణమ్। తావన్మాత్రోక్తౌ కాష్ఠైస్తణ్డులం పచతీత్యాదౌ కాష్ఠతణ్డులనిష్ఠప్రజ్వలనావయవసంయోగమార్దవార్థత్వస్వస్వావాన్తరక్రియయోర్విక్లిత్త్యాత్మక ధాత్వర్థఫలజనకత్వాద్వ్యాపారత్వాపత్తౌ తృతీయాద్యనాపత్తిః। అతో ధాతువాచ్యత్వమితి విశేష్యమ్। తథా చ దేవదత్తనిష్ఠఫూత్కారాదివ్యాపారస్య ధాతువాచ్యత్వవివక్షణేన కాష్ఠాదిగతక్రియాణాం ధాతువాచ్యత్వాభావాన్న దోషః। కాష్ఠాదిగతక్రియాణాం ధాతువాచ్యత్వవివక్షాయాం తు భవత్యేవ తాసాం వ్యాపారత్వమ్। అత ఏవ స్థాలీ పచతి కాష్ఠాని పచన్తీత్యాది సంగచ్ఛతే। ధాతువాచ్యవ్యాపారాశ్రయస్యైవ కర్తృత్వాదితి భావః। ఏవం చ ఫలానుకూలో వ్యాపారో ధాత్వర్థో బోధ్యః। నను కిం కరోతీతి ప్రశ్నే యథా పచతీత్యుత్తరం భవత్యేవమస్తీత్యుత్తరాభావాదస్త్యాదీనాం క్రియావాచకత్వం న స్యాదితి చేన్న, అయమేవ ఫలానుకూలో వ్యాపారః క్రియాశబ్దేన భాష్యాదిషు వ్యపదిష్ట ఇత్యాశయేనైవ భూషణసారకృతా భావనాభిధా సాధ్యత్వేనాభిధీయమానా క్రియా' ఇతి వ్యాపారలక్షణస్యోక్తత్వాత్। వక్ష్యతి చ గ్రన్థకారోఽపివ్యాపారో భావనా సైవోత్పాదనా సైవ చ క్రియా, ఇతి వ్యాపారస్యైవ క్రియాత్వమ్। ఉత్పత్త్యర్థకభూధాతుప్రకృతికణ్యన్తాత్ `ణ్యాసశ్రన్థో యుచ్' ఇతి భావే యువా నిష్పన్నో భావనాశబ్ద ఉత్పత్త్యనుకూలబ్యాపారమాచష్టే। అభిధాశబ్దస్తు అభిదధాతిజనయతి ఫలమితి వ్యుత్పత్త్యా ఫలజనకవ్యాపారమాచష్టే। తత్రాభిపూర్వాద్ధధాతేః `ఆతశ్చోపసర్గే' ఇతి కర్తరి కప్రత్యయః। తథా చ భావనాభిధాపరపర్యాయా సాధ్యత్వేనాభిధీయమానార్థాత్మికా క్రియా వ్యాపార ఇత్యర్థః। అత్ర భావనాభిధేత్యుక్తిస్తు వ్యాపారస్య ధాత్వర్థత్వేఽపి భావనాదిపదవాచ్యస్యార్థవిశేషస్యాఽఖ్యాతార్థత్వమితి భ్రమనిరాసార్థా। క్రియేత్యుక్తిస్తు భవతేర్థ్యన్తస్య శుద్ధేన కరోతినా తుల్యార్థత్వప్రదర్శనార్థేతి బోధ్యమ్। న చైవం ధాత్వర్థవ్యాపారస్య క్రియాత్వోక్తౌ సామాన్యవిశేషతయా ప్రశ్నోత్తరభావేన సామానాధికరణ్యాత్పచ్యాద్యర్థవ్యాపారస్య క్రియాత్వసిద్ధావపి అస్త్యాదీనాం క్రియాత్వానుపపత్తిః పుర్వోక్తా తదవస్థైవేతి వాచ్యమ్। ఆసన్నవినాశం కంచిదుద్దిశ్య కిం

కరోతీతి ప్రశ్నే అస్తీత్యుత్తరస్య సర్వసంమతత్వేనాస్త్యాదీనామపి క్రియాత్వస్య సూపపాదత్వాత్। క్రియాశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తస్య `పదాన్తరసమభివ్యాహారమన్తరా సాధ్యత్వేన ప్రతీయమానత్వస్య' కరోతీత్యాదావివాస్త్యాదావపి సత్త్వేన క్రియాత్వస్యాయత్నసిద్ధత్వాచ్చ। అత్ర సాధ్యత్వం ముఖ్యత్వాత్పదాన్తరార్థనిరపేక్షం స్వతః సిద్ధం గ్రాహ్యమ్। పదాన్తరార్థసాపేక్షస్య తస్య గౌణత్వాత్। ఏవం చ పదాన్తరసమభివ్యాహారం వినాపి సాధ్యత్వరూపేణ ప్రతీయమానత్వం వ్యాపారత్వమితి యావత్। ఘటం కరోతీత్యాదౌ కరోతిసమభివ్యాహారే ధటాదీనామపి సాధ్యత్వేన ప్రతీయమానత్వాదతివ్యాప్తివారణాయ పదాన్తరాదివినైవేత్యన్తస్య నివేశః। కరోత్యాద్యసమభివ్యాహారే తు ఘటాదీనాం సిద్ధత్వేనవ ప్రతీతేః। కరోత్యాదిప్రయోగ ఏవ ఘటస్య సాధ్యత్వం ప్రతీయతే కరోతేస్తు సిద్ధత్వేనవ ప్రతీతేః। కరోత్యాదిప్రయోగ ఏవ ఘటస్య సాధ్యత్వం ప్రతీయతే కరోతేస్తు స్వతోఽపీత్యర్థః। అధిశ్రయణాద్యధః శ్రయణాన్తక్రియాసమూహస్య పదాన్తరప్రయోగమన్తరాఽపి సాధ్యత్వేన ప్రతీయమానత్వాదుక్తవ్యాపారత్వమక్షతమితి భావః। ఉక్తార్థస్య నిర్మలత్వం నిరసితుమాహఉక్తం చేత్యాది। యావదితి। సకలమిత్యర్థః। సకలపదార్థమేవ వివృణోతిసిద్ధమిత్యాదినా। తథా చ ద్వైవిధ్యమేవ సకలపదార్థః। అపాక్షీదిత్యాదో సిద్ధం, పచతి పక్ష్యతీత్యాదావసిద్ధం వా వస్తు సాధ్యస్వరూపేణ తత్ప్రకారేణాభిధీయమానం క్రియేత్యుచ్యత ఇత్యర్థః। కిమియం తాదృశేఽ(స్వత ఏవ సాధ్యత్వేన ప్రతీయమానే)ర్థే క్రియాశబ్దస్య రూఢిరితి చేన్నేత్యాహఆశ్రితక్రమేతి। ఆశ్రితః క్రమో యేన(రూపేణ)తదాశ్రితక్రసం, తదేవ రూపం స్వరూపం యస్యాః సాఽఽశ్రితక్రమరూపా, తస్యా భావ ఆశ్రితక్రమరూపత్వం తస్మాత్ క్రియేత్యభిధీయతే। క్రియాస్వరూపం హియదవయవాః క్రమేణోత్పద్యన్తే తత్। క్రమేణోత్పద్యమానావయవసమూహస్వరూపేతి యావత్। అయం భావఃఆశ్రితక్రమరూపత్వాదిత్యేతత్క్రియాశబ్దార్థప్రదర్శనమ్। తథా చ క్రియత ఇతి క్రియా। తత్ర కేన క్రియతే కిం చ క్రిపత ఇత్యాకాఙ్క్షాయాంప్రత్యాసత్త్యా అవయవానాం క్రమేణోత్పత్త్యా తద్ద్వారా యత్క్రియతే సాధ్యతే సమూహరూపం వస్తు తత్క్రియేత్యుచ్యత ఇత్యర్థః। క్రమికావయవోత్పత్తిసాధ్యసమూహాత్మకం వస్త్వేవ క్రియాస్వరూపమితి యావత్। అనేన క్రియాయా ఆశ్రితక్రపరూపత్వం ప్రదర్శితమ్। క్రమవతీ క్రియేత్యభియుక్తోక్తవివరణామపి క్రియాయా ఆశ్రితక్రమరూపత్వాదేవ సంగచ్ఛతే। ఆశ్రితక్రమరూపత్వాదేవ చ క్రియాయాః సాధ్యత్వేన ప్రతీతిర్నిర్వహతీతి వోధ్యమ్। అధిశ్రయణాద్యధఃశ్రయణాన్తానామవయవానాం క్రమేణోత్పత్తేః పచ్యాదివాచ్యవ్యాపారసమూహస్యోక్తరూపం క్రియాస్వరూపమక్షతమ్। యత్ర చాఽఽశ్రయతాదౌ న క్రమికావయవోత్పత్తిమాన్ వ్యాపారస్తత్ర క్రమికావయవోత్పత్తిమత్త్వస్యాఽఽరోపః కార్యః। ఫలేఽపి స్వజనకవ్యాపారగతక్రమికావయవకత్వారేపః। అత ఏవ ఫలమాత్రవాచ్కస్య క్రియానిబన్ధనదాతుత్వసిద్ధిః। ఏవం చ వ్యాపారసముదాయః క్రియేతి సిధ్యతి।

నను భవత్వేవం వ్యాపారసమూహస్య క్రియాత్వం తథాఽపి తస్య సాధ్యత్వప్రకారేణ ప్రతీతౌ కిం ప్రమాణమితి జిజ్ఞాసాయాం

క్వచిత్క్రియాన్తరాకాఙ్క్షాక్వచిత్క్రియాన్తరానాకాఙ్క్షాదర్శనరూపప్రమాణేన సాధ్యత్వరూపేణ ప్రతీతిం బ్యవస్థాపయితుమాహపచతి పాక ఇత్యాది। పచతీత్యత్ర పచ్వాతోః, పాక ఇత్యత్ర ఘఞ్ప్రత్యయాచ్చ విక్లిత్త్యనుకూలవ్యాపారస్య ధాత్వర్థస్య ప్రతీతౌ సమానాయామపి పచతిశబ్దేన క్రియావగతౌః పునః క్రియాయా ఆకాఙ్క్షా న భవతి అతస్తాదృశక్రియాగతం క్రియాన్తరాకాఙ్క్షానుత్థాపకతావచ్ఛేదకరూపం సాధ్యత్వమిత్యాహతథా చేత్యాది క్రియాన్తరాకాఙ్క్షోత్థితిప్రతిబన్ధకతావచ్ఛేదకతయా సిద్ధో యో జాతివిశేషస్తద్రూపం సాధ్యత్వమిత్యర్థః। ఇదమేవ చ కారకాన్వయయోగ్యతావచ్ఛేదకం పూర్వాపరీభూతావయవత్వసమానాధికరణం చ భవతి। సిద్ధజాతివిశేష ఏవ వైజాత్యశబ్దేన వ్యవహ్రియతే। తచ్చ వైజాత్యమతిరిక్తం పచత్యాదిశబ్ద ఏవ వేత్యన్యదేతత్। తచ్చ సాధ్యత్వం సర్వత్రవై ధాతుప్రతిపాద్యమ్। పాక ఇత్యాదౌ ఘఞన్తేఽపి పచ్ధాతునా సాధ్యత్వేనైవ క్రియాఽభిధీయతే। అత ఏవ ఓదనస్య పాక ఇత్యత్రౌదనపదోత్తరం కర్తృకర్మణోరితి కర్మణి షష్ఠీ సిద్ధా। అన్యథా కారకాణాం సాధ్యత్వేన ప్రతీయమానక్రియాయామేవాన్వయనియమాత్ సా న స్యాత్। ఘఞాదినా తు సిద్ధత్వేన క్రియాఽభిధీయతే। పాక ఇత్యుక్తే భవతి నష్టో వేత్యాదిక్రియాన్తరాకాఙ్క్షోత్థానాత్। సిద్ధత్వం చ క్రియాన్తరాకాఙ్క్షోత్యాపకతావచ్ఛేకరూపమ్। క్రియాకాఙ్క్షోత్థాపకతావచ్ఛేదకతయా సిద్ధో యో జాతివిశేషో(వైజాత్యం)తద్రూపమిత్యర్థః। ఏవం చ పచ్ధాత్వర్థేఽన్వయే శోభనం పాకః ఘఞర్థేఽన్వయే శోభనః పాక ఇతి సాధ్యత్వసిద్ధత్వవ్యవస్థయా వ్యవస్థితః ప్రయోగః। ఏతచ్చ గ్రన్థకారోఽప్యగ్రే వక్ష్యతిసాధ్యత్వేనం క్రియా తత్ర ధాతురూపనిబన్ధనా। సిద్ధభావస్తు యస్తస్యాః స ఘఞాదినిబన్ధనః।। ఇతి। తత్రేతి పాక ఇత్యాదిఘఞాద్యన్త ఇత్యర్థః। విశేషస్త్వగ్రే వక్ష్యతే। న చైవం హిరుగాద్యవ్యయానాం క్రియాప్రధానత్వవ్యవహారస్య తద్ధితశ్చేతి సూత్రే భాష్యే క్రియమాణస్యానుపపత్తిస్తదర్థానాం సాధ్యత్వేనాభానాదితి వాచ్యమ్। తాదృశవ్యవహారస్య తదర్థానాం క్త్వాన్తాదివత్క్రియామాత్ర విశేషణనిబన్ధవనత్వాత్। యథా ధాతుసంబన్ధాధికారవిహితక్త్వాన్తాద్యర్థస్య వ్రజతీత్యాదిక్రియామాత్రవిశేషణత్వం తద్వద్ధిరుగాద్యవ్యయార్థానాం క్రియామాత్రవిశేషణత్వమ్। మాత్రపదేన నామార్థనిరూపితవిశేషణత్వవ్యావృత్తిరిత్యర్థః। తథా చ గౌణస్తత్ర తథా వ్యవహార ఇతి భావః। హిరుగాద్యర్థానాం సాధ్యత్వేన ప్రతీయమానక్రియాత్వాభావాదేవ న తత్ర కారకాన్వయః। సాధ్యత్వేన ప్రతీయమానక్రియాయామేవ కారకాన్వయనియమాత్। హిరుగాద్యర్థానాం క్రియాన్తరాక్వాఙ్క్షాసత్త్వేన ప్రతీయమానక్రియాత్వాభావాత్। నన్వేవం ధాతుతః క్రియాన్తరాకాఙ్క్షానుత్థాపకతావచ్ఛేదకరూపేణాపేరిథతౌ కృష్ణం నమేచ్చేత్సుఖం యాయాదిత్యత్రాఽఽకాఙ్క్షాయా అభావేన నమనసుఖప్రాప్తిరూపక్రియయోర్హేతుహేతుమద్భావేనాన్వయో న స్యాదితి చేన్న। చేచ్ఛబ్దసమభివ్యాహారసాచివ్యేనాఽఽకాఙ్క్షోత్థాపనాత్। పరే తువస్తుతః సాధ్యత్వం నిష్పాద్యత్వమేవ। తేనైవ రూపేణ బోధస్యానుభవసిద్ధత్వాత్। స్పష్టం చేదం `సుట్కాత్పూర్వః' ఇత్యత్ర భాష్యే। తత్ర హిధాతూపసర్గయోః కార్యమన్తరఙ్గమిత్యాద్యుక్త్వా `నైతత్సారం పూర్వం హి ధాతుః సాధనేన యుజ్యతే

పశ్చాదుపసర్గేణ, సాధనం హి క్రియాం నిర్వతయతి, తాముపసర్గో విశినష్టి' ఇత్యుక్తమ్। సాధనంతద్బోధకః ప్రత్యయః, క్రియాం నిర్వర్తయతిసాధ్యత్వవైశిష్ట్యేన వోధయతి, అతస్తత్ప్రయుక్తం కార్యం పూర్వమితి వృద్ధాస్తదర్థమాహుః। ఏతద్భాష్యప్రామాణ్యేన సాధ్యత్వేన భానమఙ్గీకృతమ్। తథా చ పచ్యాద్యర్థే సాధ్యత్వేన జ్ఞాతే తత్ర సాధనాకాఙ్క్షాయా అవస్యంభావిత్వాత్' సాధనాకాఙ్క్షోత్థాపకతావచ్ఛేదకరూపవత్త్వమేవ సాధ్యత్వమ్। అత ఏవ ఓదనం భుక్త్వా వ్రజతీత్యాదౌ భుజిక్రియాయామోదనమిత్యాదికారకాణామన్వయో భవతి। అన్యథా ధాతుసంబన్ధే విహితక్త్వాప్రత్యయసమభివ్యాహారేణ భుజిక్రియాయా బ్రజత్యాదిక్రియాకాఙ్క్షాసత్త్వాత్ క్రియాన్తరాకాఙ్క్షానుత్థాపకతావచ్ఛేదకరూపసాధ్యత్వేనాభానాత్తత్రౌదనమిత్యాదికారకాన్వయో న స్యాత్। భుజిక్రియాయా ధాత్వర్థత్వం చ న స్యాత్। సాధ్యత్వేన ప్రతీయమానక్రియాయామేవ కారకాన్వయనియమాత్। తాదృశేతి। సాధ్యత్వేన ప్రతీయమాన క్రియాయా ఇత్యర్థః।తాదృశక్రియాయా ఏవ ధాత్వర్థత్వాచ్చ। ఏవం కృష్ణం నమేచ్చేది యాదౌ చేత్పదేనాపి ఉత్థాపితాకాఙ్క్షాదర్శనాత్ పూర్వోక్తసాధ్యత్వేనాభానాదవ్యాప్త్యాదిర్దోష ఏవేత్యాహుః। నిరుక్తసాధ్యత్వమేవాసత్త్వభూతత్వమిత్యాహతద్రూపవత్త్వమితి। ధాతుపస్థితక్రియామాత్రవృత్తివైజాత్యే సిద్ధే సతి లాఘవాత్తస్యైవాసత్త్వరూపత్వమఙ్గీకర్తుముచితం న త్వతిరిక్తస్య లిఙ్గసంఖ్యాద్యనన్వయిత్వాదేరిత్యాశయః। కిం తు తత్పూర్వోక్తం వైజాత్యం లిఙ్గాద్యనన్వయిత్వసమానాధికరణమేవ।

ఏతదేవేతి। పూర్వోక్తసాధ్యత్వాభిన్నమసత్త్వభూతత్వమనుసంధాయైవేత్యర్థః। అసత్త్వభూతోభావశ్చేతి। చకారోఽవధారణార్థః। భావ ఏవేత్యర్థః। ఏవకారేణ సత్త్వభూతస్య భావస్య వ్యావృత్తిః। తిఙ్పదైస్తిఙన్తపదైః। అభిధీయత ఇత్యస్య ప్రాధాన్యేనేత్యాదిః। తథా చాసత్త్వభూతో భావ ఏవ తిఙన్తపదైః పచతీత్యాదిభిః ప్రాధాన్యేనాభిధీయత ఇత్యర్థః। తేన కృదన్తపదైర్విశేషణత్వేనాసత్త్వభూతభావప్రతిపాదనేఽపి న కాచిద్ధానిః। అయం చేతి। సాధ్యత్వేన ప్రతీయమానక్రియారూపశ్చేత్యర్థః। ఫూత్కారత్వాధఃసంతాపనత్వాదితత్తద్రూపేణ పచ్యాదిశక్య ఇత్యర్థః। తత్ర హేతుమాహపచతీత్యాద్యనుభవసిద్ధత్వాదిత్యన్తేన। అత ఏవ పచతీత్యాదితః ఫూత్కారత్వాదితత్తద్విశేషరూపేణ శాబ్దబోధే జాతేఽయం ఫూత్కారాదిమాన్నవేతి సంశయో న జాయతే। సామాన్యరూపేణ బోధే తు ఏకతరకోటినిశ్చయాభావేన సందేహాపత్తిర్దుర్వారేత్యర్థః। నను యద్యేవమనుభవబలాత్పచతీత్యాదితః ఫూత్కారత్వాదిత్తత్తద్విశేషరూపేణ బోధోఽఙ్గీక్రియతే చేచ్ఛక్యతావచ్ఛేదకానాం ఫూత్కారత్వాదీనాం నానాత్వాదేకశక్తేర్వక్తుమశక్యత్వాత్పచ్యాదేర్నానార్థత్వాపత్తిః స్యాత్। నానాధర్మావచ్ఛిన్నశక్తినిరూపకతావచ్ఛేదకైకధర్మవత్త్వం హి నానార్థత్వమ్। యథా` హరిర్విష్ణావహావిన్ద్రే భేకే సింహే హయే రవౌ' ఇతి కోశాద్ధరిశబ్దస్య సింహాశ్వసూర్యేషు సింహత్వాశ్వత్వసూర్యత్వరూపేణ శక్తిర్వాచ్యతాఖ్యా। సా చ

సింహత్వాదినానాధర్మావచ్ఛిన్నా(నా.ధ. సమానాధికరణా), తాదృశశక్తేర్నిరూపకో హరిశబ్దః, తన్నిష్ఠనిరూపకతావచ్ఛేదకో ధర్మఃహరీతివర్ణానుపూర్వీ, సా చైకైవేతి తాదృశైకధర్మవత్త్వం హరిశబ్దే వర్తత ఇతి కృత్వా హరిశబ్దో నానార్థక ఇతి లక్షణసమన్వయః। తచ్చ పచ్యాదీనామక్షతమితి భావః। నానార్థత్వాపత్తిం పరిహర్తుమాహతదాదిన్యాయేనేతి। తదిదమాదిశబ్దేభ్యో ఘటపటాదయోఽనేకార్థా ఘటత్వాదితత్తద్విశేషధర్మపురస్కారేణ యద్యపి ప్రతీయన్తే తథాపి న తే హర్యాదిశబ్దవదనేకార్థా ఇత్యుచ్యన్తే। యతో ఘటత్వాదినానాధర్మావచ్ఛిన్నానుగతబుద్ధివిషయత్వరూపైకధర్మపురస్కారేణ తేభ్యో నానాధర్మశలినోఽర్థాః ప్రతీయన్తే। అనుగతైకధర్మపురస్కారేణ నానాధర్మశాల్యర్థప్రత్యాయకస్య చ నైవ నానార్థకత్వమ్। ద్రవ్యత్వేన ఘటపటాద్యర్థప్రతిపాదకద్రవ్యశబ్దవత్। అననుగతనానాధర్మావచ్ఛిన్నశక్తినిరూపకతావచ్ఛేదకైకధర్మవత్త్వస్యైవ నానార్థత్వాత్। నన్వేవం యేన రూపేణ బోధస్తస్యైవ శక్యతావచ్ఛేదకత్వౌచిత్యాచ్ఛక్యతావచ్ఛేదకస్య చ తత్పదశక్తిగ్రహవిషయత్వేన ఘటపదాద్ఘటత్వస్యేవ బుద్ధివిషయత్వస్య తదాదిపదజన్యశాబ్దబోధే భానాపత్త్యా ఘటత్వాదితత్తద్విశేషరూపేణేష్యమాణో బోధస్తదాదిభ్యో న స్యాదితి చేన్న। బుద్ధివిషయత్వస్యోపలక్షణత్వాదుపలక్షణస్య చ తత్పదశక్తిగ్రహవిషయత్వేన శాబ్దబోధే భానాభావే నాదోషాత్। ఉపలక్షణత్వం చతత్పదజన్యబోధవిషయత్వేన తత్పదశక్తిగ్రహవిషయత్వమ్। తదుక్తం వైయాకరణభూషణకారైః`బుద్ధివిషయత్వరూపేణోపస్థితఘటత్వాదిశాలిషు బుద్ధివిషయతావచ్ఛేదకవతి శక్తం తదాదిపదమిత్యేవ తదాదేః శక్తిగ్రహః। బుద్ధివిషయత్వముపస్థితావనుగమకమాత్రం న తు తదంశే శక్తిః' ఇతి। సోఽయం తదాదిన్యాయః। తద్వత్ప్రకృతేఽపి శక్యతావచ్ఛేదకానాం ఫూత్కారత్వాదీనామనుగమకస్యశక్య తావచ్ఛేదకావచ్ఛేదకస్య బుద్ధివిశేషాదేఃఫూత్కారాదివిషయకబుద్ధేః సత్త్వేన, బుద్ధివిషయత్వరూపేణోపలక్షణీభూతేన బుద్ధివిశేషేణ ఫూత్కారాదివిషయకబుద్ధేః సత్త్వేన, బుద్ధివిషయత్వరూపేణోపలక్షణీభూతేన బుద్ధివిశేషేణ ఫూత్కారత్వాదీనానుగమయ్య తదవచ్ఛిన్నే పచ్యాదీనాం శక్తేః స్వీకరణసంభవాన్న నానార్థత్వపత్తిః। శక్యతావచ్ఛేదకనానాత్వేఽపి శక్యతావచ్ఛేదకవచ్ఛేదకస్యైకస్యైవ సంభవాదితి భావః। బుద్ధేః శక్యతావచ్ఛేదకత్వం విషయతాసంబన్ధేన। ఆదినా బుద్ధివిశేషవిషయత్వస్య పరిగ్రహః। అత్ర కేచిత్నానార్థత్వపరిహారాయ ఫూత్కారాదిసకలైతత్సాధారణం క్రియాత్వం నామ ధాతువాచ్యత్వసమానాధికరణం జాతివిశేషం పరికల్పయన్తి। స చ జాతివిశేషో జలపదశక్యతావచ్ఛేదకతయా జలత్వసిద్ధివత్ క్రియాపదశక్యతావచ్ఛేదకతయా సిధ్యతి। తథా చ క్రియాత్వేన రూపేణ ఫూత్కారాదీనాం ప్రతీతేః పచ్యాదీనాం నైవ నానార్థత్వమిత్యాహుః। తన్న। యేన రూపేణ బోధస్తస్యైవ శక్యతావచ్ఛేదకత్వనియమాత్తత్తద్విశేషరూపేణ బోధానాపత్తేః। న చ పచ్యాదిసమభివ్యాహారబలాద్విశేషరూపేణ బోధః స్యాదితి వాచ్యమ్। సామాన్యరూపేణ

విశేషరూపేణ చేత్యుభయరూపేణ బోధకల్పనయా గౌరవాపత్తేః। కించ కల్ప్యమానధర్మపురస్కారేణ శాబ్దబోధో నేష్టః। అన్యథా సైన్ధవాదిపదశక్యతావచ్ఛేదకతయాఽశ్వలవణాదివృత్త్యేకధర్మకల్పనాపత్త్యా తత్రాపి నానార్థత్వోచ్ఛేదాపత్తిః। అశ్వత్వాదినైవ ప్రతీతేరనుభవసిద్ధత్వాన్న తత్ర ధర్మాన్తరకల్పనా యుజ్యత ఇతి చేత్। సమైవాత్రాపి ఫూత్కారత్వాదినైవ ప్రతీతిరనుభవసిద్ధేతి హర్యాదిశబ్దవత్పచ్యాదీనాం నానార్థత్వమిష్టమేవ। తదాదిశబ్దానాం తు బుద్ధివిషయత్వాత్మకసామాన్యరూపేణైవ బోధకత్వస్య `శేషే' ఇత్యాదిసూత్రస్థభాష్యాదితో లాభాదితి పరే వదన్తి। ఆఖ్యాతే క్రియైకత్వేతి। అయం భావఃక్రమేణోత్పద్యమానావయవఘటితో వ్యాపారసమూహః క్రియేత్యుక్తమ్। తత్రావయవవ్యాపారాణామనేకత్వాత్క్షణనశ్వరాణాం క్రమవతాం తేషాం యుగపత్సంనిధానాసంభవేన సమూహాభావాత్ సమూహగతైకత్వాభిప్రాయేణైకా క్రియేతి వక్తుమశక్యత్వాచ్చాం `ఆఖ్యాతేనైకా క్రియా ప్రత్యాయ్యతే' ఇతి వ్యవస్థాయా అనుపపత్తౌ ప్రాప్తాయాం త వ్యవస్థాముపపాదయతివ్యవస్థాఽపీత్యాదినా। వ్యవస్థాఽపి ఏకా క్రియేతి నియమోఽపి అపిర్నానార్థత్వానాపత్తిసముచ్చాయకః। అవచ్ఛేదకేతి। అధిశ్రయణాద్యధఃశ్రయణాన్తా వ్యాపారాః శక్యాః। తన్నిష్ఠశక్యతావచ్ఛేదకా ధర్మా అధిశ్రయణత్వాదయః। తేషామప్యవచ్ఛేదకో యో బుద్ధివిశేషస్తదేకత్వం గృహీత్వేత్యర్థః। యేన రూపేణ శక్యతా స ధర్మః శక్యతావచ్ఛేదకః। అధిశ్రయణత్వాదీనాం శక్యతావచ్చేకానాం బుద్ధివిషయత్వరూపేణ శక్యతా సంపన్నేతి విషయతాసంబన్ధేన శక్యతావచ్ఛేదకతావచ్ఛేదకో ధర్మో బుద్ధిః। సా చ బుద్ధిః సమూహాలమ్బనరూపా ఏకైవేతి తాదృశబుద్ధిగతమేకత్వమధిశ్రయణాదివ్యాపారేష్వారోప్య క్రియైకైవేతి వ్యవస్థేతి భావః। అథవా తాదృశబుద్ధిస్థసమూహగతమేకత్వం గృహీత్వైవేత్యర్థః। స్వోక్తార్థే వాక్యపదీయం ప్రమాణయతిఉక్తం చేత్యాదినా। గుణభూతైరితి। క్రమేణ జన్మ యేషాం తేషాం బుద్ధిస్థానామధిశ్రయణాదీనాం వ్యాపారాణాం సమూహం ప్రతి గుణభూతైస్తత్తద్రూపేణ ఫూత్కారత్వాదినా భాసమానైరవయవైర్యుక్తః సంకలనాత్మికయా(సమూహాలమ్బనాత్మికయా)ఏకత్వవిషయకబుద్ధ్యా ప్రకల్పితో యోఽభేదస్తద్రూపో యః సమూహః స క్రియేతి వ్యవహ్రియత ఇత్యర్థః। అత్ర గుణభూతైరిత్యస్యాఙ్గభూతైరిత్యర్థే పౌనరుక్త్యాపత్తిరతో గుణశబ్దో ధర్మపరః, భూతశబ్దో `యే ప్రాప్త్యర్థాస్తే జ్ఞానార్థాః, ఇతి న్యాయేన భూ ప్రాప్తావిత్యుక్తేర్జ్ఞానపరో వర్తమానక్తప్రత్యయాన్త ఇతి తత్తద్రూపేణ భాసమానైరిత్యర్థకః। ప్రత్యాసత్త్యా సమూహం ప్రతీత్యుక్తమ్। క్షణనశ్వరాణాం వస్తుభూతసమూహాసంభవాద్బుద్ధ్యేత్యుక్తమ్। ఏవం చ సమూహవ్యవహారో బుద్ధికృతో వికల్ప ఏవ న వాస్తవ ఇతి భావః। శబ్దజ్ఞానానుపాతీ వస్తుశూన్యో వికల్ప ఇతి పతఞ్జల్యుక్తః। శబ్దజ్ఞానామాత్రేణ బుద్ధావనుపతనశీలః బాహ్యార్థరహితః విశేషేణ కల్ప్యత ఇతి వికల్పః బుద్ధిపరికల్పిత ఇతి తదర్థః। అవావయవాశ్రయం పౌర్వాపర్యం సముదాయాశ్రయమేకత్వం చేతి స్పష్టమేవ లభ్యతే। బుద్ధిస్థత్వాదిరూపశక్యతావచ్ఛేదకానుగమకబోధకమిదం వచనమితి భావః। నను యది వ్యాపారస్య సముదాయాత్మకత్వం తర్హి అధిశ్రయణాద్యేకైకాశయేన స్తాలీ పచతీతి ప్రయోగో న స్యాదితి చేన్న। ఏకైకావయవేఽపి

సమూహత్వరూపస్యాఽరోపాత్తదుపపత్తిః। ఆరోపే చ తాదృశప్రతీతిరేవ ప్రమాణమ్। అత ఏవోక్తం హరిణాఏకదేశే సమూహే వా వ్యాపారాణాం పచాదయః। స్వభావతః ప్రవర్తన్తే తుల్యరూపం సమాశ్రితాః। ఇతి। తుల్యరూపమిత్యస్య తుల్యేనాభిన్నేన స్వభావేన యుక్తా ఏతే ధాతవోఽభిన్నా ఇత్యర్థః। ఏతేన పచతీతి బుద్ధేః సర్వత్రానువర్తమానత్వాత్ప్రత్యవయవమపరిసమాప్తస్య సమూహస్య ఏకైకావయవేఽపి ఆరోపః స్పష్ట ఏవోక్తో భవతి। వస్తుతస్తు అధిశ్రయణాదిరపి నైకక్షణాత్మకస్తస్యాపి హస్తప్రసారణపాత్రాదానచుల్లీసంయోజనాదయోఽవయవాః సన్త్యేవేతి సోఽపి సమూహరూప ఏవేతి బోధ్యమ్। అధ్యాసగృహీతయైవ క్రియయా ఆఖ్యాతస్య శక్తిరూపసంబన్ధగ్రహో బోధ్యః। అత ఏవ ఫూత్కారస్యాతీతత్వమాత్రేణ వ్యాపారాన్తరవర్తమానదశాయామపాక్షీదితి న భవతి భూతత్వాదేః సముదాయేన సంబన్ధాదితి జ్ఞేయమ్। నను తత్తద్రుపేణ వాచ్యత్వేన విక్లిత్త్యనుకూలః ఫూత్కారాదిరిత్యేవ శాబ్దబోధః స్యాన్నతు విక్లిత్త్యనుకూలో వ్యాపార ఇతి సామాన్యరూపేణేతి చేన్న। ధాతూనామనేకార్థత్వాత్కదాచిత్సామాన్యరూపేణ క్రియాత్వేన బోధాఙ్గీకారాత్। తత్ర యదా యో వక్తృబుద్ధిస్థః స తదా వాచ్యః। తద్దైవ తదాశ్రయః కర్తా। ధాతునోక్తక్రియే నిత్యం కారకే కర్తృతేష్యతే, ఇతి హర్యుక్తేః। అత ఏవ కాష్ఠం పచతి స్థాలీ పచతీతి సంగచ్ఛతే। ఏతేన కాష్ఠేన పచతీత్యపి నానుపపన్నమ్। తదా తద్వ్యాపారస్య ధాత్వర్థత్వేనావివక్షణాత్। ఏవం చ కాష్ఠాక్రియాయా వాచ్యత్వే తృతీయా న స్యాత్। అవాచ్యతే ప్రథమా న స్యాదిత్యాద్యపాస్తమ్। అత్ర శక్తనావచ్ఛేదకం పచిత్వాదికం తత్తదానుపూర్వీవిశేషరూపం, నతు ధాతుత్వమ్। గచ్ఛత్యాదావపి తస్య(ధాతుత్వస్య) సత్త్వేనాతిప్రసక్తత్వాత్। అతిప్రసక్తస్య చ శక్తతానవచ్ఛేదకత్వాత్। అన్యూనానతిరిక్తవృత్తిధర్మస్యైవావచ్ఛేదకత్వాదితి భావః।

ఏవం సంక్షేపతో ధాత్వర్థం నిరూప్య వక్తుమారభతేఆశ్రయే త్వితీతి। ఫలవ్యాపారయోర్మధ్యే వ్యాపారస్యోత్సర్గతః ప్రాధాన్యేఽపి లః కర్మణి చేతి సూత్రే, ఫలవ్యాపారయోర్ధాతురితి మూలే చ ఫలాశ్రయస్య కర్మణః। ప్రాజ్నిర్దేశాత్తదనురోధేనాఽఽహఫలాశ్రయే, ఫలాశ్రయః కర్మేత్యాది। కృత్రిమాకృత్రిమన్యాయేన ఫలాయవ్యాపారాశ్రయయోరేవ కర్మకర్తుపదాభ్యాం గ్రహణస్యోచితత్వం నతు లౌకికయోః స్పన్దకృతిమతోరిత్యర్థః। స్వతన్త్రః కర్తేతి సూత్రేణ ధాతూపాత్తప్రధానీభూతవ్యాపారాశ్రయస్యైవ స్వతన్త్రస్య కర్తృసంజ్ఞావిధానాత్। కృతిమత ఏవ కర్తృసంజ్ఞావిధానే ఘటో భవతి కాష్ఠాని పచన్తీత్యాదౌ ఘటాదేః సా న స్యాదితి భావః। తత్ర ఫలవ్యాపారయోర్ధాతులమ్యత్వాన్న తదంశే ఆఖ్యాతస్య శక్తిః, కింత్వాశ్రయమాత్ర ఇత్యాహతత్రేత్యాదినా। అన్యలమ్యత్వాదితి। అనన్యలభ్యస్యైవ శబ్దార్థత్వాదితి న్యాయాత్। ఫలవ్యాపారయోర్ధాతునైవ లాభే సతి పునస్తత్రాఽఖ్యాతస్య శక్తికల్పనం గౌరవాపాదకమితి భావఃనను ఆశ్రయే శక్తిస్వీకారే ఆశ్రయేత్వం శక్యతావచ్ఛేదకం వాచ్యమ్। ఆశ్రయత్వం చాఽఽధారత్వమ్। తచ్చ నిరూపకాదిభేదాద్భిన్నమ్। తథాచాఽఽశ్రయత్వస్య నానాత్వాచ్ఛ। క్తినానాత్వాపత్తిః స్యాదత ఆహతత్తదితి। కర్తృత్వాద్యఖణ్డశక్తిస్వరూపమిత్యర్థః। యద్యపి కర్తృత్వాదిశక్తేరపి నిరూపకభేదాన్నానాత్వమవశ్యమఙ్గీకార్యం భవతి। అన్యథా `అద్య

భుక్త్వాఽయం ద్వ్యహే ద్వ్యహాద్వా భోక్తా' ఇత్యత్ర ` ఇత్యత్ర ` సప్తమీపఞ్చమ్యౌ కారకమధ్యే' ఇతి సూత్రస్థాకారకశబ్దస్య శక్తిపరత్వేఽపి కర్తృత్వశక్తేరేకత్వేన కర్తృత్వశక్తిద్వయమధ్యస్థకాలవాచకాద్ద్వ్యహశబ్దాత్ సప్తమీపఞ్చమ్యోరనుపపత్తిః స్యాత్। అద్యతనభుజిక్రియాద్వ్యహోత్తరీదనీయభుజిక్రియాభ్యాం కర్తృత్వశక్తేర్భేదే తు న కాచిదనుపపత్తిస్తథాఽపి ఆశ్రయతాత్వేనానుగతస్య తస్య(ఆశ్రయత్వస్య)శక్యతావచ్ఛేదకత్వే శక్తినానాత్వాదిదోషాసంభవాదితి భావః। నను ఫలాశ్రయవ్యాపారాశ్రయయోరాఖ్యాత(తిజ్)వాచ్యత్వే కిం మానమ్?। న చ పచతీత్యుక్తే ఆశ్రయప్రతీతి ర్జాయమానాఽఽవ్యాతస్య తత్ర శక్తిం కల్పయేత్। యథా ఘటపదాత్కమ్బుగ్రీవాదిమదర్థప్రతీతిర్జాయమానా ఘటపదస్య కమ్బుగ్రీవాదిమతి శక్తిం కల్పయతి, యద్యస్మాత్ప్రతీయతే తత్తస్య వాచ్యమితి న్యాయాదితి వాచ్యమ్। అన్యథాఽనుపపద్యమానాయా ఏవ ప్రతీతేర్మానత్వాత్। అన్యథా గఙ్గాదిపదస్య తీరాదావపి శక్తికల్పనాపత్తేః। తత్ర లక్షణయైవ నిర్వాహ ఇతి చేత్ప్రకృతేఽపి అన్యథా నిర్వాహసంభవాదిత్యాశయవాన్ పృచ్ఛతినన్వనయోరిత్యాదినా। మీమాంసకమతేనేయమాశఙ్కా। తే హి ఫలం ధాత్వర్థ ఆఖ్యాతార్థో భావనా(ఫలానుకూలవ్యాపారః)ఇతి వదన్తి। పచతీత్యాద్యుక్తే జాయమానామాశ్రయప్రతీతిమన్యథా యోజయితుమాహప్రతీతేరితి। ఫలాశ్రయవ్యాపారాశ్రయప్రతీతోరిత్యర్థః। అస్యాః సంభవాదిత్యత్రాన్వయః। సంభవం ప్రదర్శయతిలక్షణయేతి। గఙ్గాపదాల్లక్షణయా గఙ్గాతీరస్యేవ భావనావాచకాదాఖ్యాతాత్తదాశ్రయస్య గ్రహణమితి భావః। నన్వాఖ్యాతస్యాఽఽశ్రయే లక్షణాయాం భావనాప్రతీతిర్న స్యాత్। తత్ప్రతీత్యర్థమాఖ్యాతస్యభావనాయాం శక్తికల్పనే ఆశ్రయే లక్షణాయా అసంభవో యుగపద్వృత్తిద్వయవిరోధాత్ భావనాశ్రయత్వేన భావనాశ్రయే లక్షణాయామపి భావనాయాః ప్రాధాన్యేన ప్రతీతిర్న స్యాత్। విశిష్టే లక్షణాయాం గౌరవప్రసఙ్గాచ్చేత్యరుచేరాహఆక్షేపాదితి। ఆక్షేపో నామార్థాపత్తిర్మీమాంసకమతే। తార్కికమతే త్వనుమానమ్। అర్థాపత్తిర్యథాయేన వినా యదనుపపన్నం తేన తత్కల్ప్యతే। పీనో దేవదత్తో దివా న భుఙ్క్తే, ఇత్యత్ర భోజనం వినాఽనుపపన్నేన యోగాభ్యాసాద్యజన్యపుష్టత్వేన భోజనం కల్ప్యతే తచ్చ దివ। న భుఙ్క్తే ఇతి నిషేధాత్ రాత్రిభోజనమాదాయ పర్యవస్యతి తద్వత్ప్రకృతే భావనాయా(వ్యాపారస్య)కర్తారం వినాఽనుపపత్త్యా కూర్తృరూపం స్వాశ్రయం సా కల్పయతి ఇతి భావః। తార్కికమతే తు భావనం పక్షీకృత్య సకర్తృకత్వం సాధ్యతే కార్యత్వాత్, పటవదిత్యనుమి। తిజనకం వ్యాప్తిజ్ఞానాదికమాక్షేప ఇత్యర్థః। ఏవం ఫలస్యాపి స్వాశ్రయం వినాఽనుపపత్త్యా తేనస ఆక్షిప్యేత। ఆక్షేపలభ్యస్యాపి శాబ్దబోధవిషయత్వాభ్యుపగమాదాఖ్యాంతజన్యశాబ్దబోధే భావనాయాః ప్రతీతిర్న విరుద్ధేతి భావః। నను వృత్త్యా పదజన్యపదార్థోపస్థితేః శాబ్దబోధహేతుత్వేనాఽఽక్షేపలభ్యస్య శాబ్దబోధవిషయత్వం వక్తుమనుచితమ్। కిం చాఽఽక్షిప్తే కర్త్రాదావాఖ్యాతార్థసంఖ్యాన్వయానుపపత్తిః। కర్త్రాదేర్వృత్త్యాఽనుపస్థితత్వాత్। శాబ్దీ హ్యాకాఙ్క్షా శబ్దేనైవ పూర్యత ఇతి న్యాయాత్। శాబ్దబోధవిషయసిద్ధిసంపాదనేన నివార్యత ఇతి

తదర్థాదిత్యరుచేరాహప్రథమాన్తపదాద్వేతి స్వసమభివ్యాహృతదేవదత్తాదిప్రథమాన్తపదాదేవ ఆశ్రయప్రతీతేః సంభవాన్న ప్రతీతిరాఖ్యాతస్యాఽఽశ్రయే శక్తికల్పనాయాం ప్రమాణమితి తాత్పర్యమ్। అత ఆహఅత్రోచ్యత ఇత్యాదినా। ఫలాశ్రయే వ్యాపారాశ్రయే చ తిఙాం శక్తిరిత్యర్థే పాణినిసూత్రం ప్రమాణయతిలః కర్మణింఇతి। నన్విదం సూత్రం తిఙాం కర్మణి శక్తిం గ్రాహయేన్న కర్తరి, తత్ర కర్తృపదాశ్రవణాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహఅత్ర హీత్యాది। చకారేణ `కర్తరి కృత్' ఇతి పూర్వసూత్రస్థం కర్తరీతి సప్తమ్యన్తం పదం ప్రకృతసూత్రేఽనుకృష్యత ఇత్యర్థః। భవతు కర్తరీత్యస్యానుకర్షస్తథాఽపీదం సూత్రం లకారాణామేవ కర్త్రాద్యర్థే శక్తిం బోధయేదత ఆహబోధకతారూపామిత్యాది। బోధజనకతారూపామిత్యర్థః। తిబాదిశక్తిమ్। తిబాదినిష్ఠాం శక్తిమిత్యర్థః। అయం భావఃప్రయోగదశాయాం తిబాదీనామేవ శ్రవణాత్తత ఏవ చార్థబోధస్య జాయమానత్వార్త్తిబాదినిష్ఠామర్థబోధకతారూపాం శక్తిం లాఘవేన ప్రక్రియానిర్వాహాయ నిబాదిస్థానిత్వేన కల్పితే లకారే ఆరోప్య కర్మణి కర్తరి చానేన సూత్రేణ లకారా విధీయన్త ఇతి తాత్పర్యమ్। తథా చాఽఽఖ్యాతపదవాచ్యస్య తిఙ ఆశ్రయే శక్తిరితి కణ్ఠరవేణోక్తం పాణినినాఽఽచార్యేణేతి భావః। నను తిబాదిభ్య ఏవార్థబోధస్య సిద్ధత్వాల్లకారస్య క్వాపి ప్రయోగేష్వశ్రవణాల్ల స్యేత్యనుక్త్వా తిప్తసిత్యాదిసూత్రేణ స్వాతన్త్ర్యేణైవ తిబాదయో విధీయన్తామ్। వర్తమానే తిఙ్, తిఙః శతృశానచావప్రథమాసమానాధికరణే, ఇత్యేవం రీత్యా లట్పదస్థానే తిఙ్పదఘటితన్యాసాన్విధాయ తిబాద్యనువాదేన వర్తమానాదికాలాశ్చ విధీయన్తామితి చేన్న। టితో లకారస్య స్థానే విహితానామాత్మనేపదానాం టేః స్థానే ఏత్వవిధాయకస్య టిత ఆత్మనేపదానాం టేరే, ఇత్యాదేరసాంగత్యాపత్తేః। టితో లకారస్యైవాభావాత్నను వర్తమానే తిఙ్ట్, అనద్యతనే తిఙ్ట్, ఇత్యాదిన్యాసాన్ కృత్వా తత్తత్కాలార్థకతి బాదేస్తత్తదనుబన్ధ ఆసజ్యతామ్। తథా చ టిత ఆత్మనేపదానామిత్యాదేర్నాసాంగత్యమితి చేత్ తథాపి లిటస్తఝయోరేశిరేచ్, లుటః ప్రథమస్య డారౌరసః, ఇత్యాదరసంగతిః స్యాత్। తత్ర తత్ర న్యాసాన్తరరచనే గౌరవాపత్తేరిత్యాస్తాం తావత్। ఆదేశనిష్ఠాయా బోధకతాశక్తేః కల్పితే స్థానిన్యారోపే దృష్టాన్తమాహరామాన్ రామైః, ఇత్యాదౌ నకారవిసర్గాదిత ఏవ తత్తదర్థప్రతీత్యా తన్నిష్ఠాం బోధకతాశక్తిమర్థవత్యేవ స్థాన్యాదేశభావ ఇతి నియమాత్తత్స్వానిఘటితే సముదాయే ఆరోప్య కర్మకరణాదౌ యథా శస్భిసాదయో విధీయన్తే తద్వదితి భావః। లః కర్మణీతి సూత్రార్థవిషయే శఙ్కతేన చేతి। లః కర్మణీతి సూత్రే కర్మకర్తృపదే కర్మత్వకర్తృత్వరూపధర్మార్థకే। భావప్రధాననిర్దేశాత్,(భావఃప్రకృతిజన్యబోదే ప్రకారః, ప్రధానం విశేష్యం, యత్రేత్యేతాదృశనిర్దేశాచ్చవద్వోచ్చారణాదిత్యర్థః। లక్షణయా స్వారాసికవిశేషణస్య విశేష్యతయా దిశేష్యస్య చ విశేషణతయా బోధజనకాదితి తాత్పర్యమ్। యథా ఘటనిష్ఠం ఘటత్వమిత్యేవం ఘటత్వవిశేష్యకం ఘటపదమితి)లాఘవానురోధాచ్చ। ధర్మిపరత్వే తు ఘటత్వవిశిష్టఘటే ఘటశబ్దస్యేవ కర్మత్వవిశిష్టే కర్మణి కృతివిశిష్టే కర్తరి చ శక్తిః కల్ప్యా। అనన్తానాం ఫలానాం కృతీనాం చ శక్యతావచ్ఛేదకత్వం స్వీకర్తవ్యం భవతి। తథా చాతిగౌరవం భవతి। కృతేః శక్యత్వే తు కృతిత్వస్య జాతిరూపతయై కత్వాత్

శక్యతావచ్ఛేదకైకత్వేన లాఘవం భవతీత్యర్థః। కర్తృత్వం కృతిః కర్మత్వం చ ఫలమితి। నను కర్తృత్వకర్మత్వయోః ఖతం కృతిఫలరూపత్వమితి చేత్‌ఉచ్యతే। యత్నార్థకకృఞ్‌ధాతోః కర్తరి తృచ్‌ప్రత్యయేన నిష్పన్నః కర్తృశబ్దో యత్నవానిత్యర్థం వక్తి। తదుత్తరస్త్వప్రత్యయశ్చ ప్రకృతిజన్యబోధీయవిశేషణీభూతయత్నవాచకః। యత్నశ్చ కృతిరితి కర్తృత్వస్య కృతిరూపత్వం, కర్మశబ్దస్య ఫలాశ్రయే పారిభాషికత్వాత్తదుత్తరత్వప్రత్యయేన ప్రకృత్యర్థప్రకారీభూరఫలబోధనాత్కర్మత్వస్య ఫలరూపత్వం చ సిద్ధమిత్యర్థః। ఫలవ్యాపారయోశ్చ ధాతునైవ ప్రతిపాదనాల్లకారస్య పునస్తత్ర శక్తికల్పనమత్యన్తాయుక్తమితి నేదం సూత్రమాఖ్యాతస్య కర్తృకర్మణోః శక్తిం బోధయతీతి భావః। దర్శనాన్తరీయరీత్యేతి। అన్యద్దర్శనం దర్శనాన్తరం, మీమాంసాదర్శనం తద్రీత్యేత్యర్థః। ధాత్వర్థత్వాభావాదితి। విక్లిత్త్యాదిఫలమేవ ధాత్వర్థః, ప్యాపారః ప్రత్యయార్థః ఇతి మీమాంసకా మన్యన్తే। బహూనాం ధాతూనాం వ్యాపారే శక్తికల్పనాపేక్షయాఽల్పానాం తిబాదిప్రత్యయానాం తత్ర శక్తికల్పనే లాఘవాత్। పచతీత్యస్య పాకం కరోతీతి వివరణాత్ ఫలం ధాతోరర్థః। `తి' ఇత్యాఖ్యాతస్య భావనార్థకకృధాతునా వివరణాచ్చ ప్రత్యయస్యై(ఆఖ్యాతస్యై) వ వ్యాపారా(భావనా)ర్థకత్వం యుక్తమ్। విప్రియమాణవివరణయోః సమానార్థకత్వస్య క్లృప్తత్వాదిత్యర్థః। తథా చ ధాతులభ్యత్వాభావాద్‌వ్యాపారే లకారవిధిః సంభవేత్। ఏవం ఫలస్య ధాతులభ్యత్వేఽపి తదాశ్రయత్వరూపే కర్మత్వే లకారవిధిః స్యాదిత్యుచ్యతే చేత్। తర్హి కర్త్రాద్యర్థే విహితానాం ణ్వుల్‌తవ్యదాదీనాం కృత్‌ప్రత్యయానామపి కర్తృకర్మార్థవాచకత్వం న స్యాత్। కర్తరి కృత్, తయోరేవం ఇత్యాదిసూత్రస్థకర్తృకర్మపదయోః, లః కర్మణి చం ఇతిసూత్రస్థకర్తృకర్మపదవత్కర్తృత్వకర్మత్వపరత్వాఙ్గీకారాత్। యది లాఘవమాత్రపక్షపాతేన లః కర్మణీతిసూత్రస్థకర్తృకర్మపదయోః కర్తృత్వకర్మత్వార్థప్రతిపాదకత్వం స్వీక్రియతే తర్హి కర్తరి కృదిత్యాదిసూత్రస్థకర్తృకర్మపదయోరపి కర్తృత్వకర్మత్వార్థప్రతిపాదకత్వస్వీకార ఉచితః, లః కర్మణీతిసూత్రస్థకర్తృకర్మపదే కర్తృత్వకర్మత్వరూపధర్మపరే, కర్తరి కృదిత్యాదిసూత్రస్థకర్తృకర్మపదే తు ధర్మవిశిష్టధర్మిపరే ఇత్యేవం వైషమ్యకరణే బీజాయావాదితి భావః। తథా చ ఫూత్కారత్వాదికం ణ్వులాదీనాం శక్యతావచ్ఛేదకం, విక్లిత్తిత్వాదికం తు తవ్యాదీనాం శక్యతావచ్ఛేదకం స్యాన్న త్వాశ్రయత్వమితి తాత్పర్యమ్। తుల్యయోగక్షేమమితి। తుల్యో యోగక్షేమోఽర్థప్రతిపాదకత్వం యస్యేత్యర్థః। నను పాచకో దేవదత్త ఇత్యేవం దేవదత్తేనాభేదాన్వయానుభవబలాత్కృతాం కర్త్రాదివాచకత్వమావశ్యకం భావనాయాస్త్వాక్షేపేణ లాభః సేత్స్యతి, తద్వత్ దేవదత్తః పచతీత్యత్రాభేదాన్వయదర్శనాదాఖ్యాతానాం కర్తృవాచకత్వమాస్తాం, భావనాయా ఆక్షేపేణ లాభసంభవాద్వాచ్యత్వం మా భూదిత్యాహఅపి చేతి। మీమాంసకానామితి। మతే, ఇతి శేషః। నన్వాఖ్యాతానాం కర్తృవాచకత్వే తతః కథం భావనాప్రతీతిరిత్యత ఆహభావనాయా ఏవేత్యాది। తథా సతిఆక్షేపలభ్యత్వే సతి। న స్యాదితి। భావనాయా ఆఖ్యాతవాచ్యత్వాభావాత్ప్రాధాన్యం న స్యాదిత్యర్థః। వాచ్యార్థస్యైవ ప్రాధాన్యేన భానమితి నియమాదితి భావః।

అన్యథాఽగ్నిమానయేత్యాదావాక్షిప్తపాత్రస్యాపి ప్రాధాన్యేన భానాపత్తేః। ఉక్తామనిష్టాపత్తిం నిషేధతిఇతి చేన్నేతి। తిఙన్తే ఆక్షేపలభ్యాయా అపి భావనాయా ముఖ్యవిశేష్యత్వముపపాదయతిఘటమానయేత్యాదావితి। అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం లాఘవాచ్చ జాతిః పదార్థ ఇతి నిర్ధారితేఽమూర్తాయాం జాతావానయనాదిక్రియాన్వయాసంభవాత్తదన్వయోపపత్తయే జాత్యాక్షిప్తాయాః స్వాశ్రయవ్యక్తేర్యథా ప్రాధాన్యమనుభవబలాత్స్వీక్రియతే తథాఽఽఖ్యాతవాచ్యకర్త్రాక్షిప్తభావనాయాః ప్రాధాన్యమనుభవసిద్ధముపపాదయితుం శక్యమిత్యర్థః। అనేన వాచ్యార్థస్యైవ ప్రాధాన్యమితి నియమస్య వ్యభిచారో దర్శిత ఇతి భావః। అనేకమన్యపదార్థే, ఇత్యనుశాసనేన పిఙ్గే అక్షిణీ యస్యా ఇతి విగ్రహదర్శనాత్ప్రధానషష్ఠ్యర్థ ఏవ బహువ్రీహేః సాధుత్వం ప్రతిపాద్యతే। షష్ఠ్యర్థశబ్దేన చ ప్రకృత్యర్థోపసర్జనకో విభక్త్యర్థః సంబన్ధ ఏవ ప్రతీయతే। ఉక్తం చారుణాధికరణేబహువ్రీహిః సమాసోఽయం మతుబర్థే విధీయతే। అస్యాత్రేతి చ సంబన్ధే మత్వర్థీయః ప్రవర్తతే।। ఇతి। తథా చ ప్రధానషష్ఠ్యర్థే మతుపో విధానేఽపి గోమన్తమానయేత్యాదౌ పురుషానయనదర్శనేన సంబన్ధాక్షిప్తధర్మిణి ఏవ ప్రాధాన్యానుభవబలాద్వాచ్యార్థస్యైవ ప్రాధాన్యమితి నియమస్య వ్యభిచారః స్పష్ట ఏవేతి భావః। పాకం కరోతీతి। భావనార్థకకృధాతునా వివరణాద్భావనాయా ఆఖ్యాతవాచ్యత్వమితి చేత్। కరోతీత్యాఖ్యాతేన కర్తురపి వివరణస్య జాయమానత్వేన పచతీత్యత్రత్యాఽఽ

ఖ్యాతస్య భావనాయాం శక్తిరుత కర్తరీత్యనిశ్చయః స్యాదిత్యర్థః। కర్తుర్వివరణవిషయే శఙ్కతేన చేతి। పచతీత్యత్రత్యాఖ్యాతస్య భావనార్థకకృధాతునా యద్వివరణం కృతం తచ్ఛబ్దార్థవివరణం, కరోతీత్యత్రత్యాఖ్యాతేన యత్కర్తుర్వివరణం కృతం తత్తు న శబ్దార్థవివరణం కింతు పచతీత్యతః కర్తుర్బోధో జాయతామితి తాత్పర్యవిషయీభూతాక్షేపలభ్యకర్తుర్వివరణమితి కృత్వాఽఽఖ్యాతస్య భావనాయామేవ శక్తిర్నిశ్చీతేతి న పూర్వోక్తానిశ్చయావసర ఇతి భావః। కర్తుర్వివరణమశబ్దార్థవివరణమిత్యత్ర దృష్టాన్తమాహపాకమితి। పచ్ ధాతోర్విక్లిత్తిమాత్రవాచకత్వేఽపి పాకమితి కర్మణి ద్వితీయాశ్రవణాత్తద్గతకర్మత్వస్య యథా తాత్పర్యతో వివరణం కృతం న శబ్దార్థవివరణం తద్వదిత్యర్థః। నను పాకమితి ద్వితీయయాఽశబ్దార్థకర్మత్వవివరణాదశబ్దార్థస్యాపి సంసర్గస్య వివరణదర్శనేఽపి తదతిరిక్తస్యాశబ్దార్థవివరణస్యాదృష్టత్వాద్దృష్టాన్తాన్తరమాహఇతరేతరేతి। ధవఖదిరావిత్యాదీతరేతరయోగద్వంద్వఘటకపదావాచ్యస్య సముచ్చయాంశస్య విగ్రహవాక్యస్థచకారద్వయేన వివరణవదిత్యర్థః। తథా చాశబ్దార్థవివరణం న తదాఖ్యాతార్థనిర్ణాయకమిత్యర్థః। తాదృశార్థవివరణస్యాఽఽఖ్యాతార్థనిర్ణాయకత్వే గృహ్యమాణే తు భావనాయాః శబ్దార్థత్వవిరహేఽపి తాత్పర్యవిషయీభూతత్వేనాఽఽక్షేపలభ్యత్వాద్వివరణోపపత్తౌ సత్యాం భావనాయా అప్యాఖ్యాతవాచ్యత్వం భవదభీష్టం సిధ్యేత్కింతు కర్తురేవ వాచ్యత్వం భవేదిత్యర్థః। కర్తురేవాఽఽఖ్యాతవాచ్యత్వమావశ్యకమిత్యాహకిం చేతి। యథా చైత్రః పక్తేత్యాదౌ

చైత్రేణాభేదాన్వయబోదస్యానుభవసిద్ధత్వాత్కృతాం కర్త్రాదివాచిత్వమావశ్యకం తథా దేవదత్తః పచతీత్యాదౌ దేవదత్తాభిన్నకర్తృకో వర్తమానో విక్లిత్త్యనుకూలో వ్యాపార ఇతిశాబ్దబోధాద్ దేవదత్తాదినాఽభేదాన్వయబోధానుభవాదాఖ్యాతానామపి కర్త్రాదివాచిత్వమావశ్యకమిత్యర్థః। తథా చ భావనాయా ఆఖ్యాతవాచ్యత్వం సుతరాం దుర్లభం స్యాదితి భావః। నను యత్ర విశేషణవిశేష్యవాచకపదయోః సమానవిభక్తికత్వం తత్రైవాభేదాన్వయ ఇతి నియమః। సమానవిభక్తికత్వం చ విశేషణవాచకపదే విశేష్యవాచకపదోత్తరవిభక్తిసజాతీయవిభక్తిమత్త్వమ్। సాజాత్యం చ విభక్తిత్వవ్యాప్య(సుప్త్వ్యాప్య) ప్రథమాత్వద్వితీయాత్వాదిధర్మేణ గ్రాహ్యమ్। అత ఏవ `నీలో ఘటమ్' ఇతి వాక్యాన్నాభేదాన్వయబోధాపత్తిరితి శఙ్కతేన చాభేదేత్యాదినా తచ్చాత్ర నాస్తీత్యన్తేన। తచ్చేతి। అభేదాన్వయబోధనియామకసమానవిభక్తికత్వం చేత్యర్థః। అత్రేతి। దేవదత్తః పచతీత్యాదౌ నాస్తీత్యర్థః। ప్రథమావిభక్తితిఙ్విభక్త్యోః సుప్త్వ్యాప్యధర్మేణ సాజాత్యాభావాత్। తథా చాభేదాన్వయబోధనియమకాభావాదేవాభేదాన్వయబోధాసంభవాన్నాఽఽఖ్యాతస్య కర్త్రాదివాచకత్వం యుక్తమితి భావః। సమానవిభక్తికత్వనియమస్య వ్యభిచారం దర్శయితుమాహసోమేనేతి। అత్ర లక్షణాం వినా సోమస్య యాగార్థత్వం యోగేనాభేదాన్వయశ్చానుపపన్నమితి సోమపదస్య మత్వర్థే సోమవపి లక్షణయా సోమవతా యాగేనేష్టం భావయేదితి విశిష్టవిధానాద్వాక్యభేదప్రసఙ్గోఽపి నేతి న్యాయప్రకాశాదౌ మీమాంసకైర్నిర్ధారితమ్। తత్ర తృతీయాతిఙ్విభక్త్యోః సుప్త్వవ్యాప్యధర్మేణ సాజాత్యాభావాదభేదాన్వయబోధో న స్యాత్। మీమాంసకైస్తు సోఽఙ్గీకృత ఏవేతి సమానవిభక్తికత్వానియమస్య వ్యభిచారో దుష్పరిహర ఇత్యర్థః।

స్తోకం పచతీతి। ఫలస్యాపి వ్యపదేశివద్భావేన ఫలాశ్రయత్వాత్కర్మత్వమ్। అత ఏవ తత్సమానాధికరణే స్తోకమిత్యత్ర ద్వితీయా బోధ్యా। అత్ర ధాత్వర్థవ్యాపారజన్యఫలే స్తోకపదార్థస్యాభేదేనాన్వయః స్పష్ట ఏవ। అత్రాపి పూర్వవన్నియమస్య వ్యభిచార ఊహ్యః।

నను సమానవిభక్తికనామార్థయారేభేదాన్వయ ఇత్యభియుక్తోక్తేర్నామార్థయోరేవాభేదాన్వయే సమానవిభక్తికత్వం నియామకం నాన్యత్రేత్యత ఆహరాజపురుష ఇతి। రాజపదం రాజస్వత్వవత్పరం లక్షణయా। తాదృశస్య రాజపదార్థస్య పురుషేణాభేదాన్వయః। రాజనిరూపితస్వత్వవదభిన్నః పురుష ఇతి బోధాత్। అత్ర పూర్వపదే విభక్తేరశ్రవణాద్విశేష్యాభావప్రయుక్తో విశిష్టాభావః। ఆద్యోదాహరణద్వయే తు విభక్త్యోః సత్త్వేఽపి విశేషణీభూతసాజాత్యాభావప్రయుక్తో విశిష్టాభావ ఇతి విశేషః। ఏవం చ సమానవిభక్తికత్వనియమస్య నామార్థద్వయవిషయకత్వేఽపి వ్యభిచారః సుతరాం దుర్వార ఇతి భావః తథా చ దేవదత్తః పచతీత్యాదావభేదాన్వయబోధస్య నిష్ప్రత్యూహత్వాదభేదాన్వయబోధోపపత్తయే కర్త్రాదౌ శక్తిరాఖ్యాతస్యావశ్యం గలే పతతీతి తాత్పర్యమ్।

నను భావనైవాఽఽఖ్యాతవాచ్యాఽస్తు దేవదత్తః పచతీత్యాదౌ జాయమానా దేవదత్తాఖ్యాతార్థయోః సామానాధికరణ్యప్రతీతిస్త్వన్యథానుపపత్త్యాఽఽఖ్యాతస్య కర్తరిలక్షమయోపపద్యేతేత్యాశయేన శఙ్కతేన చేతి। సామానాధికరణ్యం పదయోరేకధర్మిప్రతిపాదకత్వమ్। తథా చ లక్షణయైవాభేదబోధనిర్వాహే కర్తర్యాఖ్యాతస్య శక్తిస్వీకారో నిరర్థక ఇతి భావః। లక్షణయా కర్తురుక్తత్వాత్సామానాధికరణ్యస్య నిర్వాహ క్రియమాణే। పిఙ్గాక్ష్యాదియౌగికేతి। యోగోఽవయవశక్తిః, తత్పురస్కారేణార్థాభిధానే ప్రవృత్తానాం శబ్దానామిత్యర్థః। ద్రవ్యవాచిత్వాపత్తేరితి। లక్షణయైవ ద్రవ్యబోధనిర్వాహాద్ద్రవ్యవాచిత్వం న స్యాదిత్యర్థః। కిం తు సంబన్ధవాచిత్వమేవ యుక్తం స్యాదితి భావః। ఇత్యాదితద్ధితానామపీతి। వైశ్వదేవీత్యాదిసముదాయఘటకతద్ధితానామపి ద్రవ్యవాచిత్వం న స్యాదితి భావః।

యోగికశబ్దానాం సంబన్ధవాచిత్వమేవ విశదయతిఅనేకమన్యేత్యాది। అనేకమన్యపదార్థేఅనేకం ప్రథమాన్తమన్యస్య పదస్యార్థే వర్తమానం వా సమస్యతే స బహువ్రీహిరిత్యర్థకేనోక్తసూత్రేణ పిఙ్గే అక్షిణీ యస్యా ఇతి విగ్రహప్రదర్శనాద్ధేతోర్యస్యా ఇతి పదోపస్థితప్రధానషష్ఠ్యర్థ ఏవ బహువ్రీహేః సాధుత్వలాభాదిత్యర్థః। షష్ఠ్యన్తేన చ ప్రకృత్యర్థోపసర్జనకః షష్ఠ్యర్థః సంబన్ధ ఏవ ప్రతీయతే ఇతి `యస్యాః' ఇతి అన్యపదార్థమన్తర్భావ్య పిఙ్గాక్షిశబ్దయోర్వృత్తిః। అతః ప్రధానసంబన్ధార్థ ఏవ బహువ్రీహేః సాధుత్వం లభ్యత ఇతి తాత్పర్యమ్। ఉక్తం చారుణాధికరణే వార్త్తికేబహువ్రీహిః సమాసోఽయం మతుబర్థే విధీయతే। అస్యాత్రేతి చ సంబన్ధే మత్వర్థీయః ప్రవర్తతే।। ఇతి। దేవతార్థకతద్ధితస్యాపి విశ్వే దేవా దేవతా అస్యా ఇతి విగ్రహే షష్ఠ్యర్థసంబన్ధస్యైవ ప్రాధాన్యదర్శనాత్సంబన్ధస్యైవ వృత్తివాచ్యత్వమవసీయతే।

ననూక్తరీత్యా ప్రధానషష్ఠ్యర్థసంబన్ధస్యైవ బహువ్రీహ్యాదివృత్తివాచ్యత్వమస్తు కా హానిరితి చేదాహతథా చేతి। అరుణయేత్యాదివాక్యే ద్రవ్యానుక్తేరితి। ఆకృత్యధికరణన్యాయేనారుణపదస్యాఽఽరుణ్యగుణ ఏవ శక్తికల్పనాత్ పిఙ్గాక్ష్యాదిపదస్య నిరుక్తరీత్యా ప్రధానషష్ఠ్యర్థసంబన్ధ ఏవ శక్తికల్పనాచ్చ ద్రవ్యానుక్తేరిత్యర్థః। స్వవాక్యేతి। స్వం క్రయణభావనా। తత్ప్రతిపాదకం యదరుణయా పిఙ్గాక్ష్యేత్యాదివాక్యం తాదృశవాక్యగతపిఙ్గాక్ష్యైకహాన్యన్యేతి బహువ్రీహివృత్తివాచ్యద్రవ్య ఏవాఽఽరుణ్యస్యాన్వయ ఇత్యేవం ప్రతిపాదకస్యారుణాధికరణస్యోచ్ఛేదాపాత్తిరిత్యర్థః।

ఇత్థం హ్యారుణాధికరణజ్యోతిష్టోమే శ్రూయతే` అరుణయా పిఙ్గాక్ష్యైకహాయన్యా సోమం క్రీణాతి, ఇతి। అత్రారుణోతి ప్రకృతిభాగః। క్రీధాతుశ్చాభిధాత్రీ శ్రుతిః। క్రీణాతీత్యత్రత్యాఖ్యాతప్రత్యయో విధాత్రీ శ్రుతిః। అరుణయేతి తృతీయాప్రత్యయో విభక్తిరూపా వినియోక్త్రీ శ్రుతిః। అరుణాశబ్దస్త్వారుణ్యగుణమాత్రవాచకో లాఘవాత్। న త్వారుణ్యగుణవిశిష్టం ద్రవ్యమభిధత్తే। గుణవిశిష్టేఽర్థేఽరుణాశబ్దస్య శక్తిస్వీకారే గౌరవాపత్తేః। అనన్యలభ్యస్యైవ శబ్దార్థత్వాత్। ఆశ్రయద్రవ్యస్యాఽఽక్షేపేణ లాభసంభవాత్। తథా

చాత్రారుణయేతి తృతీయా శ్రుత్యా ప్రకృత్యర్థస్యాఽఽరుణ్యగుణస్య సోమక్రయసాధనత్వం ప్రతీయతే। తచ్చానుపపన్నమ్। క్రయో నామ కంచిత్పదార్థం దత్త్వా కస్యాచిత్పదార్థస్య గ్రహణమ్। దానం గ్రహణం చ వాసోహిరణ్యాదిమూర్తపదార్థస్యైవ సంభవతి। న త్వమూర్తస్య గుణమాత్రస్య। తస్యాఽఽశ్రయీభూతాద్ద్రవ్యాన్నిష్కృష్య దానాద్యసంభవాత్। తతస్తృతీయాశ్రుతేర్వినియోజకత్వాభావేన ప్రకరణస్యాత్ర వినియోజకత్వం వక్తవ్యమ్। ప్రకరణం చ గ్రహచభసాద్యఖిలద్రవ్యేష్వారుణ్యగుణం నివేశయతి। తత్రైషాఽక్షరయోజనాఅరుణయేత్యేతత్పృథగ్వాక్యమ్। తత్ర తృతీయాశ్రుత్యా ప్రాకరణికాని సాధనద్రవ్యాణి సర్వాణ్యనూద్య ప్రాతిపదికేన గుణో విధీయతేయాని జ్యోతిష్టోమే సాధనద్రవ్యాణి తాని సర్వాణ్యరుణాని కర్తవ్యానీత్యేవం పూర్వపక్షయిత్వా, పిఙ్గాక్ష్యేకహాయనీశబ్దయోః పిఙ్గే అక్షిణీ యస్యాః, ఏకం హాయనం యస్యా ఇతి చాన్యపదార్థే విహితేన బహువ్రీహిసమాసేన ద్రవ్యవాచిత్వాత్। ద్రవ్యం చాత్ర గౌరవే। గవా తే క్రీణానీతి మన్త్రలిఙ్గాత్। పిఙ్గాక్ష్యైకహాయన్యేతి చ పదద్వయే తృతీయాశ్రుతిర్ద్రవ్యస్య క్రయణక్రియాసాధనత్వం బోధయతి। తథాఽరుణయేతి తృతీయాశ్రుతిరప్యారుణ్యగుణస్య క్రయసాధనత్వం బోధయతి। తచ్చ ద్రవ్యద్వారమన్తరేణ న సంభవతీత్యర్థాపత్త్యాద్రవ్యావచ్ఛేదకత్వంనామ స్వాశ్రయత్వేన ద్రవ్యగ్రహణమ్। స్వశబ్దేన గుణగ్రహణమ్। తథాచ గుణశబ్దేన తాదృశగుణాశ్రయీభూతద్రవ్యం గ్రాహ్యమ్।ద్రవ్యావచ్ఛేదకత్వం కల్ప్యతే। ద్రవ్యం చాత్ర స్వవాక్యగతైకహాయన్యేవ సంనిహితత్వాత్। తథా చాఽఽరుణ్యగుణవిశిష్టైకహాయన్యా సోమం క్రీణాతీత్యర్థః పర్యవస్యతీతి సిద్ధాన్త ఉక్తః। సోఽసంగతః స్యాత్। పిఙ్గాక్ష్యాదిపదానాముక్తరీత్యా ప్రధానషష్ఠ్యర్థసంబన్ధార్థకత్వేన తేషాం ద్రవ్యవాచిత్వాభావాత్।

అత్రేదం బోధ్యమ్। యద్యపి యస్యేత్యాద్యన్యపదార్థే ప్రకృత్యర్థోపసర్జినః షష్ఠ్యర్థః సంబన్ధః ప్రధానతయా ప్రతీయతే తథాఽపి చిత్రగుర్దేవదత్త ఇతి బహువ్రీహిసమాసే సామానాధికరణ్యానురోధాచ్ఛబ్దశక్తిస్వభావాచ్చ షష్ఠ్యర్థసంబన్ధోపసర్జనః ప్రకృత్యర్థః ప్రధానమిత్యేవం విశేష్యవిశేషణభావవ్యత్యాసం వృత్తౌ ప్రకల్ప్య పిఙ్గాక్ష్యాదిబహువ్రీహేర్ద్రవ్యవాచిత్వం నిర్వాహ్యమ్।

మీమాంసావార్తికకృతోఽపి

సర్వత్ర యౌగికైః శబ్దైర్ద్రవ్యమేవాభిధీయతే।

నహి సంబన్ధవాచ్యత్వం సంభవత్యతిగౌరవాత్॥ ఇత్యాహుః।

అయం భావఃసంబన్ధో హి సంబన్ధిద్వయనిరూప్యః సంబన్ధిభ్యాం భిన్నశ్చేత్యనుభవసిద్ధమ్। తత్ర చిత్రగిరిత్యాదావనుశాసనానురోధేన సంబన్ధస్య సాంసర్గికవిషయతయా వాచ్యత్వం కల్పనీయమ్। తథా చాత్ర గోరూపస్యైకస్య సంబన్ధినః ప్రాతిపదికాదుక్తత్వే ఽపి సంబన్ధస్యోభయనిరూప్యత్వేన సంబన్ధ్యన్తరభానం వినా

భానాయోగాద్ద్వితీయసంబబన్ధినోఽపి వాచ్యత్వం కల్పనీయమితి శక్తిద్వియకల్పనాపత్త్యాఽతిగౌరవాద్ బహువ్రీహౌ సంబన్ధమాత్రవాచ్యత్వం న సంభవతీత్యర్థః। ఆవస్యకద్వితీయసంబన్ధినైవాఽక్షేపాత్సంవన్ధబోధోపపత్తావన్యలభ్యత్వేన సంబన్ధవాచ్యత్వాసంభవశ్చ। తదుక్తంసంబన్ధినైవ సంబన్ధః ప్రత్యేతుం యది శక్యతే। పునస్తస్యాభిధాశక్తిం కః శ్రుతేః పరికల్పయేత్।। ఇతి। ఏవం చ పిఙ్గాక్షీవైశ్వదేవీత్యాదియౌగికపదానాముక్తరీత్యాద్రవ్యవాచిత్వమవశ్యమఙ్గీకార్యమితి।

అత ఏవ చిత్రగోసంబన్ధీతి సమాసార్థః। యత్సంబధిన్యశ్చిత్రా గావ ఇతి విగ్రహార్థః। వృత్తౌ విశేష్యవిశేషణభావవ్యత్యాస ఇత్యుక్తత్వాద్ వృత్త్యర్థప్రదర్శనార్థేకల్పితే చిత్రా గావో యస్యేతి వాక్యేఽపి విశేష్యవిశేషణభావవ్యత్యాసాచ్చిత్రగోసంబన్ధీత్యేవార్థః। విశేష్యపవిశేషణభావవ్యత్యాసప్రదర్శనాయైవ చిత్రా గావో యస్య స ఇతి ప్రయుజ్యతే వృద్ధైః। తత ఏ చ న వృత్తివిగ్రహయోః సమానార్థత్వభఙ్గ ఇత్యుక్తం లఘుమఞ్జూషాయాం నాగేశభట్టైరితి జ్ఞేయమ్।

తథాఽఽరుణ్యస్యామూర్తస్య సాక్షాత్క్రియసాధనత్వాసంభవేఽపి స్వాశ్రయీభూతద్రవ్యద్వారా పరమ్పరయా తస్య క్రియసాధనత్వసంభవాత్। యథాఽరుణేతి స్త్రీప్రత్యయ ఆరుణ్యగుణాశ్రయీభూతగోరూపద్రవ్యగతం స్త్రీత్వం ద్యోతయన్ పరమ్పరయాఽడఽరుణ్యగుణస్య స్త్రీత్వేన సంబన్ధం బోధయతి తథాఽరుణయేతి తృతీయాప్రత్యయోఽప్యారుణ్యగుణాశ్రీభూతస్య గోరూపద్రవ్యస్య క్రియసాధనత్వం ద్యోతయన్ పరమ్పరయాఽఽరుణ్యగుణస్య క్రియసాధనత్వం బోధయతీతి న కించిదనుపపన్నమితి।

మూలయుక్తేరితి। ద్రవ్యవాచకత్వసాధికా యా మూలయుక్తిఃఅసాధారణయుక్తిఃసామానాధికరణ్యం పిఙ్గాక్షీ గోః, వైశ్వదేవీ ఆమిక్షేత్యత్రానుభవసిద్ధం సామానాధికరణ్యం, తస్య ఆక్షేపాదినోపపత్తేః సత్త్వాదిత్యర్థః। ఏవం చ యోగికానాం పిఙ్గాక్ష్యాదిపదానాం, వైశ్వదేవ్యాదిఘటకప్రత్యయస్య చ న కించిద్ద్రవ్యవాచకత్వసాధకం, తత్మతీతేరాక్షేపాదినోపపత్తేరితి తేషాం ద్రవ్యవాచిత్వం న స్యాదిత్యేవమాది విస్తరేణ నిరూపితం వైయాకరణభూషణే తత్తత ఏవావగన్తవ్యమితి।

నను లః కర్మణి, ఇతి పాణినిసూత్రేణ లకారాణాం కర్త్రాద్యర్థే శక్తేరుక్తత్వాత్ `ఆశ్రయే తు తిఙః' ఇత్యనుపపన్నమత ఆహబోధకతేతి। బోధజనకతారూపా శక్తిరిత్యర్థః। తిఙ్క్ష్వేవేతి। తిఙ్నిష్ఠైవ వ్యవహారకాలే ప్రయోగదశాయాం తిఙామేవ సత్త్వేన తేభ్య ఏవ కర్త్రాద్యర్థబోధస్యానుభవసిద్ధత్వాదిత్యర్థః।

వాక్యార్థజ్ఞానే పదార్థజ్ఞానస్య కారణత్వాదాదౌ పదార్థనిరుపణమితి సంగతిం ప్రదర్శయన్ వాక్యార్థం విశేష్య నిరూపయితుమాహఫలే ప్రధానమితి। ఫలేవిక్లిత్త్యాదౌ వ్యాపారః ప్రధానం విశేష్య ఇత్యర్థః। ఫలనిరూపితప్రాధాన్యవాన్ వ్యాపారః ఫలం చ తద్విశేషణమిత్యర్థః। ఆశ్రయే త్వితి। ఫలాశ్రయే వ్యాపారాశ్రయే చ। ఫలవ్యాపారయోర్ధాతులభ్యత్వాదాశ్రయమాత్రమర్థః।

అనన్యలభ్యో హి శబ్దార్థ ఇతి న్యాయాత్। తథా చాఽఽశ్రయత్వమేవ శక్యతావచ్ఛేదకమ్। తిఙ ఇతి। ఆదేశినో లకారస్యార్థేన తిఙోఽర్థవత్త్వమాదాయేదం బోధకత్వం, ప్రయోగే లకారాభావేన తిబాదిభ్య ఏవ కర్త్రాద్యర్థబోధస్యానుభవసిద్ధత్వాత్తిఙ ఏవ తత్ర శక్తిరిత్యభిప్రాయేణ వా। తిఙర్థఇతి। కర్తృకర్మసంఖ్యాకాలాః। తత్రేతి। కర్త్రాద్యర్థానాం మధ్యే। కర్తా వ్యాపారే విశేషణమాధారాధేయభావసంబన్ధేన వ్యాపారనిరూపితవిశేషణతావాన్ కర్తేత్యర్థః। కర్తృనిష్ఠో వ్యాపార ఇతి బోధాత్। ఏవమేవ కర్మ ఫలే విశషణం ఫలనిరూపితవిశేషణతావత్కర్మేత్యర్థః। తణ్డులాదినిష్ఠా విక్లిత్త్యాదిరితి బోధాత్। సంఖ్యేతి। కర్తృప్రత్యయసమభివ్యాహారే కర్తరి సంఖ్యాయా విశేషణత్వేనాన్వయః। కర్మప్రత్యయే కర్మణి సంఖ్యాయా విశేషణత్వేనాన్వయ ఇత్యర్థః।

నను ధాత్వర్థస్య ఫలవ్యాపారాత్మకస్య ప్రకృత్యుపస్థాపితత్వేన తస్యాపి ప్రత్యాసన్నతయా తత్ర కుతో న సంఖ్యాయా విశేషణత్వేనాన్వయః। కిం చ సంఖ్యాయాః ప్రత్యయార్థత్వాత్ ప్రకృత్యర్థే ధాత్వర్థ ఏవ తదన్వయస్య న్యాయ్యత్వాత్సుబర్థసంఖ్యాయాః ప్రకృత్యర్థ ఏవాన్వయస్య దృష్టావాచ్చాఽఽఖ్యాతార్థసంఖ్యాయా అపి ధాత్వర్థ ఏవాన్వయ ఉచిత ఇత్యాశఙ్కాం నిరాకుర్వన్ కర్త్రాదౌ సంఖ్యాన్వయే హేతుమాహసమానప్రత్యయోపాత్తత్వాదితి యేన ప్రత్యయేన కర్తృకర్మార్థ ఉక్తస్తేనైవ ప్రత్యయేన సంఖ్యార్థోఽప్యుక్త ఇతి హేతోర్ధాత్వర్థాపేక్షయా ప్రత్యాసత్త్యతిశయాత్కర్తృకర్మణోరేవ సంఖ్యాన్వయస్య న్యాయ్యత్వాదిత్యర్థః। ఏవం చ సమానాభిధానశ్రుతేః సమభిహారాత్మకవాక్యాపేక్షయా ప్రబలత్వేనైకప్రత్యయోపాత్తార్థే సంఖ్యాన్వయమకృత్వా ప్రథమాన్తార్థే సంఖ్యాన్వయకరణం నైయాయికానామత్యన్తానుచితమితి సూచ్యతే। తథా చ యాదృశః కార్యాకారణభావః ఫలితస్యం నిర్దిశతిఆఖ్యాతార్థసంఖ్యేతి। ఆఖ్యాతశబ్దో మీమాంసకాదిభిః కేవలతిఙ్కు ప్రయుజ్యతే, వైయాకరణైస్తు తిఙన్తేషు ప్రయుజ్యతే, ఆఖ్యాతమాఖ్యాతేనేత్యత్ర భాష్యే తథా దర్శనాత్। ఆఖ్యాతం తిఙ్, తదర్థః సంఖ్యా, సా ప్రకారఃవిశేషణం యత్ర తాదృశబోధే విశేష్యతాసంబన్ధేన ఆఖ్యాతజన్యా యా కర్తృకర్మార్థోపస్థితిః సా హేతుః తాదృశబోధే కారణమితి కార్యకారణమభావః సిద్ధః।

తత్రప్రత్యయప్రతిపాద్యసంఖ్యాయాస్తత్రప్రత్యయప్రతిపాద్యకర్తృకర్మరూపేఽర్థేఽన్వయ ఇతి యావ్త। అత్ర కర్తృకర్మవిశేష్యకేత్యంశోఽపి నివేశ్యః। తథా చాఽఽఖ్యాతార్థసంఖ్యాప్రకారకకర్తృరూపార్థవిశేష్యకబోధత్వం, తాదృశకర్మరూపార్థవిశేష్యకబోధత్వం చ కార్యతావచ్ఛేదకమ్। ఆఖ్యాతజన్యకర్తృభూతార్థోపస్థితిత్వం తాదృశకర్మరూపార్థోపస్థితిత్వం చ కారణతావచ్ఛేదకమ్। కార్యత్వకారణత్వయోరవచ్ఛేదకః సంబన్ధః సమవాయ ఇతి బోధ్యమ్। అత్ర కార్యతావచ్ఛేదకకోటౌ కర్తృకర్మరూపార్థవిశేష్యకబోధం ప్రతీత్యేవోక్తౌ పక్తా పాచక ఇత్యాదావాఖ్యాతజన్యకర్తృకర్మోపస్థిత్యభావేన హేతోర్వ్యభిచారాత్కర్తృప్రత్యయేనాభీష్టః కర్త్రాదివిశేష్యకబోధో న స్యాదితి తత్రాఽఽఖ్యాతార్థసంఖ్యాప్రకారకేత్యంశో నివేశితః। తథా చఆఖ్యాతార్థసంఖ్యాప్రకారకబోధం ప్రతి ఆఖ్యాతజన్యకర్తృకర్మోపస్థితేర్హేతుత్వేన పక్తా పాచక

ఇత్యాదౌ యత్కించిదర్థప్రకారక(ధాత్వర్థవ్యాపారప్రకారక)కర్తృవిశేష్యకబోధో నిరాబాధః। ఆఖ్యాతార్థకాలప్రకారకబోధాపత్తివారణాయ సంఖ్యాపదం నివేశితమ్। నను పక్తేత్యాదౌ వ్యాపారప్రకారకబోధోపపత్తయే సంఖ్యాప్రకారకేత్యేతావత్రైవ సిద్ధౌ సంఖ్యాయా ఆఖ్యాతార్థేతి విశేతు షణం కిమర్థమితి చేన్న। ఆఖ్యాతజన్యకర్తృకర్మోపాపస్థితేరభావేన ఘట ఇత్యాదౌ సుబర్థైకత్వాదిసంఖ్యాప్రకారకబోధో న స్యాత్। ఆఖ్యాతార్థసంఖ్యాప్రకారకబోధే హి తాదృశోపస్థితినియమః, న తు సుబర్థసంమఖ్యాప్రకారకబోధే ఇతి తత్సార్థక్యాత్। కారణతావచ్ఛేదకకోటౌ కర్తృకర్మపదం పరిత్యజ్యాఽఽఖ్యాతజన్యోపస్థితిర్హేతురిత్యేవోక్తౌవర్తమానే లట్ ఇత్యాదిసూత్రవిహితలడాదీనాం వర్తమానాదికాలవాచిత్వపక్షే కాలస్యాప్యాఖ్యాతజన్యోపస్థితివిషయత్వాత్తత్ర పచతీత్యాఖ్యాతార్థసంఖ్యాయాః ప్రకారతయాఽన్వయః కర్తవ్యో భవేత్। తద్వారణాయ కర్తృకర్మేతి విషయతయోపస్థితేర్విశేషణం దత్తమ్। తథాచాఽఽఖ్యాతజన్యోపరిథతివిషయత్వేఽపి కాలస్య కర్తృకర్మరూపత్వాభావాన్న తత్రాఽఽఖ్యాతార్థసంఖ్యాయాః ప్రకారతయాఽన్వయ ఇతి భావః। నను దేవదత్తస్తణ్డులం పచతి, దేవదత్తేన తణ్డూలః పచ్యతే ఇత్యాదౌ ఆఖ్యాతార్థైకత్వసంఖ్యాయాస్తణ్డులరూపే కర్మణి ప్రకారతయాఽన్వయః స్యాత్। తథాఽఽఖ్యాతార్థసంఖ్యాయా దేవదత్తరూపే కర్తరి ప్రకారతయాఽన్వయః స్యాత్। తయోస్తణ్డులదేవదత్తపదాభ్యాముపస్థితిసత్త్వాత్। తథా చ తత్ర వ్యభిచారః స్యాత్। తద్వారణాయ కర్తృకర్మణోరాఖ్యాతజన్యత్వం విశేషణం దత్తమ్। తథా చ నిరుక్తప్రయోగే ఆఖ్యాతార్థైకత్వబహుత్వసంఖ్యాయాస్తణ్డులదేవదత్తపదాన్తరాదుపస్థితయోః కర్మకర్త్రోర్న ప్రకారతయాఽన్వయః। కిం త్వాఖ్యాతాదుపస్థితయోః కర్తృకర్మణోరేవాన్వయః। కాష్ఠైస్తణ్డులం పచతీత్యత్రత్యాఖ్యాతప్రత్యయేన స్వార్థసంఖ్యాప్రకారకకరణాదివిశేష్యకాన్వయబోధాజననాత్తత్ర వ్యభిచారవారణాయ కర్తృకర్మావి సేష్యకత్యేక్తం కార్యతావచ్ఛేదకకోటౌ। ఏవం చాఽఽఖ్యాతజన్యకర్తృకర్మోపస్థితిరాఖ్యాతార్థసంఖ్యాప్రకారకకర్తృకర్మవిశేష్యకబోధనియామికేత్యర్థః। అత్రేదం బోధ్యమ్। వ్యభిచారో నామ కార్యకారణభావభఙ్గః। వ్యభిచారశ్చ ద్వివిధః। అన్వయవ్యభిచారో వ్యతిరేకవ్యభిచారశ్చ। తత్ర కారణసత్త్వే కార్యాభావాదాద్యః। కార్యసత్త్వే కారణాభావాద్ద్వితీయః। కాష్ఠైస్తణ్డులం పచతీత్యత్ర ఆఖ్యాతజన్యకర్తృకర్మోపస్థితిరూపకారణసత్త్వేఽపి ఆఖ్యాతార్థసంఖ్యాప్రకారకకరణవిశేష్యకాన్వయబోధరూపకార్యాభావాదన్వయవ్యభిచారః। పక్తా పాచక ఇత్యాదౌ కర్తృప్రత్యయేన కర్తృవిశేష్యకబోధరూపకార్యసత్త్వేఽపి ఆఖ్యాతజన్యకర్తృకర్మోపస్థితిరూపకారణాభావవాద్వ్యతిరేకవ్యభిచార ఇతి। ఉభయత్రాపి నిరుక్తవ్యభిచారవారణాయతత్తద్విశేషణం దత్తమిత్యన్యత్।

ఏవం స్వమతే కార్యకారణభావం నిరూప్య నైయాయికమతే కార్యకారణభావప్రయుక్తం గౌరవం దర్శయితుమాహనైయాయికాదీనామితి। తార్కికాణాం మతే

ప్రథమాన్తార్థముఖ్యవిశేష్యకః శాబ్దబోధ ఇత్యాఖ్యాతార్థసంఖ్యాయాః ప్రథమాన్తార్థ ఏవాన్వయః। యథాऽऽఖ్యాతోపాత్తకృతేః ప్రథమాన్తార్థేऽన్వయస్తథాऽऽఖ్యాతోపాత్తసంఖ్యాయా అపీత్యర్థః। తథా చైవం కార్యకారణభావో వక్తవ్యఃఆఖ్యాతార్థసంఖ్యాప్రకారకబోధే ప్రథమాన్తపదజన్యోపస్థితిర్హేతురితి। సోऽపీతి। ఉక్తకార్యకారణభావోऽపి। చన్ద్ర ఇవేత్యాది। చన్ద్ర ఇవ ముఖం దృశ్యతే, భుక్త్వా వ్రజతి మైత్రః, ఇత్యత్ర చన్ద్రస్య క్త్వాన్తార్థభోజనస్య చ ప్రథమాన్తార్థత్వేన తత్ర దృశ్యతే వ్రజతీత్యాఖ్యాతార్థసంఖ్యాయాః ప్రకారతయాऽన్వయ ఆపద్యేత। స చ నేష్టః। చన్ద్రభోజనయోరాఖ్యాతార్థసంఖ్యాన్వయాననుభవాత్। నను క్త్వాన్తస్య కథం ప్రథమాన్తత్వమితి చేదుచ్యతే। అత్ర సమానకర్తృకయోః క్రియారూపార్థయోర్మధ్యే పూర్వకాలసంబన్ధీ యోऽర్థస్తద్వాచకాత్క్త్వేత్యర్థకేన `సమానకర్తృకయోః' ఇతి సూత్రేణ క్త్వి తదర్థజిజ్ఞాసాయాం కర్తరి కృత్' ఇతి న ప్రవర్తతే। `అవ్యయకృతో భావే, ఇతి వార్తికారమ్భాద్భావ ఏవ క్త్వాప్రత్యయస్యార్థః। స చాప్యసత్త్వభూత ఏవ। పాక ఇత్యాదావివ లిఙ్గసంఖ్యాననుభవాత్। తథాచ క్త్వావాచ్యక్రియాయా అసత్త్వరూపత్వేన ద్విత్వాద్యప్రతీతేర్న ద్వివచనాది కింత్వేకవచనమేవ తస్యౌత్సర్గికత్వేన సంఖ్యానపేక్షత్వాత్। తచ్చ ప్రథమోపస్థితత్వాత్ప్రథమాయా ఏవ। తస్య చావ్యయాదావితి లుగిత్యన్యత్। నను క్త్వాప్రత్యయస్య భావమాత్రార్థకత్వాఙ్గీకారేऽహం భుక్త్వా వ్రజమీత్యాదావస్మచ్ఛబ్దాత్తృతీయాపత్తిః। న చ తిఙన్తేన కర్తురభిహితత్వాన్నేతి వాచ్యమ్। తిఙన్తార్థకర్తురుక్తత్వేऽపి క్త్వాన్తార్థకర్తురనభిధానాదితి చేన్న। ప్రధానతిఙన్తార్థక్రియానిరూపితశక్త్యభిధానాత్క్త్వాన్తార్థగుణక్రియానిరూపితశక్తేరప్యభిధానస్య భాష్యేऽఙ్గీకారాత్। తదుక్తంప్రధానేతరయోర్యత్ర ద్రవ్యస్య క్రియయోః పృథక్। శక్తిర్గుణాశ్రయా తత్ర ప్రధానమనురుధ్యతే। ఇతి। తథా చ క్త్వాప్రకృత్యర్థక్రియాయాః క్రియాన్తరే విశేషమత్వాత్ ప్రధానక్రియానిరూపితకర్తృత్వశక్తేస్తిఙోక్తత్వేన తద్విశేషణీభూతక్రియానిరూపితకర్తృత్వశక్తేరప్యుక్తత్వాదభిహితే ప్రథమైవ।?ఏవం చ చన్ద్రభోజనయోః ప్రథమాన్తపదజన్యోపస్తితివిషయత్వస్య సత్త్వేన తత్ర వ్యభిచారవారణాయ ప్రథమాన్తపదజన్యోపస్థితావితరవిశేషమత్వానాపన్నేతి విశేషణం దాతవ్యం భవతి। తస్య చ ప్రథమాన్తేతరార్థనిష్ఠవిశేష్యతానిరూపితవిశేషణతానాక్రాన్తత్వమర్థః। తథా చాऽऽఖ్యాతార్థసంఖ్యాప్రకారకబోధం ప్రతీతరార్థనిష్ఠవిశేష్యతానిరూపితవిశేషణతానాపన్నప్రథమాన్తపదజన్యోపస్థితిః కారణమితి వాచ్యమిత్యతిగౌరవం భవతీత్యర్థః। చన్ద్ర ఇవ ముఖమిత్యత్ర చన్ద్రనిరూపితసాదృశ్యవన్ముఖమితి బోదాచ్చన్ద్రస్యేవార్థసాదృశ్యనిష్ఠవిశేష్యతానిరూపితవిశేషణతాపన్నత్వాత్, తథా భుక్త్వా వ్రజతీత్యత్ర భోజనకర్తృకర్తృకం భోజనోత్తరకాలికం వ్రజనమితి బోధోదయాత్క్త్వాప్రకృత్యర్థక్రియాయాః క్రియాన్తరే విశేషణత్వాత్తిఙన్తార్థవ్రజనక్రియానిష్ఠవిశేష్యతానిరూపితవిశేషణతాపన్నత్వాద్భోజనక్రియాయాః, నోక్తస్థలద్వయే చన్ద్రభోజనయోర్దృశ్యతే వ్రజతీత్యాఖ్యాతార్థసంఖ్యాయాః ప్రకారతయాऽన్వయబోధాపత్తిరూపే దోషః। అతిగౌరవమితి। వైయాకరణమతే

అఖ్యాతార్థసంఖ్యాప్రకారకబోధం ప్రతి ఆఖ్యాతజన్యకర్తృకర్మోపస్థితేః కారణత్వాచ్చ్రన్థభోజనయోరాఖఅయాతార్థత్వాభావాత్త్రత్ర సంఖ్యాన్వయబోధస్యాప్రసక్తతయా నేతరావిశేషణత్వం తత్ర నివేశనీయమితి లాఘవం, పరమతే తు తన్ని వేశనీయమిత్యతిగౌరవమిత్యర్థః। ఇదమపీతి। పరమత ఉక్తగౌరవమపి। అథవా స్వమతే పరమతాపేక్షయా లాఘవమపీత్యర్థః। పరైరపి గౌరవపరిహారార్థం కర్తృకర్మణోరాఖఅయాతవాచ్యత్వం మన్తవ్యమిత్యర్థే ప్రమాణమితి యావత్।

ఏవం తిజర్థాన్తర్గతకర్తృకర్మసంఖ్యానాం బిశేషణత్వం ప్రసాధ్య కాలస్యాపి తత్త్రసాధయతికాలస్త్వితి। భూతభవిష్యద్వర్తమానత్వాఖ్యః కాలో ధాత్వర్థవ్యాపారనిరూపితవిశేషణతావాన్, వ్యాపారశ్చ విశేష్య ఇత్యర్థః। కాలస్య వ్యాపారవిశేషణతాయాం ప్రామాణ్యం దర్శయితుమాహతథా హీత్యాదినా। ధాతోః(3191)ఇత్యఇత్యధికారాద్ధాతోరితి లభ్యతే। తచ్చ ధాతోరితి పదం భూ సత్తాయామిత్యాద్యర్థనిర్దేశాద్భూవాదిసూత్రప్రామాణ్యాచ్చ ఫలవ్యాపారోభయాత్మకం ధాత్వర్థముపస్థాపయద్ధాతుజన్యబోధే విశేష్యతయా ప్రతీయమానత్వాద్వ్యాపారమేవోపస్థాపయతి వర్తమానే ఇతి ధాత్వర్థవ్యాపారవిశేషణమ్। తథా చ వర్తమానే యో వ్యాపారః క్రియా తద్వాచకాద్ధాతోర్లడితి వర్తమానే లడితి సూత్రస్యార్థః। వర్తమానత్వద్యోతకో లడితి యావత్। ఏవం చ గుణానాం చ పరార్థత్వాత్, ఇతి న్యాయేన వర్తమాన ఇత్యాదికాలవాచకం న కర్తృకర్మణోర్విశేషణం కింతు ప్రాధాన్యాద్వ్యాపారస్యైవ విశేషణమ్। ఇత్థం చ పచతీత్యత్రైకాశ్రయకః పాకానుకూలో వర్తమానకాలికో వ్యాపారః, పచ్యత ఇత్యత్రైకాశ్రయికా యా విక్లిత్తిస్తదనుకూలో వర్తమానో వ్యాపార ఇతి చ శాబ్దబోధః। కర్మరి కర్తణి చ ప్రాచీనమతే వ్యాపారముచకతణ్డులాదిపదసమభివ్యాహారస్థలే చాఽఽఖ్యాతోపస్థాపితకర్మణస్తణ్డులాదిభిః సమమభేదాన్వయః। ఏవం కర్తృవాచకచైత్రాదిపదసపభివ్యాహారే ఆఖ్యాతోపస్థాపితకర్తుశ్చైత్రాదిభిః సమమభేదాన్వయః। తథా చ తణ్డులం పచతి చైవ ఇత్యత్ర తణ్డులనిష్ఠవిక్లిత్త్యనుకూల ఏకచైత్రాభిన్నలడర్థకర్తృనిష్ఠో వర్తమానకాలికో వ్యాపారః। తణ్డులః పచ్యతే చైత్రణేత్యత్ర తణ్డులాభిన్నలడర్థకర్మనిష్ఠవిక్లిత్త్యనుకూల ఏకచైత్రనిష్ఠో వర్తమానకాలికో వ్యాపార ఇతి బోధః। అత్ర మూలేప్రాధాన్యాదితి వదతా కర్మాఖ్యాతస్థలే ఫలస్య ప్రాధాన్యాత్పలే వర్తమానత్వాన్వయ ఇతి సూచ్యతే। తథా చ తణ్డులః పచ్యతే చైత్రేణేత్యత్ర చైత్రనిష్ఠవ్యాపారజన్యా తణ్డులాభిన్నలడర్థకర్మనిష్ఠా వర్తమానకాలికీ విక్లిత్తిః, ఇతి బోధః। పరం త్విదం న సమీచీనమితి భాతి। అగ్రే `నాపి ఫలే విక్లిత్తిః, ఇతి బోధః। పరం త్విదం న సమీచీనమితి భాతి। అగ్రే `నాపి ఫలే తదన్వయః' ఇత్యుపక్రమ్య నిరుక్తరీత్యా వ్యాపారారమ్భసత్త్వే ఫలస్య భావిత్వేనావిద్యమానత్వాత్త్రత్ర వర్తమానకాలాన్వయాసంభవేన పచ్యత ఇత్యనాపత్తేః పక్ష్యతే ఇత్యాపత్తేశ్చ। తస్మాత్కర్మాఖ్యాతేఽపి వ్యాపార ఏవ వర్తమానకాలాన్వయః। కారకప్రకారకబోధ ఇవ కాలప్రకారకబోధం ప్రతి విశేష్యతాసంబన్ధేన ధాతుజన్యభావనోపస్థితేర్హేతుత్వేన క్లృప్తత్వాత్। ఏవం చ గ్రామం గత ఇత్యత్ర

క్తప్రత్యయార్థకర్తృవిశేషణీభూతే వ్యాపారే ఏవ వర్తమానకాలాన్వయః। తథా చ చైత్రనిష్ఠవర్తమానవ్యాపారజన్యా తణ్డులాభిన్నలడర్థకర్మనిష్ఠా విక్లిత్తిరితి బోధః। అన్యే తు యదా యస్య ప్రాధాన్యం తదా తస్మిన్ కాలాన్వయః। ప్రాధాన్యం చ ఫలవ్యాపారయోరుభయోరపి దృష్టమితి నాత్ర కాలప్రకారకబోధం ప్రతీత్యాదినియమావకాశః। ఫలానుత్పత్తిదశాయాం వ్యాపారసత్త్వే ఫలే వర్తమానత్వారోపాత్పచ్యత ఇతి ప్రయోగస్య నానుపపత్తిః। ఏకైకావయవేఽపి సమూహరూపారోపాదధిశ్రయణకాలేఽపి యథా పచతీతి ప్రయోగస్తద్వదిత్యర్థః। ఆరోపే చ ప్రతీతిరేవ శరణమిత్యాహుః। ఏవం చ ఫలస్య విశేష్యత్వే తత్రైవ కాలాన్వయ ఇతి బోధ్యమ్। ఏతత్పక్షే ద్యోతకత్వేనైవ కాలస్యాఽఽఖ్యాతార్థత్వమ్। వర్తమానే లడ్భవతి నామ వర్తమానకాలవాచకో లడ్భవతీతి పక్షే కాలస్యాఽఽఖ్యాతార్థత్వం శక్యతయేతి బోధ్యమ్। నను యేనాఽఽఖ్యాతప్రత్యయేన కర్తృకర్మరూపోఽర్థః ప్రతిపాద్యతే తేనైవాఽఽఖ్యాతేనైకత్వాదికా సంఖ్యాపి ప్రతిపాద్యత ఇతి ద్వయోరర్థయోః సమాన ఏకోఽభిధాయకః శబ్ద ఇత్యర్థికయా సమానాభిదానశ్రుత్యా యథా సంఖ్యాయాః కర్తృకర్మణోరన్వయోఽఙ్గీకృతస్తథా కాలస్యాపి పూర్వోక్తకర్మణోరన్వయే సతి లక్ష్యైకచక్షుష్కానుసారేణ దూషణాన్యాహఅతీతేతి। యన్నిష్ఠా విక్లిత్త్యనుకూలా భావనా వ్యతీతా సమాప్తేతి యావత్। తాదృశే కర్తరి విద్యమానే సతి పచతీతిప్రయోగాపత్తేః। వ్యాపారవిగమేఽపి కర్తుర్విద్యమానత్వాత్। కాలత్య కర్త్రాద్యర్థేఽన్వయ ఇతి పక్షే లః కర్మణీత్యనేనైకవాక్యతయా యద్ధాతోః కర్తా వర్తమానకాలే భవతి తాదృశాద్ధాతోర్లడిత్యర్థాత్। కాలస్య వ్యాపారేఽన్వయ ఇతి సిద్ధాన్తే కర్తృనిష్ఠవ్యాపారస్య వర్తమానత్వ ఏవ లడిష్యతే। తత్రైవ చ పచతీతి ప్రయోగః। తథాఽతీతభావనాకే కర్తరి అభీష్టోఽపాక్షీదితి ప్రయోగో న స్యాత్। కర్తుర్విద్యమానత్వాత్। తథా విక్లిత్త్యనుకూలవ్యాపారే అనారబ్ధే కర్తుర్విద్యమానత్వే చ సతి పక్ష్యతీత్యభీష్టః ప్రయోగో న స్యాత్। కింతు పచతీత్యేవ ప్రయోగ ఆపద్యేతేత్యాదిదూషయణగ్రస్తత్వాన్న కర్తృకర్మణోః కాలాన్వయవాదః సమీచీనః। నను ఫల ఏవ కాలాన్వయోఽస్తు। తథా సతి న పూర్వోక్తదూషణావకాశ ఇత్యనుసంధాయ నిరస్యతినాపి ఫల ఇత్యాదినా। ఫలే కాలాన్వయాఙ్గీకారే విక్లిత్తిరూపఫలానుత్పత్తిదశాయాం వ్యాపారస్య వర్తమానత్వే పచతీతి ప్రయోగో న స్యాత్। ఫలస్యావర్తమానత్వాత్। స్యాచ్చ పక్ష్యతీతి ప్రయోగే ఇతీష్టహానిరనిష్టాపత్తిశ్చేత్యర్థః। ఆఖఅయాతార్థకాలస్య కర్తృకర్మణోః ఫలే చాన్వయే సతి దూషణాన్యభిధాయ కాలస్య వ్యాపారేఽన్వయేఽపి దోషమభిధాతుముపక్రమతేన చాఽఽమవాతేత్యాదినా। ఆమవాతో రోగవిశేషః। తేన జడీభూతం కాష్ఠవచ్చేష్టారహితం హస్తపాదాద్యవయవగతస్పన్దశూన్యం కలేవరం శరీరం యస్య తాట్టశపురుషే ఊర్ధ్వదేశసంయోగానుకూలయత్నరూపవ్యాపారస్య విద్యమానత్వేన ఫలాత్యన్తాసంభవేఽపి తత్రోత్తిష్ఠతీతి ప్రయోగ ఆపద్యేత। తథా చ ఆఖ్యాతార్థకాలస్య కర్తృకర్మణోః ఫలవ్యాపారయోశ్చాప్యన్వయే సర్వపక్షేషు దూషణస్య తుల్యత్వాద్వ్యాపారే కాలాన్వయ ఇత్యస్యైవ పక్షస్య సమాశ్రయణమనుచితమ్। ఫలే కాలాన్వయాఙ్గీకారే తదానీం ఫలానుత్పత్తేర్న తాదృశప్రయోగాపత్తిరితిశఙ్కాశయః। సిద్ధాన్తీ తాదృశప్రయోగాపత్తిం పరిహర్తుమాహపరయత్నస్యేతి। యత్నస్యాఽఽత్మనిష్ఠగుణత్వేనోన్తరఙ్గత్వాదన్యనిష్ఠస్య

తస్యాన్యేన ప్రత్యక్షతయా జ్ఞాతుమసక్యత్వాన్న తాదృశప్రయోగః। తాదృసార్థం బోధయిష్యమీతిచ్ఛయా శబ్దప్రయోగకరణే తాదృశార్థజ్ఞానస్యావశ్యాపేక్షితత్వాదిత్యర్థః। నను పరనిష్ఠప్రయత్నస్యాప్రత్యక్షత్వేఽపి అనుమానేన యత్నావగతౌ సత్యాముత్తిష్ఠతీతి ప్రయోగాపత్తిర్దుర్వారేత్యాక్షిప్యేష్టాపత్త్యా పరిహరతికిం చిచ్చేష్టేత్యాదినా। హస్తపాదాదిశరీరావయవగతాక్రియయేత్యర్థః। ఆదినా తదీయలేఖాది గ్రాహ్యమ్। అనుమానప్రయోగశ్చేత్థమ్చైత్రనిష్ఠచేష్టాం పక్షీకృత్య, ప్రయత్నజన్యత్వం సాధ్యతే, చేష్టాత్వాత్, మన్నిష్ఠచేష్టావత్। ఇతి। అథవా జడీభూతోఽయముత్థానానుకూలయత్నవాన్, విజాతీయచేష్టావత్త్వాత్, అహమివేతి। అయముత్తిష్ఠతీతి। ఉత్థానానుకూలయత్నవాన్ వర్తతే కింతు శక్త్యభావాచ్ఛక్తిరూపసహకారికారణాభావాదూర్ధ్వదేశసంయోగాత్మకం ఫలం నైవ జన్యత ఇతి లోకానుభవసిద్ధత్వాదామవాతజడీకృతపురుషవిషయే ఉత్తిష్ఠతీతి ప్రయోగ ఇష్యత ఏవేతి భావః। ఏవం చేతి। పూర్వోక్తానాం యుక్తీనామవశ్యాఙ్గీకరణీయత్వే చేత్యర్థః। చత్వారోఽపి తిఙర్థా విశేషణాన్యేవ ధాత్వర్థో వ్యాపార ఏవ ప్రధానం విశేష్య ఇతి బోధ్యమ్। విశేషణాన్యేవేత్యేవకారేణ తిఙర్థే విశేష్యత్వస్య వ్యావృత్తిః। వ్యాపార ఏవేత్యేవకారేణ ఫలస్య తిఙర్థస్య కర్త్రాదేశ్చ వ్యావృత్తిర్బోధ్యా।

నను భావనాయా ధాతూవాచ్యత్వే కర్త్రాదేశ్చ తిఙ్వాచ్యత్వే తస్యాః ప్రత్యయార్థం ప్రతి విశేషణత్వాపత్తిః ప్రకృతిప్రత్యయార్థయోరితి వ్యుత్పత్తేరిత్యాక్షిప్య ప్రత్యాచష్టేయద్యపీతి। పక్తా పాచక ఇత్యాదౌ విక్లిత్త్యనుకూలవ్యాపారరాశ్రయ ఇతి బోధానుభవాత్ప్రకృతిప్రత్యయార్థయోర్మధ్యే ప్రత్యయార్థస్య ప్రాధాన్యం దృశ్యతే తద్వత్పచతీత్యాదావపి తిఙర్థకర్త్రాదేః ప్రాధాన్యం ధాత్వర్థభావనాయాశ్చ తన్నిరూపితం విశేషణత్వం స్యాదిత్యాక్షేపః। తత్రోత్తరమాహతథాపి భావప్రధానమితి। ఆఖ్యాతామిత్యన్తమాఖ్యాతలక్షణప్రతిపాదకం వాక్యమ్। అత్రాఽఽఖ్యాతం భావప్రధానగిత్యేవముద్దేశ్యవిదేయభావః కల్ప్యః। అన్యథా ప్రాథమ్యాద్భావప్రధానమిత్యుద్దేశ్యం, ఆఖ్యాతమితి చ విధేయం స్యాత్। తతశ్చ త్వయా మయాఽన్యైశ్చైధనీయమిత్యాదౌ భావప్రధానకే నామ్న్యతిప్రసఙ్గః స్యాత్। ఉద్దేశ్యవిదేయభావస్థలే విధేయే ఉద్దేశ్యతావచ్ఛేదకనిరూపితవ్యాపకత్వభానమౌత్సర్గికమ్, ఇతి నియమాత్, ఆఖ్యాతేఆఖ్యాతత్వావచ్ఛిన్నే ప్రధానభావార్థప్రతిపాదకత్వం బోధ్యతే। ప్రకృతే ఉద్దేశ్యతావచ్ఛేదకమాఖ్యాతత్వం తచ్చ వ్యాప్యమ్। ప్రధానభావార్థప్రతిపాదకత్వం విధేయతావచ్ఛేదకం తచ్చ వ్యాపకమితి బోద్యమ్। ఆఖ్యాతం తిఙన్తమ్। ఆఖ్యాతమాఖ్యాతేనేత్యత్ర భాష్య తిఙన్త ఏవాఽఽఖ్యాతపదస్య శక్త్యవధారణాత్। ప్రాధాన్యం చోపరిథతత్వాత్స్వవాచకప్రకృతిప్రత్యయార్థనిరూపితమ్। స్వపదేన ధాత్వర్థభావనా। తద్వాచకః పచాదిర్ధాతుః। తత్ప్రకృతికః ప్రత్యయః పచతీత్యత్ర తిఙ్ప్రత్యయః। తదర్థః కర్త్రాదిః। తన్నరూపితం ప్రాధాన్యం బోధ్యమ్। తిఙన్తం తిఙర్థనిష్ఠప్రకారతానిరూపితధాత్వర్థనిష్ఠవిశేష్యతాకబోధజనకమిత్యర్థః। లక్ష్యతావచ్ఛేదకం చ తిఙన్తత్వమితి యావత్। భావః ప్రధానం యస్మింస్తదితి బహువ్రీహిః। భావోఽత్ర క్రియా। సా చ

క్రి యతేఽనేనేతికరణవ్యుత్పత్త్యా వ్యాపారం, క్రియత ఇతి కర్మవ్యుత్పత్త్యా చ ఫలం ప్రతిపాదయతి। తతశ్చ తిజన్తే ఫలవ్యాపారయోః ప్రాధాన్యం, తత్ర ++కర్తా వాచ్యో యస్యేతి బహుబ్రీహిః। తిజన్తం చాన్యపదార్థః। కర్తృవాచకే తిజన్త ఇత్యర్థః। ఏవం కర్మవాచ్యే, ఇత్యత్రాపి బోధ్యమ్।+ కర్తృవాచ్యే వ్యాపారస్య కర్మవాచ్యే తు ఫలస్య ప్రాధాన్యమితి విభాగః। సత్త్వప్రధానానీతి। అత్రాపినామాని సత్త్వప్రధానానీత్యుద్దేశ్యవిధేయభావయోజనా। అన్యథా యథాశ్రుతే సత్త్వ(ద్రవ్య)నిష్ఠవిశేష్యతాకబోధజనకత్వముద్దిశ్య నామత్వవిధానే పచతీత్యాదౌ తిజన్తే
ఆశ్రయత్వసంఖ్యానిష్ఠప్రకారతానిరూపితకర్త్రాదిసత్త్వనిష్ఠావిశేష్యతాకబోధజనకోఽతిప్రసఙ్గః స్యాత్। సత్త్వం ద్రవ్యం లిఙ్గాద్యన్వయి తత్ప్రధానం యత్రేతి
విగ్రహాల్లిఙ్గాదినిష్ఠప్రకారతానిరూపితముఖ్యావిశేష్యతాశాల్యర్థప్రతిపాదకాని భవన్తీత్యర్థః। ఏతదేవ చ నామలక్షణమ్। లక్ష్యతావచ్ఛేదకం స్వాదిప్రత్యయవిధానాధిత్వరూపం నామత్వమ్। భూవాదిసూత్ర స్థేతి। ఇత్థం హి తత్ర సూత్రే భాష్యమ్పచ్యాదయః క్రియా భవతిక్రియాయాః కర్త్ర్యో భవన్తి, ఇతి। అనేన చ స్పష్టమేవ
పచ్యాద్యర్థక్రియాకర్తృకభవతిక్రియాయాః ప్రాధాన్యం బోధ్యతే। అన్యథా ప్రకృతిప్రత్యయౌ సహార్థం బ్రూత ఇతి నియమేన ధాత్వర్థక్రియాయా
ఆఖ్యాతార్థకర్త్రాదివిశేషణత్వేనావరుద్ధాయాః పదార్థాన్తరే విశేషణతయాఽన్వయే నిరాకాఙ్క్షాత్వాద్
భవత్యర్థక్రియాయామాఖ్యాతార్థకర్త్రాదివిశేషణపచ్యాదిక్రియాణామన్వయప్రదర్శనం భాష్యకృత్కృతమసంగతం స్యాత్। తేనాఽఽఖ్యాతార్థనిష్ఠప్రకారతానిరూపితం ప్రాధాన్యం ధాత్వర్థక్రియాయా అవగమ్యత ఇత్యర్థః। తథా చ భావప్రధానమిత్యాదినిరుక్తాత్పచ్యాదయః క్రియాః, ఇతి నిరుక్తభాష్యాచ్చ ధాత్వర్థభూతభావనాయాః ప్రత్యయార్థాపేక్షయాఽపి ప్రాధాన్యం నిశ్చీయతే। ఏవం చ పూర్వోక్తనిరుక్తభాష్యప్రామాణ్యాభ్యాం ప్రకృతిప్రత్యయార్థయోః ప్రత్యయార్థస్య ప్రాధాన్యమితి నియమస్య తిజన్తే పరిత్యాగరూపః సంకోచోఽవశ్యమఙ్గీకార్యః, అన్యతా ప్రత్యయార్థప్రాధాన్యవాదినాం మీమాంసకాదీనాం భవతామేవ నిరుక్తాదివిరోధ ఇతి భావః। ప్రకృతిప్రత్యయార్థయాః ప్రత్యయార్థస్య ప్రాధాన్యమితి నియమరయాసంకోచే దూషణాన్తరమాహఅపి చేతి। దేవదత్తః పచతీత్యాదౌ కర్తుస్తిఙ్ప్రత్యయార్థత్వేన ప్రధాన్యాత్తస్య దేవదత్తాదిభిః సహ దేవదత్తాభిన్నో యస్తిజర్థః
కర్తేత్యేవమభేదాన్వయబోధాత్ప్రథమాన్తార్థస్యాపి దేవదత్తాదేః ప్రాదాన్యాపత్తౌ పశ్య మృగో ధావతీత్యత్ర మృగకర్తృకధావనకర్మకం దర్శనమిత్యేవంరూపం
భాష్యకృత్ప్రదర్శితమేకవాక్యత్వం న సంగచ్ఛేత। భావనాయా ధాతువాచ్యత్వే కర్త్రాదేస్తిఙ్వాచ్యత్వే ప్రకృతిప్రత్యయార్థయోరితి నియమేన ధావనక్రియావిశేష్యస్య ప్రథమాన్తపదవాచ్యమృగస్య దృశిక్రియాయాం కర్మత్వేనాన్వయే ద్వితీయాపత్తేః। తథా చ ధావనాశ్రయమృగకర్మకదర్శనాశ్రయస్త్వమిత్యర్థే పశ్య మృగం ధావతీతి వాక్యస్యైవ సంభవేన తాదృశవాక్యస్య విలయ ఏవ స్యాదిత్యర్థః। మూలే ప్రథమాన్తేత్యాదిద్వితీయాపత్తేరిత్యన్తేన ప్రత్యయార్థప్రాధాన్యవాదిమతే ఏకవాక్యత్వానుపపత్తా కారణం ప్రతిపాదితమితి బోధ్యమ్।

అత్రేదం బోధ్యమ్ధావుధాతోః కర్తరి లటా వా, శీఘ్రగతివాచినః సృధాతోః శితి ధౌరాదేశేన వా ధావతీతి రూపం సిధ్యతి। ధావనం నామోత్తరదేశసంయోగానుకూల ఉత్కటవేగవాన్ వ్యాపారః। లడర్థః కర్తా। తత్ర మృగస్యాభేదేనాన్వయః। తథా చ మృగాభిన్నో యో లడర్థః కర్తా తన్నిష్ఠో దేశవిశేషసంయోగానుకూలో వేగవత్తరో వ్యాపార ఇత్యేవం వ్యాపారముఖ్యావిశేష్యకః శాబ్దబోధో వైయాకరణమతే। తథా పశ్యేత్యత్ర లోణ్మధ్యమపురుషైకవచనం దృశ్ ధాతోః పశ్యాదేశశ్చ। దృశ్ధాత్వర్థశ్చాక్షుషజ్ఞానానుకూలో వ్యాపారః। తథా చ యుష్మదర్థాభిన్నలోడర్థకర్తృనిష్ఠశ్చాక్షుషజ్ఞానాకూలో విధివిషయో వ్యాపార ఇతి బోధః పృథక్। ఏకపదార్థేఽపరపదార్థసంసర్గః సంసర్గమర్యాదయా భాసతే న తత్ర సంసర్గార్థకశబ్దాపేక్షేతి మృగకర్తృకధావనక్రియాయాః కర్మత్వేన దృశిక్రియాయామన్వయే మృగాభిన్నలడర్థకర్తృకశ్చాక్షుషజ్ఞానానుకూలో విధివిషయో వ్యాపార ఇత్యేకవాక్యతయా బోధః। తత్ర ధావనస్య దృశిక్రియాకర్మభూతస్య ధాతువాచ్యతయా ధాతోశ్చ ప్రాతిపదికసంజ్ఞావిరహేణ న తస్మాద్ ద్వితీయాప్రసక్తిః। పచతి భవతిపచిక్రియా భవతీతి, పక్ష్యతి భవతిభవిష్యన్తీ పాకక్రియా సూక్ష్మరూపేణ భవతీతి చ భాష్యే క్రియయోః క్రియాకారకభావేనాన్వయాఙ్గీకారాత్తత్తుల్యన్యాయాత్పశ్య మృగో ధావతీత్యత్రాపి క్రియయోస్తతోఽన్వయబోధోఽభ్యుపగత ఇతి భావః। ప్రత్యయార్థప్రాధాన్యవాదినాం మతే ఉత్తరదేశసంయోగానుకూలవేగవత్ఖ్యాపారవాన్ మృగ ఇతి బోధాత్తాదృశబోధే విశేష్యభూతస్య మృగస్య దృశిక్రియాయాం కర్మతయాఽన్వయః కర్తవ్యః స్యాత్। స చ న సంభవతి। కర్మభూతస్య మృగస్య ప్రాతిపదికార్థతయా పశ్యేత్యత్రత్యతిజా తదనభిధానేన చానభిహితాధికారీయకర్మణి ద్వితీయేతి ద్వితీయాపత్తివిరోధాత్। అయం భావఃధావనం ప్రతి విశేష్యభూతో మృగః। స చ దృశిక్రియాం ప్రతిసాక్షాద్విశేషణం దృశిక్రియా చాత్ర ప్రధానమ్। తథా చ ధావతీత్యత్రత్యతిజా మృగరూపస్య కర్తురుక్తత్వాదభిహితే ప్రథమేతి మృగపదోత్తరం ప్రథమా ప్రాప్తా, అథ చ దర్శనక్రియానిరూపితకర్మత్వాత్తదుత్తరం ద్వితీయా చ ప్రాప్తా। తత్ర ప్రథమాఽన్తరఙ్గా, మృగో ధావతీత్యేకవాక్యాశ్రితత్వాత్। ద్వితీయా తు బహిరఙ్గా, పశ్య మృగో ధ వతీత్యుభయవాక్యాశ్రితత్వాత్। తతశ్చ ద్వితీయాం బాధిత్వా ప్రథమోపస్థితత్వేనాన్తరఙ్గత్వాత్ పూర్వం ప్రథమయైవ భావ్యమ్। తతో దర్శనక్రియాయాం సంబన్ధేఽపి భుక్తవన్తమితి న్యాయేనాన్తరఙ్గాత్వాజ్ఞాతసంస్కారబాధాయోగాన్న ద్వితీయాపత్తిః। నాపి ఏకవాక్యతయా మృగకర్తృకం ధావనకర్మకం దర్శనమిత్యర్థే పశ్య మృగో ధావతీతి ప్రయోగవిలయాపత్తిరితి చేత్। ఉచ్యతేపద్యపి బహిరఙ్గదర్శనక్రియాపేక్షత్వాద్ద్వితీయా బహిరఙ్గా తథాఽపి తృశిక్రియాయాః ప్రాధాన్యాత్ప్రధాననిరూపితకార్యస్య చ లోకే సర్వతో బలవదత్త్వదర్శనాదన్తరఙ్గామపి ప్రథమాం బాధిత్వా ప్రధానక్రియానురోధినీ ద్వితీయా ప్రసజ్యేతేతి। వ్యాపారముఖ్యవిశేష్యకశాబ్దబోధవాదిమతే తు నాయం దోషః। మృగస్య ధావనం ప్రతి విశేషణత్వేనాన్తరఙ్గత్వాజ్ఞాతస్య ప్రథమారూపసంస్కారస్యానివృత్తేః। తార్కికాణాం మతే ఫలానుకూలో వ్యాపారో ధాత్వర్థః। లకారాణాం కృతౌ శక్తిర్లాఘవాత్। కృతేశ్చాఽఽశ్రయతాసంబన్ధేన ప్రథమాన్తార్థేఽన్వయః। ప్రథమాన్తార్థముఖ్యవిశేష్యకశ్చ శాబ్దబోధః। తథా చ నైయాయికమతే పశ్య మృగో ధావతీత్యస్యేత్థం

శాబ్దబోధఃఉత్తరదేశసంయోగానుకూలవ్యాపారానుకూలకృతిమానమృగః। పశ్యేత్యత్ర చ తమిత్యధ్యాహృత్య చాక్షుషజ్ఞానానుకూలవ్యాపారానుకూలకృతిమాన్ యుష్మదర్థస్త్వమిత్యర్థః పృథగేవ న త్వేకవాక్యతయా మృగపదోత్తరం ద్వితీయాపత్తేరితి।
ద్వితీయాపత్తివారణమాశఙ్క్య నిరాకారోతిన చైవమిత్యాదినా। ఏవమితి। మృగశబ్దాద్ ద్వితీయాపత్తావిత్యర్థః। లటః శతృశానచావితి సూత్రేఽప్రథమాన్తేన సమానాధికరణస్య లటః స్థానే శతృశానచోర్విధానాన్మృగపదోత్తరం ద్వితీయాప్రబుత్తౌ ధావతీత్యత్ర ప్రక్రియాదశాయాం లటః స్థానే నిత్యం శతా ప్రసజ్యేత। తథా చ తిబాద్యప్రవృత్తిభియైవ ద్వితీయా న కరిష్యత ఇతి శఙ్కకాశయః। సిద్ధాన్తీ తు శతృప్రసఙ్గో న ద్వితీయాప్రవృత్తిప్రతిబన్ధకః। కిం తు కర్మణోఽభిహితత్వం తత్రప్రతిబన్ధకమ్। న హిశతరి ప్రవృత్తేఽపి కర్మణోఽభిధానం భవతి, కర్తరి లటః సత్త్వాత్। తతశ్చ కర్మణోఽనభిహితత్వస్య తదవస్థత్వాద్ద్వితీయాపత్తిర్దుఃసమాధేయేత్యనుసంధాయాఽఽహఏవమపీతి। శతరి ప్రవృత్తేఽపత్యర్థః। మృగస్య దృశిక్రియాయాం కర్మతయాఽన్వయే సతి కర్మణోఽనభిహితత్వేన మృగపదోత్తరం ద్వితీయాప్రవృత్తేర్దుష్పరిహరత్వాద్ ధావన్తం మృగం పశ్యేత్యేవంమ వాక్యస్యైవ యోగ్యత్వాత్పశ్య మృగో ధావతీతి ప్రయోగస్య సర్వథాఽసంభవ ఏవేత్యర్థాత్।

మృగపదోత్తరం ద్వితీయాయా అప్రసక్త్యా పశ్య మృగో ధావతీతి ప్రయోగసంభవమాశఙ్క్య నిరాకురుతేన చ పశ్యేత్యత్రేత్యాదినా। పశ్యేతి దర్శనక్రియాయాం కర్మతయా మృగస్య నాన్వయః। కింతు తత్ర తమితి స్వతన్త్రం కర్మాధ్యాహార్యమ్। తథా చ యో మృగో ధావతి తం పశ్యేత్యర్థాత్పశ్య మృగో ధావతీతి ప్రయోగసంభవ ఇతి సఙ్కాశయః। అధ్యాహారో న యుక్తః। తథా సతి మృగో ధావతీత్యేకం వాక్యం తం పశ్యేతి చ ద్వితీయమితి వాక్యభేదరూపగౌరవాపాతాదిత్యర్థః। కిం చ పశ్య మృగో ధావతీతి వాక్యాన్మృగనిష్ఠోత్కటధావనకర్మకం దర్శనమిత్యేకవాక్యతయా బోధస్య సర్వానుభవాసిద్ధాద్ దృశిక్రియాయాం కర్మతాసంబన్ధేన మృగనిష్ఠోత్కటధావనస్యైవాన్వయః ప్రతిపాదయితుమభీష్టః। స చ వ్యాపారముఖ్యవిశేష్యకబోదవాదినాం వైయాకరణానాం మతే సామీచీన్యేనోపపద్యతే। ఉత్తరదేశసంయోగానుకూలం మృగాభిన్నలడర్థకర్తృనిష్ఠముత్కటధావనమిత్యేవం ధావతీత్యస్మాద్విశేష్యతయా ప్రతీతస్యోత్కటధావనస్య దర్శనక్రియాయాం కర్మతయాఽన్వయాత్। కర్త్రాదేస్తిఙ్వాచ్యత్వమఙ్గీకృత్య ప్రత్యయార్థప్రాధాన్యవాదినాం మతే ప్రథమాన్తముఖ్యవిశేష్యకశాబ్దబోధవాదినాం తార్కికాణాం మతే చ నోపపద్యతే। ఉత్తరదేశసంయోగానుకూలవ్యాపారానుకూలకృత్యాశ్రయమృగకర్మకం దర్శనమితి శాబ్దబోధోదయాన్మృగపదోత్తరం ప్రసక్తద్వితీయాయాః పరిహారార్థం దర్శనే తమితి కర్మాధ్యాహారః। తత్ర తమితి తచ్ఛబ్దేన కేవలమృగస్య ధావనానుకూలకృత్యాశ్రయమృగస్య వా పరామర్శేఽపి ప్రతిపిపాదయిషితస్య మృగనిష్ఠోత్కటధావనకర్మకం దర్శనమిత్యర్థస్య తద్వాక్యాప్రతీత్యనుపపత్తేః। ననూత్కటధావనక్రియావిశిష్టమృగస్య తచ్ఛబ్దేన పరామర్శే

సతి `విధిప్రతిషేధౌ విశేషణముపసంక్రామతః సతి విశేష్యే బాధే' ఇతి న్యాయేన శిఖీ ధ్వస్య ఇత్యత్ర విశేష్యభూతే శిఖిని ధ్వంసాన్వయం పరిత్యజ్య తద్విశేషణభూతశిఖాయాం ధ్వంసాన్వయపర్యవసానవన్మృగనిష్ఠోత్కటధావనక్రియాయా ఏవ కర్మతయా దర్శనేఽన్వయస్య పర్యవసానేన న నిరుక్తవివక్షితార్థానుపపత్తిరితి చేన్న। దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికయోర్వైషమ్యాత్। తథా హి శిఖీ ధ్వస్య ఇతి దృటాన్తే విశేష్యభూతే శిఖావిశిష్టే పురుషే ప్రత్యక్షేణ ధ్వంసాన్వయస్య బాధాత్తద్విశేషణే శిఖాయాం ధ్వంసాన్వయపర్యవసానం యుక్తమ్। దార్ష్టాన్తికే పశ్య మృగో ధావతీత్యత్ర తు విశేష్యభూతే మృగే దర్శనక్రియాకర్మత్వస్య బాధాభావేన విశేష్యభూతమృగస్యైవ కర్మతాసంబన్ధేన దర్శనేఽన్వయస్యౌచిత్యాత్తద్విశేషణభూతోత్కటధావనక్రియాయాః కర్మతయా దర్శనేఽన్వయస్యాప్రామాణికత్వేనాత్యన్తానుచితత్వాదితి బోధ్యమ్। ప్రకృతవిషయముపసంహరతిఏవం చేతి। ఆఖ్యాతార్థకర్త్రాదివిశేష్యశాబ్దబోధస్వీకర్తృమతే ప్రథమాన్తార్థవిశేష్యకబోధవాదిమతే చ భాష్యకృత్సంమతైకవాక్యతానుపపత్తిరూపదోషద్వౌవ్యే చేత్యర్థః। భావనా సంఖ్యాకాలాద్యతిరిక్తో ధాత్వర్థవ్యాపారః ప్రకారో విశేషణం యస్మింస్తాదృశబోధం ప్రతి విశేష్యతయా ప్రథమాన్తపదజన్యార్థోపస్థితిః కారణమిత్యేవం బోధోపస్థిత్యోః కార్యకారణభావో నైయాయికోక్తో నాఽఽదరణీయః। ఉక్తదోషదుష్టత్వాదిత్యర్థః। స్వసంమతనిష్కర్షమాహకిం త్వితి। ఆఖ్యాతార్థస్తిఙర్థో యః కర్తా తత్ప్రకారకబోధే జననీయే విశేష్యతాసంబన్ధేన భావనాయా ధాతుజన్యోపస్థితిః కారణమిత్యేవం బోధోపస్థిత్యోః కార్యకారణభావోఽవసేయః। దేవదత్తస్తణ్డులం పచతీత్యస్మాద్దేవదత్తాభిన్నో యో లడర్థః కర్తా తన్నిష్ఠస్తణ్డులనిష్ఠవిక్లిత్త్యనుకూలో వ్యాపార ఇతి బోధస్యానుభవసిద్ధత్వాత్। యద్యప్యయం వ్యాపారః ఫూత్కారత్వాదితత్త్విశేషరూపేణ ధాతువాచ్యస్తథాఽపి ధాతూనామనేకార్థత్వాత్కదాచిత్సామాన్యరూపేణాపి ధాతువాచ్యో భవతి। అత ఏవ వాక్యార్థప్రదర్శనసమయే విక్లిత్త్యనుకూలో వ్యాపార ఇతి సామాన్యరూపేణ బోధ ఉచ్యతే, న తు విక్లిత్త్యనుకూలః ఫూత్కారాదిరిత్యేవం విశేషరూపేణ నిర్దిశ్యత ఇతి సంగచ్ఛతే। ఏవం చ మూలే భావనాత్వావచ్ఛిన్నవిషయతయేతి యద్ధాతుజన్యోపస్థితేర్విశేషణముక్తం తద్ధాతునా కదాచిద్భావనాత్వప్రకారకబోధో జన్యత ఇత్యభిప్రేత్య బోధ్యమ్। ఏవం, తిఙర్థకర్మప్రకారకబోధే జననీయే తత్తాత్ఫలనిష్ఠవిశేష్యతాసంబన్ధేన ధాతుజన్యోపస్థితిః కారణమిత్యపి కార్యకారణభావః స్వీకర్తవ్యః।

నను ధాత్వర్థవ్యాపారస్య కృత్ప్రత్యయార్థం ప్రత్యేవ విశేషణత్వం నతు తిఙర్థం ప్రతీతి అనుభూయమాననియమసంపత్తయే భావనాప్రకారకశాబ్దబోధే జననీయే కృత్ప్రత్యయజన్యోపస్థితిః కారణమిత్యేవం బోధోపస్థిత్యోః కార్యకారణభావోఽవశ్యమఙ్గీకరణీయః। తథా చ పచతి భవతీత్యాదితః క్రియాప్రకారకక్రియావిశేష్యకః శాబ్దబోధోఽత్యన్తాసంభవీ। క్రియాప్రకారకబోధే హేతుభూతాయాః కృత్ప్రత్యయజన్యోపస్తితేరభావాదిత్యాశఙ్క్య నిరాచష్టేభావనాప్రకారకేతి। యథా గన్తేత్యాదావన్యదేశసంయోగానుకూలవ్యారాశ్రయ ఇతి ప్రత్యయార్థముఖ్యవిశేష్యకశాబ్దబోధస్య

సర్వానుభవసిద్ధత్వాద్భావనా ప్రకారః విశేషణం యస్మింస్తాదృశబోధే జననీయే ధాత్వర్థభావనానిష్ఠప్రకారతానిరూపితవిశేష్యతాసంబన్ధేన కృజ్జన్యార్థోపస్థితిః కారణమిత్యేవం బోధోపస్థిత్యోః కార్యకారణాభావోఽఙ్గీక్రియతే తద్వద్ధాత్వర్థభావనాప్రకారకబోధే జననీయే ధాత్వర్థభావనానిష్ఠప్రకారతానిరూపితవిశేష్యతాసంబన్ధేన ధాతుజన్యభావతోపస్థితిః కారణమిత్యపి కార్యకారణభావః కల్ప్యః। నిరుక్తకార్యకారణభావకల్పనే ప్రమాణమాహపశ్య మృగ ఇత్యాది। పచతి భవతీత్యాదావేకవాక్యతయా భావనాప్రకారకభావనావిశేష్యకబోధస్య భాష్యాదిసంమతత్వాదిత్యర్థః। దిగితి। పచతి భవతీత్యాదౌ తిఙన్తాత్ పరస్య తిఙన్తస్య నిఘాతవారణాయ కృతం తిఙ్ఙతిఙ' ఇతి సూత్రీయమతిగ్రహణం నిరుక్తస్థలే ఏకవాక్యత్వాభావే సమానవాక్యస్థత్వవిరహాదేవ నిఘాతాప్రాప్తౌ వ్యర్థం సత్తిఙన్తసముదాయేఽప్యేకవాక్యత్వం సూత్రకారాభిమతమితి సూచయతీత్యర్థః। యద్వా ధావనానుకూలకృతిమాన్మృగ ఇతి విశిష్టార్థవాచినో ధావతి మృగ ఇతి వాక్యస్య దర్శనక్రియాయాం కర్మతాసంబన్ధేనాన్వయః। తథా సతి నామార్థధాత్వర్థయోరభేదేనాన్వయోఽవ్యుత్పన్న ఇతి వ్యుత్పత్తివిరోధో న। వాక్యస్య నామార్థత్వాభావాత్। నాపి ద్వితీయాపత్తిః। వాక్యస్యాప్రాతిపదికత్వాత్। తాత్పర్యానురోధాచ్చ దర్శనకర్మత్వస్య ధావనే పర్యవసానమిత్యేవం రీత్యైకవాక్యత్వసంభవేఽపి భావప్రధానమితి వచనస్య భాష్యసంమతార్థకస్య విరోధో దుర్వారో నైయాయికానామిత్యర్థ ఇతి। ఇత్థం చేతి। ప్రత్యయార్థస్య కర్త్రాదేర్ధాత్వర్థం ప్రతి విశేషణత్వే ప్రత్యయార్థసంఖ్యాయాః ప్రత్యయార్థకర్త్రాదివిశేషణత్వే యద్వాఽఽఖ్యాతార్థకర్తృప్రకారకబోధే జననీయే ధాత్వర్థభావనోపస్థితేః, ఆఖ్యాతార్థకర్మప్రకారకబోధే జననీయే ధాత్వర్థఫలోపస్థితేర్హేతుత్వే చేత్యర్థః। పచతీత్యత్రైకకర్తృకో విక్లిత్త్యనుకూలో వర్తమానకాలికో వ్యాపార ఇతి బోధాకారః। భావప్రధానమాఖ్యాతమ్, క్రియాప్రధానమాఖ్యాతమ్, ఇతి నిరుక్తభాష్యానురోధాత్। ఏవం పచ్యతే ఇతి కర్మాఖ్యాతేఽపి ఏకకర్మికా యా విక్లిత్తిస్తదనుకూలో వర్తమానకాలికో వ్యాపార ఇతి వ్యాపారవిశేష్యకో బోధాకారః ప్రాచీనమతేన ద్రష్టవ్యః। నవీనాస్తు పక్వస్తణ్డుల ఇత్యాదికర్మకృదన్తస్థలే వ్యాపారప్రయోజ్యవిక్లిత్త్యాశ్రయస్తణ్డుల ఇతి బోదాత్ఫలస్య వ్యాపారం ప్రతి ప్రాధాన్యం దృష్టమితి కర్మతిఙన్తేఽపి ఫలస్యైవ ముఖ్యవిశేష్యకత్వం యుక్తమితి వదన్తి। తిఙన్తేఽపి ఫలస్య ముఖ్యవిశేష్యకత్వాదేవ ప్రత్యయార్థే స్వప్రకృత్యర్థవిశేష్యాన్వయిత్వమితి నియమస్య న త్యాగః। పచ్యతే ఇత్యత్ర ప్రత్యయార్థే కర్మణి ప్రకృత్యర్థఃవ్యాపారావచ్ఛిన్నఫలం, తత్ర విశేష్యం యయ్ఫలం విక్లిత్తిః తస్యా ఆశ్రయతాసంబన్ధేనాన్వయాల్లక్షణసమన్వయః। తణ్డులాభిన్నకర్మాశ్రయికా వ్యాపారజన్యా విక్లిత్తిరితి బోధాత్। భావార్థకతిఙాం ధాత్వర్థానువాదకమాత్రత్వాద్భావతిఙన్తస్థలే ధాత్వర్థమావనైవ ముఖ్యం విశేష్యమ్। న చ లడాదిభిస్తత్ర వర్తమానత్వం న బోధ్యేతేతి వాచ్యమ్। వర్తమానత్వస్య ధాత్వర్థవ్యాపారవిశేషణతయా తిఙో ద్యోతకత్వం తథైవానుభవాత్। వాచకత్వపక్షేఽప్యగత్యాఽనుభవానురోధేన తస్య ధాత్వర్థవ్యాపారవిశేషణత్వస్వీకారాత్। అథైవం తత్ర సంఖ్యాప్రత్యయోఽపి కథమితి చేన్న। భావలకారే హి సంఖ్యాన్వయికర్తృకర్మణోరప్రతీతేస్తత్రత్యా సంఖ్యాఽనన్వితైవ। న చ వర్తమానత్వవద్భావనాయామేవ సంఖ్యాన్వయోఽస్త్వితి శఙ్క్యమ్। భావనాయా

లిఙ్గసంఖ్యానన్వయిత్వేనైవ ధాతునోపస్థాపనాత్। ఏతదేవ తస్యా అసత్త్వరూపత్వంమిత్యుచ్యతే। కింతు న కేవలా ప్రకృతిః ప్రయోక్తవ్యా నాపి కేవలా ప్రత్యయ ఇతి నియమేవ సాధుత్వార్థమేకవచనమేవ ప్రయుజ్యతే। తత్రాపి నైవైకత్వసంఖ్యాపేక్షా। ఏకవచనముత్సర్గతః కరిష్యత ఇతి భాష్యసిద్ధాన్తాత్। అయం భావఃఏకవచనమ్, ద్వయోర్ద్వివచనమ్, ఇతి భఙ్క్త్వా సూత్రన్యాసః। బహుషు బహువచనమ్, ఇతి యథాస్థితమేవ। తత్ర ద్విత్వబహుత్వయోర్ద్వివచనబహువచననియమే సతి తయోరవిషయే సంఖ్యానపేక్షణేనైకవచనమితి లభ్యత ఇతి తదర్థ ఇతి।

కర్తృవాచకచైత్రాదిపదసమభివ్యాహారస్థలే త్వాఖ్యాతోపస్థాపితకర్తుశ్చైత్రాదిభిః సమమభేదాన్వయః। తథా చైకతణ్డులాశ్రయికా యా విక్లిత్తిస్తదనుకూలైకచైత్రాభిన్నాశ్రయికా వర్తమానకాలికీ భావనేతి తణ్డూలం పచతి చైత్ర ఇత్యత్ర బోధః। ఏవం కర్మవాచకతణ్డులాదిపదసమభివ్యాహారేఽపి ఆఖ్యాతోపస్థాపితకర్మణస్తణ్డులాదిభిః సమమభేదాన్వయాత్తణ్డులః పచ్యతే చైత్రేణేత్యత్ర ఏకచైత్రాశ్రయికా ఏకతణ్డులాభిన్నాశ్రయికా యా విక్లిత్తిస్తదనుకూలా సాంప్రతికీ భావనేనతి బోధ ఇత్యాశయేనాఽఽహదేవదత్తాదిపదప్రయోగే త్వితి। ఆఖ్యాతార్థకర్త్రాదిభిరితి। సమానవిభక్తికనామార్థయోరేవాభేదాన్వయ ఇతి। వ్యుత్పత్తేః సోమేన యజేత స్తోకం పచతి, రాజపురుష ఇత్యాదౌ వ్యభిచరితత్వేన దుష్టత్వాదితి భావః।

ఆఖ్యాతార్థకర్తృప్రకారకబోధే జననీయే విషయతాసంబన్ధేన ధాతుజన్యభావనోపస్థితిః కారణమిత్యుక్తం, కిం తు ధాతుమాత్రస్య వ్యాపారవాచిత్వం న దృశ్యతే నశ్యతీత్యాదౌ వ్యాపారప్రతీతేరననుభవాత్। తథా చ తత్రోక్తకార్యకారణభావవ్యభిచార ఇత్యాశయేనాఽఽహఘటో నశ్యతీత్యత్రేతి। అయం భావఃనశ్ ధాతోర్న కేవలం నాశోఽర్థః। కిం తు `ణశ అదర్శనే' ఇతి ధాతుపాఠాత్అదర్శనానుకూలో వ్యాపారోఽర్థః। స చ వ్యాపారః ప్రతియోగితాసహితనాశసామగ్రీసమవధానమ్। అత్ర నాశసామగ్ర్యాః ప్రతియోగితాసాహిత్యం చ నిరూపకతాసంబన్ధేన బోధ్యమ్। తథా చ ఘటనిష్ఠా యా ప్రతియోగితా, తన్నిరూపికా యా నాశసామగ్రీ తత్సమవధానమేవ వ్యాపార ఇత్యర్థః। నాశసామగ్రీ చ శనైః శనైః క్రమికావయవవిశరణాదిరూపా। ఏవం చ ఘటాభిన్నాశ్రయకోఽదర్శనానుకూలో వ్యాపార ఇతి బోధాన్న కార్యకారణభావభఙ్గ ఇత్యర్థః। అత ఏవనశ్ ధాతోరదర్శనానుకూలవ్యాపారార్థకత్వాదేవ। తస్యాం సత్యామితిః క్రమేణావయవవిశరణాద్యాత్మికాయాం సామగ్ర్యాం సత్యామిత్యర్థః। అవయవక్షరణాత్మకాదర్శనానుకూలవ్యాపారసత్త్వపర్యన్తం నశ్యతి, వ్యాపారాత్యయే నష్టః, వ్యాపారస్య భావిత్వే నఙ్క్ష్యతీతి ప్రయోగ ఉపపద్యతే ఇత్యర్థః। దేవదత్తో జానాతి, ఇచ్ఛతీత్యాదౌ వాక్యార్థబోధం వర్ణయతిదేవదత్తాభిన్నాశ్రయక ఇత్యాది। స చవ్యాపారశ్చేత్యర్థః। అన్తత ఆశ్రయతైవేతి। అన్తతో గత్వా విచారే క్రియమాణే జ్ఞానేచ్ఛాదినిరూపితాఽఽశ్రయతైవ తదనుకూలో వ్యాపార ఇత్యర్థః। జ్ఞానేచ్ఛాదీనామాశ్రయమన్తరాఽనుపలమ్భాత్తదుపలమ్భజనకత్వేనాఽఽశ్రయతైవ వ్యాపారః।

ఆశ్రయతాప్రాపకా యే వ్యాపారాస్తదారోపాదాశ్రయజ్ఞానం పౌర్వాపర్యసత్త్వాద్వ్యాపారత్వమిత్యర్థః। వస్తుత ఆత్మమనఃసంయోగోఽపి జ్ఞానేచ్ఛాద్యనుకూలవ్యాపారః సంభవతీతి బోధ్యమ్।। 2 ।।

అథ క్వ ఫలే ఆశ్రయాన్వయః క్వ చ వ్యాపార ఇతి ప్రసఙ్గసంగత్యా తత్తాత్పర్యగ్రాహకం వక్తుం భూమికామారచయతినన్వాఖ్యాతస్యేత్యాదినా। `ఆశ్రయే తు తిజః స్మృతాః' ఇత్యనేనాఽఽఖ్యాతస్య నామ కేవలస్య తిజః కర్తృకర్మణోః శక్తిరుక్తా। తతశ్చ పచతీత్యత్రత్యతిపః సకాశాత్కర్తృకర్మోభయబోధ ఆపద్యేత। ఉభయత్రాపి శక్తేః సత్త్వాదిత్యర్థః। నను సకృదుచ్చారితః శబ్దః సకృదర్థం గమయతి, ఇతి, అన్యాయ్యం చానేకార్థత్వం వినా ప్రమాణమితి చ న్యాయాన్నైకదైవార్థద్వయబోధ ఇత్యత ఆహకర్తృమాత్రబోధవదితి। మాత్రశబ్దేన కర్మార్థస్య వ్యావృత్తిః। కర్మంమాత్రస్యాపీతి। అత్ర మాత్రశబ్దః కర్త్రర్థవ్యావర్తకాః। బోధాపత్తిరితి। యథా అనేకార్థకాదపి హర్యాదిశబ్దాత్కదాచిత్సింహమాత్రస్య కదాచిచ్చాశ్వమాత్రస్య బోధో జాయతే తాత్పర్యగ్రాహకస్య ప్రకరణాదేః సమానన్వాత్తథా పచతీత్యత్రాపి కదాచిత్కర్మమాత్రస్యాపి బోధాపత్తిః శక్తేః సమానత్వాదితి భావః। తాత్పర్యగ్రాహకమితి। తత్తదర్థప్రతీతిర్భవత్వితీచ్ఛయోచ్చరితత్వరూపతాత్పర్యవిషయకగ్రహజనకమిత్యర్థః। శాస్త్రప్రవర్తకాచార్యానుభవసిద్ధతాత్పర్యగ్రాహకమితి యావత్। తేన కస్యచిదాధునికస్య పచ్యత ఇత్యత్ర కర్తృబోధే తాత్పర్యసత్త్వేఽపి పాణిన్యాద్యాచార్యతాత్పర్యాభావాన్న కర్తృబోధః, కిం తు కర్మబోధ ఏవేత్యత ఆహఫలబ్యాపారేతి। తత్రేతి తయోరిత్యర్థకమ్। తతశ్చ తయోఃఫలవ్యాపారయోర్మధ్యే ఇత్యర్థః। నను యది తజ్ ఫల ఆశ్రయాన్వయం ద్యోతయేత్తర్హి ఏధతే నివిశత ఇత్యాదావాఖ్యాతార్థశ్రయస్య ఫలేఽన్వయాపత్త్యాఽతిప్రసఙ్గోఽతోఽత్రోపసర్గప్రయుక్తత్వాభావవిశిష్టః పరస్మైపదిభ్య ఏవోత్పన్నస్తజ్ గ్రాహ్యః। యగాదిసమభివ్యాహృతస్తాజితి యావత్। తేన నిరుక్తాదిస్థలే న దోషః। యగితి। నను సుఖ్యతి దుఃఖ్యతీత్యాదికణ్డ్వాదియగన్తస్థలేఽతిప్రసఙ్గవారణాయ తజ్సమభివ్యాహృతో యగ్గృహ్యేత తథాఽపి కణ్డూయతే ఇత్యాదౌ దోష ఏవేతి తన్నిరాసాయ సార్వధాతుకే యగివి సూత్రవిహిత ఏవ యగత్ర గ్రాహ్యః। ఏవం చిణపి `చిణ్భావకర్మణోః' ఇతి విహిత ఏవ గ్రాహ్యః। తేన దీపజనేతి చిణన్తేఽదీపీత్యాదౌ నాతిప్రసఙ్గః। ఆదయ ఇతి। ఆదినా చిణ్వదిట్। యథా కారిష్యతే ఘట ఇత్యాదౌ। తథా `కుషిరఞ్జోః ప్రాచాం౦' ఇతి విహితే శ్యన్పరస్మైపదే అపి ద్యోతకే। యథా రజ్యతి ఘటః స్వయమేవేత్యాదౌ। లిడాదావప్యుక్తరీత్యా ప్రకరణాదికమేవ ద్యోతకత్వేనానుసంధేయమ్। తజాదయః కర్మద్యోతకాః శబాదయశ్చ కర్తృద్యోతకా ఇత్యేవం వ్యవహారోపపత్తయ ఆహఫలాన్వయ్యాశ్రయస్యేత్యాదినా సముదాయార్థ ఇత్యన్తేన। తాత్పర్యం గ్రాహయన్తీతి। తత్తదర్థప్రతీచ్ఛిం జనయన్తీత్యర్థః।। 3 ।।

నిరుక్తతాత్పర్యగ్రాహకత్వమాక్షిపతిఏమితి। తజాదీనాం ఫలే, శబాదీనాం చ వ్యాపారే ఆశ్రయాన్వయద్యోతకత్వే సతీత్యర్థః। వ్యభిచార ఇతి। కార్యకారణభావభఙ్గః। అబోధి సః, పచ్యతే ఓదనః స్వయమేవేత్యాదౌ చ యగాదిసత్త్వేఽపి ఫలే

ఆశ్రయాన్వయాభావాచ్చబాదీనామసత్త్వేఽపి వ్యాపారే ఆశ్రయాన్వయసత్త్వాచ్చ కారణసత్త్వే కార్యాభావరూపోఽన్వయవ్యభిచారః, కార్యసత్త్వే కారణాభావరూపో వ్యతిరేకవ్యభిచారశ్చాఽఽయాతీత్యర్థః। వ్యభిచారమేవ రపష్టయితుం తత్సాధనప్రాక్రియాం విశదయతికర్మణః కర్తృత్వేతి। యదా సౌకర్యాతిశయం ద్యోతయితుం కర్తుః పురుషస్య వ్యాపారో న వివక్ష్యతే కిం త్వోదనాదికర్మగత ఏవ వ్యాపారో విక్లిత్త్యాద్యనుకూలత్వేన వివక్షితస్తదా పచ్ ధాతోః కర్తరి లకారే కృతే `కర్మవత్కర్మణా' ఇతి శాస్త్రేణ కార్యాతిదేశవిధానాద్యగాత్మనేపదాదీనాం సత్త్వేఽపి ఆఖ్యాతాత్కర్తురేవ బోధాదాఖ్యాతార్థాశ్రయస్య వ్యాపార ఏవాన్వయో న తు ఫలే ఇత్యర్థః। తథా అబోధీత్యత్రాపి బుధ్యతేః కర్తరి లుఙి తత్స్థానే ఆత్మనేపదప్రథమపురుషైకవచనతాదేశే దీపజనేత్యాదినా చిణి చిణో లుగితి తాదేశస్య లుకి సత్యత్రాపి నాఽఽశ్రయస్య ఫలేఽన్వయః కిం తు వ్యాపార ఏవేత్యత ఆహఉత్సర్గోఽయమిత్యాది। క్రర్మకర్త్రీతి। పచ్యత ఓదనః స్వయమేవేత్యాదౌ, ఆదిపదాత్క్రమాదముం నారద ఇత్యబోధి స ఇత్యాదౌ చ విపర్యయాత్త్వైపరీత్య త్ తఙాదిః కర్మద్యోతకః శబాదిశ్చ కర్తృద్యోతక ఇత్యేవంరూపః పూర్వోక్తోఽర్థః, ఉత్సర్గః ఉత్సృజ్యతే క్వచిత్త్యజ్యతే ఇతి వ్యుత్పత్త్యా సామాన్యభూతో బహుషూదాహరణేపు తథా సత్త్వాత్ప్రాయికో న తు సార్వత్రిక ఇత్యర్థః। తస్మాత్పూర్వోక్తార్థస్యాసార్వత్రికత్వాత్। యథోచితంఅననుగతమపి వ్యుత్పత్త్యనుసారిత్వాదుచితమితి యావత్। యథాగమంశాస్త్రానుసారేణైవ ద్యోతకత్వం స్వీకర్తవ్యమితి భావః। ఏతదేవ శాబ్దబోధవర్ణనేన స్పష్టయితుమాహఅత్ర హీతి। నారద ఇత్యబోధత్యిస్య శాబ్దబోధం ప్రదర్శయన్నాహసామాన్యేతి। పూర్వం త్విషాం చయ ఇతి, తతః శరీరీతి, తతః పుమానితి తతో నారద ఇతి క్రమికజ్ఞానమధ్యే పూర్వం పూర్వం సామాన్యజ్ఞానముత్తరోత్తరం చ విశేషజ్ఞానమితి బోధ్యమ్। ఏకనారదేతి। ఏకో యో నారదస్తద్విషయకం జ్ఞానమిత్యర్థః। అత్ర నిపాతేనేతిశబ్దేన కర్మణోఽభిహితత్వాన్న నారదశబ్దోత్తరం ద్వితీయా। భట్టనాగేశమతే తు `నారదః' ఇత్యాకారకం యజ్జ్ఞానం తదనుకూల ఇత్యాదిర్బోధోఽవగన్తవ్యః। తత్ర నారద ఇతి ప్రథమాన్తస్యాప్రాతిపదికత్వాన్న ద్వితీయాప్రాప్తిరపి। క్వచిన్నిపాతేనేతి తు తే నానుమన్యన్తే। తిఙ్కృత్తద్ధితసమాసానామేవ భాష్యే పరిగణనాత్। యదుక్తం యథాగపమితి తత్తాత్పర్యమాహసకర్మకేత్యాది। వ్యాపారవ్యధికరణఫలవాచకో యో ధాతుస్తత్సమభివ్యాహృతం భావకర్తృసాధారణభావకర్మణోః, సార్వవాతుకే యగిత్యాదిసూత్రావిహితం యచ్చిణ్యాదికం తద్ద్యోతకమితి భావః। పచ్యతే ఓదనః స్వయమేవేత్యాదౌ కర్మవాదిత్యనేన శాస్త్రాతిదేశపక్షే భావసాధారణవిధివిహితయగాత్మనేపదయోః సత్త్వాత్ఫల ఏవాఽఽశ్రయాన్వయకర్తవ్యతారూపాఽతివ్యాప్తిః స్యాత్। తత్పరిహారాయ సకర్మకేత్యాది సమభివ్యాహృతాన్తం విశేషణం దత్తమ్। తథా చ కర్మకర్తరి ధాతోః ప్రాయేణాకర్మకత్వాదత్రత్యయగాత్మనేపదయోః సకర్మకధాతుసమభివ్యాహృతత్వాభావాన్న తయోః కర్మద్యోతకతేతి భావః। అబోధి శ్రీకృష్ణ ఇత్యాదౌ చిణః సకర్మకధాతుసమభివ్యాహృతత్వేనాతిప్రసఙ్గః స్యాత్తద్వారణాయ భావసాధారణేత్యాది యగాదేర్విశేషణమ్। తతశ్చాబోధీత్యత్రత్యచిణో దీపజనేతి విహితత్వేన

భావసాధారణవిధివిధేయత్వాభావాన్న తస్య కర్మద్యోతకత్వమిత్యర్థః। చిణ్యగాదివిధాయకతత్తచ్ఛాస్త్రజ్ఞానరహితస్య తు ప్రకరణాదికమేవ తాత్పర్యగ్రాహకమ్। ఏవం లిడాదావపి బోధ్యమ్। అన్యథా ` పేచే, ఇత్యత్ర కర్తృకర్మణోరుభయోరపి సమానత్వాత్తాత్పర్యగ్రాహకదౌర్లభ్యేనానవస్థా ప్రసజ్యేత। ఏతేనాఽఽఖ్యాతస్య కర్మకర్తృభావేషు శక్తిసత్త్వేన పచతీత్యాదౌ సర్వత్రైవ భావనా యథా ప్రతీయతే తద్వత్కర్మకర్తృభావానాం సర్వత్ర ప్రతీత్యాపత్తి స్తేషు శక్తిసత్త్వాదితి పరాస్తమ్। యగాదేస్తాత్పర్యగ్రాహకత్వకథనాదితి బోధ్యమ్।। 4 ।।

అథ సామాన్యత ఉక్తం ధాతోర్వ్యాపరవాచిత్వం సాధకబాధకవిచారేమ ద్రఢయితుం భూమికామారచయతిఏవమిత్యాది। ఆశ్రయే తు తిఙ స్మృతా ఇత్యాదినిరుక్తరీత్యా వాక్యార్థం నిరూప్యేత్యర్థః। నను సామాన్యతో ధాతోర్వ్యాపారవాచిత్వకథనానన్తరమవసరసంగత్యా సాధకబాధకయుక్తిభిస్తద్వ్యవస్థాపనమేవాఽఽదావుచితం న వాక్యార్థోపవర్ణనమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహసూచీకటాహేతి। యత్ర కశ్చిల్లోహకారః ప్రథమతః కర్తవ్యత్వేన ప్రాప్తమపి కటాహనిర్మాణం బహ్వాయాససాధ్యత్వాత్పరిత్యజ్య పశ్చాత్కర్తవ్యత్వేన ప్రాప్తమపి సూచీనిర్మాణం స్వల్పాయాససాధ్యత్వాద్ యత్ప్రథమం కరోతి సఽయం సూచీకటాహన్యాయః। లోకవ్యవహారేఽపి ఏకదైవ కార్యద్వయప్రసఙ్గే లఘు కార్యం పూర్వం క్రియతే పశ్చాచ్చ మహదితి ప్రసిద్ధమేవ। తథా చైతన్న్యాయానుసారేణ ఖణ్డనీయవాదివిప్రతిపత్తీనాం స్వల్పత్వాద్ దుర్బోధత్వాభావాచ్చ తన్నిరాకరణేన వాక్యార్థస్య సుప్రతిపాదతయా సుగమతయా చ స ఏవాఽఽదౌ వర్ణితః, న తు ధాత్వర్థో వ్యవస్థాపితః। తత్ర నిరాకరణీయవాదివిప్రతిపత్తీనాం బహుత్వాన్నైకవిధదురూహతర్కజాలజటిలత్వాచ్చ తస్య తదానీం దురధిగమత్వాదితి జ్ఞేయమ్। లడాద్యన్త ఇతి। అత్రాన్తశబ్దః పరసమీపబోధకః। లడాదిరన్తః పరసమీపో యస్మాదిత్యతద్గుణసంవిజ్ఞానబహువ్రీహిః। తథా చ లడాద్యన్త ఇత్యస్య ధాతావిత్యర్థః। ధాతౌ భావనాయా అవాచ్యత్వమిత్యన్వయేన ధాతునిష్ఠవాచకతానిరూపితవాచ్యత్వాభావో భావనాసంబపన్ధీతి వదతః ప్రాభాకరాదీన్ ప్రతీత్యర్థః। యద్వా భావనానిష్ఠవాచ్యతానిరూపితవాచకత్వాభావో ధాతౌ ఇతి వదత ఇత్యాదిరర్థః। భావనాయా ధాతువాచ్యత్వే, తయోః ప్రత్యయార్థప్రాధాన్యమితి న్యాయేన తస్యాః ప్రాధాన్యానుపపత్త్యా ధాత్వవాచ్యత్వమితి హి తేషామాశయః। ప్రాభాకరాదినిత్యాదిశబ్దేన నైయాయికసంగ్రహః। యద్యపి ఫలానుకూలో వ్యాపారో ధాత్వర్థ ఇతి నైయాయికా మన్యన్తే తథాఽపి నాసౌ తన్మతే భావనాశబ్దవ్యవహార్యః। ఏవం చ మీమాంసకానుద్దిశ్య సాధకబాధకయుక్తిభిర్భావనాయా ధాతువాచ్యత్వం నైయాయికాన్ ప్రతి ధాత్వర్థవ్యాపారస్య భావనాపదవాచ్యత్వం చ ద్రఢయితుమాహవ్యాపారో భావనేతి। యో హ్యర్థో వ్యాపారశబ్దేనోచ్యతే స ఏవార్థో భావనా, ఉత్పాదనా, క్రియేతి శబ్దైర్వ్యవహ్రియతే ఇతికారికపూర్వార్ధస్యార్థః। కీదృశో హ్యర్థో వ్యాపారపదవ్యపదేశ్యః? ఇతి చేద్ధరికారికోక్త్యనుసారేణోచ్యతేఫూత్కారత్వాదితత్తద్రూపేణ భాసమానైరవయవైర్యుక్తః, సంకలనాత్మికయా బుద్ధ్యా ప్రకల్పితో యోఽభేదస్తద్రూపః, యః క్రమజన్మనాం

బుద్ధిస్థానామధిశ్రయణాదీనాం వ్యాపారాణాం సమూహః స ఇతి।
తాదృశార్థవాచకవ్యాపారపదం భావనాదిశబ్దైర్వివ్రియత ఇతి వివ్రియమాణవివరణయోః
సమానార్థత్వేన ధాతోర్భావనావాచిత్వం సిధ్యతి। ఫలవ్యాపారయోర్ధాతురిత్యుక్తత్వాదితి
భావః। భావనా సైవేత్యత్ర సా ఏవేతి పదవిభాగః। యో హి వ్యాపారః సైవ భావనేత్యర్థః।
ఉద్దేశ్యప్రతినిర్దేశ్యయోరైక్యమాపాదయత్సర్వనామ తదన్యతరలిఙ్గభాగిత్యభియుక్తోక్తేః।
యత్కర్మ ణా చేత్స కర్తేతివత్। యద్వా స ఏవేతి పుంలిఙ్గనిర్దేశోఽస్తు। యో వ్యాపారః స ఏవ
భావనేత్యర్థః।సోఽచి లోపే చేత్పాదపూరణమితి స ఇత్యస్య సోర్లోపే సాధుత్వాదితి భావః। నను
స్యాదేతత్పూర్వోక్తం సర్వం యుక్తం, యది ధాతోర్వ్యాపారవాచిత్వం సిధ్యేత్, తత్రైవ కిం
ప్రమాణమితి జిజ్ఞాసాయాం తస్మాత్కరోతిర్ధాతోః స్యాద్వ్యాఖ్యానమిత్యగ్రే వక్ష్యమాణతయా
పచతిపాకం కరోతి, గచ్ఛతిగమనం కరోతి, ఇంత్యేవం వ్యాపారార్థకకృఞా
పచ్యాదిధాతువివరణస్యైవ ప్రమాణత్వమితి
ప్రదర్శయన్నాహపచతిపాకముత్పాదయతీత్యాది। నను వ్యాపారో భావనా సైవేతి కారికాయాం
యా క్రియా సైవ భావనా సైవ చోత్పాదనా, ఇత్యుక్తేఽపి క్రియాయా భావనాత్వసిద్ధౌ కిమర్థం
వ్యాపారపదం నివేశితమిత్యత ఆహవ్యాపారపదం చేతి। అయత్నానామితి। కృతిపదవాచ్యో
యః ప్రయత్నస్తద్భిన్నానామపి ఫూత్కారాదివ్యాపారాణాం తత్తద్విశేషరూపేణ
భావనాపదవాచ్యత్వసిద్ధ్యర్థం వ్యాపారపదముపాత్తమ్। క్రియాశబ్దేన తు
భావార్థకశప్రత్యయవ్యుత్పన్నేన కృతిశబ్దవద్యత్నార్థకేన కృతేరేవ చేతనమాత్రనిష్ఠాయా
భావనాపదవాచ్యత్వం లభ్యేత న తు చేతనాచేతసాధారణానాం వ్యాపారాణామితి భావః।
క్రియాపదం చ తాదృశవ్యాపారాణాం ధాతువాచ్యత్వం క్రియాపదవాచ్యత్వం చ
బోధయితుమిత్యర్థః। అత ఏవేతి। తేన తేన రూపేణ వ్యాపారస్య ధాతువాచ్యత్వాదేవ। బోధః
సర్వసిద్ధ ఇతి। సర్వానుభవసిద్ధస్య విశేషరూపేణ బోధస్యాపహ్నవోఽయుక్త ఇతి భావః। ఏవం
వ్యాపారస్య విశేషరూపేణ ధాతువాచ్యత్వాదేవ చైత్రః పచతీతి వాక్యజన్యబోధదశాయాం చైత్రః
ఫూత్కారాదిమాన్న వేతి సంశయో న జాయతే, సామాన్యరూపేమ బోధే తు అస్తి
నాస్తీత్యన్యతరకోటినిశ్చయాభావేన సందేహో దుర్వార ఇతి భావః। అథ ఫూత్కారత్వాదీనాం
గురుత్వాన్నానాత్వాచ్చ వాచ్యతావచ్ఛేదకత్వస్వీకారోఽయుక్త ఇతి తదపేక్షయా
లఘుత్వాదేకత్వాచ్చ కృతిత్వస్యైవ ధాతువాచ్యతావచ్ఛేదకత్వస్వీకార ఉచిత ఇతి
నైయాయికసంమతనియమద్వారా ధాతోః కృతివాచకత్వం సాధయన్నాశఙ్కతే తటస్థఃన
చైవమిత్యాదిసాధ్వీత్యన్తేన। ఏవమితి। ఉక్తరీత్యా ఫూత్కారాదిబ్యాపారాణాం ధాతువాచ్యత్వే।
ఏషాంఫూత్కారత్వాదీనామ్। శక్యతావచ్ఛేదకత్వే స్వీకృతే సతీతి శేషః। గౌరవేతి। తేషాం
గురుత్వాదనేకత్వాచ్చేత్యర్థః। కృతిత్వమేవేతి। ఫూత్కారత్వాద్యపేక్షయా
కృతిత్వస్యప్రవృత్తిత్వరూపకృతిత్వమిష్టసాధనతాజ్ఞాననిరూపితకార్యతాంవచ్ఛేదకతయాసి
ద్ధో జాతివిశేషః।లఘుత్వాజ్జాతిత్వేనకత్వాచ్చేత్యర్థః। ఏవకారేణ ఫూత్కారత్వాదేర్వ్యావృత్తిః।
తదవచ్ఛేదకమితి। ధాతువాచ్యతావచ్ఛేదకం వక్తవ్యమిత్యర్థః। తథా చ విక్లిత్త్యనుకూలా
కృతిర్ధాంత్వర్థోఽస్త్వితి శఙ్కాభిప్రాయః। కృతిశ్చ యత్న ఏవ। నన్వేవం కృతేర్ధాతువాచ్యత్వే
రథో గచ్ఛతీత్యాదావచేతనే రథాదౌ యత్నస్య బాధాద్వ్యాపారాదిప్రతీతిః సర్వానుభవసిద్ధా

కథం నిర్వాహ్యేత్యత ఆహరథో గచ్ఛతీత్యాదావితి। జానాతీత్యస్య దేవదత్త ఇత్యాదిః। ఆదిపదాదిచ్ఛతి నశ్యతీత్యాదిపరిగ్రహః। వ్యాపారత్వాదీత్యాదినాఽఽశ్రయత్వప్రతియోగిత్వయోః పరిగ్రహః। స చ లక్షణయేత్యర్థః। నైయాయికరీతిరితి। లకారాణాం కృతౌ శక్తిర్లాఘవాన్న తు కర్తరి, కృతిమతః కర్తృత్వేన తత్ర శక్తౌ గౌరవాదితి మన్యమానైర్నైయాయికైర్వ్యాపారే ఆశ్రయత్వే వా లక్షణామఙ్గీకృత్య యథా రథో గచ్ఛతీత్యయం ప్రయోగః సాధితస్తద్వత్కృతేర్ధాత్వర్థత్వేఽపి శఙ్కకేన మయా సాధయితుం శక్య ఇత్యర్థః। అత్ర తటస్థస్య కృతేర్ధాత్వర్థత్వసమర్థనార్థమేవ నైయాయికరీత్యనుసరణం న త్వన్యాశసమర్థన ఇతి బోధ్యమ్।

అవచ్ఛేదకత్వే హీత్థం నియమఃసంభవతి లఘౌ, గురౌ తదభావ ఇతి। మానాన్తరసిద్ధే లఘుధర్మేఽవచ్ఛేదకత్వే సంభవతి సతి గురుధర్మేఽవచ్ఛేదకత్వం న కల్పనీయమ్। యథా ప్రమేయధూమాభావప్రతియోగితాయా అవచ్ఛేదకత్వం ప్రమేయధూమత్వసమనియతే శుద్ధధూమత్వ ఏవాఙ్గీక్రియతే న తు ప్రమేయత్వవిశిష్టధూమత్వే, లఘుగురుధర్మయోరుభయోరపి శబ్దశక్త్యాత్మకమానాన్తరసిదధత్వాదితి హి తస్యార్థః, న తు మానాన్తరాగమ్యేఽపి లఘుధర్మే కేవలలాఘవానురోధేన తత్స్వీకార్యమితి। తతశ్చ ఫూత్కారత్వాద్యపేక్షయా కృతిత్వస్య లఘుధర్మత్వేఽపి మానాన్తరగమ్యత్వాభావాద్దృష్టాన్తబలేన చ గురుధర్మేఽప్యవచ్ఛేదకత్వస్వీకారసంభవాత్ప్రకృతస్థలే నిరుక్తనియప్రసంగత్యసంభవేనాయుక్తా తటస్థాశఙ్కేత్యాశయేనాఽఽహశక్యతావచ్ఛేదకత్వస్యాపీతి। యథఆ గఙ్గాయాం ఘోష ఇత్యత్ర లక్షణయోపస్థితార్థగతే గఙ్గాతీరత్వాత్మకే గురుధర్మే లక్ష్యతావచ్ఛేదకత్వం స్వీక్రియతే తద్వత్పూత్కారత్వాదిగురుధర్మేఽపి శక్యతావచ్ఛేదకత్వస్వీకారే బాధకాభావాదిత్యర్థః। తయోర్వైషమ్యేతి। శక్తిలక్షణయోరుభయోరపి పదతదర్థసంబన్ధరూపత్వావిశేషేణ లక్ష్యతావచ్ఛేదకత్వం గురుధర్మే శక్యతావచ్ఛేదకత్వం తు న తత్రేత్యేవం వైలక్షణ్యకరణస్య ప్రమాణాభావేనానుచితత్వాత్పచతీత్యతో విక్లిత్త్యనుకూలో యత్న ఇతి బోధస్యాఽఽనుభవికానామనుదయాచ్చ సర్వథాఽయుక్తం తటస్థాశఙ్కితం ధాతోః కృతివాచకత్వమితి భావః।

నను న కేవలలాఘవానురోధేన కృతిత్వస్య ధాతువాచ్యతావచ్ఛేదకత్వమాశఙ్కితం కింతు మానాన్తరగమ్యత్వసంభవసహకృతేనైవ లాఘవేనేతి సూచయంస్తస్య మానాన్తరగమ్యత్వసంభవమాశఙ్కతేన చేతి। అయం భావఃకృఞో యత్నార్థకత్వమవశ్యమేష్టవ్యమ్। యత్నజన్యత్వానుసంధానదశాయామేవ పటః కృత ఇతి కృతవ్యవహారదర్శనాత్। యత్నజన్యత్వానుసంధానాభావే తు తత్రాఙ్కురః కృత ఇతి కృతవ్యవహారదర్శనాత్। కిం త్వఙ్కురో జాత ఇత్యేవమకృతవ్యవహారదర్శనాత్। ఇత్థం చ పచతీత్యేతద్ఘటకపచ్ధాతోః పాకం కరోతీత్యేవం యత్నార్థకకరోతినా వివరణాత్, కిం కరోతీతి యత్నవిషయకప్రశ్నే పచతీత్యుత్తరస్య యత్నార్థకత్వం వినాఽనుపపత్తేశ్చ యత్న ఏవ

ధాతోరథం ఇతి శఙ్కాభిప్రాయః యత్నశ్చ కృతిరేవ। సంభవేదేవం యది కృఞో యత్నార్థకత్వం సువచం స్యాత్, తదేవ తు దుర్లభమితి దూరే ధాతోర్యత్నార్థకత్వకథనమిత్యభిప్రేత్యాఽఽహరథ ఇతి। అత్ర రథపదానుపాదానే గమనానుకూలయత్నస్య చైత్రాదిచేతననిష్ఠస్య విద్యమానత్వేన న తాదృశప్రయోగహానిరతో `రథః' ఇత్యుక్తమ్। అఙ్కురః కృత ఇత్యేతావన్మాత్రోక్తౌ యత్నాపరపర్యాయేశ్వరీయకృతిజన్యత్వమాదాయ నిరుక్తప్రయోగోపపత్తిరత ఉక్తం బీజాదినేతి। ఏవం చ రథబీజాదావచేతనే యత్నస్య సర్వథా బాధాత్తాదృశప్రయోగాసంగత్యా నైవ కృఞో యత్నవాచిత్వమపి తు వ్యాపారవాచిత్వం వినా నిరుక్తప్రయోగానుపపత్తేః కృఞో వ్యాపారే లాక్షణికత్వాన్న తేన యత్నార్థకత్వభఙ్గ ఇతి వాచ్యమ్। సంభవతి ముఖ్యార్థకత్వే లాక్షణికార్థకల్పనాయా అన్యాయ్యత్వాత్। తథా చ బహుశః కృఞో వ్యాపారవాచిత్వదర్శనేన వ్యాపార ఏవ కృఞః శక్తిరుచితేతి తాదృశార్థకకరోతినా ధాతోర్వివరణాద్విప్రియమాణవివరణయోః సమానార్థకత్వనియమాద్ధాతోర్వ్యాపారవాచిత్వమవశ్యం స్వీకరణీయమిత్యాశయః। వివరణం చ తత్సమానార్థకపదాన్తరేణ తదర్థకథనమ్। పచతీత్యనేన సమానార్థకం యత్పదాన్తరం పాకం కరోతీత్యాకారకం తేన పచతీత్యస్యార్థకథనమితి బోధ్యమ్।

అథ కృఞోఽకర్మకతాపత్తేరితి కారికోత్తరార్ధమవతారయితుం భూమికామారచయతికించేత్యాదినా। భావనాయాఃవ్యాపారరూపభావనాయాః। అవాచ్యత్వేధాతునిరూపితవాచ్యత్వాభావే తిఙ్నిరూపితవాచ్యత్వాభావే చ సతీత్యర్థః। తతశ్చ ఫలమాత్రస్య ధాత్వర్థత్వే పర్యవసన్నే స్వజనకవ్యాపారవ్యధికరణధాత్వర్థఫలాశ్రయత్వం, ధాత్వర్థఫలాశ్రయత్వమేవ వా కర్మత్వం వక్తవ్యమ్। అత్ర స్వపదేన ఫలం గ్రాహ్యమ్। ఏవం చ ఉత్పత్త్యర్థకాద్భూధాతోస్తదనుకూలవ్యాపారవాచకే ణిచ్ప్రత్యయే కృతే ఘటం భావయతీత్యత్ర ఉత్పత్తిరూపధాత్వర్థఫలాశ్రయత్వేన కర్మత్వాద్యథా ఘటపదోత్తరం ద్వితీయా భవతి తద్వద్ ఘటోభవతీత్యత్రాపి ఉత్పత్తిరూపధాత్వర్థఫలాశ్రయత్వేన కర్మత్వాద్ ఘటపదోత్తరం ద్వితీయాపత్తిః స్యాత్। అత్రేదం బోద్యమ్। ణిజన్తస్థలే స్వజనకేత్యాది ప్రథమం కర్మలక్షణం, ద్వితీయం తు శుద్ధే ణిజన్తే చేతి। ఘటో భవతీత్యత్ర ఘటపదోత్తరం ద్వితీయాపత్తిం వారయితుం శఙ్కతేన చాత్ర ఘటస్యేతి। కర్మసంజ్ఞాయా బాధాదితి। ఘటో భవతీత్యత్ర ఘటస్య కర్తృత్వేన ప్రతీతేఘటస్యోత్పత్తిరూపఫలాశ్రయత్వేఽపి పరయా కర్తృసంజ్ఞయా కర్మసంజ్ఞాయా బాధాన్న ద్వితీయాపత్తిరితి భావః శఙ్కకస్య। యదుక్తం ఘటస్య కర్తృత్వం తన్న సంభవతీత్యాహఅనుగతేతి। చేతనాచేతనైతదుభయవృత్తికర్తృత్వలక్షణస్య త్వయా వక్తుమశక్యతయా ఘటస్య కర్తృత్వాభావాద్దుర్నివారా ద్వితీయేత్యర్థః। గటస్యాకర్తృత్వమేవ ప్రతిపాదయతికృత్యాశ్రయత్వస్యేత్యాది। యది తత్తద్ధాత్త్వర్థఫలానుకూలకృత్యాశ్రయత్వం కర్తృత్వముచ్యతే తర్హి ప్రయత్నాపరపర్యాయాయాః కృతేశ్చేతనమాత్రనిష్ఠధర్మత్వేనాచేతనే తదభావేన ఘటోఽస్తీత్యాదావవ్యాప్తిః। కారకచక్రేతి।

ప్రకృతధాతూపాత్తక్రియాన్వయయోగ్యకారకసముదాయప్రవర్తకత్వం తదితి చేత్స్థాలీ పచతి అసిశ్ఛినత్తీత్యాదౌ స్థాల్యాదేరచేతనస్య కారకచక్రప్రవర్తకత్వాభావేనావ్యాప్తిరేవ। అభావాదితి। ఘటస్యాచేతనత్వాత్కృత్యాశ్రయత్వస్య కారకచక్రప్రయోక్తృత్వస్య చాభావ ఇతి భావః। తథా చ కృత్యాదిమత ఏవ కర్తృసంజ్ఞాయా ఉక్తత్వాత్కృత్యాద్యభావే కర్తృసంజ్ఞాప్రాప్త్యభావేన కర్మసంజ్ఞాయా అనపవాదత్వాద్వితీయాపత్తిర్దుర్వారేత్యర్థః। మమ మతే ధాతూపాత్తవ్యాపారాశ్రయత్వేన కర్తృత్వాన్న ద్వితీయా కింతు ప్రథమైవేతి న దోషః। ఏవం ధాతోర్వ్యాపారావాచకత్వావాదినైయాయికమతం నిరాకృత్య ఫలం ధాత్వర్థః, వ్యాపారః ప్రత్యయార్థ ఇతి వాదినం మీమాంసకం ప్రత్యాచష్టేధాత్వర్థానుకూలేతి। అయం భావఃస్వతన్త్రః కర్తేతి సూత్రే స్వాతన్త్ర్యంధాత్వర్థ ఫలానుకూలవ్యాపారాశ్రయత్వం, తచ్చ ఘటే ఉత్పత్త్యనుకూలవ్యాపారసత్త్వేనాబాధితమేవేతి తాదృశస్వాతన్త్ర్యమేవ కర్తృత్వం మయా మన్యత ఇతి। తదపి న, అతివ్యాప్తత్వాదిత్యాహకారకమాత్రేతి। మాత్ర శబ్దః కార్త్స్న్యే। కర్మకరణాదిసర్వేష్వపి కారకేషు తత్తద్ధాత్వర్థఫలానుకూలయత్కించిత్క్రియాశ్రయత్వసత్త్వేనాతిప్రసఙ్గః। క్రియాజనకత్వస్యైవ కారకత్వాదిత్యర్థః। నను సర్వేషు కారకేషు ఘాత్వర్థానుకూలవ్యాపారాశ్రయత్వరూపస్వాతన్త్ర్యసత్త్వేఽపి యస్య ఆఖ్యాతోపాత్తవ్యాపారాశ్రయత్వేన స్వాతన్త్ర్యం వివక్ష్యతే తస్యైవ కర్తృసంజ్ఞా భవతి ఇతి స్వతన్త్రః కర్తేతి సూత్రప్రణయనసామర్థ్యాదవగమ్యతే। అన్యథా పరయా కర్తృసంజ్ఞయా బాధాదపాదానాదిసంజ్ఞా నిర్విషయాః స్యుః। తతశ్చ కాష్ఠైః స్థాల్యాం తణ్డులం పచతీత్యాదౌ కరణాదికారకప్రయోగస్య విలయ ఏవ స్యాత్। అత ఏవ లఘుమఞ్జూషాయాం నాగేశభట్టైరుక్తం సుబర్థవిచారేసర్వేషాం స్వస్వవ్యాపారద్వారా స్వాతన్త్ర్యేణైవ క్రియానిష్పాదకత్వాత్కర్తృకారకత్వమ్। అత్ర స్వాతన్త్ర్యేత్యస్య స్వాతన్త్ర్యవివక్షయైవేత్యర్థః తతః కేన కః కిం పచతీత్యాదివివక్షాయాం స్వస్వవ్యాపారవశేన కరణాదిత్వం భవత్యేవేతి। హరిమాఽప్యుక్తమ్నిష్పత్తిమాత్రే కర్తృత్వం సర్వత్రైవాస్తి కారకే। వ్యాపారభేదాపేక్షాయాం కరణాదిత్వసంభవః।। యథా పుత్రజన్మని పిత్రోః కర్తృత్వేఽపి కః కస్యాం కా చ కస్మాదితిభేదేన వివక్షాయామయమస్యామియమస్మాత్పుత్రం జనయతీతి వ్యవహారోఽప్యుపపద్యత ఇతి చ। కారక ఇతి సూత్రే భాష్యేఽప్యుక్తమ్స్థాలీస్థే యత్నే కథ్యమానే స్థాలీ స్వతన్త్రా, ఇతి। వివక్షితస్వాతన్త్ర్యవతీతి తదర్థః। ఏవం చ స్వాతన్త్ర్యే వివక్షాధీనత్వాన్నాతిప్రసఙ్గో నాపి ఘటో భవతీత్యత్ర ద్వితీయాప్రసఙ్గఃఘటనిష్ఠధాత్వర్థఫలానుకూలవ్యాపారస్యైవ స్వాతన్త్ర్యవివక్షణేన కర్తృసంజ్ఞాయా అపరిహార్యత్వాదిత్యత ఆహఅప చేత్యాది। ఉచ్ఛిన్నః స్యాదితి। యది వ్యాపారరూపా భావనా ధాతువాచ్యా న స్యాత్తర్హి సకర్మకోఽయం ధాతురయం చాకర్మక ఇత్యేవం విభాగః సర్వథా దురుపపాద ఇత్యర్థః। సిద్ధాన్తసంమతం సకర్మకలక్షణమాహస్వార్థఫలేత్యాది। స్వపదేన ధాతుర్గ్రాహ్యః। తథా చ ధాతువాచ్యం యత్ఫలం తాదృశఫలవ్యధికరణో యో వ్యాపారస్తద్వాచకత్వం ధాతోశ్చేద్భవతి తదా సోఽయం ధాతుః సకర్మక ఇత్యుచ్యతే। భూప్రభృతావకర్మకేఽతిప్రసఙ్గవారణాయ స్వార్థఫలవ్యాధికరణేతి వ్యాపారవిశేషణమ్। తథా చ భూప్రభృతేరకర్మకధాతోః

స్వార్థఫలసమానాధికరణవ్యాపారవాచకవాన్న సకర్మకత్వమిత్యర్థః। నను భూప్రభృతీనామపి పచ్యాదిధాత్వర్థఫలవ్యాధికరణవ్యాపారవాచకత్వాదతిప్రసఙ్గస్తదవస్థ ఏవేతి చేన్న। ఫలే స్వార్థేతివిశేషణదానాత్। స్వార్థో యత్ఫలం తద్వ్యధికరణేత్యర్థాద్భూప్రభృతేర్వ్యాపారస్య పచ్యాదిధాత్వర్థఫలవ్యధికరణత్వేఽపి స్వారథఫలవ్యధికరణత్వాభావాన్న క్షతిః। నను గ్రామం గచ్ఛతి చైత్రః, ఇత్యాదౌ గమ్యాదిధాత్వర్థఫలస్య సంయోగస్య ద్విష్ఠత్వేన గ్రామచైత్రోభయవృత్తిత్వాచ్చైత్రనిష్ఠవ్యాపారస్య గమ్యాదిధాత్వర్థఫలవ్యధికరణత్వాభావేనావ్యాప్తిః। తథా చ గమ్యాదిధాతోః సకర్మకత్వం న స్యాదితి చేన్న। ఫలవ్యధికరణత్వం చ ఫలతావచ్ఛేదకసంబన్ధేన యత్కించిత్తద్ధాత్వర్థఫలాధికరణభిన్నవృత్తిత్వం వివక్షితమ్। ఫలాధికరణయోర్ద్వయర్మధ్యే కించిదేకం యత్ఫలాధికరణం తదపేక్షయా భిన్నవృత్తిత్వం వ్యాపారస్యేతి తదర్థః। వ్యాపారస్య యత్కించిత్ఫలాధికరణభిన్నవృత్తిత్వం గ్రాహ్యం నతు యావత్ఫలాధికరణభిన్నవృత్తిత్వమితి యావత్। తథా చ గమ్యాదివ్యాపారస్య యావత్ఫలాధికరణభిన్నవృత్తిత్వాభావేఽపి గమ్యాదిధాత్వర్థసంయోగాత్మకఫలాధికరణయోర్గ్రామచైత్రయోర్మధ్యే యదేకం ఫలాధికరణం గ్రామః, తదపేక్షయా భిన్నో యశ్చైత్రస్తద్వృత్తివ్యాపారవాచకత్వాన్న సకర్మకేషు గమ్యాదేరసంగ్రహ ఇత్యర్థః। న చ ఘటో భవతీత్యత్ర ఉత్పత్త్యనుకూలో వ్యాపారో భూధాత్వర్థః। తత్ర వ్యాపారస్య ఘటవృత్తిత్వం, ఫలస్య తూత్పత్త్యాత్మకస్య కాలికసంబన్ధేన కాలవృత్తిత్వమితి కృత్వా స్వార్థఫలవ్యధికరణవ్యాపారవాచకత్వాదకర్మకే భూప్రభృతౌ సకర్మకలక్షణాతివ్యాప్తిరితి శఙ్క్యమ్। ఫలతావచ్ఛేదకసంబన్ధేనేతి నివేశనాత్। తథా చ ఫలతావచ్ఛేదకో యః సంబన్ధః, తేన సంబన్ధేన కించిద్యత్ఫలాధికరణం తదపేక్షయా యద్భిన్నం తద్వృత్తిత్వం వ్యాపారస్య వివక్షితమిత్యర్థః। ఏవం చ ఘటో భవతీత్యాదౌ భూప్రభృతేర్వ్యాపారస్య కాలికసంబన్ధేన ఫలాధికరణకాలాపేక్షయా భిన్నో యో ఘటస్తద్వృత్తిత్వేఽపి ఫలతావచ్ఛేదకసమవాయసంబన్ధేన యదుత్పత్తిరూపఫలాధికరణం ఘటస్తద్వృత్తిత్వేన ఫలవ్యధికరణత్వాభావాన్నాతివ్యాప్తిరితి భావః। నను జీవతీత్యాదితః ప్రాణాన్ ధారయతీతి సంప్రత్యయాత్ప్రాణధారణానుకూలో వ్యాపారో జీవతేరర్థః। తత్ర వ్యాపారో దేవదత్తాదినిష్ఠః। ధారణాత్మకం ఫలం చ ప్రాణనిష్ఠమ్। ధారణం సమవస్థాపనమ్। తథా చ స్వార్థఫలవ్యధికరణవ్యాపారవాచకత్వాజ్జీవత్యాదావకర్మకేఽతిప్రసఙ్గ ఇతి చేత్స్వార్థఫలే ధాత్వర్థామవిష్టాశ్రయకత్వం విశేషణం దేయమ్। ధాత్వర్థాప్రవిష్టాశ్రయకస్వార్థఫలేత్యాది లక్షణమ్। ధాత్వర్థేఽప్రవిష్టోఽనన్తర్భూత ఆశ్రయో యస్య ఫలస్యేతి తదర్థః। తథా చాత్ర ధారణాత్మకధాత్వర్థఫలాశ్రయస్య ప్రాణస్య ధాత్వర్థేఽన్తర్భూతత్వాన్నాతిప్రసఙ్గ ఇతి భావః। ఏవమవివక్షితకర్మకత్వాభావవత్త్వమపి స్వార్థే విశేషణం దేయమ్।

వివిగమనావిరహాత్ప్రకారాన్తరేణ సకర్మకత్వం లక్షయతిస్వార్థవ్యాపారేత్యాది। స్వార్థఃధాత్వర్థః, ధాతువాచ్య ఇత్యర్థః। ఏతాదృశో యో వ్యాపారస్తద్వ్యధికరణం యత్ఫలం

తద్వాచకత్వం సకర్మకత్వమిత్యర్థః। వ్యాపారవ్యధికరణత్వం చ వ్యాపారానధికరణవృత్తిత్వం వోధ్యమ్। ధాతువాచ్యో యః ఫూత్కారాదివ్యాపారస్తదధికరణం దేవదత్తాది, తదనధికరణం యత్తణ్డులాది, తద్వృత్తివిక్లిత్త్యాదిఫలవాచకత్వాత్పచ్యాదౌ లక్షణసమన్వయః। ఫలతావచ్ఛేదకసంబన్ధనివేశనాది పూర్వవద్వోధ్యమ్।

అసంభవీతి। నిరుక్తం సిద్ధాన్తసంమతం సకర్మకత్వమన్యథానుపపన్నమితి ధాతోర్వ్యాపారరూపభావనావాచకత్వమవశ్యమఙ్గీకరణీయమితి భావః। ప్రకారాన్తరేణ సకర్మకత్వస్య వ్యవస్థితత్వమాశఙ్క్య ప్రత్యాచష్టేఅన్యతమత్వం తత్త్వమిత్యాదినా। సకర్మకత్వేనాభిమతా యావన్తో ధాతవస్తాన్ ప్రత్యేకం ప్రాతిస్వికరూపేణ పరిగణయ్య తావత్సముదాయఘటకత్వరూపమన్యతమత్వం తదేవ చ తత్త్వం సకర్మకత్వమితి చేన్నైతద్భద్రమ్। ఏకస్యైవేతి। ఏకానుపూర్వ్యావచ్ఛిన్నస్యైవేత్యర్థః। దర్శనాదితి। యథా నదీ వహతీత్యత్ర వహధాతోః స్యన్దనేఽర్థేఽకర్మకత్వం, భారం వహతీత్యత్ర ప్రాపణార్థకే సకర్మకత్వం చ। తత్ర సకర్మకధాతుసముదాయే వహేః పాఠే స్యన్దనార్థకేఽకర్మకే తస్మిన్నతిప్రసఙ్గః। తత్రాపాఠే తు ప్రాపణార్థకే తస్మిన్నేవాప్రసఙ్గ ఇత్యేవమతిప్రసక్త్యప్రసక్తిదోషదర్శనాదితి భావః। తదేతదితి। నిరుక్తం దోషజాతం మనసికృత్యాఽఽహకృఞోఽకర్మకతేతి। నను సకర్మకత్వం నామ స్వజనకవ్యాపారవ్యధికరణఫలవాచకత్వమ్। స్వశబ్దేన ఫలం గ్రాహ్యమ్। తథా చ ఫలజనకో యో వ్యాపారస్తాదృశవ్యాపారానాధికరణవృత్తి యత్ఫలం తద్వాచకత్వమిత్యర్థః। తాదృశం చ సకర్మకత్వం కరోతౌ సూపపాదమ్। తథాహియత్నః, ఫలతావచ్ఛేదకవిషయతాసంబన్ధేన ఘటాదినిష్ఠః, తజ్జనకవ్యాపారస్త్వాత్మనఃసంయోగాత్మకో దేవదత్తనిష్ఠ ఇతి కృఞః స్వజనకవ్యాపారవ్యధికరణఫలవాచకత్వాదితి। నిరుక్తసకర్మకభిన్నత్వం చాకర్మకత్వమ్। తచ్చ కరోతౌ వక్తుమశక్యమితి కృఞోఽకర్మకతాపత్తిరసంగతేత్యాహఅయం భావ ఇతి। ఫలమాత్రమితి। మాత్రపదేన వ్యాపారస్య వ్యావృత్తౌ సత్యాం కరోతీత్యాదౌ యత్నప్రతీతేః ఫలస్థానీయః కేవలయత్నః కరోతేర్వాచ్యోఽర్థ ఇత్యఙ్గీకార్యమ్। తథా చ యతివదితి। యథా యత్నార్థకో యతిధాతురకర్మకత్వేన సుప్రసిద్ధస్తథా కృఞోఽప్యకర్మకత్వాపత్తిః। యతికృఞోరుభయోరపి ఫలస్థానీయయత్నవాచిత్వస్య సమానత్వాత్। తతశఅచ న పూర్వోక్తం స్వజనకవ్యాపారేత్యాదిసకర్మకత్వం వక్తుముచితమితి భావః। కిం త్వస్మద్రీత్యా స్వార్థఫలేత్యాదిమూలోక్తమేవ సకర్మకత్వం స్వీకార్యమ్। అన్యథా సిద్ధాన్తమనాదృత్య స్వోక్తసకర్మకత్వస్యైవ స్వీకారే యతిధాతోర్యత్నత్వాపి ఫలతావచ్ఛేదకవిషయతాసంబన్ధేన ఘటాదినిష్ఠత్వత్స్వజనకమనఃసంయోగాదివ్యాపారానీధకరణవృచిత్వేన సకర్మకత్వాపత్తిః। తతశ్చ సిద్ధాన్తసంమతం సకర్మకత్వం కృఞో యత్నమాత్రవాచిత్వే న సంభవతీత్యకర్మకతాపత్తిర్దుష్పరిహరైవేతి భావః। నను ఫలసమానాధికరణవ్యాపారవాచిత్వమేవాకర్మకత్వవ్యవహారకారణం, తచ్చ కరోతౌ నాస్తీతి కథమకర్మకత్వాపత్తిరిత్యత ఆహఉక్తరీత్యేతి। సిద్ధాన్తోక్తసకర్మకధాతుభిన్నధాతుత్వమకర్మకత్వమిత్యార్థికోక్తరీత్యేత్యర్థః। అన్యథా

వ్యాపారరూపభావనాయా ధాత్వవాచ్యత్వే
ఫలసమానాధికరణవ్యాపారవాచిత్వరూపాకర్మకత్వాపత్తేరసంభవదుక్తికత్వాపత్త్యా యతేరప్యకర్మకత్వానాపత్తేః। ఫలసమానాధికరణవ్యాపారవాచకత్వాభావాదితి భావః। ఏవం చ కృఞః ఫలస్థానీయత్వేన యత్నోఽర్థో నేష్ట ఇత్యర్థః। నను సర్వస్యాపి ధాతోర్వ్యాపారావాచకత్వే ధాతుమాత్రస్యాకర్మకత్వసంభవాత్కృఞ ఇతి విశిష్యోక్తిరనుచితేత్యాహకృఞ ఇతి। కృఞ్పదమజహల్లక్షణయా శక్యలక్ష్యయావద్ధాతుసంగ్రాహకమిత్యర్థః। అకర్మకతేతి। ధాతుమాత్రస్య ఫలమాత్రవాచకత్వే వ్యాపారావాచకత్వేన సర్వేషామప్యకర్మకతా స్యాత్। సకర్మకతేతి। ఫలవాచకత్వం సకర్మకత్వం చేత్సర్వేషామేవ సకర్మకతా స్యాదిత్యర్థ। తథా చ సకర్మకాకర్మకవిభాగోచ్ఛేద ఇతి ధాతుమాత్రస్య కేవలఫలవాచిత్వం న యుక్తం కింతు వ్యాపారవాచిత్వమప్యఙ్గీకార్యమితి భావః। అథ ప్రకారాన్తరేణ
కృఞోఽకర్మకతేతిమూలమవతారయితుం భూమికామారచయతిఅథవేత్యాది। ప్రసాధ్యేతి। వ్యాపారో భావనేతి పూర్వర్ధస్య వివరణద్వారా సర్వస్యాపి ధాతోర్వ్యాపారవాచిత్వావశ్యకత్వం ప్రసాధ్యేత్యర్థః। తదితి। ఫలాంశస్యాపి సర్వదాతువాచ్యత్వావశ్యకత్వం ప్రతిపాదయన్ జానాతికరోతీత్యాదౌ సవి జ్ఞానేచ్ఛాకృత్యర్థకధాతావిత్యర్థః।షయార్థకధాతౌ ఫలాంశవర్జం కేవలజ్ఞానాదిక్రియామాత్రవాచిత్వం యదుక్తం నైయాయికైస్తద్దూషయితుమాహకృఞ ఇతి। మాత్రపదం ఫలవ్యావృత్త్యర్థమ్। సకర్మకాణాం ప్రాయః ఫలవ్యాపారైతదుభయార్థకత్వమ్। జానాతికరోత్యాదీనాం తు జ్ఞానయత్నాదివ్యాపారార్థకత్వమ్। అకర్మకాణాం సర్వేషాం న ఫలవాచకత్వం, ఫలస్య తతోఽననుభవాత్। కింతు వ్యాపారమాత్రవాచకత్వమేవేతి నైయాయికైః కైశ్చిదభ్యుపగతమిత్యర్థః। ననూక్తరీత్యా ఫలావాచకత్వేఽపి ఫలవ్యధికరణవ్యాపారవాచకత్వరూపం సకర్మకత్వం కరోత్యాదేరపి సంభవత్యేవ। ఉత్పత్త్యాదిరూపఫలవ్యధికరణయత్నాద్యభిన్నవ్యాపారవాచిత్వాత్। తథా చ కథం కృఞోఽకర్మకత్వమిత్యాశఙ్కాం సమాదాతుమాహఅయం భావ ఇతి। ధాత్వర్థ ఇతి। సర్వస్యాపి ధాతోర్యత్కించిత్ఫలవ్యధికరణవ్యాపారవాచిత్వేఽపి ఫలస్య సర్వత్రైవ ధాత్వర్థత్వాభావేన స్వార్థఫలేత్యాదిసిద్ధాన్తోక్తసకర్మకత్వోచ్ఛేద ఇత్యర్థః। సమనన్తరోక్తం సకర్మకత్వం తు నాఽఽశ్రయితుం శక్యం, యతిస్యన్ద్యాదేరపి
ధాత్వవాచ్యయత్కించిత్ఫలవ్యధికరణవ్యాపారవాచకత్వేనాతివ్యాప్తత్వాదితి భావః। నను సకర్మకత్వవ్యవహారానురోధేన పచ్యాదేరస్తు ఫలాంశోఽపి వాచ్యః। కృఞాదేస్తు యత్నాదిరూపవ్యాపారమాత్రవాచిత్వమేవ। తత్ర సకర్మకత్వవ్యవహారస్తు కర్మాన్వితార్థవాచకత్వనిబన్ధనో గౌణః। ఏవం చ తత్ర
ధాత్వర్థతావచ్ఛేదకఫలశాలిత్వరూపముఖ్యకర్మత్వవిరహేఽపి విషయత్వరూపం లాక్షణికమేవ కర్మత్వం సంభవేదిత్యాశఙ్కామనుసంధాయాఽఽహన చ కృఞాదావిత్యాది యుక్తమిత్యన్తమ్। భాక్తత్వేఽపీతి। లాక్షణికత్వేఽపీత్యర్థః। అసంభవాదితి। ముఖ్యే సంభవతి తత్రైవ కార్యసంప్రత్యయో నతు గౌణ ఇతి న్యాయాద్రౌణకమంణి లకారాసంభవ ఇత్యర్థః। ఏతదేవ దృష్టాన్తేన స్పష్టయతిన హీతి। గఙ్గాపదస్య తీరే లక్షణానిబన్ధనత్వేఽపి న హి తేనార్థేన స్నానపానాదికార్యం నిర్వర్తయితుం శక్యత ఇత్యర్థః। ఉత్పత్త్యనుకూలయత్నవాచిత్వే

కరోతేర్నోక్తదోషః సమాయాతీత్యాహఏవం చేతి। యత్నమాత్రమితి।
ఉత్పత్తిరూపఫలవ్యుదాసః। ఏవం చ నైయాయికాభిమతయత్నమాత్రవాచిత్వం నిషిధ్యతే,
ఉత్పత్తిరూపఫలానుకూలయత్నార్థకత్వం తు స్వాభీష్టమేవేతి భావః।। 5 ।।

అత ఏవేతి। కృఞో యన్నమాత్రార్థకత్వస్యానిష్టత్వాదవేత్యర్థః। నను తర్హి కృఞః
కీదృశార్థకత్వమిష్యతే తదాహకిం తూత్పాదనమితి।
ఉత్పాదనపదస్యోత్పత్త్యనుకూలయత్నాద్యర్థకత్వేనోత్పత్తిరూపఫలసహితం యత్నాది
కృఞోఽర్థోఽభిమత ఇత్యర్థః। యత్నాదీత్యాదిశబ్దేన యత్నభిన్నవ్యాపారస్యాపి సంగ్రహః।
బీజాదినాఽఙ్కురః కృత ఇత్యాద్యనురోధాత్। బీజాదావచతనే యత్నస్య బాదాత్త్యాగేఽపి
శక్త్యైవ యత్నభిన్నవ్యాపారప్రతీతిరితి భావః। వాచ్యత్వ ఇతి। ఫలస్య
ధాతువాచ్యత్వావశ్యకత్వ ఇత్యర్థః। యుక్త్యన్తరమితి। అన్యా యుక్తిః।
మయూరవ్యంసకాదిత్వాత్సమాస ఇతి భావః। తదేవ యుక్త్యన్తరం స్పష్టయతిఅత ఇత్యాదినా।
యస్మాత్కృఞో వ్యాపారస్థానికయత్నమాత్రమర్థో న,
కింతూత్పత్త్యనుకూలయత్నాదిరేవేత్యత ఇత్యర్థః। కర్మవత్స్యాదితి। తథా చ
ఫలస్యోత్పత్తిరూపస్య కర్మస్థతయా కర్మవత్కర్మణేతి కర్మవద్భావాత్కర్మకర్తరి క్రియతే ఘటః
స్వయమేవేత్యాదౌ యగాదయోఽప్యుపపద్యన్త ఇత్యపరమనుకూలమితి భావః। యది
వ్యాపారస్థానికయత్నమాత్రమేవార్థః స్యాత్తదా కర్మవద్భావో న స్యాత్। వ్యాపారస్థానికయత్నస్య
ఘటాదౌ బాధాత్। ఫలస్యోత్పత్తిరూపస్య స్వీకారే తు పచ్యతే ఓదనః స్వయమేవేతివత్ క్రియతే
ఘటః స్వయమేవేత్యుపపద్యత ఇత్యాశయః। సూత్రం లక్ష్యత ఇతి।
కర్మవత్పదఘటితకర్మవత్కర్మణేతిసూత్రవిహితం లక్ష్యత ఇత్యర్థః। అత ఏవ సూత్రవిహితం
యగాదీత్యన్వయ ఉపపద్యతే। సూత్రస్యైవ లక్షయత్వే తస్య యగాదిత్యనేనాన్వయో న
స్యాత్। కింతు సూత్రం యగదీత్యనన్వితమేవావతిష్ఠేతేతి భావః। అత్రేదం
బోధ్యమ్కార్యాతిదేశపక్షే సాక్షాదేవ కర్మవత్కర్మణేతిసూత్రవిహితత్వం యగాదేరస్తి,
శాస్త్రాతిదేశపక్షే తు పరమ్పరయేతి। తన్న స్యాదితి। కర్మస్థయా క్రియయా తుల్యా క్రియా
ఫలరూపా ఫలసమానాధికరణవ్యాపారరూపా వా యత్ర తాదృశః కర్తా కర్మవద్భవతీత్యర్థకస్య
కర్మవత్కర్మణేతిసూత్రస్యాప్రాప్తేః, కృఞః ఫలవాచకత్వాభావాత్, తదర్థయత్నస్య తు
ఘటాదావచేతనే బాధేనాత్యన్తాసత్త్వాదిత్యర్థః। నను తత్ర కర్మవద్భావాభావే ఇష్టాపత్తిరేవేతి
చేన్న। కర్మవత్కర్మణోతిసూత్రే క్రియతే ఘటః స్వయమేవేతి
కర్మవద్భావోదాహరణపరభాష్యవిరోధాపత్తేః। నను ఘటాదౌ కర్మణి సమవాయసంబన్ధేన
యత్నస్యాసత్త్వేఽపి విషయతాసంబన్ధేన యత్నస్య ఘటనిష్ఠత్వమబాధితమేవ। అత ఏవ
ఘటం జానాతీత్యత్ర ఫలతావచ్ఛేదకవిషయతాసంబన్ధేన జ్ఞానస్య ఘటనిష్ఠత్వేన
కర్మత్వవద్యన్తస్యాపి విషయతాసంబన్ధేన ఘటనిష్ఠతయా తస్య కర్మత్వాద్ ఘటం కరోతీతి
ప్రయోగ ఉపపద్యతే। న చైవం ఘటం యతత ఇత్యపి స్యాదితి వాచ్యమ్।
యతిదాతుపస్థితయత్నస్య విషయతయా ఫలత్వవ్యవహారాభావేన విషయతాయాః
ఫలతావచ్ఛేదకత్వానఙ్గీకారాత్। ఏవం చ కృఞః కేవలయత్నమాత్రార్థకత్వేఽపి క్రియతే ఘటః

స్వయమేవేతి భాష్యోక్తం కర్మవద్భావోదాహరణముపపన్న మేవేతి చేన్న। దృశఅయతే ఘటః స్వయమేవేత్యాదిప్రయోగాపత్తేరిత్యాశయేనాఽఽహయథా దృశ్యతే ఘట ఇతి। ఘటావృత్తిత్వాదితి। దర్శనస్య=జ్ఞానస్య ఘటమాత్రనిష్ఠత్వాభావేన కర్మస్థక్రియకత్వాభావాద్యథా దృశ్యతే ఘటః స్వయమేవేతి కర్మవద్భావో న భవతీత్యర్థః। తథా కృఞః కేవలయత్నమాత్రార్థకత్వే ఘటం కరోతీత్యాదేరుపపాదనేఽపి యత్నస్యాపి ఘటమాత్రనిష్ఠత్వాభావేన కర్మస్థక్రియకత్వాభావాత్క్రియతే ఘటః స్వయమేవేతి కర్మవద్భావో న స్యాదితి భావః। అయం భావః `కర్మవత్కర్మణా తుల్యక్రియః' ఇతి హి యోఽయం కర్మవద్భావ ఉక్తః స తు కర్మస్థక్రియకాణామేవ భవతి, న తు కర్తృస్తక్రియకాణామితి సిద్ధాన్తః। యత్ర కర్మమాత్రవృత్తి ఫలం స కర్మస్థక్రియకః। యథా పచతి భినత్తీత్యాదౌ। న హి విక్లిత్తిద్విధాభవనాదికం కథమపి కర్తృగతం భవతీతి। యత్ర తు కర్తృకర్మోభయవృత్తి ఫలం భవతి స కర్తృస్థక్రియకః। యథా పశ్యతి ఘటం, గచ్ఛతి గ్రామం, ఇత్యాదౌ। పశ్యతేశ్చాక్షుషజ్ఞానరూపస్య ఫలస్య సమవాయవిషయతోసంబన్ధాభ్యాం కర్తృకర్మోభయనిష్ఠత్వాత్। గచ్ఛతేః పురోదేశసంయోగరూపస్య ఫలస్య చ సమవాయసంబన్ధేన కర్తృకర్మోభయనిష్ఠత్వాత్। ఏవం హాసస్యాపి చిత్తవృత్తివిశేషస్య సమవాయవిషయతాసంబన్ధాభ్యాముభయనిష్ఠత్వం బోధ్యమ్। ఏవం చ దృశేః ఫలస్య జ్ఞానస్యోభయనిష్ఠత్వేన కర్తృస్థక్రియత్వాత్కర్మస్థక్రియత్వాభావేన యథా దృష్టాన్తే కర్మవద్భావో న ప్రాప్నోతి తథా దార్ష్టాన్తికేఽపి యత్నస్య సమవాయవిషయతాసంబన్ధాభ్యాముభయనిష్ఠత్వేన కర్తృస్థక్రియకత్వాత్కర్మస్థాక్రియకత్వాభావేన కర్మవద్భావో నైవ ప్రాప్నుయాదితి పరమార్థః। అధికమగ్రే వక్ష్యతే।। 6 ।।

అతిప్రసఙ్గముద్భావ్య నిరాకర్తుం భూమికామారచయతిఏవమితి। స్వార్థఫలవ్యధికరణేత్యాదేరేవ సకర్మకత్వవ్యవహారప్రయోజకతయా సిద్ధాన్తసంమతత్వేన క్రియతే ధటః స్వయమేవేత్యత్ర కర్మవద్భావసిద్ధ్యర్థం కరోతేరుత్పత్తిరూపఫలసహితయత్నవాచిత్వాఙ్గీకారే ఇత్యర్థః। కృఞాదేరితి। ఆదిపదేన పచ్యాదిసంగ్రహః। జానాతీత్యాదేరపీతి। ఆదిపదేన గమ్యాదేః సంగ్రహః। విషయావచ్ఛిన్నావరణభఙ్గాదిఫలేతి అవచ్ఛేదకతాసంబన్ధేన విషయనిష్ఠావరణభఙ్గరూపఫలేత్యర్థః। ఆవరణభఙ్గాదీత్యాదిపదేన సంయోగాదిగ్రహణమ్। అన్యథేతి। ఉక్తవైపరీత్యే। ఆవరణభఙ్గాదిఫలావాచకత్వే, ఇత్యర్థః। అనాపత్తేరితి। స్వార్థఫలవ్యధికరణేత్యాదేః సకర్మరకత్వవ్యవహారప్రయోజకస్య తత్రావిద్యమానత్వాదిత్యర్థః। తథాచేతి। ఆవరణభఙ్గాదిఫలవాచకత్వే సతీత్యర్థః। కిం న స్యాదితి। క్రియతే ఘటః స్వయమేవేత్యత్ర యథా ఘట ఉత్పత్తిరూపఫలాశ్రయస్తథాఽఽవరణభఙ్గరూపఫలాశ్రయోఽపి భవతీత్యతో జ్ఞాయతే ఘటః స్వయమేవేతి కిం న స్యాదిత్యర్థః। తథా చ స్వార్థఫలేత్యాదిరూపం సకర్మకత్వం సిద్ధాన్తసంమతమపి స్వీకర్తుమయోగ్యం భవతీతి గూఢాభిప్రాయః। కిం చ గమ్యతే గ్రామః స్వయమేవేత్యాదిప్రయోగాపత్తిరూపో దోషోఽపీత్యాశఙ్క్యాఽఽహ

నిర్వర్త్యే చేత్యాది। నను నిర్వర్త్యవికార్యకర్మణోః కర్మవద్భావో భవతి న ప్రాప్యకర్మణీత్యత్ర కిం బీజమిత్యత ఆహసిద్ధాన్తోఽత్రేతి। కర్మవత్కర్మణేతి సూత్రే భాష్య ఇత్యర్థః। తత్ర హి ధాతోరేకాచ ఇత్యతో ధాతోరిత్యనువర్తతే। ధాతోర్వాచ్యయా క్రియయా తుల్యక్రియ ఇత్యర్థాత్కరణత్వాద్యవస్థాయాం వస్తుతః సతోఽప్యసిస్థాల్యోర్వ్యాపారస్య ధాతువాచ్యత్వాభావాదేవాసిశ్ఛినత్తి, స్థాలీ పచతీత్యాదౌ కరణాధికరణాభ్యాం తుల్యక్రియే కర్తరి దోషానతిప్రసక్తేరతిరిచ్యమానం కర్మణేతి పదం కర్మస్థక్రియాం లక్షయతీతి సిద్ధాన్తో వ్యవస్థాపిత ఇత్యర్థః। కర్మస్థక్రియకత్వం చ ప్రాప్యభిన్నకర్మణ్యేవ సంభవతీతి ప్రాప్యభిన్నకర్మస్వరూపం దర్శయితుమాహఈప్సితమితి। కర్తురీప్సితతమం కర్మ త్రిధేత్యర్థః। తేనేప్సితభిన్నకర్మణ ఆధిక్యేఽపి న దోషః। ప్రాప్యత్వం చేతి। ఆద్యయోర్లక్షణే సుబర్థనిర్ణయే గ్రన్థకృదేవ వక్ష్యతి। క్రియాకృతవిశేషేతి। క్రియాకృతవిశేషేణ తద్విశిష్టత్వేనానుపలభ్యమానత్వమిత్యర్థః। యద్వా అనుపలభ్యమానః క్రియాకృతవిశేషో యత్రేతి బహువ్రీహిః। రాజదన్తాదిత్వాద్విశేషణస్య పరనిపాతః। తథా చ యద్ధాతుకర్మణి ప్రాయః క్రియాకృతవిశేషో నైవోపలభ్యతే తద్ధాతుకర్మప్రాప్యం కర్మేతి ఫలితమ్। వక్ష్యత ఇతి। క్రియాకృతవిశేషాణామిత్యాదివాక్యపదీయేనేత్యర్థః। కర్మస్థవిశేషోత్పాదకక్రియార్థకత్వరూపం కర్మస్థక్రియకత్వం కర్మవద్భావప్రయోజకమితి స్పష్టయితుం తదన్వయం తద్వ్యతిరేకం చ ప్రతిపాదయతినహీత్యాదినా। యత్ర కర్మదర్శనసమసమయం కర్మగతః క్రియాకృతవిశేషః కశ్చిత్ జ్ఞాతుం శక్యతే తాదృశం కర్మ నిర్వర్త్యం వికార్యం వా భవతి। ఘటం కరోతీత్యాదౌ స్వరూపలాభాత్మకో విశేషః। సోమం సునోతీత్యాదౌ తు చూర్ణీభావరూపో విశేష ఇతి జ్ఞేయమ్। యత్ర తు కర్మదర్శనేన కర్మభగతః క్రియాకృతవిశేషః కశ్చిదపి నైవావగన్తుం శక్యస్తత్ప్రాప్యం కర్మేతి అత ఉక్తంకేనచిదదృష్టః, కేనచిద్గత ఇతి కర్మదర్శనేన జ్ఞాతుం సర్వథాఽశక్యమితి। తదేవమత్రేత్థమన్వయవ్యతిరేకప్రయోగఃయత్ర కర్మణి క్రియాకృతవిశేషో దృశ్యతే తత్ర కర్మవద్భావః, యత్ర తు నైవ దృశ్యతే న తత్ర కర్మవద్భావ ఇతి। తదాహఘటాదేర్దృశ్యాదావితి। ఘటాదేరిత్యాదిశబ్దేన గ్రామస్య సంగ్రహః। దృశ్యాదావిత్యాదిశబ్దేన గమేః పరిగ్రహః। తథా చ దృశధాత్వర్థనిరూపితఘటరూపకర్మణః, గమధాత్వర్థనిరూపితగ్రామాత్మకకర్మణశ్చ ప్రాప్యకర్మత్వాదిత్యర్థః। నోక్తాతిప్రసఙ్గ ఇతి। న కర్మవద్భావాపత్తిరితి భావః। ధాతోః ఫలవాచకత్వసాధకమన్యేషాం యుక్త్యన్తరమాహధాతునామితి। ఫలావాచకత్వే ధాతూనాం కేవలవ్యాపారవాచకతా పర్యవస్యతి। సంయోగరూపఫలభానే గమధాతోః, విభాగరూపఫలభానే చ త్యజధాతోః సమభివ్యాహారస్య నియామకత్వాచ్చ గ్రామం గచ్ఛతీత్యత్ర న విబాగబోధప్రసఙ్గః। నాపి వృక్షం త్యజతీత్యత్ర సంయోగబోధాతిప్రసఙ్గశ్చ। త్యజిగమ్యోరితి। తాదృశార్థకయావద్ధాతూపలక్షణమ్। పర్యాయతాపత్తిః, క్రియావాచకత్వావిశేషాదితి। త్యజిగమ్యోరకజాతీయక్రియావాచకత్వావిశేషాదిత్యర్థః। శక్యతావచ్ఛేదకైకత్వే సతి విభిన్న శక్తతావచ్ఛేదకత్వస్యైవ పర్యాయతాపదవాచ్యత్వాదీతి భావః। ఏకస్యా ఏవ క్రియాయాః సంయోగవిభాగజనకత్వాత్త్యజిగమ్యోః పర్యాయతాపత్తిరితి యావత్। తథా చ గచ్ఛతి త్యజతీత్యనయోరవిశేషాపత్తిః। గ్రామం గచ్ఛతీత్యర్థే త్యజతీతి ప్రయోగస్య, వృక్షం త్యజీత్యర్థే గచ్ఛతీతి ప్రయోగస్య చాఽఽపత్తిరిత్యర్థః। నను త్యజిగమ్యోరనుక్రమేణ

విభాగసంయోగోపలక్షితవ్యాపారార్థకత్వమఙ్గీక్రియతే। తతశ్చ న పూర్వోక్తోఽవిశేషాపత్తిరూపో దోషోఽత ఆహఫలస్యోపలక్షణత్వేఽపీతి। ఉపలక్షణత్వం నామ తత్పదజన్యబోధవిషయత్వేన శక్యవిషయత్వమ్। ఏకక్రియాయా ఏవేత్యాదిజనకత్వాదితి। తథా చ సంయోగవిభాగయోర్గమిత్యజిధాత్వర్థవ్యాపారజన్యత్వస్య సమానత్వాద్ గమిధాత్వర్థవ్యాపారే సంయోగ ఏవోపలక్షణం న విభాగః, తథా త్యజిధాత్వర్థవ్యాపారే విభాగ ఏవోపలక్షణం న సంయోగ ఇత్యత్ర వినిగమకాభావాదుభయోరప్యుభయత్ర వ్యాపారే ఉపలక్షణత్వోపగమే నిరుక్తాపత్తిర్దుష్పరిహరైవేతి ఫలేఽపి ధాతోః శక్తిశ్వశ్యమభ్యుపగన్తవ్యేతి భావః। ధాతోః ఫలవాచకత్వవాదముపసంహరన్నాహతస్మాదితి। ఉక్తయుక్తిభ్యః సకర్మకధాతూనాం ఫలవాచిత్వమవశ్యమేష్టవ్యమిత్యర్థః। నిర్వివాదమితి। స్వార్థఫలసమానాధికరణవ్యాపారవాచిత్వరూపాకర్మకత్వస్య ధాతోః ఫలవాచిత్వాభ్యుపగమమన్తరాఽసంభవాదిత్యర్థః। భూ సత్తాయామితి। భ్వాదిగణే ఫలస్యైవ నిర్దేశాద్భవతీత్యాదితః సత్తాదిబోధస్య సర్వానుభవసిద్ధత్వాచ్చేత్యర్థః। అత ఏవేతి। సకలధాతూనాం ఫలవాచకత్వాదేవేత్యర్థః। సంగచ్ఛత ఇతి। తణ్డులానోదనం పచతీత్యతస్తణ్డులాన్ విక్లేదయన్నోదనం నిర్వర్తయతీతి సంప్రత్యయాత్తణ్డులానాం వికార్యకర్మత్వమోదనస్య నిర్వర్త్యకర్మత్వమభిమతం తన్నిర్వాహార్థముత్పత్తివికృతిరూపఫలద్వయార్థకత్వపరమేవ `ద్వ్యర్థః పచిః' ఇతి భాష్యమ్। ఏకస్యైవ వ్యాపారస్యోక్తఫలద్వయజనకత్వాత్। వ్యాపారద్వయపరత్వే త్వసంగతిః స్పష్టైవేతి భావః। దిగితి। దిగర్థస్తు అకర్మకాణామపి ఫలవాచకత్వమావశ్యకమ్। అన్యథా ధాతుషు సత్తాదిఫలనిర్దేశస్య వైఫల్యాపత్తేః। ధాతుసామాన్యశక్తిస్వభావాత్పచ్యాదేరివభ్వాదేరపి వ్యాపారబోధసంభవాత్। కిం చ జానాత్యాదేః సకర్మకత్వాయ జ్ఞానాద్యనుకూలవ్యాపారవాచిత్వమఙ్గీకార్యమ్। తథా చ చక్షుర్జానాతీత్యపి స్యాత్। చక్షుష్యపి జ్ఞానానుకూలచక్షుర్మనఃసంయోగసత్త్వాదితి చేన్న। స్థాలీ పచతీతివదిష్టాపత్తిగ్రస్తమిత్యాశయ ఇతి।। 7 ।।

ఏవం సమనన్తరోక్తయుక్తిభిః ఫలవ్యాపారయోర్వాచ్యత్వే సాధిత `తిఙ్ప్రత్యయవాచ్యైవ భావనా' ఇతి మణ్డనమిశ్రానుయాయిమతమాశఙ్క్య నిరాకర్తుం భూమికామారచయతిఏవం సిద్ధ్యత్విత్యాదినా। వాచ్యత్వమితి। ఉక్తయుక్తిభిర్వ్యాపారస్య తిఙన్తజన్యబోధవిషయత్వే సిద్ధేఽపి ధాతువాచ్యత్వేఽనిర్ణయః, పచతీత్యత్ర ప్రకృతిప్రత్యయయోర్ద్వయోః క్రమేణ పాకం కరోతీతి పదద్వయేన వివరణదర్శనాద్భావనాయాస్తిఙ్వాచ్యత్వస్యాపి వక్తుం శక్యత్వాదితి భావః। న ధాతోరితి। పచతీత్యతః పాకానుకూలా భావనేత్యేవం ప్రాధాన్యేన ప్రతీయమానవ్యాపారస్య ప్రత్యయార్థస్య ప్రాధాన్యమితి నియమాదాఖ్యాత(తిఙ)వాచ్యత్వస్యైవ వక్తుముచితత్వేన ధాతువాచ్యత్వం నైవ వక్తుం శక్యమిత్యర్థః। ప్రత్యయార్థస్య ప్రాధాన్యమితి నియమస్య తిఙుపాత్తసంఖ్యాయాస్తదుపాత్తకర్తరి విశేషణతయాఽన్వయాత్సంఖ్యాదౌ వ్యభిచరితత్వాదాహతదాగమే హీతి। పశునా యజేతేత్యత్రైకవచనోపాత్తైకత్వస్య కరణత్వేన న క్రియాయామన్వయః, కింతు ప్రకృత్యర్థే,

`ప్రత్యయానాం ప్రకృత్యర్థాన్వితస్వార్థబోధకత్వమితి వ్యుత్పత్తేరితి స్వీకారే ఏకత్వస్య యాగాఙ్గత్వాభావాత్తదభావేఽపి యాగావైగుణ్యాత్తదవివక్షితమేవ స్యాదితి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే` తదర్థస్తుశబ్దవత్శబ్దవాచ్యం యథా భవతి తథోపలక్ష్యతే ఏకత్వం, హియతః'తదాగమేఏకవచనశ్రవణే దృశ్యతేఽతస్తస్యాఙ్గత్వజ్ఞానం, యథాఽన్యేషాం విశేషణానాం పశులౌహిత్యాదీనామితి। తథా చ విశిష్టస్య శ్రుత్యాఽఙ్గత్వబోధనేన పశువాచిత్వవచ్ఛబ్దబోధ్యస్యాస్య విశేషణస్యాఙ్గత్వోపపత్తిరితి భావః। ఏవం చ తత్ర యథా ఏకవచనాగమే ఏకత్వం దృశ్యతేఽతస్తదర్థత్వమేవం పచతీత్యాదావాఖ్యాతశ్రవణే సతి వ్యాపారబోధాత్తస్య తదర్థత్వమేవాఙ్గీకార్యమన్యథోక్తన్యాయవిరోదాపత్తేరితి భావః।

నన్వేవనం పూర్వోక్తసకర్మకత్వాకర్మకత్వవిభాగోచ్ఛేదః, వ్యాపారస్య ధాత్వర్థత్వాభావాత్। ఏవం ధాతూపాత్తవ్యాపారాశ్రయత్వాత్మకకర్తృత్వస్య దుర్వచత్వేన దేవదత్తః పచీత్యాదౌ దేవదత్తాదిరూపే కర్తరి ప్రత్యయో న స్యాదిత్యతః సకర్మకత్వాదికమన్యాదృశమేవ వదతిఏవం చేతి। వ్యాపారస్య తిఙ్ప్రత్యయవాచ్యత్వే చేత్యర్థః। స్వయుక్తేత్యాది। స్వం ప్రకృతధాతుః, తేన యుక్తం యదాఖ్యాతం తదర్థో యో వ్యాపారస్తద్వ్యధికరణం యత్ఫలం తద్వాచకత్వం సకర్మకధాతుత్వమిత్యర్థః। నను ఫలసమానాధికరణవ్యాపారవాచకభవతీత్యాదేః పచ్యాదియుక్తాఖ్యాతార్థవ్యాపారవ్యధికరణఫలవాచకత్వాత్సకర్మకత్వాపత్తిరితి చేన్న। ఆఖ్యాతే స్వయుక్తేతి విశేషణదానాత్। యద్ధాతోః సకర్మకత్వం వక్తుమభీష్టం స ధాతుః స్వపదేన గ్రాహ్యః। అత్ర చ భవత్యాదేః సకర్మకత్వమాపాదయితుమిష్టమ్। తథా చ భవత్యాదియుక్తాఖ్యాతార్థవ్యాపారసమానాధికరణఫలవాచకత్వేన తాదృశాఖ్యాతార్థవ్యాపారంవ్యధికరణఫలవాచకత్వాభావాన్న భవత్యాదేః సకర్మకత్వమిత్యర్థః। స్వయుక్తత్వం చ స్వావ్యవహితోత్తరవర్తిత్వమ్। తేన చైత్రః పచతి, భవతి ఘటః, ఇత్యత్ర పచ్యుత్తరాఖ్యాతస్య భూధాత్వవ్యవహితయుక్తత్వేఽపి భూదాత్వవ్యవహితోత్తరవర్తిత్వాభావాన్న భవతావతిప్రసఙ్గతాదవస్థ్యమ్। స్వోత్తరవర్తిత్వమాత్రనివేశే తు ఘటో భవతి పచతి మైత్ర ఇత్యత్ర పచ్యుత్తరాఖ్యాతస్య భూధాతూత్తరవర్తిత్వేన తాదృశాఖ్యాతార్థవ్యాపారవ్యధికరణఫలవాచకత్వేన భూధాతావతిప్రసఙ్గః స్యాత్। అవ్యవహితత్వాంశనివేశే తు పచ్యుత్తరాఖ్యాతస్య భూదాత్వవ్యవహితోత్తరవర్తిత్వాభావేన నాతిప్రసఙ్గ ఇతి బోధ్యమ్। కర్తృత్వమితి। ఆఖఅయాతార్థో యో వ్యాపారస్తదాశ్రయత్వం కర్తృత్వం వక్తవ్యమిత్యర్థః। యథా చైత్రః పచతీత్యాదౌ చైత్రాదేః। చైత్రో మైత్రేణ పాచయతీత్యాదౌ ప్రయోజ్యప్రయోజకయోరపి ణిజర్థాఖ్యాతార్థాశ్రయత్వాత్కర్తృత్వమ్। దేవదత్తేన పచ్యతే దేవదత్తేన స్థీయత ఇత్యత్రాప్యాఖ్యాతార్తవ్యాపారాశ్రయత్వాద్దేవదత్తస్య కర్తృత్వం జ్ఞేయమ్। ఇత్యాదీతి। ఆదిశబ్దాత్ స్వయుక్తాఖ్యాతార్థవ్యాపారసమానాధికరణఫలవాచకత్వమకర్మకత్వం, స్వయుక్తాఖ్యాతార్థవ్యాపారజన్యఫలాశ్రయత్వం కర్మత్వమిత్యనయోః సంగ్రహః। మీమాంసకంమన్యమితి। ఆత్మమానే ఖశ్చేతి ఖశ్। ఇత్యాది వదన్తమాత్మానం మీమాంసకం మన్యమానం ప్రత్యాహతస్మాకరోతిరితి। హేతోః పూర్వమనుక్తత్వాదాహఅభిప్రాయస్థేతి।

తస్మాదితి తచ్ఛబ్దస్య బుద్ధిస్థపరామర్శకత్వాదితి భావః। గమనవానితి ప్రతీత్యాపత్తిరితి। భావార్థకల్యుడన్తగమనశబ్దార్థస్య సంయోగరూపఫలస్య గ్రామే సత్త్వాద్ గ్రామః సంయోగవానితివద్ గ్రామో గమనవానితి ప్రయోగస్య సాధుత్వాపత్తేరిత్యర్థః। సంయోగాశ్రయత్వాదితి। ఫలానుత్పాదే పాకో భవతీతి ప్రయోగస్య కస్యాప్యసంప్రతత్వాదాహవ్యాపారసత్త్వ ఇతి। లక్ష్యైకచక్షుష్కదర్శనానుసారేణాऽऽహఅనాపత్తిరితి। ఫలముత్పద్యతాం మా వా, వ్యాపారప్రవృత్తిదశాయాం పాకో భవతీతి ప్రయోగస్య సర్వాభీష్టత్వాదితి భావః। వ్యాపారవిగమ ఇతి। వ్యాపారనాశ ఇత్యర్థః। ఇత్యాపత్తిశ్చేతి। వ్యాపారనాశే పాకో విద్యత ఇతి కస్యాప్యననుమతత్వాదుక్తం ఫలసత్త్వ ఇతి। వ్యాపారవిగమేऽపి ఫలసత్త్వానురోధేన పాకో విద్యత ఇత్యాపద్యేత ఫలమాత్రస్య ధాత్వర్థత్వాదితి భావః। ఉక్తదోషానుద్ధరతియదితి। భావప్రత్యయస్యేతి। భావవిహితత్యుడ్ఘఞాదేర్ధాత్వర్థఫలానుకూలవ్యాపారవాచకత్వం స్వీక్రియత ఇత్యర్థః। నానుపపత్తిరితి। ల్యుడ్ఘఞాదివాచ్యవ్యాపారస్య గ్రామేऽసత్త్వాన్న గ్రామో గమనవానితి ప్రయోగాపత్తిరిత్యర్థః। ఏవం విక్లిత్త్యనుకూలవ్యాపారస్య ఘఞ్వాచ్యస్య కర్తృతాసంబన్ధేన భవతీతిభవనాదావన్వయాన్నాప్యనాపత్త్యాపత్తీ ఇత్యర్థః। తదేతన్నిరాటష్టేతన్నేతి। నను ఫలమాత్రస్య ధాత్వర్థత్వే భావవిహితఘఞాదేః ఫలమాత్రవాచకత్వస్యైవ యుక్తత్వాత్కథం ఫలానుకూలవ్యాపారవాచకత్వమత ఆహకర్త్రాఖ్యాతవదితి। అయం భావఃయథా లః కర్మణి చేతి సూత్రేऽనువృత్తకర్తరీత్యస్యాऽऽకృత్యధికరణన్యాయాద్భావప్రధాననిర్దేశాద్వా కర్తృత్వపరత్వం, కర్తృత్వం చ వ్యాపారాశ్రయః కర్తేతి పరిభాషణాత్కర్తృశబ్దోత్తరీయత్వ ప్రత్యయస్య చ ప్రకృతిజన్యబోధీయపకారభూతవ్యాపారవాచకత్వేన వ్యాపార ఏవేత్యభ్యుప గమ్య లః కర్మణీతి సూత్రేణ వ్యాపారే లకారవిధానం మీమాంసకైరఙ్గీక్రియతే తథా ల్యుడ్ఘఞాదీనామపి కర్తరి కృత్, ఇత్యనేనైవ సూత్రేణ వ్యాపారే విధానసంభవాద్ `భావే' ఇతి సూత్రస్థభాష్యవిరోధాపత్తేశ్చేత్యర్థః। తత్ర హి `సత్త్వభూతో భావో ఘఞాదేరర్థః' ఇత్యుక్తమ్। `కర్తరి కృత్' ఇత్యనేన వ్యాపారే కృతాం విధానే తు లకారవదసత్త్వభూతవ్యాపారవాచకత్వం ఘఞాదేః స్యాత్। తతశ్చ పూర్వోక్తభాష్యవిరోధః స్పష్ట ఏవేతి భావః। విరోధాపత్తేశ్చేతి చో హేతౌ, యతో వైయర్థ్యమతస్తద్విరోధాపత్తిరితి యోజనాయాముక్తివైచిత్ర్యమన్తరేణ నాధికం కిమపి ప్రతిపాదితం స్యాదితి బోధ్యమ్। మ.మ.హరిశాసకృతకాశికాఖ్యటీకాయాంతద్భాష్యవిరోధేతి ప్రతీకస్య ధృతత్వాత్తదుపాత్తవైయాకరణభూషణసారపుస్తకే తాదృశ ఏవ పాఠ ఆసీదిత్యనుమీయతే, ఇత్యలమ్। ఇత్యభ్యుపేయమితి। పూర్వోక్తదూషణసముదాయపరిజిహీర్షయా యత్నాతిరిక్తో వ్యాపారోऽపి అపిశబ్దేన ఫలం ధాత్వర్థః, యత్న ఆఖ్యాతార్థ ఇత్యఙ్గీక్రియతే చేదిత్యర్థః। సకలవ్యాపారలాభేతి। వినిగమనావిరహాద్యత్నోऽపి, అపిశబ్దాద్వ్యాపారశ్చ ధాతువాచ్యత్వేనాऽऽశ్రీయత ఇత్యర్థః। గౌరవమితి। సంఖఅయాయాం కాలాదౌ చాऽऽఖ్యాతస్య శక్తిరస్తు, న తు యత్నేऽపి। అన్యలభ్యతయా పునస్తత్ర శక్తికల్పనానౌచిత్యాద్గౌరవమిత్యర్థః।

ధాతోశ్చేతనాచేతనసాధారణవ్యాపారవాచిత్వాదేవ లః కర్మణీతి సూత్రేణ తిఙాం కర్తృకర్మవాచిద్వం సంగచ్ఛతే, సంగచ్ఛతే చ కర్తరి కృదిత్యనేన ణ్వుల్తృజాతీనామివ ఘఞాదేరపి కర్తృవాచిత్వప్రాప్తౌ తద్బాధనార్థం `భావే' ఇతి విధాయకానుశాసనమపీతి భావః। గౌరవమిత్యన్తేన గ్రన్థేన తస్మాదిత్యనేన సూచితోఽభిప్రాయస్థహేతుసముదాయః స్పష్టీకృతః। ఉక్తహేతుసముదాయాదేవ కరోతిః పచ్యాదిధాతోరేవ వ్యాఖ్యానంవివరణం న తు పచతీత్యాదిఘటకతిఙ్ప్రత్యయస్యేత్యాహపచతీత్యస్యేతి। పచతీత్యస్యేతి। పచతీత్యత్ర భాగద్వయం, పచ్ధాతుస్తదుత్తరస్తిప్రత్యయశ్చేతి। తత్ర పాకం కరోతీతి పదద్వయేన యద్వివరణం క్రియతే తత్ర పాకమితి కృధాతుశ్చేత్యేతద్ద్వయం పచతీత్యేతద్ఘటకపచ్ధాతోరేవ వివరణం, న తు తద్ఘటకతి। ప్రత్యయస్యేత్యర్థః। తథా చ కృధాత్వర్థః కృతిరపి వ్యాపారవద్ధాతువాచ్యైవేతి భావఃతదపీతి। పచతీత్యస్య పాకం కరోతీతి వివరణమపి తిఙాం భావనారూపవ్యాపారార్థకత్వం సాధయితుం నాలమ్। అపిశబ్దేన ప్రకృతిప్రత్యయార్థయోః ప్రత్యయార్థస్య ప్రాధాన్యమేతి న్యాయసముచ్చయః। సోఽపి న్యాయో భావనాయాస్తిఙర్థత్వం సంసాధయితుం నాలం, తస్య దూషయిష్యమాణత్వాదితి భావః। బాధకమితి। భావనాయా ధాత్వర్థత్వే ప్రకృతిప్రత్యయయోరితి న్యాయవిరోధ ఇతి మీమైంసకోక్తం బాధకమిత్యర్థః। తన్మతమితి। పచతీత్యేతద్ఘటకపచ్ధాతోః పాకమితి వివరణం తదుత్తరతిప్రత్యయస్య తు కృధాతురితి మీమాంసకమతమిత్యర్థః। దూషయతిదూషణోద్భావనేన ప్రత్యాచ ష్టేన త్వసావిత్యాదినా। అసౌ కృధాతుస్తిఙాం వ్యాఖ్యానంవివరణం న భవతీత్యర్థః। తద్వివరణం తు కరోతీత్యేతద్ఘటకస్తిప్రత్యయ ఇత్యాశయః। కృధాతోస్తిఙ్వివరణత్వాభావే హేతుమాహపక్వవానిత్యాదావితి। సిద్ధాన్తే హి పక్వవానిత్యత్ర పచ్ధాత్వర్థో న కర్మకారకం కింతు క్రియారూప ఏవ। కర్మ తు తణ్డులః। ప్రకృతిప్రత్యయార్థయోః ప్రత్యయార్థస్యైవ ప్రాధాన్యమితి నియమసంరక్షణాయ తిఙన్తస్థలే ప్రత్యయస్యైవ వ్యాపారార్థకత్వం మీమాంసకైరఙ్గీక్రియతే। వైయాకరణైస్తు ప్రకృతిప్రత్యయార్థయోరితి వ్యుత్పత్తిర్న నియామికా కిం తూత్సర్గవచనం తత్। యది చ సర్వత్ర వ్యుత్పత్త్యనుసారేణైవ బోధః స్వీక్రియేత తర్హి పక్వవానిత్యత్రానన్వయాపత్తిరితి దూషణం దీయతే। తామేవానన్వయాపత్తిం విశదయతిఅయం భావ ఇత్యాదినా। సహార్థం బ్రూత ఇతి। సంబద్ధార్థం బోధయతః। అర్థద్వయమధ్యే కస్య విశేష్యత్వం కస్య చ విశేషణత్వమిత్యపేక్షాయామాహతయోరితి। ప్రకృతిప్రత్యయార్థయోర్మధ్యే ప్రత్యయార్థః ప్రత్యయవాచ్యోఽర్థః ప్రధానంనామ ప్రకృత్యర్థనిష్ఠప్రకారతానిరూపితవిశేష్యతావానిత్యర్థః। పూర్వోక్తవ్యుత్పత్తిసిద్ధకార్యకారణభావం శబ్దతః ప్రదర్శయతివిశేష్యతయేతి। ప్రకృత్యర్థనిష్ఠప్రకారతాకబోధే జననీయే వి సేష్యతాసంబన్ధేన తాదృశప్రకృత్యుత్తరప్రత్యయజడన్యార్థోపస్థితిః కారణమిత్యర్థః। పక్వవానిత్యత్ర ప్రకృతిప్రత్యయార్థయోః పరస్పరాన్వయప్రయోజకముభయోః కారకత్వం ప్రదర్శయతిపాకః కర్మకారకమితి। పాకః ఫలాంశః। తస్య వ్యాపారజన్యత్వాత్ఫలస్యాపి వ్యపదేశివద్భావేన ఫలాశ్రయత్వాచ్చ కర్మత్వమిత్యర్థః। కర్తృకారకమితి। కర్తరి కృత్, ఇత్యనుశాసనాత్క్తవతుప్రత్యయార్థః కర్తృకారకమిత్యర్థః। ద్వయోః కారకయోః

పరస్పరాన్వయాసంభవే ప్రభామమాహఅరుణాధికరణరీత్యాఽస్మద్రీత్యా చేతి।
అరుణాధికరణేహిఅరుణయా పిఙ్గాక్ష్యా, ఏకహాయన్యా సోమం
క్రీణాతీత్యత్రారుణయేత్యాదిపదత్రయేఽపి తృతీయోపాత్తస్య కరణకారకస్య పార్థక్యేన
క్రయభావనాయామన్వయఃఆరుణ్యకరణికా పిఙ్గాక్షీకరణికా ఏకహాయనీకరణికా చ యా భావనా
తాదృశభావనాసాధ్యభూతేన క్రయేణ సోమం భావయేదితి బోధః। యా చాఽఽరుణ్యగుణవిశిష్టా
గౌః సైవ పిఙ్గలవర్ణాక్షిమతీ సైవ చైకహాయనవిశిష్టేత్యేవమభేదబోధస్తు పార్ష్ణికః
ప్రత్యాసత్తిన్యాయాజ్జాయత ఇత్యుక్తమ్। తథా చ కారకాణాం క్రియాయామేవాన్వయో, న తు
తేషాం పరస్పరమన్వయ ఇతి స్పష్టమేవ ప్రతిపాదితమ్। తథా కరోతి క్రియాం జనయతీతి
వ్యుత్పత్త్యా కారకశబ్దః క్రియాజనకపరః। క్రియాజనకమితి జ్ఞాతే జనకస్య చ
జన్యాకాఙ్క్షానియమేన కా సా క్రియేతి జిజ్ఞాసోదయాత్క్రియాయా అపి జన్యాయా జనకాకాఙ్క్షతయా
చ తయోః క్రియాకారకయోరేవ పరస్పరాన్వయౌచిత్యరూపయా కారకాణాం
క్రియాయామేవాన్వయనియమసాధికయా సుబర్థనిర్ణయే వక్ష్యమాణరీత్యర్థః।
అనవయాసంభవ ఇతి న హ్యుక్తరీతిద్వయేన కారకాణాం పరస్పరమన్వయః కథమపి
సంభవతీత్యర్థః। అత్రాయం విశేషో బోధ్యఃయన్మీమాంసకమతే అరుమయా పిఙ్గాక్ష్యా
ఏకహాయన్యా సోమం క్రీణాతీత్యాదౌ విశేష్యవిశేషణానాం సర్వేషాం క్రియాయామన్వయః,
పరస్పరమన్వయస్తు పార్ష్ణికో మానసికః। వైయాకరణమతే తు విశేషణవిశిష్టవిశేష్యస్యేతి। అత
ఏవ నీలోత్పలమిత్యాదౌ సామర్థ్యాత్సమాస ఉపపద్యతే। నియమస్యైవాసంభవేనేతి। భవన్మతే
ఫలమాత్రస్య ధాత్వర్థత్వేన పక్వవానిత్యాదిస్థలే
వ్యభిచారాత్ప్రకృతిప్రత్యయార్థయోరన్వయనియమస్యైవాసంభవేన క్వ
ప్రత్యయార్థప్రాధాన్యబోధకః పూర్వోక్తకార్యకారణభావః? స తు సుతరామసంభవీతి క్వశబ్దేన
సూచితమిత్యర్థః। నను పూర్వోక్తరీత్యా కారకాణాం మిథోఽన్వయాసంభవేఽపి
భట్టపాదోక్తరీయాఽన్వయః సంభవేదిత్యాశఙ్కతేన చసంబన్ధమాత్రమితి। యజేతేత్యత్ర
శ్రుత్యాసమానపదరూపయా ధాత్వాదిశ్రుత్యా, ధాత్వర్థభావయోఃధాత్వర్థభావనయోః
ఫలవ్యాపారయోరిత్యర్థః। సంబన్ధమాత్రంసంబన్ధసామాన్యముక్తం, తత్ర
తృతీయాదివిభక్త్యభావేన
కరణత్వాదివిశేషరూపేణాన్వయాసంభవాత్సంబన్ధసామాన్యేనాన్వయః ప్రతిపాదితః,
తదేకాంశనివేశేతస్య సంబన్ధసామాన్యస్య య ఏకాంశః కరణత్వాదిసంబన్ధావిశేషస్తన్నివేశే
తద్బోధనే, అస్యాఃశ్రుతేః, వ్యాపారఃసామర్థ్యం, న విద్యతేనాస్తీత్యర్థః। తథా ప్రకృతేఽపి
పాకసంబన్ధీ కర్తేత్యన్వయః సంభవతీతి కర్మత్వాదివిశేషరూపేణ బోధ ఏవ క్రియాపేక్షేతి
శఙ్కావాభిప్రాయః। ఫలస్య
కారకత్వేనాయోగ్యత్వాత్తథాఽన్వయోఽప్యసంభవ్యేవేత్యాహయోగ్యతావిరహాదితి। నను
అర్థాబాధో యోగ్యతేతి తాదృశయోగ్యతాయాః సత్త్వాద్యోగ్యతావిరహోక్తిరయుక్తేత్యత
ఆహఅన్వయప్రయోజకరూపవత్త్వస్యేతి। కారకాన్వయకరణే ప్రయోజకంహేతుభూతం
యద్రూపం తాదృశరూపవత్త్వస్య తథాత్వాద్యోగ్యతారూపత్వాదిత్యర్థః। తాదృశం రూపం తు
కారకాణాం ధాతూపస్థాప్యక్రియయైవాన్వయనియమాత్క్రియాత్వం, తదేవ చ యోగ్యత్వమితి

భావః। తదుక్తం మూలేక్రియాత్వమేవ హీత్యాది వక్ష్యత ఇత్యన్తమ్।
అన్వయప్రయోజకపదేనాన్వయి తావచ్ఛేదకస్యాభిధానమ్। యదవచ్ఛిన్నేఽన్వయస్తస్యైవ హ్యన్వయితావచ్ఛేదకత్వం జ్ఞేయమ్। కారకాణాం క్రియాత్వావచ్ఛిన్నేఽన్వయనియమాత్క్రియాత్వమేవ హి కారకాన్వయితావచ్ఛేదకమితి తాత్పర్యమ్। తదేతదితి। కారకాణాం మిథోఽనన్వయప్రయోజకమిత్యర్థః। వివరణేనేతి। తత్సమానార్థకపదాన్తరేణ తదర్థకథనేనేత్యర్థః। పక్వవానిత్యత్రత్యప్రకృతిప్రత్యయార్థయోః కర్మత్వకర్తృత్వే దర్శయతికృతవాన్పాకమితి। క్త్వవత్వర్థకర్త్రాక్షిప్యమాణభావనాయాం పాకస్య కర్మత్వేనాన్వయసంభవాన్న పక్వవానిత్యత్రానన్వయ ఇత్యాశయాదుక్తం వస్తుత ఇతి। ప్రత్యయార్థః ప్రధానమిత్యస్యేతి। అత్రోద్దేశ్యవిధేయభేదేన ద్విధా నియమాకారః సంభవతీత్యాహయః ప్రధానమితి, యః ప్రత్యయార్థ ఇతి చ। ద్వివిధనియమేఽపి వ్యభిచారమాహఅజాఽశ్వేత్యాది। యః ప్రప్రానమితి ప్రథమనియమేఽజాదేర్విశేష్యస్య ప్రత్యయార్థత్వాభావాద్వ్యభిచారేణ ప్రాధాన్యం న స్యాత్। కింతు స్త్రీప్రత్యయార్థస్యైవ ప్రాధాన్యపత్తిః। యః ప్రత్యయార్థ ఇతి ద్వితీయనియమే వ్యభిచారమాహఛాగ్యాదేరితి। అత్ర స్త్రీత్వస్య ప్రత్యయార్థత్వేఽపి ద్యోత్యార్థస్య ప్రకారతయా భాననియమాద్వ్యభిచారః, ప్రకృత్యర్థస్య ప్రాధాన్యానాపత్తిశ్చేతి భావః। ఏవం చ దూషణగ్రస్తత్వాత్ప్రత్యయార్థః ప్రధానమిత్యయం న నియమః, కింతు సామాన్యవచనమితి న తద్బలాద్వ్యాపారస్యాఽఽఖ్యాతార్థత్వం వక్తుం సుశకమిత్యాశయః। కథం తర్హి పచతీత్యాదౌ వ్యాపారస్య విశేష్యతయా బోధ ఇత్యత ఆహవిశేష్యత్వాదినేతి। వ్యుత్పత్త్యనురోధాదితి। వ్యుత్పత్తిఃశబ్దానామర్యావబోధకశక్తిగ్రహః। తదనురోధాద్వాక్యార్థావబోధకశక్తిగ్రహానురోధాత్ వ్యాపారవిశేష్యకః శాబ్దబోధ ఇత్యర్థః। తథా చ వ్యుత్పత్తిః అర్థావబోధకశక్తిగ్రహ ఏవ వ్యాపారవిశేష్యకశాబ్దబోదనియామికా, న ప్రత్యయార్థత్వాదీతి భావనాయా ధాత్వర్థత్వేఽపి న ప్రాధాన్యానుపపత్తిరితి భావః। యతో బోధో హి వ్యుత్పత్త్యనుసారీ, న తు బోదానుసారిణీ వ్యుత్పత్తిరిత్యభియుక్తానుభవాత్। మీమాంసకైస్తు వాక్యార్థబోధే భావనాయాః ప్రాధాన్యం దృష్ట్వా తదనుసారేణ తస్యా ఆఖ్యాతప్రత్యయార్థత్వం కల్ప్యత ఇత యత్తద్ బోదానుసారేణ వ్యుత్పత్తికల్పనమితి అభియుక్తానుభవవిరుద్ధత్వాదత్యన్తానుచితమిత్యాశాపః। బోధస్య వ్యుత్పత్త్యనుసారిత్వం ప్రదర్శయతిఅత ఏవేతి। తాదృశార్థబోధజనకశక్తిగ్రహవశాదేవ ప్రథమాన్తవిశేష్యక ఏవ శాబ్దబోధో నైయాయికైరఙ్గీక్రియతే। శక్యతావచ్ఛేదకప్రకారక ఏవేతి। యేన రూపేణ శక్యార్థబోధస్తస్యైవ శక్యతావచ్ఛేదకత్వనియమాదాలంకారికైర్లక్షణాయాం గఙ్గాయాం ఘోషః, జాతా లతా హి శైలే, ఇత్యాదౌ గఙ్గాత్వలతాత్వాదినైవ లక్ష్యార్థప్రతీతిస్వీకారాద్విలక్షణశైత్త్యపావనత్వాదిప్రతీతిచమత్కారో విపరీతపదప్రతిపాద్యం వైపరీత్యం చ సంగచ్ఛత ఇత్యుచ్యతే। నైయాయికాస్తు గఙ్గాతిరే ఘోష ఇతి వక్తవ్యే గఙ్గాయాం ఘోష ఇత్యుక్తిసామర్థ్యాదేవ శైత్యపావనత్వాదిప్రతీతిరిత్యాహుః। ఘటః కర్మత్వమితి। విపర్యయేణవైపరీత్యేన। వ్యుత్పన్నానాంఘటః, కర్మత్వం, ఆనయనం, ఇత్యేవమసంబద్ధశబ్దఘటితవాక్యే ఆధారాధేయభావసంబన్ధేన ఘటప్రకారకకర్మత్వవిశేష్యకబోధజనకతాగ్రహవతామిత్యర్థః। నైయాయికనవ్యానామితి।

కర్మదారయసమాసే నైయాయికశబ్దస్య న్యాయమధీతే వేత్తి వేతి వ్యుత్పత్త్యా క్రియాశబ్దత్వేన పాఠకపాచకాదివదనియమేన పూర్వనిపాతః కృతః। `ఏకపదస్య పదాన్తరవ్యతిరేకమయుక్తాన్వయాననుభావకత్వమాకాఙ్క్షా' ఇత్యాకాఙ్క్షాస్వరూపమ్। పదస్యేతి షష్ఠ్యర్థో నిష్ఠత్వమ్। పదనిష్ఠమిత్యర్థః। తథా చ ఘటపదనిష్ఠం కర్మత్వపదవ్యతిరేకప్రయుక్తమన్వయాననుభావకత్వం సమీక్ష్య నిరుక్తవాక్యాచ్ఛాబ్దబోధోఽభ్యుపేయతే యైస్తన్నిర్దేశార్థం నవ్యపదముపాత్తమ్। తథా చ తాదృశవాక్యాదపి తేషామర్థబోధో జాయతే, తాదృశవ్యుత్పత్తిరహితానాం తు న జాయతే। తదుక్తంఅన్యేషాం తన్నిరాకాఙ్క్షమేవేతి। ఆధారాధేయభావసంసర్గేణ శాబ్దబోధే నిరాకాఙ్క్షమిత్యర్థః। ఇత్యాద్యుక్తం సర్వం సంగచ్ఛత ఇతి భావః। అత ఏవేతి। బోధస్య వ్యుత్పత్త్యనుసారిత్వాదేదేత్యర్థః।

ప్రధానప్రత్యయార్థవచనమితి।(పా.సూ.1256)ఏతత్సూత్రస్వరససిద్ధఃయః ప్రధానం స ప్రయయార్థః, ఇతి పక్షః। సూత్రస్యార్థస్త్వేవమ్అత్రాశిష్యమిత్యనువర్తతే। తథా చ `ప్రధానం ప్రత్యయార్థః, ఇతి వచనం న కర్తవ్యమ్। తత్ర హేతుమాహఅర్థస్యాన్యేతి। అర్థస్యవిశేష్యత్వాదినా బోదస్య లోకవ్యుత్పత్తిసిద్ధత్వాదితి। ఏవం సత్యపీతి। వ్యుత్పత్త్యనుసారేణ వ్యాపారస్య విశేష్యతయా బోధసిద్ధౌ సత్యామపీత్యర్థః। భావప్రధానమితివచనమేవేతి। అవధారణార్థకైవకారేణ ప్రకృతిప్రత్యయార్థయోరిత్యస్య వ్యావృత్తిస్తస్యౌత్సర్గికత్వాత్సామాన్యవచనత్వాచ్చైతస్య విశేషవచనత్వేనాపవాదత్వాదిదమేవ ధాత్వర్థత్వేఽపి వ్యాపారస్య విసేష్యతయా శాబ్దబోధే ప్రమాణత్వేనాఽఽదరణీయమితి భావః। తత్రాఽఽఖ్యాతపదేన దాతురుచ్యతే। ఆఖ్యాయతే సర్వతః ప్రధానభూతోఽర్థోఽనేనేతి వ్యుత్పత్తేః। నామాదిప్రకృతీనామేవోద్దేశాత్। `నామాన్యాఖ్యాతజాని' ఇతి నిరుక్తాచ్చ। న హ్యాఖ్యాతప్రత్యయజన్యం తదన్తజన్యం వా నామ సంభవతి?। అత ఏవ `సర్వం నామ ధాతుజపాహ వ్యాకరణే శకటస్య చ తోకమ్' ఇతి పూర్వోక్తనిరుక్తసమానార్థకం వాక్యం మహాభాష్యే పఠితమ్। తథా చ వాక్యే సర్వాపేక్షయా ప్రధానీభూతార్థకత్వం ధాతులక్షణం పర్యవస్యతి। ప్రాధాన్యోక్తిస్తు తన్ముఖ్యవిశేష్యక ఏవ బోధో జాయత ఇతి స్ఫోరణాయ, న తు తస్య లక్షణే నివేశ ఇతి బూషణకారసంమతః పన్థాః। నవ్యవైయాకరణాస్తుతత్రాఽఽఖ్యాతపదేన తిజన్తం గృహ్యతే, ఆఖ్యాతమాఖ్యాతేనేత్యత్ర తథైవార్థప్రతీతేః। `చత్వారి పదజాతాని నామాఖ్యాతే చోపసర్గనిపాతాశ్చ' ఇత్యుపక్రమాచ్చ। భావకాలకారకసంఖఅయాశ్చత్వారోఽర్థా ఆఖ్యాతస్య। తత్రభావప్రధానమితి। భావో దాత్వర్థః। ధాత్వర్థశ్చ ఫలవ్యాపారాన్యతరో బోధ్యః। పధానం విశేష్యమితి యావత్। తథా చ భావః ప్రధానం యస్మిన్నితి బహువ్రీహిః। ఆఖ్యాతాం తిజన్తం ఫలవ్యాపారాన్యతరప్రధానకం బోధం జనయతి। నామానిప్రాతిపదికాని। సత్త్వప్రధానానిసత్త్వంద్రవ్యం లిఙ్గసంఖ్యాన్వయి। తత్రప్రధానానితద్విశేష్యకాణి జ్ఞానాని అన్వయబోధాత్మకాని జనయన్తీతి భావః। యథా పచతీత్యత్ర వ్యాపారప్రధానకో బోధః। పచ్యతే ఇత్యత్ర ఫలప్రధానకో విక్లిత్త్యాదిరూపార్థో బోధ్యత ఇత్యాదికమాహుః। ఏవం ప్రధానం ప్రత్యయార్థ ఇత్యస్యానాదరణీయత్వం ప్రతిపాద్య యః

ప్రత్యయార్థః స ప్రధానమిత్యర్థే మూలస్య, తదాగమే హీతి న్యాయస్యాప్యనాదరణీయత్వం దర్శయితుమాహతదాగమే హీత్యాది। అతివ్యాప్తమితి। అతివ్యాప్తశ్చాతివ్యాప్తం చేతి పుంనపుంసకయో `నపుంసకమనపుంసకేన' ఇతి నపుంసకైకశేషః, ఏకవచనం చ। అతివ్యాప్తమతిప్రసక్తం వ్యభిచరితామితి యావత్। వ్యభిచరితత్వమేవ స్పష్టయతికృఞోతి। అత్ర కిం కృతమ్? ఇతి ప్రశ్నః, పక్వమిత్యుత్తరమ్। ఏవం చ ప్రశ్నోత్తరరూపం వివరణమ్। తత్ర కిం కృతమితి ప్రశ్నే కింవిషయకో వ్యాపారః కృత ఇత్యర్థప్రతీత్యా వ్యాపారవిషయస్య జిజ్ఞాస్యత్వమవగమ్యతే। పక్వమిత్యత్ర కర్మణి క్తప్రత్యయః సామాన్యే నుపంసకత్వం చ। తథా చ పక్వమిత్యతో జిజ్ఞాస్యవిషయానవగమేనాన్యోత్తరత్వాసంగత్యా వ్యాపారబోధకత్వే స్వీకృతే తస్య ప్రత్యయార్థత్వాభావాద్వ్యభిచార ఇత్యర్థః। పక్వమిత్యపీత్యపినా పక్వవానిత్యస్య సముచ్చయః। తత్రాపి భావనాయా ఆక్షేపాదినా ప్రతీయమానత్వేఽపి ప్రత్యయార్థత్వాభావేన వ్యభిచారసంభవాత్। పక్వమిత్యత్రాపీతి। యథా పచతీత్యత్ర పచ్ధాతోః పాకమిత్యనేన తిప్రత్యయస్య చ కరోతీతిభావనార్థకకృధాతునా వివరణాదాఖ్యాతస్య భావనాపరపర్యాయవ్యాపారవాచిమత్వస్వీకారాత్కృఞా వివరణం ప్రాధాన్యేన వ్యాపారప్రతీతిశ్చ మన్యతే మీమాంసకైస్తద్వత్పక్వమిత్యత్రాపి క్తప్రత్యయస్య భావనార్థకకృఞా వివరణం భావనాప్రతీతిశ్చాస్తీతి పక్వవాన్ పక్వమిత్యత్రాపి భావనా ప్రత్యయవాచ్యా స్యాదితి తదాగమే హీతి న్యాయస్య కృఞా వివరణస్య చాతివ్యాప్తిరితి భావః। నను యథా కృఞా వివరణాత్తదాగమే హీతి న్యాయాచ్చ తిఙాం భావనా వాచ్యేత్యఙ్గీకృతం తథా కృత్ప్రత్యయానామపి సా వాచ్యేతి స్వీక్రియతాం, తథా చ నాతివ్యాప్తిరితి చేదాహఅపీతి। అపినాఽర్థాన్తరం సముచ్చీయతే। తదేవార్థాన్తరం ప్రకటయతితథా చేతి। అయం భావఃతిఙన్తే పచతీత్యాదౌ, కృదన్తే పక్తా పక్వవానిత్యాదౌ చోభయత్రాపి భావనాప్రతీతిరస్తీతి తావన్నిర్వివాదముభాభ్యామపి వాదిప్రతివాదిభ్యాం స్వీకృతమ్। తత్ర కిం సా భావనా ధాతునా ప్రతిపాద్యతేఽథవా ప్రత్యయేనేతి జిజ్ఞాసాయాం ప్రత్యయేనేతి చేత్ప్రత్యయానామనేకత్వేనానేకేషు శక్తికల్పనాపత్త్యా గౌరవం భవతి। తస్మాద్ధాతునా ప్రతిపాద్యత ఇతి మన్తవ్యమ్। ధాతుస్తూభయత్రాపి పచిరేక ఏవేత్యేకస్మిఞ్ఛక్తికల్పనయాఽతిలాఘవం భవతీత్యాశయేనాఽఽహఉభయసాధారణ్యేత్యాది। తిఙన్తకృదన్తోభయానుగతత్వేన భావనాప్రతీతేః సత్త్వాదిత్యర్థః। ధాతురేవేతి। ఉభయత్ర ఘటకతయాఽనుప్రవిష్టో ధాతురేవైకత్వేన లాఘవాద్భావనావాచక ఇత్యేవ కల్పనం సమఞ్జసమతి। దూషణాన్తరమప్యాహప్రాధాన్యాపత్తిశ్చేతి। తిఙాం భావనావాచకత్వే భావనయైవాఽఽక్షేపాత్కర్మకర్త్రర్థమతీతిలాభసంభవేన ప్రత్యయార్థత్వాద్భావనాయాః ప్రాధాన్యం యథోచ్యతే మీమాంసకైస్తద్వత్కృతామపి భావనావాచకత్వే భావనాయా ఏవ ప్రాధాన్యాపత్తి। తథా చ పక్వస్తణ్డులః పక్తా చైత్ర ఇత్యాదౌ సామానాధికరణ్యానాపత్తిరుక్తాతివ్యాప్తిపరిహారాసంభవశ్చ స్యాదితి భావః।। 8 ।।

ధాతోరేవ భావనావాచకత్వమిత్యత్ర సాధకాన్తరం ప్రదర్శయన్నాహకిం కార్యమితి। అత్ర కింశబ్దో న ప్రశ్నార్థకః కింతు పూర్వత్రోపక్రాన్తత్వాత్తదనుసంధానమాత్రేణ

ఛన్దోగతాక్షరసంఖ్యాపూరణార్థం ప్రయుక్తః। అత ఏవ తం పరిత్యజ్యైవ వ్యాఖ్యాతికార్యమిత్యత్రేతి। ఋహలోర్ణ్యదితి శాస్త్రేణ కర్మణి ణ్యద్విహిత ఇతి శేషః। అనీయరితి। పచనీయమిత్యాదౌ `తవ్యత్తవ్యానీయరః' ఇతి కర్మణ్యనీయర్విధీయతే ణినిరితి। భూతే, ఇత్యధికృత్య `కరణే యజః, ఇతి సూత్రేణ యజేర్భూతే కర్తరి ణినిర్విహిత ఇత్యర్థః। ఏతేకర్మాద్యర్థకా ణ్యదాదయః। క్రియాయోగమన్తరేణాసన్త ఇతి। క్రియాన్వయినామేవ కారకత్వేన ధాతోర్వ్యాపారరూపక్రియావాచిత్వాభావే క్రియాన్వయాసంభవేన కారకత్వాసంభవః, తదసంభవే చ `కారకే' ఇత్యధికృత్య విహితానాం కర్మాదిసంజ్ఞానామప్యసంభవాత్కర్మాద్యర్థేఽసన్తోఽసంభావితా ఇత్యర్థః। తద్వాచ్యతామితి। తథా చ కర్మాద్యర్థే ణ్యదాదీనాం విధానాన్యథాసంభవ ఏవ భావనాయా ధాతువాచ్యతాం పీనత్వాన్యథాసంభవో రాత్రిభోజనమివ బోధయతిసూచయతీత్యర్థః। ఏతదనుసంధాయైదాఽఽహవినా క్రియామిత్యాది। కారకత్వాసంభవేనేతి। క్రియాన్వయిత్వస్యైవ కారకత్వాత్క్రియామన్తరేణ కారకత్వాసంభవ ఇత్యర్థః। నను నేదం కర్మాద్యర్థకణ్యదాదివిధానం ధాతార్వ్యాపారరూపక్రియావాచకత్వే మానం ణ్యదాదీనాం కర్మాద్యర్థకత్వస్య ప్రకారాన్తరేణాప్యుపపత్తిసంభవాదన్యథానుపపన్నస్యైవ మానత్వాదిత్యాశఙ్క్య సమాధత్తే న చేతి। భాట్టరీతిరితి। అయం భావఃపాచకో దేవదత్తః, పక్వస్తణ్డుల ఇత్యాదౌ సామానాధికరణ్యానుభవానురోధాత్కృతాం కర్తృకర్మాద్యర్థకత్వముక్త్వా ధాతోః ఫలమాత్రవాచకత్వేన క్రియావాచకాభావాత్కృదన్తస్థలే క్రియాప్రతీతిర్న స్యాత్, తత్రప్రతీత్యభావే చ కారకత్వాది చ న స్యాదితి కృతాం కర్తృకర్మాద్యర్థకత్వమనుపపన్నమిత్యాశఙ్క్య క్రియాం వినా కారకత్వాసైభవాత్తత్ర కర్తృకర్మాదికారకైరేవ స్వస్వరూపలాభాయ క్రియాఽఽక్షిప్యతే, ఆక్షిప్తాం తామాదాయ తత్సంబన్ధాదేవ కారకత్వం కారకార్థకః ప్రత్యయశ్చోపపద్యత ఇత్యేవం భాట్టరీతిర్న యుక్తేత్యర్థః। నిరుక్తభాట్టరీతేరన్యత్ర క్లృప్తరీతివిరుద్ధత్వాదయుక్త్వం ప్రతిపాదయన్నాహఆఖ్యాతేఽపీతి। తిఙన్తస్థలే వ్యాపారరూపభావనా న ధాతువాచ్యా। తథా సతి తస్యాః ప్రాధాన్యేన ప్రతితిర్న స్యాత్। కింతు తిఙ్సంజ్ఞకాఖ్యాతవాచ్యైవ సా। వాక్యార్థబోధే సర్వతః ప్రాధాన్యేన తస్యాః ప్రతీయమానత్వాత్। ప్రకృతిప్రత్యయార్థయోః ప్రత్యయార్థప్రాధాన్యస్య పాఠక ఔపగవ ఇత్యాదౌ క్లృప్తత్వాత్। తదాగమే హీతి న్యాయేన తస్యా ఆఖ్యాతప్రత్యయవాచ్యత్వనిశ్చయాచ్చ। తదుక్తమ్`ప్రత్యయార్థం సహ బ్రూతః ప్రకృతిప్రత్యయౌ సదా। ప్రాధాన్యాద్భావనా తేన ప్రత్యయార్థోఽవధార్తే' ఇతి। న చ తత్ర కర్తృకర్మప్రతీతిర్న స్యాత్తద్వాచకాభావాదితి వాచ్యమ్। భావనావ్యాపారః। వ్యాపారశ్చ నిత్యం సాశ్రయ ఏవ। నిరాశ్రయస్య వ్యాపారస్యాసంభవాత్। తథా చ యద్యాశ్రయ ఏవ న స్యాచ్చేద్భావనాఽస్తితామేవ న ప్రతిపద్యత ఇతి భావనాఽఽత్మస్వస్వరూపలాభాయ కర్తారమాక్షిపత్యాక్షేపాదేవ కర్తృకర్మణోః ప్రతిపత్తిసంభవే కిమితి తద్వాచకత్వమాఖ్యాతస్య కల్పనీయమిత్యేవంరీత్యా మీమాసకైః ప్రాధాన్యాద్భావనాయా ఆఖ్యాతవాచ్యత్వం సిద్ధాన్తితమ్। ఏవం సతి యది ఉపర్యుక్తా భాట్టరీతిరాశ్రీయేత తదాఆఖ్యాతేఽపితిఙ్సంజ్ఞకాఖ్యాతేఽపీత్యర్థః। తథాత్వాపత్తావితి। కృత్సంజ్ఞకప్రత్యయవత్తిఙ్సంజ్ఞకాఖ్యాతప్రత్యయానామపి

కర్తృకర్మవాచిత్వం స్వీకృత్య తాభ్యాం కర్తృకర్మభ్యాం స్వస్వరూపలాభాయాఽఽక్షిప్తాం క్రియామాదాయ తిఙాం కర్తృకర్మవాచిత్వోపపత్తౌ సత్యామిత్యర్థః। తత్రాపీతి। తిఙ్ సంజ్ఞకాఖ్యాతేఽపి, భావనాయాఃవ్యాపారస్య, వాచ్యత్వం తిఙ్ వాచ్యత్వం నైవ సిధ్యేదిత్యర్థః। తథా చాన్యత్ర క్లృప్తస్వసిద్ధాన్తవిరుద్ధత్వాన్నిరుక్తా భాట్టరీతిః కార్యమిత్యాదౌ నాఽఽశ్రయితుం యుజ్యత ఇతి భావః। లిఙ్గసఙ్ఖ్యాన్వయేతి। పక్వవాన్ పక్వవతీ, పక్వాస్తణ్డుల ఇత్యాదౌ విక్లిత్త్యనుకూలవ్యాపారవదభిన్నః పుంస్త్వైకత్వవిశిష్టశ్చైత్ర ఇత్యాదిరీత్యా శాబ్దబోధోదయాత్పుంస్త్వాదిలిఙ్గైకత్వాదిసంఖ్యాన్వయాయ కృత్సు కర్తృకర్మాదివాచ్యత్వమవశ్యమాశ్రయణీయమిత్యర్థః। తేనకర్తృకర్మాదినా, స్వస్వరూపనిరూపకత్వేన వ్యాపారస్యాఽఽక్షేపాత్తత్ప్రతీతిః స్యాదిత్యేవం మన్యతే చేదాఖ్యాతేఽపి ఏకత్వాదివిశిష్టో వ్యాపారాశ్రయ ఇతి బోధాదేకత్వాది సంఖ్యాన్వయాయ కర్తృకర్మణీ వాచ్యే స్యాతామ్, పక్వవానిత్యాదౌ భూతకాలికో దేవదత్తకర్తృకో వ్యాపార ఇతి బోధానురోధేన వ్యాపారే విశేషణతయా కాలస్య కారకస్య చాన్వయదానార్థం భావనాయా అపి వాచ్యత్వమవశ్యమఙ్గీకరణీయం స్యాదిత్యర్థః। కృత్స్వపీత్యపినా ధాతోర్వ్యాపారవాచకత్వావశ్యకత్వే సముచ్చితం హేత్వన్తరం ప్రదర్శయతితథా హీత్యాదినా। నఖైర్భిన్న ఇతి। వ్యాపారజన్యద్విధాభవనం భిదిధాత్వర్థః। కర్మణి క్తప్రత్యయః। నఖైరితి కరణే తృతీయా। తథా చ నఖకరణకవ్యాపారజన్యవిదారణాశ్రయో హిరణ్యకశిపురితి బోధః। తత్ర కరోతి క్రియాం జనయతీతి వ్యుత్పత్త్యా క్రియాజనకస్య కారకత్తప్రతీతేః క్రియాయాశ్చ జన్యక్రియాసాకాఙ్క్షత్వాచ్చ పరస్పరమన్వయేన సామర్థ్యాద్వైయాకరణమతే నఖభిన్న ఇతి సమాసో భవతి। ఏవం హరిత్రాత ఇత్యత్రాపి సమాస ఉపపాద్యః। మీమాంసకమతే తు తిఙామేవ భావనారూపవ్యాపారవాచకత్వాదత్ర తిఙభావేన వ్యాపారరూపక్రియాయా అభావాదరుణాధికరణన్యాయేన కారకాణాం క్రియయైవాన్వయాత్పరస్పరం తదనన్వయేనాసామర్థ్యాన్నఖభిన్నయోః కరణకర్మకారకయోః సమాసో న స్యాదిత్యర్థః। సమాసాభావే సహేతుకం దృష్టాన్తం ప్రదర్శయన్నాహపురుషో రాజ్ఞ ఇత్యాది। రాజసంబన్ధీ పురుషః, దేవదత్తసంబన్ధినీ భార్యేత్యేవమన్వయే వివక్షితే రాజ్ఞో భార్యా ఇత్యనేన యథా సమాసో న భవతి తయోః పరస్పరమనన్వయేనాసామర్థ్యాత్తద్వన్నఖైర్భిన్న ఇత్యాదౌ సమాసో న స్యాదితి భావః। సామర్థ్యముపపాదయితుం శఙ్కతేన చాధ్యాహృతేతి। యేన వినా యదనుపపన్నం తత్తేనాఽఽక్షిప్యతే ఇతి న్యాయేన నఖైరిత్యస్య కరణకారకత్వేన కారకత్వస్య చ క్రియాజనకత్వరూపత్వేన జనకత్వస్య చ జన్యత్వమన్తరాఽనుపపన్నత్వాత్తేన కరణకారకేణ స్వస్వరూపనిరూపకతయాఽఽక్షిప్యమాణాం కరోతిక్రియాం గృహీత్వేత్యర్థః। సామర్థ్యమితి। అన్వయయోగ్యత్వరూపమిత్యర్థః। తథా చ నఖకరణకవ్యాపారజన్యభేదాశ్రయః= నఖైః కృత్వా భిన్న ఇతి శాబ్దబోధజననాదధ్యాహృతక్రియామాదాయ సామర్థ్యముపపాదనీయమిత్యర్థ। ఏవమధ్యాహృతక్రియామాదాయ సామర్థ్యోపపాదనే దృష్టాన్తం ప్రదర్శయన్నాహదధ్యోదనం ఇత్యాదివదితి। దధ్నా ఓదనః, దధ్యోదనః। అన్నేన వ్యఞ్జనమితి తృతీయాతత్పురుషః। సంస్కారకద్రవ్యవాచకం తృతీయాన్తమన్నేన సమస్యత ఇతి హి తత్సూత్రస్యార్థః। అత్ర

దధ్నేతి కరణతృతీయాన్తస్య విశేషణతయా ఓదనేఽన్వయస్య బాధాద్విభక్త్యర్థకారకస్య క్రియోపసర్జనత్వేన ప్రతీతినియమాద్విభక్త్యర్థకారకేణ వినా క్రియామనుపపద్యమానేనాఽఽక్షిప్యమాణోపసేకక్రియాద్వారా సామర్థ్యమఙ్గీకృత్య సమాస ఉపపాదితః। ఏవం చాత్రానుపపత్త్యాఽఽక్షేప ఏవాధ్యాహారపదార్థః। యది చాత్రాధ్యాహృతక్రియాద్వారా సామర్థ్యోపపాదనం నాఙ్గీక్రియేత చేదసామర్థ్యాత్సమాసో న స్యాదితి స్పష్టమేవ। ఏతద్వన్నఖభిన్న ఇత్యాదావపి అధ్యాహృతక్రియాద్వారా సామర్థ్యోపపాదనమావశ్యకమితి భావః। అనయా రీత్యా నఖభిన్న ఇత్యాదౌ యదధ్యాహృతక్రియాద్వారా సామర్థ్యోపపాదనం తన్న యుక్తిసహమితి నిరాచష్టేతత్ర విధ్యానర్థక్యాదిత్యాదినా। అయం భావఃఅన్నేన వ్యఞ్జనమిత్యాదేరనుశాసనస్య పదవిధిత్వాత్సమర్థః పదవిధిరితిపరిభాషోపస్థిత్యాఽధ్యాహృతక్రియాన్తర్భావమన్తరా కేవలం స్వరూపేణ సామర్థ్యరహితపదానాం దధ్యాదీనాం నిరుక్తసూత్రేణ సమాసవిధానానుపపత్తేరగత్యా దధ్యోదనాదావధ్యాహృతక్రియాద్వారా సామర్థ్యోపపాదనేన సమాసాఙ్గీకారేఽపి హరిణా కృతం హరికృతమిత్యత్ర మీమాంసకమతేఽపి కృధాతోర్వ్యాపారవాచకత్వాత్తనిరూపితకర్తృత్వం హరౌ సాక్షాదిద్యతే। తథా చ ప్రత్యాసత్త్యా కృత్ప్రత్యయప్రకృతిభూతధాతూపస్థాప్యక్రియానిరూపితకర్తృకరణవాచకతృతీయాన్తం కృదన్తేన సమస్యత ఇతి కర్తృకరణే కృతేత్యస్యార్థాంత్రిక్కయామనప్యాహృత్యైవ సాక్షాద్ధాత్వర్థాన్వయేన శాస్త్రస్య చరితార్థత్వేన కర్తృత్వాద్యన్యథానుపపత్త్యాఽఽక్షిప్యమాణస్వకర్తృకాదిక్రియాజన్యత్వపరమ్పరాసంబన్ధమాదాయ హరిత్రాత ఇత్యాదౌ తత్ప్రవృత్తేరయోగాత్, ముఖ్యాభావ ఏవ గౌణగ్రహణం యుజ్యతే నాన్యథేత్యర్థాదితి భావః। నఖమిన్న ఇత్యాదౌ మీమాంసకరీత్యా సామర్థ్యోపపాదనగాశఙ్కతేన చైకస్యామితి। ఏకస్యామేవ క్రియాయాం కర్మాదిభావేన యదర్థయోరన్వయస్తయోః పదయోస్తదేవైకక్రియాన్వయిత్వమేవ సామర్థ్యమితి మీమాంసకైరఙ్గీకృతమ్। అత ఏవ నీలోత్పలమిత్యాదౌ సమాసః సిధ్యతి। ఏకక్రియాన్వయిత్వరూపసామర్థ్యానాశ్రయణే తు నీలోత్పలమిత్యాదౌ సామర్థ్యాభావాత్సమాసో న స్యాత్। తథా హినీలశబ్దోఽన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం నీలగుణపరః। ఉత్పలశబ్దస్తూత్పలత్వవిశిష్టద్రవ్యపరః। అథవా సోఽప్యాకృత్యధికరణన్యాయేనోత్పలత్వజాతిపరోఽస్తు। ఉభయథాఽపి నీలోత్పలశబ్దయోః సామానాధికరణ్యేన పరస్పరమన్వయస్య బాధేనాసామర్థ్యాత్సమాసో న ప్రాప్నోతి। ఉత్పలమస్తి ఇత్యుత్పలస్య కర్తృత్వేనాస్తిక్రియాయామన్వయః, తాదృశోత్పలనిష్ఠం చ నీలరూపమిత్యాశ్రయద్వారా నీలస్యాపి తథాఽస్తిక్రియాయామన్వయః। అథవోత్పలముద్దిశ్యాస్తీతి సత్తా విధీయతే, తాదృశసత్తాముద్దిశ్య తదాశ్రయత్వేన నీలగుణో విధీయత ఇత్యేకస్యామస్తిక్రియాయాం కారకభావేనోద్దేశ్యవిదేయభావేన వాఽన్వయాన్నీలోత్పలశబ్దయోరేకక్రియాన్వయిత్వాత్మకసామర్థ్యసత్త్వాత్సమాసో నిర్బాధ ఇత్యాది వదద్భయో మీమాంసకేభ్యో నమోఽస్తు। తథా చ ప్రకృతేఽపి నోక్తపరమ్పరాసంబన్ధేన తయోరన్వయః, కింతు ఏకక్రియాన్వయిత్వరూపమేవ సామర్థ్యం తచ్చ నఖైరిత్యస్య కరణత్వేన కరోతిక్రియాయామన్వయాద్భిన్న ఇత్యస్య చ తస్యామేవ

కర్మత్వే(స్వనిష్ఠవిదారణజనకత్వే)నాన్వయాదస్తీతి న సమాసానుపపత్తిరిత్యాశయః శఙ్కితురితి భావః। తదేతద్దూషయతిఅసూర్యంపశ్యా ఇత్యాదినా। అస్ర్వలలాటయోర్ధృశితపోః, ఇత్యస్యాయమర్థఃఅసూర్యే లలాటే చ కర్మణ్యుపపదే దృణేస్తపేశ్చ ఖశ్ స్యాదితి। తథా చాసూర్యశబ్దే ఉపపదే దృశేః ఖశి శిత్త్వాత్వ్రాఘ్రాధ్యేపి పశ్యాదేశే, అరుర్ద్విషదజన్తస్యేతి పూర్వపదస్య ముమాగమే అసూర్యంపశ్యేత్యస్య సిద్ధిః। సూర్యకర్మకదర్శనాబావవన్త ఇతి బోధః। అసూర్యంపశ్యా రాజదారా ఇత్యత్ర దర్శనక్రియాయా ఏవాభావబోధేన సూర్యశబ్దార్థేన నఞర్థస్యాన్వయవిరహాదసమర్థసమాసత్వేనాభిమతో భాష్యకారాదేరిత్యర్థః। అనాపత్తేరితి। తవ మతే తదసమర్థసమాసత్వం భజ్యేత। సూర్యం న పశ్యన్తీత్యర్థే నఞర్థప్రసజ్యప్రతి షేధస్య దర్శతక్రియాయామన్వయాత్సూర్యస్యాపి తస్యామేవ కర్మతయాఽన్వయాదేకక్రియాన్వయతిత్వరూపసామరథ్యసత్త్వాదిత్యర్థః। ఇత్యాదేరిత్యాదినా అశ్రాద్ధభోజీత్యాదిర్గ్రాహ్యః। శ్రాద్ధం న భుఙ్క్తే ఇత్యర్థేన తస్యాప్యసమర్థసమాసత్వాత్। నను దర్శనక్రియాయామేవోభయోరన్వయాద్ భవత్వసూర్యంపశ్యేత్యాదేః సమర్థసమాసత్వం కా హానిరితి చేదాహఇష్టాపత్త్వావత్తి। కృతః సర్వో మృత్తికయా ఇత్యర్థే కృతః `సర్వమృత్తికః' ఇతి సర్వమృత్తికయోః సమాసాపత్తిః। మృత్తికాయాః కరణత్వేన, సర్వశబ్దార్థస్య చ కర్మత్వేన కృధాత్వర్థేఽన్వయేనైకక్రియాన్వయిత్వరూపసామర్థ్యసత్త్వాదిత్యర్థః। అస్మన్మతే తు మృత్తికాయాః కరణకారకత్వేన కారకస్య చ క్రియయైవాన్వయనియమాత్సర్వశబ్దస్య క్రియాశబ్దత్వాభావేనాన్వయాయోగ్యతయాఽస మర్థ్యాన్నైవ సమాసో భవతీతి భావః।సామర్త్ధఅయాభావాదేవ చ సర్వశ్చర్మణా కృత ఇత్యర్థే `సర్వచర్మణః' ఇతి నిపాతనాత్సమాస ఇత్యుక్తం సర్వచర్మణః కృతః ఖఖఞావితి సూత్రే। నన్వేకక్రియాన్వయిత్వేన సర్వమృత్తికయోః సామర్థ్యసత్త్వేఽపి కర్తృకరణే కృతేత్యనేన కరణతృతీయాన్తస్య కృదన్తేన సమాసవిధానేన సర్వశబ్దస్య కృదన్తత్వాభావాత్సమాసవిధాయకాప్రాప్త్యా సమాసో న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహన చాత్రేతి। సర్వమృత్తిక ఇత్యత్ర సమాసవిధాయకాభావో నైవమన్తవ్యః। సర్వశబ్దస్య కృదన్తత్వాభావేన కర్తృకరణే కృతేత్యస్యాప్రాప్తావపి `సహసుపా' ఇత్యస్యైవ విధాయకస్య సత్త్వాదిత్యర్థః। నను సహ సుపేత్యస్య సమాసవిధాయకత్వాభావే కా హానిరితి చేత్తత్రాఽఽహఅన్యథేతి న స్యాదితి। తథా చాసమర్థసమాస ఇత్యుక్తిర్భాష్యకృదాదేర్న సంగచ్ఛేతేతి భావః। నను సిద్ధాన్తే సహ సుపేత్యగతికగతిత్వాత్సమర్థపరిభాషావిషయత్వాచ్చ నాత్రాఽఽశ్రీయతే। అన్యథా ద్వితీయా శ్రితేత్యాదిసూత్రైస్తత్తత్సమాసవిధానం వ్యర్థం స్యాత్। సహ సుపేత్యత్ర సమర్థపరిభాషానుపస్థితిశ్చ కల్పనీయా స్యాత్। అసమర్థసమాస ఇత్యుక్తిస్తు నిపాతనాత్సమాస ఇత్యేవంపరతయా నిర్వాహ్యా। తథా చ విధాయకాభావదనాభిధానాద్వా సర్వమృత్తిక ఇతి సమాసో న స్యాదిత్యాశయవానాహకిం చేతి। భావయతి ఘటమితి। భావనాయాస్తిజ్వాచ్యత్వే ఫలమాత్రే ధాతోరర్థః। తథా చ భూధాతోరుత్పత్తిరర్థః। ణిజర్థశ్చ వ్యాపారః। తస్య చానుకూలతాసంసర్గేణోత్పత్తావన్వయః। ఉత్పత్త్యనుకూలో వ్యాపార ఇత్యర్థః। తథా చ భావయతి ఘటమిత్యత్ర ణిజర్థవ్యాపారజన్యోత్పత్త్యాశ్రయత్వాద్ఘటరయ కర్మసంజ్ఞాయాం కర్మణి ద్వితీయా యథా భవతి తథా భవతి ఘటః ఇత్యత్రాపి భూధాతోరుత్పత్తిరర్థః। తిజశ్చ

వ్యాపారోఽర్థః। అనకూలతాసంసర్గేణాన్వయే ఉత్పత్త్యనుకూలో వ్యాపార ఇత్యర్థః సంపన్నః। తథా చ తిజర్థవ్యాపారజన్యోత్పత్త్యాశ్రయత్వాద్ఘటరయ కర్మసంజ్ఞాయాం ద్వితీయోత్పత్తౌ భవతి ఘటః ఇత్యస్య స్థానే భవతి ఘటమితి స్యాత్। ధాత్వర్థఫలేతి। ఉభయత్రాపి ఘటస్య భూధాత్వర్థోత్పత్తిరూపఫలాశ్రయత్వేన కర్మసంజ్ఞాయాః దూషణముద్ధర్తుమాశఙ్కతేన చాఽఽఖ్యాతేతి। అయం భావఃణిజన్తే ప్రయోజకవ్యాపారో ణిజర్థః, స ఏవ ణిజన్తోత్తరతిజ్ప్రత్యయేనానూద్యతే న తు ప్రయోజ్యవ్యాపార ఉచ్యతే। అణిజన్తే తు తిజ్ప్రత్యయేన ప్రయోజ్యవ్యాపార ఆఖ్యాయతే। ఏవం చ దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికయోర్వైషమ్యమ్। తథా చ ఘటం భావయతీత్యత్ర ఘటస్య కర్తృత్వాభావే సతి ణిజర్థవ్యాపారనిరూపితం కర్మత్వం నిరపవాదమితి ద్వితీయా భవతి। ఘటో భవతీత్యత్ర త్వాఖ్యాతార్థవ్యపారాశ్రయతయా కర్తృసంజ్ఞయా బాధితత్వాన్న ఘటస్య కర్మత్వమిత్యర్థ ఇతి। వైయాకరణస్తదేతద్దూషయతిఆఖ్యాతార్థవ్యాపారేతి।
అణ్యన్త(శుద్ధ)ధాతుసమభివ్యాహృతాఖ్యాతార్థవ్యాపారాశ్రయస్య కర్తృత్వ ఇత్యర్థః। పాచయతి దేవదత్త ఇతి। పచయతి విష్ణుమిత్ర ఇత్యణ్యన్తావస్థా। పాచయతి దేవదత్తో విష్ణుమిత్రేణేతి ణ్యన్తావస్థా। తత్ర ణ్యన్తావస్థాయామాఖ్యాతార్థవ్యాపారాశ్రయత్వేన విష్ణుమిత్రస్య కర్తృత్వేఽపి ణ్యన్తస్థలే
ణిజ్వాచ్యప్రయోజకవ్యాపారస్యైవాఽఽఖ్యాతప్రత్యయేనాభిదానాత్తాద్వశాఖ్యాతార్థవ్యాపారాశ్రయత్వేన ప్రయోజకదేవదత్తస్యైవ కర్తృత్వం స్యాన్న తు ప్రయోజ్యస్య విష్ణుమిత్రస్య ణ్యన్తధఆతుసమమివ్యాహృతాఖఅయాతార్థవ్యాపారాశ్రయత్వాభావాత్। తథా చ విష్ణుమిత్రస్య కర్తృసంజ్ఞాయా అభావేన కర్తృకరణయోస్తృతీయేతి తృతీయా న స్యాదిత్యనిష్టాపత్తిరిత్యర్థః। మన్మతే తు న దోషః। విక్లిత్త్యనుకూలవ్యాపారానుకూలవ్యాపారః పాచయతేరర్థః। తత్ర ణిచ్ప్రకృతిభూతపచ్ధాతువాచ్యవ్యాపారాశ్రయత్వేన విష్ణుమిత్రస్య కర్తృత్వాత్తృతీయోపపత్తేః సువచత్వాత్। గ్రామం గమయతీతి। ణిజన్తస్థలే పూర్వోక్తరీత్యా ప్రయోజ్యస్య విష్ణుమిత్రస్య కర్తృత్వాభావేన కర్తృనిష్ఠవ్యాపారజన్యఫలాశ్రయస్య కర్తురీప్సితతమమిత్యనేన విహితా కర్మసంజ్ఞా విష్ణుమిత్రనిష్ఠవ్యాపారజన్యఫలాశ్రయస్యాపి గ్రామస్య న స్యాత్। గ్రామం గచ్ఛతి విష్ణుమిత్ర శ్యణ్యన్తస్థలే మీమాంసకమతే విష్ణుమిత్రస్యాఽఽఖ్యాతార్థవ్యాపారాశ్రయతయా కర్తృసంజ్ఞాయాం తాదృశకర్తృనిష్ఠవ్యాపారజన్యదాత్వర్థసంయోగఫలాశ్రయస్య గ్రామస్య కర్మసంజ్ఞాయాం సత్యాం యథా గమికర్మతా భవతి తద్వణ్ణిజన్తస్థలే విధ్ణుమిత్రనిష్ఠవ్యాపారజన్యధాత్వర్థసంయోగఫలాశ్రయస్యాపి గ్రామస్య గమికర్మతా(కర్తృనిష్ఠవ్యాపారజన్యగమిధాత్వర్థసంయోగరూపఫలాశ్రయతా)న స్యాత్। తదానీం విష్ణుమిత్రస్య పూర్వోక్తరీత్యా కర్తృసంజ్ఞాయా అభావాత్। తతశ్చ గ్రామశబ్దోత్తరం ద్వితీయా న స్యాదితి భావః। నను వైయాకరణమతేఽపి కర్తురీప్సితతమామితి సూత్రే కర్తృపదం న కర్తృసంజ్ఞాపరం కింతు స్వతన్త్రమాత్రపరమిత్యవశ్యం వక్తవ్యమ్। అన్యథా దేవదత్తో విష్ణుమిత్రం గ్రామం గమయతీత్యత్ర ప్రయోజ్యస్య విష్ణుమిత్రస్య గతివుద్ధీతిసూత్రేణ కర్మసంజ్ఞాయా విధానేన కర్తృసంజ్ఞాయా విరహాద్గ్రామస్య కర్మసంజ్ఞానాపత్తేః। తథా చ మమాపి మతే నాయం దోషఃప్రయోజ్యస్య విణ్ణుమిత్రస్య

ధాత్వర్థసంయోగానుకూలవ్యాపారాశ్రయత్వరూపస్వాతన్త్ర్యసత్త్వాదితి చేన్న। మీమాంసకస్య తవ మతే ఆఖ్యాతార్థవ్యాపారాశ్రయత్వస్యైవ స్వాతన్త్ర్యపదార్థత్వాత్। కారకమాత్రే ధాత్వర్థఫలానుకూలవ్యాపారసత్త్వేన త్వదుక్తస్వాతన్త్ర్యస్య కర్మాదావతివ్యాప్తత్వాదితి బోధ్యమ్। నను ణ్యన్తధాతుసమభివ్యాహృతస్యాఽఽఖ్యాతస్య ప్రయోజ్యప్రయోజకైతదుభయనిష్ఠవ్యాపారవాచత్వం స్వీక్రియతే। తతశ్చాఽఽఖ్యాతార్థవ్యాపారాశ్రయత్వేన ప్రయోజ్యప్రయోజకయోరుభయోరపి కర్తృత్వం సిధ్యతి। తేన చ పాచయతి విష్ణుమిత్రేణేత్యత్ర విష్ణుమిత్రస్య కర్తృత్వాత్తత్ర కర్తరి తృతీయా సిధ్యతి। సిధ్యతి చ గ్రామం గమయతీత్యత్ర ప్రయోజ్యకర్తృవిష్ణుమిత్రనిష్ఠవ్యాపారజన్యధాత్వర్థసంయోగరూపఫలాశ్రయత్వేన గ్రామస్య గమికర్మతా చేతిచేన్న। ఘటం భావయతీత్యత్ర ప్రయోజ్యస్య ఘటస్యాపి ఆఖ్యాతార్థవ్యాపారాశ్రయత్వేన కులాలస్యేవ కర్తృతాపత్తౌ కర్మసంజ్ఞాం బాధిత్వా పరత్వాత్కర్తృసంజ్ఞైవ స్యాత్। తథా చ ఘటో భవతీత్యత్రేవ భావయతి ఘటమిత్యస్య స్థానే భావయతి ఘట ఇతి ప్రథమా స్యాత్। ఉభయత్రాపి ఘటే ఆఖ్యాతార్థవ్యాపారాశ్రయత్వేన కర్తృత్వసత్త్వాదిత్యర్థః। న చ ప్రయోజకనిష్ఠణిజర్థవ్యాపారజన్యధాత్వర్థసంయోగఫలాశ్రయత్వేన గ్రామస్య కర్మత్వం సంభవతి తత ఏవ చ ద్వితీయా నిర్వహతీతి వాచ్యమ్। తథా సతి గ్రామస్య ణిజన్తకర్మత్వేఽపి గమికర్మత్వాభావస్య తదవస్థత్వాదితి భావః। నను గ్రామస్య గమికర్మత్వాభావే కా హానిరితి చేత్తత్రాఽఽహతథా చేత్యాదినా। ఇత్యపి న స్యాదితి। గ్రామాయ గమయతీతి గ్రామస్య గమికర్మత్వాభావే గత్యర్థకర్మణీతి చతుర్థ్యపి గ్రామపదోత్తరం న స్యాదిత్యర్థః। గ్రామపదోత్తరం చతుర్థ్యభావే కారణమాహగత్యర్థకర్మణీతి। అధ్వభిన్నే గత్యర్థకర్మణి ద్వితీయాచతుర్థ్యౌ స్తశ్చేష్టాయాం సత్యామితి తత్సూత్రస్యార్థః। త్వన్మతే గత్యర్థకర్మత్వం చ సంయోగరూపగత్యర్థకధాతుసమభివ్యాహృతాఖ్యాతార్థవ్యాపారాశ్రయరూపకర్తృనిష్ఠాఖ్యాతార్థ వ్యాపారజన్యఫలాశ్రయత్వేనేచ్ఛావిషయత్వరూపం వాచ్యమ్। వాచ్యమ్। గమ్లృ గతౌ, శల, హుల, పత్లృ గతో, అట, పట గతౌ, రఘి, లఘి గత్యర్థాః, ఏవమాదిర్గత్యర్థకో యో ధాతుస్తాదృశధాతుసమభివ్యాహృతం యదాఖ్యాతం తిఙ్ప్రత్యయస్తదర్థో యో వ్యాపారస్తదాశ్రయః కర్తా, తాదృశకర్తృనిష్ఠో యో వ్యాపారస్తజ్జన్యం యత్సంయోగరూపధాత్వర్థఫలం తదాశ్రయత్వేనేచ్ఛావిషయో యద్గ్రామాది తద్గత్యర్థకర్మ భవతి మీమాంసకమతేనేత్యర్థః। తథా చ ప్రయోజకనిష్ఠణిజర్థవ్యాపారప్రయోజ్యగమిధాత్వర్థసంయోగరూపఫలాశ్రయత్వేన గ్రామస్య ణిజన్తకర్మత్వాద్ద్వితీయోపపత్తావపి, ణిజన్తసమభివ్యాహృతాఖ్యాతప్రత్యయస్య ప్రయోజకకర్తృనిష్ఠణిజర్థవ్యాపారాభిధాయిత్వేన ప్రయోజ్యస్య కర్తృత్వాభావాత్తాదృశాఖ్యాతార్థవ్యాపారాశ్రయరూపకర్తృనిష్ఠవ్యాపారజన్యగమిధాత్వర్థసంయో గరూపఫలాశ్రయత్వాత్మికా గమికర్మతా గ్రామస్య న సంభవతీతి గత్యర్థకర్మణి విహితా చతుర్థీ తత్ర నైవ స్యాదితి భావః। అత్రేదం బోధ్యమ్గ్రామస్య విష్ణుమిత్రనిష్ఠవ్యాపారజన్యధాత్వర్థసంయోగఫలాశ్రయత్వేఽపి విష్ణుమిత్రస్య కర్తృత్వాభావేన

కర్తృనిష్ఠవ్యాదణ్డశూన్యే పురుషే దణ్డీ పురుష ఇతి వ్యవహారాభావవదితి। ఏతేనేతి। గ్రామాయేతి చతుర్థ్యన్తప్రయోగనిర్వాహేణేత్యర్థః। ఉమయమితి। ప్రయోజ్యప్రయోజకోభయనిష్ఠవ్యాపారద్వయమిత్యర్థః। అపాస్తమితి। గమయతీత్యుక్తాఖ్యాతస్య ణిజన్తధాతుయుక్తత్వేఽపి గత్యర్థకధాతుయుక్తత్వాభావేన ప్రయోజ్యస్య గత్యర్థకధాతుయుక్తాఖ్యాతార్థవ్యాపారాశ్రయత్వరూపగత్యర్థకర్తృత్వాభావాద్ గత్యర్థకర్మత్వానాపత్తౌ చతుర్థ్యనుపపత్తితాదవస్థ్యాదితి భావః। కిం చ ణిజన్తస్థలీయాఖ్యాతస్య ప్రయోజ్యప్రయోజకోభయవ్యాపారావాచకత్వమఙ్గీకృత్య విష్ణుమిత్రస్య కర్తృత్వోపపత్తావపి తద్గతకర్తృత్వస్యాఽఽఖ్యాతేనాభిహితత్వాద్దేవదత్తపదోత్తరమివ విష్ణుమిత్రపదోత్తరమపి ప్రథమాయా ఏవ ప్రాప్త్యా తత్ర తృతీయోపపత్తేరత్యన్తాసంభవాత్। అపి చ గ్రామం గమయతి దేవదత్తో విష్ణుమిత్రమిత్యత్ర గతిబుద్ధీతిసూత్రేణాణౌ కర్తుర్విష్ణుమిత్రస్య ణౌ కర్మసంజ్ఞాం విధాయ కర్తురీప్సితతమమిత్యనేనైవ సిద్ధే గతిబుద్ధీతి సూత్రం నియమార్థమిత్యుక్తం భాష్యే। తత్రోద్దేశ్యత్వలక్షణమార్థప్రాధాన్యమాదాయ గమధాతూపాత్తప్రధానభూతవ్యాపారాశ్రయత్వేన విష్మమిత్రస్య కర్తృసంజ్ఞా ప్రాప్తా కర్తురీప్సితేతి కర్మసంజ్ఞా చ ప్రాప్తా, తయోర్మధ్యే పరత్వాత్కర్మసంజ్ఞాం బాధిత్వా కర్తృసంజ్ఞా స్యాత్తద్బాధనార్థం గతీతిసూత్రమావశ్యకమితి తస్య నిమార్థకత్వమయుక్తమిత్యాశఙ్క్య ప్రయోజకవ్యాపారస్యాన్యానధీనత్వలక్షణమార్థప్రాధాన్యం శాబ్దప్రాధాన్యం చాస్తీతి తాదృశప్రాధాన్యానురోధేన ప్రాప్తకర్మసంజ్ఞాయాః ప్రాబల్యాత్కర్తృసంజ్ఞా నైవ ప్రాప్నోతీతి విప్రతిషేధ ఏవ నాస్తి। తతశ్చ నిరపవాదత్వాత్కర్తురీప్సితేత్యేవ సిద్ధే గతీతిసూత్రం నియమార్థమితి సిద్ధాన్తితమ్। ఏవం సతి ణిజన్తస్థలీయాఖ్యాతస్య ప్రయోజ్యప్రయోజకోభయవ్యాపారవాచకత్వే ఆఖ్యాతార్థవ్యాపారాశ్రయత్వస్యోభయోరపి సమానత్వేన ప్రయోజ్యం ప్రతి ప్రయోజకస్య ప్రాధాన్యానుపపత్తేః, హేతుమతి చేతిసూత్రానుసారేణ ప్రయోజకవ్యాపారస్య ణిజ్వాచ్యత్వావగమేనాఽఽఖ్యాతవాచ్యత్వానుపపత్తేశ్చేతి భావః। నను గత్యర్థకర్మణి పత్యే శేతే, ఇతివచ్చతుర్థీం సాధయిత్వా గత్యర్థకర్మణీతి సూత్రం భాష్యే ప్రత్యాఖ్యాతమ్। తథా చ గ్రామస్య గత్యర్థకర్మత్వాభావేఽపి న క్షతిరిత్యత ఆహకిం చేతి। తస్మిన్ ప్రయోగ ఇతి। ఆఖ్యాతతదర్థవ్యాపారాశ్రయయోరేకవాక్యస్థత్వే సత్యేవాఽఽఖ్యాతార్థవ్యాపాపాశ్రయస్య కర్తృత్వమిత్యవశ్యం వక్తవ్యమ్, అన్యథా ఘటో విద్యతే ఇత్యత్రత్యం తాదృశవ్యాపారాశ్రయత్వమాదాయ ఘటం కరోతీత్యత్ర ఘటపదోత్తరం ప్రథమాపత్తిః స్యాత్। తథాచాఽఽఖ్యాతవిరహితే దేవదత్తః పక్తేత్యాదివాక్యే కృదర్థకర్తురేకవాక్యస్థాఖ్యాతార్థవ్యాపారాశ్రయత్వాభావేన దేవదత్తస్య కర్తృత్వం న స్యాత్। ఏవం చ కృదర్థకర్తరి కర్తృత్వలక్షణస్యావ్యాప్తిర్దుష్పరిహరేత్యాశయః। నన్వాఖ్యాతశూన్యస్థలేఽపి ప్రథమానురోధేన తిజన్తాధ్యాహార ఆవశ్యకః। అన్యథా \`తిఙ్సమానాధికరణే ప్రథమా' ఇతి విహితప్రథమాయాః సాధుత్వం న స్యాత్। ఏవం చ దేవదత్తః పక్తేత్యత్రాస్తీత్యాద్యధ్యాహారాద్దేవదత్తస్య కర్తృత్వోపపత్తిరితి చేన్న। ఏవం సత్యపి అస్ధాతునిరూపితకర్తృత్వోపపత్తావపిపచ్ధాతునిరూపితకర్తృత్వానుపపత్తిస్తదవస్థావేతి

పక్తేత్యత్ర పచ్ధాతోః కర్తరి తృచ్ప్రత్యయానాపత్తేః। నను యద్ధాతుప్రకృతికాఖ్యాతార్థవ్యాపారాశ్రయత్వం యస్య గృహీతం తస్మిన్నర్థే తద్ధాతోః కృత్ప్రత్యయో భవతి ఇత్యేతావానేవ కర్తరి కృత్ ఇత్యస్యార్థోఽభ్యుపేయతే। దేవదత్తః పచతీత్యత్ర దేవదత్తస్య పచ్ధాతుప్రకృతికాఖ్యాతార్థవ్యాపారాశ్రయత్వం గృహీతమితి తాదృశే దేవదత్తరూపేఽర్థే పచ్ధాతోస్తృచ్ ప్రత్యయో భవతీతి తదర్థః। యద్వా కృత్ప్రత్యయస్య వ్యాపారోఽప్యర్థోఽఙ్గీక్రియతే। కర్తృకర్మకృతాం కారకభావనోభయవాచకత్వమిత్యర్థః। తథా చ ప్రత్యయార్థవ్యాపారాశ్రయత్వమేవ కర్తృత్వం, యథా మైత్రః పచతీత్యాదౌ మైత్రాదేః, దేవదత్తేన చైత్రః పాచయతీత్యాదౌ ణిజర్థాఖ్యాతార్థవ్యాపారయోరాశ్రయత్వాదుభయోః కర్తృత్వమ్। తథా దేవదత్తః పక్తేత్యాదౌ కృత్ప్రత్యయార్థవ్యాపారాశ్రయత్వేన దేవదత్తాదేః కర్తృత్వముపపన్నమ్। ఏవం చాఽఽఖ్యాతరహితే దేవదత్తః పక్తేత్యాదౌ న దేవదత్తస్యాకర్తృతాపత్తిరితి చేన్నేత్యాహదిగితి। దిగర్థస్తుధాత్వర్థఫలప్రకారకానుకూలత్వంసంసర్గకభావనావిశేష్యకబోధే ధాత్వాఖ్యాతానుపూర్వీధాతుకృదానుపూర్వ్యోర్హేతుత్వం మీమాంసకైరఙ్గీకరణీయం, వైయాకరణైస్తు తాదృశబోధే ధాత్వానుపూర్వ్యా ఏవ హేతుత్వమఙ్గీకరణీయమితి లాఘవం భవతి। ఏవం చ లాఘవాద్భావనాయా ధాత్వర్థత్వమేవ సమఞ్జసం న ప్రత్యయార్థత్వమితి భావ ఇతి। కించ క్రియేత్యాద్యుత్తరార్ధస్యావతరణికామాహసూత్రానుపపత్తీతి। వ్యాపారస్య ధాత్వర్థత్వే ప్రమాణత్వేన సూత్రానుపపత్తిం ప్రదర్శయన్నిత్యర్థః। స్వోత్ప్రేక్షితత్వమితి। స్వకపోలకల్పితత్వమిత్యర్థః। వ్యాపారనిష్ఠధాతువాచ్యత్వస్య నిర్మూలత్వమితి యావత్। నిరస్యతినిరాకారోతికించేతి। నను భూవాదయ ఇత్యస్య భూరాదిర్యేషామితి బహువ్రీహిణా భూప్రభృతయో ధాతుసంజ్ఞాః స్యురిత్యేవార్థో న తు భ్వాదిగణపఠితాః క్రియావాచకా ధాతుసంజ్ఞా ఇతి, తద్బోధకశబ్దాభావాత్। కథం తర్హి భూవాదయ ఇతి నిర్దేశః? నిపాతనాన్మఙ్గలార్థో వకారాగమః `భూవాదీనాం వకారోఽయం మఙ్గలార్థః ప్రయుజ్యతే' ఇతి వార్తికకారైరుక్తత్వాత్। మఙ్గలార్థఃమఙ్గలసూచకః। యథాఽపూర్వస్య దధ్యాదేర్లాభో లోకే మఙ్గలసూచకస్తథేత్యర్థ। ఏవం చ న సూత్రానుపపత్తిరిత్యాశఙ్కాం నిరాకర్తుం తత్సూత్రార్థమాహతత్ర భూశ్చ వాశ్చేత్యాదినా। వ్యాస్థాప్రకారవాచినోరితి। నియమేనావధిసాకాఙ్క్షప్రథమరూపోఽర్థో వ్యవస్థా। యస్మాత్పూర్వో నాస్తి పరశ్చాస్తి స ప్రథమ ఇత్యుచ్యతే। అయం ప్రథమ ఇత్యుక్తౌ తత్రాస్య కిమపేక్షయా ప్రాథమ్యమితి నియమేనావధ్యాకాఙ్క్షాయాః సత్త్వాద్భ్వాదిగణపఠితధాతుసముదాయాపేక్షయా భూధాతోః ప్రాథమ్యమిత్యర్థః। ప్రకారః సాదృశ్యమ్। తథా చ నిరుక్తార్థయోర్ద్వయోరాదిశబ్దయోః సరూపాణామిత్యేకసేషః। తతో భూవౌ ఆదీ యేషామితి బహువ్రీహిః। తత్ర వ్యవస్థావాచిన ఆదిశబ్దస్య భూశబ్దేన ప్రకారవాచినశ్చ వాశబ్దేనేతి యతాసంఖ్యం సంబన్ధః। తతశ్చ యాదృశః సూవార్థః సంపద్యతే తమాహభూప్రభృతయ ఇత్యాది। తత్ర భూశబ్దో ద్వివిధః। భూమ్యర్థకః సత్తాద్యర్థకశ్చ తథా వాశబ్దేనేతి యథాసంఖ్యం సంబన్ధః। తతశ్చ యాదృశః సూవార్థః సంపద్యతే తమాహభూప్రభృతయ ఇత్యాది। తత్ర భూశవ్దో ద్వివిధః। భూమ్యర్థకః సత్తాద్యర్థకశ్చ తథా వాశబ్దోఽపి ద్వివిధః। వికల్పార్థకో గత్యాద్యర్థకశ్చ। తత్ర ద్వివిధస్యాపి

వాశబ్దస్య లిఙ్గసంఖ్యానన్వయ్యర్థకతయాऽసత్త్వవాచిత్వేన తత్సాహచర్యాద్భూశబ్దోऽసత్త్వవాచీ సత్తాద్యర్థకో గృహ్యతే। స చ క్రియావాచీ భవతి। తత్సాహచర్యాద్వాశబ్దోऽపి గత్యాద్యర్థ ఏవ గృహ్యతే। తత్సాదృశ్యం చ క్రియావాచకత్వేనైవేత్యాశయేనాऽऽహమూలేతచ్చేతి। వాసాదృశ్యం చేత్యర్థః। క్రియావాచకత్వేనేతి। వా గతిగన్ధనయోరితి స్మృతేర్యథా తస్య గత్యాదిరూపక్రియావాచిత్వం తథా భూప్రభృతీనామపి సత్తాదిరూపక్రియావాచిత్వాత్తత్సాదృశ్యమిత్యర్థః। శబ్దత్వేన సాదృశ్యగ్రహణే తస్యావ్యావర్తకత్వేన వాదిశబ్దస్య వ్యర్థత్వాపత్తిః। వాధాతోరదాదిగణే పాఠేనాదాదిత్వేన గత్యర్థకత్వేన వా సాదృశ్యాఙ్గీకారే తు సకలభ్వాదీనాం సంగ్రహేత్వన స్యాదిత్యవ్యాప్తిః। అతో వ్యాఖ్యానాత్క్రియావాచకత్వేనైవ సాదృశ్యం గ్రాహ్యమితి భావః। వాధాతౌ వాసాదృశ్యం ప్రయోగభేదేన జ్ఞేయమ్। యథా వాతీత్యేతద్ఘటకవాశబ్దస్య క్రియావావిత్వం తథా వాతః, ఇత్యేతద్ఘటకవాశబ్దస్యాపి। ప్రత్యుచ్చారణం శబ్దబేదాదితి సిద్ధాన్తాదిత్యర్థః। తేన భూమ్యర్థకభూశబ్దస్మ వికల్పార్థకవాశబ్దస్య చ న ధాతుత్వమ్। అన్యథా భూమ్యర్థకభూశబ్దస్య వికల్పార్థకనిపాతవాశబ్దస్య చ ధాతుత్వేన ప్రాతిపదికత్వాభావాత్సుబభావే పదత్వానాపత్త్యా భూస్తిష్ఠతి వా గచ్ఛతి వేత్యత్రాతిఙన్తాత్పదాత్పరం తిఙన్తం నిహన్యతే, ఇత్యర్థకతిఙ్ఙతిఙ ఇతి సూత్రేణ తిష్ఠతిగచ్ఛతిరూపయోస్తిఙన్తయోర్నిధాతో న స్యాన్న స్యాచ్చ భూశబ్దాత్సుప్ భూవాశబ్దయోః పదత్వాభావాదితి భావః। ఏవం భూస్త్వా వా మా వా న పాతయిష్యతీత్యత్ర `త్వామౌ ద్వితీయాయాః, ఇత్యస్య ప్రవృత్తిర్న స్యాత్। భూవాశబ్దయోః పదత్వాభావాదితి బోధ్యమ్। ఏవం చ సూత్రస్య యాదృశోऽర్థః పర్యవసన్నస్తం పరిష్కరోతిక్రియావాచకత్వే సతీత్యాది। అత్ర పరిష్కారే భ్వాదిగణపఠితత్వదలం విహాయ క్రియావాచకత్వం ధాతుత్వమిత్యుక్తౌ తు వర్జనాదిక్రియాబోధకే హిరుఙ్నానేత్యాదావతివ్యాప్తిస్తద్వారణార్థం భ్వాదిగణపఠిత్వం నివేశితమ్। వస్తుతస్తు హిరుగిత్యాద్యవ్యయేభ్యః ప్రతీయమానస్య వర్జనాద్యర్థస్య క్రియాన్తరాకాఙ్క్షాసత్త్వాత్క్రియాన్తరాకాఙ్క్షానుత్థాపకతావచ్ఛేదకరూపేణ ప్రతీయమానత్వాభావేన క్రియాత్వమేవ నాస్తి। క్రియావాచకత్వవ్యవహారరత్వేషఆం క్రియామాత్రవిశేషణత్వాల్లిఙ్గాద్యనన్వయిత్వాచ్చ గౌణ ఇత్యుక్తం ప్రాగిత్యాశయేనాऽऽహఇత్యాదావితి। ఆదిశబ్దేన శిశ్యే, ఇతి భావార్థకతఙ ఆణవయతి వట్టయతీత్యాదేశ్చ సంగ్రహః। శిశ్యే ఇత్యత్ర ఏకారస్య ధాతుసంజ్ఞాయాం, ఆదేచ ఉపదేశేऽశితీత్యాత్వం స్యాత్। తిఙన్తస్య తూపదేశాభావాన్నాऽऽత్వప్రసక్తిరిత్యేకారస్యైవ తదాపత్తిర్జ్ఞేయా। తఙాపత్తిస్తు న। ఉక్తార్థత్వాదితి బోధ్యమ్। నను అశితీతి పర్యుదాసపక్ష ఇవ ప్రసజ్యచప్రతిషేధపక్షేऽపి శిత్పరత్వయోగ్యతైవాऽऽత్వప్రవృత్తౌ నిమిత్తమితి యది స్వీక్రియతే తదా శిత్పరత్వయోగ్యతాభావాన్నాత్రాऽऽత్వప్రసక్తిరితి చేత్తర్హ్యాంణవయతి వట్టయతీత్యాదౌ ధాతుసంజ్ఞాయాం శాస్త్రవిషయతయా సాధుత్వాపత్తిర్దోషః। ఆణవయతి వట్టయతీత్యనయోరాజ్ఞాపయతి వర్తయతీతి క్రమేణార్థః।। ౧ ।।

నను తర్హి భ్వాదిగణపఠితత్వం ధాతుత్వమిత్యేవోచ్యతాం మాస్తు క్రియావాచకత్వదలమితి చేదాహ

సర్వనామావ్యాయాదీనామితి। గణపఠితత్వమాత్రోక్తౌ సర్వనామా యో యా తస్యాపి ధాతుత్వం స్యాత్। గణపఠితయా ధాతుసమానాకారత్వాత్సర్వనామ్నో యాంశబ్దస్య భ్వాదిగణే ధ్రవేశే బాధకాభావాదితి భావః। భవతు ధాతుత్వం కా హానిరత ఆహధాతుత్వే సత్యాతో11.శ్చ్, చ్చ, అనయోః సమాహారః శ్చమ్। ద్వంద్వాచ్చుదం ఇతి సమాసాన్తష్టచ్। తతః సప్తమ్యేకబచనం `శ్చే' ఇతి బోధ్యమ్।ధాతోరిత్యయనేనాఽఽకారలోపే యాః పశ్యసీత్యర్థే యః పశ్యసీత్యనిష్టం ప్రసజ్యేతేత్యర్థః। ఇయం చానిష్టాపత్తిర్లక్ష్యైకచక్షుష్కానుసారేణ బోధ్యా। లాక్షణిక త్వాదితి। అత్ర లక్షణశబ్దో భామా, సత్యా, ఇతివదేకదేశశక్త్యా లక్షణప్రతిపదోక్తపరిభాషాపరః। తతోఽర్వతీత్యర్థే తదర్వతీతి ఠఙ్, లక్షణపతిపదోక్తపరిభాషావిషయత్వాదిత్యర్థః। తథా చ ప్రతిపదోక్తస్య `యా' ఇత్యస్యైవ భ్వాదిపదేన గ్రహణం న తు సర్వనామ్నో యా ఇత్యస్య, తస్య లక్షణప్రవృత్త్యనుసంధానసంపన్నస్వరూపకత్వాదితి తత్ర ప్రథమే తదాపాదనం న సంభవతినకారజావనుస్వారపఞ్చమౌ ఝలి ధాతుషు। సకారజః శకారః శ్చే' ర్టాట్టవర్గస్తవర్గజః।। ధాతుషు ఝల్పరానుస్వారపఞ్చమౌ నకారజౌ। యథాస్రంసు, అఞ్చు, ఇత్యాది। శచపరః శకారః సకారజః। యథాహరిశ్శేతే, వ్రశ్చు ఇత్యాది। రేఫషకారాభ్యాం పరష్టవర్గస్తవర్గజః, యథా ఊర్ణుఞ్, ష్ఠా ఇత్యాది। ఇత్యభియుక్తోక్తేః। ఏవం చ యేషాం లక్షణప్రవృత్తిజ్ఞానోత్తరకాలికజ్ఞానవిషయస్వరూపకత్వం తేషామపి ధాతుపాఠే పాఠసామర్థ్యేన ధాతుసంజ్ఞావిధౌ లక్షణప్రతిపదోక్తపరిభాషాయా అప్రవృత్తేః। ద్వితీయేఽపి తదాపాదనమశక్యమేవ। పశుషః, ఇత్యాద్యసిద్ధ్యాపత్తేః। తథా హిపశుం సనోతీతి విగ్రహే `జనసనఖనక్రమగమో విట్' ఇతి విట్ప్రత్యయే, విడ్వనోపిత్యాత్వమ్। తతః శసి ఆతో ధాతోరిత్యాకారలోపే పశుషః, ఇతి సిధ్యతి। యది త్వ తో ధాతోరిత్యత్ర ప్రతిపదోక్త ఏవాఽఽకారో గృహ్యేత తదా షా ఇత్యాకారస్య లాక్షణికత్వాత్తల్లోపానాపత్త్యా పశుషః, ఇతి న సిధ్యేత్। యస్య రూపస్య లక్షణప్రవృత్తిం వినా న సంభవస్తస్యైవ లాక్షణికస్య పరిభాషావిషయత్వాదిత్యర్థః। నన్వేవమపి క్త్వః శ్నః, ఇత్యాదిసిద్ధ్యర్థం వార్తికకృతా `ఆతోఽనాపః'ఇత్యాకారేణ పరిణామితం సూత్రం, తత్కథం యాః పశ్యసీత్యత్రాఽఽకారలోపస్య ప్రాప్తిరత ఆహవేత్యాది। అవ్యయం యో వాశబ్దస్తత్రాతివ్యాప్తిరిత్యర్థః। అతిప్రసఙ్గ ఇతి। వికల్పార్థకావ్యయసంజ్ఞకవాశబ్దసదృశస్యైవ వాశబ్దస్య భ్వాదిగణే పాఠేనాన్యతరగ్రహణే వినిగమనావిరహేణావ్యయవాశబ్దస్యాపి ధాతుత్కాపత్తిరిత్యర్థః। ధాతుత్వాపత్తౌ కా హానిరత ఆహవికల్పార్థకో వాతీతి ప్రయోగః స్యాదితి। తథా చ గత్యాద్యర్థకస్య వాతీతి ప్రయోగస్యేష్టత్వేఽపి వికల్పార్థకస్తాదృశః ప్రయోగో నేష్ట ఇతి భావః। ఉపలక్షణం చైతదిత్యాహవాఇత్యాదావితి। ఆదిశబ్దేన సు ఇత్యుపసర్గః। మా, మాఙ్, స్వరాదీ చ సంగృహ్యన్తే। యద్యపి ధాతుషు షుః పఠితస్తథాఽపి ప్రయోగే సుశబ్ద ఏవ ధాతుః। తథా చ ప్రసవాద్యర్థకసవతీతిపయోగవచ్ఛోభనార్థకః సవతీతి ప్రయోగోఽనిష్టః స్యాదితి బోధ్యమ్। క్రియావాచకత్వే సతీత్యుక్తౌ తు న దోషో భవతి। నను క్రియావాచకత్వేవ సతీత్యుక్తావపి

వాతీత్యత్ర వికల్పయతీత్యత్రేవావ్యయవాశబ్దాదపి వికల్పరూపా క్రియా ప్రతీయత ఏవేతి చేన్న। హిరుజ్నానేత్యాదిమ్య ఇవ నిపాతవాశబ్దాత్ప్రతీయమానస్య వికల్పార్థస్య క్రియాన్తరాకాఙ్క్షాసత్త్వేన క్రియాన్తరాకాఙ్క్షానుత్థాపకతావచ్ఛేదకరూపేమ ప్రతీత్యభావేన క్రియాత్వాభావాదితి బోధ్యమ్। నను యద్యవ్యయానవ్యయయోరుభయోరపి వాశబ్దయోర్ధాతుత్వమభిప్రేతం స్యాత్తర్హి నార్థనర్దేశేన ప్రయోజనం, యతః స కృతస్తతస్తత్సామర్థ్యాదేవైవమవగమ్యతే యన్నిర్దిష్టార్థానామేవ ధాతుత్వం భవతీతి। గణే చ గతిగన్ధనపోరివ వికల్పార్థస్యానిర్దేశాద్వికల్పార్థకావ్యయవాశబ్స్య ధాతుత్వం న సంభవతీత్యాశఙ్క్య సమాదధాతిన చ గతిగన్ధనేత్యాదినా। నియామక ఇతి। అర్థనిర్దేశసామర్థ్యాన్నిర్దిష్టగత్యాద్యర్థకస్యైవ వాశబ్దస్య ధాతుసంజ్ఞా భవతి, న త్వనిర్దిష్టార్థకస్య వికల్పార్థకవాశబ్దస్యేత్థేవంరీత్యాఽర్థనిర్దేశస్య ధాతుసంజ్ఞానియామకత్వం బోధ్యమ్। అన్యథా తాదృశార్థనిర్దేశో వ్యర్థః స్యాదితి భావః। నియామకత్వం నిరాకరోతితస్యేతి। సత్త్వాద్యర్థనిర్దేశస్యేత్యర్థః। అర్థానాదేశనాదితి। అర్థస్యసత్త్వాదేః, అనాదేశనాత్అనామ్నానాదిత్యర్థః। భాష్యేతి। ముణ్డమిశ్రేతి సూత్రస్థభాష్యేత్యర్థః। ఆధునికత్వలాభాదితి। అర్థనిర్దేశస్యాఽఽధునికభీమసేనాదిభిః పఠితత్వాదిత్వర్థః। భీమసేనాదయో హ్యర్థః హ్యర్థం నిర్దిదిశుః। పాణినిరాచాయస్తు భ్వేధ ఇత్యాద్యపాఠీదితి భాష్యవార్తికయోః స్పష్టమ్। అత ఏవ ధాతుసంజ్ఞాసూత్రే `పరిమాణగ్రహణం కర్తవ్యమియానవధిర్ధాతుసంజ్ఞో భవతీతి వక్తవ్యమ్, కుతో హ్యేతద్భూశబ్దో ధాతుసంజ్ఞో భవతి న పునర్బ్వేధశబ్దః' ఇతి వార్తికం తద్భాష్యం చ సంగచ్ఛతే। అర్థానాదేశనాదిత్యస్య సర్వత్రార్థానాదేశనాదిత్యర్థః। అత ఏవ `ఏవమర్థం ఖల్వప్యాచార్యశ్చిత్రయతి, క్వచిదర్థానాదిశతి క్వచిన్న, ఇతి నమోవరివశ్చిత్ర'ఇతి సూత్రే భాష్య ఉక్తమ్, అత ఏవ చ `కర్ద, ఖుర్ద, గుర్ద, గుద, క్రీడాయామేవ' ఇత్యేవకారస్య ధాతూనామనేకార్థత్వే జ్ఞాపకతోక్తా సంగచ్ఛతే। తస్మాత్క్రియావాచకో ధాతురితి సిద్ధమ్।। 10 ।।

అథ ధాతోర్వ్యాపారవాచకత్వమసహమానో ధాతుత్వలక్షణకుక్షిప్రవిష్టక్రియా చ ధాత్వర్థః ఫలమేవ న తదతిరిక్తో వ్యాపారో నామ కశ్చిదితి మనుతే। తథా చ న భూవాదయ ఇతి సూత్రానుపపత్తిర్ధాతోర్వ్యాపారవాచకత్వే ప్రమాణమితి మీమాంసకాశఙ్కామవతరణికాముఖేనానూద్య నిరాకరోతిధాత్వర్థత్వం క్రియాత్వం చేదితి। అత్రావతరణికాయాం `క్రియా చ ధాత్వర్థ ఏవ ఇత్యనేన ధాత్వర్థత్వమేవ క్రియాత్వమిత్యేవం క్రియాత్వలక్షణమభ్యుపైతి శఙ్కక ఇత్యాశయేనాఽఽహయది క్రియాత్వం ధాత్వర్థత్వమేవేతి। ఏవం క్రియాత్వలక్షణేఽఙ్గీకృతే తత్రాన్యోన్యాశ్రయదోషం వాక్యార్థజ్ఞానప్రతిబన్ధకం ప్రదర్శయతితర్హీత్యాదినా। ధాతుత్వజ్ఞానే ధాత్వర్థత్వరూపక్రియాత్వజ్ఞానం కారణం, క్రియాత్వజ్ఞానే చ క్రిమావాచకత్వరూపధాతుత్వజ్ఞానం కారణం వాచ్యమిత్యన్యోన్యాశ్రయాత్క్రియాత్వం ధాత్వర్థత్వమితి వాక్యాన్న కీదృశోఽప్యర్థబోధ ఉదియాదిత్యర్థః। మూలేధాతుత్వగ్రహే। ధాతుత్వజ్ఞానే। తదర్థత్వేతిధాత్వర్థత్వేత్యర్థః। తదవచ్ఛిన్నేత్యాది। క్రియాత్వావచ్ఛిన్నస్య క్రియారూపార్థస్య యో

వాచకస్తన్నిష్ఠవాచకత్వఘటితం ధాతుత్వజ్ఞానమిత్యర్థః। గ్రహపదమితి। జ్ఞానార్థకగ్రహపదమధ్యాహృత్యేత్యర్థః। యథాశ్రుత ఇతి। గ్రహపదానధ్యాహార ఇత్యర్థః। ఉత్పత్తావితి। యథా బీజాఙ్కురాదేరుత్పత్తావన్యోన్యాశ్రయః। అనాదిత్వాత్తస్య పరిహార ఇత్యన్యత్। యథా వా దేవదత్తస్య యజ్ఞదత్తాద్ యజ్ఞదత్తస్య చ దేవదత్తాదితి పరస్పరస్మాత్పరస్పరస్యోత్పత్తిర్న సంభవతి, పరస్పరోత్పత్తౌ పరస్పరస్య కారణత్వం న సంభవతీతి యావత్। గ్రహే వేతి। హలన్త్యమిత్యత్ర ప్రసిద్ధః సః। యథాఇత్పదార్థజ్ఞానోత్తరమాదిరన్త్యేనేతి హల్సంజ్ఞాసిద్ధిః, హల్సంజ్ఞాసిద్ధ్యుత్తరం చ హలన్త్యమితి ఇత్పదార్థజ్ఞానసిద్ధిరిత్యేవం హలన్త్యమాదిరన్త్యేనేత్యనయోః పరస్పరసాపేక్షత్వేనాన్యోన్యాశ్రయాద్ బోధో న సంభవతి। పరస్పరజ్ఞానే పరస్పరస్య కారణత్వం న సంభవతి। కార్యావ్యవహితనియతపూర్వవర్తిన ఏవ కారణత్వం, తచ్చ దేవదత్తయజ్ఞదత్తయోరిత్పదార్థహల్పదార్థయోశ్చోభయోర్న సంభవతీతి ఉత్పత్తౌ, గ్రహే చైవాన్యోన్యాశ్రయస్య ప్రతిబన్ధకత్వమిత్యర్థః। అసంగత్యాపత్తేరితి। జలప్రవాహస్య నద్యాదేరాధారో భూమిః, మూమేశ్చాఽఽధారో జలమితి భూమిజలయోః పరస్పరమాధారావేయభావః, యథా వా తన్తుషు పటః, పటే తన్తవ ఇతి ద్వివిధవ్యవహారాత్తన్తుపటయోః పరస్పరమాధారాధేయభావేన స్థితిర్దృశ్యతే తద్వత్ప్రకృతే ధాత్వర్థస్య క్రియాత్వే క్రియాత్వస్య ధాత్వర్థత్వే బాధకాభావాన్నిరుక్తస్థలేఽబోధరూపదోషోద్భావనమసమఞ్జసమ్। గ్రహోత్పత్తివ్యతిరిక్తస్థలేఽన్యోన్యాశ్రయస్య ప్రతిబన్ధకత్వాభావేనాదూషకత్వాదితి భావః। అన్యోన్యాశ్రయం పరిహర్తుమాశఙ్కతేన చాన్యతమత్వమితి। యావన్తో ధాతుపదవ్యవహార్యాస్తదన్యతమత్వరూపం ధాతుత్వం `ధాత్వర్థత్వం క్రియాత్వమ్' ఇత్యేతద్ఘటకధాతుత్వం మన్యే। తథా చ నాన్యోన్యాశ్రయసంభవ ఇతి భావః। తదేతత్ప్రత్యాచష్టేవైయర్థ్యాపత్తేరితి। 11.తదన్యతమేతి। ధాతుపదవ్యవహార్యాన్యతమేత్యర్థః।తదన్యతమత్వం పాతుత్వమిత్యఙఅగీకృతే భూవాదయో ధాతవ ఇత్యనుశాసనస్య వైయర్థ్యం స్యాత్। ధాతోః కర్మణ ఇత్యాదౌ తదన్యతమత్వరూపధాతుత్వవతో గ్రహణేనేష్టసిద్ధేరితి భావః। న చ ధాతుపదవ్యవహార్యేత్యేతద్ఘటటకధాతుపదార్థపరిచయార్థం తదావశ్యకమితి వాచ్యమ్। వ్యాపారరూపక్రియావాచకత్వమన్తరా భూవాదయ ఇత్యేతద్వాక్యార్థబోధాసంభవేన ధాతుపదార్థజ్ఞానాసంభవాత్తదన్యతమత్వరూపధాతుత్వస్య సురగురుణాఽపి జ్ఞాతుమశక్యత్వాత్। అత ఏవాభిప్రాయాదాహఅస్తు యథాకరమితి। వ్యాపారసంతాన ఇతి। యథా చుల్ల్యధిశ్రయణమారబ్య చుల్ల్యఽఃశ్రయణపర్యన్తో వ్యాపారసమూహః క్రియేతిపదవాచ్య ఇత్యర్థః। ఏవం భ్వాదిషు సర్వత్ర ధాతుషు క్రియాపదవాచ్యో వ్యాపారసమూహ ఊహ్యః। ఫలవ్యాపారయోర్ధాతురిత్యుక్తత్వాత్। తాదృశక్రియావాచకత్వే సతి భ్వాదిగణపఠితత్వమిత్యేవ భాష్యానసారి ధాతుత్వలక్షణమస్తిత్వత్యర్థః। భూవాదయ ఇతి సూత్రార్థవిషయే శఙ్కతేనను సత్తాదీనితి। సత్తావిక్లిత్త్యాదయో యే ఫలాంశాస్తదన్యతమవాచకత్వే సతి గణపఠితత్వం ధాతుత్వమిత్యర్థః। లక్షణమితి। భూవాదయ ఇతి సూత్రజవాక్యార్థంరూపమిత్యర్థః।

సత్తాదిఫలవాచకత్వేన వాశబ్దసాదృశ్యం గృహ్యతే, న క్రియావాచకత్వేనేతి తాత్పర్యమ్। ఫలాంశాన్యతమవాచకత్వేత్యుపాదానే సూత్రవైయర్థ్యశఙ్కాఽపి నోదేతీతి భావః। నను క్రియావచనో ధాతురితి భాష్యవ్యవహారః కథం సంగమనీయః? ఫలాంశస్య క్రియాత్వాభావాదత ఆహధాత్వర్థత్వాదితి। యత్కించిన్నిష్ఠవ్యాపారాత్మకక్రియాజన్యఫలవాచిత్వాద్ధాత్వర్థఫలస్యాపి గౌణః క్రియాత్వవ్యవహార ఇతి చేన్నైతద్భ్రమిత్యాహఅన్యతమమధ్య ఇత్యాదినా। వికల్పార్థకస్య వికల్పయతీతి ప్రయోగస్య దర్శనాద్వికల్పస్యాప్యన్య తమమధ్యే ప్రవేశావశ్యకత్వేన గణపఠితవాశబ్దసాదృశ్యాద్వికల్పార్థకవేత్యవ్యవస్యాపి భ్వాదిగణే ప్రవేశావశ్యకత్వేన తత్ర ధాతుత్వాతివ్యాప్తేర్దురుద్ధరత్వాదితి భావః।। 11 ।।

శఙ్కతేనన్వితి అస్త్యేవేతి। భ్వాదిగణపఠితత్వే సతి క్రియావాచకత్వస్యైవ ధాతుత్వే ఇత్యర్థః। ఏవకారేణ ఫలమాత్రవాచకత్వస్య వ్యావృత్తిః। క్రియాప్రతీత్యభావాదితి। అస్తి భవతి విద్యతే ఇత్యాదితః సత్తారూపఫలస్యైవ ప్రతీతిర్జాయతే, న తు తదతిరిక్తాయా వ్యాపారరూపక్రియాయాః। అత ఏవ కిం కరోతీతి క్రియాప్రశ్నే పచతీత్యుత్తరవదస్తీత్యుత్తరం న, అస్తీత్యతః క్రియాప్రతీత్యభావాదిత్యర్థః। అధాతుత్వప్రసఙ్గ ఇతి। అస్త్యాదీనాం క్రియావాచకత్వాభావాద్ధాతుత్వం న స్యాదిత్యర్థః। తతశ్చ లడాదిర్న స్యాదత ఆహఅస్త్యాదావితి। ధర్మిభాగేసత్తాదిరూపే ధర్మిణో భాగ ఇత్యర్థః। సత్తాదిఫలరూపధర్మఘటితోఽర్థో ధర్మీ। ధర్మీ చ సకర్మకస్థలే కర్మపదార్థస్తణ్డులాదిః। అకర్మకస్థలే తు ఫలస్య కర్తృనిష్ఠత్వాత్కర్తృపదార్థో దేవదత్తాదిరేవ ధర్మీ బోధ్యః। వస్తుసద్భావ్యం భావనాప్రతీతిజనకం న భవతీత్యత ఆహభావ్యత్వేనేతి। భావనారూపవ్యాపారనిష్పద్యత్వేనేత్యర్థః। వివక్షిత ఇతి। వక్తుమిష్టత్వ ఇత్యర్థః। ఫలనిష్పాదకవ్యాపారస్య జిజ్ఞాసితత్వ ఇతి ఫలితోఽర్థః। తదేవ జిజ్ఞాసాస్థలం ప్రదర్శయితుమాహస తతో గతో న వేతి గమిదాతోర్గత్యర్థాకర్మకేతి కర్తరి క్తః। విభాగానుకూలో వ్యాపారోఽత్ర గమిధాత్వర్థతత్ప్రదేశావిధికవిబాగానుకూలవ్యాపారవాన్న వేతి సంప్రత్యయాత్। తథా చాత్ర ప్రశ్నే పతీయమానాం వ్యాపారవిషయకజిజ్ఞాసాం సత్తానుకూలవ్యాపారకథనద్వారా నివర్తయితుముత్తరమాహమహతా యత్నేనాస్తీతి। ప్రతీయత ఏవేతి। అత్ర యత్నపదోపాదానాద్యత్నజన్యా సత్తేతి కథనాదస్ ధాతోః సత్తానుకూలో వ్యాపారోఽర్థః ప్రతీయత ఏవేత్యర్థః। న గ ఇత్యర్థపర్యవసానాజ్జిజ్ఞాసానివృత్తిర్భవతీత్యస్తీత్యస్య ప్రశ్నోత్తరత్వం చ। సుతరామితి। ఉత్పత్త్యాద్యర్థవివక్షాయామస్త్యాదీనాం వ్యాపారవాచకత్వధ్రౌవ్యమితి శేషః। ఉత్పత్త్యనుకూలవ్యాపారప్రతీతేస్తత్ర సర్వానుభవసిద్ధత్వాత్। సత్తార్థకత్వే క్వచిదేవ వ్యాపారప్రతీతిః, ఉత్పత్త్యాద్యర్థకత్వే తు సర్వత్రైవ వ్యాపారప్రతీతిరితి బోధనాయ సుతరామితి రతబన్తోక్తిః। ఉత్పత్త్యాదీత్యాదిపదేన పరాభవతీత్యత్ర పరాభవస్య సంగ్రహః। అస్త్యాదేరుత్పత్త్యర్థకత్వే రామాయణప్రయోగం ప్రమామయతిరోహితంం ఇతి। ఆసీత్, అభవత్, ఇత్యనయోరుదపద్యతేత్యర్థః। సత్తార్థకత్వేఽనుభవవిరోధః।

వంశావల్యాముత్పత్త్యర్థస్యైవానుభవసిద్ధత్వాదితి భావః। అస్త్యాదేః సత్తాసమానాధికరణవ్యాపారవాచకత్వే ప్రమాణాన్తరమప్యాహకిం చేతి। లడాదివ్యవస్థా న స్యాదితి। అస్త్యాదేర్వ్యాపారావాచకత్వే వర్తమానే లట్, భూతే లుఙ్, భవిష్యతి లృఙ్, ఇత్యేవం లడాదేర్వ్యవస్థా న స్యాదిత్యర్థః। వర్తమానాదికాలవృత్తిత్వేన వివక్షాయాం వర్తమానే లడిత్యాదినా లడాదివిధానాదిత్యర్థః। వర్తమానత్వాదీనాం కాలగతత్వేన సర్వానుభవసిద్ధత్వాద్వర్తమానాదిశబ్దాః కాలవిశేషబోధకాః। తస్యా ఏవేత్యేవకారేణ ఫలం వ్యావర్త్యతే। ఫలే వర్తమానత్వాద్యనన్వయస్య ప్రాగుపపాదనీదితి భావః। తత్రైవ మానమాహక్రియాభేదాయేత్యాది। భేదాయేతి చతుర్థీ తాదర్థ్యే, తుమర్థాదితి వా బోధ్యా। వర్తమానత్వాదివిశిష్టక్రియాయా ఇతరక్రియాతో వ్యావర్తనాయ లడాదిబోధ్యః కాల ఇత్యర్థః। క్రియాభేదాయేత్యస్య సర్వం వాక్యమితి న్యాయేన సావధారణత్వాల్లడాదిబోధ్యః కాలః క్రియాయా ఏవ భేదకః। అతః క్రియాయామేవ కాలాన్వయః। సప్తిఙర్థసంఖ్యా తు సర్వస్య = ఆఖ్యాతప్రతిపదికార్థస్య భేదికేతి వాక్యపదీయార్థః। భూవాదిసూత్రే భాష్యేఽప్యుక్తంనాన్తరేణ క్రియాం భూతభవిష్యద్వర్తమానాః కాలా వ్యజ్యన్తే। అస్త్యాదిభిశ్చాపి భూతభవిష్యద్వర్తమానకాలా వ్యజ్యన్తే' ఇతి। అస్తి, అభూత్, భవిష్యతీతి కాలవిశేషావగమాదితి భావః। తస్మాద్యద్యత్ర క్రియా న స్యాత్తర్హి లడాదికమపి న స్యాదితి బోధ్యమ్। తథా చ భాష్యకారాద్యనుభవ ఏవాస్త్యాదీనాం వ్యాపారవాచకత్వే ప్రమాణమిత్యాశయః। అన్యత్రాశేషభావాదిత్యుత్తరార్ధమవతారయితుం శఙ్కతేనన్వితి। ఏవమితి। ధాతోర్వ్యాపారవాచకత్వే సతీత్యర్థః అశేషభావాదితి। శేషభావఃపృథగ్భావః। భిన్నాదికరణనిష్ఠత్వం, తదభావ ఏకాధికరణనిష్ఠత్వం తస్మాత్, భావనాఫలయోః సామానాధికరణ్యాదిత్యర్థః। సా వ్యాపారరూపా భావనా। తథాస్పష్టం న ప్రకాశతే। తత్స్పష్టత్వ ఇతి। భావనాయాః స్పష్టం ప్రతిభాన ఇత్యర్థః। దోష ఇతి। తథా చ దూరత్వాదికమివ ఫలభావనయోః సామానాధికరణ్యం వ్యాపారరూపభావనాయాః స్పష్టప్రతీతా ప్రతిబన్ధకమిత్యర్థః। ప్రశ్న ఇతి। వ్యాపారవిశేషవిషయకప్రశ్న ఇత్యర్థః। పచతీత్యుత్తరవదితి। పచిధాతోర్వ్యాపారవిశేషవాచిత్వస్య సుప్రసిద్ధత్వాత్తస్య ప్రశ్నోత్తరత్వం యుజ్యత ఇత్యర్థః। ఉత్తరమపి స్యాదితి। అస్త్యాదీనాం వ్యాపారవాచిత్వేఽపి అస్తీత్యస్యోత్తరత్వం నేష్యతే, వ్యాపారసామాన్యవాచిత్వాత్తస్య, కిముత వ్యాపారావాచకత్వ ఇతి శఙ్కాశయః। సిద్ధాన్తీ వ్యాపారసామాన్యవాచిత్వేఽపి తస్యోతరత్వమిష్టమేవేత్యాహఇష్టాపత్తేరితి। తదేవేష్టాపత్తిస్థలం దర్శయతిఆసన్నవినాశమిత్యారభ్యోత్తరస్య సర్వసమతత్వాదిత్యన్తేన। తథా చాస్త్యాదీనాం వ్యాపారవాచకత్వమవశ్యకమితి భావః। ఇతరత్రఆసన్నవినాశభిన్నే। సుస్థతయా నిశ్చిత ఇతి। సత్తానుకూలవ్యాపారనిశ్చయే సతి కిం కరోతీతి ప్రశ్నోఽన్యావిషయక ఏవేత్యవధారణాత్తత్రాస్తీత్యుత్తరం నేత్యర్థః।। 12 ।।

శఙ్కతేనన్వితి। ఏవమితి। అస్యాద్యకర్మకాణాం వ్యాపారరూపభావనావాచకత్వే, ఇత్యర్థః। ఫలనియతత్వాదితి। ఫలానుకూలవ్యాపారస్యైక భావనాశబ్దవాచ్యత్వాఫలస్య భావనాశబ్దార్థకుక్షిప్రవిష్టత్వేన భావనాయాః ఫలనియతత్వగిత్యర్థః। కర్మత్వాదితి।

ప్రకృతధాతూపాత్తప్రధానభూతవ్యాపారప్రయోజ్యఫలాశ్రయస్యేత్యర్థః। క్రియావాచకత్వ ఇతి। అకర్మకాణామపి ఫలానుకూలవ్యాపారవాచకత్వ ఇత్యర్థః। సర్వేషాంసకర్మకాకర్మకోభయేషాం ఫలానుకూలవ్యాపారవాచకపచ్యాదివత్సకర్మకత్వాపత్తిరిత్యాశఙ్కాం మనసికృత్యాఽఽహఫలవ్యాపారయోరితి। నను ఫలవ్యాపారయోరేకవృత్తిత్వస్యాకర్మకతానియామకత్వే గ్రామం గచ్ఛతి, వృక్షం త్యజీత్యత్ర వ్యాపారవత్తజ్జన్యసంయోగవిభాగరూపఫలస్యాపి కర్తృవృత్తిత్వేన ఫలవ్యాపారయోరకనిష్ఠత్వాద్గమ్యాదీనామప్యకర్మకత్వాపత్తిరిత్యనుసంధాయాఽఽహఏకమాత్రనిష్ఠాతాయామ్తి। ఏకేతరావృత్తిత్వే సతి ఏకవృత్తిత్వమేకమాత్రనిష్ఠత్వమిత్యర్థః। ఏకమాత్రేత్యస్య ప్రకృతోపయుక్తం ఫలితార్థమాహభిన్నాధికరణేతి। ఫలవ్యాపారయోర్భిన్నాధికరణవృత్తిత్వాభావే, ఇతి యావత్। మాత్రశబ్దాన్తర్భావస్య ఫలపాహతేన గమ్యాదావితి। నాతివ్యాప్తిరితి। గమ్యాదేరకర్మకత్వవ్యవహారో నేత్యర్థః। ఉక్తలక్షణలక్షితమకర్మకధాతుం దర్శయతియథా భ్వాదిరితి। ధర్మిభేదే, ఇతి। ఫలవ్యాపారౌ ధర్మౌ, తదాశ్రయభూతౌ పదార్థౌ ధర్మిణో, తయోర్భేదే ఫలవ్యాపారాశ్రయయోః పృథక్త్వే ధాతుః సకర్మక ఇత్యర్థః। ఫలవ్యాపారయోరాశ్రయభేదః సకర్మకత్వవ్యవహారప్రయోజక ఇతి భావః। తేన సంయోగతదనుకూలవ్యాపారయోరాశ్రయైక్యేఽపి గమ్యాదౌ నావ్యాప్తిః। అస్ ధాతోః ఫలానుకూలవ్యాపారవాచిత్వే వాక్యపదీయం ప్రమాణయతిఆత్మానమాత్మనేతి। ఆత్మానసత్తామ్। ఆత్మనాస్వేన। బిభ్రత్సత్తానుకూలవ్యాపారవాన్ భవన్నస్తీతి వ్యపదిశ్వతేవ్యవహ్రియతే। తథా చ `డుభృఞ్ ధారణపోషణయోః' ఇతి పాణినిస్మరణాత్స్వధారణానుకూలో వ్యాపారోఽస్తీత్యత్రాప్యవగమ్యతే। స్వత్వం చాత్ర సత్తైవ। మ్రియతౌ సత్తాత్యాగానుకూలవ్యాపారస్యేవాత్ర తద్వైపరీత్యేన సత్తాధారణానూకూలవ్యాపారస్య స్పష్టం ప్రతిపత్తేరితి భావః। నన్వేవమస్తేః సకర్మకత్వం స్యాదిత్యాశఙ్క్య తన్నిరాకరోతితేన కర్మణేతి। స్వధారణరూపఫలాశ్రయభూతేన కర్మణాఽస్తేః సకర్మకత్వం న వక్తవ్యమిత్యర్థః। తత్ర హేతుమాహఫలాంశేనేతి। స్వధారణాత్మకఫలతదనుకూలవ్యాపారయోరేకకర్తృమాత్రనిష్ఠత్వాదిత్యర్థః। నన్వేవమాత్మానం జానాతి, ఇచ్ఛతీత్యాదౌ జ్ఞానేచ్ఛాదిరూపఫలస్యైకకర్తృమాత్రనిష్ఠత్వేన సకర్మకత్వానుపపత్తిమాశఙ్క్య నిరాకర్తుమాహద్వావాత్మానావిత్యాదినా। అయం భావఃఆత్మన ఏకత్వేఽప్యాత్మభేదః కల్ప్యతే। ఏకః శరీరావచ్ఛిన్నోఽపరస్త్వన్తఃకరణావచ్ఛిన్న ఇతి। తయోః కర్మత్వకర్తృత్వే దర్శయతితత్రాన్తరాత్మేత్యాదినా। అన్తరాత్మాఅన్తఃకరణావచ్ఛిన్నః కర్తా వ్యాపారాశ్రయ ఇత్యర్థః। శరీరాత్మాశరీరావచ్ఛిన్నః కర్మఫలాశ్రయ ఇత్యర్థః। ఏవం చౌపాధికభేదమాదాయ ఫలవ్యాపారయోర్భిన్నాధికరణనిష్ఠత్వాక్షతేర్న సకర్మకత్వానుపపత్తిర్నాప్యకర్మకత్వాపత్తిశ్చేతి బోధ్యమ్। ఏవం `ఆత్మానమాత్మనా హన్తి సృజత్యాత్మానమాత్మనా' ఇత్యత్రాప్యౌపాధికభేదసత్త్వాన్న సకర్మకాకర్మకలక్షణావ్యాప్త్యతివ్యాప్తీ ఇతి ద్రష్టవ్యమ్। అవేదమవధేయమ్। ఏవం హి జీవతినృత్యతీత్యాదేః సకర్మకత్వాపత్తిః। ప్రాణధారణగాత్రవిక్షేపాదిరూపఫలస్య తదనుకూలవ్యాపారవ్యధికరణత్వసత్త్వాత్। ధారణస్య ప్రాణనిష్ఠత్వాద్విక్షేపస్య

గాత్రనిష్ఠత్వాద్వ్యాపారస్య చ తద్భిన్నదేవదత్తనిష్ఠత్వాత్ఫలస్య వ్యాపారవ్యధికరణత్వాదిత్యర్థః। తస్మాత్ఫలాశ్రయావాచకత్వే సతి ఫలవ్యధికరణవ్యాపారవాచకత్వమిత్యేవం సకర్మకత్వలక్షణం వాచ్యమ్। తతశ్చ జీవత్యాదేః ఫలవ్యధికరణవ్యాపారవాచకత్వేఽపి `జీవప్రాణధారణే' నృతీ గాత్రవిక్షేపే' స్రంసు ధ్వంసు అధఃపతనే' ఇత్యనుశాసనాత్ఫలాశ్రయాణాం ప్రాణగాత్రాధఃప్రదేశానామపి వాచకత్వేన ఫలాశ్రయావాచకత్వాభావాన్న సకర్మకత్వమితి। అత ఏవాస్తేః స్వధారణానుకూలవ్యాపారార్థకత్వేఽపి స్వరూపఫలాశ్రయవాచకత్వాన్న సకర్మకత్వమితి జ్ఞేయమ్।। 13 ।।

వ్యాపారస్య ధాతువాచ్యత్వే శఙ్కతేనన్వితి। అసత్త్వభూతేతి। క్రియాన్తరాకాఙ్క్షానుత్థాపకతావచ్ఛేదకవైజాత్యరూపసాధ్యత్వేన వ్యాపారరూపక్రియాయా ధాతుత ఉపస్థితౌ సత్యామిత్యర్థః। పాక ఇతి। ఇత్యాదిఘఞన్తస్థలేఽపీత్యర్థః। తత్రప్రత్యయేతి। తేన సాధ్యత్వరూపేణ ప్రతీత్యాపత్తిరిత్యర్థః। నను ఘఞన్తే తథా ప్రతీతిరిష్టైవేతి చేదాహన చేష్టాపత్తిరితి। అనిష్టాపత్తౌ హేతుమాహకృదభిహితేతి। కృత్ప్రత్యయవాచ్యో భావోధాత్వర్థో, ద్రవ్యవత్ద్రవ్యధర్మేణ క్రియాన్తరాకాఙ్క్షోత్థాపకతావచ్ఛేదకవైజాత్యరూపసిద్ధత్వరూపేణ తుల్యం ప్రకాశతే భాసతే, ఇత్యర్థః। భాష్యవిరోధాదితి। నిరుక్తభాష్యాద్భావార్థకకృదన్తాల్లిఙ్గసంఖఅయాద్యన్వయిత్వరూపసిద్ధత్వేనైవ క్రియాయాః ప్రతీతేర్లాభాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽఆఖ్యాతశబ్ద ఇతి। ఆఖ్యాతశబ్ద ఇత్యస్య వివరణమాహపశ్య మృగ ఇత్యాది। తథా చాఽఽఖ్యాతశబ్ద ఇతి బహువ్రీహిః। స చాపి ఆఖ్యాతరూపౌ శబ్దౌ యస్మిన్నిత్యాఖ్యాతశబ్దయోర్ద్వివచనాన్తయోర్బోధ్యః। భాగామ్యామిత్యస్య తిజన్తాభ్యామితి వివరణదర్శనాత్। వాక్యం చాన్యపదార్థః। తత్రైవ తిజన్తద్వయసంభవాత్। అత ఏవ లాఘవేఽపి న కర్మధారయ ఇతి సూచితమ్। ఏవం చాఽఽఖ్యాతశబ్దే ఇత్యస్యతిజన్తసముదాయే ఇత్యర్థః। అపవ్యాఖ్యానమితి। ఆఖ్యాతశబ్దే కర్మధారయం స్వీకృత్య భాగాభ్యామిత్యస్య ప్రకృతిప్రత్యయరూపభాగాభ్యామితి వ్యాఖ్యానమశుద్ధమ్। భాగద్వయసత్త్వాదితి। పచతీత్యత్రాపి ప్రకృతిప్రత్యయరూపభాగద్వయసత్త్వాదిత్యర్థః। తథా చ పాక ఇత్యత్రేవ పచతీత్యత్ర సిద్ధావస్థాపన్నత్వేన క్రియాప్రతీత్యాపత్తేర్భాగద్వయస్య క్రియావాచకత్వాభావేన దృష్టాన్తాసంగత్యాపత్తేశ్చేతి భావః। అన్యే తు సాధ్యత్వసాధనత్వాభ్యాం ప్రతీతిమాత్రేఽయం దృష్టాన్తః। యథా పచతీత్యత్ర తిజన్తే ధాతురూపప్రకృత్య సాధ్యత్వేన స్వార్థో బోధ్యతే, సాధనత్వరూపస్వార్థస్తిఙా, తథా పాక ఇత్యత్ర ధాతునా సాధ్యత్వేన క్రియా ప్రత్యాయ్యతే, ప్రత్యయేన సిద్ధత్వరూపేణేత్యర్థః। ఇదమేవ వ్యాఖ్యానం హేలారాజీయే దృశ్యత ఇత్యాహుః। సాధ్యసాధనరూపతేతి। యథాక్రమం పశ్యభాగేన సాధ్యరూపతా, ధావతిభాగేన సాధనరూపతా యథా శాస్త్రే ప్రకల్పితేత్యర్థః। తత్ర సాధ్యత్వమాహక్రియాన్తరాకాఙ్క్షానుత్థాపకేత్యాది। సాధనత్వం తుకారకత్వేనాన్వయిత్వమితి। అయం భావఃపశ్యేత్యత్ర క్రియాయాః సాధ్యత్వం స్వస్మిన్ కారకాణామన్వయః స్వస్య వా కారకత్వేనాన్యత్రాన్వయిత్వాభావః। ధావతీత్యస్యాః సాధనత్వం తు కారకత్వేనాన్యస్మిన్స్వస్యాన్వయః। ఇత్థం పచతి భవతీత్యత్రాప్యేకకర్తృకా

వర్తమానా యా పచిక్రియా ఏకతత్కర్తృకా వర్తమానా భవనక్రియేతిబోదాత్త్రాప్యూహ్యమ్। ఏవం చ పశ్య మృగో ధావతీత్యాదౌ ఏకమృగాభిన్నాశ్రయికా యా వర్తమానా ధావనక్రియా తద్విషయకం యదిష్టసాధనీభూతం దర్శనం తదనుకూలా భావనేతి బోధ ఇతి। నను ఆఖ్యాతవాచ్యక్రియాయాః కర్తృత్వకర్మత్వస్వీకారే కారకత్వేనాన్యత్రానన్వయిత్వరూపం తస్యా అసత్త్వరూపత్వం భజ్యేతేతిచేన్న। `క్రియా న యుజ్యతే లిఙ్గక్రియానాధారకారకైః। అసత్త్వరూపతా తస్యా ఇయమేవావధార్యతామ్॥ లిఙ్గం చ క్రియానాధారకాణి చ తైః క్రియా న యుజ్యతే, ఇతి హర్యుక్తేః కర్తృత్వకర్మత్వేతరకారకత్వవ్యాప్యరూపేణానన్వయిత్వమసత్త్వరూపత్వమిత్యర్థస్య లాభేన తిఙన్తోపస్థితక్రియాయాః కర్తృత్వకర్మత్వస్వీకారేఽపి అసత్త్వరూపత్వభఙ్గాభావాదిత్యర్థః। స ఘఞాదిష్వితి। పాక ఇత్యాదౌ ప్రకృత్యా సాధ్యావస్థాపన్నా ప్రత్యయేన తు సాధనావస్థాపన్నా క్రియా ప్రతీయత ఇత్యర్థః। నను ధావతీ పశ్యేత్యత్ర క్రియయోర్లిఙ్గసంఖ్యానన్వయిత్వేన పాక ఇత్యత్ర చ లిఙ్గసంఖ్యాన్వయిత్వేనోభయత్ర సామ్యాభావాత్కథం దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికత్వమిత్యత ఆహఇయాన్ పరమితి। ఘఞాద్యుపస్థాప్యేతి। క్రియేత్యర్థః। నైవమితి। యాదృశీ ఘఞాద్యుపస్థాప్యా క్రియా తాదృశీ తిఙన్తోపస్థాప్యా క్రియా న భవతీత్యర్థః। తథా చ వైషమ్యాద్దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికభావో నోపపద్యత ఇతి భావః। దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికభావే హి సర్వాంశేన సాభ్యమపేక్షితమిత్యేవం నైవ నియమః। అన్యథా చన్ద్రముఖాద్యోరపి సర్వాంశేన సామ్యాభావాత్సన స్యాత్। కిం చ సర్వాంశేన సామ్యే దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికభావవిలయ ఏవ। న హి భవతి ఘట ఇవ ఘటః పట ఇవ పట ఇతి। అపి తు కించిదంశనైవ సామ్యమపేక్ష్యతే, తచ్చ ప్రకృతస్థలేఽప్యస్తీత్యాహతథాఽపీతి। తిఙన్తోపస్థాప్యా క్రియా యథా కారకత్వేనాన్యత్రాన్వేతి తథా ఘఞాద్యుపస్థాప్యాఽప్యన్యత్ర కారకత్వేనాన్వేతీతి కారకత్వేనాన్వయిత్వధర్మేణ దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికభావోఽవధేయః। నను పాక ఇత్యాదౌ ప్రకృతిభూతధాతుతః సాధ్యత్వరూపేణ క్రియాప్రతీతౌ కిం ప్రమాణమత ఆహఓదనస్య పాక ఇతీతి। కర్మషష్ఠ్యా మానత్వాదితి। ఘఞ్ప్రకృతిధాతునా ఘఞేవ సిద్ధావస్థాయా ఏవ క్రియాయా అభిధానే కారకాణాం సాధ్యత్వేన ప్రతీయమానార్థ ఏవాన్వయనియమాదోదనస్యాకారకత్వేన తద్వ్యాప్యకర్మసంజ్ఞాయా అసంభవాత్కర్తృకర్మణోరితి షష్ఠ్యనుపపత్తేరేవ ఘఞ్ప్రకృతిభూతధాతోః సాధ్యావస్థాపన్నక్రియావాచకత్వే ప్రమాణత్వాదిత్యాశయః। షష్ఠీముపపాదయితుమాశఙ్కతేన చాధ్యాహృతోతి। అధ్యాహృతాస్తీతి తిఙన్తోపస్థాప్యసాధ్యావస్థక్రియాయాః పాకేన పాకస్య చౌదనేనేతి పరమ్పరయాఽన్వయాత్షష్ఠీ స్యాదిత్యర్థః। తథా చ ఘఞన్తే ధాతుతః సాధ్యావస్థాక్రియాయా అప్రతీతావప్యుపపద్యమానయా షష్ఠ్యా తాదృశధాతోః సాధ్యావస్థక్రియావాచకత్వం కల్పయితుం న యుజ్యత ఇతి చేన్నేత్యాహకృదన్తేన యోగ ఏవేతి। కృత్ప్రత్యయప్రకృతిభూతధాతూపస్థాప్యాక్రేయానిరూపితకర్తృకర్మవాచకాదేవ కర్తృకర్మణోః కృతీత్యనేన షష్ఠీవిధానాదిత్యర్థః। తథా చ కృత్ప్రత్యయప్రకృతిభూతధాతోః సాధ్యావస్థక్రియావాచకత్వమన్తరా సా కర్మషష్ఠీ దుర్లభేతి భావః। నన్వధ్యాహృతతిఙన్తోపస్థితసాధ్యావస్థక్రియయా కృదన్తస్య యోగోఽస్తీతి

తాదృశక్రియాద్వారకః కృదన్తయోగోఽప్యస్తీతి న కర్మషష్ఠ్యనుపపత్తిరిత్యాశయేనాఽఽహన లోకావ్యయేతి। నిషేధాచ్చేతి। అధ్యాహృతలాదేశప్రకృతిభూతదాతూపస్తాప్యక్రియాన్వయే షష్ఠీనిషేధాచ్చేత్యర్థః। `కృద్యోగా చ షష్ఠీ సమస్యతే' ఇతి వచనవిహిత ఓదనపాక ఇతి షష్ఠీసమాసోఽపి కృద్యోగషష్ఠ్యసంభవాన్న స్యాత్పష్ఠ్యన్తస్యోత్తరపదార్థేఽనన్వయేన సామర్థ్యాభావాచ్చేత్యపి బోధ్యమ్। న చ శేషలక్షణషష్ఠ్యైవ వాక్యం సమాసశ్చాస్త్వితి శఙ్క్యమ్। నలపాకః శుణ్ఠీపాక ఇత్యాదౌ నలాదికర్తృత్వాదిప్రకారకబోధస్య సవానుభవసిద్ధస్య విలయాపత్తేః। తస్మాత్కర్మషష్ఠ్యనుపపత్తిరేవ కృదన్తస్థలే ధాతోః సాధ్యావస్తాపన్నక్రియార్థకత్వే ప్రమాణమితి యావత్। నను భావార్థకకృత్ప్రత్యయప్రకృతిభూతధాతోః సాధ్యావస్థాపన్నక్రియావాచకత్వే తన్నిరూపితకర్మత్వస్యేవ కరణత్వస్యాపి సంభవాత్కాష్ఠైః పాక ఇత్యపి స్యాదిత్యాశఙ్క్యేష్టమేవైతదితి పరిహరన్నాహఏవం రీత్యేత్యాదీష్టమేవేత్యన్తమ్। తిఙ్ప్రత్యయేనైవ సాధ్యావస్థఆపన్నత్వేన వ్యాపారరూపభావనాఽబిధీయతే, ఇతి మన్వానా మీమాంసకాః `కాష్ఠైః పాకః' ఇతి ప్రయోగమనేష్టమామనన్తి। ఏవమితి। యథైదనస్య కర్మతాసిద్ధ్యర్థం పాక ఇత్యత్ర సాధ్యావస్థాపన్నవ్యాపారో ధాతునోచ్యతే తథా ఫలాంశోఽపి ధాతునా సాధ్యావస్థాపన్న ఏవోచ్యత ఇత్యర్థః। సాధ్యావస్థైవాసత్త్వావస్థేత్యుచ్యతే వైయాకరణైః। అత ఏవేతి। ఫలస్మాపి అసత్త్వావస్థాపన్నతయా ధాతునోచ్యమానత్వాదేవేత్యర్థః। స్తోకం పచతీతివదితి। విక్లిత్తిరూపఫలస్యాపి వ్యపదేశివద్భావాత్ఫలాశ్రయత్వేన కర్మత్వాత్తత్సమానాధికరణస్తోకాదిశబ్దేభ్యో యథా ద్వితీయా భవతి తథా స్తోకం పాక ఇత్యత్రాపి ధాత్వర్థఫలే సాధ్యత్వేనోపస్థితే సామానాధికరణ్యేనాన్వయాత్స్తోకమితి ద్వితీయా భవతీత్యర్థః। ఉపపద్యత ఇతి। ఫలాంశస్య సత్త్వావస్థాపన్నత్వేనోపస్థితౌ తు కారకాణాం సాధ్యత్వేన ప్రతీయమానార్థ ఏవాన్వయనియమాత్సామానాధికరణ్యేనాన్వయేఽపి సాధ్యత్వేనోపస్థితార్థేఽన్వయాభావాత్స్తోకం పాక ఇతి నోపద్యేతేతి భావః। నన్వేకస్యైవ ధాత్వర్థస్య వురుద్ధసాధ్యత్వసిద్ధత్వాభ్యాం కథం భానమితి చేన్న। యథా సంబన్ధిభేదాదేకస్యైవ పితృత్వం పుత్రత్వం చ తథా ఏకత్రైవ కారకలిఙ్గాదిరూపసంబన్ధిభేదాదుభయోః సంభవేన తయోర్విరోధాభావాదిత్యర్థః। వ్యాపారాన్వయే తు స్తోకః పాక ఇత్యేవ। వ్యాపారస్యాకర్మతయా తద్విశేషణే ద్వితీయాయా అప్రాప్తేః। ఫలాన్వయే ద్వితీయాం బాధిత్వా కర్తృకర్మణోరితి షష్ఠీ తు న శఙ్క్యా। కర్తృసాహచర్యేణ ధాత్వర్థే భేదైనాన్వయికర్మణ ఏవ తత్ర గ్రహణాదితి లఘుఇఞ్జూషాయాం నిరూపితత్వాదిత్యర్థః।। 14 ।।

ఏతదేవేతి। ఏకస్యా ఏవ క్రియాయాః సాధ్యత్వసిద్ధత్వాభ్షాం భానమేవేత్యర్థః। సాధ్యత్వేన క్రియేతి। తత్రతధఇాద్యన్తే। ప్రతీయత ఇతి శేషః। సాధ్యత్వేన క్రియాప్రతీతౌ బోదకమాహధాతురూపేతి। ధాతురూపం నిబన్ధనం నిమిత్తం యస్యా ఇత్యర్థః। శబ్దశక్తిస్వాబావ్యాద్ధాతువాచ్యా క్రియా(ఫలవ్యాపారౌ)సాధ్యత్వేన ప్రతీయత ఇతి యావత్।

ఫలవ్యాపారోభయోః సాధ్యత్వేన ప్రతీతిబోధనాయ క్రియేతి సాధారణశబ్దేన నిర్దేశః। తాన్త్రికైః ఫలవ్యాపారయోః క్రియాశబ్దేన వ్యవహ్రియమాణత్వాత్। సిద్ధభావస్త్వితి। సిద్ధత్వేన ప్రతీతిస్త్విత్యర్థః। ఘఞాదీతి। ఘఞాదిర్నివర్తనం నిమిత్తం యస్యేత్యర్థః। ఘఞాదివాచ్యా క్రియా(ఫలవ్యాపారౌ)సిద్ధత్వేన ప్రతీయత ఇత్యర్థః। ఆదిశబ్దేన క్త్వాతుమున్క్తిన్నాదయో గ్రాహ్యాః। ఘఞాదిభిర్వ్యాపారఫలయోః సిద్ధత్వేన బోధనే ప్రమాణాభావమాశఙ్క్య పరిహరతిన చేత్యాదినా మానత్వాదిత్యన్తేన। పాక ఇత్యుక్త ఇతి। పాక ఇత్యాదిశ్రవణే ధాత్వర్థఘఞర్థక్రియయోరభేదాన్వయే సత్యపి కర్తవ్యో వా నాశనీయో వా తిష్ఠతి వా జాయతే వా రశ్యతి వేత్యాదిజాయమానపాకసాధ్యక్రియాన్తరాకాఙ్క్షాయా ఏవ మానత్వాదిత్యర్థః। ధాతూపస్థాప్యాయామితి। పచతీత్యాదిస్థల ఇత్యర్థః। తదసంభవస్యోక్తత్వాదితి। పచతీత్యుక్తే క్రియావగతౌ పునః క్రియాన్తరాకాఙ్క్షాయా అజాయమానత్వేన క్రియాన్తరాకాఙ్క్షాయా అసంభవస్యోక్తత్వాదిత్యర్థః। క్రియాన్తరాకాఙ్క్షానుత్థాపకతావచ్ఛేదకరూపవత్త్వం సాధ్యత్వమిత్యాదినేతి శేషః। క్రియాన్తరాకాఙ్క్షానుత్థాపకతావచ్ఛేదకరూపేణోపస్థితేఽర్థే క్రియాన్వయాసంభవాత్క్రియాన్తరాకాఙ్క్షాయా అసంభవ ఇతి భావః। అనాపత్తేరితి। ఘఞ్ప్రత్యయేన సాధ్యావస్థాపన్నాయా ఏవ క్రియాప్రా అభిధానే తస్యా లిఙ్గానవయితయా తాదృశధాత్వర్థవిశేషణవాచకస్తోకాదిశబ్దస్యాపి పుంస్త్వానుపపత్త్యా సామాన్యే నపుంసకగిత్యస్యైవాపత్తేరితి భావః। సిద్ధావస్థాపన్నక్రియాయా బోధనే తు తాదృశక్రియాయా లిఙ్గసంఖ్యాద్యన్వయితయా తత్సమానాధికరణస్తోకాదిశబ్దస్యాపి లిఙ్గసంఖ్యాన్వయాత్స్తోకః పాకః, ఇత్యేకత్వం పుంస్త్వం చోపపద్యతే। ఏతదేవ విశదయతితస్మాదితి। ధాత్వర్థాన్వయ ఇతి। ధాత్వర్థఫలాన్వయేస్తోకాదిశబ్దేభ్యో ద్వితీయా నపుంసకలిఙ్గతా చ। ధాత్వర్థవ్యాపారరూపభావనాయామన్వయే జ్యోతిష్టోమేన భక్తిపూర్వం యజేతేతివత్ప్రథమాసంభవేఽపి నపుంసకలిఙ్గమాత్రమ్। ఘఞర్థవ్యాపారాన్వయే తు వ్యాపారస్య కర్మత్వాభావేన ద్వితీయాయా అప్రాప్తేః ప్రాతిపదికార్థేతి ప్రథమా పుంలిఙ్గతా చ। ఘఞర్థఫలస్య పదార్థైకదేశత్వాన్న తత్ర స్తోకాద్యన్వయః। ధాత్వర్థఫలస్య పదార్థైకదేశత్వేఽపి తత్రేతరపదార్థాన్వయో భవత్యేవ। అన్యథా తణ్డులం పచతి స్తోకం పచతి స్తోకం పాక ఇత్యనాపత్తేరిత్యాశయః। ఘఞాదేః శక్తిరితి। లిఙ్గసంఖ్యాద్యన్వయివ్యాపారార్థ, ఇత్యర్థః। ఏతేనేతి। ఘఞాదీనాం సిద్ధావస్థాపన్నవ్యాపారవాచకత్వాఙ్గీకారేణేత్యర్థః। సాధుతామాత్రమితి। మాత్రపదేనార్థాభిధాయకత్వవ్యావృత్త్యా ప్రయోగసాధుత్వమేవేత్యర్థః। అపాస్తంఖణ్డితం భవతీత్యర్థః। నను సిద్ధావస్థవ్యాపారే న ఘఞః శక్తిరభ్యుపేయతేఽపి తు ఘఞన్తస్య, తథా చ ఘఞన్తశక్త్యోపస్థితార్థేఽన్వయే స్తోకః పాక ఇత్యుపపద్యత ఏవేతి కాతన్త్రపరిశిష్టకారా మన్యన్తే, తన్మతమాశఙ్క్య ప్రత్యాచష్టేన చ ఘఞన్తేతి। ఘఞన్తానుపూర్వ్యా ఇతి। సిద్ధావస్థాపన్నవ్యాపారేఽర్థే ఘఞన్తరూపసముదాయశక్తౌ స్వీకృతాయాముభయోరానుపూర్వ్యాః పాకత్వం యాగత్వమిత్యేవంరీత్యా నానాశక్తతావచ్ఛేదకత్వాపత్త్యా గౌరవం భవతీత్యతో లాఘవాద్ `భావే' ఇత్యనుశాసనానురోధాచ్చ ఘఞాదేరేవ తాదృశేఽర్థే శక్తిమభ్యుపేత్య ఘఞత్వాదేరేవ శక్తతావచ్ఛేదకత్వాఙ్గీకారస్యోచితత్వాదిత్యర్థః। నను సముదాయశక్తిర్భవద్భిరప్యఙ్గీకరణీయైవ। అన్యథాఽర్థవత్త్వాభావాత్ప్రాతిపదికసంజ్ఞా న

స్యాత్। కృత్తద్ధితేతి సూత్రేఽర్థవత్పదానువృత్తేః సిద్ధాన్తసంమతత్వాత్। ప్రత్యయార్థస్య ప్రకృత్యర్థ ఏవాన్వయాత్సముదాయశక్త్యభావే విభక్త్యర్థసఙ్ఖ్యాద్యన్వయోఽపి న స్యాదితి సముదాయశక్తేరావశ్యకత్వేఽపి అనుశాసనబలాద్ఘఞోఽపి శక్తిరావశ్యక్యేవ। అన్యథా ణ్వులాదేరపి శక్తిర్న సిద్ధ్యేత్। సముదాయశక్త్యైవ పక్తేత్యాదౌ కర్త్రాద్యర్థబోధసంభవాణ్వులాదేః స్వాతన్త్ర్యేణ శక్త్యభావ ఇష్ట ఇతిచేన్న `కర్తరి కృత్, ఇత్యాద్యనుశాతనవిరుద్ధత్వాత్। జనమేజయతీతి విగ్రహే ణ్యన్తాదేజేః ఖశి ఖశః శిత్త్వాత్సార్వదాతుకత్వేఽపి కర్త్రర్థకత్వాభావాచ్చబనుత్పత్త్యా జనమేజయ ఇత్యసిద్ధయాపత్తేః, ఖశో జిత్త్వేన గుణనిషేధాపత్తేః। తస్మాద్ ఘఞః శక్తిరభ్యుపేయైవ। అత ఏవ కృదభిహితభావ ఇతి భాష్యం సంగచ్ఛతే ఇతి న తద్విరోధ ఇత్యాశయవానాహఇతి దగితి।। 15 ।।

నను యది కారకాణాం వ్యాపార ఏవాన్వయ ఇతి నియమః స్యాచ్చేత్తర్హ్యేవ ఓదనస్యేతి కర్మషష్ఠ్యనురోధేన పాక ఇత్యాదౌ ధాతోర్వ్యాపారవాచకత్వం సిద్ధ్యేన్నాన్యథా, కింతు తాదృశే నియమ ఏవ కిం మానమిత్యాశఙ్క్యాఽఽనన్వేత్యాది। సంబోధనాన్తమితి। సంబోదనాన్తస్యేతి। సంబోధనవిభక్త్యన్తార్థస్యేత్యర్థః। యథా అర్థద్వారకః శబ్దస్య విశేషణత్వాదివ్యవహారస్తథాఽర్థద్వారా సంబోధనాన్తశబ్దస్యైవ వాఽన్వయ ఇత్యర్థః। క్రియాయామితి। ప్రవర్తనావిషయే ధాతువాచ్యవ్యాపారేఽన్వయ ఇత్యర్థః। బ్రూహి దేవదత్తేతి। ఇహ విభక్త్యర్థసంబోధనే దేవదత్తరూపప్రకృత్యర్థనిరూపితం విశేష్యత్వం, బ్రూహితిభాషణక్రియానిరూపితం విశేషణత్వం చేతి సిద్ధాన్తః। `సంబోధనపదం యచ్చ తత్క్రియాయా విశేషణమ్, వ్రజాని దేవదత్తేతి నిఘాతోఽత్ర తథా సతి' ఇతి వాక్యపదీయాత్। సంబోధనస్య క్రియావిశేషణత్వే హేతుమాహనిఘాతానురోధాదితి। ఆఖ్యాతం సవిశేషణం వాక్యమితి వాక్యలక్షణే సవిశేషణమిత్యస్య సాక్షాత్పరమ్పరయా చ యద్వద్విశేషణం తత్సహితమిత్యర్థః। తేనపరమ్పరయేత్యస్యోపాదానేన గభీరాయాం నద్యాం మీనోఽస్తీత్యస్యైకవాక్యత్వం సిధ్యతి। తథా చ దేవదత్తేతి సంబోధనపదస్య బ్రూహీతివచనక్రియాయామన్వయే సత్యేవకవాక్యత్వోపపత్తౌ సత్యాం`ఆమన్త్రితస్య చ'(8119)ఇతి నిఘాతఃఅనుదాత్తః సిధ్యతి నాన్యథేతి భావః। నన్వేకవాక్యత్వాభావేఽపి నిఘాతః కుతో న సిధ్యతీత్యత ఆహసమానవాక్య ఇతి। నిమిత్తనిమిత్తనోరేకవాక్యస్థత్వే సతీత్యర్థః। దేవదత్తస్య సంబోధనే, సంబోధనస్య చ క్రియాయామితి దేవదత్తసంబన్ధిసంబోధనవిషయత్వరూపపరమ్పరాసంబన్ధేన దేవదత్తస్య క్రియాన్వయాన్నిమిత్తనిమిత్తనోరేకవాక్యస్థాత్వమితి భావః। ఏవం చ దేవదత్తసంబన్ధిసంబోధనవిషయస్త్వదభిన్నకర్తృకం భాషణమితి త్వం బ్రూహి దేవదత్తేత్యస్య శాబ్దబోధః। తథా వ్రజాని దేవదత్తత్యస్మాద్దేవదత్తసంబన్ధిసంబోధనవిషయో మత్కర్తృకం వ్రజనమితి వోధః।
కేచిత్తుసంబోధనవిభక్త్యన్తస్యానువాద్యవిషయత్వాదనువాద్యస్య చ విధేయసాకాఙ్క్షత్వాద్విధేయస్య చ క్రియారూపత్వాన్న్వయసిద్ధోఽయం సంబోధనస్య విధేయక్రియాన్వయనియమరూపోఽర్థః। తదుక్తం హరిణాసిద్ధస్యాభిముఖీభావమాత్రం

సంబోధనం విదుః। ప్రాప్తాభిముఖ్యో హ్యర్థత్మా క్రియాసు వినియుజ్యతే। అస్యార్థః
సిద్ధస్యసంబోధ్యతావచ్ఛేదకరూపేణ దేవదత్తత్వాదినా సిద్ధస్య, సంబోధనాత్రాత్పాక్కాలే
సంబోధ్యతావచ్ఛేదకరూపస్యాస్తిత్వమవశ్యమపేక్షితమ్, ఏతేనోద్దేశ్యత్వే బీజం ప్రదర్శితమ్,
సిద్ధం హి లోకే ఉద్దేశ్యత్వేన ప్రసిద్ధమితి భావః। అభిభుఖోభావేతి। సంబోధనమ్।
అభిముఖీకరణం, స్వప్రయుక్తశబ్దబోధ్యాజ్ఞాతార్థగ్రహణే సాదరత్వసంపాదనం,
సాదరత్వసంపత్త్యనుకూలవ్యాపారశ్చ సంబోధనవిభక్త్యన్తశబ్దప్రయోగరూపః।
అభిముఖీభావమాత్రమిత్యనేన ఫలనిర్దేశః, ముఖపరావృత్త్యాదినా సంబోధ్యే యదా
ఫలవత్త్వేనానుమితో భవతి తదా క్రియా విధీయతే, తదాహప్రాప్తాభిముఖ్య ఇతి।
ప్రాప్తమాభిముఖ్యం సాదరత్వం యేన, స ఏవార్థఃఅర్థపూర్ణ ఆత్మా
సంబోధ్యఃస్వనిష్ఠవ్యాపారమయోజ్యో యో బోదానుకూలవ్యాపారాశ్రయః
క్రియాసుబోధనీయక్రియాసు, వినియుజ్యతే ప్రవర్త్యత ఇతి। తథా చ వినియుజ్యత ఇత్యనేన
సంబోధనవిభక్త్యన్తార్థస్య ప్రవర్తనావిషయవ్యాపార ఏవాన్వయ ఇతి స్పష్టమేవ
బోధితమిత్యాశయ ఇత్యాహుః। ఏవం
చస్వప్రయుక్తశబ్దబోధ్యాజ్ఞాతార్థబోధానుకూలవ్యాపారానుకూలవ్యాపారః సంబోధనపదార్థ ఇతి
ఫలితమ్। రామ మాం పాహీత్యత్ర లక్షణసమన్వయఃస్వపదేన రామ మాం
పాహీతివచనప్రయోక్తా కశ్చిద్రామభక్తః। తేన ప్రయుక్తో యః శబ్దఃరామ మామిత్యాదిః,
తద్బోధ్యోఽజ్ఞాతశ్చ యోఽర్థఃమాం పాహీత్యస్యార్థః, తద్బోధానుకూలో
యోఽభిముఖీభావఃసాదరత్వసంపత్తిరూపో రామనిష్ఠో వ్యాపారః, తదనుకూలోభక్తనిష్ఠో రామ
మాం పాహీతి శబ్దప్రయోగరూపో వ్యాపార ఇతి।
సంబోధనవిభక్త్యన్తార్థప్రవర్తనావిషయవ్యాపారయోర్మిథ ఉద్దేశ్యవిధేయభావేనాన్వయః।
అభిగుఖీభవద్రామోద్దేశ్యకప్రవర్తనావిషయో మత్కర్మకం రక్షణమితి బోధః। అన్యే తు
తాదృశేఽజ్ఞాతార్థబోధే ప్రకృత్యర్థస్య సమవేతత్వసంబన్ధేనాన్వయః। తాదృశార్థబోధ ఏవ చ
విషయతాసంబన్ధేన క్రియాయా అన్వయః। తథాచ రామసమవేతాజ్ఞాతార్థబోధవిషయః
ప్రార్థనావిషయమత్కర్మకం రక్షణమితి శాబ్దబోధం వర్ణయన్తి। రక్షణం త్రాణం, తచ్చేష్టలాభం
ప్రతి సాహాయకాచరణం, అనిష్టపరిహారపూర్వకం మదిష్టసంపాదనానుకూలో వ్యాపార
ఇత్యర్థః। క్రియాసు ప్రవర్త్యత ఇత్యుక్తత్వాత్ప్రవర్తనావిషయక్రియాయామేవ
సంబోధనాన్తార్థస్యాన్వయః, స ఏవ చ నిఘాతప్రయోజక ఇత్యవగమ్యతే। తథా చ వ్రజాని
దేవదత్తేత్యత్ర వ్రజనస్య ప్రవర్తనావిషయత్వాభావాత్కథమత్ర బిఘాతసిద్ధేః ఫలత్వేన
కథనమ్। గమనయోగ్యకాలస్య ప్రాప్తివివక్షాయాం ప్రైషాతిసర్గమాప్తకాలేష్వితి లోటః
సత్త్వేనవ్రజానీత్యతో మత్కర్తృకగమనస్య కాలః ప్రాప్త ఇత్యర్థావగమాదితి చేన్న। తత్ర
జానీహీత్యధ్యాహారాత్ప్రవర్తనావిషయత్వేన వివక్షితాయామవబోధక్రియాయాం వ్రజనస్య
కర్మత్వేన, దేవదత్తస్య చోద్దేశ్యత్వేనాన్వయేన సమానవాక్యత్వాక్షతేః। తథా
చాభిముఖీభవద్దేవదత్తోద్దేశ్యకం మత్కర్తృకం ప్రాప్తకాలవ్రజనకర్మకం ప్రవర్తనావిషయో
జ్ఞానమితి హ్యస్మాచ్ఛాబ్దబోధః। న చ జానీహీత్యధ్యాహారే తిజన్తద్వయఘటితవాక్యస్యైకతిజ

వాక్యమితి దరిభాషితం యన్నిఘాతోపయోగ్యేకవాక్యత్వం తదభావేన నిఘాతాసిద్ధిరితి వాచ్యమ్। వ్రజాని దేవదత్త జానీహీతి సముదాయస్య యోఽర్థస్తస్మిన్ వ్రజాని దేవదత్తేత్యస్య వృత్తిర్వాక్యైకదేశన్యాయేన। తథా చ శ్రూయమాణాదేవ తాదృశార్థబోధ ఇతి శ్రూయమాణైకతిఙ్ఘటితత్వేన నిఘాతాసిద్ధిరిత్యాశయాత్। ప్రవిశ పిణ్డీమితి హి వాక్యైకదేశన్యాయస్యోదాహరణమ్। తత్ర `ప్రవిశ గృహం' ఇతి వాక్యస్యార్థే వాక్యైకదేశస్య ప్రవిశేత్యస్య ప్రయోగః, తథా `పిణ్డీం భక్షయ' ఇతి వాక్యస్యార్థే వాక్యైకదేశస్య పిణ్డీమిత్యస్య ప్రయోగః। తథా చ శ్రూయమాణాత్ప్రవిశేత్యేకస్మాదేవ ప్రవిశ గృహమితి వాక్యార్థస్య బోధో జాయతే। అయమేవ చాధ్యాహారపదార్థః। న తు సాక్షాద్గృహం భక్షయేత్యనయోస్తత్ర ప్రయోగ ఆవశ్యకః। ఏవం చైకతిఙ్ వాక్యమితి భాష్యపఠితవార్తికస్య న విరోధః। పచతి భవతి దేవదత్తేతి। అస్య జానీహీతి శేషః। నన్వేకతిఙితి పరిభాషితవాక్యస్యైవ నిఘాతోపయోగిత్వే పచతి భవతి దేవదత్తేత్యస్య తిఙన్తద్వయఘటితత్వేనైకవాక్యత్వాభావాద్దేవదత్తేత్యస్య నిఘాతో న స్యాదత ఆహసూత్రభాష్యోక్తరీత్యేతి। `పచ్యాదయః క్రియా భవతిక్రియాయాః కర్త్ర్యో భవన్తి' ఇతి భూవాదిసూత్రస్థభాష్య`ఆఖ్యాతం సవిశేషణం వాక్యం' ఇతి సమర్థసూత్రస్థభాష్యోక్తరీత్యేత్యర్థః। ఏకవాక్యతాసత్త్వాదితి। తత్ర జానీహీతి ప్రవర్తనావిషయజ్ఞానక్రియాయాం దేవదత్తస్యోద్దేశ్యతయా, పచిక్రియాకర్తృకభవనస్య చ కర్మతయాఽన్వయాదనేకతిఙన్తఘటితసముదాయేఽప్యేకవాక్యతాసత్త్వాదిత్యర్థః। ఏకతిఙ్ వాక్యమితి స్వశాస్త్రీయనిగాతాదికార్యమాత్రోపయోగ్యేవ। ఆఖ్యాతం సవిశేషణమితి తు శాస్త్రలోకసాధారణమితి భావః। తేన పచతి భవతి, పస్య మృగో ధావతీత్యాద్యనేకతిఙన్తఘటితస్థలే, ఏకతిఙిత్యస్యాభావేఽపి న క్షతిః। సమర్థసూత్రస్థభాష్యోక్తేన `ఆఖ్యాతం సవిశేషణమ్' ఇత్యనేన తత్ర సర్వానుభవసిద్ధైకవాక్యత్వస్యోపపత్తేః। స్యాదేవేతి। ఆష్టమికేన `ఆమన్త్రితస్య చ' ఇత్యనేన పదాత్పరస్య సమానవాక్యస్థస్యాఽఽమన్త్రితస్య విహితో నిఘాతో దేవదత్తస్య భవేదేవేత్యర్థః। అభిముఖీభవద్దేవదత్తోద్దేశ్యకం పచిక్రియాకర్తృకభవనకర్మకం ప్రవర్తనావిషయో జ్ఞానమితి హ్యస్మాచ్ఛాబ్దబోధః। ఏవమనేకతిఙన్తఘటితసముదాయస్యైకవాక్యత్వే భాష్యకారసంమతిం ప్రదర్శ్య సూత్రకారసంమతిం ప్రదర్శయితుమాహ`తిఙ్ఙతిఙః' ఇత్యాది। అతిఙన్తాత్పరం తిఙన్తం నిహన్యత ఇతి తదర్థః। తత్ర `పచతి భవతి' ఇతి తిఙన్తద్వయసముదాయే తిఙన్తాత్పరస్య భవతీత్యస్య నిఘాతవారణాయ కృతమతిఙ్గ్రహణం నిరుక్తస్థల ఏకవాక్యత్వాభావేఽనర్థకం సత్తిఙన్తసముదాయోఽప్యేకవాక్యత్వం సూవకారాభిప్రేతామితి సూచయతీతి భావః। తథా చ పచతి భవతి దేవదత్తేత్యత్ర సూత్రకృద్భాష్యకృతోర్మతే నిఘాతః స్యాత్। వార్తికమతే తు న స్యాదిత్యాహఏకతిఙ వాక్యమితీతి। ఏకం తిఙ్తిఙన్తం యత్రేతి బహుప్రీహిః। తథా చైకతిఙన్తఘటితసముదాయో వాక్యమిత్యర్థః। నన్వేకతిఙన్తఘటితసముదాయస్యైకవాక్యత్వే తిష్ఠతి దేవదత్తః, పచతి చైత్ర ఇత్యత్ర దేవదత్తః పచతీత్యనయోరేకవాక్యత్వే తిఙ్ఙతిఙ ఇతి నిఘాతాపత్తిరితి చేన్న। విశేషణవిశిష్టక్రియార్థకత్వం విశేషణం నివేశనీయమ్।

విశేషణవిశిష్టక్రియార్థకైకతిఙన్తఘటితమిత్యర్థః। దేవదత్తస్య తిష్ఠతీత్యనేనాన్వయాత్పచతీత్యస్య చ చైత్రేణ సంబన్ధాద్భిన్నభిన్నవాక్యస్థయోర్దేవదత్తః పచతీత్యనయోః సముదాయస్య విశేషణవిశిష్టక్రియార్థకత్వాభావాదేకవాక్యత్వనిఘాతాపత్త్యోరనుపపత్తేరితి భావః। మతే పరం నేతి। వార్తికకారమత ఏవ నిఘాతో న స్యాదితి మతభేద ఇతి భావః। సంభవతి మతైక్యే మతభేదో న న్యాయ్య ఇత్యభిప్రేత్యాఽఽహవస్తుతస్త్వితి। ఏకతిఙవిశేష్యకమితి। ఏకం తిఙ్తిఙన్తం విశేష్యం ముఖ్యవిశేష్యార్థప్రతిపాదకం యత్రేత్యర్థః। తథా చ ముఖ్యవిశేష్యభూతార్థబోధకైకతిఙన్తఘటితసముదాయో వాక్యమిత్యర్థః। తదభిప్రాయస్యేతి। ఏకతిఙితి వార్తికాభిమాయస్యేత్యర్థః। వైయాకరణభూషణేఽస్మాభిరితి। బహుష్వపి తిఙన్తేషు సాకాఙ్క్షేష్వేకవాక్యతా। తిఙన్తేభ్యో నిఘాతస్య పర్యుదాసస్తథాఽర్థవాన్॥ బహుష్వపి తిఙన్తేషు సాకాఙ్క్షేషు అన్వయయోగ్యతావత్సు సత్సు తత్రైకవాక్యతా భవతీత్యర్థః। యథా పచతి భవాక్షిస్వ, హతశాయికాః శయ్యన్తే, పశ్య మృగో ధావతీత్యాది। బహుషు తిఙన్తేష్వేకవాక్యతాసత్త్వాదేవ తిఙన్తేభ్యః పరస్య తిఙన్తస్య నిఘాతనిషేధః। సార్థక ఇత్యర్థకేనోపర్యుక్తవాక్యపదీయేన కౌణ్డభట్టైరుక్తత్వాదిత్యర్థః। తన్మతేఽపి భవత్యేవేతి। పచతి భవతి దేవదత్త జానీహీతి సముదాయస్య ముఖ్యవిశేష్యభూతార్థబోధకైకతిఙన్తఘటితత్వాద్వార్తికమతేఽపి దేవదత్తేత్యస్య నిఘాతో భవత్యేవేత్యర్థః। ఏవం చ సూత్రవార్తికభాష్యకారాణాం మధ్యే మతభేదో నాస్తీతి భావః।

కృత్వోర్థా ఇతి। అత్ర కృత్వఃపదం కృత్వోర్థతాదృగపరం, కృత్వోర్థసదృశోఽర్థోయేషామితి ఉష్ట్రముఖవత్సమాసః। కృత్వసుజాదిరిత్యర్థః। క్రియాభ్యావృత్తిగణన ఇతి। `ర్సఖ్యాయాః క్రియాభ్యావృత్తిగణనే కృత్వసుచ్' ఇత్యత్ర అభ్యావృత్తిఃజన్మ, ఉత్పత్తిరితి యావత్। ఉపసర్గవశాద్ `వృతు వర్తనే ఇతి ధాతోరుపత్తౌ వృత్తిరితి భావః। క్రియాణాం జన్మన ఉత్పత్తేర్యత్సంఖ్యానం గణనం తత్క్రియాభ్యావృత్తిగణనమిత్యర్థః। క్రియాశ్చ ఏకకర్తృకాస్తుల్యజాతీయా ఏవాపేక్షితాః। భిన్నకర్తృకాసు భిన్నజాతీయాసు చ క్రియాసు అభ్యావృత్తిప్రతీతేరననుభవాత్। ఏవం చ సంఖ్యాశబ్దేభ్యః క్రియాభ్యావృత్తిగణనే వర్తమానేభ్యః స్వార్థే కృత్వసుచ్ ప్రత్యయౌ భవతి ఇతి తదర్థః। పఞ్చకృత్వో భుఙ్క్తే, ఇత్యుదాహరణే నివృత్తభేదాయా ఏకస్యా ఏవ భుజిక్రియాయా ఆవృత్త్యా జనితా ఉత్పత్తయః పఞ్చసంఖ్యయా గణ్యన్తే। ఆవృత్తికృతం గలబిలాధఃసంయోగరూపఫలానేకత్వమిచ్ఛన్ భుజిక్రియాయాః పఞ్చ ఉత్పత్త్యావృత్తీః కరోతి, యథా విక్లిత్తిరూపం ఫలమిచ్ఛంస్తదనుకూలం ఫూత్కారాదివ్యాపారం కరోతి తద్వదిత్యర్థః। గలబిలాధఃసంయోగానుకూలవ్యాపారో భుజిక్రియేతి భావః। ఏవం చ పఞ్చశబ్దస్య పఞ్చసంఖ్యోత్పత్తిపరత్వం సంఖ్యాయాః క్రియాభ్యావృత్తిగణన ఇత్యుక్తిస్వారస్యాత్, ప్రత్యయస్తు తద్ద్యోతకః, పఞ్చసంఖ్యోత్పత్తేశ్చ స్వసమభివ్యాహృతక్రిబాయామేవాన్వయస్యౌచిత్యాత్క్రియాయోగ ఏవ కృత్వసుజాదేః సాధుత్వం లభ్యత ఇత్యభిప్రాయః। ఏవం చ పఞ్చసంఖ్యోత్పత్తికా వర్తమానకాలికా ఏకకర్తృకా భుజిక్రియేతి బోధః। ఏవం సకృత్పచతి, ద్విః పచతీత్యాదావప్యూహ్యమ్। క్రియాయోగ ఏవ

కృత్వసుజాదేః సాధుత్వాదేవ ద్వై ఘటావిత్యాదివద్ద్విర్ఘట ఇత్యాదికం న భవతి క్రియాగణనాభావాదితి బోధ్యమ్।।

కారకామితి। కర్తా కర్మ చేత్యాది కారకషట్కమిత్యర్థః। కారకశబ్దస్య క్రియాపరత్వం దర్శయితుం తద్యౌగికార్థమాహకరోతి కర్తృకర్మాదిబ్యపదేశానితి। అస్యాః క్రియాయా అయం కర్తా, ఇదం కర్మ, ఇదం కరణమిత్యేవం క్రియానిరూపితా ఏవ హి కర్తృకర్మాదిసంజ్ఞా ఇత్యర్థః। క్రియాన్వయినామేవ సంజ్ఞేతి। అయం భావః ధ్రువమపాయేఇత్యాద్యుత్తరసూత్రే `క్రియాయాం' ఇత్యస్యానువృత్తౌ సత్యాం క్రియాయా జనకాకాఙ్క్షతయా తత్ర జనకత్వేన యదపాయే ధ్రువమిత్యస్య సంబన్ధే క్రియమాణే క్రియాజనకమిత్యర్థసంపత్త్యా జనకస్య జన్యాకాఙ్క్షతయా జన్య ఏవ జనకస్యాన్వయ ఉచిత ఇతి క్రియాన్వయినామేవాపాదానాదిసంజ్ఞా ఇత్యర్థ ఇతి। అన్యే తు కరోతి క్రియాం నిర్వర్తయతీతి వ్యుత్పత్తిదర్శనాత్క్రియాజనకత్వం కారకత్వమ్। తచ్చ కర్త్రాదీనాం షణ్ణామప్యస్తి। తత్ర క్రియాజనకమితి జ్ఞాతే కా సా క్రియేత్యాకాఙ్క్షోదయేన క్రియాయాశ్చాపి జనకాకాఙ్క్షతయా యేన యదాకాఙ్క్ష్యతే తత్తేనైవాన్వేతీతి నియమాత్తత్రైవాన్వయో యుక్తః। క్రియాన్వయిత్వం కారకత్వమితి తు న। కారకాణాం భావనాన్వయ ఇత్యస్య క్రియాన్వయినాం క్రియాన్వయ ఇత్యర్థాపత్త్యాఽసంగత్యాపత్తేః। తత్ర ప్రకృతధాతువాచ్యవ్యాపారాశ్రయః కర్తా, ప్రకృతవాత్వర్థప్రధానీభూతవ్యాపారప్రయోజ్యపకృతవాత్వర్థఫలాశ్రయత్వేనోద్దేశ్యం కర్మ, కర్తృనిష్ఠవ్యాపారప్రయోజ్యస్వనిష్ఠవ్యాపారావ్యవధానేన ఫలనిష్పాదకం కరణమ్, సకలక్రియాకర్మసంవన్ధాయ క్రియాయాం యదుద్దేశ్యం తత్సంప్రదానమ్, తత్తత్కర్తృసమవేతతత్తత్క్రియాజ్యప్రకృతధాత్వవాచ్యవిభాగాశ్రయమపాదానమ్, కర్తృకర్మద్వారకఫలవ్యాపారాధారోఽధికరణమ్, ఇతి ప్రాహుః।

ప్రథమో వతిరితి తేన తుల్యం క్రియా చద్వతి। తుల్యమితి క్రియేత్యస్య విశేషణమ్। సామాన్యాభిప్రాయం నపుంసకమ్। తృతీయాన్తాత్తుల్యమిత్యర్థే వతిః స్యాద్యత్తుల్యం సా క్రియా చేదితి తదర్థః। బ్రాహ్మణవదధీతే, ఇత్యుదాహరణమ్। అత్ర బ్రాహ్మణశబ్దస్తత్కర్తృకాధ్యయనపరః, బ్రాహ్మణకర్తృకాధ్యయనతుల్యం క్షత్రియకర్తృకాధ్యయనమితి వోధః। తత్ర తస్యేవేతి వత్యర్థస్య క్రియాన్వయిత్వాభావాత్ప్రథమో వతిరిత్యుక్తమ్। దేవదత్తవన్మైత్రః సున్దర ఇత్యత్ర భవతీత్యధ్యాహార్యమ్। అన్యథా సూత్రే క్రియా చేదితి వ్యర్థమేవ స్యాత్। ఏవం చ వత్యర్థసాదృశ్యస్య క్రియైవాఽఽశ్రయ ఇతి క్రియాయోగ ఏవ ప్రథమవతేః సాధుత్వం లభ్యతే। ధాతుసంబన్ధాధికారేతి। `ధాతుసంబన్ధే ప్రత్యయాః' అత్ర ధాతోః శబ్దస్య ధాతునా శబ్దాన్తరేణ సంబన్ధాసంభవాద్ధాతుపదేన దాత్వర్థో లక్ష్యతే। సంబన్ధస్య చ ద్విష్ఠత్వాద్ధాత్వర్థయోః సంబన్ధ ఇత్యర్థః। తథా చ `ధాతుసంబన్ధే, ఇత్యధికృత్య విహితప్రత్యయానాం క్రియాయోగ ఏవ సాధుత్వం లభ్యతే। యథాయాహి యాహీతీ యాతీత్యత్ర యాధాతోః క్రియాసమభిహారే లోట్, తస్య హ్యాదేశే `క్రియాసమభిహారే ద్వే' ఇతి ద్విత్వం యాతీత్యనుపయోగశ్చ। అత్ర యాహి యాహి, ఇతి లోడన్తార్థస్య యాతీతి తిఙన్తోపస్థితక్రియాయాం సామాన్యవిశేషభావేనాన్వయాత్

`పునః పునరతిశయేన వా యద్యానం తదభిన్న మేకకర్తృకం వర్తమానకాలికం యానమ్' ఇతి బోధః। ఏవం పశ్యన్ యయావిత్యత్ర భూతకాలికదర్శనకర్త్రభిన్నకర్తృకం యానమిత్యర్థః। బృహద్భూషణే తు భోక్తుం పచతీత్యుదాహృతం, తత్ర యద్యపి తుమున్ణ్వులౌం ఇత్యుక్తస్తుమున్ న ధాతుసంబన్ధాదికారే విహితస్తథాఽపి క్రియావాచిన్యుపపద ఏవ విహితత్వాత్క్రియాసంబన్ధనిమిత్తకత్వం తస్యాక్షతమేవేతి నోదాహరణాసంగతిరితి బోధ్యమ్।

నన్వబ్రాహ్మణమానయేత్యాదౌ క్రియాభిన్నేఽప్యన్వయదర్శనాదాహఅసమస్తనఞితి। క్రియయైవాన్వేతీతి శేషః। నను ఘటోఽయం న పట ఇత్యత్రాసమస్తస్యాపి నఞః క్రియాయామనన్వయేన నియమాసంగత్యాపత్తిరిత్యాశయేనాసమస్తనఞిత్యస్య వివక్షితమర్థమాహసమాసాయోగ్య ఇతి। సమాసాయోగ్యత్వమేవ విశదయతిప్రసజ్యేతి। ప్రసజ్యప్రతిషేధశబ్దయోః సుప్సుపేతి సమాసః। ప్రసజ్యఆపాద్య, ప్రతిషేధోనిషేధ ఇత్యర్థః। ప్రసజ్య క్రియాగుణౌ తతః పశ్చాన్నివృత్తిం కరోతీతి మఞ్జూషాయాముక్తత్వాత్। తతస్తమర్థతత్యర్థే తదర్థతీతి ఛప్రత్యయే క్రియాన్వయయోగ్య ఇత్యర్థః। `ప్రసజ్యప్రతిషేధస్తు క్రియయా సహ యత్ర నఞ్' ఇత్యుక్తత్వాత్। తిఙన్తోపస్థితక్రియాన్వయ్యేవ సర్వథా సమాసాయోగ్యః, తిఙన్తేన సమాసనిషేధాదితి భావః। అన్యథా ఉత్తరపదార్థాన్వయేఽప్యబ్రాహ్మణ ఇత్యాదౌ సమాసవికల్పేన పక్షేఽసమస్తత్వాత్క్రియాన్వయనియమస్య వ్యభిచారాపత్తిరిత్యాశయవానాహయథాశ్రుతగ్రహణాయోగాదితి। ఏవం చ వ్యభిచారవారణాయాసమస్తనఞిత్యస్య తిఙన్తోపస్థాప్యక్రియాన్వయీత్యేవార్థో వివక్షితవ్య ఇత్యభిప్రాయః। నను భూతలే ఘటో నాస్తీత్యత్ర ఘటాభావ ఏవ ఘటాభావకర్తృకాస్తిక్రియైవ ప్రతీయతే, న తు ఘటకర్తృకాస్తిక్రియాభావః। న చ భూతలాధికరణకఘటకర్తృకసత్తాభావ ఏవ నఞా బోధ్యత ఇతి వాచ్యమ్। యత్ర భూతలే వర్తమానకాలావచ్ఛేదేన ఘటసంబన్ధాభావస్తత్ర భూతలాధికరణకవర్తమానకాలికసత్తాయా అప్రసిద్ధ్యా తాదృశసత్తాభావబోధనాసంభవాదనుభవవిరోధాచ్చేత్యాశయేన శఙ్కమానో బ్రూతేన చాసమస్తేత్యా ది మానాభావ ఇత్యన్తమ్। సమాధత్తేన త్వం పచసీత్యాది। క్రియాయా ఏవ నిషేధప్రతీతేరితి। యుష్మదాద్యర్థాభిన్నలడర్థకర్తృనిష్ఠవర్తమానకాలికపచిక్రియాభావ ఇతి బోధాదిత్యర్థః। తథా చ తాదృశబోధ ఏవాసమస్తనఞర్థస్య క్రియాన్వయే మానమితి భావః। నఞర్థాభావస్య ప్రతియోగితయా క్రియాన్వయాదేవ యుష్మదాదేస్తిఙ్వాచ్యకారకవాచిత్వరూపసామానాధికరణ్యసత్త్వాత్ప్రథమమధ్యమపురుషా ద్యుపపద్యతే, ఉపపద్యతే చైకవచనద్వివచనాది। నఞర్థస్య ప్రతియోగితయా యుష్మదాద్యర్థాన్వయే తు త్వదభావో మదభావశ్చాస్తీతివత్ న త్వం పచసీత్యాదావపి యుష్మదస్మదోస్తిఙ్వాచ్యకారకవాచిత్వరూపసామానాధికరణ్యస్య విరహాన్మధ్యమోత్తమయోరనుపపత్తిర్ద్వివచనబహువచనానుపపత్తిః ప్రథమపురుషాపత్తిశ్చ స్యాదితి భావః। ఘటో న జాయత ఇత్యత్ర క్రియానిషేధప్రతీతౌ యుక్తిమాహఅత ఏవేతి। జననక్రియాయా అభావప్రతీరేవేత్యర్థః। విద్యమానేఽపి ఘట ఇతి। ఘటస్య

విద్యమానతాదశాయామపీత్యర్థః। ఘటస్య విద్యమానత్వే ఘటాభావబోధనస్యాశక్యతయా తత్ర క్రియానిషేధబోధోఽవశ్యమభ్యుపగన్తవ్య ఇతి భావః। తాదృశప్రయోగ ఇతి। ఘటో న జాయత ఇత్యేతాదృశః ప్రయోగ ఇత్యర్థః। ఘటావస్థితిదశాయాం ఘటే స్వకర్తృకోత్పత్త్యనుకూలవ్యాపారాభావస్య సత్త్వాదితి భావః। అసమస్తనఞర్థాభావస్య ప్రతియోగితయా నామార్థాన్వయే తు ఘటాభావే ఘటనిష్ఠోత్పత్త్యనుకూలవ్యాపారవిరహాత్తాదృశప్రయోగో నైవ స్యాదిత్యాశయః। తథా చేతి। న త్వం పచసీత్యాదావుక్తరీత్యా నఞః క్రియాప్రతియోగికాభావబోధకత్వావశ్యకత్వే చేత్యర్థః। అస్తిత్వాభావ ఏవేతి। ఘటకతృకసత్తాయా ఏవాభావ ఇత్యర్థః। ఏవకారేణ ఘటాభావో వ్యావర్తితః। నను ఘటో న జాయత ఇత్యాదిపూర్వోక్తస్థలేఽనుపపత్త్యా క్రియాప్రతియోగికాభావప్రతీతిస్వీకారేఽపి ఘటో నాస్తీత్యాదౌ ఘటాభావపతీతిరేవ స్వీక్రియతాం బాధకాభావాత్, తథా చ తత్రైవ నఞః క్రియాన్వయనియమభఙ్గ ఇత్యాశఙ్క్య ఘటాభావప్రతీతిస్వీకారే బాధకం ప్రదర్శయతిన హి `ఘటో న జాయతే। ఇత్యాదినా। ఏకత్రోత్పత్తయనుకూలో వ్యాపారో ధాత్వర్థః, అపరత్ర సత్తానుకూలో వ్యాపారః। అనయోర్మధ్యే ధాత్వర్థభేద ఏవ విశేషః, ఏతదతిరిక్తః కశ్చిదపి కియానపి విశేషో నాస్తి। యోఽపి విశేషోఽస్తి సోఽపి నఞర్థాభావప్రతియోగిభేదకల్పనేఽకించిత్కర ఇత్యర్థః। తథా చోభయత్రాపి క్రియాప్రతియోగికాభావ ఇత్యేవమేకరూప ఏవ శాబ్దబోధః। `సంభవత్యేకరూపత్వే రూపభేదో హి దూషణం' ఇతి యుక్తిసిద్ధాభియుక్తోక్తేః। సత్యేవం యది వినా కారణం నఞర్థాభావప్రతియోగిభేదః కల్ప్యేత తర్హి బోధస్యైకరూపత్వం భజ్యేత వైరూప్యం చ స్యాదితి తదేవ వైరూప్యం ఘటో నాస్తీత్యత్ర ఘటాభావప్రతీతిస్వీకారే బాధకమిత్యశయః। నను భూతలే న ఘటః, ఇత్యత్ర క్రియావాచకవ్యాహారవిరహితే వాక్యే భూతలవృత్తిఘటాభావ ఏవ బోధనీయస్తథా చ తత్రైవ క్రియాన్వయనియమభఙ్గోఽత ఆహతథా చ భూతలే నేతి। అస్తీత్యధ్యాహార్యమితి। అస్తిర్భవన్తీపరోఽప్రయుజ్యమానోఽప్యస్తీతి భాష్యాత్। భవన్తీతి లటః సంజ్ఞా, లట్పరోఽస్తిధాతుః ప్రయోక్తవ్య ఇతి తదర్థాదితి భావః। అధ్యాహారే బీజమాహప్రకారతాసంబన్ధేనేతి। నఞర్థాభావనిష్ఠవిశేష్యతానిరూపితప్రకారతాసంబన్ధేన శాబ్దబోధత్వావచ్ఛిన్నం ప్రతి ధాతుజన్యభావనోపస్థితిః కారణమిత్యేవం కార్యకారణభావస్య క్లృప్తత్వాదిత్యర్థః। అత్ర యత్కించిన్నిష్ఠప్రకారతానిరూపితనఞర్థాభావనిష్ఠవిశేష్యతాకశాబ్దబోధజననం కార్యం, తాదృశాభావనిష్ఠప్రకారతానిరూపితనఞర్థాభావనిష్ఠవిశేష్యతాకశాబ్దబోధజననం కార్యం, తాదృశాభావనిష్ఠవిశేష్యతానిరూపితప్రకారతాసంబన్ధావచ్ఛిన్నధాతుజన్యవ్యాపారరూపభావనోపస్థితిః కారణమితి బోధ్యమ్। క్లృప్తత్వాదితి। ఆవశ్యకత్వాదిత్యర్థః। అన్యథా నఞర్థాభావస్య క్రియాన్వయనియమో నోపపద్యేతేతి భావః। శేషమితి। ఆరోపితత్వం నఞ్ద్యోత్యమనేకమిత్యత్రైకవచననియమేన ద్వివచనబహువచనాభావశ్చేత్యాదీత్యర్థః।। 16 ।।

తథా యస్య చ భావేనేతి। యస్య చ భావేనేత్యనేనైతాదృశపదత్రయఘటితం, షష్ఠీ చేత్యనేనైతాదృశపదద్వయఘటితం చ సూత్రం లక్ష్యతే ఇత్యాశయవానాహయస్య చ భావేన భావలక్షణమిత్యత్రేతి, షష్ఠీ చానాదరే, ఇతీతి చ। అత్ర భావశబ్దౌ ధాతువాచ్యక్రియాపరౌ। యన్నిష్ఠక్రియయా క్రియాన్తరం లక్ష్యతే తతః సప్తమీతి తదర్థః। తత ఇత్యస్య జ్ఞాపకక్రియాశ్రయవాచకాదిత్యర్థః। తచ్చ గోపదదుహ్యమానపదయోరప్యస్తీతి ఉభాభ్యామపి సప్తమీ భవతి। జ్ఞాపకత్వం సప్తమ్యర్థః, తస్య చ భావలక్షణమిత్యుక్తేః క్రియాయామేవాన్వయ ఇతి సతిసప్తమ్యాః క్రియాయోగ ఏవ సాధుత్వం లభ్యతే। యథా గోషుదుహ్యమానాసు గత ఇతి। దుహ్యమానానాం గవాం జ్ఞాపకత్వం జ్ఞాప్యత్వం చ గమనక్రియాయాం శబ్దతః ప్రతీయతే తథాఽపి గోగతదోహనక్రియాయాః సాక్షాజ్జ్ఞాపకతా గవాం తు తదాశ్రయతయా। నిర్జ్ఞాతకాలక్రియాయా అనిర్జ్ఞాతకాలక్రియాయాం స్వాధికరణకాలవృత్తిత్వజ్ఞాపకత్వాత్। వర్తమానదోహనవిశిష్టాభిర్గోభిర్జ్ఞాప్యగమనవానితి శాబ్దబోధే గోదోహనకాలే గత ఇతి ఫలితోఽర్థః। ఏవముత్తరసూత్రేఽపీతి రుదతి రుదతో వేత్యాదౌ పుత్రాదివిషయకోఽనాదరోఽధికా భాసత ఇతి జ్ఞేయమ్। తత్స్వరూపంసాధుత్వస్వరూపమ్। వక్ష్యతేఅసాధురనుమానేనేత్యేతద్వ్యాఖ్యానావసర ఇతి శేషః। క్రియయైవేతీతి। ఏవకారోఽయోగవ్యవచ్ఛేదార్థః। అయోగః సంబన్ధాభావః, తస్య వ్యవచ్ఛేదో నివృత్తిః। తథా చ నిరుక్తాష్టకస్య క్రియాయోగ ఏవ సాధుత్వం నాన్యథేత్యర్థః। నను క్రియాశబ్దస్య ధాత్వర్థమాత్రే ప్రసిద్ధేః ఫలాన్వయేనైవోక్తాష్టకస్య సాధుత్వే సతి న భావనాన్వయనియమః సిధ్యతీతి న తదనురోధేన భావనాయాః పాక ఇత్యాదౌ దాతువాచ్యత్వం లభ్యత ఇత్యాశఙ్క్యాఽఽహఅయం భావ ఇతి। భూవాదయో ధాతవః, ఇత్యాదిసూత్రేషు బాహుల్యేన వ్యాపారరూపభావనాయాః క్రియాశబ్దేన వ్యవహారస్య కృతత్వాద్భావనాయాం క్రియాశబ్దో రూఢః। క్రియేత్యాకారకః శబ్దో రూఢ్యా భావనాం ప్రతిపాదయతీత్యర్థః। భావనాయాం క్రియాశబ్దస్య రూఢిసత్త్వే తథాప్రయోగప్రాచుర్యదర్శనమేవ ప్రమాణమిత్యశయేన `ప్రాయశః క్రియాశబ్దేనేత్యుక్తమ్। నను ఫలేఽపి క్రియాశబ్దః ప్రయుక్తో దృశ్యతే, తత్కథం భావనాయామేవ క్రియాశబ్దస్య సాంకేతికీ శక్తిరిత్యుచ్యతే, ఇత్యాశఙ్క్యాఽఽహఫలాంశే క్వాచిత్క ఇతి। క్రియాశబ్దే కృఞః శ చేతి సూత్రేణ కర్మణి శప్రత్యయః। తథా చ క్రియతే భావనారూపవ్యాపారేణోత్పాద్యతే ఇతి వ్యుత్పత్త్యా ఫలే యౌగికోఽయం క్రియాశబ్దః, స చాపి ఫలేం క్వచిదేవ ప్రయుక్తః। క్వాచిత్క ఇత్యనేన ప్రయోగబాహుల్యాభావ ఉక్తః। తేన ఫలాంశే క్రియాశబ్దస్య రూఢ్యభావ ఇత్యుక్తం భవతి। యోగాత్ ప్రకృతిప్రత్యయార్థసంబన్ధాదాగతో యౌగికః। అవయవశక్త్యసహకృతసముదాయశక్తిమాత్రేణార్థప్రతిపాదికా రూఢిః, సముదాయశక్తినిరపేక్షావయవశక్త్యాఽర్థప్రతిపాదికా యోగశక్తిః। అవయవార్థానుసంధానసాపేక్షత్వేన యోగార్థస్య విలమ్బోపస్థితికత్వాద్బహిరఙ్గత్వం, అవయవార్థానుసంధానానపేక్షత్వేన తుఃరూఢ్యర్థస్య శీఘ్రోపస్థితికత్వాదన్తరఙ్గత్వమిత్యన్తరఙ్గత్వంహిరఙ్గభావమూలకేన యోగాద్రూఢిర్బంలీయసీతిన్యాయేన క్రియాశబ్దేన వ్యాపారరూపభావనాయా ఏవ

గ్రహణావశ్యకత్వేన భావనారూపక్రియాన్వయ ఏవాష్టకస్య సాధుత్వం ప్రతిపాద్యతే న తు ఫలాన్వయేనేతి భావ ఇతి। సంజ్ఞాశబ్దస్యేతి। రూఢస్యేత్యర్థః। అనపేక్ష్యేతి। ప్రకృతిప్రత్యయాత్మకావయవార్థమననుసంధాయేత్యర్థః। సంజ్ఞాశబ్దస్య ప్రకృతిప్రత్యయార్థాననుసంధానప్రవృత్తికత్వేన బలీయస్త్వే మీమాంసాధికరణం ప్రమాణీకరోతిఅత ఏవేతి। సంజ్ఞాశబ్దప్రాబల్యాదితి। సాపేక్షప్రవృత్తికశబ్దాపేక్షయా నిరపేక్షప్రవృత్తికశబ్దస్య బలీయస్త్వాదిత్యర్థః। నవమే నిర్ణీతమితి। నవమాధ్యాయే ద్వితీయపాదే పఞ్చమేఽధికరణే రథంతరముత్తరాగ్రన్థపఠితయోరవేర్చోర్గేయమితి నిర్ణీతమిత్యర్థః। తద్ధి ` యద్యోన్యాం గాయతి తదుత్తరయోర్గాయతి' ఇతి వచనే పదాన్తరసాపేక్షత్వపదాన్తరనిరపేక్షత్వాభ్యామర్థప్రతిపాదకయోర్ద్వయోరుత్తరాశబ్దయోర్మధ్యే పదాన్తరనిరపేక్షార్థంప్రతిపాదకోత్తరాశబ్దగ్రహణనిర్ణయాయ ప్రవృత్తమ్। ఛన్దః, ఉత్తరా చేతి ద్వౌ గ్రన్థౌ సమాగానామృక్పాఠార్థం స్తః। తత్ర చ్ఛన్దోనామకే గ్రన్థే నానావిధానాం సామ్నాం యోనిభూతా ఏవర్చః పఠితాః। ఉత్తరాగ్రన్థే తు తృచాత్మకాని సూక్తాని పఠితాని। ఏకస్మింస్తృచే ఛన్దోగతా యోన్యృక్ప్రథమా, ఇతరే ద్వే ఉత్తరే। ఏవం స్థితే ` తదుత్తరయోర్గాయతి' రథంతరయోన్యుత్తరయోర్ఋచోర్గాయతీత్యత్ర ద్వివిధే ఉత్తరే సంభవతః। ఛన్దోగ్రన్థే ` అభిత్వా శూర' ఇతీయమృక్ రథంతరయోనిత్వేన పఠితా। తస్యా ఉపరి ` త్వామిద్ధి హవామహే' ఇత్యాదయో బృహదాదిసామ్నాం యోనయః పఠితాః। ఉత్తరాగ్రన్తే తు ` అభి త్వా శూర' ఇతి సూక్తే తస్యా ఋచ ఊర్ధ్వం ` న త్వా వాఽ అన్యే' ఇత్యేషా సామ్నః కస్యాప్యయోనిభూతా పఠితా। తత్ర చ్ఛన్దోగ్రన్థానుసారేణ బృహదాదిసామాన్తరయోర్యానీ ద్వే ఋచౌ రథంతరస్య స్వయోన్యుత్తరే భవతః। ఉత్తరాగ్రన్థానుసారేణ తృచగతే ద్వితీయతృతీయే ఋచౌ స్వయోన్యుత్తరే భవతః। తత్ర తదుత్తరయోరిత్యత్రత్యోత్తరాశబ్దేన కిం ఛన్దోగ్రన్థానుసారేణ రథంతరయోన్యుత్తరభూతే బృహదాదిసామాన్తరయోర్యోనీ ` త్వామిద్ధి హవామహే' ఇత్యాదీ ద్వే ఋచౌ గ్రాహ్యే, ఉత ఉత్తరాగ్రన్థానుసారేణ రథంతరయోన్యుత్తరే తృచగతే కస్యాపి సామ్నోఽనోనిభూతే ద్వితీయతృతీయే ` న త్వా వాఽ అన్యే' ఇత్యాదీ ద్వే ఋచౌ గ్రాహ్యే, ఇత్యేవం సందేహే ప్రాప్తే సతిద్వివిధో హ్యత్రోత్తరాశబ్దః। తత్రైకో వ్యవస్థావాచీ, అపరశ్చ గ్రన్థవిశేషవాచీ। యశ్చ వ్యవస్థావాచీ సోఽవధ్యంశే నిత్యసాకాఙ్క్షః। ఉత్తరయోరిత్యుక్తే తత్ర కస్మాదిత్యేవమవధఅయాకాఙ్క్షాయా నియమేన జాయమానత్వాత్। తస్మాదవధివాచకపదాన్తరసాపేక్షత్వేనైవాయం స్వార్థప్రతిపాదకః। పదాన్తరానపేక్షాయాం త్వనర్థక ఏవ భవేత్। తదుక్తం శాబరభాష్యేఽస్మిన్నేవాధికరణే` సర్వే హి సంబన్ధిశబ్దాః పదాన్తరమనపేక్షమాణా న కంచిదప్యర్థమాహుః। తస్మాదపేక్షితం పదాన్తరమ్। ఇతరథాఽపరిపూర్ణార్థం వాక్యమనభిధాయకమేవ స్యాత్కస్యాచిదప్యర్థస్య'। సంబన్ధిశబ్దాఃనిత్యం సంబన్ధ్యన్తరసాపేక్షాః। ఉత్తరాశబ్దస్య వైదికప్రయోగాద్గ్రన్థవిశేషే సంజ్ఞాత్వేన వినుయుక్తస్య గ్రహణే తు తస్య పదాన్తరనిరపేక్షత్వాత్కేవలం శ్రవణమాత్రేణైవ పరిపూర్ణస్వార్థబోధకత్వమ్। తదప్యుక్తం తత్రైవ` సంజ్ఞాసంజ్ఞిగ్రహణే న పునః పదాన్తరమపేక్షతే, శ్రుత్యైవ పరిపూర్ణార్థో గృహ్యమాణాసు పదాన్తరాన్తర్యమపేక్షితవ్యం భవతి'

ఇతి। ఏవం చ బృహదాదియోన్యోరుత్తరాశబ్దస్య పూర్వ్యబుక్సాపేక్షత్వాద్యోగికీ ప్రవృత్తిరితి తయోర్బిలమ్బేనోపస్థితిః। ఉత్తరాగ్రన్థే తు తస్య రూఢ్యపరపర్యాయసంజ్ఞాత్వేన ప్రవృత్తిరితి గ్రన్థస్య ఝటిత్యుపస్థితిః। తతశ్చోత్తరాశబ్దేనాత్రోత్తరాగ్రన్థే పఠితయోరేవ శీఘ్రముపస్థితిః కృతేతి తత్రైవ రథంతరం గేయం, న బృహదాదియోనావితి సిద్ధాన్తితమ్। ఏవం చ తత్ర యథా సంబన్ధిశబ్దస్య తత్తత్సంబన్ధిప్రతీతిసాపేక్షప్రవృత్తికత్వేన విలమ్బోపస్థితికత్వాద్దౌర్బల్యం, సంజ్ఞాశబ్దస్య తు నిరపేక్షప్రవృత్తికత్వేన శీఘ్రోపస్థితికత్వాత్ప్రాబల్యం తథా ప్రకృతే యోగార్థప్రతీతిసాపేక్షప్రవృత్తికయౌగికాపేక్షయా సంజ్ఞాశబ్దస్య యోగార్థప్రతీతినిరపేక్షప్రవృత్తికత్వాత్ప్రాబల్యమితి భావః।

నను ఫలస్యాపి `కర్మవత్కర్మణా' ఇతి సూత్రే క్రియాశబ్దేన వ్యవహారాదస్తిభవతివిద్యతిషు సాధ్యత్వేన ప్రతీయమానత్వాత్సత్తాదేరేవ క్రియాత్వోపపాదనాచ్చ పళస్యాపి క్రియాశబ్దేన గ్రహణే బాధకాభావ ఇత్యాశఙ్కయాఽఽహకిం చ ఫలాంశోఽపీతి। వ్యాపారవిశేషణమిత్యర్థః। `ఫలే ప్రధానం వ్యాపారః' ఇత్యుక్త్వాదితి భావః। క్వచిత్తథాభూతానీతి। వ్యాపారవిశేషణానీత్యర్థః। చైత్రస్తణ్డులం పచతీత్యాదౌ కర్తృతిజన్తే కారకాణాం వ్యాపారవిశేషణత్వేన దృష్టత్వాదితి భావః। పక్తేత్యాదౌ కృదన్తే కారకాణాం వ్యాపారం ప్రతి విశేష్యత్వాక్వచిదిత్యుక్తమ్। గుణానాం చేతి। `గుణానాం చ పరార్థత్వాదసంబన్ధః సమత్వాత్స్యాత్'(జై.సూ.3122)అస్యార్థఃగుణానాంవిశేషణానాం, పరార్థత్వాత్విశేష్యోపకారిత్వాత్, సమత్వాత్విశేష్యోపకారిత్వరూపసమానధర్మత్వాత్, తేషాం పరస్పరం సంబన్ధో గుణప్రధానభావేనాన్వయో నస్యాదితి। తథా చ యథా ఫలస్య విశేష్యోపకారిత్వాద్విశేష్యభూతే వ్యాపార ఏవాన్వయస్తథా కారకాణామపి విశేష్యోపకారిత్వాత్సాక్షాత్పరమ్పరయా వా వ్యాపార ఏవాన్వయో, న తు క్వచిదపి ఫలే, విశేషణత్వావిశేషాన్నిరాకాఙ్క్షత్వాచ్చ। కారకత్వస్య క్రియాజనకత్వరూపత్వేన జన్యక్రియాంశ ఏవ తేషాం సాకాఙ్క్షత్వాదితి భావః। ఏతన్న్యాయానుగుణం దృష్టాన్తం స్వయమేవాఽఽహసర్వే సేవకా ఇతి। పరస్పరం గుణప్రధానభావమనాపన్నాః సేవకాః ప్రాధాన్యేన యథా రాజానమేవ సేవన్తే తథా కారకాణ్యపి పరస్పరనిరపేక్షాణీ వ్యాపారమేవ విశేష్యత్వేనాఙ్గీకుర్వతే, న గుణభూతం ఫలాంశమితి న తత్రాన్వయ ఇత్యర్థః। కిం చ కారకాణాం నిత్యపరతన్త్రాణాం విశేష్యాకాఙ్క్షాయాం ధాత్వర్థఫలాంశస్య తథాన్వయయోగ్యతాయామపి తస్యాపి పరతన్త్రస్య విశేష్యాకాఙ్క్షాపూరణసమర్థాయాం వ్యాపారరూపభావనాయామేవాన్వయాఙ్గీకారే లౌకికన్యాయం ప్రదర్శయతినహి భిక్షుక ఇతి। యథా హి లోకవ్యవహారే భిక్షుకో భిక్షుకాన్తరం న యాచతే సతి భిక్షుకాదన్యస్మిన్దాతరీత్యేవం దృశ్యతే తథా కారకాణ్యపి గుణభూతాని గుణభూతం ఫలాంశం విశేష్యతయా నాఙ్గీకుర్వతే, సత్యామగుణభూతాయాం విశేష్యతయాఽఙ్గీకారయోగ్యాయాం వ్యాపారాత్మకభావనాయామిత్యర్థః। మన్వత ఇతి। అనేన న్యాయేన కారకాణాం ఫలాన్వయం విహాయ భావనాన్వయమేవ మీమాంసకా అపి మన్వత ఇత్యర్థః। ఏవం చేతి। కారణాణాం వ్యాపారరూపభావనాయామేవాన్వయ ఇత్యేవం నియమే చేత్యర్థః। యాదృశః కార్యకారణభావః ఫలితస్తం దర్శయతివిశేష్యతయేత్యాది। కారకాదీతి। కాలఫలయోరాదిపదేన గ్రహః। కారకాది,

ప్రకారోవిశేషణం యత్రేత్యేవమీదృశే శాబ్దబోధే జననీయే, విశేష్యతయాకారకాదినిష్ఠవిశేషణతానిరూపితవిశేష్యతాసంబన్ధేన ధాతుజన్యా యా భావనోపస్థితిః సా కారణమిత్యర్థః। చైత్రస్తణ్డులం పచతీత్యత్ర లక్షణసమన్వయఃచైత్రస్యాభేదసంబన్ధేన లడర్థకర్తర్యన్వయః। లడర్థకర్తుశ్చ నిష్ఠత్వసంబన్ధేన భావనాయాంవ్యాపారేఽన్వయః, లడర్థకాలస్యాపి కాలికసంబన్ధేన వ్యాపార ఏవాన్వయః। తథా తణ్డులరూపస్య కర్మణో నిష్ఠత్వసంబన్ధేన విక్లిత్తిరూపే ఫలేఽన్వయః, ఫలస్య చానుకూలతాసంబన్ధేన వ్యాపారేఽన్వయః। చైత్రం ప్రతి లడర్థకర్తా విశేష్యః, వ్యాపారం ప్రతి చ విశేషణమ్। తథా తణ్డులం ప్రతి ఫలం విశేష్యం వ్యాపారం ప్రతి చ విశేషణమ్। తథా చ చైత్రాభిన్నలడర్థకర్తృనిష్ఠః, తణ్డులనిష్ఠవిక్లిత్త్యనుకూలో వర్తమానకాలికో వ్యాపార ఇతి వ్యాపారముఖ్యవిశేష్యకః శాబ్దబోధ ఇత్యర్థః। అత్ర కర్తృకారకస్య వ్యాపారే సాక్షాదన్వయః, కర్మకారకస్య తు ఫలే, ఫలస్య చ సాక్షాద్వ్యాపార ఇతి పరమ్పరయా వ్యాపారే కర్మాన్వయః। యథాఽధికరణకారకస్య కర్తృకర్మద్వారా క్రియాన్వయస్తథా కర్మణోఽపి ఫలద్వారా క్రియాయామేవాన్వయో న తు ఫల ఇతి బోధ్యమ్।

నను యత్ర వ్యాపారస్య ప్రాధాన్యేవ ప్రతీతిః, యథా పచతీత్యాదౌ తిఙన్తే। తత్రోక్తన్యాయేన కారకాణి వ్యాపారమేవ విశేష్యతయాఽఙ్గీకుర్వన్తు నామ, కింతు యత్ర వ్యాపారో గుణభూతస్తత్ర కథం కారకాణి విశేష్యతయా వ్యాపారమఙ్గీకుర్యురత ఆహయత్రాపి పక్తేత్యాది। యత్ర పక్తేత్యాదికర్త్రర్థకతృజాద్యన్తస్థలే ప్రకృతిప్రత్యయార్థయోరితి న్యాయేన కర్తుః ప్రాధాన్యాత్తద్విశేషణీభూతా వ్యాపారరూపా భావనా తత్రాపి। నిరుక్తకార్యకారణభావానుసారేణ విశేషణీభూతభావనాయామేవ కారకాన్వయః। యథా ఓదనస్య పక్తేత్యత్ర ఓదనరూపస్య కర్మణో వ్యాపార ఏవాన్వయో న తు ఫలే। తస్యామేవేత్యేకారేణ ఫలాన్వయస్య వ్యావర్తితత్వాదిత్యర్థః। కిం చ ధాత్వర్థఫలే కారకాన్వయే వాజపేయాధికరణమసంగతం స్యాత్। తద్ధి ప్రథమాధ్యాయస్య చతుర్థపాదే షష్ఠమధికరణమ్। ఫలం ధాత్వర్థః, భావనా ఆఖ్యాతార్థః, ధాత్వర్థస్య చ కరణత్వేన భావనాయామన్వయః। ఏవం స్థితే తత్రేత్థం పూర్వపక్షః `వాజపేయేన స్వారాజ్యకామో యజేత' ఇత్యత్ర వాజపేపంయశబ్దేన గుణో విధీయతే। వాజస్యాన్నస్య పేయం ద్రవీభూతో రస ఇతి వ్యుత్పత్త్యా బాజపేయశబ్దో యవాగూపరః। తథా చ సోమేన యజేతేత్యత్ర సోమరూపగుణ ఇవాత్ర యవాగూరూపో గుణో విధీయతే। న చ వాజపేయరూపగుణవతా యాగేన స్వరాజ్యం భావయేదిత్యర్థలాభాయ వాజపేయశబ్దే మత్వర్థలక్షణాఽఙ్గీకార్యేతి వాచ్యమ్। వాజపేయగుణే స్వారాజ్యఫలే చ యజేస్తన్త్రేణ సంబన్ధే సతి వాజపేయద్రవ్యేణ స్వారాజ్యాయ యతేతేత్యేవమర్థలాభాత్। నను యాగస్య గుణసంబన్ధే సతి వాజపేయగుణేన యాగం కుర్యాదిత్యేవం యాగస్య కర్మకారకత్వం భవతి। తథా యాగేన స్వారాజ్యం భావయోదిత్యేవం యాగస్య ఫలసంబన్ధే కరణకారకత్వం భవతి। తత్కథముభయసంబన్ధ ఇతి చేన్న। యజేః సాధారణత్వేనోభయరూపత్వసంభవాత్। యజేతేత్యత్ర యజధాతునా యాగ ఉక్తః। ప్రత్యయేన భావనోక్తా। తయోస్తు సమభివ్యాహారాత్సంబన్ధమాత్రం గమ్యతే। తచ్చ కర్మత్వకరణత్వయోః సాధారణమ్। న తత్ర

కర్మత్వవాచినీ కరణత్వవాచీనీ వా కాచిదసాధారణీ విభక్తిః శ్రూయతే। అతః సాధారణస్య యజేరుభాభ్యాం యుగపత్సంబన్ధే సతి యథోచితసంబన్ధవిశేషస్తత్ర తత్ర పర్యవస్యతి। ఏవం తన్త్రేణ సంబన్ధాఙ్గీకారే వాజపేయద్రవ్యేన యాగం కుర్యాదిత్యర్థస్య లభ్యమానత్వాద్గుణవిధిత్వేఽపి నాస్తి మత్వర్థలక్షణేతి।

సిద్ధాన్తస్తుయజేస్తన్త్రేణోభయసంబన్ధాఙ్గీకారే యాగే విరుద్ధత్రికద్వయాపత్తిః స్యాత్। తథా హిఉద్దేశ్యత్వమనువాద్యత్వం ముఖ్యత్వం చేతి త్రయాణాం ధర్మాణామేకం త్రికమ్। ఉపాదేయత్వం విధేయత్వం గుణత్వం చేతి త్రయాణాం ధర్మాణామపరంత్రికమ్। ఏతత్త్రికద్వయం మిథః క్రమేణ విరుద్ధమ్। యజేతేత్యత్ర ప్రత్యయవాచ్యమావనాయాః సాధ్యం స్వారాజ్యఫలమ్। సాధనం యాగః। తత్రాఽఽద్యముద్దేశ్యత్వాదిత్రికం సాధ్యభూతస్వారాజ్యఫలనిష్ఠమ్। ద్వితీయముపాదేయత్వాదిత్రికం సాధనభూతయాగనిష్ఠమ్। ఫలముద్దిశ్య యాగ ఉపాదీయతే। ఫలమనూద్య యాగో విధీయతే। ఫలం ప్రధానంముఖ్యం, యాగ ఉపసర్జనం గుణః। ఫలస్యోద్దేశ్యత్వం నామ మానసాపేక్షావిషయత్వమ్। యాగస్యోపాదేయత్వం నామానుష్ఠేయమానత్రమ్। తావుమౌ మనఃశరీరోపాధికో ధర్మౌ। అనువాద్యత్వవిధేయత్వధర్మౌ తు శబ్దోపాధికౌ। జ్ఞాతస్య కథనమనువాదః। అజ్ఞాతస్యానుష్ఠేయత్వకథనం విధిః। ఫలయాగయోః సాధ్యసాధనత్వరూపతయా ప్రధానత్వోపసర్జనత్వే। ఏవం సతి ఫలతత్సాధనయోః స్వారాజ్యయాగయోః స్వభావపర్యాలోచనాయాం యథా ఫలస్యోద్దేశ్యత్వాదిత్రీకం, యాగస్యోపాదేయవత్వాదిత్రికం భవతి। తథా యాగస్య వాజపేయస్య చ సాధ్యసాధనభావపర్యాలోచనాయాం యాగస్యోద్దేశ్యత్వాదిత్రికం, వాజపేయస్యోపాదేపత్వాదిత్రికం చ పర్యవస్యతి। తతః ప్రకృతే యాగస్య సాధనత్వేన సాధ్యత్వేన చేతి ప్రకారద్వయేన ప్రత్యయవాచ్యభావనాయాం యుగపత్తన్త్రేణ సంబన్ధాఙ్గీకారే సాధనత్వమూలకా ఉపాదేయత్వాదయస్త్రయో ధర్మా యాగేఽఙ్గీకర్తవ్యాః। సాధ్యత్వాచ్చ తదానీమేవ తత్రైవ యాగే ఉద్దేశ్యత్వాదయస్త్రయో ధర్మాః ప్రాప్నువన్తి। కిం తూపాదేయత్వాదిభిః సాకం విరోధాదుద్దేశ్యత్వాదయస్త్రయో ధర్మాస్తత్ర తదానీమేవ నాఙ్గీకర్తుం శక్యన్తే। అతోఽత్ర యాగస్య సాధనత్వేన సాధ్యత్వేన చేతి ప్రకారద్వయేన భావనాయాం యుగపత్తన్త్రేణ సంబన్ధో దుర్వచ ఇతి। అస్మిన్నధికరణే ధాత్వర్థఫలస్య యాగస్య కరణత్వేన భావనాయామన్వయే కృతే తత్రైవ యాగే పునః కారకాన్తరాన్వయే విరుద్ధత్రికద్వయాపత్తిర్దోషత్వేనోక్తా। యది విశేషణీభూతే ఘాత్వర్థఫలే కారకాన్తరాన్వయః స్యాత్తర్హి త్రికద్వయాపాత్తిరూపదోషదానమసంగతం స్యాదితి భావః। తస్మాద్విశేషణీభూతే ధాత్వర్థఫలే కారకాణామన్వయో నైవ భవతి కింతు విశేష్యభూతే వ్యాపార ఏవ కారకాన్వయ ఇత్యవశ్యమఙ్గీకార్యమిత్యాశయేనాఽఽహభూషణే ప్రపఞ్చితమితి। ఏవం చ పాక ఇత్యాదావోదనస్యేత్యాదికారకాన్వయసిద్ధయే వ్యాపారరూపభావనాయా ఘఞన్తే ధాతువాచ్యత్వమావశ్యకమితి సిద్ధమ్। ప్రకారాన్తరేణ కారకాణాం వ్యాపారాన్వయనియమం సాధయతామన్యేషాం వైయాకరణానాం మతముపపాదయన్నాహకేచిత్త్విత్యాది।

అన్వయబోధాకాఙ్క్షానివృత్త్యోరితి। అన్వయబోధస్యాऽऽకాఙ్క్షానివృత్తేశ్చేత్యర్థః। అదర్శనాదితి। భూతలే ధట ఇత్యత్ర భూతలాభిన్నమధికరణమేకత్వవిశిష్టో ఘటశ్చేత్యన్వయబోధస్య, దేవదత్తో ఘటమిత్యత్ర ఘటాభిన్నం కర్మేత్యాద్యన్వయబోధస్య చ సంభవేऽపి `సర్వం హి వాక్యం క్రియయా పరిసమాప్యతే' ఇతి న్యాయేన వాక్యద్వయే క్రమేణాస్తిపశ్యతీత్యాదిక్రియామన్తరేణ వాక్యఘటకయావత్పదార్థానాం పరస్పరమన్వయబోధాజననాదాకాఙ్క్షానివృత్తేరప్యదర్శనాదిత్యర్థః। తవద్యతిరేకేణేతి। సత్తాదర్శనాదిక్రియాధ్యాహారేణ వినా నిరుక్తవాక్యద్వయస్య సాధుత్వం న లభ్యత ఇత్యర్థః। ఆహురితి। అనేన తదుక్తావస్వరసః సూచితః। స చాప్యసాధుత్వాంశే। యది తు క్రియాసాకాఙ్క్షావాక్యే సాధుత్వం నేష్యేత తర్హి `గామిత్యుక్తే కర్తా క్రియా చానిర్దిష్టే' ఇత్యాదిభాష్యోక్తేరసాధుతాపత్తేః। వాక్యఘటకయావత్పదార్థానాం మిథోऽన్వయబోధ ఆకాఙ్క్షానివృత్తిశ్చ యోగ్యక్రియాధ్యాహారేమ నిర్వాహ్యే ఇత్యాశయః। ఏతావతా కారకాణాం భావనాన్వయనియమః కథం సిధ్యతీతి చిన్త్యమితి భావః।। 17 ।।

స్వయమిత్యాది। నిరుక్తాష్టకస్య క్రియాన్వయ ఏవ సాధుత్వే యుక్తిముక్త్వేదానీం క్రియానన్వయే ప్రతిబన్దీరూపాం తాం వక్తియది పక్షేऽపి వత్యర్థ ఇతి। యది పక్షేసందిగ్ధసాధ్యవతి పర్వతాదౌ, వత్యర్థఃసాదృశ్యమన్వేతి, కారకంఅధికరణాది, నఞాదిషునఞర్థాభావే, తదితరనామార్థే చ, అన్వేతీతీష్యేత నైయాయికైరిత్యర్థః। తర్హి పుష్పేభ్య ఇత్యత్ర తదితరానామార్థే చ, అన్వేతీతీష్యేత నైయాయికైరిత్యర్థః। తర్హి పుష్పేభ్య ఇత్యత్ర కారకచతుర్థీసిద్ధయే భవద్భిర్వా స్పృహధాతుప్రయోగకల్పనా కృతా సా పరిత్యక్తవ్యా భవతీతి సంక్షిప్తోऽర్థః। పర్వతో వహ్నిమానితి। తేన తుల్యమిత్యనేన క్రియాసాదృశ్యే విహితవతేః క్రియాయామేవాన్వయ ఇత్యేవం న నియమః। మహానసవదితి దృష్టాన్తే నిరుక్తసూత్రేణ విహతవతరేర్థస్య సాదృశ్యస్య పర్వత ఏవాన్వయో, న క్రియాయామ్। యథా మహానసో వహ్నిమాంస్తథా పర్వతోऽపీతి వివరణేన మహానససదృశః పర్వత ఇత్యర్థప్రతీతేర్వత్యర్థసాదృశ్యస్య పర్వత ఏవాన్వయస్య దృష్టత్వాదిత్యర్థః। తథా సప్తమ్యధికరణే చేత్యాదినా విహితసప్తమ్యాదేరర్థస్యాధికరణాదికారకస్య క్రియాయామేవాన్వయ ఇత్యయమపి నియమో న దృశఅయతే। `భూతలే న ఘటః' ఇత్యత్ర భూతలవృత్తిత్వాభావవాన్ ఘటః, అథవా భూతవృత్తిర్ఘటాభావ ఇత్యర్థబోధాత్కారకాధికారవిహితాధికరణస్య నఞర్థాభావ ఏవాన్వయప్రతీతేః, భూతలే ఘట ఇత్యత్ర భూతలాధేయత్వవాన్, భూతలవృత్తిర్వా ఘట ఇత్యర్థబోధాదధికరణకారకస్య నామార్థ ఏవాన్వయపర్యవసానాదిత్యర్థః। ఏవం వత్యర్థసాదృశ్యస్య సప్తమ్యర్థస్యాధికరణకారకస్య చానుశాసనమనాదృత్య నామార్థాన్వయాఙ్గీకారేణ తయోః సాధుత్వం స్వీకురుధ్వే చేత్తదత్యన్తాయుక్తమిత్యాహత్యజ్యతామితి। చతుర్థ్యాః స్పృహీతి। పుష్పేభ్య ఇతి చతుర్థ్యన్తమాత్రప్రయోగే స్పృహయతీతిశబ్దాధ్యాహార ఏవ స్పృహేరీప్సిత ఇతి విహితచతుర్థ్యాః సాధుత్వార్థమనుస్రియతే, న తు తత్సమానార్థకఘాత్వన్తరఘటితపదాధ్యాహారో, నాప్యర్థాధ్యాహారో నైయాయికైస్తత్త్యజ్యతామ్।

అనుశాసనవిరోధస్య తౌల్యాదిత్యర్థః। అర్ధజరతీయమితి। అర్ధం జరత్యా అర్ధజరతీ, తత్సదృశమర్ధజరతీయమ్। సమాసాచ్చ తద్విషయాదితీవార్థే ఛప్రత్యయఇతి వ్యాచక్షతే। కింత్వత్రార్ధజరతీత్యేకదేశిసమాసస్యేవార్థవిషయత్వం కథమితి చిన్త్యమ్। ఏకదేశిసమాసోత్తరం గహాదిత్వాదిదమర్థే ఛ ఇతి వ్యాఖ్యానేఽపి ఏకదేశిసమాసస్య పూర్వపదార్థప్రధానత్వాజ్జరత్యా అర్ధస్యేదమిత్యర్థః స్యాత్స తు నేష్టః, కిం తు జరత్యా అర్ధమిదమిత్యర్ధస్యేదంశబ్దస్య చ సామానాధికరణ్యమభీష్టం న స్యాదతః శివభాగవత ఇత్యత్రేవ యుగపద్వృత్తిః కరణీయా। అత్ర శివభగవచ్ఛబ్దయోః పూర్వం కర్మధారయే కృతే తతస్తద్ధితవృత్తౌ శైవభగవత ఇతి స్యాత్। ఆదౌ తద్ధితవృత్త్యా భాగవతం సంసాధ్య పశ్చాచ్ఛివేన సమాసవివక్షాయాం శివస్య భగవత్యన్వయో న స్యాత్। న్తర్గతత్వేన భగవచ్ఛబ్దార్థస్యైకదేశత్వాత్పదార్థః పదార్థేనేతి న్యాయాత్। అతస్తత్ర శివభగవచ్ఛబ్దయోర్భగవదపత్యార్థయోశ్చ యుగపద్వృత్తిద్వయే కృతే శివస్య భగవతోఽపత్యమితి వృత్త్యర్థావబోధకం వాక్యం భవతి। తద్వజ్జరత్యా అర్ధేనేదమర్థేన చ సంబన్ధవివక్షాయాం యుగపద్వృత్తిద్వయే కృతే జరత్యా ఇదమర్ధమితి వృత్త్యర్థావబోధకవాక్యే ఇదమర్ధశబ్దయోః సామానాధికరణ్యం సిధ్యతి। జరత్యా ఇదమితి జరతీయం, అర్ధం చ తజ్జరతీయం చేతి కర్మధారయే కృత ఇదంత్వేన వివక్షితం యజ్జరతీసంబన్ధి, తదర్ధమిత్యర్థబోధాన్నిరుక్తరీత్యాఽపి అర్ధేదంశబ్దయోః సామానాధికరణ్యం నిర్వోఢుం శక్యమ్। తతశ్చ యథా జరత్యా ఇదమర్ధం కామయతే, ఇదం నేత్యయుక్తం తథా క్వచిత్పాణిన్యనుశాసనమనుస్త్రియతే, క్వచిత్త్యజ్యతే చేత్యేతదప్యర్ధజరతీయసాదృశ్యాదత్యన్తాయుక్తమితి భావః।। 18 ।।

ఏవమితి। యథా నిరుక్తాష్టకస్య క్రియయైవాన్వయస్తథేత్యర్థః। అత్రాఽఽదిశబ్దేన క్త్వాతుమునాదీనాం సంగ్రహః। భావార్థగ్రహణమ్। ఇన్యాదీనామితి। అత్రాఽఽదిశబ్దేన క్త్వాతుమునాదీనాం సంగ్రహః। క్రియయైవేతి। గుణభూతయాఽపి క్రియయైవేత్యర్థః। ఏవకారణం లిఙ్గసంఖఅయాద్యన్వయిద్రవ్యవ్యవచ్ఛేదః। అన్వయః సంబన్ధ ఇత్యర్థః। తదాహఅవిగ్రహా గతాదిస్థా ఇతి। వివిచ్యేతి। విశేషణతామనాపద్యేత్యర్థః। దిశేష్యతయేతి యావత్। న గ్రహణం యస్యా ఇత్యర్థః। ఏతత్ఫలితమాహగుణీభూతేతి ఇతరవిశేషణతాపన్నేత్యర్థః। గ్రామం గత ఇతి। గమ్ధాతోర్గత్యర్థాకర్మకేతి కర్తరిక్తః। ప్రకృతిప్రత్యయార్థయోరితి క్తప్రత్యయార్థః కర్తా విశేష్యః। తద్విశేషణం ప్రకృత్యర్థః పురోదేశసంయోగానుకలో వ్యాపారః। సంయోగానుకూలవ్యాపారాశ్రయ ఇత్యర్థః। తత్ర క్తప్రత్యయార్థకర్తృవిశేషణీభూతవ్యాపారజన్యసంయోగాశ్రయత్వేన కర్మత్వాద్ గ్రామరూపస్య కర్మణో విశేషణీభూతవ్యాపారేణైవాన్వయః, కారకాదిప్రకారకబోధే జననీయే విశేష్యతాసంబన్ధేన ధాతుజన్యభావనోపస్థితేర్హేతుత్వస్య క్లృప్తత్వాత్। తథా చ గ్రామనిష్ఠసంయోగానుకూలవ్యాపారాశ్రయశ్చైత్ర ఇతి బోధః। తథేతి। యథా గ్రామం గత ఇత్యత్ర క్తప్రత్యయార్థకర్తారం ప్రతి విశేషణీభూతా గమనక్రియా గ్రామరూపకర్మణా సంబధ్యతే తథా కృతపూర్వీత్యత్రేన్యర్థకర్తారం ప్రతి విశేషణీభూతా కృధాత్వర్థక్రియా కటరూపకర్మణా

సంబధ్యత ఇత్యర్థః। కృతపూర్వీతి। కటః పూర్వం కృతోఽనేనేతి లౌకికవిగ్రహః। తత్ర పూర్వమితి క్రియావిశేషమణమ్। కృతపూర్వశబ్దయోః సుప్సుపేతి సమాసః। అనేనత్యనువృత్తౌ కృతపూర్వశబ్దాత్ `పూర్వాదినిః, సపూర్వాచ్చ' ఇతి కర్తరీనిప్రత్యయః। తత్ర కరోతిక్రయాపేక్షయా కటస్య కర్మత్వాత్కటమితి ద్వితీయా। నను కృతః కటః పూర్వమనేనేతి విగ్రహే కృతశబ్దస్య పూర్వశబ్దేన సమాసో న సంభవతి। కృతశబ్దస్య కటసాపేక్షత్వేన సామర్థ్యవిరహాత్। సమాసాభావాదేవ చేనరప్యసంభవః। కిం చ కృత ఇతి క్తప్రత్యయేన కటస్య కర్మణోఽభిహతత్వాత్తతో ద్వితీయా న ప్రాప్నోతీతి చేన్న। కృతఅమ్ పూర్వఅమ్ ఇత్యలౌకికవిగ్రహవాక్యే కటస్యాసంనిహితతయా కర్మత్వేనాన్వయాసంభవేన కృఞ్ధాతోస్తదానీమకర్మకతయా కర్మణి క్తప్రత్యయస్యాసంభవే సతి `నపుంసకే భావే క్తః' ఇతి భావే క్తప్రత్యయే సతి కృతశబ్దస్య కటసాపేక్షత్వాభావాత్సమాస ఇనిశ్చ నిర్బాధౌ। కర్మణోఽభిహితత్వాభావాశ్చ। తతశ్చ కృతపూర్వీతి ఇన్నన్తస్య పూర్వకాలికక్రియాకర్తా `పూర్వం కృతవాన్' ఇత్యర్థః పర్యవస్యతి। తతః కర్మత్వవివక్షయా కిం కృతవాన్? ఇతి కర్మజిజ్ఞాసాయాం కటస్య కరోతిక్రియాపేక్షయా కర్మత్వాత్తతో ద్వితీయా। కటనిష్ఠకర్మత్వం చ న క్తప్రత్యయేనాభిహితం, తస్య భావే విధానాత్। నాపీనినా, తస్య కర్తరి విధానాత్। నను కటమిత్యత్ర ద్వితీయాం బాధిత్వా కర్తృకర్మణోరితి షష్ఠీ స్యాత్కృద్యోగసత్త్వాదితి శఙ్క్యమ్। న చ నిష్ఠాయోగే నిషేధాదేవ షష్ఠీ న భవేదితి వాచ్యమ్। `నపుంసకే భావే క్తస్య యోగే షష్ఠ్యా ఉపసంఖఅయానమ్' ఇతి వార్తికవచనేన నిష్ఠాయోగే షష్ఠీనిషేధస్యాత్రాప్రసక్తేరితి చేన్న। తత్ర కృద్గ్రహణసామర్థ్యాద్ వృత్త్యన్తర్భావానాపన్నకృద్యోగస్య షష్ఠీప్రయోజకత్వాఙ్గీకారాత్। ప్రకృతే చ కృతేత్యస్య తద్ధితకవృత్త్యన్తర్భూతత్వాన్న తద్యోగః షష్ఠీప్రయోజకః। తథా చ షష్ఠ్యభావే ఉక్తరీత్యా కర్మణోఽనభిహితత్వాద్ద్వితీయా సులభైవ। ఏవం చ కటం కృతవానిత్యత్రేవ కటమితి కర్మణ ఇత్యర్థకర్తారం ప్రతి విశేషణీభూతయైవ కరోతిక్రియయాఽన్వయః। కారకప్రకారకబోధం ప్రతీత్యాదినిరుక్తకార్యకారణభావానుసారాదిత్యర్థః। కటనిష్ఠోత్పత్త్యనుకూలపూర్వకాలికక్రియాకర్తేతి, ఏకకటాభిన్నాశ్రయికా యోత్పత్తిస్తదనుకూలవ్యాపారవానితి కృతపూర్వీకటమిత్యస్మాద్బోధః। ఇన్యాదిభిరితి। ఇన్యాద్యర్థకర్త్రాదిభిర్గుణభూతేతి యోజనా। ఇన్యర్థంకర్తారం ప్రతి గుణభూతా కరోతిక్రియా కటకర్మణా సంబధ్యత ధ్దతి యావత్। అథవా స్వవాచకప్రకృతికక్తప్రత్యయార్థం ప్రతి విశేషణభూతా కరోతిక్రియా ఇన్యర్థకర్త్రా సంబధ్యతే, ఇతి వ్యాఖ్యేయమ్। స్వంక్రియా, తద్వాచకః కృఘాతుః, తత్ప్రకృతికః క్తప్రత్యయః, తదర్థో భావః, స చ లిఙ్గసంఖ్యాద్యన్వితస్తం ప్రతి గుణభూతా కరోతిక్రియేతి లక్షణసంగతిః। క్తప్రత్యయార్థభావనిరూపితవిశేషణబూతకరోతిక్రియానిరూపితమిత్యర్థస్య కర్తృత్వమితి యావత్। తేన `కర్త్రాదౌ విహితానామిన్యాదీనాం క్రియయైవాన్వయః' ఇత్యవతరణగ్రన్థానుగుణ్యం భవతీతి భావః। నను గత ఇత్యాదౌ కృద్వృత్తిసత్త్వేన వృత్తౌ చైకార్థీభావరూపసముదాయశక్త్యఙ్గీకారేణ గతపదార్థైకదేశగమనక్రియాయాం

గ్రామాదికర్మణామన్వయో దుర్వచః, తత్ర గమనక్రియాయాః పదార్థైకదేశత్వాదిత్యాశఙ్కతేన చేత్యాది। వృత్తిమాత్ర ఇతి। మాత్రం కార్త్స్న్యేఽవధారణ ఇతి కోశాన్మాత్రశబ్దోఽత్ర కృత్స్నార్థకః। కృత్స్నవృత్తిష్విత్యర్థః। వక్ష్యమాణత్వాదితి। సమాసే ఖలు భిన్నైవ శక్తిఃఇత్యనేన వృత్తిమాత్రోపలక్షకసమాసగ్రహణాత్కృత్తద్ధితసమాసైకశేషసనాద్యన్తధాతురూపాసు పఞ్చస్వపి వృత్తిష్వేకార్థీభావరూపాయాః సముదాయశక్తేర్వక్ష్యమాణత్వాదిత్యర్థః। కథం తత్రాన్వయ ఇతి। పదార్థః పదార్థేనాన్వేతి న తు పదార్థైకదేశేనేతి నియమాత్పదార్థైకదేశవ్యాపారే గ్రామకర్మణోఽన్వయః కథమిత్యాక్షేప ఇత్యర్థః। తథా చాసంగతమిదం దృష్టాన్తోపన్యసనమితి భావః। సమాధత్తేనిత్యసాపేక్షేష్విత్యాది। నిత్యం సంబన్ధ్యన్తరసాపేక్షేషు శబ్దేషు ఉపసర్జనతయా వృత్తిఘటకేషు సత్స్వపి తేషు వృత్త్యేకదేశభూతేష్వేవ తన్నిరూపితవిశేషణస్య దేవదత్తాదేరన్వయో భవతి। ఏకదేశాన్వయేఽపి దేవదత్తస్య యోగురుస్తత్కులమిత్యర్థబోధజనకత్వాత్। ఏవం చైకదేశాన్వయప్రతిబన్ధకం తస్య తాదృశార్థబోధాజనకత్వం, యథా ఋద్ధస్య రాజపురుష ఇత్యత్ర ఋద్ధస్య రాజ్ఞ్యన్వయేఽపి ఋద్ధో యోరాజా, ఋద్ధస్య యో రాజేతి వేత్యర్థబోధాజననమ్। రాజ్ఞో యః పురుషః స ఋద్ధసంబన్ధీత్యేవ తత్ర బోధాత్। తచ్చ ప్రతిబన్ధకం నిత్యసాపేక్షేషు నాస్తీత్యర్థః। తదుక్తం వాక్యపదీయేసంబన్ధిశబ్దః సాపేక్షో నిత్యం సర్వః సమస్యతే। వాక్యవత్సా వ్యపేక్షా హి వృత్తావపి న హీయతే।। ఇతి। హి యతో దేవదత్తస్య గురోః కులమితి వాక్యే యా వ్యపేక్షాఆకాఙ్క్షా సా వృత్తావపి న హీనా భవతి, న నివర్తతే, అతో నిత్యసాపేక్షః శబ్దః సమస్యతే, సమాసఘటకే చ తస్మిన్విశేషణాన్వయో భవతి, భవతి చ దేవదత్తస్య యో గురురిత్యాద్యర్థబోఘః, తాదృశార్థబోధానన్తరమేవాఽఽకాఙ్క్షానివృత్తేరితి తదర్థః। ఏతత్సర్వమనుసంధాయాఽఽహదేవదత్తస్య గురుకులమితి। గురుత్వస్య శిష్యమన్తరాఽనుపపద్యమానత్వాద్ గురుః శిష్యాంశే నిత్యసాపేక్షః। శిష్యశ్చాత్ర దేవదత్తః। తస్య చ పదార్థైకదేశే గురావన్వయే భవతి తతోఽపేక్షితార్థబోధ ఇతి పదార్థః పదార్థేనేతి నియమో నిత్యసాపేక్షవ్యతిరిక్తవిషయ ఇత్యాశయః। కేచిజ్జరన్నైయాయికా న సమాసే శక్తి, నాపి సమాసే పూర్వపదే లక్షణామఙ్గీకుర్వతే। కింతు రాజపురుష ఇత్యత్ర పురుషపదం రాజసంబన్ధిపురుషపరం రాజపదం తాత్పర్యగ్రాహకమిత్యేవముత్తరపదలక్షణాం వదన్తి। తద్రీత్యాఽత్ర గురుర్న పదార్థైకదేశ ఇతి తత్ర విశేషణాన్వయస్య సాహజికత్వాన్నాయం దృష్టాన్త ఇత్యతో దృష్టాన్తాన్తరం దర్శయతిచైత్రస్య నప్తేతి। జన్యశరీరజన్యశరీరం నప్తృపదార్థః। చైత్రః పితామహః, తత్పుత్రో వైశాఖః, తత్పుత్రో జ్యేష్ఠః। తత్ర చైవాజన్యశరీరం వైశాఖస్య, వైశాఖజన్యశరీరం చ జ్యేష్ఠస్యేతి జ్యేష్ఠశ్చైత్రస్య నప్తా పౌత్ర ఇత్యర్థః। తత్ర జన్యశరీరజన్యశరీరరూపనప్తృపదార్థైకదేశే జన్యత్వే చైత్రస్యేతి షష్ఠ్యన్తార్థస్య స్వనిరూపితత్వాదిసంబన్ధేనాన్వయః। చైత్రనిరూపితజన్యత్వవచ్ఛరీరజన్యశరీరమిత్యర్థః। నన్వత్రాపి చైత్రస్యేతి షష్ఠ్యన్తార్థస్య న నప్తృపదార్థైకదేశే జన్యత్వేఽన్వయః, కిం తు స్వజన్యజన్యత్వసంబన్ధేన నప్తృపదార్థవిశేష్యభూతే శరీర ఏవాన్వయః। జన్యజన్యత్వసంబన్ధార్థికా షష్ఠీత్యర్థః। తథా చ చైత్రజన్యజన్యత్వవచ్ఛశరీరమితి బోధః। అత

ఆహ ఇత్యాదావితి। ఆదిపదాద్ ఘటాదన్యః, ఘటాత్పృథగిత్యాదిపరిగ్రహః। అన్యపదార్థైకదేశే భేదే పఞ్చమ్యన్తార్థఘటప్రతియోగిత్వస్యాన్వయః। ఘటప్రతియోగికభేదవానిత్యర్థః। తథా పృథక్పదార్థైకదేశే పృథక్త్వే పఞ్చమ్యన్తార్థఘటావధిత్వస్యాన్వయః। ఘటావధికపార్థక్యవానితి బోధః। యద్యపి సర్వత్రైవైకదేశఘటితపరమ్పరాసంబన్ధేనాన్వయ ఇతి భాష్య ఉక్తమ్। తదుక్తం హరిణాసముదాయేన సంబన్ధో యేషాం గురుకులాదినా। సంస్పృశ్యావయవాంస్తే తు యుజ్యన్తే తద్వతా సహ।। ఇతి। యేషామర్థానాం గురుకులాదిరూపసముదాయేన సంబన్ధః,(ఏతేన ఏకదేశఘటితత్వరూపపరమ్పరాసంబన్ధోఽర్థో దేవదత్తాద్యుత్తరషష్ఠ్యా ఇతి సూచితమ్)తేఽప్యర్థా అవయవాన్ గుర్వాదీన్ సంస్పృశ్య సంబధ్య తద్వతాఅవయవవతా సముదాయేన గురుకులాదినా యుజ్యన్త ఇతి తదర్థాత్। అవయవాన్ సంస్పృశ్యేతి వదతాఽత్రాపి పక్షేఽవయవానాం విశేషమసంబన్ధలాభః సూచితః। తథాఽప్యుక్తస్థలే ఏకదేశ ఏవాఽఽకాఙ్క్షాసత్త్వాదనుభవానురోధాచ్చైకదేశాన్వయపక్ష ఏవాఙ్గీకృతః। అత ఏవ దేవదత్తస్య గురుకులమిత్యాదివాక్యజన్యశాబ్దబోధోత్తరం గురుర్దేవదత్తీయో న వా, జన్యత్వం చైత్రీయం న వేత్యాదిసంశయానుత్పత్తిశ్చాఽఽఞ్జస్యేన సంగచ్ఛతే। ఏవం చ నిరుక్తోదాహరణేషు యథా పదార్థైకదేశేఽపి గుర్వాదౌ విశేషణస్య దేవదత్తాదేరన్వయోఽభ్యుపగతస్తథా పదార్థైకదేశే గుణభూతభావనాయామేవ గ్రామాదికర్మణామన్వయాభ్యుపగమే బాధకాభావ ఇత్యాశయః। ఉక్తమర్థమన్యత్రాప్యతిదిశతిఏవమితి। యథా గతపదార్థైకదేశగుణభూతక్రియాయాం గ్రామాదికర్మణామన్వయస్తథా భోక్తుం పాక ఇత్యాదావపి పాక ఇత్యత్ర కృద్వృత్తిసత్త్వేన పాకపదార్థైకదేశాసత్త్వభూతగుణక్రియాయాం తుమునోఽన్వయ ఇత్యర్థః। భోక్తుం పాక ఇతి। తుమున్ణ్వులౌ క్రియాయామితి సూత్రేణ విహితస్య తుమునః। క్రియాయోగ ఏవ విధానాదసత్త్వభూతధాతూపస్థాప్యక్రియాయామన్వయాత్సాధుత్వమిత్యర్థః। భుక్త్వా పాక ఇతి। సమానకర్తృకయోః క్రియయోర్మధ్యే పూర్వకాలసంబన్ధిక్రియావాచకాత్క్త్వేత్యర్థకసమానకర్తృకయోరితి సూత్రేణ విధుత్వం బోధ్యమ్। అత్ర ధాతుసంబన్ధాధికారాత్రిక్పయోరితి లబ్ధమ్। `అవ్యయకృతో మావే' ఇతి వార్తికాద్భావ ఏవార్థస్తుమునాదేః। అవేదం బోధ్యమ్పాక ఇత్యాదిఘఞన్తే ప్రకృతిప్రత్యయభాగాభ్యాం విశేషణవిశేష్యభావాపన్నాసత్త్వసత్తవస్వభావే ద్వే క్రియే ప్రతిపాద్యేతే। ప్రకృతిభాగేనాసత్త్వస్వభావా క్రియా, ప్రత్యయభాగేన చ సత్త్వస్వభావా క్రియోపస్థాప్యభోక్తుం, భుక్త్వా, ఇత్యత్ర ప్రకృతిప్రత్యయార్థయోః క్రియయోర్వ్యశేషణవిశేష్యభావః సమానః, కిం తు పాక ఇత్యత్ర ప్రత్యయార్థక్రియాయాం యథా లిఙ్గసంఖ్యాద్యన్వయిత్వరూపం సత్త్వస్వభావాత్మకం వైలక్షణ్యం ప్రతీయతే, తాదృశం వైలక్షణ్యం భోక్తుం, భుక్త్వా ఇత్యత్ర ప్రత్యయార్థక్రియాయాం న ప్రతీయత ఇతి విశేషః। ఏవం చాసత్త్వస్వభావ ఏవ భావస్తుమునాదేరర్థ ఇతి। తస్మాత్పాక ఇత్యాదౌ ధాత్వంశక్రియాం వ్యాపారరూపామాదాయ కర్మకరణాదివిభక్తివత్కృతపూర్వో కటమిత్యాదావపి కర్త్రాద్యర్థకాః ప్రత్యయా ఇతి బోధ్యమ్।

పరే తు భోక్తుం పాకః, భోక్తుం గత ఇత్యాద్యసాధ్వేవ। యత్ర కార్యే క్రియావాచకశబ్దశ్య గ్రహణం తత్ర ప్రాధాన్యేన సాధ్యమాత్రావస్థక్రియావాచినో గ్రహణాత్। యత్ర తు క్రియారూపార్థస్య గ్రహణం తత్ర గుణభూతక్రియావాచినోఽపి గ్రహణమ్। అత ఏవ గతపాకాదియోగే కారకవిభక్తికృత్యసుచ్క్త్వాదీనాం సాధుత్వమిత్యాహుః। తస్యాయమాశయఃతుమున్ణ్వులావితి సూత్రే క్రియార్థాయామితి స్త్రీలిఙ్గనిర్దేశేన క్రియార్థాయాః క్రియాయా ఏవ లాభే సిద్ధే పునః క్రియాగ్రహణేన ప్రాధాన్యేన సాధ్యమాత్రావస్థక్రియాప్రతిపాదకే సతి ధాతోస్తుమున్ణ్వులావిత్యర్థః। తథా చ గత్యర్థేతి కర్తరి క్తప్రత్యయాన్తతయా కృదన్తే ప్రత్యయార్థస్య ప్రాధాన్యేన గతశబ్దస్య ద్రవ్యవాచితయా క్రియావాచకత్వాభావేన తుమున ఏవ తత్రాప్రాప్తేః। ఏవం పాక ఇత్యత్ర ఘఞో భావార్థకత్వేఽపి `కృదభిహితో భావో ద్రవ్యవత్ప్రకాశతే' ఇతి భాష్యోక్తేర్లిఙ్గసంఖ్యాద్యన్వయిత్వరూపద్రవ్యధర్మగ్రాహితయా పాకశబ్దస్యాపి ద్రవ్యవాచిత్వం బోధ్యమ్। నను గతశబ్దాదౌ ధాతోః సాధ్యమాత్రావస్థక్రియావాచితయా తన్నిబన్ధనస్తత్ర తుమున్ స్యాదితి చేద్భ్రాన్తోఽసి। తుమున్విధౌ క్రియార్థోపపదస్యేత్యర్థముపపదసంజ్ఞాయా ఆవశ్యకత్వేనోపపదమితి మహాసంజ్ఞయా క్రియాఫలకక్రియావాచకప్రవృతికే పదే సతి తుమున్ణ్వులావిత్యర్థస్యాఽఽవశ్యకత్వాత్। తథా చ సాధ్యమాత్రస్వభావక్రియావాచకపదనిక్న్దనస్తుమున్, సాధ్యమాత్రస్వభావక్రియావాచకత్వేఽపి ధాతోః పదత్వాభావాన్న ప్రాప్నోతీతి భావః। తాదృశం చ పదం తిఙన్తమేవ। అత ఏవాత్ర సూత్రే న క్రియారూపార్థగ్రహణం, కిం తు క్రియావాచకశబ్దగ్రహణమ్। ఉపపదసంజ్ఞాయా పదసంజ్ఞకశబ్దనిష్ఠత్వాదితి భావః। యత్తూచ్యతేతపుంసకే భావే క్తస్య ధాత్వర్థానువాదకత్వేన సాధ్యమాత్రవస్థక్రియావాచకత్వాద్తద్యోగే భోక్తుం గతమిత్యత్ర తుమున్ దూర్వార ఇతి। తత్ర సాధ్యమాత్రావస్థక్రియావాచకప్రకృతిభాగమాదాయ తుమునాశజక్యతే చేత్ప్రకృతిభాగస్య పదత్వాభావత్తదర్థస్య విశేషణత్వేనాప్రధాన్యాచ్చ తదాశఙ్కాయా అసంభవ ఏవ। కృతి ప్రత్యయార్థస్య ప్రాధాన్యేన క్తప్రత్యయస్య ప్రాధాన్యేన సాధ్యమాత్రావస్థక్రియావాచిత్వాత్తదన్తస్య పదత్వాచ్చ తద్యోగే తుమునాశఙ్క్యతే చేత్తదపి న। కృదభిహితో భావో ద్రవ్యవత్ప్రకాశతే, ఇతి భాష్యోక్తేగంతంశబ్దోఽపి న క్రియావాచీ, హన హి వచిరన్తీతి। అన్తిపరకాద్వచేః `వదన్తి' ఇత్యత్రేవ వచనార్థాప్రతీతేర్యథా తాదృశో వచిర్న ప్రయుజ్యతే శాబ్దికైః ప్రామాణికైస్తద్వత్క్రియాజన్మగణనరూపార్థాప్రతీతేస్త్రిః పాక ఇత్యాది న ప్రయోక్తవ్యమిత్యర్థః। నన్వభ్యావృత్తిగణన ఇత్యత్రోపసర్గబలేన వృనుధాత్తోరుపత్తౌ శక్తేర్నియమితత్వాదభ్యావృత్తిశబ్దస్య పునః పునర్భవనమర్థః। జన్మేతి యావత్। తచ్చ జన్మ నైకం, ఏకస్య గణనాయోగ్యత్వాత్। కిం త్వనేకం, అనేకస్యైవ గణనార్హత్వాత్। తథా చ పునః పునర్జన్మనో గణనం సంఖఅయానమభ్యావృత్తిగణనమ్, తత్ర ద్రవ్యగుణయోః స్వభావసిద్ధయోర్న గణనయోగ్యం పునః పునర్జన్మ, యత ఏకైవతేషాముత్పత్తిః। క్రియాయాస్తు ధాతుతో నివృత్తభేదాయా ఏవ ప్రతీతేర్భవతి పునః పునరుత్పత్తిర్నాప్యావృత్తిః। పునః

పునర్జన్మయోగ్యస్యైవ జన్మ చాభ్యావృత్తిపదేనోచ్యతే, అభ్యేత్యుపసర్గద్వయస్వారస్యాత్। పునః పునర్జన్మయోగ్యా చ క్రియైవ, న ద్రవ్యాదీత్యభ్యావృత్తిగ్రహణాదేవ క్రియాయా లాభే సతి పునః క్రియాగ్రహణాదత్ర సాధ్యమాత్రావస్థైవ క్రియా గృహ్యతే। పాక ఇత్యాదౌ చ ఘఞుపస్థాప్యా తు నోక్తస్వరూపేతి న ద్విస్త్రిః పాక ఇత్యాదౌ సుచ్ప్రయోగ ఇత్యాశయవానాహకేచిత్త్విత్యాది। పాక ఇత్యాదౌ తాదృశీతి। పాకశబ్దే ఘఞుపస్థాప్యా క్రియా సాధ్యమాత్రస్వభావా నైవేత్యర్థః। న చ ఘ఼ఞుపస్థాప్యాయాస్తథాత్వాభావేఽపి తత్రప్రకృతిభూతపచ్ధాతూపస్థాప్యక్రియాయాః సాధ్యమాత్రస్వభావత్వాక్షతేస్తన్నిమిత్తకః సుచ్ దుర్వార ఇతి వాచ్యమ్। కృదన్తే ప్రత్యయార్థస్య ప్రాయః ప్రాధాన్యదర్శనాత్ప్రాధానభూతయా ఘఞర్థక్రియయా ఆత్మనేవ స్వప్రకృత్యర్థవిశేషణీభూతక్రియాగతసాధ్యగాత్రస్వభావత్వప్రయుక్తకార్యస్యాభిభవాదిత్యాశయాత్। నన్వేవం రీత్యా ద్విర్వచనం, ద్విః ప్రయోగః, ఇత్యాద్యపి న స్యాదితి తాదృశప్రయోగాణాం కా గతిరత ఆహద్విర్వచనమితి చేత్యాది। భాష్యకారాదిభిః తాదృశప్రయోగకరణాద్ద్విర్వచనేఽచీతి నిర్దేశాచ్చ భావార్థకప్రత్యయప్రకృతిభూతతాదృశప్రయోగఘటకధాతూపస్థాప్యక్రియామాదాయ ద్విశబ్దే సుజ్భవతీతి జ్ఞాప్యత ఇత్యర్థః। ఏవం చ విశేషణీభూతక్రియామాదాయ సుజాదికరణే యత్ర సూత్రకారాదీనామనుగ్రహో దృశ్యతే తత్రైవ కృత్వోర్థాః సాధుత్వం లభన్త ఇతి కల్పనాత్సర్వం సుస్థమ్। అత్ర కేచిత్త్విత్యనేనారుచిః సూచితా। తద్విజం తు ద్విర్వచనేఽచీతి నిర్దేశేన యథాకథంచిదపి క్రియా గ్రాహ్యేతి జ్ఞాపనస్యైవ న్యాయ్యత్వాత్। క్రియాభ్యావృత్తీత్యత్రత్యం క్రియాగ్రహణం స్పష్టార్థముత్తరార్థం వేతి స్పష్టం కైయటాదావితి బోధ్యమ్।। 20 ।।

నను ధాతావివాఽఽఖ్యాతేఽపి భావనాబోధకతారూపా శక్తిస్తత్రైవ, మీమాంమసకానాం తిఙ్ప్రత్యయాద్భావనాబోధస్య జాయమానత్వాత్। తథా చ కథం ధాతోరేవ వాచ్యా భావనా, న తిఙ్ప్రత్యయస్యేతి నిర్ణీయతే, ఇత్యాశఙ్కతేనను సిద్ధాన్త ఇతి। ఆఖ్యాతశక్తిగ్రహేతి। ఆఖ్యాతే తిబాదిప్రత్యయే భావనాబోధకతాశక్తిరస్తీతి గ్రహవతాం మీమాంసకాదీనామిత్యర్థః। బోధాదితి। తిబాదిప్రత్యయాద్భావనాబోధోదయాదాఖ్యాతే భావనాబోధకతాశక్తిరావశ్యకీతి భావః। తథా చ ధాతోరేవ భావనా వాచ్యత్యనిర్ణయ ఇత్యాశఙ్కాయాం సమాధత్తేభేద్యబేదకసంబన్ధేతి। భేద్యంవిశేష్యం, భేదకంవిశేషణం, తయోర్యః సంబన్ధస్తాదృశసంబన్ధరూపో య ఉపాధిస్తస్యయో భేదః, విశేష ఇత్యర్థః। తన్నిబన్ధనమితి। విశేష్యవిశేషణభావసంబన్ధనిమిత్తకం సాధుత్వమిత్యర్థః। అయం భావఃయస్మిన్విశేష్యే యాదృశవిశేషమాన్వితే యాదృగానుపూర్వ్యా సూత్రవార్తికభాష్యకారాద్యన్యతమేన సాధుత్వముక్తం స శబ్దస్తత్ర సాధురన్యత్రాసాధురేవ। అత ఏవ దన్త్యసకారమధ్యోఽస్వశబ్దోఽశ్వే సాధుర్న, కిం తు నిర్ధనే సాధుః। ఏవం తాలవ్యశకారమధ్యోఽశ్వ శబ్దోఽశ్వే సాధుః, న దరిద్రే। ఏవమాఖ్యాతస్య కర్తురనభిధాయకత్వే ధాతోశ్చ భావనానభిధాయకత్వేఽసాధుత్వమేవ స్యాత్। వ్యాకరణేన తథైవ సాధుత్వబోధనాదితి। నను వ్యాకరణం సాధుత్వాన్వాఖ్యాయకమేవ, న తు శక్తిగ్రాహకమ్। అత ఏవ `అథ శబ్దానుశాసనమ్' ఇత్యేవ మహాభాష్య ఉక్తమ్। `

సాధుత్వజ్ఞానవిషయా సైషా వ్యాకరణస్మృతిః' ఇతివాక్యపదీయేఽపి `సాధుత్వజ్ఞానవిషయా' ఇత్యేవోక్తం, న త్వర్థబోధికేత్యాశఙ్కాం దూరీకుర్వన్నాహఅయమర్థ ఇత్యాది। వ్యాకరణశాస్త్రం, అచ్పరకేగుచ్చారణప్రసఙ్గే యణుచ్చారణీయః, యణ్ఘటితం చ తత్సాధ్విత్యేవం శబ్దసాధుత్వప్రతిపాదకమిత్యర్థః। తత్రైంవేతి। సాధుశబ్దేష్వేవేత్యర్థః। అవచ్ఛేదకతయేతి। అర్థబోధజనకతావచ్ఛేదతయా కల్ప్యమానో యో ధర్మః సైవ శక్తిరిత్యేవం మన్వానానాం మీమాంసకానాం మత ఇత్యర్థః। ఏకమేవేతి। జనకతాయా అవచ్ఛిన్నత్వనియమేన జనకతావచ్ఛేదకతయా ధర్మకల్పనాఽఽవశ్యకీతి సాధుత్వస్యైవ శక్తత్వం యుక్తమితి శక్తత్వం సాధుత్వమిత్యేకమేవ నార్థాన్తరమిత్యర్థః। సాధుశబ్దేభ్య ఏవార్థబోధోత్పత్త్యఙ్గీకారేణ శక్తేః సాధుశబ్దమాత్రవృత్తిత్వేన శక్తత్వస్యైవ సాధుత్వాదితి భావః। తద్రీత్యేతి। నిరుక్తమీమాంసకరీత్యేత్యర్థః। సాధుత్వనిర్ణయ ఏవ శక్తినిర్ణయ ఇతి। శక్తిగ్రహం వ్యాకరణోపమానేత్యాద్యభియుక్తోక్తౌ శక్తిగ్రాహకేషు ప్రథమతో వ్యాకరణస్య నిర్దేశాద్ వ్యాకరణస్య తత్తదర్థపురస్కారేమ తేషాం తేషాం పదానాం సాధుత్వబోధనార్థం ప్రవృత్తత్వేన వ్యాకరణశాస్త్రస్య శక్తినిర్ణాయకత్వస్య నిష్ప్రతిబన్ధం సిద్ధత్వేన లః కర్మణీత్యాదిబ్యాకరణశాస్త్రవిరోధాద్ భావనాభిప్రాయేణ తిఙ్ప్రయోగోఽసాధురేవేతి భావః। నను సాధుత్వం న శక్తత్వం, అసాధుశబ్దాదప్యర్థబోధదర్శనాత్। కిం తు సాధుత్వాపేక్షయాఽత్తిరిక్తం తత్। అత ఏవ సాధుః శక్త ఇతి ప్రయోగః సంగచ్ఛతే। తయోరేకత్వే తు సహప్రయోగానుపపత్తేరిత్యాశయేనాఽఽహఅతిరిక్తశక్తివాదేఽపీతి। సాధుత్వమనపభ్రష్టత్వాదిరూపం, శక్తిస్త్విచ్ఛావిశేషః పదార్థాన్తరం వేతి సాధుత్వాపేక్షయాఽతిరిక్తా శక్తిరిత్యేవంవాదేఽపీత్యర్థః। `నిత్యే శబ్దార్థసంబన్ధే' ఇత్యత్ర సమానాయామర్థావగతౌ శబ్దేన చాపశబ్దేన చేతి ధర్మనియమః క్రియతే సాధుభిర్భాషితవ్యం నాసాధుభిర్గమ్యాగభ్యోతివదిత్యుక్తం, అత్ర సాధుత్వాపేక్షయాఽఽతిరిక్తా శక్తిరితి స్పష్టమ్। స్యాదేవేతి। వ్యాకరణస్మృతేః శబ్దసాధుత్వజ్ఞాపనార్థం ప్రవృత్తత్వేఽపి సాధుత్వస్య తత్తదర్థవిశేషపురస్కారనిబన్ధనత్వేనాఽఽర్థసమాజవశాదేవాఽఽయాతం శక్తినిర్ణాయకత్వమితి కృత్వా వ్యాకరణవిరోధాదగ్నయే స్వాహేతి చతుర్థ్యఽగ్నినేతి తృతీయా ప్రయోగస్యేవ భావనాయాం తిబాదిప్రత్యయప్రయోగస్యాసాధుతా స్యాదేవేత్యర్థః। అయం భావః వాక్యస్ఫోట ఏవ ముఖ్య ఇతి వైయాకరణసిద్ధాన్తః। స్ఫోటో నామ స్ఫుటతి ప్రకాశతేఽర్థోఽస్మాదితి వ్యుత్పత్త్యా వాచక ఇతి। తథా చ వాక్యస్ఫోట ఇత్యస్య వాక్యం వాచకమిత్యర్థః। శక్తిగ్రాహకశిరోపణినా వృద్ధవ్యవహారేణ ప్రథమం వాక్య ఏవ శక్తిగ్రహాత్తస్యైవ లోకేఽర్థబోధజనకత్వాన్నిరాకాఙ్క్షస్యార్థస్య వాక్యాదేవ జ్ఞానేన తేనైవార్థస్య పరిపూర్ణత్వదర్శనాచ్చ వాక్యస్ఫోటస్య ముఖ్యత్వమ్। తత్ర దేశకాలర్తృభేదన వాక్యానామానన్త్యాత్ప్రతివాక్యే సంకేతగ్రహస్యాత్యన్తాసంభవాన్నిఖిలవాక్యానామన్వాఖ్యానస్య లఘూపాయేనాశక్యత్వాచ్చ కల్పనయా తత్ర పదాని ప్రవిభజ్య పదేషు చ ప్రకృతిప్రత్యయవిభాగం పరికల్ప్య కల్పితాభ్యామన్వయవ్యతిరేకామ్యాం పదప్రకృతిప్రత్యయార్థవిభాగం చ పరికల్పయన్తి స్మ పాణిన్యాదయ ఆచార్యాః। తేన ఘటమానయేత్యాదివాక్యే ఘటశబ్దస్య కమ్బుగ్రీవాదిమానర్థః, ఆనయేత్యస్య చ

మత్సమీపదేశసంయోగానూకూలా క్రియాఽర్థః ఏవమశ్వం నయ, గాం బధానేత్యాదివాక్యేఽప్యూహ్యమ్। తథా చ తాలవ్యశకారమధ్యేఽశ్వశబ్దస్తురగే సాధుః, దరిద్రే త్వసాధుః। పూర్వోక్తరీత్యా కల్పితాన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం తురగార్థం ఏవాశ్వశబ్దశక్తికల్పనాదితి। న్వస్త్వసాధుతేత్యాహయాజ్ఞే సర్మణీతి। యథా యజ్ఞకర్మణి అసాధుశబ్దప్రయోగే ప్రాయశ్చితముక్తం తథా ఆఖ్యాతస్య భావనాయాం శక్తిరిత్యేవంగ్రహవద్భిర్యాజ్ఞే కర్మణి భావనాభిప్రాయేణాఽఽఖ్యాతే ప్రయుక్తే సతి నానృతం వదేదితి నిషేధోల్లఙ్ఘనప్రయుక్తం ప్రాయశ్చిత్తం తేషాం ప్రాప్నుయాత్। సూత్రకారాదిభిరాఖ్యాతస్య భావనాయామననుశాసనాత్కర్త్రాద్యర్థ ఏవ తద్విధానాదితి భావః। నను జైమినిమహామునిసూత్రవిరుద్ధత్వాత్పాణినిస్మృతిస్త్యజ్యతాం దుర్బలత్వాదితి చేన్న। సాధుత్వవిషయే పాణినిస్మృతేరేవ బలీయస్త్వాత్। సాధుత్వోద్దేశేనైవ పాణినివ్యాకరణస్య ప్రవృత్తత్వాదిత్యశయః। వస్తుతో జైమినీయసూత్రవ్యాఖ్యాతృవచనవిరోధేఽపి సూత్రాక్షరవిరోధలేశోఽపి పాణినిస్మృతౌ నాఽఽపతతి। తథా హి` భావార్థాః కర్మశబ్దాస్తేభ్యః క్రియా ప్రతీయేతైష హ్యర్థో విధీయతే' ఇతి హి జైమినిమునిసూత్రం భావార్థాధికరణే। దద్యాజ్జుహుయదిత్యాదయః కర్మశబ్దా భావార్థః = ప్రాధాన్యేన క్రియార్థకాః, `భావప్రధానమాఖ్యాతం' ఇతి నిరుక్తాత్' అత స్తేభ్యః క్రియా ప్రతీయేత = ప్రాధాన్యేన ప్రతీయేత। హియతః ప్రాదాన్యాద్ధేతోః, ఏష ఏవ = క్రియారూప ఏవార్థో విధీయతే, న తు ద్రవ్యరూపః। క్రియాయాశ్చాఽఽశుతరవినాశిత్వాత్కాలాన్తరభావిఫలజనకతా న సంభవతీతి ద్వారమపూర్వం కల్పనీయమితి తదర్థః। ఏతత్సూత్రాక్షరార్థాద్భావనా ఆఖ్యాతార్థః, న కర్త్రేత్యాదికం కథమపి న లభ్యత ఇతి విభావ్యతాం సుధీభిః। వ్యాఖ్యాతృభిర్వృత్తికారాదిభిస్తుజైమినిసూత్రమేవం వ్యాఖ్యాతమ్భావార్థాఃభావనారూపో య ఆఖ్యాతార్థః, తస్య పరిచ్ఛేదోఽర్థః ప్రయోజనం యేషామేతాదృశాః। ఆఖ్యాతేన భావనాసామాన్యే ఉపస్థితే ఇతరదానాదిభావనాతో వ్యావర్తయన్ యాగరూపో ధాత్వర్థోఽవచ్ఛేదకో భవత్యేవేతి భావః। ఏవమవచ్ఛేదకీభూతా యే కర్మశబ్దా ధాత్వర్థా ఇతి యావత్। తేభ్యః క్రియా అపూర్వం ప్రతీయేత జ్ఞాయేత। హి యత ఏషోఽర్థో విధీయతే। ఏకపదశ్రుత్యా తస్యైవ విధానాత్। యో విధీయతే స తత్కరణత్వేన సంబధ్యత ఇతి వ్యప్తిరిత। తథా చ వ్యాఖ్యాతృవచనవిరోధః, న సూత్రాక్షరవిరోధ ఇత్యాకలనీయం యైమినిరహస్యవేదిభిః। నను దర్శపూర్ణమాసప్రకారణే `నానృతం వదేత్' ఇతి యోఽయమనృతవదననిషేధ ఉక్తః స కిం పురుషముద్దిశ్య విహితోఽథవా దర్శపూర్ణమాసావుద్దిశ్యేతి సందిహ్యోభయాకాఙ్షారూపప్రకరణప్రమాణేన దర్శపూర్ణమాసయోరయం నిషేధః। తథా హిఅనృతవదననిషేధస్యాభావాత్మకత్వేన కథంభావాకాఙ్క్షయా గ్రహణాసంభవాత్తిత్సిద్ధ్యర్థం తత్ర క్రియాం పరికల్ప్యానృతవదననిషేధపరిపాలనేన భావయోదిత్యర్థే ఫలవిశేషస్యానిర్దేశాదస్తి అత్ర కిం భావయేదిత్యుపకార్యాకాఙ్షా। దర్శపూర్ణమాసాభ్యాం స్వర్గం భావయేదిత్యత్రాపి కథం భావయేదిత్యస్త్యుపకారకాకాఙ్షా। అత ఉభయాకాఙ్క్షయా పరస్పరసంబన్ధేనైకవాక్యతయా దర్శపూర్ణమాసయోరనృతవదననిషేధపరిపాలనేనోపకారం సంపాద్య స్వర్గం

భావయేదిత్యర్థాదుర్శపూర్ణమాసయోరయం నిషేధో విధీయతే। తతశ్చ దర్శపూర్ణమాసప్రకరణే సర్వత్రానృతవదనం వర్జనీయమ్। తత్ర యదా వ్రీహిమయః పురోడాశః కర్తవ్య ఇత్యేవమాదవధ్వర్యుముక్త్వా ఓదనార్థ మే వ్రీహయో భవిష్యన్తీతి యవమయః క్రియతామిత్యుచ్యతే తదా నిషేధపరిపాలనం నైవ భవతి। పూర్వవదనాపేక్షయోత్తరవదనస్య భిన్నత్వేనానృతవదనాత్। యో హి పూర్వభాషణవిరుద్ధముత్తరం భాషతే సోఽనృనతవాదీతి లోకే ప్రసిద్ధమ్। కిం త్వనుష్ఠానకాలే పూర్వోక్తివిరుద్ధానుష్ఠానేన పూర్వోక్తేరనృత్వమితి `వ్రీహిమయః పురోడాశః కర్తవ్యః' ఇత్యాకారకపూర్వసంకల్పస్యానృతవదనత్వమేవ భవతి। యవమయపురోడాశానుష్ఠానస్య సంకల్పవిసంవాదిత్వాత్। తథా చ క్రతోర్వైర్గుణ్యం నిషేధోల్లఙ్ఘనం చ స్యాత్। తస్మాద్విసంవాది న వదితవ్యమ్। ఏవం షోజశిగ్రహణాగ్రహణరూపవైకల్పికప్రయోగారమ్భేఽధ్వర్య్వాదినాఽన్యతరపక్షం సంకల్ప్య పునః పక్షాన్తరగ్రహణేనం నానృతం వదితవ్యమ్। అనృతవదనేన క్రతువైగుణ్యాన్నిషేధోల్లఙ్ఘనాచ్చ ప్రాయశ్చిత్తాపత్తేః। యదా తు యోఽతుష్ఠానవేలాయాం పూర్వసంకల్పానుసారేణైవానుతిష్ఠతి తదా సోఽనృతవదనిషేధం పరిపాలయతి। యథఆ యవమంయ సంకల్ప్య యవమయ ఏవ పురోడాశః క్రియతే, అత్రైవ సమ్యఙ్నిషేధస్య పరిపాలర్నః భవతి। యవమయపురోడాశానుష్ఠానస్య పూర్వసంకల్పసంవాదిత్వాత్। నాత్ర కతోర్వైగుమ్యం నాపి నిషేధోల్లఙ్ఘనమితి సుతరాం ప్రాయశ్చిత్తాభావః। తథా చైవమనృతవదననిషేధపరిపాలనేన దర్శపూర్మమాసోపకారే సంపాదితేఽఙ్గీభ్యాం దర్శపూర్ణమాసాభ్యాం యత్ఫల స్వర్గరూపం జననీయం తదేవాఙ్గస్యానృతవదననిషేధస్య ఫలమితి ప్రతిపాదితం భవతి। ఏవం రిత్యాఽనృతవదననిధేధస్య దర్సపూర్ణమాసాఙ్గత్వం కర్త్రధికరణే(జై.సూ.3413)సిద్ధాన్తితం, తదాఖ్యాతేన కర్తురభిధానం వదతో వైయాకరణస్య మతే విరుధ్యేతేత్యాశయేన మీమాంసకః శఙ్కతేనన్విత్యాది। త్వన్మత ఇతి। ఆఖ్యాతేన(తిఙా)కర్తురభిఘానీమత్యేవంవాదివైయాకరణమత ఇత్యర్థః। క్రత్వర్థ ఏవేతి। నానృతం వదేదితి నిషేధస్య దర్శపూర్మమాసరూపక్రత్వఙ్గత్వమేవ న సిధ్యేదిత్యర్థః। నానృతమితి నిషేధస్య క్రత్వఙ్గత్వాసిద్ధౌ హేతుమాహఆఖ్యాతేనేత్యాదినా బాధ్యేత ఇత్యన్తేన। అయం భావఃవైయాకరణమతే లః కర్మణీత్యాదిసూత్రప్రామాణ్యాదాఖ్యాతస్య (తిబాదేః ప్రత్యయస్యః కర్తృకర్మాద్యర్థః। ధాతోశ్చ ఫలానుకూలా భావనాఽర్థః। ప్రత్యయార్థత్వేన కర్తుః ప్రాధాన్యమిత్యభిమానః శఙ్కితుః। తథా చ వదోదిత్యాఖ్యాతశ్రుత్యా కర్తా పురుష ఉక్తః। ధాతునా చ వదనముక్తమ్। ఏవం సత్యేకపదరూపయా వినియోక్త్ర్యా శ్రుత్యా స్వఘటకప్రకృతిప్రత్యయరూపభాగద్వయప్రతిపాద్యయోరర్థయోర్మిథోఽఙ్గాఙ్గిభావసంబన్ధబోధనాదాఖ్యాతస్య పురుషవాచకత్వే సతి ప్రకృత్యర్థస్య వదనస్య పురుషసంబన్ధిత్వేన పురుషార్థత్వం పురుషధర్మత్వం ప్రతీయతే। తతశ్చ ప్రతియోగినోఽనృతవదనస్య పురుషధర్మతయా తన్నిషోధస్యాపి పురుషధర్మత్వేనైవ విధాతవ్యత్వాత్పురుషార్థత్వం భవతి। ఏవం చ నానృతం వదేదితి నిషేధస్యోభయాకాఙ్క్షారూపప్రకరణప్రమాణేన క్రతూపకారకత్వరూపం క్రత్వర్థత్వం ప్రాప్నోతి, శ్రుతిప్రమాణేన చ పురుషోపకారకత్వరూపం

పురుషార్థత్వం ప్రాప్నోతి। తత్ర ప్రకరణాపేక్షయా శ్రుతేర్బలవత్త్వాత్ప్రకరణాప్రాప్తం క్రత్వర్థత్వం బాధిత్వా నానృతమితి నిషేధస్య పురుషోపకారకత్వాత్మకం పురుషార్థత్వమేవ స్యాత్। తథా చ యదా రాగద్వేషాదినా అనృతవదనే పురుషస్య ప్రవృత్తిః సంభవేత్తదాऽనృతవదననిషేధేంన తత్రాప్రవృత్తౌ సత్యాం నానృతవదనజన్యపాతకోత్పత్తిరితి న పాతకజన్యనరకపాతాద్యనర్థానుభవో నాపి సత్యవదనరూపపుణ్యకంర్మజన్యఫలానుభవప్రతిబన్ధశ్చ భవతి। అవానృతవదనేऽప్రవృత్తిః పురుషే ఉపకారస్తద్ద్వారోత్పత్స్యమాననరకాద్యనిష్టప్రతిబన్ధ ఏవ ఫలమిత్యేవంరీత్యాऽనృతవదననిషేధస్య పురుషార్థత్వమేవ సిధ్యేన్న క్రత్వర్థత్వమ్। తథా చ పురుషకర్తృకానృతవదనే సతి పురుషస్యైవ ప్రత్యవాయః, న క్రతోరితి క్రతావనృతవదనే కతుభ్రేషప్రాయశ్చిత్తానుష్ఠానరూపసకలయాజ్ఞికమీమాంసకాచారవిరోధ ఆపతేదిత్యర్థః। నను నానృతమితి నిషేధే ప్రకరణప్రాప్తస్య క్రత్వర్థత్వస్య శ్రుతివిరోధే సతి బాధ్యత్వే కిం ప్రమాణమితి చేదుచ్యతేఅఙ్గప్రధానసంబన్ధబోధకవినియోగవిధేః సహకారిభూతాని శ్రుత్యాదీని షట్ ప్రమాణాని। తత్ర పరస్పరవిరుద్ధయోః ప్రమాణయోరేకత్రోపస్థితౌ మిథో విరోధాత్సముచ్చయాసంభవేనకేన ద్వితీయస్య బాధో వక్తవ్యః, స చ వలీయస్తా దుర్బలస్యేతి లోకప్రసిద్ధమితి శ్రుత్యాదిషణ్ణాం గధ్యే కస్య బలీయస్త్వం కస్య చ దుర్బలత్వమితి జిజ్ఞాసాయాం `శ్రుతిలిఙ్గవాక్యప్రకరణస్థానసమాఖ్యానాం సమవాయే పారదౌర్బల్యమర్థవిప్రకర్షాత్' ఇతి సూత్రయాంబభూవ భగవాఞ్జైమినిమహర్షిః(3314)। శ్రుత్యాదీనాం వినియోజకానాం షణ్ణాం ప్రమాణానాం మధ్యే విరుద్ధయోర్ద్వయోరేకత్ర సంనిపాతే పారదౌర్బల్యం పరం పరం పూర్వపూర్వాద్ దుర్వంలం పూర్వేణోత్తరస్య బాధః। తత్ర హేతుఃఅర్థవిప్రకర్షాత్, ఉత్తరప్రమాణస్య పూర్వప్రమాణకల్పకత్వాదర్థస్య వినియోగస్యాఙ్గాఙ్గిత్వనిర్ణయస్య విప్రకర్షాద్విలమ్బాదితి తదర్థః। అత్రోత్తరోత్తరస్య దుర్బలత్వోక్త్యా పూర్వపూర్వస్య బలీయస్త్వం సూచితమ్। తత్ర నిరపేక్షో రవః శ్రుతిః। రవః శబ్దః। కస్యచిత్క్వచిద్వినియోగే కర్తవ్యే యః శబ్దో వినియోజకం ప్రమాణాన్తరం నాపేక్షతే స శబ్దః శ్రుతిరిత్యుచ్యతే। సా హి కస్యచిత్క్వచిద్వినియోగే కర్తవ్యే స్వోత్తరవర్తిలిఙ్గదిప్రమాణపఞ్చకమధ్యే కిమపి నాపేక్షతే। లిఙ్గాదీని పఞ్చ వినియోజకప్రమాణాని తు స్వస్వపూర్వవర్తియావత్ప్రమాణాపేక్షయైవ వినియోగం కుర్వన్తి। అతస్తేషు లిఙ్గాదిష్వతివ్యాప్తివారణాయ శ్రుతిలక్షణే నిరపేక్ష ఇత్యుక్తమ్। తత్ర శ్రుతిలిఙ్గయోర్విరోధే శ్రుతిప్రాబల్యోదాహరణం ప్రదర్శ్యతే`ఐన్ద్ర్యా గార్హపత్యముపతిష్ఠతే' ఇతి శ్రూయతే। కదాచన స్తరీరసి నేన్ద్ర సశ్చసి దాశుషే(త్రై.సం.1422) భో ఇన్ద్ర, కదాచిదపి ఘాతకో న భవసి। కిం త్వాహుతిం దత్తవతే యజమానాయ ప్రీయసే, ఇతి తదర్థః। అయమైన్ద్రీ ఋక్। ఇన్ద్రో దేవతాऽస్యా ఇత్యైన్ద్రీ। అస్యాః శ్రుతేరిన్ద్రరూపార్థప్రకాశనసామర్థ్యం దృశ్యతే। తేన చ లిఙ్గేనైన్ద్ర్యేన్ద్రముపతిష్ఠతే ఇతి శ్రుతిమనుమాయ తాదృశానుమితశ్రుత్యాऽస్యాఋుచ ఇన్ద్రోపస్థానే నివియోగో లిఙ్గప్రమాణేన సంభవతి। పరం తు ఐన్ద్ర్యా గార్హపత్యమితి నిరుక్తప్రత్యక్షశ్రుత్యాऽస్మా ఋుచో గార్హపత్యోపస్థానే వినియోగస్య కృతత్వాత్ప్రత్యక్షశ్రుతేశ్చానుమితశ్రుత్యపేక్షయా బలవత్త్వాద్గార్హపత్యోపస్థానే వినియోగో

భవతి। కదాచన స్తరీరసీతి మన్త్రే ఇన్ద్రశబ్దః `ఇది పరమైస్వర్యే' ఇతి ధాత్వర్థానుసారాత్పరమైశ్వర్యగుణయోగేన యజ్ఞసాధనత్వేన వా గార్హపత్యాభిదాయకో మన్తవ్యః। అత్రైన్ద్రీశబ్దో గార్హపత్యశబ్ద ఉపసర్గవిశిష్టః స్థాధాతుశ్చాభిధాయకో మన్తవ్యః। అత్రైన్ద్రీశబ్దో గార్హపత్యశబ్ద ఉపసర్గవిశిష్టః స్థాధాతుశ్చాభిధాత్రీ శ్రుతిః। ఐన్ద్ర్యేతి తృతీయా గార్హపత్యమితి ద్వితీయా చ వినియోక్త్రీ శ్రుతిః। తత్ర తృతీయయా ఐన్ద్ర్యా ఋుచ ఉపస్థానాఙ్గత్వం ప్రతిపాద్యతే। ద్వితీయయా చ గార్హపత్యస్యోపస్థానాఙ్గిత్వం బోధ్యతే। గృహపతినా సంయుక్తో గార్హపత్యోఽగ్నిః। `గృహపతినా సంయుక్తే ఞ్యః'(పా.సూ 4490)ఇతి సూత్రేణ గృహపతిశబ్దాత్ ఞ్యప్రత్యయః। ఏవం స్థితే యదత్ర శ్రుతిప్రమాణేన లిఙ్గప్రమాణం బాధ్యతే తత్రేవం యుక్తిర్దృశ్యతేవినియోజకేషు షట్సు ప్రమాణేషు సాక్షాద్వినియోజికా శ్రుతిరేవ। అతః శ్రుతిః ప్రమాణమూర్ధన్యభూతేతి సర్వైర్వ్యవహ్రియతే। లిఙ్గాదీని పఞ్చ ప్రమాణాని తు న సాక్షాద్వినియోజకాని। అర్థప్రకాశనసామర్థ్యం లిఙ్గమిత్యుచ్యతే। యథా కదాచన స్తరీరసీతి మన్త్రస్యేన్ద్రరూపార్థప్రకాశనసామర్థ్యమ్। పరం తు తాదృశసామర్థ్యానుసారిణీ `ఐన్ద్ర్యేన్ద్రముపతిష్ఠతే' ఇత్యేవం వినియోజికా శ్రుతిర్యావన్న జ్ఞాయతే తావల్లిఙ్గమకించిత్కరమేవ। అతః కదాచన స్తరీరితి మన్త్రస్య క్వ వినియోగ ఇత్యేవముత్పన్నాకాఙ్క్షా, ఐన్ద్రమన్త్రస్య క్వచిత్కర్మణి వినియోగసాధనాయ స్వపురస్కృతే లిఙ్గప్రమాణే స్వభావతో విద్యమానాం ప్రకల్పకత్వశక్తిముత్తేజయతి। తతస్తల్లిఙ్గం స్వానుగుణాం `ఐన్ద్ర్యేన్ద్రముపతిష్ఠతే' ఇత్యేవం వినియోజికాం శ్రుతిం కల్పయతి। తయా చ శ్రుత్యా తత్ర వినియోగ ఇతి లిఙ్గప్రమాణం శ్రుతిద్వారా పరమ్పరయా వినియోజకమ్। ఏవం చ శ్రుతిః స్వాభిధేయం ప్రతిపాద్య ద్వితీయక్షణ ఏవ వినియుఙ్క్తే। లిఙ్గం తు మన్త్రపదాన్యాదౌ స్వాభిధేయమర్థం ప్రతిపాదయన్తి। తత ఊర్ధ్వం మన్త్రస్య సామర్థ్యం నిరూప్యతే। (నామమన్త్రస్యేన్ద్రవిషయకక్రియాసాధనత్వమవగమ్యతే)పశ్చాత్సామర్థ్యావశాత్సాధనత్వవాచినీ(ఐన్ద్రమన్త్రేణేత్యేవం తృతీయా విభక్తిః)సాధ్యత్వవాచినీ(ఇన్ద్రమిత్యేవం ద్వితీయావిభక్తిః) చ శ్రుతిః(విభక్తిరూపా)కల్ప్యతే। సా చ శ్రుతిః `ఐన్ద్రమన్త్రేణేన్ద్రముపతిష్ఠతే' ఇత్యేవం వినియుఙ్క్తే ఇతి చతుర్థక్షణపర్యన్తం విలమ్బతే। తథా సతి ప్రత్యక్షశ్రుతౌ స్వామిధేయప్రతిపాదనవినియోగయోర్మధ్యవర్తినౌ సామర్థ్యనిరూపణశ్రుతికల్పనవ్యాపారౌ న స్తః। ఏవం చ శ్రుతిప్రమాణేన జాయమానో వినియోగః సాక్షాదేవ జాయత ఇత్యవ్యవహితః। లిఙ్గప్రమాణేన జాయమానో వినియోగస్తు శ్రుతిం కల్పయిత్వా తద్ద్వారా జాయత ఇత్యేకాన్తరితః। ఏవం వాక్యాదిప్రమాణేన జాయమానో వినియోగో లిఙ్గాది చ శ్రుతిం చ కల్పయిత్వా జాయత ఇతి ద్విత్ర్యాద్యన్తరితి అత్యూహ్యమ్। యథా యథా చ ప్రమాణస్య వినియోగే వ్యవధానాధిక్యం తథా తథా తస్య దుర్బలత్వమ్। విలమ్బేన వినియోజకం యత్ప్రమాణం తదపేక్షయా శైఘ్ర్యేణ వినియోజకస్య ప్రమాణస్య ప్రాః బల్యం యుక్త్యైవ సిద్ధం భవతి। లిఙ్గాద్యుత్తరప్రమాం హి స్వాపేక్షయా యావన్తి పూర్వప్రమాణాని తావన్తి క్రమేణ పరికల్ప్య తద్ద్వారా వినియోగం బోధయతి। తేన చైకత్రానేకప్రమాణసంవనిపాత ఉత్తరస్య పూర్వం బాధకం భవతి। ఉత్తరప్రమామస్య బోధో నామ తత్రాప్రవృత్తిరేవ। యత ఉత్తరప్రమాణేన వాక్యేన స్వాపేక్షయా పూర్వవృత్తిప్రమాణజాతం (లిఙ్గశ్రుతి) పరికల్ప్య

కించిదర్థం కుత్రచిద్వినియోక్తుం యదా ప్రవర్తితవ్య తదా పూర్వవృత్తిప్రమాణజాతస్య (లిఙ్గశ్రుత్యోర్య) ఆత్మస్వరూపలాభస్తస్మాత్ప్రాగేవ పూర్వప్రమాణేన (లిఙ్గేన శ్రుత్యా వాః సోఽర్థః కుత్రచిద్వినియోజ్యతే। జాతే చ వినియోగే క్వ వినియోగః, ఇత్యాకాఙ్క్షాయా నివృత్తత్వాదుత్తరప్రమాణ(వాక్య)గతా లిఙ్గాదిప్రకల్పకత్వశక్తిరేవ వ్యాహతా జాయత ఇతి సర్వథా వ్యాపారోపరమాత్తత్ర తస్యాప్రవృత్తిరితి। ఏవం చ ఇన్ద్రరూపార్థప్రకాశనసామర్థ్యరూపేణ లిఙ్గప్రమాణేన శ్రుతికల్పనద్వారా యావదైన్ద్రమన్త్రస్యైన్ద్రోపస్థానే వినియోగః కర్తవ్యస్యావత్ `ఐన్ద్ర్యా గార్హపత్యమితి ప్రత్యక్షయా తృతీయాశ్రుత్యా, ఐన్ద్రమన్త్రేణేన్ద్రమితిశ్రుతికల్పనాత్ప్రాగేవ ఐన్ద్ర్యా ఋచో గార్హపత్యోపస్థానే వినియోగస్య కృతత్వాల్లిఙ్గప్రమాణగతా కల్పకత్వశక్తిరేవ వ్యాహన్యత ఇతి ప్రత్యక్షశ్రుతేర్బలవత్త్వాత్తయా లిఙ్గం బాధ్యతే। ఏవం ప్రకృతే నానృతం వదేదిత్యత్రాఽఽఖ్యాతశ్రుత్యా కర్తురభిధానే సతి, ఉభయాకాఙ్క్షారూపప్రకరణప్రమాణేన వాక్యలిఙ్గశ్రుతీః కల్పయిత్వా నానృతమిత్యస్య యావద్దర్శపూర్ణమాసప్రకరణే వినియోగః కర్తవ్యస్తావద్ వదేదిత్యేకపదరూపయా శ్రుత్యా నానృతమిత్యస్య కర్తరి పురుషే వినియోగస్య కృతత్వాత్ క్వ వినియోగః, ఇత్యాకాఙ్క్షాయా నివృత్తత్వాత్ ప్రకరణప్రమాణనిష్ఠా వాక్యలిఙ్గాదిప్రకల్పత్వశక్తిర్వ్యాహన్యత ఇతి శ్రుతేర్బలవత్త్వాత్తయా ప్రకరణప్రమాణం బాధ్యతే। తథా చానృతవదనక్రియానిషేధాశ్రయః కర్తేతిబోధాన్నానృతం వదోదితి నిషేధస్య పురుషార్థత్వమేవ స్యాన్న క్రత్వర్థత్వయిత్యాశఙ్క్య సమాధాతుమాహఇతి చేన్నేతి। మీమాంసకమతేనాఽఽఖ్యాతేన భావనాయా అభిధానాచ్ఛ్రుత్యా కర్తుః పురుషస్యాప్రతీయమానత్వాచ్ఛ్రుతివిరోధాభావే సతి కేవలప్రకరణప్రమాణేన నానృతయితి నిషేధస్య క్రత్వర్థత్వమేవ భవతీతి భావః। ఇదానీం వైయాకరణమతే ఆఖ్యాతేన (తిఙా) కర్తుః పురుషస్యాభిధీయమానత్వేఽపి నానృతమితి నిషేధస్య న పురుషార్థత్వం సంభవతీత్యాహతిఙర్థస్త్విత్యాది। అయం భావఃలః కర్మణీత్యాదిశాస్త్రప్రామాణ్యాదాఖ్యాతేన(తిబాదిప్రత్యయేన కర్తురభిధానేఽపి న తస్య ప్రాధాన్యమ్। భావోధాత్వర్థఃఫలవ్యాపారాన్యతరరూపః, ప్రధానం యత్రేతి బహువ్రీహిః। తిఙన్తం చాన్యపదార్థః। తథా చ తిఙన్తం భావప్రధానకంతిఙర్థనిష్ఠప్రకారతానిరూపితధాత్వర్థనిష్ఠవిశేష్యతాశాలిబోధజనకమిత్యర్థకాద్ `భావప్రధానమాఖ్యాతమ్' ఇతి నిరుక్తవచనాద్వ్యపారరూపభావనాయాః ప్రాధాన్యస్య, తిఙర్థకర్త్రాదేర్విశేషణత్వస్య చావగమాత్। తతశ్చ ప్రకృతిప్రత్యయార్థయోః ప్రత్యయార్థస్య ప్రాధాన్యమితి న్యాయస్య సంకోచోఽవశ్యం స్వీకార్యః। తథా చ ప్రకృతీతిఙ్భిన్నప్రత్యయార్థయోర్మధ్యే ప్రత్యయార్థస్య ప్రాధాన్యమిత్యర్థత్తిఙన్తేఽయం న్యాయో న ప్రవర్తతే। ఏవం చాఽఽఖ్యాతవాచ్యకర్తుర్ధాత్వర్థవ్యాపారాత్మకభావనాం ప్రతి విశేషణత్వాద్విశేషణస్య చ విశేష్యపరతన్త్రత్వాన్మమ విశేషణం కిమితి విశేషణాకాఙ్క్షానుదయాద్' గుణానాం చ పరార్థత్వాదసంబన్ధః సమత్వాత్స్యాత్' (జై.సూ.3122) ఇతి న్యాయేన నానృతమితి నిషేధస్యాఙ్గత్వే(విశేషణత్వే)న సంబన్ధో విశేషణభూతే కర్తరి న

సంభవతీత్యాహన హి గుణభూత ఇతి। విశేష్య ఏవాఙ్గిత్వస్య న్యాయ్యత్వాద్విశేషణే(కర్తరి)నానృతమితి నిషేధస్య విసేషణత్వేన సంబన్ధే కృతే విశేషణే(కర్తరి)ప్రధాన్యమప్రాధాన్యం చేత్యేకస్మిన్విరుద్ధద్ధయమాపద్యేతేతి న విశేషణే విశేషణత్వేన పదార్థాన్తరసంబన్ధః కర్తుం యుజ్యతే। తదాహగుణభూతః కర్తా నిషేధం స్వాఙ్గత్వేన గ్రహీతుం నాలం న సమర్థ ఇతి। ఇతరవిశేషణత్వేనోపస్థితే విశేషణత్వేన పదార్థాన్తరాన్వయస్య విరుద్ధత్వాదేవ సోమేన యజేతత్యత్ర యాగేన భావయేదిత్యేవమాఖ్యాతార్థభావనాయాం యాగస్య విశేషణత్వేనాన్వయే కృతే తాదృశే తత్రైవ పునః సోమేన యాగం భావయదిత్యేవం సోమస్య విశేష్యత్వేనాన్వయో నిరాకృతో మీమాంసకైః। నను ధాత్వర్థభావనాఽపి కథం నిషేదం గృహ్ణీయాత్తస్యా అపి ఆఖ్యాతార్థకర్తృసంబన్ధిత్వాదిత్యత ఆహభావనా త్వితి। ప్రధానమితి। యతో భావనా తిజర్థకర్తారం ప్రతి ప్రఘానంవిశేష్యభూతాఽతస్తస్యా విశేషణత్వేన నఞర్థనిషేధేఽన్వయే బాధకాభావాత్సా నిషేధం గ్రహీతుం సమర్థైవ। అయం భావఃవదేదిత్యత్ర ధాత్వర్థవదనక్రియాం ప్రతి తిజర్థః కర్తా విశేషణం వదనక్రియా చ విశేష్యం, కర్తృనిష్ఠా వదనక్రియేతి బోధః। అనృతమితి వదనస్య విశేషణంఅనృతవదనక్రియేత్యర్థః। తాదృశానృతవదనక్రియాయాః ప్రధానభూతాయా నఞర్థే విశేషణతయాఽన్వయః। తథాచ కర్తృనిష్ఠానృతవదనాక్రియానిషేధ ఇత్యర్థే సంపన్నే కిమర్థోఽయం నిషేధ ఇతి నిషేధస్య కైమర్థ్యాకాఙ్క్షాయాం ప్రకరణప్రమాణాద్వాక్యలిఙ్గశ్రుతిః కల్పయిత్వా తద్ద్వారా నిషేధస్య దర్శపూర్ణమాసప్రకరణే వినియోగాత్క్రత్వర్థత్రైవ సిధ్యతీత్యర్థః। నన్వేవం రీత్యా న హింస్యాత్సర్వా భూతాని, న కలఞ్జం భక్షయేదిత్యాదినిషేధానామపి శ్రుత్యా పురుషార్థత్వం న స్యాత్, శ్రుత్యుపస్థితస్య కర్తుః క్రియాం ప్రతి విశేషణత్వాత్। యది తు న కలఞ్జమిత్యాదినిషేధస్థలేఽన్యస్యాఙ్గినోఽసంభవాద్విశేషణభూతకర్తురపి నిషేధోఽఙ్గం భవతీత్యుచ్యతే తర్హి, ఇతరవిశేషణత్వేనోపస్థితేఽర్థే విశేషణత్వేనేతరార్థానన్వయ ఇతి పూర్వోక్తనియమస్య వ్యభిచారేమ నానృతం వేదదిత్యత్రాపి నిషేధః కర్తురఙ్గం స్యాదత ఆహఅస్తు వేద్యాది। క్రతుయుక్తపురుషధర్మ ఇతి। ఆఖ్యాతస్య కర్తృవాచకత్వే పదశ్రుత్యా నానృతం వదేదితి నిషేధస్య పురుషార్థత్వం ప్రాప్నోతి, ప్రకరణేన చ క్రత్వర్థత్వమ్। తత్రైకస్యైవ కస్యచిత్క్వచిద్వినియోగార్థం ప్రాప్తయోర్ద్వయోః ప్రమాణయోర్యద్యవిరోధః సంభవతి తర్హి తత్ర విరోధకల్పనమన్యాయ్యమ్। విరోధే హి బలాబలవిచారేణ ప్రబలేన దుర్బలస్య బాధః కర్తవ్యో భవతీతి మాహగౌరవమ్। అవిరోధ తు కస్యాప్యబాధేనోభయోః సమావేశఇతి లాఘవమ్। ప్రకృతే నానృతమితి నిషేధం వినియోక్తం ప్రసక్తయోః శ్రుతిప్రకరణయోర్మధ్యే శ్రుతిస్తం పురుషే వినియుఙ్క్తే, ప్రకరణం తు క్రతావితి విరోధో భాసతే తథాఽపి స ఆభాస ఏవ। యతః క్రతావపి పురుషసంభవేన శ్రుతిప్రకరణయోరవిరోధే సతి ఉభాభ్యాం క్రతుయుక్తపురుషధర్మత్వం నిషేధస్యేత్యవగమ్యతే, శ్రుతిప్రకరణాభ్యామేకవాక్యతయా నిషేధే క్రతుయుక్తః పురుషోఽఙ్గిత్వేన సమర్ప్యత ఇతి యావత్। తథా చ క్రతుసంయుక్తపురుషకర్తృకానృతవదననిషేధ ఇతి బోధాన్నిషేధః

సాక్షాత్పురుషస్యాఙ్గే, క్రతోస్తు పరమ్పరయా నిషేధోఽఙ్గమితి। యథా స్వయం గుణభూతః సేవకో రాజానం ప్రధానం మన్యతే, తస్యాపి రాజ్ఞో యద్గుణభూతం పుత్రకలత్రాది తదప్యసౌ స్వప్రధానమితి మన్యతే తద్వదిత్యర్థః। నను యద్యయం నిషేధః క్రతుయుక్తపురుషార్థః స్యాత్తార్హి క్రతౌ కర్తుర్యజమానస్య ముఖ్యత్వాత్తేనైవానృతవదననిషేధః సంలగ్నో భవేదితి యజమానేనవానృతవదనిషేధః పరిపాలనీయో భవేన్నర్త్విగాదిభిరిత్యనుష్ఠానే వైషమ్యం స్యాదిత్యనుసంధాయాఽఽహఅనుష్ఠానే విశేషాభావాదితి। పురుషస్య క్రతుయుక్తత్వేన విశేషణాత్క్రతుయుక్తః క్రతుసంబద్ధో యః పురుషస్తత్కర్తృకం యదనృతవదనం తస్య నిషేధ ఇత్యర్థాద్యథా యజమానః క్రతునా సంవద్ధస్తథర్త్విగాదిరపి క్రతునా సంబద్ధ ఇతి క్రతుసంబద్ధత్వావిశేషాద్యజమానవట్టత్విగాదిభిరప్యనృతవదనం వర్జనీయమిత్యనుష్ఠానే విశేషాభావ ఇత్యర్థః। యది తు యుక్తశబ్దస్థానే కర్తృపదం ప్రక్షిప్య క్రతుకర్తృపురుషకర్తృకానృతవదనవిషేధఃక్రతోర్యః కర్తా పురుషో యజమానస్తత్కర్తృకానృతవదననిషేధ ఇత్యుచ్యేత తదా యజమానవ్యతిరిక్తర్త్విగదినామనృతవదననిషేధాప్రసక్త్యా యజమానేనానృతవదనం వర్జ్యం న తదన్యైర్‌బుత్విగ్భిరిత్యనుష్ఠానే విశేషః సంజాయేత, తథా విశేషో మా భూదిత్యాకలయ్యైవ క్రతుయుక్తపురుషేత్యుక్తం మూల ఇతి భూషణసారకర్తురభిప్రాయో బోధ్యః।

ఏకస్యైవ నివియోగే ప్రసక్తయోర్ద్వయోర్విరుద్ధప్రమాణయోరవిరోధసంపాదనేన క్రతుయుక్తపురుషధర్మత్వసమర్థనే మీమాంసకాభిమతం దృష్టాన్తమాహజఞ్ఝభ్యమానోఽనుబ్రూయాదితి। జఞ్ఝభ్యమానోఽనుబ్రూయాన్మయి దక్షక్రతూ ఇతి దర్శపూర్ణమాసయోః శ్రుతమ్। జఞ్ఝభ్యమాన ఇత్యత్ర జభధాతోర్గావగర్థాయాం యజ్, తతః కర్తరి శానచ్। `జభీ జృభి గాత్రవినామే' ఇతి పాణినిస్మృతేర్గాత్రవినామేన విదారితముఖ ఇతి తదర్థః। తత్ర కిమయం మన్త్రపాఠః పురుషముద్దిశ్య విధీయతేఽథవా క్రతుముద్దిశ్యేతి సందిహ్య వాక్యప్రమాణేన తావజ్జజ్జభ్యమానపురుషధర్మత్వేనాయం ప్రతీయతే, శానచా కృత్ప్రత్యయేన కర్తుః ప్రాధాన్యేనాభిధీయమానత్వాత్। ప్రకరణప్రమాణేన తు క్రత్వఙ్గత్వేన ప్రతీయతే, వాక్యం చ ప్రకరణాద్‌బలీయః, తస్మాత్పురుషధర్మోఽయమితి పూర్వపక్షయిత్వావాక్యప్రకరణాభ్యామవిరుద్ధాభ్యాం క్రతుయుక్తపురుషసంకారద్వారా క్రత్వర్థోఽయమితి సిద్ధాన్తితం జైమినీయే తృతీయాధ్యాయే చతుర్థపాదే పఞ్చమే జఞ్ఝభ్యమానాధికరణే। న చ ప్రకరణాద్వాక్యలిఙ్గే శ్రుతిం చ కల్పయిత్వా తయా శ్రుత్యా చతుర్థక్షణే వినియోగః కర్తవ్యః, తతః ప్రాగేవ వాక్యాల్లిఙ్గం శ్రుతిం చ కల్పయిత్వా తయా శ్రుత్యా తృతీయక్షణ ఏవ వినియోగస్య కృత్వాత్పురుషార్థత్వనిర్ణయేన క్వ వినియోగ ఇత్యాకాఙ్క్షాయా విరహాన్న క్రతావప్యన్వయః సిధ్యతీతి వాచ్యమ్। తథా సతి ప్రమామయోర్విరోధః స్యాత్। విరోధే చ బలవతా దుర్బలం బాధనీయమ్। తచ్చ న న్యాయ్యమ్। అవాధేనోపపత్తౌ బాధస్యాన్యాయ్యత్వాదితి న్యాయాత్। తస్మాద్వాక్యప్రమాణేన యదేతన్మన్త్రానువచనం జఞ్ఝభ్యమానపురుషాఙ్గత్వేన విహితం తత్ర సోఽఙ్గీ జఞ్ఝభ్యమానపురుషో నాసంబద్ధః, కిం తు క్రతుసంబద్ధో గ్రాహ్య ఇత్యేతత్ప్రకరణప్రమాణసాహాయ్యేన ప్రతిపాద్యతే। తేన విరోధాభావేన

బాధాభావాద్ద్వయోః ప్రమాణయోః సమావేశః సాధితః। తథా చ క్రతుసంయుక్తజఞ్జభ్యమానపురుషకర్తృకం మన్త్రానువచనమితి బోదాన్మన్త్రానువచనస్య పురుషార్థత్వం పురుషద్వారా చ క్రత్వర్థం చ సమర్థితమితి భావః। ఏవం చ బలాబలవిచారస్య విరోధ ఏవావసరాదవిరుద్ధాభ్యాం వాక్యప్రకరణాభ్యాం జఞ్జభ్యమానవాక్యే మన్త్రానువచనస్య క్రతుయుక్తపురుషార్థత్వవత్ప్రకృతేఽప్యనృతవదననిషేధస్యావిరుద్ధాభ్యాం శ్రుతిప్రకరణాభ్యాం క్రతుయుక్తపురుషార్థత్వమేవ యుక్తమిత్యాశయః। తదుక్తం భట్టపాదైఃస్త్ర్యుపాయమాంసభక్షాది పురుషార్థమపి శ్రితః। ప్రతిషేధః క్రతోరఙ్గమిష్టః ప్రకరణాశ్రయాత్।। భక్షాదీతి నపుంసకద్వితీయాన్తమ్। స్త్ర్యుపాయమాంసభక్షాదీన్ విషయీకృత్య యః ప్రతిషేధ ఉక్తః స పురుషార్థం శ్రితోఽపి ప్రకరణాశ్రయాత్క్రతోరఙ్గమిష్ట ఇతి తదర్థ ఇతి। అనయా భట్టోక్త్యా విశేషణే విశేషణత్వేనేతరానన్వయ ఇత్యేవంరూపో నియమో న సార్వత్రిక ఇతి జ్ఞేయమ్। క్రతుసంబన్ధీ యః పురుషః, తత్కర్తృకానృతవదనాభావ ఇతి బోధాత్పురుషం ప్రతి క్రతోర్విశేషణత్వాత్పురుషస్య వదనక్రియాం ప్రతి విశేషణత్వాచ్చేతి భావః। నన్వాఖ్యాతస్య భావనార్థకత్వాభిప్రాయేణ ప్రయోగే తస్య (ఆఖ్యాతస్య) తత్ర (భావనాయాం) అసాధుత్వేనాఽఽఖ్యాతాద్భావనాయా బోధో న స్యాత్, సాధుత్వజ్ఞానస్య శాబ్దబోధం ప్రతి కారణత్వాదత ఆహతదభావేఽపీత్యాది। ఆఖ్యాతస్య భావనాయామసాధుత్వేఽప్యాఖ్యాతాద్భావానాబోధో భవత్యేవేత్యర్థః। అపభ్రంశవదితి। యథాఽపభ్రంశానాం సాధుత్వభ్రమాద్బోధకత్వేఽప్యసాధుత్వం తథా సాధుత్వభ్రమాద్భావనాబోదకత్వేఽపి తస్యాం తిబాదేరసాధుత్వం స్యాదేవేత్యర్థః। నను పాణిన్యాద్యనుశాసనస్య నిష్ప్రమాణత్వాత్తిబోదేర్భావనాబోధకత్వేఽపి సాధుత్వం నిష్ప్రతిబన్ధమేవేతి చేన్న। `బ్రాహ్మణేన నిష్కారణం షడఙ్గో వేదోఽధ్యేయో జ్ఞేయశ్చ' ఇతి మహాభాష్యకారోద్ధృతశ్రుతేః, పాణినీయం మహాశాస్రం పదసాధుత్వలక్షణమ్। సర్వోపకారకం గ్రాహ్యం కృత్స్నం, త్యాజ్యం న కించన।। ఇతి పరాశరోపపురాణాదేశ్చాపి ప్రమాణత్వాత్। నను సాధుత్వజ్ఞానమన్తరాఽపి శాబ్దబోధోదయదర్శనాత్సాధుత్వజ్ఞానస్య శాబ్దబోధకారణత్వాభావేఽపి అసాధుత్వజ్ఞానసత్త్వే శాబ్దబోధోదయాదర్శనాదసాధుత్వజ్ఞానస్య శాబ్దబోధం ప్రతి ప్రతిబన్ధకత్వం వక్తవ్యమేవ। తథా చ భావనాయామసాధుస్తిబాదిరిత్యేవం వైయాకరణానాం జ్ఞానసత్త్వాత్కథం తిబాదేర్భావనాబోధకత్వమిత్యాశఙ్కాం సమాధాతుమాహవస్తుత ఇత్యాది। తద్వ్యతిరేకేతి। సాధుత్వస్య వ్యతిరేకోఽభావః, తన్నిర్ణయోఽపీత్యర్థః। అసాధుత్వజ్ఞానమితి యావత్। న ప్రతిబన్ధకమితి శేషోఽస్త్యేవ। వక్ష్యామ ఇతి। సాధుత్వజ్ఞానరహితానామసాధుత్వజ్ఞానవతామపి గగర్యాదిశబ్దేభ్యో బోధోదయస్య సర్వానుభవసిద్ధత్వాత్సాధుత్వజ్ఞానం న హేతుర్నాప్యసాధుత్వజ్ఞానం తత్రప్రతిబన్ధకమిత్యగ్రేఽసాధురనుమానేన(కా.38)ఇత్యత్ర శక్తినిర్ణయే వక్ష్యత ఇతి సర్వం శివమ్।। 21 ।।

ఇతి వైయాకరణభూషణసారవ్యాఖ్యాయాం శాంకర్యం ధాత్వాఖ్యాతయోః సామాన్యార్థస్య నిరుపణమ్॥1॥

రఙ్గభట్టతనూజస్య శంకరస్య వినిర్మితౌ। పూర్ణః సారీయటీకాయాం ధాత్వాఖ్యాతార్థనిర్ణయః॥ 1॥

.

అథ లకారవిశేషార్థనిరూపణమ్।।

విశేషార్థజిజ్ఞాసాయాః సామాన్యార్థజ్ఞానపూర్వకత్వనియమాదాఖ్యాతసామాన్యార్థే నిరూపితేఽవసరసంగత్య లకారవిశేషార్థనిరూపణమరభత ఇత్యాహ-ప్రత్యేకమితి। ఏకైకస్యేత్యర్థః। ఏకమేకం ప్రతీతి వీప్సాయామవ్యయీభావే షష్ఠ్యా అమ్భావాదితి భావః। దశలకారాణామితి। దశానాం లకారాణామిత్యర్థః। దిక్సంఖ్యే సంజ్ఞాయామితి సమాసః। సప్తర్షివదియం లడాదీనాం సంజ్ఞేతి భావః। లకారాణామితి సంబన్ధ సామాన్యే షష్ఠీ। ప్రత్యేకమిత్యత్రాన్వయః। దశలకారాణాం మధ్యే ఏకైకస్యేత్యర్థః। అర్థమితి। జాత్యేకవచనమ్। నిరూపయతి-ప్రతిపాదయతి-వర్తమానే పరోక్ష ఇతి। కారికాయా గోలార్థమాహ-లడాదయ ఇత్యాదినా। వర్తమానత్వస్య లడర్థత్వే ప్రమాణమాహ-వర్తమానే లడితీతి। వర్తమానత్వం లక్షయతి ప్రారబ్ధాపరీతి। ప్రారబ్ధాపరిసమాప్తక్రియోపలక్షితకాలత్వమిత్యర్థః। వర్తమానత్వస్య కాలగతత్వేన సర్వానుభవసిద్ధత్వాదితి భావః। ప్రారబ్ధా చ అపరిసమాప్తా చ యా క్రియా తాదృశాక్రియాశ్రయకాలత్వమితి అక్షరార్థః। భాష్యే `న్యాయ్యా త్వేషా వర్తమానకాలతాఽఽరమ్భాపవర్గాదవశ్యం భుఞ్జానో హసతి జల్పతి, పిబతి, నిమిషతి చ' ఇత్యుక్తమ్। నాన్తరీయకత్వాత్తాసాం న విచ్ఛేదకత్వమితి హసనాదిదశాయామపి `భుఙ్క్తే' ఇతి ప్రయోగోపపత్తిః। అనేకదినాదిసాధ్యగ్రన్థాధ్యయనసమయే భోజనగమనాదినానావిధక్రియాణామపి న విచ్ఛేదకత్వమ్। అత ఏవ సంహితాద్యధ్యయనసమాప్తిపర్యన్తం దేవదత్తః సంహితాం పఠతీతి ప్రయోగ ఉపపద్యతే। ఇతోఽపి లఘు లక్షణమాహ-భూతేతి। తథా చ భూతభవిష్యద్భిన్నకాలత్వం వర్తమానత్వమిత్యర్థః। తత్ర భూతత్వం-వర్తమానధ్వంసప్రతియోగిక్రియాశ్రయకాలత్వం, భవిష్యత్త్వం తు-వర్తమానప్రాగభావప్రతియోగిక్రియాశ్రయకాలత్వం జ్ఞేయమ్। వర్తమానత్వం చ ధ్వంసే ప్రకృతప్రయోగాధికరణకాలవృత్తిత్వం, ఏవమేవ ప్రాగభావేఽపి వర్తమానత్వం బోధ్యమ్। ప్రకృతప్రయోగాధికరణకాలశ్చ ప్రహరీదనాద్యాత్మకో బుద్ధిస్థస్తత్ర తత్ర విశిష్య నివేశ్యః। లక్ష్యే లక్షణం సంగమయతి-పచతీత్యాదావితి। అధిశ్రయణాదితి। అధిశ్రయణం-చుల్ల్యుపరి స్థాలీస్థాపనం, ఆదిర్యస్య, అధఃశ్రయణం-చుల్ల్యా, సకాశాత్స్థాల్యవతారణం, అన్తో యస్యేతి బహువ్రీహిద్వయే కృతే సతి కర్మధారయః। క్రియాసమూహోఽన్యపదార్థః।

కర్మధారయేఽపి స సమూహ ఏవ విశేష్యః। తాదృశసమూహాన్తర్గతమధ్యే ఇత్యర్థః। తత్తత్ఫలానుకూలవ్యాపారారమ్భక్షణసమాప్తిక్షణయోరన్తరాలే ఇతి యావత్। తత్-ఉక్తరూపం వర్తమానత్వమస్తీతి లట్ప్రయోగో భవతీత్యర్థః। నన్వాత్మాఽస్తి పర్వతాః సన్తీత్యాదౌ లట్ప్రయోగానుపపత్తిః। తత్రాఽఽత్మధారణానుకూలవ్యాపారస్య నిత్యతయా ప్రారబ్ధత్వాభావాత్ప్రారబ్ధాపరిసమాప్తత్వరూపవర్తమానత్వస్యాసంభవాదిత్యాశఙ్క్య సమాధత్తే-ఆత్మేత్యాదినా। తత్తత్కాలికానాం భూతభవిష్యద్వర్తమానానాం రాజ్ఞాం యాః క్రియాః స్థిత్యాదిరూపాస్తాసామనిత్యతయా-ఉత్పత్తిధ్వంసశాలితయా తద్విశిష్టస్య-అనిత్యరాజక్రియావిశిష్టాత్మధారణానుకూవ్యాపారస్యోత్పత్త్యాదికం-ఉత్పత్తిసమాప్తభూతాదికాలభేదమాదాయ-ఆత్మాదినిష్ఠాత్మధారణానుకూలవ్యాపారే తత్తత్కాలవిశిష్టరాజక్రియాగతోత్పత్త్యాదిమత్త్వమారోప్య ప్రారబ్ధాపరిసమాప్తత్వరూపం వర్తమానత్వమాత్మధారానుకూలవ్యాపారస్య నిర్వాహ్యమ్। అయమర్థః-పర్వతాదికర్తృకాత్మధారణానుకూలవ్యాపారస్య నిత్యతయోత్పత్త్యాదిరహితత్వేఽపి భూతభవిష్యదాదికాలికరాజక్రియావిశిష్టస్య నిరుక్తవ్యాపారస్యోత్పత్త్యాదిమత్త్వేన ప్రారబ్ధాపరిసమాప్తత్వరూపవర్తమానత్వం సూపపాదమితి। ఆత్మాస్తీత్యత్రాఽఽత్మనో నిత్యతయోత్పత్త్యాదిశూన్యత్వేఽపి శరీరస్యోత్పత్త్యాదిమత్తయా తాదృశశరీరవిశిష్టస్యాఽఽత్మన ఉత్పత్త్యాదికం కల్పయిత్వా వర్తమానత్వాదిబోధకప్రత్యయానాం ప్రయోగ ఉపపాదనీయః। తథా చ కేవలే ఆత్మధారణానూకూలవ్యాపారరూపార్థే ఉత్పత్త్యాద్యసత్త్వేఽపి ఉక్తవిశేషణవిశిష్టే తస్మిన్ విశేషణద్వారోత్పత్త్యాదిసత్త్వం నైవానుపపన్నిమత్యాశయః। అథవా తద్విశిష్టస్యేత్యత్రతత్యతచ్ఛబ్దేనావ్యవహితపూర్వత్వాదనిత్యత్వస్య పరామర్శః। తథా చ తాదృశానిత్యక్రియాగతం వర్తమానత్వాదికమారోప్య తదర్థకో లట్ ప్రత్యయ ఇత్యర్థః। అత్రార్థే ప్రమాత్వేన వర్తమానేలట్సూత్రస్థం భాష్యం నిర్దిశతి--ఉక్తం హీతి తిష్ఠతేరధికరణమితి। రాజక్రియాణామాధేయతాసంబన్ధేన కాలవిశిష్టత్వాత్తాదృశక్రియాధారః కాలస్తిష్ఠతేః పర్వతాదిగతస్థితిక్రియాయా అధికరణమిత్యర్థః। రాజాదిక్రియాధారకాలస్య పర్వతాదిగతస్థితావాధేయతాసంబన్ధేనాఽఽరోప ఇతి యావత్। తత్ర కైయటోఽపథిం వ్యాచష్ట-`రాజ్ఞాం స్థితిర్భూతాదిభేదేన భిన్నా పర్వతాదిస్థిత్యాదేర్భేదికేతి క్రియారూపత్వం కాలత్రయయోగశ్చోపపద్యతే, ఇతి, క్రియారూపత్వం కాలత్రయయోగశ్చ పర్వతాదిస్థిత్యాదేరుపపద్యత ఇత్యర్థః। అన్యథా పర్వతాదిస్థితీనాం సదృశావయవత్వాత్పూర్వాపరీభూతావయవకసమూహత్వరూపక్రియాత్వానుపపత్తిః, ఏవం తాసాం దురవధారభేదతయా కాలభేదానుపపత్తిశ్చ స్యాదితి భావః। పరతో భిద్యత ఇతి। సర్వం ఆత్మసత్తాదికం, పచ్యాదిధాత్వర్థసామాన్యమితి యావత్। పరతో భిద్యతే-పరత ఏవ భిద్యతే, స్వాపేక్షయా పరేణాన్యేన వర్తమానత్వాదినా భిద్యత ఇత్యర్థః। ఆత్మా తు-ఆత్మసత్తాదికం తు న వికల్పతే న స్వతో భేదకం భవతి, భేదసాధకం స్వాతిరిక్తమేవ ఆత్మసత్తాదేః సదృశావయవత్వేన తద్భేదస్య దురవధారత్వాదివిసదృశస్వభావావయకస్త్రైకసప్త్యనన్తరం

ద్వితీయస్యాఽఽరమ్భాత్తతస్తృతీయస్యేత్యేవమవధృతభేదతయా కాలత్రయభేదః ప్రసిద్ధః-ఆత్మసత్తాదౌ తు నైవమిత్యాశయః। తస్మాత్-ఆత్మసత్తాదేః స్వతో భేదసాధకత్వాసాంభవాదేవేత్యర్థః। పర్వతాదీతి। ఆదిశబ్దేనాఽఽత్మాదేర్గ్రహణమ్। పరరూపేణేతిస్వాపేక్షయా పరస్య రాజాదినిష్ఠక్రియారూపార్థస్య రూపేణ-తద్ధర్మేణోత్పత్త్యాదిమత్త్వేన భి, ద్యతే ఇత్యర్థః। ఇతి వాక్యపదీయే చోక్తమిత్యనేన సంబన్ధః। నను తమ ఆసీత్, తుచ్ఛేనాభ్వపిహితం యదాసీత్, ఏకో హ వై నారాయణ ఆసీత్, అహమేకః, ప్రథమమాసం వర్తామి చ భవిష్యమి చ, ఇత్యాదిశ్రుతిషు తమఆదిపదార్థానాం సదా సత్త్వేన వర్తమానధ్వంసప్రతియోగిక్రియాశ్రయత్వరూపభూతత్వాభావాద్భూతకాలార్థకప్రత్యయోఽనుపపన్న ఇత్యాశఙ్క్య సమాధత్తే-ఏవమితి। అయం భావః-అధిశ్రయణాదరధఃశ్రయణపర్యన్త ఓదనఫలావచ్ఛిన్నః సంతానరూపో వ్యాపారనిచయః క్రియా పచేరర్థః। ఏవం సర్వత్ర। స చ యావతా కాలేన నివర్తతే తావాన్కాలో వర్తమానః। తద్యోగాద్వర్తమానో ధాత్వర్థః। తేన నిష్పన్నస్యార్థస్య భూతత్వాదనిష్పన్నస్య చ భావిత్వాన్నిష్పన్నానిష్పన్నవ్యతిరేకేణ రాశ్యన్తరస్యాభావాద్వర్తమానాభావ ఇతి శఙ్కా నిరస్తా। తతః పర్వతాస్తిష్ఠన్తి, ఆత్మాఽస్తి, స్రవన్తి సిన్ధవ ఇత్యాదౌ పర్వతాదిస్థిత్యాదేః సర్వదా విద్యమానత్వాద్భూతభవిష్యదభావాత్తత్ప్రతిద్వంద్విరూపస్య వర్తమానస్యాప్యభావ ఇతి లణ్న ప్రాప్నోతీత్యాశఙ్క్య కాలత్రవర్తినాం రాజ్ఞాం యాః క్రియాః పరిపాలనాదిరూపా భూతాదిభేదేన భిన్నాస్తాః పర్వతాదిస్థిత్యాదేర్భేదికాః। తతశ్చ సంప్రతి యే రాజానస్తత్క్రియాభేదేన భిన్నా యాః పర్వతాదిస్థితేర్వర్తమానత్వం, ఏవం చ కృత్వా భృతభవిష్యత్కాలోఽప్యుపపద్యతే-తస్థుః పర్వతా నలదుష్యన్తాదికాలే, స్థాస్యన్తి పర్వతాః కల్కివిష్ణుకాలే, ఇత్యేవంరీత్యా యథా పర్వతాదిస్థిత్యాదౌ భూతత్వాదికం సాధితం తద్వత్తమఆదిసత్తాయాం భూతత్వం సాధనీయమితి। నను వర్తమానత్వాదీనాం లడాదిప్రత్యయద్యోత్యత్వమథవా తద్వాచ్యత్వమ్? తత్ర న ద్వితీయః। వర్తమానత్వాదీనాం లడాదిప్రత్యయవాచ్యత్వే హి సతి కర్త్రాదీనామర్థానాం లకారాన్తరే (లోట్లిజాదౌ)చరితార్థానాం వర్తమానత్వాదయోఽర్థా బాధకా భవేయుః। విశేషేణ సామాన్యస్య బాధాత్। తతశ్చ లడాదీనాం కర్త్రాద్యభిధాయకత్వం న స్యాత్। విశేషేణ సామాన్యస్య బాధాత్। తతశ్చ లడాదీనాం కర్త్రాద్యభిధాయకత్వం న స్యాత్। తథా చ చైత్రమైత్రౌ పచతః, మైత్రాః పచన్తీత్యాదౌ కర్తురభానాత్తద్గతద్విత్వాద్యప్రతీతౌ ద్వివచనబహువచనే న స్యాతామ్। శబాదయశ్చ న స్యుః। లడాదేర్వర్తమానత్వాద్యభిదాయకత్వేన కర్త్రాద్యభిధాయకత్వాభావాద్యుష్మదాదేస్తత్సామానాధికరణ్యాభావాత్పురుషవ్యవస్థా న స్యాత్। చైత్రః పచతీత్యత్ర లటా కర్తురనభిధానేనానభిహితత్వప్రయుక్తా కర్తరి తృతీయాపత్తిశ్చ స్యాదితి వర్తమానత్వాదీనాం లడాదిప్రత్యయద్యోత్యత్వమేవ యుక్తమ్। ద్యోతకత్వం చ స్వసమభివ్యాహృతపదగతశక్త్యున్నాయకత్వమ। వర్తమానత్వాదీనాం లడాదిప్రత్యయవాచ్యత్వే త్విత్థముపపత్తిః-వర్తమానత్వాదిభిరర్థైః కర్త్రాదయోఽర్థా న బాధ్యన్తే, పరస్పరవిరోధాభావాత్। శక్తతావచ్ఛేదకభేదేనార్థద్వయసంభవాత్। తథా హి-లః కర్మణీత్యత్ర

`లః' ఇతి బహువచననిర్దేశేన సర్వలకారాణాం సంగ్రహాల్లడాదీనామపి కర్త్రాదయోఽప్యర్థా భవేయుః। తథా చ కర్త్రాద్యర్థే శక్తతావచ్ఛేదకం లకారత్వం, వర్తమానత్వాద్యర్థే తు లట్త్వాదికమితి భావః। కిం చ కర్త్రాద్యర్థే శక్తతావచ్ఛేదకం లకారత్వం, వర్తమానత్వాద్యర్థే తు లట్త్వాదికమితి భావః। కిం చ కర్త్రాదయోఽపి నిరవకాశాః। న చ లిజాదయోఽవకాశాః। వర్తమానత్వాదివద్విధ్యాదేరపి లిజగాదివాచ్యత్వాదితి। తదేవం పక్షద్వయస్య భాష్యారూపఢత్వేఽపి వాచకతాపక్షే ప్రత్యయార్థతయా వర్తమానత్వాదీనాం ప్రాధాన్యాపత్తిః। తదర్థం ప్రకృతిప్రత్యయార్థయోః' ఇతి న్యాయస్య తిజన్తాతిరిక్తత్వేన సంకోచః కల్పనీయః। ద్యోతకతాపక్షే తు ద్యోత్యార్థస్య విశేషణత్వనియమాత్ర్పత్యయవాచ్యవిషయస్య `ప్రత్యయార్థః ప్రధానం' ఇతి నియమస్య నాత్రావతార ఇతి న నియమసంకోచప్రసఙ్గ ఇతి లాఘవాద్ద్యోతకతాపక్ష ఏవ సాధీయానిత్యాశయేనాఽఽహ-తచ్చేత్యాది। వర్తమానత్వాదీత్యర్థః। ద్యోత్యత ఇతి। లడాదిర్ద్యోతకః। ద్యోతకత్వం చ లడాదిసమాభివ్యాహృతధాతుగతశక్త్యుద్బోధకత్వమ్। తచ్చ ధాతోర్వర్తమానత్వాదౌ శక్తిం వినా న సంభవతి। ఏవం చ బహూనాం ధాతూనాం తత్ర శక్తికల్పనాయాం గౌరవాపాతాదల్పతరప్రత్యయానామేవ వాచకత్వమేవ స్యాన్న ద్యోతకత్వమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ-క్రియాసామాన్యేతి। కాలస్య సర్వాధారత్వాత్కాలసామాన్యవృత్తిక్రియావాచకస్య ధాతోర్వర్తమానాదికాలవిసేషవిశిష్టే వ్యాపారే లక్షణేత్యర్థః। వైశిష్ట్యం చ వ్యాపారే, వర్తమానాదికాలనిష్ఠాధికరణతానిరూపితాధేయతాసంబన్ధేన బోధ్యమ్। తాత్పర్యగ్రాహకత్వేనేతి। విశిష్టలక్షణాయాం తాత్పర్యగ్రాహకత్వమేవ ప్రకృతే లడాదేర్ద్యోతకత్వమితి భావః। తథా చ లడాద్యాదేశత్వేన తిబాదీనం వర్తమానకాలాదిద్యోతకత్వాత్పచతి, అపాక్షీదిత్యాదౌ న భూతక్రియావర్తమానక్రియయోః ప్రతీతిః। వాచకతాపక్షమభ్యుపేత్యాఽఽహ-అన్వయేతి। యత్సత్త్వే యత్సత్త్వమన్వయః। యదభావే యదభావో వ్యతిరేకః। యథా దణ్డసత్త్వే ఘటనిష్పత్తిర్దృశ్యతే, దణ్డాభావే ఘటనిష్పత్తిర్న దృశ్యత ఇత్యన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం ఘటం ప్రతి దణ్డకారణతా, ఏవం లడాదిసత్త్వే వర్తమానత్వాదేః ప్రతీతిర్జ్ఞాయతే, యథా-పచతి, పక్ష్యతి, అపాక్షీదితి। ఏవమన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం తద్రూపం-వర్తమానత్వాదిరూపం, లడాదివాచ్యమిత్యర్థః। అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం వాచ్యవాచకభావో నిర్ధార్యత ఇతి యావత్। వాచకో లడాదిః। వాచకతావచ్ఛేదకం లట్త్వ-లిట్వాదికం తదపి లడాద్యాదేశే తిబాదావనుభవసిద్ధమేవ। అనుభవబలాదేవ చ తల్లట్త్వాదికం తిబాద్యాదేశేష్వారోపితం బోధ్యమ్। అత ఏవ యజేతేత్యత్ర ప్రత్యయేఽప్యస్తి అంశద్వయమ్। ఆఖ్యాతత్వం లిఙ్త్వం చ। తత్ర లిఙ్త్వాంశేన శాబ్దీబావనోచ్యత ఇతి మీమాంసాగ్రన్థః సంగచ్ఛతే। అంశద్వయం శక్తతావచ్ఛేదకద్వయమిత్యర్థః। వైయాకరణా అపి-పచ్యాదిష్వస్తి వాచకతావచ్ఛేదకద్వయమ్। పచ్యాదిత్వం ధాతుత్వం చ। తత్ర ధాతుత్వేన సామాన్యరూపేణ పచ్యాదయ ఉత్పత్త్యనుకూలవ్యాపారాత్మికాం క్రియామాహుః। పచ్యాదిత్వవిశేషరూపేణ తు విక్లిత్త్యాదితత్తత్ఫలవిశేషానుకలఫూత్కారాదితత్తద్వ్యాపారవిశేషాత్మికాం క్రియామాహురితి

వదన్తి। అన్యయా-అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం వాచ్యవాచకబావానిర్ధారణే విలోపాపత్తిరితి। పక్త్యేత్యాదావపి పచేర్వ్యాపారాశ్రయే లక్షణా। న చ కర్తరి కృదిత్యాదీనాం వైయరథ్యమ్। ధాతోస్తాదృశేఽర్థే లక్షణాయాం కర్తరి కృదిత్యాదిసూత్రాణాం తాత్పర్యగ్రాహకత్వేనోపయోగసంభవాత్। ఏవం సర్వత్రాపీతి ప్రత్యయానాం వాచకత్వం క్వాపి న సిధ్యేదితి తాదృశోక్తేరుచ్ఛేద ఏవ స్యాదితి భావః।

పరోక్షే లిడితి సూత్రాదితి। అనద్యతనే లజిత్యతోఽనద్యతన ఇతి అనువర్తతే, భూత ఇత్యధికృతమ్। పరోక్షత్వం చ ధాత్వర్థవిశేషణమ్। పరోక్షశబ్దోఽయమతీన్ద్రియవాచీ ప్రసిద్ధః। వ్యుత్పత్తిస్తు-అక్ష్ణః పరం పరోక్షం, మయూరవ్యంసకాదిత్వాత్సమాసః। అక్ష్ణోఽర్శనాదిత్యచ్ సమాసాన్తః। వృత్తివిషయే చాక్షిశబ్దః సర్వేన్ద్రియవచనో, న చక్షుఃపర్యాయః, అన్యథేన్ద్రియాన్తరవిజ్ఞాతం వస్తు పరోక్షమాపద్యేతేత్యర్థః। తథా చ-అద్య భవోఽద్యతనస్తద్భిన్నబూతకాలవృత్తిర్యా పరోక్షా క్రియా తద్వాచకాద్ధాతోర్లిడితి సూత్రార్థః। ఏవం చైతన్మతే భూతానద్యతనకాలద్యోతకో లిట్। పక్షాన్తరే తు లఙ్వత్తద్వాచకః। ఏవం సర్వలకారేషు ద్యోతకత్వం వాచకత్వం చ బోధ్యమ్। కాలశూన్యేషు లిఙాదిషు తు ద్యోతకత్వం వాచకత్వం చ మూల ఏవ స్పష్టమ్। అద్యతనానద్యతనవిభాగస్తు-అతీతాయా రాత్రేః పశ్చార్ధేనాఽఽగామిన్యాః పూర్వార్ధేన చ సహితో దివసోఽద్యతనస్తద్భిన్నోనద్యతన ఇత్యేకః ప్రకారః। అతీతాయా రాత్రేరన్త్యతృతీయభాగేనాఽఽగామిన్యా ఆద్యతృతీయభాగద్వయేన చ సహితో దివసోఽద్యతనస్తద్భిన్నోఽనద్యతన ఇతి ద్వితీయః। ఉదయాదుదయం యావదద్యతనస్తాద్భిన్నోఽనద్యతన ఇతి తృతీయః। ఏష్వన్యతమాఙ్గీకారే దేశాచారాద్వ్యవస్థా। పరోక్షత్వం తు వర్షశతవృత్తత్వమిత్యేకే। వర్షసహస్రవృత్తత్వమిత్యపరే। ద్వ్యహవృత్తత్వం త్ర్యహవృత్తత్వం చేత్యన్యే। కుడ్యకటాద్యన్తరితత్వమితీతరే। ఏతే పక్షా భాష్యే స్థితాః। తత్ర ప్రయోక్తురిన్ద్రియాగోచరత్వం పరోక్షత్వమిత్యేవ సర్వసంమతం, సర్వత్రేన్ద్రియాగోచరత్వస్యావ్యభిచరిత్వాదితి బోద్యమ్। అనద్యతనే, భూతే, పరోక్షే, ఇతి విశేషణత్రయస్య క్రమేణ వ్యావర్త్యమాహ-తేనాద్యతన ఇత్యాదినా। అద్య ప్రాతరేవ జగామేతి న భవతి। అత్ర గమనక్రియాయా భూతకాలవృత్తిత్వేఽపి ప్రయోక్తురిన్ద్రియాగోచరత్వేఽపి చ భూతకాలస్యాద్యతనత్వాత్। శ్వో జగామేతి న లిట్। అత్ర గమనక్రియాయా అనద్యతనత్వేఽపి భవిష్యత్కాలవృత్తిత్వేన భూతకాలవృత్తిత్వాభావాత్। అద్రాక్షమహం గతేఽహ్నిః పాతరేవ స జగమేతి లిఙ్న ప్రయుజ్యతే। అత్ర గమనక్రియాయా అనద్యతనభూతకాలవృత్తిత్వేఽపి ప్రత్యక్షత్వేన పరోక్షత్వాభావాత్। పరోక్షత్వం లక్షయతి-సాక్షాత్కరోమీత్యాది। సాక్షాత్కరోమీత్యేతాదృశశబ్దాభిలప్యమానవిషయతాశాలి యజ్జ్ఞానం తాదృశజ్ఞానవిషయత్వాభావవత్త్వమ్। జ్ఞానం చ ప్రయోక్తృనిష్ఠత్వేన వివక్షితమ్। తతశ్చ ప్రయోక్తురిన్ద్రియాగోచరత్వం పరోక్షత్వమిత్యేవ ఫలితమ్। పరోక్ష ఇతి ధాత్వర్థవిశేషణమిత్యుక్తం తత్ర శఙ్కతే-న చేత్యాది। క్రియా నామేతి। సాధ్యత్వేనాభిధీయమానో గుణభూతావయవః పూర్వాపరీభూతానేకవ్యాపారాణామేకఫలజనకత్వవిషయైకబుద్ధ్యా విషయీకృతః సమూహః

క్రియేత్యుచ్యతే తాన్త్రికైః। ఇయమితి। సా చేయం క్రియా యతః పూర్వాపరీభూతనేకవ్యాపారసమూహరూపాఽతోఽత్యన్తాపరదృష్టా-పరేణ ప్రత్యక్షప్రమాణేనాత్యన్తమదృష్టా ప్రత్యక్షప్రమామజన్యజ్ఞానావిషయేత్యర్థః। పిణ్డీభూతేతి। అవయవానామాశుతరవినాశిత్వేన పిణ్డీభావస్యైవాభావేన నిదర్శయితుం న శక్యేతి భాష్యేణ తస్యా ఇన్ద్రియాగోచరత్వాభిధానాత్పరోక్ష ఇతి తద్విసేషణం వ్యర్థమితి శఙ్కాశయః। అవ్యావర్తకమితి। యది తు కస్యాశ్చిత్క్రియాయాః ప్రత్యక్షం స్యాత్తార్హి తాదృశప్రత్యక్షవిషయక్రియాయాం లిడ్వారణాయ పరోక్ష ఇతి విశేషమం సార్థకం స్యాత్। సర్వస్యా అపి క్రియాయాః పరోక్షత్వే తు వ్యావర్త్యాభావాత్తదకించిత్కరమితి భావః। సమాధత్తే-పిణ్డీభూతాయా ఇత్యాదినా। అవయవానాం క్షణికత్వేన తన్మేలనాత్యన్తాసంభవాత్పిణ్డస్యైవాభావాత్పిణ్డీభూతాయా నిదర్శయితుమశక్యత్వేఽపి అవయశః ఏకైకావయవస్య సాక్షాత్కరోమీత్యతాదృశలౌకికప్రతీతివిషయత్వసంభవాదవయవద్వారా వక్తుః ప్రత్యక్షవిషయక్రియాయాం లిడ్వారణాయ తత్సార్థకమితి భావః। అవయవానాం ప్రత్యక్షత్వే సాధకమాహ-అన్యథేతి। ఉక్తవైపరీత్యే, అవయవానామపి ప్రత్యక్షత్వాభావ ఇత్యర్థః। పశ్య మృగో ధావతీత్యత్ర మృగకర్తృకధావనక్రియాయా దర్శనాక్రియానిరూపితకర్మత్వం న స్యాత్। తథా చ తాదృశప్రయోగే భాష్యసంమతైకవాక్యత్వానుపపత్తిరితి భావః। నను క్షణావచ్ఛిన్నా అవయవా అపి అప్రత్యక్షా ఏవ। వస్తుసౌక్ష్మ్యవత్సూక్ష్మకాలావచ్ఛిన్నత్వస్యాపి ప్రత్యక్షే ప్రతిబన్ధకత్వావశ్యకత్వేన ప్రత్యక్షాసంభవాత్। అత్యన్తాపరదృష్టేతి భాష్యస్యాపి సమూహరూపేణావయవరూపేణ చ ప్రత్యక్షప్రమాణేనాత్యన్తమదృష్టేత్యేవార్థః। తస్మాదాదిత్యగతివదుత్తరదేశసంయోగాదిరూపఫలానుమేయైవ సర్వా క్రియా। పశ్య మృగో ధావతీత్యత్ర దృశేర్జ్ఞానసామాన్యార్థకత్వాఙ్గీకారేణ క్షిప్రం క్షిప్రం దేశాన్తరసంయోగదర్శనేన చ ధావనమనుమీయత ఇత్యనుమితివిషయత్వమేవ తత్ర ధావనస్యేతి లఘుమఞ్జూషాయాం నాగేశభట్టైరుక్తత్వాత్తదనుసారేణ పరోక్షపదసార్థక్యం ప్రదర్శయతి-వ్యాపారావిష్టానామితి। వ్యాపారవిశిష్టానాం క్రియానుకూలసాధనానామేవాత్ర పారోక్ష్యం వివిక్షితమిత్యస్య వ్యాపారవిశిష్టే కారకే పరోక్ష ఇతి విశేషణం, న తు ధాత్వర్థక్రియాయాం, తస్యా అతీన్ద్రియత్వేన పరమాణోరివ బహిరిన్ద్రియజన్యప్రత్యక్షాయోగ్యత్వాత్। తతశ్చ అనద్యతనభూతకాలికో యో వ్యాపారస్తాదృశవ్యాపారవిశిష్టః పరోక్షశ్చ యో దేవదత్తాదిస్తన్నిష్ఠక్రియావాచకాద్ధాతోర్లిడితి పరోక్షే లిడితి సూత్రార్థః। తేన పచనాదిక్రియానావిష్టస్య చైత్రస్య ప్రత్యక్షత్వేఽపి చైత్రః పపాచేతి ప్రయోనస్య నానుపపత్తిః। పచనాదివ్యాపారవిష్టస్య పరోక్షత్వాదితి భావః। నోక్తదోష ఇతి। ప్రయోక్తుర్వ్యాపారావిష్టసాధనస్య దేవదత్తాదేః ప్రత్యక్షత్వదాశాయాం `అయం పపాచ' ఇతి ప్రయోగవారణార్థతయా పరోక్షపదసార్థక్యే సతిః అవ్యావర్తకత్వరూపో దోషో నేత్యర్థః। వ్యాపారావిష్టానామిత్యస్య ప్రయోజనమాహ-అయం పపాచేతి। వ్యాపారావిష్టస్య ప్రత్యక్షత్వ ఏవ లిణ్నేష్యతే, న తు వ్యాపారానావిష్టస్య ప్రత్యక్షత్వ ఇతి భావః। ఏవం చ ప్రయోక్తుః ప్రత్యక్షావిషయకర్తృకస్థల ఏవ చైత్రః పపాచేతి లిట్ప్రయోగో భవతి। యదా హి

ప్రయోక్తాఽనద్యతనభూతకాలికగమనాదిక్రియాకర్తారం సజ్జీకృతాశ్వాదికం బద్ధపరికరం
గమనోద్యతం సాక్షాత్కృతవాంస్తదాఽయం జగామేతి। ప్రయోగో న భవతి వ్యాపారావిష్టస్య
ధద్ధపరికరాదికస్య గన్తుః పరోక్షత్వాభావాత్। యదా తు తాదృశగమనాదిక్రియాకర్తారం
క్రియానావిష్టత్వేన సాక్షాత్కరోతి తదాఽయం జగామేతి లిడ్ భవతి। క్రియావిష్టస్య గన్తుః
పరోక్షత్వాదితి తాత్పర్యమ్। యద్యపి క్రియాయ అప్రత్యయత్వే, విశిష్టజ్ఞానే విశేషణజ్ఞానస్య
కారణత్వేన తత్ర విశేషణభూతక్రియాయాః ప్రత్యక్షత్వాభావేన
తాదృశక్రియావిశిష్టసాధనప్రత్యక్షం దురుపపాదమేవ, తథా చ తద్ద్వైయర్థ్యం తదవస్థమేవ
తథాఽపి ఫూత్కారసీత్కారాదిక్రియావైశిష్ట్యసమయే సాధనసమయే సాధనపరోక్షత్వస్య
వివక్షితత్వాన్నోక్తదోష ఇతి ధ్యేయమ్। యత్ర సాధనశక్తయాశ్రయభూతం
ఫూత్కారసీత్కారాదివిశిష్టం సంరబ్ధరూపం ద్రవ్యం ప్రత్యక్షం తత్ర ధాత్వర్థ ఏవ
ప్రత్యక్షాభిమానో లౌకికానాం, అభిమానో మిథ్యాజ్ఞానం తద్వ్య వృత్తయే పరోక్షగ్రహణమితి
యావత్। అవేదం బోధ్యమ్-ప్రాచీనమతే పరోక్షత్వం ధాత్వర్థే విశేషణం, నవీనమతే తు
ధాత్వర్థసాధనే తద్విశేషణమ్। తత్ర ప్రథమమతమేవోచితమ్। యతో ధాతోరిత్యధికారస్య
ధాత్వర్థే లక్షణాయాం స్వ(ధాతు)వాచ్యత్వం సంబన్ధః, సాధనలక్షణాయాం తు
స్వ(ధాతు)వాచ్యసాధనత్వం సంబన్ధ ఇతి గౌరవాత్। న చ సర్వా క్రియా పరోక్షేత్యవ్యావర్తకం
తత్। సముదాయస్య పరోక్షత్వేఽపి ప్రత్యేకమవయవస్యాపరోక్షత్వాత్। అత ఏవ ` పిణ్డీభూతా
న నిదర్శయితుం శక్యా ఇతి భాష్యే విశిష్య పిణ్డీభూతాయా ఏవ నిర్దర్శయితుమశక్యత్వం
ప్రదర్శితమ్। అతఏవ పశ్య మృగో ధావతీత్యత్ర ధావనాక్రియాయా ఏవ పశ్యేత్యత్ర కర్మత్వం
సర్వసిద్ధమేవ। న చ ప్రత్యేకం న క్రియాత్వమితి వాచ్యమ్। తావతాఽపి ఘూత్వర్థత్వాక్షతేః కిం
చ ఫలస్యాపి స్వజనకవ్యాపారగతపౌర్వాపర్యారోపేణ క్రియాత్వమ్। అత ఏవ చ్యుతే తణ్డులః
స్వయమేవేత్యాదౌ ఫలమాత్రవాచకత్వే తస్య ధాతుసంజ్ఞాసిద్ధిః। పరోక్షత్వమపి భాష్యోక్తం
క్రియాయాం సంగచ్ఛత ఇతి ప్రతిభాతి ఇతి। నన్వేవం క్రియాయాః క్రియావిష్టసాధనస్య వా
ప్రత్యక్షత్వే లిడనుపపన్న ఇత్యాశఙ్కతే-కథం తర్హీతి। ఉదయనః కిరణావలీం వ్యాతేనే
ఇత్యత్రేత్యర్థః। వితస్తరే ఇత్యర్థః। తను విస్తార ఇతి స్మరణాత్। కథంత్వే హేతుమాహ-
స్వక్రియాయా ఇతి। ఉదయనకర్తృకక్రియాయః ప్రయోక్తురుదయనస్యావశ్యం ప్రత్యక్షత్వేన
విస్తారక్రియాయాః పారోక్ష్యాభావాల్లిడనుపపన్న ఇత్యర్థః। సాధనపారోక్ష్యపక్షే
క్రియావిష్టసాధనస్య స్వప్రత్యక్షత్వాదితి హేతుర్బోధ్యః। నను స్వవ్యాపారస్యాపి
వర్తమానదశాయాం విషయాన్తరాసక్తిరూపవ్యాసఙ్గాదినా స్వయమప్రతిసంధానేఽపి తతః
కర్యేణానుమితౌ భవత్యేవ లిట్। యథా-బహు జగద పురస్తాత్తస్య మత్తా కిలాహమ్' ఇతి। అత్ర
యథా హర్షాతిరేకాదినా మనసోఽసంనిహితత్వాత్క్రియాపారోక్ష్యం తద్వత్ప్రకృతేఽపి
విషయాన్తరసంచారరూపవ్యాసఙ్గాదినా ఉదయనకర్తృకవ్యాపారస్య వ్యాపారవిశిష్టసాధనస్య
చోదయనప్రత్యక్షవిషయత్వాభావరూపపరోక్షత్వసంభవాన్న లిటోఽసంగతిరితి చేన్న।
స్వవ్యాపారస్య యతాకథంచిత్పరోక్షత్వోపపాదనేఽపి
తత్రానద్యతనాతీతత్వయోరుపపాయితుమశక్యత్వేన లిటోఽసంగతిరేవేత్యాహ-

బహుతరమన ప్రణీతి। అతిశయితం యన్మనఃప్రణిధానం మనసస్తదేకతానత్వం తన సాధ్యే య శాస్త్రార్థనిర్ణయస్తజ్జనకే వాక్యసందర్భవిరచనరూపగ్రన్థే యా విస్తృతిక్రియా తస్యామద్యతనభిన్నత్వం వర్తమానధ్వంసప్రతియోగిక్రియాశ్రయకాలత్వరూపభూతత్వం చోపపాదయితుం సర్వథా దుఃశకమితి `వ్యాతేనే' ఇతి అనద్యతనాతీతత్వార్థకో లిట్ప్రయోగోఽయుక్త ఏవేతి భావః। అసంభవాదితి। కిరణావలీకర్మకవిస్తారానుకూలవ్యాపారావచ్ఛేనాద్యతనభిన్నత్వాభావాదతీతకాలసంబన్ధాభావాచ్చ తదసంభవ ఇత్యాశయః। వ్యాతేనే ఇత్యాది తు భూతత్వానద్యతనత్వపరోక్షత్వానామారోపేణోపపన్నమ్। ఆరోపఫలం తు గ్రన్థేఽతిసుకరత్వశీఘ్రనిష్పాద్యత్వాదిప్రత్యాయనమ్। తత్ఫలం త్వధ్యేతౄణాం పదార్థతత్త్వనిశ్చయఫలకైతద్గ్రన్థం జ్ఞాతుం సోత్కణ్ఠానామాహ్లాద ఇత్యాది మఞ్జూషాయామనుసన్ధేయమ్। కృభ్వాద్యనుపయోగస్థలేఽప్రయుక్తానాం కృభ్వసాం క్రియాసామాన్యమర్థః। క్రియాత్వరూపసామాన్యధర్మాశ్రయ ఇతి యావత్। ఆమ్ప్రకృతేస్తు తత్తత్క్రియావిశేషః। సామాన్యవిశేషయోరభేదాన్వయః। తథా చ `ఏధాంచక్రే' ఇత్యత్ర ఏకచైత్రాభిన్నాశ్రయికా భూతానద్యతనకాలాధికరణికా పారోక్ష్యవతీ వృద్ధ్యభిన్నా క్రియేతి బోధో జ్ఞేయః। అథవా ఏకత్వపరోక్షత్వవిశిష్టచైత్రాభిన్నాశ్రయికా భూతానద్యతనకాలాధికరణికా వృద్ధ్యభిన్నా క్రియేతి బోధః। లుడర్థమాహ-అనద్యతనే లుడితి సూత్రాదితి। భవిష్యతి గమ్యాదయ ఇత్యతో భవిష్యతీత్యనువర్తతే। ధాతోరిత్యధికృతమ్। భవిష్యత్యనద్యతన ఇత్యస్య ధాత్వర్థక్రియాయామన్వయః। తథా చ భవిష్యదనద్యతనకాలవృత్తియాం క్రియా తద్వాచకాద్ధాతోర్లుడితి తదర్థః। అనద్యతనపదార్థో లిట్సూత్రే పూర్వముక్తః। భవిష్యత్త్వం చ వర్తమానప్రాగభావప్రతియోగిక్రియాశ్రయకాలత్వమ్। ఉదాహరణం-ఘటః శ్వో భవితేతి। అత్ర ఘటనిష్ఠసత్తాయాః పరస్మిన్నహని భావిత్వేనాద్య తాదృశసత్తాయాః ప్రాగభావో వర్తత ఇతి వర్తమానో యః ప్రాగభావస్తాదృశాభావప్రతియోగినీ యా క్రియా ఘటనిష్ఠసత్తా తాదృశసత్తాశ్రయపరిదినరూపకాలత్వం భవిష్యత్త్వమితి లక్షణసమన్వయః। ఏకఘటాభిన్నాశ్రయికా భవిష్యదనద్యతనకాలధికరణికా సత్తేతి బోధః। నను కారికామాం శ్వో భావినీత్యుక్తం తదయుక్తమ్। యతః శ్వఃశబ్దార్థస్యావ్యహితాగామిదినతయా తృతీయాదిదినభావిన్యపి పాకాదౌ పక్తేత్యాదిప్రయోగస్యేష్టత్వాదతః శ్వో భావినీత్యస్యానద్యతనే భావినీత్యర్థః సార ఉక్తః। ఏవం చ శ్వోగ్రహణమనద్యతనోపలక్షణమితి భావః। ఏవం చ చేత్రస్తణ్డులం పక్తా ఇత్యత్ర తణ్డులనిష్ఠవిక్లిత్త్యనుకూలా ఏకచైత్రాభిన్నాశ్రయికా భవిష్యదనద్యతనకాలికీ క్రియేతి బోధః। లృడర్థమాహ భవిష్యసామాన్య ఇతి। అద్యతనానద్యతనైతదుభయచగత భవిష్యత్త్వమాత్ర ఇతి యావత్। తత్ర ప్రమాణమాహ-లృట్ శేషే చేతి। దాతోరిత్యధికృతమ్। అనువృత్తస్య భవిష్యతీత్యస్య ధాత్వర్థక్రియాయామన్వయః। పూర్వసూత్రే క్రియాయాం క్రియార్థాయామిత్యర్థనిర్దేశః, తతోఽన్యః శేష ఇతి క్రియాయాం క్రియార్థాయామసత్యామితి లభ్యతే, చకారాత్తస్యాం సత్యామపీతి। తథా చ భవిష్యత్కాలవృత్తిర్యా క్రియా తద్వాచకాద్ధాతోర్లృడ్ భవతి క్రియార్థకక్రియాయాం సత్యామసత్యాం చేతి తదర్థః। ఉదాహరణం-ఘటో భవిష్యతీతి।

ఏకఘటాభిన్నాశ్రయికా భవిష్యత్కాలికీ భవనక్రియేతి బోధః। తత్త్వం చేతి। భవిష్యత్త్వం చేత్యర్థః। అవేదం వోధ్యమ్-అనద్యతనభవిష్యత్యపి భవిష్యత్త్వమాత్రవివక్షాయాం లృడేవ। యథా-సావర్ణికో మనుర్నామ భవాన్భవిభవిష్యతి, ఇత్యాదౌ। ఏవమనద్యతనభూతేఽపి భూతత్వమాత్రవివక్షాయాం లుఙ్, యథా సురథో నామ రాజాఽభూత్, ఇత్యాదావితి। నను లృట్ ఇత్యేవ సూత్రమస్తు। శేషే చేతి మాస్తు। భవిష్యదర్థాద్ధాతోర్లృఙితీత్యేతావత్రైవ క్రియార్థకక్రియాయాం సత్యామసత్యాం చ లృటః సిద్ధేరితి చేన్న। శయిష్యత ఇతి స్థీయతే ఇత్యాదౌ క్రియార్థకక్రియాయాం సత్యాం తుమున్ణ్వులావితి తుమునా లృటో బాధాపత్తేః। న చ వాసరూపవిధినా లృటః సిద్ధిరితి వాచ్యమ్। క్తల్యుట్తుమున్ఖలర్థేషు వాతరూపవిధిర్నేతి వాసరూపవిధేర్నిషేధాత్। శయిష్యత ఇత్యత్ర భావే లృట్, ఇతిశబ్దస్తు ద్వయోః సంబన్ధబోధకః। తథా చ భవిష్యత్కాలికశయనఫలికా మత్కర్తృకా స్థితిరితి బోధ-। విధ్యాదేర్లేడర్థత్వే ప్రమాణమాహలిఙర్థే లేడితి। నను లిఙర్థే లేడ్విధానేఽపి కథం తస్య విధ్యాద్యర్థకత్వమత ఆహ-లిఙర్థశ్చ విధ్యాదిరితీతి। ఆదినా నిమన్త్రణాదీతాం తత్సూత్రోక్తానాం గ్రహణమ్। లోడర్థమాహ-ప్రార్థనేతి। ప్రతీకమిదం ప్రార్థనాదావిత్యస్య। ప్రార్థనస్యాఽఽదిః, ప్రార్థనమాదిర్యస్యేతి తత్పురుషబహువ్రీహ్యోస్తన్త్రేణ నిర్దేశ ఇత్యాశయవానాహఆదినా విధ్యాద్యాశిష ఇతి। అత్రార్థే ప్రమాణమాహ-ఆశిషి లిఙ్లోటావిత్యాది। తథాఽవగమాదితి। లోటో విధ్యాద్యాశీరర్థావగమాదిత్యర్థః। ఉదాహరణమాశీర్విషయకమాహ-భవత్ తే శివప్రసాద ఇతి। ఆశీస్తు-సుఖాదిశుభవిషయకాశంతనరూపేచ్ఛా, సా చ లోట్లిఙాద్యన్తశబ్దప్రయోక్తృగతా। తాదృశేచ్ఛాయాశ్చ విషయతాసంబన్ధేన కారకవిశిష్టక్రియాయామన్వయః। తథా చ-సుఖాదిశుభవిషయకమతేకర్తృకాశంసనరూపేచ్ఛావిషయః-త్వత్సంబన్ధిశివకర్తృకప్రసాదకర్తృకం భవనమితి బోధః। విధ్యాదిపదార్థానామిదానీం నిర్ణయాభావాత్తదుహారణాప్రదర్శనం జ్ఞేయమ్। నను విధ్యాదీనామనిర్ణయే కథం లేటలోటారేర్థానిర్ణయ ఇత్యత ఆహ-ఏతయోరితి। లిఙర్థ ఏవ లేట్లోటోరర్థ ఇత్యర్థః। తన్నిర్ణయేనేతి। లిఙర్థనిర్ణయేనైవ లేట్లోటారేర్థనిర్ణయో భవిష్యతీత్యర్థః। లిఙర్థనిర్ణయస్తు విధినిమన్త్రణేతిలిఙ్విధాయకసూత్రే కరిష్యత ఇతి భావః।। 22 ।।

లఙాదీతి । ఆదిపదేన లిఙ్లుఙ్లృఙాం గ్రహణమ్। ఙితామితి। ఙకారేత్సంజ్ఞకానాం లఙాదిచతుర్ణామిత్యర్థః। అర్థం ప్రదర్శయన్నాహ-హ్యో భూతే ప్రేరణాదౌ చేతి। హ్యఃశబ్దార్థస్యావ్యవహితాతీతదినతయా తదర్థవివక్షే ద్వ్యదిదినవ్యవహితభూతేఽపీష్టో లఙ్ న స్యాదతస్తదనద్యతనభూపోపలక్షమిత్యాశయవానాహ-అనద్యతనే భూత ఇతి। ఉపలక్షణత్వే ప్రమాణం బ్రూతే-అనద్యతనే లఙితి సూత్రాదితి। అత్ర ధాతోరితి భూత ఇతి చాధికృతమ్। అనద్యతన ఇతి భూతవిశేషణమ్। భూత ఇతి చ ధాత్వర్థక్రియావిశేషణమ్। తథా చానద్యతనభూతకాలవృత్తిర్యా క్రియా తద్వాచకాద్ధాతోర్లఙితి తదర్థాదిత్యర్థః। భూతత్వం చ-వర్తమానధ్వంసప్రతియోగిక్రియాశ్రయకాలత్వమిత్యుక్తమేవ। ఉదాహరణగాహ-అస్య పుత్ర ఇతి। యదా చ లఙ్ ప్రయుజ్యతే తత్రాప్యగ్దిన ఏవ పుత్రోత్పత్తేః సంపూర్ణతయా జాతత్వేన

క్రియాయా వర్తమానధ్వంసప్రతియోగిత్వరూపానద్యతనభూతకాలవృత్తిత్వం సంగతమ్। తథా చానద్యతనభూతకాలిక ఏతత్సంబన్ధ్యేకపుత్రాభిన్నాశ్రయక ఉత్పత్త్యనుకూలో వ్యాపార ఇతి బోధః। ప్రేరణాదేర్లిఙర్థత్వే ప్రమామమాహ-బిధినిమన్త్రణేత్యాది। విధ్యాదిష్వర్థేషు ద్యోత్యేషు వాచ్యేషు వా ధాతోర్లిఙ్ స్థాదితి తదర్థాదిత్యర్థః। విధ్యాదీనాం ద్యోత్యత్వం వాచ్యత్వం చేతి పక్షద్వయమపి భాష్యే స్థితమ్। తత్ర ద్యోత్యత్వే ఇత్థముపపత్తిః-విధ్యాదీనాం లిఙ్వాచ్యత్వమనుచితమ్। తథాహి సతి కర్త్రాద్యర్థానాం లడాదిలకారాన్తరే చరితార్థానాం విధ్యాదయోఽర్థా బాధకా భవేయుః। తతశ్చ లిఙః కర్త్రాద్యభిదాయకత్వం న స్యాత్। తథా చ చైత్రమైత్రౌ భవేతామిత్యాదౌ కర్తురభానాత్తద్గతద్విత్వాద్యప్రతీతౌ ద్వివచనబహువచనానాపత్తిః। సార్వధాతుకస్య కర్త్రర్థకత్వాభావాచ్చబాద్యనుపపత్తిః। లిఙో విధ్యాద్యర్థాభిధాయకత్వేన కర్త్రాద్యభిధాయకత్వాభావాద్యుష్మదాదేస్తిఙ్వాచ్యకారకవాచకత్వాభావేన పురుషవ్యవస్థా న స్యాత్। నురుక్తోదాహరణేఽభిహతత్వప్రయుక్తతృతీయాదివిరహశ్చ న సిధ్యేదితి విధ్యాదీనాం లిఙ్ద్యోత్యత్వమేవ యుక్తమ్। వాచ్యత్వే త్విత్థముపపత్తిః-విధ్యాదిభిః కర్త్రాదయో న బాధ్యన్తే। పరస్పరవిరోధాభావాత్। శక్తతావచ్ఛేదకభేదేనార్థద్వయస్యాపి సంభవాత్। తథా హి-లః కర్మణీత్యత్ర `లః' ఇతి బహువచననిర్దేశేన సర్వలకారాణాం సంగ్రహాల్లిఙోఽపి కర్త్రాదయోఽప్యర్థాః స్యురేవ। తథా చ కర్త్రాద్యర్థే శక్తతావచ్ఛేదకం లకారత్వం, విధ్యాద్యర్థే తు లిఙ్త్వమితి భావః। కిం చ కర్త్రాదయోఽపి నిరవకాశా ఏవ। న చ లడాదయోఽవకాశాః। విధ్యాదివద్వర్తమానత్వాదేరపి లడాదివాచ్యత్వాదితి జ్ఞేయమ్। అథాపి భవేదిత్యాదౌ ధాత్వర్థం ప్రతి విధ్యాదేః ప్రత్యయార్థతయా విశేష్యత్వం స్యాత్। తథా చైకచైత్రాభిన్నాశ్రయకం విధివిషయో భవనమితి ధాత్వర్థముఖ్యవిశేష్యకశాబ్దబోధవర్ణనమయుక్తం స్యాత్। ప్రత్యయార్థతయా విశేష్యత్వాపాదనస్య కర్త్రాదావపి తుల్యత్వాత్। ప్రత్యయార్థః ప్రధానం, ప్రకృత్యర్థో విశేషణమిత్యౌత్సర్గికమాఖ్యాతే త్యజ్యతే, బావప్రధానమాఖ్యాతమితి భాష్యానురోధాదితి చేత్తర్హి తత ఏవ న దోష ఇత్యవధేయమ్। విధ్యాదిశబ్దార్థాన్నిర్వక్తి-తత్రేతి। తేషాం విధ్యాదీనాం మధ్యఇత్యర్థః। ప్రేరణమితి। ప్రవర్తనమిత్యర్థః। ప్రవర్తతం చ ప్రవృత్త్యనుకూలో వ్యాపారః। యథా నికృష్టస్య భృత్యాదేః ప్రభుణా స్వాభిలషితే ప్రవర్తనమ్। ఇథమేవాఽఽజ్ఞా। అప్రవృత్తప్రయోజ్యస్య తదభిలషితాజ్ఞాతోపాయప్రవర్తనముపదేశః। యథా స్వర్గకామో యజేతేత్యాదిః। యథా వాఽనేన పథా యాహీత్యాప్తవచః। సోఽపి విధిరేవ। ఆద్యే స్వర్గోఽభిలషితః। అత్రాప్రవృత్తస్య ప్రయోజ్యస్య దేవదత్తాదేర్యదభిలషితం స్వర్గః, తత్ప్రాప్తివిషయే యోఽజ్ఞాతోపాయః-యాగః, తాదృశే స్వర్గప్రాప్త్యుపాయభూతే యాగే ప్రవర్తనం దేవదత్తాదేరనేన వాక్యేన క్రియత ఇత్యయమపి విధిరిత్యర్థః। అన్త్యే కాశ్యాదిప్రాప్తిరబిలషితమిత్యాద్యూహ్యమ్। భృత్యాదేర్నికృష్టస్యేతి। స్వసమానోత్తమయోః ప్రవర్తనాయామతివ్యాప్తివారణాయ నికృష్టత్వోక్తిః। ఏవం చ న తత్ర విధిత్వమితి భావః। ఆజ్ఞాప్యత్వేన నికృష్టత్వం వివక్షితమితి బోదయితుం-భృత్యాదేరితి। తేన

స్వాపేక్షయాఽధికవయస్కభృత్యప్రేరణాయా విధిత్వమేవ। నియోగకరణమితి। ఆవశ్యకే శ్రాద్ధభోజనాదౌ స్వభిలషితే దౌహిత్రాదేః ప్రవర్తనమిత్యర్థః। ఆమన్త్రణమితి। స్వామిలషితే కామచారేణ ప్రవదౌహిత్రాదేః ప్రవర్తనమిత్యర్థః। ఆమన్త్రణమితి। స్వామిలషితే కామచారేమ ప్రవర్త్యప్రవర్తనమిత్యర్థః। కామచారశ్చ ప్రవర్త్యస్యైవ। ఏష్వైవ చ కామచారానుజ్ఞా। ప్రవృత్తస్య ప్రయోజ్యస్య నివృత్తిప్రతిబన్ధేన తద్ధితే ప్రవర్తికోక్తిరనుజ్ఞా। ఆరబ్ధం కుర్వేవేత్యేవంరూపా। తథా కురుష్వ యథాహితమిత్యప్యనుజ్ఞైవ। ఏతత్సర్వోపలక్షణమామన్త్రణమ్। అధీష్ట ఇతి। సత్కారపూర్వక ఇతి। సత్కృత్య క్వచనోచితే మహతి కర్మణి ప్రవర్తనమిత్యర్థః। యథా-పాణవకమధ్యపయేతి। ఏష్వైవాభ్యర్థనా। ప్రార్థనా తు స్వాభిలషితవస్తుదానాదిప్రవర్తికోక్తిః। సంప్రశ్నః-సంప్రధారణమితి। ఏకతరకోటికనిర్ణయేచ్ఛా। యథా-కిం భో వేదయధీయీయోత తర్కమితి। ఏతచ్చతుష్టయేతి। విధ్యాద్యధీష్టాన్తేషు చతుర్ష్వనుస్యూతమనుగతం యత్ప్రవర్తనాత్వం ప్రవర్తనాగతం సామాన్యం తద్రూపేణవ చతుర్ణాం వాచ్యతా స్వీకర్తవ్యా శక్యతావచ్ఛేదకత్వే లాఘవాత్, న తు విధిత్వాదితత్తద్విశేషరూపేణ, శక్యతావచ్ఛేదకత్వే గౌరవాత్। యజేతేత్యాదివిధివాక్యాద్విధ్యాదీనాం బోధస్య సర్వానుభవసిద్ధత్వేఽపి తత్తద్విశేషరూపేణ వాచ్యతాయాం తత్తద్రూపస్యనేకత్వేన శక్యతావచ్ఛేదకానేకత్వస్య దుర్వారతయా గౌరవాత్ప్రవర్తనాత్వేన వాచ్యతాయాం ప్రవర్తనాత్వస్యైకత్వేన తస్య శక్యతావచ్ఛేదకత్వకల్పనే లాఘవం భవతీతి ప్రవర్తనాత్వేనైవ విధ్యాదీనాం వాచ్యతోచితేతి భావః। అవార్థే వాక్యపదీయానుకూల్యం దర్శయితుమాహ-ఉక్తం చేతి। హరికారికాయామిత్యర్థః। ప్రవర్తనారూపమితి। ప్రవర్తనాయా రూపం ప్రవర్తనాత్వమిత్యర్థః। తత్ప్రవర్తనాత్వం విధ్యాదిషు చతుర్షు అనుగతమస్తీత్యతస్తత్రైవ ప్రవర్తనాత్వవత్యేవ లిఙ్ విధాతవ్యః, ఆకృత్యధికరణన్యాయేన ధర్మమాత్రే శక్తిరితి మతే ప్రవర్తనాత్వ ఏవ లిఙ విధాతవ్య ఇతి యథాశ్రుతమేవ సాధు। కిం భేదస్యేతి। తత్తద్విశేషరూపేణ పార్థక్యాద్భేదవివక్షయా కిం ప్రయోజనం న కిమపీత్యర్థః। ప్రత్యుత భేదవివక్షా గౌరవగ్రస్తేతి భావః। నన్వేవం తర్హి సూత్రకృతా చతుర్ణాం పృథగుపాదానం కిమతి కృతం తదాశయమాహ-న్యాయవ్యుత్పాదనేతి। న్యాయః-విధ్యాదితత్తత్పదప్రవృత్తినిమిత్తవిశేషః, తదవగమార్థమిత్యర్థః। ప్రవర్తనాయా భేదబోధనాయేతి యావత్। నను లోకవృత్త్యత్యైవ తదవగమో భవేదిత్యత ఆహ-ప్రపఞ్చార్థమితి। లోకవ్యవహారేణ ప్రవర్తనాబేదావగమ ఉత్తమాధికారిణాం సుశకః, మధ్యమాద్యధికారిణాం తు దురవగమ ఇతి తేషాం స్పష్టప్రతిపత్తయే సూత్రే చతుర్ణాముపాదానమితి భావః। ప్రవర్తనాత్వం చేతి। ప్రోపసృష్టాద్వృతుధాతోర్ణ్యన్తాణ్ణ్యాసశ్రన్థో యుజితి యుచి నిష్పన్నస్య ప్రవర్తనాశబ్దస్య ప్రవృత్త్యనుకూలో వ్యాపారవిశేషోఽర్థః। తస్య వ్యాపారవిశేషస్య స్వరూపతః
ప్రవృత్తిజనకత్వాదర్శనాత్ప్రవృత్తివిషయస్యేష్టసాధనత్వజ్ఞానత్వజ్ఞానద్వారైవ తస్య ప్రవృత్తిజనకత్వం వాచ్యమ్। అన్యథా ప్రవృత్తివిషయస్యేష్టసాధనత్వాజ్ఞానే ప్రవృత్త్యనుపపత్తిః స్యాత్। అతః ప్రవృతితజనకం యజ్జ్ఞానం,
తాదృశజ్ఞానీయవిషయతాయాం యవచ్ఛేదకం తత్త్వమవచ్ఛేదకత్వంతద్రూపమేవ

ప్రవర్తనాత్వమిత్యర్థః। తచ్చేతి। ప్రవృత్తిజనకజ్ఞానీయవిషయతావచ్ఛేధకత్వం చేత్యర్థః। తదేవేతి। ఇష్టసాధనత్వమేవేత్యర్థః। ఏవకారేమ కృతిసాధ్యత్వాదేర్వ్యావృత్తిః। విధ్యర్థో జ్ఞేయ ఇతి శేషః। నన్విష్టసాధనత్వజ్ఞానస్యేవ కృతిసాధ్యతాజ్ఞానస్యాపి ప్రవృత్తిహేతుత్వమవశ్యమఙ్గీకర్తవ్యమ్। అత ఏవ కృత్యసాధ్యసుమేర్వానయనాదావప్రవృత్తిరుపపద్యత ఇతి చేదాహ-యద్యపీత్యాది। ఏతదితి। ప్రవృత్తిజనకాజ్ఞానవిషయతావచ్ఛేదకత్వభిత్యర్థ-। కృతిసాధ్యత్వస్యాపీతి। అస్తీతి శేషః। తత్సత్త్వే హేతుమాహ-తజ్జ్ఞానస్యేతి। కృతిసాధ్యత్వజ్ఞానాదపి ప్రవృత్తిదర్శనాదిత్యర్థః। కృతిసాధ్యత్వజ్ఞానస్య ప్రవృత్తిహేతుత్వం నిరస్యతి-తథాఽపీతి। లోకత ఏవేతి। యాగో మత్కృతిసాధ్యః, మత్కృతిసాధ్యత్వవిరోధిధర్మానాక్రాన్తత్వాదిత్యాద్యనుమానాఖ్యలౌకికప్రమాణాదేవేత్యర్థః। గమ్యత ఇతి। యాగాదౌ సర్వత్ర కృతిసాధ్యత్వమనుమానేనావగమ్యత ఇత్యర్థః। యాగాదౌ స్వర్గాదిష్టసాధనత్వం తు న లౌకికప్రమాణతోఽవగన్తు శక్యం కింతు వేదేనైవ తదవగన్తుం శక్తత ఇతి తవ శక్తికల్పనమావశ్యకమితి భావః। అన్యేతు కృతిసాధ్యతాజ్ఞానం న ప్రవర్తకం, కృత్యసాధ్యత్వేన నిశ్చితే ప్రవృత్తిస్తు న, తత ఇష్టాభావేన వృథాశ్రమజనకత్వేన ద్వేషాదితి వదన్తి। ఏవం చ కృతిసాధ్యత్వస్యాన్యలభ్యత్వాదనన్యలభ్యో హి శబ్దార్థ ఇతి న్యాయాన్న తల్లిఙ్క్యమితి భావః। నను మధువిషసంపృక్తాన్నభోజనాదౌ ప్రవృత్తివారణాయ బలవదనిష్టాజనకత్వజ్ఞానస్యాపి ప్రవృత్తిహేతుత్వం కల్పనీయం, తథా చ తత్రాపి లిఙః శక్తిరావస్యకీతి చేదాహ-బలవదనిష్టేత్యాది। బలవదనిష్టాజనకత్వజ్ఞానం చేత్యర్థః। న హేతురితి। న ప్రవృత్తిహేతురిత్యర్థః। నను యాగపాకదేరపి నాన్తరీయకానిష్టదుఃఖజనకత్వేన కథం తత్ర ప్రవృత్తిః స్యాదత ఉక్తం బలవదితి। తథా చ యాగపాకాదౌ యత్కించిద్దుఃఖాదిస్వల్పానిష్టజనకత్వేఽపి సుఖాధికదుఃఖాభావాద్బలవదనిష్టాజనకత్వేన ప్రవృత్తిర్భవత్యేవ। బలవదనిష్టం చ సుఖాధికదుఃఖమితి భావః। బలవదనిష్టాజనకత్వజ్ఞానస్య ప్రవృత్తిహేతుత్వాభావే యుక్తిమాహ- ద్వేషాభాబేనాన్యథాసిద్ధత్వాదితి। అయం భావః-కార్యమాత్రం ప్రతి ప్రతిబన్ధకాభావో హేతురిత్యవశ్యమఙ్గీకరణీయమ్। అన్యథా చక్రచీవరకులాలాదియావదపేక్షితకారణసామగ్రీసత్త్వేఽపి యద్ఘటోత్పత్త్యదర్శనం తన్న సంగచ్ఛేత। ప్రతిబన్ధకాభావస్య హేతుత్వే తు తత్ర సహసైవ కులాలస్యాఽఽమవాతరూపరోగవిశషోపద్రుతతాఙ్జడీభూతకలేవరత్వరూపప్రతిబన్ధకసత్త్వేన యుజ్యతే ఘటోత్పత్త్యదర్శనమ్। మధువిషసంపృక్తాన్నభోజనే తృప్తిసుఖాపేక్షయాఽధికస్య మరణరూపదుఃఖాతిశయస్య సత్త్వాత్తాదృశదుఃఖే యో ద్విషస్తాదృశద్వేషరూపప్రతిబన్ధకసత్త్వేన ప్రవృత్త్యభావః। యత్ర తు తాదృశప్రతిబన్ధకస్యాభావస్తత్ర ప్రవృత్తిర్భవత్యేవ। యథా బహ్వాయాసద్రవ్యవ్యయాదిసాధ్యే యాగాదౌ బహుతరదుఃఖజనకత్వేఽపి తాదృశదుఃఖే స్వర్గసుఖాపేక్షయాఽధిక్యాభావేన ద్వేషాభావాద్ద్వేషరూపప్రతిబన్ధకాభావాత్ప్రవృత్తిర్నిర్బాధా। ఏవం చ

ద్వేషాభావేన(ప్రతిబన్ధకాభావేన)ప్రవృత్త్యుపపత్తౌ న యలవదనిష్టాజనకత్వజ్ఞానస్య ప్రవృత్తిహేతుత్వం స్వీకార్యమ్। ప్రతిబన్ధకాభావేనాన్యథాసిద్ధేః-గతార్థత్వాన్న పృథగ్బలవదనిష్టాజనకత్వజ్ఞానస్య ప్రవృత్తిహేతుత్వం కల్పనీయమితి భావః। కిం చ నియతాన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం కార్యకారణాభావో నిశ్చీయతే తాన్త్రికైః। తత్రాన్వయవ్యభిచారాభావేఽపి వ్యతిరేకవ్యభిచారదర్శనేన బలవదనిష్టనరకపాతాదిజనకత్వజ్ఞానసత్త్వేఽపి ఆస్తికకాముకస్య రాగాన్ధస్య పరకీయసున్దరీగమనే రాగౌత్కట్యేన ద్వేషాభావకల్పనయా ప్రవృత్తిదర్శనేన వ్యభిచారాత్-వ్యతిరేకవ్యభిచారాత్కారణాభావే కార్యసత్త్వరూపాద్బలవదనిష్టాజనకత్వజ్ఞానస్య న ప్రవృత్తిహేతుత్వం సంభవతీత్యర్థః। బలవదనిష్టాజనకత్వజ్ఞానసత్త్వే ప్రవృత్తిసత్త్వమిత్యన్వయః, బలవదనిష్టాజనకత్వజ్ఞానా భావే(బలవదనిష్టజనకత్వజ్ఞానసత్త్వే)ప్రవృత్త్యభావ ఇతి వ్యతిరేకః। వ్యతిరేకవ్యభిచారస్తు కారణాభావే కార్యసత్త్వరూపః। పరకీయసున్దరీమనే బలవదనిష్టాజనకత్వజ్ఞానరూపకారణాభావే ప్రవృత్తిరూపపకార్యసత్త్వాద్వ్యభిచార ఇతి బోధ్యమ్। అత్రాఽఽస్తికేత్యుక్త్యా పరకీయసున్దరీగమనే నరకసాధనతాజ్ఞానసత్త్వావశ్యకత్వం సూచితమ్। ఉత్కటేచ్ఛయేత్యనేన తత్ర ద్వేషాభావస్య భ్రమరూపత్వం సూచితమ్। ఏతేన యత్ర బలవదనిష్టజనకత్వజ్ఞానం తత్ర ద్వేషధ్రౌవ్యం, యత్ర తు ద్వేషాభావస్తత్ర బలవదనిష్టాజనకత్వజ్ఞానసత్త్వాద్యుక్త్యైవ ప్రవృత్తిరితి న వ్యతిరేకవ్యభిచార ఇత్యపాస్తమ్। తత్ర ద్వేషాభావస్య భ్రమరూపత్వాదితి భావః। ఏవం చ వస్తుతో బలవదనిష్టజనకత్వజ్ఞానసత్త్వేన బలవదనిష్టాజనకత్వజ్ఞానరూపకారణాభావేఽపి ఆస్తికస్య పరకీయసున్దరీగమనే ప్రవృత్తిదర్శనాద్దృఢో వ్యతిరేకవ్యభిచార ఇత్యాశయః। తథా చ కృతిసాధ్యత్వస్యానుమానేన గమ్యత్వాత్, బలవదనిష్టాజనకత్వస్య ప్రవృత్త్యనుపయోగిత్వాచ్చేష్టసాధనత్వమేవ లిఙ్శక్యార్థ ఇత్యాహ-తస్మాదిత్యాది। ప్రవర్తనేతి। లిఙాద్యర్థ ఇత్యర్థః। ఇష్టసాధనత్వమవే లిఙాదిశక్యమిత్యత్ర మణ్డనమిశ్రోక్తిం ప్రమాణయతి-ఉక్తం చేతి। పుంసాం నేష్టేత్యాది। ఇష్టాభ్యుపాయత్వం-ఇష్టసాధనత్వం, తస్మాదన్యః-బలవదనిష్టాజనకత్వాదిః, పుంసాం యాగాదిక్రియాసు ప్రవర్తకో న-ప్రవృత్తిజనకజ్ఞానవిషయో న భవతి, అపి తు ఇష్టసాధనత్వమేవ ప్రవృత్తిజనకజ్ఞానవిషయ ఇత్యర్థః। చశబ్దో హేతౌ। యతః। ప్రవృతితి హేతుం ధర్మం-ప్రవృత్తిజనకజ్ఞానవిషయతావచ్ఛేదకం ధర్మం ప్రవర్తనాశబ్దార్థం వదన్తీత్యర్థః। అయం భావః-ప్రోపసర్గవిశిష్టవృతుధాతోర్ణిజన్తాద్యుచి నిష్పన్నః ప్రవర్తనాశబ్దః ప్రవృత్త్యనుకూలవ్యాపారమాహ। తాదృశవ్యాపారశ్చ యాగాదిగతేష్టసాధనత్వజ్ఞానమేవ। యజేతేత్యాద్యుక్తేఽపి యదా హ్యసౌ యాగాది మదిష్టసాధనమిత్యేవం జానాతి తదైవాయం యాగాదౌ ప్రవర్తతే నాన్యథేతి దృష్టత్వాత్। తథా చ యాగాదికర్తరి సమవేతం యజ్జ్ఞానం తాదృశజ్ఞానీయవిషయతా యాగాభిన్నే మదిష్టసాధనే, తాదృశవిషయతావచ్ఛేదకం చ, `సంభవతి లఘుధర్మస్యావచ్ఛేదకత్వే గురుధర్మస్యావచ్ఛేదకత్వం న కల్ప్యమ' ఇతి న్యాయేన లఘుత్వాదిష్టసాధనత్వమేవేతి తదేవ ప్రవర్తనాశబ్దార్థః, స ఏవ చ లిఙాదిశక్య ఇతి।

ప్రపఞ్చితం చైతదితి। లౌకికప్రమాణావగతత్వాత్కృతిసాధ్యత్వజ్ఞానస్య, ప్రవృత్త్యనుపయోగిత్వాచ్చ బలవదనిష్టాననుబన్ధిత్వజ్ఞానస్య ప్రవృత్తిహేతుతానిరాకారణేనేష్టసాధనాతాజ్ఞానస్యైవ ప్రవృత్తిహేతుత్వనిర్ధారణం చేత్యర్థః। ప్రపఞ్చస్తు సంక్షేపతో నిరుక్తరీత్యా దర్శితప్రాయ ఏవేతి బోధ్యమ్।

ఆదినేతి। కారికాయాం ప్రేరణాదౌ చే త్యత్రత్యాదిశబ్దేనేత్యర్థః। హేతుహేతుమతోరితి। హేతుభూతాక్రియావాచకాత్ ఫలభూతక్రియావాచకాచ్చ ధాతోర్లిఙ్ స్యాద్భవిష్యతీతి తత్సూత్రార్థః। హేతుహేతుమద్భావేతి। హేతుర్హేతుమానశీశ్చేత్యర్థః। తత్రాఽఽశిష్యుదాహరణముక్తమ్। అథ హేతుహేతుమద్భావోదాహరణం వక్తి-యో బ్రాహ్మణాయేత్యాది। అవగోరణం హననార్థం దణ్డాద్యుద్యమనమ్। బ్రాహ్మణాయేతి క్రియయా యమభిప్రైతీతివార్తికాత్పత్యే శేతే ఇతివత్సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ, తథా చ యో-యత్కర్తృకః, బ్రాహ్మణాయ-బ్రాహ్మణోద్దేశ్యకః, అవగురేత్-దణ్డాద్యుద్యమనాదివ్యాపారః, తాదృశవ్యాపారహేతుకాః, తం-తాదృశపురుషకర్మికాః, శతేన యాతయేత్-శతసంవత్సరపర్యన్తం యమదూతకర్తృకా యాతనాః, ఇతి శాబ్దబోధః। అత్ర కారకవిశిష్టక్రియాయాః-యత్కర్తృకబ్రాహ్మణోద్దేశ్యకదణ్డాద్యుద్యభనక్రియాయాః, యాతయేదితి యాతనారూపక్రియాయాం హేతుహేతుమద్భావసంబన్ధేనాన్వయః, న తు హేతుహేతుమదర్థకత్వం లిఙః। హేతుహేతుమద్భూతక్రియావాచకాద్ధాతోర్లిఙితి సూత్రార్థస్య పూర్వముక్తత్వాత్। తాదృశసంబన్ధేనాన్వయబోధే తాత్పర్యగ్రాహకత్వేన సూత్రసార్థక్యే సతి పునస్తత్ర లిఙః శక్తికల్పనస్య గౌరవపరాహతత్వాత్। లుఙర్థమాహ-భూతమాత్ర ఇతి। మాత్రశబ్దోఽవధారణార్థక ఇత్యాశయవానాహ-భూతసామాన్య ఇతి। భూతత్వరూపసామాన్యధర్మావచ్ఛిన్నే, న తు విశేషధర్మావచ్ఛిన్న ఇత్యర్థః। తత్ర ప్రమాణమాహ-మూతే లుఙితి సూత్రాదితి। భూతత్వరూపసామాన్యధర్మావచ్ఛిన్నం `భూతే' ఇతి పదమధిధికృత్య ధాంతోర్లుఙ్విధానాదిత్యర్థః। తత్ర భూతే ఇతి ధాత్వర్థక్రియాయాం విశేషణమ్। భూతకాలికక్రియావాచకాద్ధాతోర్లుఙితి తదర్థః। అత్రేతి। `భూతే' ఇత్యధికారసూత్ర ఇత్యర్థః। భూతత్వమాహ-వర్తమానేతి। వర్తమానే, వర్తమానో వా ధ్వంస ఇతి ద్వివిధసమాససంభవేఽపి అర్థైక్యసంభవాద్వర్తమానకాలికో యో ధ్వంస-అతీతక్రియాధ్వంసః, తాదృశధ్వంసప్రతియోగినీ యా అతీతక్రియా తస్యాం ప్రతియోగత్వసత్త్వాద్వర్తమానధ్వంసప్రతియోగిక్రియాశ్రయకాలత్వం భూతత్వమిత్యర్థః ఫలతీత్యాశయేనాఽఽహ-తచ్చ క్రియాయాం నిర్బాధమితి। వర్తమానధ్వంసప్రతియోగిత్వం చ క్రియాయామతీతక్రియాయామక్షతమిత్యర్థః। తేన సంప్రతి ఘటస్య విద్యమానత్వేఽపి ఘటనిష్ఠోత్పత్త్యనుకూలవ్యాపారస్య పరిసమాప్తత్వాదేకఘటాభిన్నాశ్రయకో భూతకాలిక ఉత్పత్త్యనుకూలో వ్యాపార ఇత్యర్థబోధకః, `ఘటోఽభూత్' ఇతి ప్రయోగ ఉపపద్యతే। వర్తమానధ్వంసప్రతియోగీత్యనేన భూతకాలికత్వం ప్రదర్శితమ్। అయమత్రేతి। అయం-బుద్ధిస్థత్వేన సంనిహితో వక్ష్యమామః। సంగ్రహ ఇత్యస్య ద్రష్టవ్య ఇత్యనేన సంబన్ధః। ఆద్య ఇతి। అద్యభవోఽద్యతన ఇత్యర్థః। భేదాదితి। తథాచాఽఽద్యే పచతి, పక్ష్యతి, అపాక్షీదితి

త్రివిధోఽపి ప్రయోగో దృశ్యతే। అన్త్య ఇతి। అద్యతనభిన్నోఽనద్యతన ఇత్యర్థః। భూతో భవిష్యంశ్చేతి। భూతత్వరూపసామాన్యధర్మావచ్ఛిన్నో భూతః, భవిష్యత్త్వరూపసామాన్యధర్మావచ్ఛిన్నో భవిష్యన్నిత్యర్థః। భూతత్వమాత్ర ఇతి। మాత్రశబ్దోఽవధారణార్థకః। భూతత్వరూపసామాన్యధర్మేణైవ వివక్షాయాం లుఙ్, ఇత్యర్థః। అనద్యతనత్వావచ్ఛిన్నభూతత్వరూపవిశేషధర్మేణ వివక్షాయాం తు లఙ్। తత్రైవ పరోక్షత్వవివక్షాయాం లిట్। భవిష్యత్త్వమాత్ర ఇతి। అత్రాపి మాత్రశబ్దోఽవధారణార్థకః। భవిష్యత్త్వరూపసామాన్యధర్మేణైవ వివక్షాయాం ల్పృట్। అనద్యతనత్వావచ్ఛిన్నభవిష్యత్త్వరూపవిశేషధర్మేణ వివక్షాయాం తు లుట్। హేతుహేతుమద్భావాదీతి। ఆదిశబ్దేన ఇచ్ఛార్థేషు లిఙ్లోటౌ, శకి లిఙ్ చేత్యాదిలిఙ్నిమిత్తానాం సంగ్రహః। అనయోరితి। భూతత్వభవిష్యత్త్వరూపసామాన్యధర్మేణ వివక్షితయోర్భూతభవిష్యత్కాలయోరిత్యర్థః। ల్పృఙితి। లిఙ్నిమిత్తే, భూతే చ, ఇతి సూత్రాభ్యాం భూతే భవిష్యతి చ సామాన్యధర్మేణ వివక్షితే ల్పృఙ్విధానాత్। ల్పృఙర్థభాహ-సత్యామితీతి। క్రియాయా అనిష్పత్తౌ గమ్యమానాయాం భూతే భవిష్యతి చ కాలే హేతుహేతుమద్భావాదిలిఙ్నిమిత్తే సతి ల్పృఙ్ భవతీత్యర్థః। అత్రార్థే ప్రమాణమాహ-ఇతి సూత్రాదితి। హేతుహేతుమద్భావాదిలిఙ్నిమిత్తత్వాక్రాన్తక్రియావాచకాద్ధాతోర్భూతత్వ-భవిష్యత్త్వరూపసామాన్యధర్మేణ వివక్షితే భూతే భవిష్యతి చ కాలే ల్పృఙ్ స్యాదితి తత్సూత్రార్థాదిత్యర్థః। తత్ర భవిష్యత్యర్థే ఉదాహరణం-సువృష్టిశ్చేదిత్యాది। అత్ర సువృష్టిభవనం సుభిక్షభవనస్య హేతుః। సుభిక్షభవనం చ హేతుమత్-ఫలమిత్యర్థః। అత్రాసకృత్రాక్సువృష్టిభవనే సతి సుభిక్షభవనం దృష్ట్వా భావినోఽపి సువృష్టిభవనస్య సుభిక్షభవనం ప్రతి హేతుత్వమనుమానాదవగచ్ఛతి। ఏవం క్రియాతిపత్తిమపి ప్రతిబన్ధకసద్భావాత్సాధనవైకల్యాద్వాఽవగచ్ఛతి। ప్రతిబన్ధకసద్భావో యథా-సమీపస్థయోర్బుధశుక్రయోర్మధ్యే సూర్యశ్చేత్స్యాత్స వృష్టిప్రతిబన్ధకః। తదుక్తం-బుధశుక్రౌ సమీపస్థౌ కుర్వతః సజలాం మహీమ్। తయోరన్తర్గతో భానుః సముద్రమపి శోషయేత్।। ఏవమాదిప్రతిబన్ధకమ్। సాధనం-సజలం ప్రవేశలగ్నం దశమం సజలం చన్ద్రశుక్రాదిశుభగ్రహాణాం జలలగ్నే పూర్ణదృష్ట్యాదికం స్త్రీపురుషయోగశ్చన్ద్రసూర్యయోగః, గజమహిష్యాదిజలప్రియవాహనయోగస్చేత్యాది। తస్య వైకల్యమభావః। ఏవం ప్రతిబన్ధకాత్సాధనాభావాద్వా సువృష్టిక్రియాయా అనిష్పత్తావవగతాయాం తదతిపత్త్యైవ చ సుభిక్షభవనక్రియాయా అతిపత్తిర్గమ్యతే। ప్రకరణాత్క్రియయోరతిపత్తిరితి ద్వివచనాన్తస్య సమాసః। ఏవం హేతుహేతుమద్భావం క్రియాతిపత్తిం చ ప్రమాణాన్తరాదవగత్య వక్తా వాక్యం ప్రయుఙ్క్తే-` సువృష్టిశ్చేదభవిష్యత్సుభిక్షమభవిష్యత్' ఇతి। తత్ర హేతుహేతుమతోః సువృష్టిభవనసుభిక్షభవనయోర్భవిష్యకాలవిషయయోరతిపత్తిరితో వాక్యార్థమ్యతే। తథా చ సువృష్ట్యభిన్నాశ్రయకభవిష్యత్కాలాధికరణకాతిపన్నభవనహేతుకం సుభిక్షాభిన్నాశ్రయకం భవిష్యత్కాలికమతిపన్నం భవనమితి బోధః। ల్పృఙ్సమభివ్యాహారే ధాతోర్ల్పృఙో వాఽభావోఽప్యర్థః, అభావే ధాత్వర్థవ్యాపారస్యాన్వయః, అభావయోశ్చ

ప్రయోజ్యప్రయోజకభావసంబన్ధేనాన్వయ ఇత్యభిప్రాయేణోదాహరణాన్తరమాహ-వహ్నిశ్చేత్ప్రాజ్వలిష్యదిత్యాది। అత్ర పక్షే శాబ్దబోధం ప్రకటయతి-వహ్న్యభిన్నేత్యాది। వహ్న్యభిన్నాశ్రయకో యః ప్రజ్వలనానుకూలవ్యాపారః, తాదృశవ్యాపారాభావప్రయోజ్యః-ఓదనాభిన్నాశ్రయకో యో విక్లిత్త్యనుకూలవ్యాపారస్తాదృశవ్యాపారాభావ ఇత్యర్థః। అత్రాభావయోః
ప్రయోజ్యప్రయోజకభావసంబన్ధోత్కీర్తనమభావప్రతియోగినోర్వహ్నిప్రజ్వలనౌదనపాకయోర్హేతుహేతుమద్భావప్రదర్శనార్థమ్। యస్యాభావో యదభావాధీనః స తజ్జన్య ఇతి నియమాత్। యస్య-ఓదనపాకస్య అభావః, యదభావాధీనః-వహ్నిప్రజ్వలనాభావాధీనః, అతః సః-ఓదనపాకః, తజ్జన్యః-వహ్నిజ్వలనజన్య ఇతి నియమార్థః। తతశ్చౌదనపాకాభావస్య వహ్నిప్రజ్వలనాభావాధీనత్వేఽవగతే
తత్ప్రతియోగినోర్వహ్నిప్రజ్వలనౌదనపాకయోర్హేతుహేతుమద్భావావబోధః సుగమో భవతీత్యాశయః। ఏవం భూతేఽప్యుదాహరణం-యది చైత్రో నాభవిష్యత్తదౌదనపాకో నాభవిష్యదిత్యాద్యూహ్యమ్। కాలిదాసేన తు రఘువంశే బహుసమీచీనం భూతలృఙుదాహణం ప్రదర్శితమ్। యథా-పరస్పరేణ స్పృహణీయశోభం న చేదిదం ద్వంద్వమయోజయిష్యత్। అస్మిన్ద్వయే రూపవిధానయత్నః పత్యుః ప్రజానాం విఫలోఽభవిష్యత్। ఇతి। అర్థనిర్దేశ ఇతి। వర్తమానే లడిత్యాదినా ప్రదర్శితో వర్తమానత్వాద్యర్థ ఇత్యర్థః। ఉపలక్షణమితి। లడాద్యర్థైకదేశప్రదర్శనమిత్యర్థః। అర్థాన్తరేఽపీతి। లట్ స్మే, స్మే లోట్, ఇత్యాదినా భూతేఽపి ప్రాప్తకాలేఽపి చ లట్లోటాదేర్దర్శనాదిత్యర్థః। ప్రసిద్ధత్వాద్వర్తమానత్వాద్యర్థే లడాదేః శక్తిః, అన్యత్రార్థే తు లడాదేర్లక్షణేతి తు దర్శనాన్తరీయా రీతిః। వైయాకరణమతే తు సర్వస్మిన్నుక్తేఽర్థే లడాదేః శక్తిరేవ, న లక్షణేతి బోధ్యమ్। ప్రసఙ్గసంగత్యా లడాదిక్రమనియామకం బ్రవీతి-ఏతేషామితి। దశలకారాణామిత్యర్థః। అనుబన్ధక్రమ ఏవేతి। అకారేకారాద్యనుబన్ధక్రమ ఏవేత్యర్థః। లఙాదీనాం తు
ఙకారానుబన్ధసహకృతాకారేకారాద్యనుబన్ధక్రమో నియామక ఇతి। వర్తమానే లడిత్యాదినా పాణినినాఽఽదౌ టిల్లకారాణాం నిర్దేశాదేవ మీమాంసకైర్లేటః పఞ్చమో లకార ఇతి వ్యావహారః కృతః సంగచ్ఛతే। ఏవం చ పాణినినోక్తో లకారక్రమో మీమాంసకానామపి సంమత ఇతి భావః। దిగితి। తదర్థస్తు యత్ర ప్రత్యయస్య ప్రకృతేర్వాఽశ్రవణం తత్ర శ్రూయమాణస్యైవాశ్రుతార్థబోధకత్వం కల్ప్యమ్। అత ఏవ యః శిష్యతే స లుప్యమానార్థాభిధాయీతి ప్రవాదః సంగతో భవతీతి భావః।। 23 ।।

ఇతి వైయాకరణభూషణసారవ్యాఖ్యాయాం శాంకర్యాం లకారవిశేషార్థనిరూపణమ్।

రఙ్గభట్టతనూజేన శంకరేణ వినిర్మితే।

వ్యాఖ్యానే భౌషణే పూర్ణో లకారార్థవినిర్ణయః।। 2 ।।

.

॥ అథ సుబర్థనిర్ణయః ॥

సుబర్థ ఇతి। ప్రతిపదికప్రకృతికానాం స్వాదీనామర్థానిత్యర్థః। ఆహప్రతిపాదయతి-ఆశ్రయోఽవధిరితి। ఆశ్రయోఽర్థ ఇతి। నను కర్మణి ద్వితీయా, కర్తృకరణయోస్తృతీయా, ఇత్యాద్యనుశాసనదర్శనాద్ద్వితీయాదీనాం కర్మకరణద్యర్థకత్వం లభ్యతే, నాఽఽశ్రయార్థకత్వం, ఆశ్రయే ద్వితీయా, ఆశ్రయే తృతీయా, ఇత్యాదివిధ్యభావాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ-తథా హీత్యాదినా। తచ్చేతి। చకారస్త్వర్థే। తత్కర్మాణి ద్వితీయేత్యేతద్ఘటకకర్మ త్విత్యర్థః। కర్తురీప్సితతమమితి। ఆప్నోతేః సంబన్ధార్థకాత్సన్నన్తాత్కర్మణీ వర్తమానకాలే మతిబుద్ధీతి క్తః। తద్యోగాచ్చ కర్తురితి `క్తస్య చ వర్తమానే' ఇతి కర్తరి షష్ఠీ। తథా చ కర్త్రా ఆప్తుం-సంబన్ద్ధుమిష్యమాణం కర్మేత్యర్థః। కర్తా చ సమభివ్యాహృతధాతూపాత్తవ్యాపారాశ్రయః। స చ కర్తాకేనాఽఽప్తుమిచ్ఛతీతి జిజ్ఞాసాయాం ఉపస్థితత్వాత్కర్తృపదార్థవిశేషణీభూతవ్యాపారజన్యఫలేనేత్యర్థాల్లభ్యతే। ఉపస్థితం పరిత్యజ్యానుపస్థితకల్పనే ప్రామాణాభావాదితి భావః। తథా చ ఇప్సితతమం-తాదృశవ్యాపారప్రయోజ్యఫలాశ్రయ ఇతి పర్యవసానాదాహ--క్రియాజన్యఫలాశ్రయ ఇతి। నను ఈప్సితేత్యత్రత్యసనా ఇచ్ఛాయా బోధనాదీప్సితతమపదేన తాదృశఫలవత్త్వేనోద్దేశ్యస్యైవ లాభాత్ఫలాశ్రయమాత్రోక్తిరసంగతేత్యాహ--క్రియాజన్యఫలవత్త్వేనేతి కర్మణ ఏవేతి। తాదృశఫలాశ్రయస్యైవేత్యర్థః। ఈప్సితతమత్వాదితి। అతిశయితేచ్ఛావిషయత్వాదిత్యర్థః। తథా చ తాదృశఫలవత్త్వేన ఉద్దేశ్యత్వం కర్మసంజ్ఞాయామేవోపయోగి, న తు వాచ్యకోటౌ తస్యాన్తర్భావ ఇత్యాశయః। ఇచ్ఛావిషయత్వాంశస్య వాచ్యకోటావనన్తర్భావే యుక్తిమాహ-తథా యుక్తం చేతి। తథా యుక్తం చానీప్సితమిత్యనేన ద్వేష్యోదాసీనయోః కర్మసంజ్ఞా విహితా తథా గతిబుద్ధీత్యనేనాణి కర్తుర్ణౌ కర్మసంజ్ఞా, అధిశీఙ్త్యనేన చ ఆధారస్య కర్మసంజ్ఞా విహితా। యది తు వ్యాపారజన్యఫలాశ్రయత్వేనేచ్ఛావిషయత్వం కర్మత్వమిత్యేవమిచ్ఛావిషయత్వమన్తర్భావ్య కర్మలక్షణం స్వీక్రియతే చేత్ ద్వేష్యాదికర్మణి క్రియాజన్యఫలాశ్రయత్వసత్త్వేఽపీచ్ఛావిషయత్వాభావేన కర్మలక్షమాప్రవృత్త్యాఽవ్యాప్తిః స్యాత్। కర్మవ్యవహారస్య ద్వేష్యాదావపి సత్త్వేన తత్రాపి కర్మలక్షణప్రవృత్తిసిద్ధ్యర్థం క్రియాజన్యఫలాశ్రయః కర్మేత్యేవ ద్వేష్యాదిసాధారణం కర్మలక్షణముచితమ్। తేన చ ద్వేష్యాదీనామపి కర్మలక్షణే సంగ్రహో భవతి। ఏవం చేచ్ఛావిషయత్వరూపోద్దేశ్యత్వస్య న ద్వితీయావాచ్యకోటౌ ప్రవేశః కిం తు సంజ్ఞాప్రవృత్తావేవోపయోగ ఇత్యాహ-ఏవమేవ యుక్తమితి। ఉద్దేశ్యత్వాఘటితమేవ లక్షణం యుక్తమిత్యర్థః। నను ద్వితీయాయాః క్రియాజన్యఫలాశ్రయమాత్రార్థవాచకత్వే తణ్డులం పచతీత్యాదావీప్సితతమత్వాదినా బోధో న స్యాదిత్యత ఆహ-ఈప్సితానీప్సితేత్యాది। ఈప్సితత్వానీప్సితత్వయోరిచ్ఛావివయత్వానిచ్ఛవిష్యత్వయోరిత్యర్థః। మానాభావేనేతి। ఇచ్ఛావిషయత్వాదినా బోదానుభవస్య సర్వజనీనత్వాదిత్యర్థః। యథాఽధిశేతే వైకుణ్ఠం హరిరిత్యత్ర వైకుణ్ఠాధారకహరికర్తృకశయనపితి బోధాద్వైకుణ్ఠస్యాఽఽధారత్వమాత్రేణైవ

బోధః సర్వానుభవసిద్ధిః, నాధిశీజాదిసమభివ్యాహృతత్వేనేతి అవిశీజాదిసమభివ్యాహారస్యాఽఽవారస్య కర్మసంజ్ఞాకరణ ఏవోపయోగో న తు వాచ్యకోటౌ ప్రవేశః, కస్యాపి తథాఽనుభవాభావేనేప్సితత్వాదినా బోధస్య సర్వైరనఙ్గీకృతత్వాదితిభావః। నన్వేవంరీత్యా మాఽస్తు ఇచ్ఛావిషయత్వాదోర్ద్వితీయావచ్యకోటౌ ప్రవేశః, అస్తు చ కర్మసంజ్ఞాప్రవృత్తౌ తదుపయోగః। తథాఽపి నిరుక్తసూత్రార్థానుసారాత్ క్రియాజన్యఫలవిశిష్టస్యైవాఽఽశ్రయస్య ద్వితీయార్థత్వం లభ్యతే, న కేవలాశ్రయస్యేత్యాశఙ్క్యాఽఽహ-తథా చేతి। క్రియాజన్యఫలాశ్రయస్య ద్వితీయార్థత్వే సతీత్యర్థః। క్రియా వ్యాపారః, ఫలం విక్లిత్త్యాది, ఆశ్రయః-తణ్డులాదిరాధారః, ఇతి త్రయాణామర్థానాం మధ్యే వ్యాపారః ఫలం చేత్యేతావర్థౌ ధాతునైవోక్తౌ, ఫలవ్యాపారయోర్ధాతుతిత్యుక్తత్వాత్। తథా చ తయోరర్థయోరన్యలభ్యత్వే సతి పునస్తత్ర శక్తికల్పనే గౌరవాపత్తేర్న తౌ శబ్దార్థౌం-శబ్దశక్యౌ భవితుమర్హతః। ద్వితీయావాచ్యౌ న భవత ఇతి యావత్। ఆశ్రయోఽర్థస్తు న కేనాప్యుక్త ఇతి స ఏవ శబ్దార్థః-శబ్దశక్యః, ద్వితీయావాచ్య ఇతి యావదిత్యర్థః। అనన్యలభ్యో హి శబ్దార్థ ఇతి న్యాయాదితి భావః। యద్యపి ఆశ్రయోఽపి తణ్డులాదిపదైర్లభ్యతే తథాప్యాశ్రయత్వేన న లభ్యత ఇతి స ఏవ శక్యః। ఏవం చ కేవలాశ్రయ ఏవ ద్వితీయార్థః, న తు క్రియాజన్యఫలవిశిష్ట ఇతి బోధ్యమ్। ఆశ్రయశబ్దేన చాఽఽశ్రయత్వశక్తిమానుచ్యతే। నను యదీప్సితత్వానీప్సితత్వయోః శాబ్దబోధే భానాభావస్తథాఽననుభవాత్, తర్హి `క్రియాజన్యఫలాశ్రయః కర్మ' ఇత్యేవ సూత్రమస్తు, తావతైవ తణ్డులం పచతి, గ్రామం గచ్ఛంస్తృణం స్పృశతి, విషం భుఙ్క్తే, ఇత్యాదిసర్వలక్ష్యాణాం సంగ్రహో భవతీతి కర్తురీప్సితతమంకర్మ, తథాయుక్తం చానీప్సితమ్, ఇతి కిమీప్సితతమానీప్సితయోః పృథగ్గ్రహణేనేతి చేన్న। `క్రియాజన్యఫలాశ్రయః కర్మ' ఇత్యుక్తౌ హి వారణార్థానామితి సూత్రమస్య(క్రియాజన్యఫలాశ్రయః కర్మేత్యస్య)అపవాదః స్యాత్। విశేషవిహితత్వాత్। తథా చాగ్నేర్మాణవకం వారయతీత్యత్ర మాణవకస్య కర్మసంజ్ఞా న స్యాత్। వారణార్థానాం ధాతూనాం ప్రయోగే సతీప్సితార్థస్యాపాదానసంజ్ఞా విధీయతే। వారణార్థానామిత్యస్య చాపాదానసంజ్ఞావిధావుపయోగః, న తు వారణార్థత్వస్య శాబ్దబోధే భానమ్। వారణార్థత్వేన బోధాననుభవాత్। ఈప్సితత్వం చ ప్రత్యాసత్త్యా వారణార్థకధాతూపస్థాప్యవ్యాపారజన్యఫలాశ్రయత్వమ్। ఈప్సితత్వం చ ప్రత్యాసత్త్యా వారణార్థకధాతూపస్థాప్యవ్యాపారజన్యఫలాశ్రయత్వమ్। తచ్చాగ్నౌ మామవకే చాక్షతమ్। వారయతేశ్చ సంయోగాద్యనుకూలవ్యాపారాభావానుకూలో వ్యాపారోఽర్థః। ఏవం సతి అగ్నేర్మాణవకస్య చ యత్కించిద్ధాతూపస్థాప్యవ్యాపారజన్యఫలాశ్రయః కర్మసంజ్ఞకో భవతీత్యర్థకేన `క్రియాజన్యఫలాశ్రయః కర్మ' ఇతి సామాన్యసూత్రేణ కర్మసంజ్ఞా ప్రాప్తా, అథ చ వారణార్థకధాతూపస్థాప్యవ్యాపారజన్యఫలాశ్రయోఽర్థోఽపాదానసంజ్ఞో భవతీత్యర్థకేన వారణార్థానామితి విశేషసూత్రేణాపాదానసంజ్ఞా చ ప్రాప్తా, తయోర్మధ్యే తణ్డులం పచతీత్యాదౌ కర్మసంజ్ఞాయాః సావకాశత్వాత్ సామాన్యసూత్రేణ ప్రాప్తాం కర్మసంజ్ఞాం బాధిత్వా వారణార్థానామితి విశేషవిహితత్వాదగ్నిమాణవకయోరపాదానసంజ్ఞా స్యాత్। తతశ్చ

మాణవకమితి ద్వితీయా న స్యాత్స్యచ్ఛాగ్నావివమాణవకేఽపి పఞ్చమీ। తాం వారయితుం `కర్తుగీప్సితతమం కర్మ' ఇతివక్తవ్యమేవ। ఈప్సితతమత్వం చ-ప్రకృతధాతూపస్థాప్యప్రధానీబూతవ్యాపారజన్యతద్ధార్థత్వఫలాశ్రయత్వమ్। తత్ర ప్రకృతే వారణార్థకధాతూపస్థాప్యప్రధానీభూతో ద్వితీయవ్యాపారః, తాదృశవ్యాపారజన్యతద్ధాత్వర్థఫలం వ్యాపారాభావః, తదాశ్రయో మాణవక ఇతి మాణవకస్య ప్రాప్తామపాదానసంజ్ఞాం బాధిత్వా పరత్వాదీప్సితతమత్వేన కర్మసంజ్ఞా భవతి। అగ్నేస్తు ప్రకృతధాతూపస్థాప్యవ్యాపారజన్యఫలాశ్రయత్వేనేప్సితత్వేఽపి ప్రధానీభూతవ్యాపారజన్యఫలాశ్రయత్వాభావేనోప్సితతమత్వాభావాన్న కర్మసంజ్ఞా కిం త్వపాదానసంజ్ఞైవ। ఏవం చేప్సితమాత్రేఽపాదానసంజ్ఞా, ఈప్సితతమత్వే తు కర్మసంజ్ఞేతి సిధ్యతి। ఈప్సితతమత్వస్య కర్మసంజ్ఞాప్రయోజకత్వాదేవ చానీప్సితే కర్మసంజ్ఞా న ప్రాప్నోతీతి తదర్థం `తథాయుక్తం చానీప్సితమ్' ఇతి పృథగ్వక్తవ్యమేవేతి భావః।

నన్వాశ్రయస్య శక్యత్వస్వీకారే ఆశ్రయత్వం శక్యతావచ్ఛేదకమభ్యుపేతవ్యమ్, ఆశ్రయత్వం చాఽఽధారత్వమ్। తచ్చ ఫలవ్యాపారాదినిరూపసంబన్ధిభేదేన భిన్నత్వాదనన్తం, తదానన్త్యాచ్చ శక్త్యానన్త్యమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ-తత్త్వం చేతి। ఆశ్రయత్వం చేత్యర్థః। అఖణ్డేతి। శక్తిర్ధర్మః, తద్రూపమిత్యర్థః। స చ ధర్మోఽఖణ్డః, అఖణ్డత్వం చ నిరూపకభేదేఽపి తద్భేదప్రయుక్తభేదరహితత్వమ్। భేదరాహిత్యాచ్చైకః, ఏకత్వాచ్చ నిత్యః। అర్థాన్నిరవచ్ఛిన్నజాతివిశేషరూప ఇతి యావత్। యథా గోశబ్దోపస్థితగోవ్యక్తీనామానన్త్యేఽపి వ్యక్తిభేదప్రయుక్తభేదరహితత్వాదత్తద్గతా గోత్వాదిజాతిర్గోత్వత్వాదిధర్మాన్తరనిరవచ్ఛిన్నైకైవ తద్వదాశ్రయత్వమపి నిరూపకభేదయయుక్తభేదశూన్యత్వాదేకం సదాశ్రయత్వత్వాదిధర్మాన్తరనిరవచ్ఛిన్నమితి భావః। ఆశ్రయత్వత్వాదీతరధర్మాఘటితధర్యస్వరూపమాశ్రయత్వమితి యవాత్। తథా చ శక్తతావచ్ఛేదకస్యాఽఽశ్రయత్వస్యైకత్వాత్తదనుగతీకృతేషు ఆశ్రయేషు ద్వితీయాదేః శక్తిరితి న శక్త్యానన్త్యమిత్యాశయః। యద్యాశ్రయత్వమప్యాశ్రయత్వత్వాదిధర్మాన్తరావచ్ఛిన్నం సఖణ్డమితి యావత్, స్యాత్తర్హ్యనవస్థాప్రసఙ్గో నిరవచ్ఛిన్న(నిర్వికల్పక)జ్ఞానాభావశ్చాఽఽపద్యేతేత్యర్థః। యథా గోత్వవిశిష్టాయా గోవ్యక్తేర్వాచ్యత్వమితి పక్షే గామానయేత్యాదివాక్యే శ్రుతాద్గోశబ్దాదగోత్వవిశిష్టాయా గోవ్యక్తేరుపస్థితౌ తాదృశగోవ్యక్తేరానయనాదిక్రియాస్వన్వయో భవతీతి యుజ్యతే। తథాపి విశిష్టబుద్ధౌ విశేషణజ్ఞానస్య కారణత్వాత్తాదృశగోత్వవిశిష్టగోవ్యక్తేరుపస్థితేః పూర్వం విశేషణీభూతస్య గోత్వస్య జ్ఞానం జాతమితి వక్తవ్యమేవ। విశిష్టశక్తౌ విశేషణశక్తేరర్థసిద్ధత్వేన గోత్వేఽపి శక్తిసత్త్వాత్। తత్ర గోత్వవిశిష్టవ్యక్తౌ యా శక్తిః సా గోత్వావచ్ఛిన్నైవేతి నిర్వివాదమ్। గోత్వే తు సా శక్తిః సావచ్ఛిన్నా నిరవచ్ఛిన్నా వా? సావచ్ఛిన్నత్వే గోత్వత్వమవచ్ఛేదకం వాచ్యమ్। శక్యతావచ్ఛేదకస్య శక్యాన్తర్గతత్వనియమాద్గోత్వత్వస్యాపి సావచ్ఛిన్నత్వేఽవచ్ఛేదకాన్తరమిత్యనవస్థా ప్రసజ్యేత, తద్వారణార్థం గోత్వే శక్తిర్నిరవచ్ఛిన్నైవేత్యఙ్గీకార్యమ్। తథఆ చ గోవ్యక్తిజ్ఞానాత్పూర్వం యద్గోత్వస్య జ్ఞానం

జాయతే। తన్నిష్ప్రకారత్వాన్నిరవచ్ఛిన్నం నిర్వికల్పకం భవతీతి నిరవాచ్ఛిన్నజ్ఞానం సంగచ్ఛతే। గోత్వస్యాపి సవిశేషణత్వే నిర్వికల్పకజ్ఞానస్య విలయ ఏవ స్యాత్। ఏవం చ గోత్వమఖణ్డం నామావచ్ఛేదకధర్మాఘటితం యథా, తద్వదాశ్రయత్వమప్యఖణ్డం, అవచ్ఛేదకధర్మాఘటితమితి భావః। జలం జలమిత్యనుగతబుద్ధ్యా జలపదశక్యతావచ్ఛేదకతయా చ జలత్వవదాశ్రయత్వసిద్ధిర్జ్ఞేయా। ఉదాహరణేషు కర్మత్వలక్షణస్య సమన్వయం దర్శయతి-ఓదనం పచతీత్యత్రేతి। విక్లిత్త్యాశ్రయత్వాదిత్యనేన కర్తృనిష్ఠప్రకృతధాతూపాత్తవ్యాపారప్రయోజ్యత్వే సతి తాదృశవ్యాపారవ్యధికరణతద్ధాత్వర్థఫలాశ్రయత్వం కర్మత్వమిత్యుక్తమ్। నైయాయికైః కృఞో యత్నమాత్రార్థకత్వమఙ్గీకృతం తదయుక్తమితి సూచయన్నాహ-ఘటం కరోతీతి। ఉత్పత్తేర్ధాత్వర్థత్వాదితి। కిం తూత్పాదనమేవాత ఇత్యత్ర యత్నార్థకత్వనిరసనపూర్వకం కృఞః ఉత్పత్త్యర్థకత్వస్య సాధితత్వాదితి భావః। ఘటం జానాతీచ్ఛతీత్యాదిసవిషయార్థకధాతుషు జ్ఞానేచ్ఛాద్యయత్వాభావాత్కర్మత్వానుపపత్తేరిత్యాశఙ్క్య పరిహర్తుమాహ-జానాతీత్యత్రేతి। క్షవరణభఙ్గేతి। ఆవరణభఙ్గానుకూలవ్యాపారో జానాత్యర్థః। ఘటం జానాతీత్యత్ర క్రియాజన్యావరణభఙ్గరూపఫలాశ్రయత్వాద్‌బటస్య కర్మత్వమిత్యర్థః। ఆవరణభఙ్గానుకూలవ్యాపారశ్చ ఘటాద్యాకారా బుద్ధివృత్తిరేవ। తదుక్తం-వుద్ధితత్స్థచిదాభాసౌ ద్వావేతౌ వ్యాప్నుతో ఘటమ్। తత్రాజ్ఞానం ధియా నశ్యేదాభాసేన ఘటః స్ఫురేత్।। ఇతి। ధీవృత్త్యాఽజ్ఞాననాశ ఆవరణభఙ్గ ఇతి తదర్థః। నను విద్యమానే ఘటే ధీవృత్తిజన్యావరణభఙ్గాశ్రయత్వసంభవేఽపి వినష్టేఽనుత్పన్నే వా ఘటే తదాశ్రయత్వాసంభవాత్కథం తస్య కర్మత్వమత ఆహ-అతీతానాగతేతి। పరోక్షస్థలేఽపీతి। ప్రత్యక్షస్థల ఇవ పరోక్షస్థలేఽపీత్యర్థః। జ్ఞానజన్యస్య-ధీవృత్తిజన్యస్య, తస్య-ఆవరణభఙ్గస్య, ఆవశ్యకత్వాత్-అవశ్యాఙ్గీకర్తవ్యత్వాదిత్యర్థః। పరోక్షఘటే తదా ఆవరణభఙ్గాశ్రయత్వాఙ్గీకారే యుక్తిం దర్శయతి-అన్యథేతి। వినష్టాదిఘటే ఆవరణభఙ్గానఙ్గీకారే। యథా పూర్వమితి। పూర్వం ఘటస్య విద్యమానత్వాత్తదానీంతనధీవృత్తేరావరణభఙ్గజనకత్వేఽపి ఇదానీం ఘటస్యావిద్యమానత్వాదిదానీంతనధీవృత్తేరావరణభఙ్గజనకత్వాసంభవాత్ `ఘటం యథాపూర్వం జానామి' ఇతి ప్రయోగో న స్యాదీత్యర్థః। అత్ర యథాపూర్వమితి పదార్థానతిక్రమేఽవ్యయీభావః। జానాతిక్రియావిశేషణమేతత్। పూర్వం పూర్వజ్ఞానమనతిక్రమ్యేతి యథాపూర్వమ్। పూర్వజ్ఞానస్యానతిక్రమో యస్మింస్తథాభూతం జ్ఞానం న స్యాదిత్యర్థః। అయం భావః-ఘటస్య విద్యమానతాదశాయాం తాత్కాలికధీవృత్త్యా విద్యమానఘటగతం యదావరణమాచ్ఛాదనమజ్ఞానరూపం తద్భఙ్గస్య(ఆవరణనాశస్య)కృతత్వాద్యథా సువ్యక్తం ఘటజ్ఞానం జాయతే తద్వద్ఘటస్యావిద్యమానతాదశాయాం తాత్కాలికధీవృత్త్యాఽవిద్యమానఘటగతావరణభఙ్గస్యాకృతత్వాదావరణస్య సత్త్వాత్సువ్యక్తం ఘటజ్ఞానం న జాయత ఇతి పూర్వజ్ఞానస్యాతిక్రమసత్త్వాద్యథాపూర్వం జానామీతి ప్రయోగో న

భవేత్। పరం తు విద్యమానఘటస్య యథా సువ్యక్తం జ్ఞానం జాయతే తథాఽవిద్యమానఘటస్యాపి సువ్యక్తం జ్ఞానం జాయత ఇత్యనుభవసిద్ధమ్। తాదృశానుభవోపపత్తయేఽవిద్యమానఘటేఽపి ఆవరణభఙ్గోఽస్తీత్యవశ్యమఙ్గీకార్యమ్। సువ్యక్తజ్ఞానం ప్రతి ఆవరణభఙ్గస్య కారణత్వాదిత్యర్థః। అన్యథా విద్యమానఘట ఇవావిద్యమానఘటే సువ్యక్తం జ్ఞానం న స్యాదితి భావః। నను వినష్టే భావిని వా ఘటే ఆవరణభఙ్గాశ్రయతా కథం ఘటేత, ఆశ్రయస్యావిద్యమానత్వాత్, విద్యమాన ఏవ హి సా వక్తుం యుజ్యత ఇత్యత ఆహ--అతీతాదేరాశ్రయతా చేతి। నైయాయికానామివేతి। నైయాయికైర్హి అనుభవాగుసారేమ యథాఽతీతాదిఘటాదేర్విషయతయా జ్ఞానాశ్రయతాఽఙ్గీకృతా తథాఽస్మాభిరపి అతీతాదిఘటే విషయతయాఽఽవరణభఙ్గాశ్రయతాఽనుభవానురోధేన స్వీక్రియత ఇతి భావః। నన్వతీతాదిఘటే విషయతాసత్త్వేఽపి విషయతయా జ్ఞానాశ్రయత్వే విప్రతిపత్తిదర్శనాద్దృష్టాన్తాసంగతిరత ఆహ--సత్కార్యవాదేతి। `సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీత్' ఇతి శ్రుతేర్ఘటాదికం సర్వం కార్యజాతం కారణే సూక్ష్మరూపేణ పూర్వమస్థితమేవ। యద్యపి ఘట ఉత్పన్నో ఘటో నష్ట ఇతి వ్యావహారో దృశ్యతే తథాఽపి ఉత్పన్న ఇత్యస్య దణ్డచక్రాదివ్యాపారేణ వ్యక్తీభూత ఇత్యర్థః। నష్ట ఇత్యస్య చావ్యక్తో జాత ఇత్యర్థః। ఘటస్తు వ్యక్తీభావాత్పూర్వం మృత్తికారూపేణాస్త్యేవ తథా నాశోత్తరమపి మృత్తికాయామవ్యక్తరూపేణ ఘటోఽస్త్యేవ। న హి అసతః సత్త్వం, సతో వా నాశః సంభవతి? సికతాసు వ్యాపారసహస్రేణాపి తైలాదర్శనాత్। కారణే సూక్ష్మరూపేణావస్తానమేవ తత్రాప్రాగభావః కారణే సూక్ష్మరూపేణావస్థానాదేవ యథా ఘటో జాయత ఇత్యత్ర ఘటస్య కారకత్వం కర్తృత్వం చోపపద్యతే తద్వదావరణభఙ్గరూపఫలాశ్రయత్వమప్యుపపద్యత ఇత్యర్థః। కార్యం సదా సదేవ విద్యమానమేవ న తు కదాప్యవిద్యమానగిత్యేవం యో వాదః స సత్కార్యవాద ఇతి భావః। నను కార్యస్య సర్వదా సత్త్వే నాస్తి నశ్యతీతి వ్యవహారానుపపత్తిరత ఆహ-తిరోభావాభ్యుపేతి తిరోభావసంపాదకకారణసామగ్రయా తిరోభావే కృతే సైవ విరోభావావస్థైవ భావానాం నాస్తితా నష్టతేత్యర్థః। లబ్ధః క్రమో యేన తాదృశే తిరోభావే సతీత్యర్థః। తిరోభావోత్పత్తిగతవర్తమానత్వనిమిత్తకో నశ్యతీతి వ్యవహార ఇత్యర్థః। లబ్ధక్రమ ఇత్యనేన తస్య వ్యాపారరూపతాఽఽవేదితా। ప్రతీయత ఇత్యనేన ప్రతీతిః ప్రమాణత్వేనోక్తా। తిరోభావో నామ కారణే సూక్ష్మరూపేణావస్థానం, తథా చ ఘటస్య తిరోభావేఽపి కారణే సూక్ష్మరూపేణావస్థానాత్తత్రాఽఽవరణభఙ్గాశ్రయత్వస్య నానుపపత్తిరితి భావః

।

నిరుక్తకర్మత్వలక్షణస్య నిష్కృష్టార్థ స్పష్టయితుమాశఙ్కతే-నన్వితి। చైత్రశ్చైత్రమితి। ప్రకృతధాతూపాత్తవ్యాపారజన్యఫలాశ్రయః కర్మ, ఇత్యేవం కర్మలక్షణముక్తమ్। చైత్రో గ్రామం గచ్ఛతీత్యత్ర గమిధాత్వర్థః-సంయోగానుకూలో వ్యాపారః। స చ పాదప్రక్షేపరూపశ్చైత్రే కర్తరి వర్తతే। తథా చ గమధాతూపాత్తపాదప్రక్షేపరూపవ్యాపారజన్యం యత్ఫలం సంయోగః తదాశ్రయత్వాద్గ్రామస్య యథా కర్మసంజ్ఞా భవతి తద్వత్సంయోగస్య ద్విష్ఠత్వేన

తాదృశసంయోగస్య చైత్రేఽపి సత్త్వాచ్చైత్రస్యాపి ప్రకృతధాతూపాత్తవ్యాపారజన్యఫలాశ్రయత్వాత్కర్మత్వాపత్తౌ చైత్రశ్చైత్రం గచ్ఛతీతి ప్రయోగ ఆపద్యతే। చైత్రపదార్థస్య కర్తృత్వకర్మత్వేతదుభయలక్షణాక్రాన్తత్వేనైకస్యైవ చైత్రశబ్దస్య ప్రథమాన్తతా ద్వితీయాన్తతా చ స్యాదితి యావత్। తథా ప్రయాగతో నిఃసృత్య కాశీం గచ్ఛతి చైత్ర ఇత్యత్ర గమధాతూపాత్తపాదప్రక్షేపరూపవ్యాపారజన్యఫలం యథా సంయోగః స చ కాశ్యాం వర్తతే తథా తాదృశవ్యాపారజన్యత్వాద్విభాగోఽపి ఫలమితి కృత్వా విభాగరూపఫలాశ్రయత్వాత్ర్పయాగస్యాపి కర్మత్వాపత్తౌ ప్రయాగం గచ్ఛతి ఇతి చ ప్రయోగ ఆపద్యేత ఇతి భావః। ఏతామాశఙ్కాం నిరాకరోతి-నేతి। తత్ర ప్రథమామాపత్తిం నిరస్యతి-గ్రామస్యేవేత్యాది। గ్రామో యథా గమధాత్వర్థవ్యాపారజన్యసంయోగరూపఫలాశ్రయస్తథా చైత్రోఽపి కర్తా యద్యపి తాదృశసంయోగరూపఫలాశ్రయో భవతి తథాఽపి వ్యాపారాశ్రయత్వేన తజ్జన్యఫలాశ్రయత్వేన చ చైవస్య కర్తృకర్మసంజ్ఞయోః ప్రాప్తౌ పరత్వాత్కర్తృసంజ్ఞయా కర్మసంజ్ఞాయా బాధాన్న చైత్రశ్చైత్రమితి ప్రయోగ ఆపద్యత ఇత్యర్థః। నను కర్మసంజ్ఞాయా బాధేఽపి క్రియాజన్యఫలాశ్రయత్వరూపవాస్తవం కర్మత్వమాదాయ ద్వితీయా దుర్వారిత్యత ఆహ-ద్వితీయోత్పత్తావితి। కర్మసంజ్ఞాయాం సత్యామేవ ద్వితీయోత్పద్యతే, న కేవలం ఫలాశ్రయత్వమాదాయేత్యర్థః। ద్వితీయోత్పత్తౌ ఫలాశ్రయత్వస్య నిమిత్తత్వే స్వీకృతే దూషణమాహ-అన్యథేతి। గమయతీతి। పురోదేశసంయోగానుకూలవ్యాపారో గమధాత్వర్థః। తదుత్తరణిచశ్చ తాదృశవ్యాపారానుకూలవ్యాపారోఽర్థః। తత్ర ణిజుపాత్తవ్యాపారాశ్రయత్వేన చైత్రస్య కర్తృసంజ్ఞా। గమదాతూపాత్తవ్యాపారజన్యఫలాశ్రయత్వేన గోకులస్య కర్మసంజ్ఞా। కృష్ణస్య తు ణిజర్థవ్యాపారజన్యఫలాశ్రయత్వేన కర్మసంజ్ఞా। తథా చ గమయతి గోకులం కృష్ణం చైత్ర ఇతి గోకులపదాదివ కృష్ణపదాదపి ద్వితీయా భవతి। పాచయతీతి। విక్లిత్త్యనుకూలవ్యాపారః పచేరర్థః। తదుత్తరణిచశ్చ తాదృశవ్యాపారానుకూలవ్యాపారోఽర్థః। తత్ర ణిజర్థవ్యాపారాశ్రయత్వేన చైత్రస్య కర్తృసంజ్ఞా। పచిధాత్వర్థవ్యాపారజన్యవిక్లిత్తిరూపఫలాశ్రయత్వేన తణ్డులస్య కర్మసంజ్ఞా। పచ్ధాత్వర్థవ్యాపారాశ్రయస్య కృష్ణస్య తు ణిజర్థవ్యాపారజన్యఫలాశ్రయత్వేన కర్మసంజ్ఞాప్రాప్తావపి ణిజర్థవ్యాపారజన్యఫలాశ్రయస్య కర్మసంజ్ఞా కర్తవ్యా చేద్భవతి తర్హి గతిబుద్ధితిసూత్రోపాత్తదాతుప్రకృతికణిజర్థవ్యాపారజన్యఫలాశ్రయస్యైవ కర్తవ్యా నాన్యస్యేతి గతిబుద్ధిత్యనేన నియమాత్ ప్రకృతే ణిజన్తస్య పచిప్రకృతికత్వేన గత్యాద్యర్థధాతుప్రకృతికత్వాభావాన్న కృష్ణస్య కర్మసంజ్ఞా, కింతు కర్తృసంజ్ఞైవేతి తతస్తృతీయా భవతి। తథా చ పాచయతి తణ్డులం కృష్ణేన చైత్ర ఇతి ప్రయోగః సంపద్యతే। ఏవం సతి కర్మసంజ్ఞాయా అభావేఽపి వస్తుతః క్రియాజన్యఫలాశ్రయత్వమాదాయ యది ద్వితీయోత్పత్తిః స్వీక్రియేత తర్హి గమయతి గోకులం కృష్ణమిత్యత్ర కృష్ణపదాదివ ప్రాచయత్యాదియోగేఽపి కృష్ణపదాద్ద్వితీయాపత్తౌ పాచయతి కృష్ణమిత్యనిష్టం ప్రసజ్యేతాతో ద్వితీయోత్పత్తౌ కర్మసంజ్ఞైవ నిమిత్తం, న తు వస్తుతః క్రియాజన్యఫలాశ్రయత్వమాత్రమిత్యవశ్యమఙ్గీకరణీయమితి భావః। నను చైత్రశ్చైత్రమిత్యస్య కర్తృవాచకచైత్రపదాద్క్రియాజన్యఫలాశ్రయత్వేన ద్వితీయాపత్తిః

స్యాదితి న బ్రవీమి, కిం తు చైత్రస్య వ్యాపారాశ్రయత్వేన వ్యాపారజన్యఫలాశ్రయత్వేన చ చైత్రకర్తృకం చైత్రకర్మకం వర్తమానం గమనమిత్యేవంశాబ్దబోధ ఆపద్యేతేత్యర్థ ఇతి చేత్తదపి నేత్యాహ-తథా వ్యుత్పన్నానామితి। చైత్రో గచ్ఛతీతి వాక్యే చైత్రశ్చైత్రమితి చైత్రకర్తృకం చైత్రకర్మకం గమనమిత్యాకారకశాబ్దబోధజనకత్వసామర్థ్యమస్తీత్యేవంశక్తిగ్రహవతాం నిరుక్తశాబ్దబోధ ఇష్ట ఏవ, నానిష్ట ఇత్యర్థః। ధాత్వర్థఫలవిశేషకశాబ్దబోధం ప్రతి సామాన్యత ఆశ్రయోపస్థితేర్హేతుత్వాదితి భావః। తథా చ చైత్రో గచ్ఛతీతి వాక్యాత్తాదృశశాబ్దబోధస్యానిష్టత్వాపాదనమసంగతమితి భావః। చైత్రో గచ్ఛతీతి వాక్యాచ్చైత్రకర్తృకం చైత్రకర్మకం గమనమితి బోధస్యాననుభవాదిష్టాపత్తిరయుక్తేత్యత ఆహ-ఉచ్యతాం వేతి। అఙ్గీక్రియతామిత్యర్థః। ప్రకారతాసంబన్ధేనేతి। ధాత్వర్థఫలీవశేష్యకశాబ్దబోధే జననీయే, ధాత్వర్థఫలనిష్ఠవిశేష్యతానిరూపితప్రకారతాసంబన్ధేన ధాత్వర్థవ్యాపారానాధికరణత్వవిశిష్టాశ్రయోపస్థితిః కారణమిత్యేవం కార్యకారణభావః స్వీకార్య ఇతి భావః। అత్ర ధాత్వర్థఫలవిశేష్యకశాబ్దత్రోధః కార్యం, ధాత్వర్థవ్యాపారానధికరణత్వవిశిష్టశ్రయోపస్థితిః కారణమితి బోధ్యమ్। చైత్రో గ్రామం గచ్ఛతీత్యత్ర లక్షణసమన్వయః-పురోదేశసంయోగానుకూలో వ్యాపారో గమధాత్వర్థః, వ్యాపారశ్చాత్రాగ్రేఽగ్రేపాదప్రక్షేపః। పురోదేశశ్చ గ్రామః। వైయాకరణానాం మతే వ్యాపారముఖ్యవిశేష్యకః శాబ్దబోధ ఇతి సిద్ధాన్తాద్ నిరుక్తవ్యాపారః। చైత్రస్యామేదేన లడర్థకర్తర్యన్వయః। గ్రామస్య నిష్ఠత్వసంబన్ధేన గమదాత్వర్థఫలే దేశసంయోగరూపేఽన్వయః। తాదృశసంయోగరూపఫలస్యానుకూలతాసంబన్ధేన వ్యాపారేఽన్వయః। తథా చ గ్రామస్య ధాత్వర్థఫలాశ్రయస్య ప్రకారతా, తన్నిష్ఠధాత్వర్థఫలస్య చ విశేష్యతేతి జ్ఞేయమ్। ధాత్వర్థఫలం యః పురోదేశసంయోగస్తద్విశేష్యకో యః శాబ్దబోధస్తస్మిఞ్శాబ్దబోధే జననీయే ధాత్వర్థఫలనిష్ఠవిశేష్యతానిరూపితప్రకారతాసంబన్ధేన ధాత్వర్థవ్యాపారనధికరణత్వవిశిష్టో య ఆశ్రయః-ఫలాశ్రయస్తదుపస్థితేః కారణత్వాత్తాదృశోపస్థితిర్గ్రామస్యైవేతి కృత్వా చైత్రకర్తృకం గ్రామకర్మకం గమనమిత్యేవ బోధో భవతి, న తు చైత్రకర్మకమితి। యతశ్చైత్రస్య ధాత్వర్థఫలాశ్రయత్వేఽపి ధాత్వర్థవ్యాపారాశ్రయత్వేన ధాత్వర్థవ్యాపారానధికరణత్వవిశిష్టఫలాశ్రయత్వేనోపస్థిత్యభావాన్న చైత్రకర్మకం గమనమితి బోధో జాయతే। కిం తు చైత్రకర్తృకం గ్రామకర్మకం గమనమిత్యేవ బోధః సర్వానుభవసిద్ధ ఇతి భావః। తథా చ న దోష ఇత్యాశయేనాఽఽహ--ప్రకృతే చైత్ర స్యేత్యాది। ప్రయాగాత్కాశీం గచ్ఛతీత్యత్ర ప్రయాగం గచ్ఛతీత్యాపత్తిరిత్యాకారికాం ద్వితీయామపత్తిం నిరాకుర్వన్నాహ-ప్రయాగస్య కర్మత్వం త్విత్యాది। సంభావితమపీతి। ప్రయాగే కర్మత్వస్య సంభవోఽపి నేత్యర్థః। ఉక్తప్రాయత్వాదితి। `క్రియాజన్యఫలాశ్రయత్వం కర్మత్వం' ఇతి కర్మత్వలక్షణగ్రన్థే క్రియా చ ధాత్వర్థ ఏవేతి ధాత్వర్థక్రియాజన్యఫలాశ్రయత్వమిత్యుక్తం భవతి। తథా చ ధాత్వర్థత్వస్య క్రియాయాం విశేషణత్వాత్రృత్యాసత్తిన్యాయేన ఫలేఽపి ధాత్వర్థస్య విశేషణత్వం లభ్యత ఇతి తద్ధాత్వర్థక్రియాజన్యత్వే సతి తద్ధాత్వర్థఫలాశ్రయత్వం

కర్మత్వమిత్యేవం కర్మలక్షణం పర్యవసన్నమ్। ప్రయాగాత్కాశీం గచ్ఛతీత్యత్ర పురోదేశసంయోగానుకూలవ్యాపారో గమధాత్వర్థ ఇత్యుక్తమ్। సంయోగరూపఫలస్య తదనుకూలవ్యాపారస్య చేతి ద్వయోర్ధాతువాచ్యత్వమితి యావత్తత్ర చైత్రనిష్ఠపాదప్రక్షేపరూపవవ్యాపారజన్యత్వాత్సంయోగస్యేవ విభాగస్యాపి యద్యపి ఫలత్వ వక్తుం శక్యం తథాఽపి సంయోగో యథా గమధాతువాచ్యస్తథా విభాగో గమధాతువాచ్యో న న భవతి, కిం తు నాన్తరీయకతయా గమనే ఉత్పద్యతే। తతశ్చ ప్రయాగస్య గమధాత్వర్థవ్యాపారజన్యవిభాగరూపఫలాశ్రయత్వేఽపి విభాగస్య గమధాతువాచ్యత్వాభావేన గమధాత్వర్థవ్యాపారజన్యగమధాత్వర్థఫలాశ్రయత్వాభావాన్న కర్మత్వశఙ్కాఽఽపీతి భావః। ప్రయాగే కర్మత్వసంభవప్రతిషేధోక్తిర్విభాగస్య గమధాత్వర్థత్వం నాస్తీత్యభిప్రాయేణేతి బోధ్యమ్। విధాన్తరేమ పూర్వోక్తస్థలద్వయే దోషముద్ధరతాం నైయాయికానాం మతమనువదతి-నైయాయికాస్త్విత్యాది। ఆద్యదోషవారణాయేతి। చైత్రో గచ్ఛతీత్యత్ర చైత్రశ్చైత్రం గచ్ఛతీత్యేవం ప్రయోగాపత్తిరూపో యో దోషస్తద్వారణాయేత్యర్థ-। పరసమవేతత్వమీతి। ద్వితీయాప్రకృత్యర్థాపేక్షయా యః పరః-అన్యశ్చైత్రాదిః కర్తా, తస్మిన్సమవాయసంబన్ధేన విద్యమానత్వమిత్యర్థః। ఏతతద్ద్వితీయావాచ్యముపాదదతే-స్వీకుర్వన్తీత్యర్థః। తథా చ-పరసమవేతక్రియాజన్యఫలశాలి కర్మేతి ద్వితీయావాచ్యమిత్యర్థః సంపన్న ఇతి భావః। ఏవమపి ద్వితీయదోషనివారణం న భవతీత్యాహ-ద్వితీయదోషేతి। ప్రయాగాత్కాశీం గచ్ఛతీత్యత్ర ప్రయాగస్య కర్మతాపత్తిరూపద్వితీయదోషేత్యర్థః। ధాత్వర్థతావచ్ఛేదకత్వమితి। ఏతత్ఫలే విశేషణముపాదదత ఇత్యర్థః। తతశ్చ-పరసమవేతక్రియాజన్యదాత్వర్థతావచ్ఛేద కఫలశాలి కర్మేత్యేవం లక్షణం పర్యవసన్నమితి భావః। ఫలే ధాత్వర్థతావచ్ఛేదకత్వం చ-ధాతువాచ్యత్వే సతి ధాతువాచ్యనిష్ఠవిశేష్యతానిరూపితవిశేషణతాపన్నత్వమ్। ధాత్వర్థక్రియాయామితి। తత్ర ద్వితీయావాచ్యపరసమవేతత్వవిశేషణస్య ఫలజనకసమభివ్యాహృతధాత్వర్థక్రియాయామన్వయః। ద్వితీయాప్రకృతిభూతగ్రామాద్యర్థాపేక్షయా యః పరశ్చైత్రాదిః, తస్మిన్సమవాయేన సంబన్ధేన విద్యమానా యా ధాత్వర్థక్రియా-వ్యాపారస్తజ్జన్యఫలశాలి కర్మేత్యర్థాత్ గమధాత్వర్థఫలరూపసంయోగస్య గ్రామ-చైత్రైతదుభయనిష్ఠత్వావిశేషేఽపి గ్రామసంయోగస్య ద్వితీయాప్రకృత్యర్థగ్రామాపేక్షయా పరో యశ్చైత్రస్తన్నిష్ఠవ్యాపారజన్యత్వేన పరసమవేతక్రియాజన్యఫలశాలితయా గ్రామస్య కర్మతయా ద్వితీయా భవతి, చైత్రసంయోగస్య చైత్రమితి ద్వితీయాప్రకృత్యర్థచైత్రాపేక్షయా కర్తుశ్చైత్రస్య పరత్వాభావేన పరసమవేతక్రియాజన్యఫలశాలిత్వాభావాత్(స్వసమవేతక్రియాజన్యఫలశాలిత్వాత్) న చైత్రస్య జర్మసంజ్ఞేతి ద్వితీయాఽప్రాప్తేర్న చైత్రశ్చైత్రమితి ప్రయోగాపత్తిరితి భావః। తథైవ కార్యకారణేతి। ద్వితీయావాచ్యపరసమవేతత్వప్రకారకశాబ్దబోధే జననీయే ధాత్వర్థక్రియాయాః విశేష్యతయా ధాతుజన్యోపస్థితిః కారణమిత్యేవం కార్యకారణభావార్న్తరస్వీక్రియతే। తేన పరసమవేతత్వవిశేషణస్య విశేష్యతాసంబన్ధేన ధాత్వర్థక్రియాయామన్వయోక్తిర్యుక్తేతి భావః।

పరత్వం చేతి। ద్వితీయావాచ్యపరసమవేతత్వఘటకపరత్వం చేత్యర్థః। ప్రత్యాసత్త్యా ద్వితీయాప్రకృత్యర్థగ్రమాద్యపేక్షయా పరత్వం గృహ్యత ఇత్యర్థః। తతశ్చైత్రస్తణ్డులం పచతీత్యాదౌ తణ్డులస్య కర్మత్వసిద్ధ్యా యాదృశః శాబ్దబోధో జాయతే తం స్పష్టయతి-తణ్డులాన్యేతి। ద్వితీయాప్రకృత్యర్థతణ్డులాద్యపేక్షయాఽన్యో యశ్చైత్రాదిః కర్తా, తస్మిన్సమవాయసంబన్ధేన విద్యమానో యో వ్యాపారస్తజ్జన్యం, ధాతువాచ్యత్వసమానాధికరణవిశేషణతావిశిష్టం చ యత్ఫలం విక్లిత్తిరూపం తదాశ్రయత్వాత్తణ్డులస్య కర్మసంజ్ఞా భవతి। చైత్రశ్చైత్రమిత్యత్ర తు ద్వితీయాప్రకృత్యర్థచైత్రనిష్ఠసంయోగానుకూలవ్యాపారస్య చైత్రాన్యనిష్ఠత్వాభావాన్న తాదృశః ప్రయోగః। తథా చ-తణ్డులసమవేతేత్యాది శాబ్దబోధాకారప్రదర్శనమ్। తదర్థస్తు సంక్షేపత ఏవమ్-తణ్డులనిష్ఠా, ధాతువాచ్యా చ యా విక్లిత్తిస్తాదృశవిక్లిత్త్యనుకూలస్తణ్డులాన్యచైత్రనిష్ఠో యో వ్యాపారస్తాదృశవ్యాపారానుకూలా యా కృతిస్తాదృశకృతిమాంశ్చైత్ర ఇతి। అయం చ శాబ్దబోధో నైయైయికమతేన బోధ్యః। తన్మతవర్ణనస్యైవోపక్రమాదితి భావః। ప్రథమాన్తముఖ్యవిశేష్యకః శాబ్దబోధః, ఫలానుకూలో వ్యాపారో ధాత్వర్థః, లకారార్థశ్చ కృతిరితి హి తత్సిద్ధాన్తః। తదేతన్నైయాయికమతం గౌరవగ్రస్తత్వాదయుక్తిమిత్యాహ-తన్నేతి। పరసమవేతత్వాదేరితి। సూత్రాక్షరాసంస్పృష్టస్యాత ఏవ స్వకపోలకల్పితస్య పరసమవేతత్వస్య ద్వితీయావాచ్యత్వకల్పనే గౌరవాదేః స్పష్టత్వాన్న తస్య ద్వితీయావాచ్యత్వకల్పనం యుక్తమితి భావః। నను పరసమవేతత్వస్య గురుభూతత్వేఽపి ద్వితీయావాచ్యత్వం వినా దూషణనిరాసాసంభవాత్తాదృశగౌరవస్యాదూషకత్వాదిత్యత ఆహ-అతిప్రసఙ్గః కిమితి। ద్వితీయాయా ఇతి। చైత్రశ్చైత్రమితి ప్రయోగాపత్తిరూపోఽతిప్రసఙ్గ ఇత్యర్థః। నాఽఽద్య ఇతి। పరసమవేతత్వస్య ద్వితీయావాచ్యత్వే కల్పితే చైత్రశ్చైత్రమితి ప్రయోగాపత్త్యసంభవేఽపి అన్యత్ర ద్వితీయాపత్తిరూపాతిప్రసఙ్గస్య తదవస్థత్వాదితి భావః। తమేవాన్యత్రాతిప్రసఙ్గం ప్రదర్శయతి-పాచయతి కృష్ణమితి। కృష్ణేనేత్యస్య స్థానే కృష్ణమితి ద్వితీయాపత్తేరిత్యర్థః। అత్ర ప్రయోజ్యః కృష్ణః, ప్రయోజకో గోపః। తథా చ ద్వితీయాప్రకత్యర్థకృష్ణాపేక్షయా పరో యో గోపస్తత్సమవేతవ్యాపారజన్యం, ణిజన్తధాతువాచ్యం సత్ ణిజర్థవ్యాపారవిశేషణాత్మకం యత్ఫలం విక్లిత్త్యనుకూలవ్యాపారరూపం, తాదృశఫలశాలిత్వరూపకర్మత్వస్య ప్రయోజ్యే కృష్ణే సత్త్వాత్కృష్ణపదాద్ద్వితీయాపత్తిః స్యాదిత్యర్థః। తతశ్చ ద్వితీయాప్రవృత్తౌ కర్మసంజ్ఞైవ నిమిత్తం, న తూక్తఫలశాలిత్వమిత్యఙ్గీకరణీయమ్। యది తు పాచయత్యాదియోగే గతిబుద్ధీతినియమాదుక్తఫలసాలినః కర్మసంజ్ఞా న భవతీత్యుచ్యతే తర్హి తత ఏవ ద్వితీయాపత్తివారణసంభవేఽలం పరసమవేతత్వస్య ద్వితీయావాచ్యత్వకల్పనయేతి భావః। గోకులం కృష్ణమితి దృష్టాన్తే ప్రయోజ్యస్య కృష్ణస్య ప్రయోజకనిష్ఠనిజర్థవ్యాపారజన్యఫలశాలిత్వేన యథా కృష్మపదాద్ ద్వితీయా భవతి తథా పాచయత్యాదియోగే కృష్ణమితి ద్వితీయా స్యాదిత్యర్థో బోధ్యః। నను పరసమవేతవ్యాపారజన్యదాత్వర్థతావచ్ఛేదకఫలశాలిత్వరూపమేవ కర్మత్వం

ద్వితీయాప్రవృత్తౌ నిమిత్తం, న తు కర్మసంజ్ఞా। పాచయతి కృష్ణేన గోప ఇత్యత్ర
ద్వితీయాప్రకృత్యర్థకృష్ణాన్యగోపసమవేతవ్యాపారజన్యఘాత్వర్థతావచ్ఛేదకఫలశాలిత్వరూప
కర్మత్వస్య ప్రయోజ్యే కృష్ణే సత్త్వేఽపి గతిబుద్ధీతి
సూత్రేణైతత్సూత్రోపాత్తగతిబుద్ధ్యాదిధాతుప్రకృతిక ఏవ ణిజన్తే
పరసమవేతత్రేత్యాద్యుక్తకర్మత్వస్య వివక్షా కర్తవ్యా, న గత్యాద్యతిరిక్తధాతుప్రకృతికణిజన్తే
పాచయత్యాదావితి బోధనాన్న పాచయతి కృష్ణం గోప ఇతి ద్వితీయాపత్తిః,
కర్మత్వాదివివక్షయా ేవ విభక్త్యుత్పత్తౌ నిమిత్తత్వాదత ఆహ-తణ్డులం పచ్యతే స్వయమేవేతి।
కర్మకర్తరి ద్వితీయాపత్తిః స్యాదిత్యర్థః। తత్ర దృష్టాన్తం ప్రదర్శయన్నాహ-తణ్డులం పచతీతి।
ద్వితీయాప్రకృత్యర్థతణ్డులాపేక్షయా పరో
యశ్చైత్రస్తత్సమవేతవ్యాపారజన్యధాత్వర్థతావచ్ఛేదకవిక్లిత్తిరూపఫలశాలిత్వాత్తణ్డులస్య
కర్మత్వాత్తతో యథా ద్వితీయా భవతి, విక్లిత్త్యనుకూలవ్యాపారస్య పచ్ధాత్వర్థత్వాత్,
ఫలవ్యాపారైతదుభయోః పచధాతువాచ్యత్వాదితి యావదితి భావః। ఏవం తణ్డులః పచ్యతే
స్వయమేవేత్యత్ర కర్మకర్తుస్తణ్డులస్య, ద్వితీయాప్రకృత్యర్థతణ్డులాపేక్షయా పరో
యోఽగ్నిస్తత్సమవేతసంయోగరూపవ్యాపారజన్యధాత్వర్థతావచ్ఛేదకవిక్లిత్తిరూపఫలాశాలిత్వా
ద్ కర్మతయా తతో ద్వితీయోత్పత్తౌ తణ్డులం పచ్యతే స్వయమేవేతి ప్రయోగాపత్తిః
స్యాదిత్యర్థః। తథా చాత్ర విక్లిత్త్యనుకూలాగ్నిసంయోగః పచ్ధాత్వర్థో వివక్షితః।
విక్లిత్త్యగ్నిసంయోగైతదుభయోః పచ్దాతువాచ్యత్వం వివక్షితమితి భావః। తదాహ-
విక్లిత్త్యనుకూలతణ్డులాన్యేత్యాది। ధాత్వర్థాశ్రయత్వాదితి।
అగ్నిసంయోగరూపధాత్వర్థజన్యవిక్లిత్తిరూపఫలాశ్రయత్వాదిత్యర్థః।
తస్మాద్ద్వితీయావిభక్త్యుత్పత్తౌ కర్మసంజ్ఞైవ నిమిత్తం, న తు పరసమవేతేత్యాద్యుక్తరూపం
ఫలశాలిత్వమిత్యఙ్గీకర్తవ్యమ్। విభక్త్యుపత్తౌ కర్మాదిసంజ్ఞాయా నిమిత్తత్వే స్వీకృతే తణ్డులః
పచ్యతే స్వయమేవేత్యత్ర కర్మకర్తుస్తణ్డులస్య కర్మసంజ్ఞాయాః ప్రాప్తావపి పరయా
కర్తృసంజ్ఞయా తద్బాధాన్న ద్వితీయాపత్తిః, కిం తు ప్రథమైవేతి న కశ్చిద్దోష ఇత్యాశయః।
అత్రాగ్నిసంయోగో ధాత్వర్థత్వేన వివక్షిత ఇత్యాశ్రిత్యైవేదం దూషణం బోధ్యమ్। యది తు
కర్మకర్తరి విక్లిత్త్యనుకూలతణ్డులమాత్రనిష్ఠవ్యాపారస్య, ఫలమాత్రస్య వా ధాత్వర్థత్వముచ్యతే
తదా నేదం దూపణం భవతీతి జ్ఞేయమ్। నన్వేవం చైత్రశ్చైత్రమితి
ప్రయోగాపత్తిరూపదోషాసంభవేఽపి చైత్రో గచ్ఛతీత్యత్రశ్చైత్రకర్తృకం చైత్రకర్మకం గమనమితి
శాబ్దబోధాపత్తిరితి చేదాహ-శాబ్దబోధాతిప్రసఙ్గోపీతి। ఉక్తరీత్యైవేతి। తథా వ్యుత్పన్నానాం,
ఉచ్యతాం వా---కార్యకారణభావాన్తరమ్, ఇత్యాద్యుక్తప్రకారేణైవ నిరస్త ఇత్యర్థః। కిం చ
పరసమవేతత్వస్య ద్వితీయావచ్యత్వేఽఙ్గీకృతేఽపి ద్వితీయాప్రకృత్యర్థప్రతియోగికమేవ
పరత్వం, నాన్యప్రతియోగికం, పరసమవేతత్వస్య ధాత్వర్థక్రియాయామేవాన్వయః, న ఫలే,
ఇత్యేవం నియమద్వయలాభాయ తాదృశతాదృశకార్యకారణభావాన్తరకల్పనే
గౌరవాధిక్యస్యానివార్యత్వాత్సర్వథాఽయుక్తం తార్కికమతమితి భావః।

వాక్యపదీయోక్తం కర్మణో విభాగమాహ-ఏతచ్చేతి। ధాత్వర్థవ్యాపారజన్యఫలాశ్రయరూపం కర్మ చేత్యర్థః। సప్తవిధమితి। సప్తప్రకారకమిత్యర్థః। తానేవ సప్త ప్రకారాన్ దర్శయతి-నిర్వర్త్యం యేత్యాదినా। యత్-ఈప్సితతమం కర్మ, తత్-నిర్వర్త్యం, వికార్యం, ప్రాప్యం చేతి త్రిధా మతమిత్యన్వయః। అన్యత్త్వితి। ఈప్సితతమభిన్నం త్విత్యర్థః। చతుర్ధేతి-చతుర్విధమిత్యర్థః। చతుర్విధత్వమేవ ప్రదర్శయతి-ఔదాసీన్యేనేతి। ఈప్సితత్వాభావే సతి ద్వేష్యత్వాభావే చ సతి యత్ప్రాప్యం క్రియాజన్యఫలాశ్రయః, తదేకమిత్యర్థః। అనీప్సితం-ద్వేష్యం, తద్ద్వితీయమ్। సంజ్ఞాన్తరైరనాఖ్యాతమ్-అపాదానాదిసంజ్ఞాదిభిరవివక్షితం, అకథితం చేతి సూత్రవిహితం కర్మ, తత్తృతీయమిత్యర్థః। అన్యపూర్వకమితి। అన్యసంజ్ఞాప్రాప్తౌ సత్యాం కర్మసంజ్ఞకమ్। యథా క్రూరమభిక్రుధ్యతీత్యత్ర క్రుధద్రుహేర్ష్యేతి సంప్రదానసంజ్ఞా ప్రాప్తౌ క్రుధద్రుహోరుపసృష్టయోరితి విహితకర్మసంజ్ఞకమ్। తచ్చతుర్థమిత్యర్థః। అత్ర చతుర్విధత్వప్రదర్శనమాత్రే తాత్పర్యం, న తు ప్రథమద్వితీయాదిక్రమవర్మనే। నిర్వర్త్యాదికర్మత్రయస్య లక్షణమాహ-యదసదితి। నైయాయికమతే ఉత్పత్తేః ప్రాగసత ఏవ ఘటాదికార్యస్యోత్పత్తిర్జాయతే ఇతి తన్మతేనేదం నిర్వర్త్యకర్మలక్షణమ్। సాంఖ్యమతేనాఽఽహ-సద్వేతి। తన్మతే హి సత ఏవ ఘటాదికార్యస్య జన్మనా ప్రకాశో జాయతే। ప్రకృత్యుచ్ఛేదేతి। ద్వివిధవికార్యకర్మమధ్యే కించిదేకం ప్రకృతిభూతస్యాఽఽత్మనః కాష్ఠాదేరిత్యర్థః, ఉచ్ఛేదం-నాశం, సంభూతం ప్రాప్తం, భూప్రాప్తావిత్యస్మాత్కర్తరి క్తః। కించిత్తు గుణాన్తరోత్పత్త్యాఽఽకారాన్తరోత్పత్త్యా జాయతే, తద్ద్వితీయం వికార్యం కర్మేత్యర్థః। ప్రాప్యకర్మణో లక్షణమాహ-క్రియాకృతేతి। క్రియా ధాత్వర్థో వ్యాపారః, తత్ప్రయోజ్యో విశేషో దర్శనాదనుమానాద్వా యత్ర న ప్రతీయతే తత్ప్రాప్యం కర్మేత్యన్వయః। క్రమేణోదాహరణాన్యాహ-ఘటం కరోతీతి। ఆద్యం నిర్వర్త్యమ్। అసత్కార్యవాదో నైయాయికానామ్। సత్కార్యవాదః సాంఖ్యానామ్। వైయాకరణానాం తు సాంఖ్యసంమతసత్కార్యవాద ఏవాభిప్రేతః। కాష్ఠం భస్మేతి, సువర్ణం కుణ్డలమితి చ। అత్ర కృధాతోర్వికారనుకూలవ్యాపారపూర్వకోఽత్పత్త్యనుకూలో వ్యాపారోఽర్థః। అత ఏవ కాష్ఠభస్మయోః, సువర్ణకుణ్డలయోశ్చేత్యేవం ప్రత్యేకముభయోః కర్మత్వనిర్వాహో భవతి। కాష్ఠం వికుర్వన్ భస్మోత్పాదయతీతి ప్రతీతేః। ఆద్యే కాష్ఠం భస్మేత్యత్ర ప్రకృతేః కాష్ఠస్యోచ్ఛేదరూపో వికారః, అన్త్యే సువర్ణం కుణ్డలమిత్యత్రాఽఽకారవిశేషాత్మకో వికార ఇత్యుభయత్ర వికార్యకర్మతా। తృతీయం-ప్రాప్యమిత్యర్థః। అత్ర ఘటే ప్రత్యక్షాదనుమానాద్వా నకశ్చిత్క్రియాకృతో విశేషః ప్రతీయతే। నిర్వర్త్యే స్వరూపలాభాత్మకో విశేషః, వికార్యేఽపి క్వచిత్స్వరూపలాభః, క్వచిద్గుణాన్తరోత్పత్త్యాత్మకః। అనుమానాద్యథా-పుత్రః సుఖమనుభవతి। అత్ర హి ముఖప్రసాదేన సుఖానుమానం భవతి। తృణం స్పృశతీతి। అస్య గ్రామం గచ్ఛన్నిత్యాదిః। ఏతదుదాసీనమ్। ద్వేష్యం తు విషం భుఙ్క్తే ఇతి। ఉభయత్రాపి `తథా యుక్తం చ' ఇతి కర్మసంజ్ఞా। గాం గోగ్ధీతి। గోనిష్ఠాపాదానత్వావివక్షయా అకథితం చేతి విహితకర్మసంజ్ఞకమిత్యర్థః। క్రూరమభిక్రుధ్యతీతి। అత్ర క్రుధద్రుహేర్ష్యేతి సంప్రదానసంజ్ఞాయాం ప్రాప్తాయాం తాం బాధిత్వా క్రుధద్రుహోరితి కర్మసంజ్ఞాయా

విహితత్వాదన్యపూర్వకం కర్మేత్యర్థః। ఏవం వైకుణ్ఠమధ్యాస్త ఇత్యాదౌ వైకుణ్ఠస్థానపర్వకకర్మత్వం బోధ్యమ్।

క్రమప్రాప్తం తృతీయార్థం ప్రతిపాదయతి-తృతీయాయా ఇతి। కర్తృతృతీయాయా ఇత్యర్థ-। ఆశ్రయ ఇతి। ఆశ్రయమాత్రమిత్యర్థః। కరణతృతీయాయాస్త్వాశ్రయవ్యాపారో వాచ్యావితి వక్ష్యతే। కర్తృతృతీయాయా ఆశ్రయార్థకత్వే ప్రమాణమాహ-తథా హీత్యాది `నాగృహీతవిశేషణాబుద్ధిర్విశేష్య ఉపజాయతే' ఇతి న్యాయేన స్వతన్త్రపదార్థగత। స్వాతన్త్ర్యస్య పురఃస్ఫూర్తికత్వేన బుద్ధిస్థత్వాదాహ-స్వాతన్త్ర్యం చేతి। స్వాతన్త్ర్యస్యేతరానధీనత్వరూపస్యాఽఽశ్రయణే చైత్రేణ పాచయతి మైత్ర ఇత్యాదౌ ప్రయోజకాధీనతయా చైత్రస్య కర్తృత్వానాపత్తిరిత్యాశఙ్క్య వివక్షితార్థమాహ-ధాత్వర్థేతి। ధాతూపాత్తేత్యర్థః। ధాత్వర్థాశ్రయత్వమిత్యేవోచ్యమానే ధాత్వర్థఫలాశ్రయత్వేన కర్మణ్యతివ్యాప్తిరతో వ్యాపారపదోపాదానమ్। వ్యాపారాశ్రయత్వమిత్యేవోచ్యమానే కర్తృనిష్ఠవ్యాపారప్రయోజ్యవ్యాపారాశ్రయత్వేన కరణేఽతివ్యాప్తిరతో ధాత్వర్థేతి। యత్కించిద్ధాతూపాత్తవ్యాపారాశ్రయస్య కర్తృత్వే కాష్ఠైః స్థాల్యాం పచతీత్యత్ర పచధాతుసమభివ్యాహారేఽపి కాష్ఠాదీనామపి కర్తృత్వం స్యాత్। కాష్ఠాతి జ్వలన్తి, స్థాలీ ప్రకాశతే ఇత్యాదౌ కాష్ఠాదీనాం యత్కించిద్ధాతూపాత్తవ్యాపారాశ్రయత్వాత్। తథా చ యత్కించిద్ధాతూపాత్తస్యావ్యావర్తకత్వాత్ప్రకృతధాతూపాత్త ఏవ వ్యాపారో గ్రాహ్యః। తేన ప్రకృతపచధాతూపాత్తఫూత్కారాదివ్యాపారాశ్రయత్వాభావాన్న కాష్ఠాదీనాం పచధాతుసమభివ్యాహారే కర్తృత్వాపత్తిః। ప్రకృతధాతూపాత్తవ్యాపారోఽపి ప్రధానీభూత ఏవ గ్రాహ్యః। తేన నయతేః సంయోగానుకూలవ్యాపారానుకూలవ్యాపారావాచిత్వే చైత్రో గ్రామమజాం నయతీత్యత్రాజాయా న కర్తృత్వమ్। అత్ర ద్వితీయో వ్యాపారో విశేష్యభూతః, స చ చైత్రనిష్ఠః। ప్రథమస్తు వ్యాపారో ద్వితీయవ్యాపారస్య విశేషణభూతః, స ఏవ చాజానిష్ఠ ఇతి నాజాయాః కర్తృత్వమితి బోధ్యమ్। న చ కర్మసంజ్ఞయా బాధాన్నాజాయాః కర్తృతాపత్తిరితి వాచ్యమ్। కర్తురీప్సితతమమితి కర్మసంజ్ఞాయాశ్చైత్రస్తణ్డులం పచతీత్యాదౌ సావకాశతయాఽపవాదత్వాభావాత్పరత్వాభావాచ్చ, ప్రత్యుత పరత్వాత్కర్తృసంజ్ఞైవ బాధికా స్యాత్। స్వతన్త్రపదస్య నిరుక్తార్థకత్వే కిం ప్రమాణమత ఆహ-ధాతునోక్తేతి। ధాతునోక్తక్రియే కారకే కర్తృతా నిత్యమిష్యత ఇత్యన్వయః। యన్నిష్ఠా వ్యాపారాత్మికా క్రియా ధాతునోక్తా తత్కారకం కర్తేతి వాక్యపదీయాద్ధాత్వర్థవ్యాపారాశ్రయత్వం కర్తృత్వమిత్యేవ ఫలతీతి భావః। నన్వేతాదృశస్వాతన్త్ర్యాశ్రయణే స్థాల్యాం పచతీత్యాదావపి స్థాల్యాదేః కర్తృత్వాపత్తిః, పచధాతూపాత్తధారణాద్యాత్మకవ్యాపారాశ్రయత్వాద్, విక్లిత్త్యనుకూలతణ్డులధారణాద్యాత్మకవ్యాపారస్య పచ్దాత్వర్థత్వేన వివక్షితత్వాదత ఆహ-అత ఏవ యదేతి। అత ఏవ-నిరూక్తోదాహరణే స్థాల్యాదావతివ్యాప్తేరేవ। న చ నిరవకాశాభిరధికరణాదిసంజ్ఞాభిః కర్తృసంజ్ఞాయా బాధ ఇతి వాచ్యమ్। కర్తృసంజ్ఞావిషయేఽప్యధికరణసంజ్ఞా ప్రాప్తౌ, తస్యా అపి నిరవకాశతయా పర్యాయతాపత్తిః స్యాదిత్యాశయాత్। యో యదా ధాతూపాత్తవ్యాపారాశ్రయః స తదా కర్తేతి స్వీకారాదేవాగ్నిః

పచతీత్యాది సంగచ్ఛతే ఇత్యాహ-స్థాలీ పచతీత్యాది సంగచ్ఛత ఇత్యన్తమ్। నను యదా యన్నిష్ఠో వ్యాపారో ధాతునాఽభిధీయతే తదా స కర్తేతి స్వీకారే, వివక్షయైకస్యాపి కర్తృత్వకర్మత్వయో సంబన్ధస్య సంభవాత్ `కర్తృకర్మవ్యపదేశాచ్చ'(బ్ర.స.1-2-4)ఇత్యధికరణే భగవతా న్యాసేనైకస్య కర్తృత్వకర్మత్వోభయసంబన్ధో విరుద్ధత్వాదయుక్త ఇత్యుక్తం తద్విరుధ్యేతేత్యాశఙ్కతే-నన్వేవమిత్యాదిన్। అయం భావః-స క్రతుం కుర్వీతేత్యనేనోపాసనం విధాయ తాదృశోపాసనవిధివిషయతయా `మనోమయః ప్రాణశరీరః' ఇత్యుక్తమ్। తత్ర మనఃప్రాణాదిసంబన్ధస్య జీవాత్మన్యాఞ్జస్యేన సంభవాదిహోపాస్యత్వేన మనోమయాదిశబ్దవాచ్యో జీవో నిర్దిష్ట ఇత్యాశఙ్క్య, యది మనోమయాదిశబ్దప్రతిపాద్యస్య జీవత్వం స్యాత్తదా వాక్యశేషే-`ఏతమితః ప్రేత్యాభిసంభవితాస్మి' ఇత్యత్ర మనోమయాదిశబ్దప్రతిపాద్యస్య జీవస్యైకస్య ప్రాప్తికర్మత్వేన ప్రాప్తికర్తృత్వేన చ కృతః కర్తృకర్మోభయవ్యపదేశో విరుద్ధః, ఇతః-అస్మాచ్ఛరీరాత్, ప్రేత్య-నిఃసృత్య, ఏతచ్ఛరీరం పరిత్యజ్యేత్యర్థః, ఏతం-మనోమయాదిశబ్దప్రతిపాద్యం ప్రకృతం జీవాత్మానం, అభిసంభవితాస్మి-ప్రాప్తాస్మి, ఇతి తదర్థాదితి। అత్ర ఏతమిత్యనేన ప్రకృతమనోమయో జీవాత్మా ప్రాప్తికర్మత్వేన నిర్దిష్టః, అభిసంభవితాస్మి-ప్రాప్తాస్మీతి లుడుతమేన పురుషేణ ఉపాసకః శారీరః ప్రాప్తికర్తృత్వేన వ్యపదిష్టః। సముపసృష్టాదాధృషీయాద్భూ ప్రాప్తావిత్యాత్మనేపదినో వ్యత్యయేన లుటః స్థానే పరస్మైపదమ్। అథ వా ణిచ్సంనియోగేనైవాఽఽత్మనేపదమిత్యేకీయపక్షే ణిజభావే వ్యత్యయన్తరైవోత్సర్గత ఏవ పరస్మైపదమితి జ్ఞేయమ్। అత్ర శాంకరభాష్యమ్-`న చ సత్యాం గతావేకస్య కర్తృకర్మవ్యాపదేశో యుక్తః' ఇతి। అత్ర సత్యాం గతావిత్యుక్త్యా ఆత్మానమాత్మనా హన్తీత్యాదివదౌపాధికభేదకల్పనాఽగతికగతిరూపా న యుక్తేతి సూచితమ్ తత్ర కాలభేదేనైకస్య సంజ్ఞాద్వయసంభవేఽపి, న యుగపదేకస్య సంజ్ఞాద్వయం యుక్తమ్। ప్రకృతశ్రుతౌ తు యుగపదేవ సంజ్ఞాద్వయకార్యోపలమ్భో విరుద్ధ ఇత్యాశయేన సమాధత్తే-ఉచ్యత ఇతి। ఏవమితి। ఏకస్య కర్తృత్వకర్మత్వోభయాఙ్గీకారే, ఇత్యర్థః। భనోమయస్యేతి। మనోమయశబ్దబోద్యస్యేత్యర్థః। జీబత్వ ఇతి। బ్రహ్మభిన్నత్వే, ఇత్యర్థః। వాక్యశేష ఇతి। ఏతమితః ప్రేత్యేత్యాదివాక్యశేష ఇత్యర్థః। తస్యేతి। మనోమయశబ్దబోధ్యజీవాత్మన ఇత్యర్థః। ఇతి మూలస్థశబ్దార్థవివరణం ద్రష్టవ్యమ్। సమాధానప్రకారమాహ-జీవస్యైబేతి। మనోమయః ప్రాణశరీరః, ఇత్యాదినా జీవస్యైవోపాస్యత్వేన బోధనే సతి ప్రాప్తికర్పత్వమపి తస్యైవ వాచ్యమ్। ఏతమిత్యేతచబ్దస్య పూర్వప్రక్రాన్తార్థపరామర్శిత్వాత్। తస్యేతి। జీవాత్మన ఇత్యర్థ। అభిసంభవితాస్మి, ఇతి-క్రియాపదఘటకాఖ్యాతేన తిజా కర్తృత్వముక్తమ్। లః కర్మణి చ భావే చేత్యనేన లుటః కర్తరి విధానాదిత్యర్థః। తత్రైకస్య యుగపత్కర్తృకర్మసంజ్ఞాద్వయం న యుజ్యతే-న సంభవతి। ఆకడారీయతయా పరయా కర్తృసంజ్ఞయా కర్మసంజ్ఞాయా బాధాత్। తథా చ ఏతమితి ద్వితీయా న ప్రాప్నుయాత్। అథ అభిసంభవితాస్మీతి న శుద్ధే కర్తరి లుట్, అపి తు కర్మకర్తరీతి యద్యుచ్యేత-ఏతమితి పూర్వవాక్యే కర్మతయా నిర్దిష్టస్య కర్తృత్వం యథా తణ్డులం పచతీతి వాక్యే కర్మసంజ్ఞకస్య తణ్డులస్య తణ్డులః పచ్యతే స్వయమేవేతి వాక్యే

కర్తృత్వమితి న యుగపత్సంజ్ఞాద్వయమిత్యుచ్యతే చేత్తన్నేత్యాహ-యగాద్యాపత్తిరితి। నను లుటః కర్మకర్తృత్వేఽపి తాసః సార్వధాతుకత్వాభావాన్న యగాపత్తిరత ఆహ-యగాదీతి। ఆదిపదాచ్చిణ్వద్భావాత్మనేపదాదేర్గ్రహణమ్। తథా చ చిణ్వద్భావృద్ధిరాత్మనేపదం చాఽఽపద్యేతేతి భావః। శబ్దవిరోధద్వారేతి। ఏకస్య యుగపత్సంజ్ఞాద్వయకార్యాసంభవాత్మకవిరోదద్వారేత్యర్థః। సః యుగపదేకస్య సంజ్ఞాద్వయాసంభవరూపో విరోధ ఇత్యర్థః। భేదహేతురితి। ఉపాస్యోపాసకయోః పరమాత్మజీవాత్మనోర్భేదహేతుర్భవతీత్యర్థః। తథా చ మనోమయాదిశబ్దేన పరమాత్మైవ నిర్దిష్టః, న జీవాత్మేతి సిధ్యతీతి న పూర్వోక్తభగవద్వ్యాసనిర్ణయవిరోధ ఇత్యాశయః।

నన్వేవం కర్తృతృతీయాయా అపి కరణతృతతీయావద్వ్యాపారవిశిష్టాశ్రయవాచకత్వం ప్రాప్నోతి, నాఽఽశ్రయమాత్రవాచకత్వమిత్యత ఆహ-ఏవం చేతి। ధాతూపాత్తవ్యాపారాశ్రయత్వస్య కర్తృత్వే చేత్యర్థః। వ్యాపారాంశస్యేతి। కర్తృత్వలక్షణఘటకస్య వ్యాపారాంశస్యేత్యర్థః। ధాతులభ్యత్వాదితి। ధాతునా ప్రతిపాద్యమానత్వాదిత్యర్థః। ఆశ్రయమాత్రమితి। అనన్యలభ్యస్యైవ శబ్దార్థత్వాదితి న్యాయాదితి భావః। మాత్రపదేన వ్యాపారవ్యవచ్ఛేదః। మీమాంసకోక్తం కర్తృత్వం దూషయితుమనువదతి-కారకచక్రప్రయోక్తృత్వమితి। ప్రకృతధాతూపాత్తక్రియాన్వయయోగ్యకారకసముదాయప్రవర్తకత్వమిత్యర్థః। ఉక్తాపేక్షయాఽపి లాఘవానురోధేన నైయాయికసంమతం కర్తృత్వమనువదతి-కారకచక్రప్రయోక్తృత్వమితి। ప్రకృతధాతూపాత్తక్రియాన్వయయోగ్యకారకసముదాయప్రవర్తకత్వమిత్యర్థః। ఉక్తాపేక్షయాఽపి లాఘవానురోధేన నైయాయికసంమతం కర్తృత్వమనువదతి-కృత్యాశ్రయత్వం వేతి। ప్రకృతధాత్వర్థవ్యాపారానుకూలకృత్యాశ్రయత్వం కర్తృత్వమిత్యర్థః। ఆశ్రయత్వం చ సమవాయసంబన్ధేన గ్రాహ్యమ్। తేన పాకానుకూలకృతేః కాలికసంబన్ధేనాఽఽశ్రయత్వస్య ఘటే సత్త్వేఽపి న ఘటః పచతి, ఘటేన పచ్యత ఇత్యాదేరాపత్తిః। తదేతద్ద్వివిధమపి కర్తృత్వమవ్యాప్తిదోషగ్రస్తమిత్యాహ-అవ్యాప్తమితి। దణ్డః కరోతి, స్థాలీ పచతీత్యాదౌ దణ్డాదేరచేతనత్వేన కారకచక్రప్రయోక్తృత్వాభావాత్కృత్యాశ్రయత్వాభావాచ్చ కర్తృత్వం న స్యాదితి భావః। కర్తుర్విభాగమాహ-అయం చేతి। తృతీయార్థత్వేనోక్తః కర్తేత్యర్థః। విభాగశ్చ కర్తృత్వవ్యాప్యధర్మపురస్కారేమ కథనమ్। త్రివిధత్వం ప్రదర్శయతి-శుద్ధ ఇత్యాదినా। హేతుకర్తృ-కర్మకర్తృభ్యాం భిన్నః కర్తా శుద్ధ ఇత్యర్థః। ణిజర్థవ్యాపారాశ్రయః కర్తా ప్రయోజకకర్తేత్యర్థః। కర్మకర్తా తు ణిచ్ప్రకృతిభూతధాతూపాత్తవ్యాపారాశ్రయత్వే సతి ణిజర్థవ్యాపారజన్యఫలాశ్రయః, ప్రయోజ్యకర్తేతి భావః। యో హ్యణ్యన్తావస్థాయాం కర్తృసంజ్ఞః సణ్యన్తావస్థాయాం కర్మసంజ్ఞకో భవతి స కర్మకర్తేతి యావత్। న తు ఫలాశ్రయమాత్రవృత్తివ్యాపారాశ్రయత్వరూపకర్మకర్తృత్వమిహ వివక్షితమిత్యాశయః। శుద్ధాదీనాం కర్తౄణాం క్రమేణోదాహరణాన్యాహ-మయా హరిః౦, కార్యతేం, గమయతి కృష్ణం౦

ఇతి। ఉదాహరణక్రమేణైవ తచ్ఛాబ్దబోధాన్ ప్రదర్శయతి-మదభిన్నాశ్రయక----వ్యాపారః, హర్యభిన్నాశ్రయక----వ్యాపారః, గోకులకర్మకగమనా---వ్యాపారః, ఇత్యేవం క్రమేణ తేషాం శాబ్దబోధా జ్ఞేయాః, ప్రథమోదాహరణే మయేతి ప్రయోజకత్వకర్మత్వవ్యధికరణవ్యాపారవత్త్వాచ్ఛుద్ధః కర్తా। ద్వితీయోదాహరణే కరోతేర్ణిజన్తాత్కర్మణి లట్, యక్। అత్ర హరిః ప్రయోజకకర్తా। తృతీయోదాహరణే కృష్ణస్యాణౌ కర్తుర్ణ్యన్తే గతిబుద్ధీతిసూత్రేణ కర్మసంజ్ఞావిధానాత్కృష్ణః కర్మకర్తా। తథా చ కర్మ చాసౌ కర్తా చేతి కర్మధారయః, కర్మసంజ్ఞయా కర్తృసంజ్ఞాయా వాధాత్తదభావేఽపి ప్రకృతధాతూపాత్తవ్యాపారాశ్రయత్వరూపవాస్తవకర్తృత్వసత్త్వాన్న కాచిత్క్షతిః। సేవనానుకూల ఇతి। సేవా-పాదసంవాహనాదికం, ప్రీతిర్వా। నవీనమతే తు-మదభిన్నాశ్రయవ్యాపారజన్యా హరికర్మికా సేవేత్యాదిః శాబ్దబోధో జ్ఞేయః। తైర్హి కర్మప్రత్యయసమభివ్యాహారే ఫలముఖ్యవిశేష్యకశాబ్దబోధాఙ్గీకారాత్। ఏవం కార్యతే హరిణేత్యత్రాపి హర్యభిన్నాశ్రయకవ్యాపారజన్యోత్పాదనేతి బోధోఽవసేయః।

కరమతృతీయాయా వ్యాపారవిశిష్టాశ్రయో వాచ్య ఇత్యాహ-కరణతృతీయాయాస్త్వితి। నన్వాశ్రయవ్యాపారయోః కర్ణతృతీయావాచ్యత్వే న మానం, సాధకతమస్యైవ కరణసంజ్ఞావిధానాదత ఆహ-తథా హీతి। సాధకతమం హి కరణం, తత్ర తమబర్థః ప్రకర్షః। స చావ్యవధానేన ఫలజనకో యో వ్యాపారస్తద్వత్తా। తాదృశప్రకర్షశ్చ కారకాన్తరాపేక్షో గ్రాహ్యః, న తు కరణాన్తరాపేక్షః। కారకసామాన్యవాచినః సాధకశబ్దాద్విహితేన తమప్ప్రత్యయేన కారకావధికప్రకర్షస్యైవ బోధనాత్। కరణాన్తరాపేక్షప్రకర్షస్య కరణాన్తరేఽభావాచ్చ। తేన, రయేన దీపికయా పథా వ్రజతీతి ప్రయోగస్య నానుపపత్తిః। నహ్యత్ర రథాపేక్షయా దీపికాయాం దీపికాపేక్షయా వా రథే కియానపి ప్రకర్షః ప్రతీయతే?। తాదృశవ్యాపారేతి। ఫలనిష్పత్త్యవ్యవహితపూర్వవర్తీ యో వ్యాపారస్తద్విశిష్టం యత్కారణం తదేవ కరణమితి భావః। తథా చ వ్యాపారాశ్రయయోః కరణతృతీయాశక్యత్వే సాధకతమమితి సూత్రమేవ ప్రమామమిత్యాశయః। ఏవం చ `ఆశ్రయోఽవధిరుద్దేశ్యః' ఇతి మూలే ఆశ్రయపదం వ్యాపారస్యాప్యుపలక్షణమితి జ్ఞేయమ్। అత్రార్థే వాక్యపదీయసంమతిమాహ-ఉక్తం చేతి। క్రియాయా ఇతి। అత్ర క్రియాపదం ఫలపరమ్। ఫలస్య ధాత్వర్థఫలస్య సాధ్యతయా ప్రతీయమానత్వాత్క్రియావేన వ్యవహారః కర్మత్వత్కర్మణేతి సూత్రే స్పష్టః। వివక్ష్యత ఇత్యస్య ప్రయోజనం ప్రతిపాదయతి-వస్తుత ఇతి। తత్-కరణత్వం, వస్తుతః-వస్తువిశేషనిష్ఠత్వేనానిర్దేశ్యం-నిర్దేష్టుమశక్యమ్। తత్ర హేతుమాహ-న హీతి। హి-యస్మాద్ధేతోస్తత్కరణత్వం, వస్తువ్యవస్థితం-వస్తువిశేషమాత్రనిష్ఠం న భవతీత్యర్థః। వస్తువిశేషమాత్రనిష్ఠత్వాభావే కారణమాహ-స్థాల్యేతి। అధికరణత్వనిశ్చయవిషయీభూతాఽపి స్థాలీ వివక్షయా కరణత్వం భజజీత్యర్థః। ఏవముక్తరీత్యా సర్వేషాం కరణత్వసంభవేఽపి న యుగపత్సర్వేషాం కరణత్వవివక్షేతి న సర్వత్ర తృతీయాపత్తిః। యుగపత్సర్వేషాం కరణత్వవివక్షణాభావాదేవ ద్వితీయాసప్తమ్యాదేరవకాశః సంభవతీత్యాహ-తదభావాదితి। కరణత్వవివక్షాభావాదిత్యర్థః। సకృత్ యుగపదిత్యర్థః। తణ్డులస్థాల్యాదీనాం

యుగపదనేకేషాం కరణత్వవివక్షాయా అభావాత్తణ్డులం స్థాల్యాం పచతీత్యత్ర తణ్డులాదౌ ద్వితీయాదయో భవన్తి ఇతి భావః। నను వివక్షయా సర్వేషాం కరణత్వాఙ్గీకారే కర్తా సాస్త్రార్థవత్త్వాదిత్యధికరణవిరోధ ఇత్యాహ--న చైవమితి। జీవః కర్తా, ఉత వుద్ధిః, ఇత్యాశఙ్క్య జీవ ఏవ కర్తా న తు బుద్ధేః కర్తృత్వమితి కర్తా శాస్త్రార్థవత్త్వాత్ (బ్ర.సూ.2-3-33) ఇత్యనేనోక్తమ్। తద్దృఢీకరణార్థమేవ `శక్తివిపర్యయాత్(బ్ర.సూ.2-3-38)ఇత్యపరో హేతురుక్తః। తదర్థస్తు యది విజ్ఞానశబ్దవాచ్యా బుద్ధిరేవ కర్త్రీ స్యాత్తర్హి `తదేషాం ప్రాణానాం విజ్ఞానేన' ఇతి శ్రుతౌ తృతీయావిభక్త్యా యద్విజ్ఞానపదవాచ్యబుద్ధేః కరణత్వం నిర్దిష్టం తస్య విపర్యయః స్యాత్। అర్థాద్బుద్ధేః కరణశక్తిర్నశ్యేత్। కర్తృశక్తిశ్చాఽఽపద్యేతేత్యర్థః। తథా చాహం గచ్ఛామ్యహం పిబామీత్యాదౌ సర్వత్రాహంకారపూర్వికాయా ఏవ ప్రవృత్తేర్దర్శనాత్కర్తృత్వశక్తియుక్తాయా బుద్ధేరేవాహంప్రత్యయవిషయత్వమఙ్గీకర్తవ్యం భవతీతి బుద్ధేః కర్త్ర్యాః కరణమన్యత్కించిత్కల్ప్యం స్యాదితి జీవ ఏవ కర్తా, న తు బుద్ధిరితి శక్తివిపర్యయాపత్త్యా సాధితం తన్న సంగచ్ఛేత। వివక్షయా శక్తివిపర్యయస్య శాస్త్రసిద్ధత్వేనావిరోధాద్దోషాపాదకత్వాభావాత్। తథా చ న సర్వేషాం వైవక్షికం కరణత్వం యుక్తమాశ్రయితుమితి చేన్న-తదేషామితి। ప్రాణానాం-ఇన్ద్రియాణాం, విజ్ఞానం-గ్రహణశక్తిం, విజ్ఞానేన-మనోజనశబ్దవాచ్యాన్తఃకరణే క్లృప్తస్య కరణత్వస్య హానిః, అక్లృప్తకర్తృశక్తిశ్చాఽఽపద్యేతేతి క్లృప్తహానిరక్లృప్తాభ్యాగమప్రసఙ్గ ఇతి తత్తాత్పర్యాత్। న తు సర్వేషాం వైవక్షికం కరణత్వం నేత్యర్థకమ్। ఏకత్ర శ్రుతౌ కరణత్వేన క్లృప్తస్యాప్యన్యత్ర శ్రుతౌ కర్తృత్వేన వివక్షాయాం న కించిదపి బాధకం, యుగపత్కర్తృత్వకరణత్వవివక్షాయా ఏవ విరుద్ధత్వాదిత్యాశయదితి భావః। అత ఏవాఽఽహ-వస్తుతస్త్వితి। అన్వాచయమాత్రమితి। ఏతదితి। శక్తివిపర్యయాపత్తిరూపం దూషణమన్వాచయమాత్రమానుషఙ్గికమాత్రం, న తు ముఖ్యమిత్యర్థః। బుద్ధేః కర్తృత్వనిరాకరణస్యైవ ముఖ్యత్వాదితి భావః। ఏతదేవ స్పష్టయతి-యథా చ తక్షేతి। భాష్య ఏవేతి। పూర్వోక్తైః శాస్త్రార్థవత్త్వాదిభిర్హేతుభిః సాధితం యజ్జీవస్య కర్తృత్వం తత్కిం స్వాభావికముతౌపాధికమితి సందిహ్య కర్తృత్వస్య స్వాభావికత్వే ముక్తిర్న స్యాత్। కర్తృత్వస్య దుఃఖస్వరూపత్వాత్, కర్తృత్వస్వభావత్వే హి అగ్నేరివౌష్ణ్యాదాత్మనః కర్తృత్వాద్వియోగాసంభవాత్। కర్తృత్వస్య దుఃఖరూపత్వే దృష్టాన్తఃయథా తక్షా, వాస్యాదికరణహస్తో దుఃఖీ భవతి తద్రహితస్తు సుఖీ సంపద్యతే, తద్వదాత్మాఽపి బుద్ధ్యాదిసాధనాపేక్షః కర్తా సన్దుఃఖీ భవతి, తదనపేక్షస్తు అకర్తా సన్సుఖీ భవతీత్యేవం దృష్టాన్తప్రదర్శనేనాఽఽత్మనః కర్తృత్వముపాధినిమిత్తమితి స్పష్టమేవ। ఏవం చ శక్తివిపర్యయస్య బుద్ధికర్తృత్వనిరాకరణ ఏవ తాత్పర్యం, న తు బుద్ధేః కరణత్వపరిత్యాగ ఇతి శక్తివిపర్యస్యాఽఽనుషఙ్గికత్వం స్పష్టమేవేతి భావః।

సప్తమ్యా అర్థమాహ-సప్తమ్యా అపీతి। నన్వధికరణే సప్తమీ విహితా, తత్కథం తస్యా ఆశ్రయోఽర్థ ఇత్యత ఆహ-తచ్చేతి। అధికరణసంజ్ఞం చేత్యర్థః। నను తావతాఽపి ఆధారోఽధికరణమితి సూత్రాదాధారస్య సప్తమ్యర్థత్వం లభ్యతే నాఽఽశ్రయస్యేత్యత ఆహ-తత్త్వం చేతి। ఆధారత్వం చేత్యర్థః। ఆశ్రయత్వమితి। ఆధారత్వస్యాఽఽశ్రయత్వాదతిరిక్తత్వే

ప్రమాణాబావాదిత్యర్థః। తథా చ నామమాత్రే భేదో, న వస్తునీతి భావః। నను కర్తృకర్మద్వారా తన్నిష్ఠక్రియాశ్రయస్య సప్తమ్యర్థత్వం సూత్రార్థాల్లభ్యతే, న కేవలాశ్రయస్యేత్యత ఆహ-తత్రాఽఽశ్రయాంశ ఇతి। క్రియాతదాశ్రయయోర్మధ్యే క్రియాయా ధాతునైవ లాభాదనన్యలభ్యః కేవల ఆశ్రయాంశ ఏవ సప్తమ్యాశక్యోఽర్థ ఇత్యర్థః। తత్త్వమితి। ఆశ్రయత్వం శక్యతావచ్ఛేదకమిత్యర్థః। తచ్చాఖణ్డశక్తిరూపమితి ప్రాగుక్తమేవ। నన్వాధారోఽధికరణమితి సూత్రేణాఽఽశ్రయత్వమాత్రపురస్కారేణ విహితాఽధికరణసంజ్ఞా కర్మకర్తృకరణానాం స్యాదిత్యాశఙ్కతే-న చేత్యాది। కర్మకర్త్రితి। కర్మణః-ఫలాశ్రయస్య, కర్తుః ఫలానుకూలవ్యాపారాశ్రయస్య, కరణస్య-ఫలరూపక్రియానిష్పత్త్యవ్యవహితపూర్వవర్తివ్యాపారాశ్రయస్యేత్యర్థః। ఆధారసంజ్ఞేతి। ఆధారస్య విహితా సంజ్ఞాఽధికరణసంజ్ఞేత్యర్థః। ఆధారసంజ్ఞాయా అవిధానాద్యథాశ్రుతేఽసంగత్యాపత్తేరిత్యర్థః। న చాఽఽధారసంజ్ఞైవాధికరణస్య విధీయతే సూత్రేణేతి వాచ్యమ్। ఆధారస్య ప్రాఙ్నిర్దిష్టత్వేనోద్దేశ్యత్వాత్పశ్చాన్నిర్దిష్టస్యైవ సంజ్ఞాత్వాదాధారస్యైవాధికరణసంజ్ఞా విధిత్సితా,న వైపరీత్యేన। స్పష్టం చేదం వృద్ధిసంజ్ఞాసూత్రే భాష్య ఇతి భావః। సమాధత్తే-స్యాదేవేత్యాదినా। అయం భావః-యద్యపి ఫలాద్యాశ్రయాణామధికరణసంజ్ఞా ప్రాప్నోతి తథాఽపి కర్మాదిసంజ్ఞాభిరీధకరణసంజ్ఞా బాధ్యతే। యది చ సర్వత్రైవాఽఽధారస్థాధికరణసంజ్ఞా భవేత్తర్హి కర్మాదిసంజ్ఞా నిరవకాశాః స్యురితి ఆకడారీయత్వాన్నిరవకాశాభిః కర్మాదిసంజ్ఞాభిరధికరణసంజ్ఞాయా బాధితత్వాన్న సా భవతీత్యర్థః। నను యది కర్మాదిసంజ్ఞాభిరధికరణసంజ్ఞా బాధ్యతే తర్హి అధికరణసంజ్ఞాయాః కోఽవకాశః? న చ పరమ్పరయా యః క్రియాశ్రయః సోఽధికరణసంజ్ఞాయా అవకాశ ఇతి వాచ్యమ్। సాక్షాత్క్రియాశ్రయే సంభవతి పరమ్పరయా క్రియాశ్రయగ్రహణస్యాన్యాయ్యత్వాదిత్య ఆహ-`కారకే ఇత్యధికృత్యేత్యాది। విహితసప్తభ్యా ఇతి। కారకాధికారీయం యదధికరణసంజ్ఞకం తత్ర విహితసప్తమ్యా ఇత్యర్థః। క్రియాశ్రయ ఇత్యవేతి। సాక్షాత్క్రియాశ్రయ ఇత్యేవేత్యర్థః। ఏవకారేణ చైత్రాద్యాశ్రయకటాదేర్వ్యావృత్తిః। తథా చ తాదృశస్య కర్తుః కర్మణ ఏవ వాఽధికరణసంజ్ఞా స్యాన్న తు చైత్రాద్యాశ్రయకటాదేరితి భావః। సాక్షాత్క్రియాశ్రయస్య కర్తృకర్మసంజ్ఞావిధానాత్పరిశేషన్యాయేన సాక్షాత్క్రియాశ్రయద్వారా క్రియాశ్రయస్య గ్రహణమిత్యాశయేనోత్తరమాహ తథాఽప్యత్రేతి। కర్తృకర్మద్వారేతి। ఏతాదృశార్థః సూత్రసామర్థ్యాదేవ లభ్యతే। తథా హి-ఆధారోఽధికరణమిత్యత్ర కారకే, ఇత్యాధికృతం ప్రథమాన్తతయా విపరిణమ్యతే। తచ్చాఽఽధారస్య విశేషణమ్। ఆధారః కారకమధికరణసంజ్ఞమితి లభ్యతే। కారకం చ క్రియాజనకం, కరోతి క్రియాం జనయతీతి కారకమితి వ్యుత్పత్తేః। ఏవం చ కస్యాఽఽధార ఇత్యాకాఙ్క్షాయాముపస్థితత్వాత్క్రియాయా ఇతి లభ్యతే। క్రియా చ ధాత్వర్థవ్యాపారఫలాత్మికా, తత్ర సాక్షాత్క్రియాధారయోః పరాభ్యాం కర్తృకర్మసంజ్ఞాభ్యామాక్రాన్తత్వాదిదం సూత్రయనవకాశం సత్ కర్తృకర్మద్వారా ధాత్వర్థక్రియాశ్రయస్యాధికరణసంజ్ఞావిధాయకమిత్యర్థాత్। తదాశ్రయత్వమితి।

కర్తృకర్మగతవ్యాపారఫలాత్మకక్రియాశ్రయత్వమిత్యర్థః। అస్త్యేవేతి। పరమ్పరయా క్రియాశ్రయత్వమస్త్యేవేతి స్థాల్యాం పచతి, కటే శేతే, ఇత్యాదయోఽధికరణసప్తమ్యన్తాః ప్రయోగా ఉపపద్యేత ఇతి బోధ్యమ్। ఉక్తసూత్రార్థే హరిసంమతిం దర్శయతి-ఉక్తం చేతి। కర్తకర్మవ్యవహితామితి। లోకే ద్రవ్యగుణక్రియావిషయమదికరణమ్। అత్ర శాస్త్రే కారకాధికారాత్క్రియావిషయమేవ తత్। సాక్షాద్ధాత్వర్థవ్యాపారఫలాత్మకక్రియాశ్రయయోః కర్తృకర్మణోస్తే సంజ్ఞే బాధికే, అతస్తద్వ్యవహితామిత్యుక్తమ్। యద్యపి కాలః సాక్షాత్క్రియాధారస్తథాఽపి కారకాధికారే తరతమయోగో నాస్తీతి తమబ్గ్రహణేన సాధితమ్। తథా హి-కారకం సాధకమిత్యనర్థాన్తరమ్। సమానార్థకమితి యావత్। తథా చ క రక ఇత్యధికారాదేవ సిద్ధే పునః సాధకగ్రహణం క్రియమాణం సాధకతమమిత్యర్థకం విజ్ఞాయేతేతి వ్యర్థేన తమబ్గ్రహణేన, కారకాధికారే శబ్దసామర్థ్యగమ్యః ప్రకర్షో నాఽఽశ్రీయత ఇతి జ్ఞాప్యతే। తేన గఙ్గాయాం ఘోషః, కూపే గర్గకులమిత్యాదౌ గఙ్గాదేరధికరణసంజ్ఞా సిధ్యతి। అన్యథా, ఆధారోఽధికరణమిత్యత్రాధికరణమిత్యన్వర్థమహాసంజ్ఞాబలాదేవాఽఽధారలాభే సిద్ధే పునస్తద్గ్రహణసామర్థ్యాత్సర్వావయవవ్యాప్త్యా య ఆధారః సోఽధికరణసంజ్ఞః స్యాత్। తథా చ తిలేషు తైలం, దధని సర్పిరిత్యాదౌ తిలాదేరేవాధికరణసంజ్ఞా స్యాత్। న గఙ్గాదేరితి। ఏవం చ ప్రకృతే పరమ్పరయా క్రియాధారస్యాపి గ్రహణం సిధ్యతి। వ్యవహితామిత్యుక్తేఽప్యసాక్షాదిత్యుక్తిర్లోకానుసారేణాన్వయోఽపి పరమ్పరయైవేతి సూచనాయ। ఉపకువత్క్రియాసిద్ధావితి। కటే ఆస్తే, స్థాల్యాం పచతీత్యాదావధృతే కర్తకర్మణీ న క్రియాం సంపాదయత ఇత్యధికరణం క్రియాధారః ఉపకుర్వత్తత్స్వం క్రియాముపకరోతీత్యర్థ ఇతి హేలారాజః। స్వనిష్ఠధారణాదిక్రియయా ప్రధానక్రియాం నిర్వర్తయతీతి యావత్। యద్యపి తణ్డులం పచతీత్యాదౌ ధాత్వర్థఫలరూపకర్మద్వారా క్రియాశ్రయత్వం తణ్డుల దేరస్తి తథాఽపి వ్యాపారజన్యఫలాశ్రయత్వసత్త్వేన పరయా కర్మసంజ్ఞయా బాధాన్న దోష ఇతి బోధ్యమ్। పరే త్వధికరణకారకస్య కర్త్రాదావేవాన్వయః కటే శేతే ఇత్యాదౌ కటాధికరణకచైత్రకర్తృకశయనమిత్యాదిరీత్యా బోధాత్। తద్ద్వారకమేవాస్య క్రియాన్వయిత్వమ్। కారకాణాం భావనాన్వయవ్యుత్పత్తిరపి ఏతచ్ఛాస్త్రవలాదీదృశపరమ్పరయాఽన్వయవిషయాఽపి। అథ ఏవాక్షశౌణ్డ ఇత్యాదౌ సమాసః। అత ఏవ భాష్యే తత్రాసామర్థ్యశఙ్కా న కృతా। ఏవం చాన్తర్భూతక్రియాద్వారా సామర్థ్యమితి కైయటాదయశ్చిన్త్యా ఏవ। అక్షశౌణ్డః, అక్షప్రవీణ ఇత్యాదౌ దధ్యోదనాదావివ క్రియాన్తర్భావేణ బోధస్యాననుభవాత్। అక్షవిషయకప్రావీణ్యవానిత్యేవ బోధానుభవాదితి ప్రాహుః।

నిరుక్తమధికరణం త్రివిధమిత్యాహ-ఏతచ్చేతి। త్రివిధమితి। త్రిప్రకారకమిత్యర్థః। సామాన్యస్య భేదకో విశేషః ప్రకారః। తదేవ విశదయతి-ఔపశ్లేషికమిత్యాదినా। ఉపశ్లేషః సంయోగాదిసంబన్ధస్తత్కృతమధికరణమౌపశ్లేషికమిత్యర్థః। విషయతాసంబన్ధకృతం వైషయికమ్। సకలావయవవ్యాప్తికృతమభివ్యాపకమిత్యర్థః। క్రమేణోదాహరణాన్యాహ-కటే శేతే, ఇతి। దేవదత్త ఇతి శేషః। అత్ర సాక్షాద్దేవదత్తాత్మకకర్తృగతాం శయనక్రియాం ప్రతి కటస్య

సంయోగసంబన్ధం పురస్కృత్య దేవదత్తద్వారా తదాధారత్వాదధికరణత్వమ్। ఇదం కర్తృద్వారకౌపశ్లేషికాధికరణస్యోదాహరణమ్। పరమ్పరయా కటాభిన్నాశ్రయకః శయనానుకూలో వ్యాపార ఇతి బోధః। ఏవం గురౌ వసతీత్యపి కర్తృద్వారకప్రౌపశ్లేషికాధికరణమ్। ఉప-సమీపే శ్లేషః సంబన్ధస్తత్కృతమౌపశ్లేషికమితి వ్యుత్పత్తేః। పరమ్పరయా గుర్వాభిన్నాశ్రయకో వాసానుకూలో వ్యాపార ఇతి బోధః। కర్మద్వారకౌపశ్లేషికాధికరణోదాహరణం స్థాల్యాం పచతీత్యాది బోధ్యమ్। అత్ర సాక్షాత్తణ్డులాత్మకకర్మగతాం పాకక్రియాం ప్రతి స్థాల్యాః సంయోగసంబన్ధం పురస్కృత్య తణ్డులద్వారా ఆధారత్వాదధికరణత్వమ్। పరమ్పరయా స్థాల్యభిన్నాశ్రయికా యా విక్లిత్తిస్తదనుకూలో వ్యాపార ఇత్యేవం బోధ ఊహ్యః। వైషయికాధికరణముదాహరతి-మోక్ష ఇచ్ఛాఽస్తీతి। ఔపశ్లేషికాభివ్యాపకభిన్నమధికరణం వైషయికమ్। అత్ర సాక్షాత్కర్తృభూతేచ్ఛాగతాం సత్తాక్రియాం ప్రతి మోక్షస్య విషయతాసంబన్ధపురస్కారేణ ఇచ్ఛాధారత్వాదధికరణత్వమ్। పరమ్పరయా మోక్షాభిన్నవిషయకః సత్తానుకూలో వ్యాపారః। మోక్షవిషయకేచ్ఛానిష్ఠసత్తేతి వా బోధః। అభివ్యాపకమధికరణముదాహరతి-తిలేషు తైలమితి। అత్ర సాక్షాత్తైలరూపకర్తృగతాం సత్తాక్రియాం ప్రతి కృత్స్నవ్యాప్తిం పురస్కృత్య తైలద్వారా సత్తాధారత్వాత్తిలానామధికరణత్వమ్। పరమ్పరయా తిలాభిన్నాశ్రయకస్తైలనిష్ఠసత్తానుకూలో వ్యాపార ఇతి బోధః।

పఞ్చమ్యర్థమాహ-అవిధిరితి। అవధేః పఞ్చమ్యర్థత్వే మానమాహ-అపాదానే పఞ్చమీతి। నను సూత్రేమాపాదానస్య పఞ్చమ్యర్థత్వలాభేఽపి అవధేః కథం పఞ్చమ్యర్థత్వలాభోఽత ఆహ-తచ్చేతి। తచ్చ-అపాదానం చేత్యర్థః। అపాయో విభాగజనకో వ్యాపారస్తస్మిన్సతి ప్రత్యాసత్త్యా తాదృశవ్యాపారజన్యవిభాగాశ్రయయోర్మధ్యే యద్ధ్రువం స్థిరమవధిభూతం తదపాదానం, ద్వయోః సంయుక్తయోరన్యతరస్య చలనాద్విభాగో జాయంతే, తత్ర తాదృశచలనానాశ్రయభూతం, అర్థాద్విభాగజనకవ్యాపారానాశ్రయభూతం యత్తత్స్థిరం తచ్చేహావధిత్వేన వివక్షితమితి అవధిభూతమపాదానసంజ్ఞకం భవతీతి సూత్రార్థాద్ధ్రువమపాయే, ఇత్యనేనావధేరపాదానసంజ్ఞావిధానాదవధేః పఞ్చమ్యర్థత్వమితి భావః। ఉక్తేఽర్థే హరిసంమతిం ప్రదర్శయతి ఉక్తం చేతి। అపాయే యదుదాసీనమిత్యాదినా పృథక్పృథగిత్యన్తేన। అస్య హరిగ్రన్థస్యార్థమాహ-అపాయ ఇతి। అపాయో విశ్లేషః, విభాగ ఇతి యావత్। అత్రాపాయపదమపాయజనకక్రియాపరం లక్షణయేత్యాశయేనాఽఽహ-విశ్లేషహేతుక్రియాయామితి। ఉదాసీనమిత్యనేన ధ్రువపదార్థ ఉక్తః। ఔదాసీన్యం క్రియానాశ్రయత్వమిత్యాహ-అనాశ్రయ ఇతి। ప్రత్యాసత్త్యా ప్రకృతధాతూపత్తివిశ్లేషహేతుక్రియానాశ్రయ ఇత్యర్థః। తచ్చోదాసీనం చలం వాఽచలం వా కథమప్యస్తుతద్ధ్రువమేవోచ్యతే। నను నిరుక్తముదాసీనం యద్యచలం తదా ధ్రువముచ్యతాం, పరంతు యది చలం తదా కథం ధ్రువముచ్యత ఇత్యాశఙ్క్యాఽఽహ-అతదావేశాదితి। విశ్లేషహేతుక్రియానావిష్టత్వాదిత్యర్థః। తథా చ లోకే స్పన్దాదియత్కించిత్క్రియారహితం స్థిరం వస్తు ధ్రువమిత్యుచ్యతే। అత్ర శాస్త్రే తు

విశ్లేషహేతుమాత్రాక్రియారహితం ధ్రువముచ్యత ఇతి భావః। విశ్లేషస్య ద్విష్ఠత్వేన విశ్లేషాశ్రయయోర్ద్వయోర్మధ్యే యద్విశ్లేషజనకక్రియానాశ్రయస్తదపాదానమిత్యుక్తే తాదృశక్రియానాశ్రయస్య సంజ్ఞినోఽర్థాద్విశ్లేషాశ్రయత్వం లభ్యత ఇత్యాశయేనాఽఽహ-ఏవం చేతి। అపాయే ధ్రువమిత్యనేన విశ్లేషజనకక్రియాశూన్యత్వవివక్షణే చేత్యర్థః। విశ్లేషేత్యాది సతీత్యన్తం విశేషణం యది నోచ్యేత తర్హి ప్రయాగాత్కాశీం గచ్ఛతి చైత్ర ఇత్యత్ర గన్తరి చైత్రేఽపాదానసంజ్ఞాయా అతివ్యాప్తిః స్యాత్। గచ్ఛతేర్విశ్లేషజనకక్రియావాచిత్వేన విశ్లేషస్య చ ద్విష్ఠత్వేన ప్రయాగ ఇవ చైత్రేఽపి సత్త్వావిశేషాత్। తథా చ కర్తృసంజ్ఞాం బాధిత్వాఽపాదానసంజ్ఞైవ స్యాత్। కర్తృసంజ్ఞాయాస్తు తణ్డులం పచతి చైత్ర ఇత్యాదావవకాశ ఇతి భావః। సత్యన్తవిశేషణోక్తౌ తు చైత్రస్య విశ్లేషాశ్రయత్వేఽపి విశ్లేషజనకక్రియాశ్రయత్వేన నోక్తాతివ్యాప్తిరితి భావః। అథ యది విశ్లేషాశ్రయత్వమితి విశేష్యం నోచ్యేత తర్హి పూర్వోక్త ఏవ ప్రయోగే కాశ్యాం కర్మణ్యతివ్యాప్తిః స్యాత్। ప్రయాగస్యేవ కాశ్యా అపి విశ్లేషజనకక్రియానాశ్రయత్వాత్। విశేష్యోక్తౌ తు ప్రయాగస్యేవ కాశ్యా విశ్లేషాశ్రయత్వాభావాన్నాతివ్యాప్తిః। తథా చ కర్తరి కర్మణి చేత్యుభయత్రాతివ్యాప్తివారణాయ విశేషణవిశేష్యోభయముపాత్తమ్। అవేదం బోధ్యమ్-గచ్ఛతి, యాతి, ఇయర్తి, అతతి, ఇత్యాదౌ తత్తద్ధాతోర్విభాగజనకక్రియావాచిత్వేఽపి విభాగస్య తత్తద్ధాతువాచ్యత్వాభావః। అత ఏవ తాదృశవిభాగస్య ధాతువాచ్యవ్యాపారజన్యత్వేఽపి ఫలత్వాభావః। ఫలత్వస్య తద్ధాతువాచ్యవ్యాపారజన్యత్వే సతి తద్ధాతుజన్యోపస్థితివిషయత్వాత్। యత్ర చ విభాగస్య ధాతువాచ్యత్వాభావస్తాదృశవిభాగాశ్రయస్యాపాదానత్వమ్। యథా వృక్షాత్పర్ణం పతతీత్యాదౌ పతధాత్వర్థో విభాగజనకః సంయోగానుకూలవ్యాపారః। తత్ర సంయోగస్య ధాతువాచ్యత్వేఽపి విభాగస్య తదవాచ్యత్వేన తాదృశవిభాగశ్రయస్య వృక్షస్యాపాదానత్వమ్। యత్ర చ విభాగస్య ధాతువాచ్యత్వం తత్ర విభాగస్య ఫలత్వాత్తాదృశవిభాగాశ్రయస్యాపాదానసంజ్ఞాం బాధిత్వా పరత్వాత్కర్మసంజ్ఞైవ భవతి, నాపాదానసంజ్ఞా। యథా వృక్షం త్యజతి ఖగ ఇత్యత్ర విభాగానుకూలో వ్యాపారస్త్యజధాత్వర్థః। అత్ర విభాగస్య ధాతువాచ్యత్వేన ఫలత్వాత్తాదృశవిభాగాశ్రయస్య వృక్షస్య కర్మసంజ్ఞైవ భవతి, నాపాదానసంజ్ఞా, విభాగస్య ధాతువాచ్యత్వాదితి। నవీనమతే పూర్వోక్తధాతుష్వపి విభాగస్యాపి ధాతువాచ్యత్వమ్। అత ఏవ అవధిత్వం చ `ప్రకృతధాతూపాత్తవిభాగజనకవ్యాపారానాశ్రయత్వే సతి ప్రకృతధాత్వర్థవిభాగాశ్రయత్వం, ఇతి వదన్తి। తత్ర గ్రామాదాయాతి, గ్రామాద్విభజతే, ఇత్యాదౌ విభాగసమానాధికరణవ్యాపారార్థకధాతుయోగే విభాగస్య ఫలత్వేఽపి తాదృశవిభాగాశ్రయస్యాపాదానత్వమ్। వృక్షం త్యజతీత్యాదౌ విభాగవ్యధికరణవ్యాపారార్థకధాతుయోగే విభాగాశ్రయస్య కర్మత్వమితి వ్యవస్థా। ఏవం చ ప్రయాగాత్కాశీం గచ్ఛతీత్యాదౌ విభాగస్య ధాత్వర్థత్వేఽపి వ్యాపారసమానాధికరణవిభాగస్య ప్రతీత్యా తాదృశవిభాగాశ్రయస్య ప్రయాగస్య న కర్మత్వమ్। వ్యాపారవ్యధికరణవిభాగాశ్రయస్యైవ కర్మత్వాదితి బోధ్యమ్। అపాదానత్వలక్షణఘటకసత్యన్తవిశేషణస్య వ్యావర్త్యమాహ-వృక్షాత్పర్ణం పతతీతి। అత్ర విభాగజన్యసంయోగానుకూలవ్యాపారః పతధాత్వర్థః। అత్ర పర్ణవృత్తిర్యః

సంయోగానుకూలవ్యాపారః స వృక్షపర్ణయోర్విభాగజనకః, విభాగశ్చ సంయోగవద్ద్విష్ఠత్వేన వృక్షపర్ణైతదుభయనిష్ఠః। ఏవం స్థితే యది విశ్లేషాశ్రయత్వమపాదానత్వమిత్యేవోచ్యేత తదా వృక్షస్యేవ పర్ణస్యాపి విశ్లేషాశ్రయత్వాదపాదానసంజ్ఞా ప్రసజ్యేత, తద్వారణాయ సత్యన్తం విశేషణముక్తమ్। తతశ్చ పర్ణస్య విశ్లేషాశ్రయత్వేఽపి విశ్లేషజనకవ్యాపారాశ్రయత్వేనాపాదానసంజ్ఞాయా వ్యావృత్తిః సిధ్యతి। నను విశ్లేషాశ్రయత్వే సతి ప్రకృతధాతూపాత్తక్రియానాశ్రయత్వమిత్యేతావతైవ పర్ణేఽతిప్రసఙ్గవారణే సతి విశ్లేషహేత్వితి క్రియావిశేషణనివేశనస్య కిం ప్రయోజనమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ-ధావతోఽశ్వాదితి। అత్రాపి పతధాత్వర్థః పూర్వవదేవ। అశ్వారూఢపురుషనిష్ఠో యః సంయోగానుకూలవ్యాపారః, సోఽశ్వపురుషయోర్విభాగజనక ఇత్యశ్వస్య విభాగాశ్రయత్వేఽపి ధావత ఇతి విశేషణాత్ప్రకృతధాతూపాత్తధావనక్రియావిశిష్టత్వాత్ప్రకృతబుధాతూపాత్తక్రియానాశ్రయత్వాభావేనాశ్వస్యాపాదానత్వం న స్యాదతో విశ్లేషహేత్వితి క్రియాయా విశేషణం దత్తమ్। తేన చాశ్వస్య బుధాతూపాత్తధావనక్రియాయుక్తత్వేఽపి విశ్లేషహేతుపతధాతూపాత్తసంయోగానుకూలక్రియానాశ్రయత్వాదపాదానసంజ్ఞా ప్రవర్తతే, విశ్లేషహేతుక్రియాయా అశ్వారూఢపురుషమాత్రనిష్ఠత్వాదితి భావః। ఏతేనాశ్వస్య చలత్వేఽపి యస్మాదశ్వాదసౌ పతతి తస్య పతతస్తాదృశోఽప్యశ్వో ధ్రువ ఏవేతి స్పష్టీకృతమ్। వృక్షావధికవిభాగజనకః పర్ణనిష్ఠః సంయోగానుకూలవ్యాపార ఇతి బోధః వృక్షాత్పర్ణం పతతీత్యత్ర బోధ్యః। అశ్వాత్పతతీత్యుక్తే యత్కించిదతరక్రియానాశ్రయత్వదశాయామేవాశ్వస్యాపాదానత్వం భవతీత్యాశఙ్కా స్యాదతస్తన్నివృత్తయే ధావత ఇత్యశ్వవిశేషణముపాత్తమ్। అశ్వావధికవిభాగజనకః సంయోగానూకూలవ్యాపారోఽశ్వవారనిష్ఠ ఇతి రీత్యా బోధః। నను కుడ్యాత్పతతోఽస్వాత్పతతీత్యత్ర పతత ఇతి విశేషణాద్విశ్లేషజనకక్రియాశ్రయత్వప్రతీతేరశ్వస్యాపాదానత్వం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ-యస్మాదశ్వాదితి। యస్మాదశ్వాదసౌ పతతి సోఽశ్వో యత్కించిదవాధికవిభాగజనకక్రియాశ్రయోఽపి పతతస్తస్య ధ్రువ ఏవ విశ్లేషజనకక్రియానశ్రయ ఏవేత్యర్థ। అయం భావః-అత్ర ప్రయోగే విశ్లేషజనికే ద్వే క్రియే వర్తేతే। తత్రైకా కుడ్యావధికవిశ్లేషజనికా, సాఽశ్వనిష్ఠా, ద్వితీయా త్వశ్వావధికవిశ్లేషజనికా, సా పురుషనిష్ఠా। తథాఽఽశ్రయభేదాద్విశ్లేషోఽపి ద్వివిధః కుడ్యాశ్వయోర్విశ్లేషః, స చ కుడ్యావధికోఽశ్వనిష్ఠః। అశ్వాశ్వారోహయోర్విశ్లేషశ్చ ద్వితీయః, స చాశ్వావధికోఽశ్వారోహనిష్ఠః। ఏవం స్థితే విశ్లేషహేతుక్రియానాశ్రయేత్యత్ర విశ్లేషసామాన్యోపాదానేన నిరుక్తస్థలేఽస్వస్యాపాదానత్వానుపపత్తిశఙ్కా, యన్నిష్ఠవిశ్లేషావధిత్వం తద్విశ్లేషజనకక్రియానాశ్రయత్వమిత్యేవం విశ్లేషవిశేషోపాదానే నోక్తానుపపత్తిః। కుడ్యాత్పతతోఽశ్వాత్పతతీత్యత్రాశ్వస్యాస్వాశ్వారోహనిష్ఠవిశ్లేషావధిత్వం, తాదృశ(అశ్వాశ్వారోహనిష్ఠ)విశ్లేషజనకక్రియాయా అశ్వారోహమాత్రనిష్ఠాయా అశ్వేఽసత్త్వేనాశ్వస్య తద్విశ్లేషజనకక్రియానాశ్రయత్వాదపాదానత్వముపపద్యతే।

యద్యప్యశ్వస్య కుడ్యాశ్వవిశ్లేషజనకక్రియాశ్రయత్వం విద్యతే తథాఽపి సా క్రియా అశ్వాశ్వారోహవిశ్లేషజనికా న భవతీత్యశ్వస్య తద్విశ్లేషజనకక్రియానాశ్రయత్వం నిర్బాధమిత్యాశయేనాఽఽహ-తద్విశ్లేషహేతుక్రియేత్యాది విశేషణీయమిత్యన్తమ్। తచ్ఛబ్దార్థస్య యచ్ఛబ్దార్థసాపేక్షత్వాత్-యద్విశ్లేషావధిత్వం తద్విశ్లేషహేతుక్రియానాశ్రయత్వే సతీత్యేవం యత్తచ్ఛబ్దాభ్యాం నిర్వృత్తో విశ్లేషవ్యాక్తివిశేషోఽవధిలక్షణే ప్రవేశనీయ ఇత్యాశయః। తథా చాశ్వస్యాశ్వారోహనిష్ఠవిశ్లేషజనకక్రియానాశ్రయత్వమవిరుద్ధమిత భావః। ఏవం కుడ్యాదేరపి ధ్రువత్వం సిధ్యతీత్యాహ-తస్యాపీతి। యస్మాదశ్వాదయం పతతి తస్యాప్యశ్వస్య పతనే కుడ్యాదిర్ధ్రువం భవతి। కుడ్యాశ్వనిష్ఠవిశ్లేషజనకక్రియాయా అశ్వమాత్రనిష్ఠాయాః కుడ్యాదావసత్త్వేన కుడ్యాదేస్తద్విశ్లేష(కుడ్యాశ్వవిశ్లేష) జనకక్రియానాశ్రయత్వాదిత్యర్థః। నన్వేవమపి యత్ర సంయుక్తావుభౌ యుగపత్పృష్ఠతోగమనక్రియయా విశ్లేషం జనయతస్తత్ర విశ్లేషస్యైక్యాత్ప్రత్యేకమపి తద్విశ్లేషజనకక్రియావత్త్వేన తద్విశ్లేషజనకక్రియానాశ్రయత్వాభావాత్పరస్పరస్మాన్మేషావపసరత ఇత్యపాదానత్వం న స్యాదిత్యాశఙ్కాం ప్రత్యాచష్టే-ఉభావపీతి, మేషాన్తరక్రియేతి చ। తత్రోభావపీత్యాదినా విభాగే, ఇత్యన్తకారికాంశేన శఙ్కా। తదర్థస్త్వేవమ్-ఉభయకర్మకే-ఉభయం-మేషద్వయం, తస్య కర్మ-తత్సంబన్ధినీ క్రియా। అథవా-ఉభయోః కర్మ-ద్వయోర్మేషయోః క్రియేత్యర్థః। తాదృశీ క్రియా జనకత్వేనాస్తి యస్యేతి వ్యధికరణో బహువ్రీహిర్విభాగశ్చ న్యపదార్థః। అథవా ఉభయపదం లక్షణయోభయస్థపరం, తథా చోభయస్థం కర్మ-క్రియా, అస్తి యస్యేతి సమానాధికరణో బహువ్రీహిః। అన్యత్పూర్వవత్। ఉభయనిష్ఠక్రియాజన్యవిభాగే, ఇత్యర్థః। క్వచిత్తు ముద్రితపుస్తకేఽత్ర ప్రదేశే `ఉభయకర్మజే' ఇతి పాఠో దృశ్యత, సతు సుగమ ఇతి ప్రతిభాతి। యద్యపి ఉభయనిష్ఠక్రియాజన్యవిభాగే ఉభావపి మేషావధ్రువౌ విశ్లేషజనకక్రియాశ్రయౌ, స్త ఇతి శేషః। తథా చాపాదానత్వం న స్యాదితి। ప్రవిభక్తే త్విత్యాద్యవిశిష్టకారికాంశేన నిరుక్తశఙ్కాప్రత్యాఖ్యానమ్। ప్రవిభక్తే ఇతి। ఆశ్రయభూతతత్తన్మేషభేదాత్తద్వృత్తీ విశ్లేషజనకక్రియే భిన్నే సత్యౌ వ్యవస్థితే భవతః, తన్మేషవృత్తిర్విశ్లేషజనకక్రియాఽపరమేషవృత్తిరపరమ్రేషవృత్తిశ్చ తాదృశక్రియా తన్మేషవృత్తిర్న భవతీత్యేవం వ్యవస్థితే స్తః, న త్వవ్యవస్థితే ఇత్యర్థః। తత్రేతి। యత్రైకో మేషో నిశ్చలం స్థితస్తస్మాచ్చ మేషాదపరో మేషోఽపసరతి, తత్రేత్యర్థః। ఏతదేవ మేషాన్తరక్రియేత్యాదికారికయా స్పష్టీక్రియత ఇత్యాహ-యథా నిశ్చలేతి। అయమన్యతరకర్మజన్యవిభాగస్థలీయదృష్టాన్తః। నిశ్చలమేషాదితి। విశ్లేషజనకక్రియానాశ్రయో యో మేషస్తస్మాదపసగన్పృష్ఠతో గచ్ఛన్ యో ద్వితీయమేషస్తాదృశస్థలే యథాఽపసరన్మేషస్థక్రియాపేక్షయా క్రియానాశ్రయమేషస్య ధ్రువత్వం, తద్వదుభయనిష్ఠక్రియాజన్యవిభాగస్థలే విభాగస్యైక్యేఽపి తత్తన్మేషనిష్ఠత్వరూపధర్మవైశిష్ట్యేన క్రియాయా భేదం ప్రకల్ప్యైకమేషనిష్ఠక్రియాపేక్షయాఽపరస్య మేషస్య ధ్రువత్వం,

అపరమేషనిష్ఠక్రియామాదాయైకపేషస్య చ ధ్రువత్వం సూపపాదమ్। అన్యతరనిష్ఠక్రియాజన్యవిభఆగస్థలే తద్విశ్లేషజనకక్రియానాశ్రయత్వస్యాన్యతరస్మిన్సంభవాన్మేషో మేషాదపసరతీతివదుభయనిష్ఠక్రియాజన్యవిశ్లేషస్థలేఽపి ఆత్మానమాత్మనేత్యాదావన్తఃకరణాద్యుపాధికృతభేదవత్తత్తన్మేషనిష్ఠత్వరూపధర్మోపాధినా క్రియాభేదం గృహీత్వాఽన్యతరస్మింస్తద్విశ్లేషజనకక్రియానాశ్రయత్వస్య సంభవాత్పరస్పస్మాన్మేషావపసరత ఇత్యుపపద్యత ఇతి భావః। నవీనాస్తు- ప్రకృతధాతూపాత్తవ్యాపారజన్యవిభాగాశ్రయత్వమపాదానత్వం, తచ్చ పరస్పరపదోపాత్తయోరేవ వివక్ష్యతే, మేషపదోపాత్తయోస్తు క్రియాశ్రయత్వాత్కర్తృత్వం వివక్ష్యతే, న విభాగాశ్రయత్వమ్। ప్రయోగానుసారిత్వాద్వివక్షణస్యేత్యాహుః। ఏవం చ యాదృశమపాదానలక్షణం ఫలితం తత్ప్రదర్శయతి-తద్విశ్లేషేత్యాదినా తత్క్రియాయామపాదానత్వమిత్యన్తేన। తత్ర సతీత్యన్తస్యార్థః స్పష్ట ఏవ। తజ్జనకేతి। తచ్ఛబ్దేన విశ్లేషగ్రహణాద్విశ్లేషజనకేత్యర్థః। తత్క్రియానాశ్రయేతి। అత్ర తచ్ఛబ్దేన తత్తన్మేషనిష్ఠత్వరూపోపాధివిశిష్టక్రియావిశేషస్య గ్రహణాత్క్రియావిశేషానాశ్రయత్వమిత్యర్థః। తత్క్రియాయామితి। అత్రాపి తత్పదం క్రియావిశేషపరమ్। విశేషక్రియాయాం తదపాదానమితి సిద్ధమితి భావః। క్రియావిశేషగ్రహణం చ పరస్పరస్మాన్మేషావపసరత ఇత్యత్రాపాదానత్వసిద్ధ్యర్థామితి భావః। నను యత్ర వృక్షనిష్ఠక్రియయైవ విభాగో జన్యతే తత్ర వృక్షాద్వస్త్రం పతతీతి ప్రయోగో న స్యాత్। వృక్షస్య వృక్షవస్త్రవిబాగజనకతత్క్రియానాశ్రయత్వాభావాదత ఆహ-క్రియా చాత్రేతి। ధాత్వర్థ ఇతి। పతతీత్యాదిప్రకృతధాతువాచ్యైవ గృహ్యతే, న స్పన్దమాత్రమిత్యర్థః। స్పన్దమాత్రగ్రహణేన వృక్షే స్పన్దసత్త్వాద్వృక్షస్యాపాదానత్వానుపపత్తిశఙ్కా, ధాత్వర్థగ్రహణే తు పతతీతిప్రకృతపతధాత్వర్థవిభాగజనకసంయోగానుకూలక్రియానాశ్రయత్వాద్వృక్షస్యాపాదనత్వోపపత్తిః। తేనేతి। ప్రకృతధాతూపాత్తక్రియాగ్రహణేనేత్యర్థః। సగచ్ఛత ఇతి। విభాగజనకసంయోగానుకూలక్రియా పతతేరర్థః। తథా చ వృక్షవస్త్రవిభాగజనికా యా క్రియా ప్రకృతపతధాతూపాత్తా, సా వస్త్రే విద్యతే, న వృక్ష ఇతి కృత్వా వృక్షస్య ప్రకృతధాతూపాత్తవిభాగజనకక్రియానాశ్రయత్వాదపాదానత్వం సంగచ్ఛత ఇత్యర్థః। నన్వత్ర వస్త్రనిష్ఠక్రియయా వృక్షవస్త్రవిభాగః, న వృక్షనిష్ఠక్రియయేతి వృక్షకర్మజవిభాగవతీతి వస్త్రవిశేషణం న సంగచ్ఛత ఇతి చేన్న। వృక్షచలనేన వస్త్రే తాదృశీ క్రియా సముత్పన్నా, యయా వృక్షాద్విభజ్య తద్వస్త్రమధః పతితమ్। యది తు వృక్షే చలనక్రియా నాజనిష్ట తర్హి వస్త్రే విభాగజనికా క్రియా నోదపాది, తతశఅచ వస్త్రమపి నాధోఽపప్తత్ ఇతి పరమ్పరయా వస్త్రపతనం ప్రతి వృక్షనిష్ఠచలనక్రియా కారణమిత్యాశయేన వృక్షకర్మజవిభాగవతీతి విశేషణముక్తమ్। నను నిరుక్తాపాదానస్య పఞ్చమ్యర్థత్వే గౌరవమనుసంధాయాఽఽహ-వస్తు ఇతి। ఏతావదితి। విశ్లేషాశ్రయత్వే సతి విశ్లేషజనకతత్క్రియానాశ్రయత్వమిత్యేవం విశేషణవిశిష్టమిత్యర్థః। పఞ్చమ్యా వాచ్యమితి। పఞ్చమీవాచ్యతావచ్ఛేదకం నేత్యర్థః। పఞ్చమ్యా

వాచ్యం-అపాదానం, తచ్చ విశ్లేషాశ్రయం సద్విశ్లేషజనకతత్క్రియానాశ్రయం, వాచ్యతావచ్ఛేదకం త్వపాదానత్వం, తచ్చ నిరుక్తవిశేషణవిశిష్టం విశ్లేషాశ్రయేత్యాది క్రియానాశ్రయత్వమిత్యన్తమ్। తథా చ నిరుక్తమపాదానత్వం న పఞ్చమీవాచ్యం, కిం తు పఞ్చమీవాచ్యతావచ్ఛేదకం తదితి భావః। వాచ్యతావచ్ఛేదకస్యాపి వాచ్యత్వదర్శనాదపాదానత్వం పఞ్చమీవాచ్యం నేత్యేవం వాచోయుక్తిరపి యుక్తైవేతి జ్ఞేయమ్। లక్షణమాత్రమితి। మాత్రశబ్దేన వాచ్యతావచ్ఛేదకత్వవ్యావృత్తిః। నను యది విశ్లేషాశ్రయం సద్విశ్లేషజనకతాత్క్రియానాశ్రయమిత్యేవం విసిష్ఠం పఞ్చమీవాచ్యం న, తర్హి కిం పఞ్చమీవాచ్యమిత్యపేక్షాయాం యద్విశ్లేషాశ్రయం తావదేవ పఞ్చమీవాచ్యమాశ్రీయతే। తథా చ విశ్లేషాశ్రయత్వమిత్యేతావదేవాపాదానత్వమభిప్రేయతే చేద్గ్రామాదాయాతి దేవదత్త ఇత్యత్ర ఆయాతేర్విభాగపూర్వకోత్తరదేశసంయోగానుకూలవ్యాపారార్థత్వేన సంయోగవద్విభాగస్య ద్విష్ఠత్వేన ఆయాతిధాత్వర్థక్రియాజన్యవిబాగస్య గ్రామనిష్ఠత్వస్యేవ దేవదత్తనిష్ఠత్వస్యాపి సత్త్వేన గ్రామస్యేవ దేవదత్తస్యాప్యపాదానత్వం ప్రాప్నోతీతి గ్రామాద్దేవదత్తాదాయాతీత్యనిష్టః ప్రయోగ ఆపద్యేతేతి చేన్న। గ్రామం గచ్ఛతి చైత్ర ఇత్యత్ర గమధాత్వర్థవ్యాపారజన్యోత్తరదేశసంయోగరూపఫలస్య గ్రామవృత్తిత్వవచ్చైత్రవృత్తిత్వస్యాపి సత్త్వేన గ్రామస్యేవ చైత్రస్యాపి కర్మత్వాచ్చైత్రశ్చైత్రం గచ్ఛతీత్యాశఙ్క్య చైత్రస్య వ్యాపారజన్యఫలాశ్రయత్వేన కర్మసంజ్ఞాప్రాప్నోతి, అథ చ వ్యాపారాశ్రయత్వేన కర్తృసంజ్ఞాప్రాప్నోతి, తత్ర ఆకడారీయత్వేన పరత్వాత్కర్తృసంజ్ఞయా కర్మసంజ్ఞాయా బాధాన్న చైత్రశ్చైత్రమిత్యపత్తిరిత్యేవం సమాహితమ్। తద్రీత్యా ప్రకృతేఽపి ప్రకృతధాత్వర్థవ్యాపారజన్యవిభాగాశ్రయత్వేన దేవదత్తస్యాపాదానత్వం ప్రాప్తమథ చ ప్రకృతధాత్వర్థవ్యాపారాశ్రయత్వేన కర్తృత్వం చ ప్రాప్తం, తత్ర పరత్వాత్కర్తృసంజ్ఞయా అపాదానసంజ్ఞాయా బాధాన్న గ్రామాద్దేవదత్తాదిత్యనిష్టం ప్రసజ్యేతేతి సమాధానస్య వక్తుం శక్యత్వాద్గౌరవేణ న పఞ్చమీవాచ్యకోటౌ విశ్లేషజనకతత్కిరయానాశ్రయత్వమిత్యంశస్య ప్రవేశః కల్పనీయ ఇతి ప్రతిభాతి-రోచత ఇతి భావః। ఏతత్సర్వమనుసంధాయాఽఽహ-ద్వితీయార్థోక్తరీత్యేత్యాది ప్రతిభాతీత్యన్తమ్। శఙ్కతే-న చైవమపీతి। దేవదత్తో దేవదత్తాదిత్యాద్యనిష్టప్రయోగవారణేఽపత్యిర్థః। వృక్షాత్స్పన్దత ఇతి। వృక్షాత్తత్సకాశాత్కించిచ్చలితమీషద్విభక్తం భవతీత్యర్థప్రతీతేః ప్రకృతస్పన్దధాత్వర్థవ్యాపారానాశ్రయత్వే సతి తజ్జన్యవిభాగాశ్రయత్వస్య వృక్షే సత్త్వేన వృక్షస్యాపాదానత్వాపత్తిరితి శఙ్కకాశయః। విశ్లేషాశ్రయత్వే సతి తజ్జనకతత్క్రియానాశ్రయత్వమిత్యేవం విశిష్టస్య పఞ్చమీవాచ్యత్వపక్షేఽపీయమాపత్తిః। ఉక్తామాపత్తిమిష్టాపత్త్యా పరిహరతి-ఇష్టత్వాదితి। ఆసనాచ్చలితః, రాజ్యాచ్చలితః, ఇత్యాదౌ చలధాతూపాత్తవ్యాపారజన్యవిభాగాశ్రయే అపాదానత్వస్యేష్యమాణత్వాత్తద్వత్తదర్థకస్పన్దధాతూపాత్తవ్యాపారజన్యవిభాగాశ్రయేఽపాదానత్వాఙ్గీకారే బాధకాభావేనేష్టత్వాదిత్యర్థః। వృక్షాత్స్పన్దతే ఇతి ప్రయోగాపత్తిరూపదూషణదాతురిత్థమభిప్రాయః-ఆసనాచ్చలిత

ఇత్యాదిప్రయోగదర్శనాచ్చలధాతూపాత్తవ్యాపారజన్యవిభాగస్య ప్రతితేర్విభాగస్య చావధిసాపేక్షతయా తత్ర తాదృశవిభాగాశ్రయస్యాపాదానత్వేఽపి స్పన్దధాతోః కభ్పనమాత్రార్థకతయా విభాగాప్రతీతేరవధిత్వాభావేన వృక్షాత్స్పన్దత ఇతి ప్రయోగో నోచితః, కింతు వృక్షే స్పన్దత ఇత్యేవ। అన్యే తు సకర్మకధాతుసమభివ్యాహారే తాదృశధాతూపాత్తవ్యాపారజన్యవిభాగశ్రయస్యాపాదానత్వం-యథా ప్రయాగాత్కాశీం గచ్ఛతీత్యాదౌ, స్పన్దే స్త్వకర్మకతయా తత్సమభివ్యాహారే తాదృశధాతూపాత్తవ్యాపారజన్యవిభాగాశ్రయస్యాపాదానత్వం నోచితమిత్యాశయేనాఽఽహ-పఞ్చమీజన్యేత్యాది ఉపస్థితేర్హేతుత్వమిత్యన్తమ్। పఞ్చమీజన్యో యోఽపాదానత్వప్రకారకబోధస్తస్మిన్ బోధవిషయే-ప్రత్యాసత్త్యాఽపాదానపదార్థఘటకవిభాగజనకతయా సకర్మకధాతుజన్యవ్యాపారోపస్తితిర్హేతురితి కార్యకారణభావాఙ్గీకారాద్ వృక్షాత్స్పన్దత ఇత్యత్ర విభాగజనకవ్యాపారోపస్థాపకస్పన్దధాతోరకర్మకతయా న తత్సమభివ్యాహారేఽపాదాన్త్వబోధ ఇతి కృత్వా వృక్షాత్స్పన్దత ఇత్యనుచితమితి భావః। సోఽయం సమాధానప్రకారః సమాధానాభాస ఇత్యాహ-సమాధానామాస ఇతి। వృక్షాత్స్పన్దత ఇత్యత్రాపాదానత్వబోధవారణాయ యది నిరుక్తకార్యకారణబావోఽఙ్గీక్రియతే తర్హి రాజ్యాచ్చలిత ఇత్యత్రాపి విభాగజనకవ్యాపారోపస్తాపకచలధాతోరకర్మకతయా తత్సమభివ్యాహారేఽప్యపాదానత్వబోధో న స్యాదితి రాజ్యాచ్చలిత ఇత్యాదిప్రయోగానిర్వాహెూ, యది తు ఆసనాచ్చలిత ఇత్యాదిప్రయోగనిర్వాహాయ చలధాతుసమభివ్యాహారేఽపాదానత్వోధోఽనుభవబలాదభిప్రేయతే తర్హి దర్థకస్పన్దధాతుసమభివ్యాహారేఽపాదానత్వబోధస్యాపరిహార్యతయా వృక్షాత్స్పన్దత ఇతి ప్రయోగస్య దుర్వారతయా నిరుక్తకార్యకారణభావరూపసమాధానస్య సమాధానప్రతిభాసత్వమితి భావః। అపాస్త ఇతి। తాదృశసమాధానాభాసోఽప్యపాస్త ఇత్యర్థః। వృక్షాత్స్పన్దత ఇతి ప్రయోగవారణాయోక్తకార్యకారణభావాఙ్గీకారే రాజ్యాచ్చలిత ఇత్యాదిప్రయోగస్య శిష్టేష్టస్యానుపపత్తేస్తాదృశకార్యకారణభావో నాభ్యుపగన్తుం శక్య ఇతి వృక్షాత్స్పన్దత ఇతి ప్రయోగేఽపీష్టాపత్తికరణాదిత్యాశయః। శఙ్కతే-న చైవమపీతి। విభాగశ్రయత్వస్యాపాదానసంజ్ఞాప్రయోజకత్వేన వృక్షాత్స్పన్దత ఇతి ప్రయోగనిర్వాహేఽపీత్యర్థః। వృక్షాత్త్యజతీతి। అత్ర ఖగః కర్తా। దుర్వారమితి। విభాగాశ్రయత్వే సతి విభాగజనకవ్యాపారానాశ్రయత్వస్య వృక్షే సత్త్వేనాపాదానసంజ్ఞాప్రాప్తేర్వృక్షాత్త్యజతీతి దుర్వారమితి చేన్న। విభాగానుకూలవ్యాపారస్య త్యజత్యర్థత్వాద్విభాగస్య ధాత్వర్థతయా ఫలత్వాద్వ్యాపారజన్యఫలాశ్రయత్వేన ప్రాప్తయా కర్మసంజ్ఞయా పరత్వరూపబలాశ్రితయాఽపాదానసంజ్ఞాయా బాదాత్పఞ్చమ్యసంభవేన ద్వితీయైవ భవతీతి। నను కర్మసంజ్ఞయా బాధాదపాదానసంజ్ఞాయా అభావాత్పఞ్చమ్యాః సాధుత్వాభావేఽపి అపాదానసంజ్ఞాభ్రమేణ కృతాత్తాదృశప్రయోగాదపాదానత్వబోదాపత్తిరిత్యాశఙ్కాం ప్రత్యాచష్టే-భ్రమాదిత్యాదినా। బోధాభావ ఇతి। అపాదానత్వబోధాభావ ఇత్యర్థః। అనుభవసిద్ధ ఇతి।

అనుభవరూపప్రత్యక్షప్రమాణాసిద్ధ ఇత్యర్థః। పఞ్చమీజన్యేతి। పఞ్చమీజన్యో యోఽపాదానత్వబోధస్తస్మిన్నాప్యత్వేన వివక్షితే త్యజ్యాదిధాతుభిన్నధాతుజన్యవిభాగజనకవ్యాపారోపస్థితిర్హేతురితి కార్యకారణభావో మన్తవ్యః। అథ పఞ్చమీజన్యాపాదానత్వబోధః కార్యం, త్యజ్యాదిధాతు భిన్నధాతుజన్యబుద్ధిః కారణమిత్యర్థః। త్యజ్యదిత్యాదిపదేన నరకం పతిత ఇతి భాష్యప్రయోగఘటకః పతధాతుర్గ్రాహ్యః। తత్ర హి విభాగానుకూలవ్యాపారః పతధాత్వర్థ ఇతి స్పష్టమ్। యది బోధాభావ ఇత్యత్ర యదీత్యుపాదానేన తత్రాపాదానత్వబోధ ఇష్ట ఏవేతి గమ్యతే। తథా చ నిరుక్తః కార్యకారణభావోఽకించిత్కర ఇతి భావః। నను బలాహకాద్విద్యోతత ఇత్యత్ర ద్యుతధాతోః ప్రకాశార్థతయా సవితా ప్రకాశత ఇత్యత్రేవ తస్మాద్విభాగాప్రతితేర్వలాహకాదిత్యపాదానత్వానుపపత్తిరత ఆహ-నిఃసృత్యేత్యధ్యాహార్యమితి। నిఃసరణపూర్వకే విద్యోతనే ద్యుతధాతుం వర్తయిత్వా నిఃసరణక్రియానిరూపితమపాదానత్వమభ్యుపగమ్య పఞ్చమ్యుపపాద్యేతి భావః। నిఃసరణపూర్వకే విద్యోతనే ధాతోర్వృత్తిరేవాత్రాధ్యాహారః। బలాహకాన్నిఃసృత్య విద్యోతత ఇత్యర్థః। తదుక్తం కైయటే-బలాహకో నామ ధూమజ్యోతిఃసలిలమరుతాం సంఘాతః, తాదృశసముదాయాత్మకమేఘాదవయవభూతజ్యోతిరూపవిద్యుతో భేదవివక్షణాద్బలాహకస్యావధిత్వమితి। నను రూపం రసాత్పృథగిత్యత్ర రూపే విభాగపూర్వకసంయోగానుకూలవ్యాపారరూపనిఃసరణస్యాభావాద్రసాదిత్యపాదానత్వానుపపత్తిరిత్యాశఙ్కాం నిరాకరోతి-బుద్ధిపరికల్పితేత్యాదినా। రూపరసయోర్గుణయోః పరస్పరం వాస్తవసంయోగస్య తథా విభాగస్య చాసమ్భవాద్బుద్ధిపరికల్పితౌ తయోః సంయోగవిభాగౌ గృహీత్వా తాదృశవిభాగవధిత్వమాశ్రిత్య రసాదితి పఞ్చమ్యుపపాద్యేతి భావః। బుద్ధిపరికల్పితాపాదానత్వస్య గౌణత్వం మత్వాఽఽహ-పృథగ్వినేతి। ఏతత్సూత్రేణ పృథక్శబ్దార్థయోగే రసాదితి పఞ్చమీ బోధ్యా। రసప్రతియోగికపృథక్త్వావిశిష్టం రూపమిత్యర్థః। ఇదం చేతి ఆదానం చేత్యర్థః। అపాదానత్వావాన్తరధర్మభేదాత్త్రివిధమిత్యాహ-నిర్దిష్టవిషయమిత్యాది। నిర్దిష్టః-శక్త్యా బోధితః, విషయో-విభాగనిరూపకార్థో యస్యేత్యర్థః। అత్ర విషయశబ్దో నిమిత్తభూత(విభాగనిరూపక)గతిపర ఇత్యాశయేనాఽఽహ యత్ర సాక్షాదితి। విభాగజనకక్రియాధ్యాహారం వినైవేత్యర్థః। ధాతునేతి। విభాగజనకవ్యాపారార్థకత్వేన ప్రసిద్ధేన పతతిగచ్ఛతీత్యాదిధాతునేత్యర్థః। గతిరితి। విభాగజనికా క్రియేత్యర్థః। నిర్దిశ్యతే-ఉపస్థాప్యతే, తత్ర యదపాదానం తన్నిర్దిష్టవిషయమితి నిర్దిష్టవిషయలక్షణమితి భావః। నిర్దిష్టవిషయస్యోదాహరణమాహ-యథా-అశ్వాత్పతతీతి। ఉపాత్తవిషయం లక్షయతి-ఉపాత్తో లక్షణాదినా స్వీకృతో న తు శక్త్యేతి యావత్, విషయో-విభాగనిరూపకార్థో యస్యేతి సమాసార్థాశ్రయేణాఽఽహ-యత్ర ధాత్వన్తరేతి। విభాగనిరూపకో ధాత్వన్తరార్థో నిఃసరణాదిరఙ్గం విశేషణం యస్య తాదృశం స్వార్థం ధాతుర్బ్రూతే తదుపత్తివిషయమపాదానమిత్యర్థః। ఏతస్యోదాహరణమాహ-యథా బలాహకాదితి। సవితా ప్రకాశత ఇత్యత్రేవ దీప్త్యర్థకాద్విద్యోతతోర్విభాగాప్రతీతేర్లక్షణయా ధాత్వన్తరార్థనిఃసరణపూర్వక విద్యోతనే

విద్యోతతేర్వ్యుత్తిః స్వీక్రియత ఇత్యాహ నిఃసరణాఙ్గేత్యాది బలాహకావధికం యన్నిఃసరణం, తదనన్తరకాలికం విద్యుత్కర్తృకం విద్యోతనమితి బోధః। అపేక్షితక్రియం లక్షయతి-అపేక్షితేతి। అపేక్షితాఽఽకాఙ్క్షితా, క్రియా విభాగజనికా క్రియా యత్రేత్యర్థః। అన్యమితి। అపేక్షితక్రియామిత్యర్థః। ఆకాఙ్క్షా చ ప్రతీయమానాయా అనుపాదానే సతి భవతీతి ప్రత్యక్షసిద్ధమాగమనం మనసి నిధాయ పృచ్ఛతి-కుతో భవానితి। ఉత్తరయితాఽపి తథైవోత్తరయతి-పాటలిపుత్రాదితి। అత్ర ప్రశ్నోత్తరరూపే ద్వే అపి వాక్యే అపేక్షితక్రియే ఇత్యాశయేనాహ-ఆగమనమర్థమధ్యాహృత్యేతి। తథా చ కుతో భావానితి ప్రశ్నవాక్యే ఆగత ఇతి, తథోత్తరవాక్యే పాటలిపుత్రాదిత్యస్మిన్, ఆగతోఽహమితి చ శేషః కల్ప్య ఇతి భావః। కింప్రదేశావధికవిభాగజనకాగమనవ్యాపారవాన్ భవనితి ప్రశ్నవాక్యార్థః, పాటలిపుత్రావధికవిభాగజనకాగమనవ్యాపారవానహమితి చోత్తరవాక్యార్థో జ్ఞేయః। ఏతేన గమ్యగమ్యమానాఽపి క్రియా కారకవిభక్తౌ ప్రయోజికేతి సూచితమ్।

అథ చతుర్థ్యర్థమాహ-ఉద్దేశ్య ఇతి। చతుర్థ్యర్థ ఇతి। సంపదానచతుర్థ్యర్థ ఇత్యర్థః। ఉద్దేశ్యస్య సంప్రదానచతుర్థ్యర్థత్వే ప్రమాణమాహ-తథా హీతి। నను చతుర్థీ సంప్రదానే, ఇతి సూత్రాత్సంప్రదానస్య చతుర్థ్యర్థత్వసిద్ధావపి నోద్దేశ్యస్య చతుర్థ్యర్థత్వం సిధ్యతీత్యాశఙ్కాం నిరాకుర్వన్నాహ-తచ్చేతి। సంప్రదానం చేత్యర్థః। కర్మణా యమభిప్రైతీతి సూత్రాదుద్దేశ్యమిత్యన్వయః। సంప్రదానస్యోద్దేశ్యరూపతాసంపాదకం విశేషణమాహ-కర్మణేత్యాదినా ఇత్యర్థకాదిత్యన్తేన। కర్మణా-కరణభూతేనేతి। కరణత్వం చ సంబన్ధక్రియాపేక్షమ్, కర్మసంజ్ఞకేన గవాదిద్రవ్యేణ సంబన్ధుం కర్తా యమభిమైతి-ఈప్సతి, ఉద్దిశతీతి యావత్। స సంప్రదానమిత్యర్థః। కర్మ చాత్ర పారిభాషికం కర్తురీప్సితతమమిత్యాది గ్రాహ్యమ్। అత క్రియా యమభీతి అకర్మకక్రియోద్దేశ్యస్య సంప్రదానసంజ్ఞా విహితా। తథా చ యత్కించిద్ధాతూపస్థాప్యవ్యాపారజన్యఫలాశ్రయరూపకర్మసంబన్ధాయ క్రియాయాం యదుద్దేశ్యం తత్సంప్రదానమిత్యర్థాదుద్దేశ్యస్య చతుర్థ్యర్థత్వం ఫలతీతి భావః। ఇదమేవేతి। ఉద్దేశ్యత్వమేవ శేషిత్వమఙ్గిత్వమిత్యుచ్యత ఇత్యర్థః। తదుద్దేశ్యకేతి। తత్-సంప్రదానం, ఉద్దేశ్యం యత్ర, తాదృశేచ్ఛావిషయీభూతం వస్తు, గవాది, తచ్ఛేషమిత్యుచ్యతే। పూర్వతన్త్ర ఇతి। పూర్వమీమాంసాయాం `శేషః పరార్థత్వాత్'(3-1-2-2)ఇత్యత్రేత్యర్థః। పరార్థత్వం చ పరోద్దేశప్రవృత్తకృతివ్యాప్యత్వమ్। పరం-ప్రధానం-ముఖ్యం కర్మ, అథవా పరం-ఉత్కృష్టం ఫలం స్వర్గాది, తదుద్దేశేన ప్రవృత్తస్య పురుషస్య యా కృతిః-తద్వ్యాప్యత్వం-కారకత్వేన తత్సంబన్ధిత్వమిత్యర్థః। యథా దర్శపూర్ణమాసోద్దేశేన ప్రవృత్తపురుషకృతివ్యాప్యత్వం ప్రయాజానుయాజావఘాతప్రోక్షణాదీనాం సుప్రసిద్ధమితి తేషాం శేషత్వమ్। దర్శాదేస్తు ప్రయాజాద్యుద్దేశేన ప్రవృత్తపురుషకృతివ్యాప్యత్వాభావాన్నాతివ్యాప్తిః। కేవలప్రయాజాద్యుద్దేశేన కస్యచిదపి పురుషస్య ప్రవృత్త్యభావాదిత్యర్థః। నిరూపితమితి। ఇత్యాది వర్ణితమిత్యర్థః। ఏతేన విప్రే శేషిత్వం, గవి శేషత్వం చ ప్రదర్శితమ్। అత ఏవేతి। శేషిత్వస్య ప్రధానకర్మప్రయోజకత్వాదేవ। ప్రాసనవదితి।(4-2-6-16)ఇతి జైమినీయాధికరణే। క్రీతే సోమ

ఇతి। సోమక్రయణానన్తరం మైత్రావరుణాయ ప్రోక్తం దణ్డదానం ప్రతిపత్తికర్మ, అర్థకర్మవేతి సందిహ్య చాత్వాలే కృష్ణవిషాణాం ప్రాస్యతీతిదద్దణ్డదానం ప్రతిపత్తికర్మ, దణ్డేన దీక్షయతీతి దీక్షాయాం దణ్డస్య వినియుక్తత్వాదితి పూర్వపక్షయిత్వా మైత్రావరుణాయేతి సంప్రదానే చతుర్థీశ్రవణాత్, సంప్రదానత్వస్య చ క్రియోద్దేశ్యత్వాత్, ఉద్దేశ్యత్వస్య చ ప్రధానత్వసమనియతత్వామన్మైత్రావరుణస్యోద్దేశ్యత్వలక్షణప్రాధాన్యావగమాద్దణ్డప్రదానమర్థకర్మ-ప్రధానకర్మైవ, న తు ప్రతిపత్తికర్మేతి సిద్ధాన్తితం సంగచ్ఛతే। ఉపయుక్తస్యాఽకీర్థకరస్య ద్రవ్యస్య విహితప్రదేశే ప్రక్షేపః ప్రతిపత్తికర్మ। యత్తు స్వాతన్త్ర్యేణ ముఖ్యకర్మణ ఉపకారకం తత్ప్రధానకర్మార్థకర్మ చేత్యుచ్యత ఇతి అర్థప్రతిపత్తికర్మణోర్భేదః। నను యత్ర దాధాతోర్నిర్ణేజనానుకూలేచ్ఛారూపో వ్యాపారస్తత్ర తాదృశేచ్ఛారూపవ్యాపారజన్యనిర్ణేజనరూపఫలాశ్రయత్వేన కర్మత్వాత్కర్మణా వస్త్రేణాభిప్రేయమాణత్వాద్రజకస్యేతి సంప్రదానత్వాద్రజకాయ వస్త్రం దదాతీత్యాశఙ్క్యేష్టాపత్త్యా పరిహరతి-రజకాయేత్యాది। ఇత్యపీతి। అస్యేష్టమేవేత్యగ్రిమేణ సంబన్ధః। రజకాయేత్యాదిప్రయోగత్యేష్టత్వే భాష్యప్రయోగః ప్రమాణమిత్యాహ-ఖడికోపాధ్యాయ ఇతి। బాలకానాముపాధ్యాయః। శిష్యాయ చపేటామితి। చపేటా ప్రసతకరతలమ్। ప్రాకృతభావాయాం `చాపట' ఇత్యుచ్యతే। అత్ర దదాతేః సంయోగవిశేషానుకూలవ్యాపారార్థకతయా ముఖ్యపదానార్థకదాధాతుయోగ ఏవ సంప్రదానసంజ్ఞాఙ్గీకారే శిష్యాయ చపేటాం దదాతీతి భాష్యోదాహరణానుపపత్తిః। న చాత్ర దదాతీవ దదాతీతి దదాతిర్గ్వాక్తః। సింహో మాణవక ఇత్యత్రేవేతి వాచ్యమ్। సంప్రదానసంజ్ఞాయా అన్వర్థత్వాభిప్రాయేణ వార్తికకృతా పత్యే శేతే, ఇత్యత్ర చతుర్థ్యుపపత్తయే కృతం `క్రియాగ్రహణం కర్తవ్యం' ఇతి వచనం ఖణ్డయద్భిర్భాష్యకారైః, యత్కించిద్ధాతూపస్థాప్యవ్యాపారజన్యఫలాశ్రయరూపకర్మణా సంబన్ధుమభిప్రేయమాణోఽర్థః సంప్రదానమితి సూత్రార్థాశ్రయణాత్సంప్రదానసంజ్ఞాయా అన్వర్థత్వానఙ్గీకారేణోక్తప్రయోగస్య రజకాయేత్యాదిప్రయోగస్య చ ముఖ్యత్వోపగమాత్। ఏవం న శూద్రాయ మతిం దద్యాదిత్యప్యత ఏవ సంగచ్ఛతే। తత్ర దదాతిర్బోధనార్థః। మతిశబ్దస్తజ్జనకవేదాదిపరః। శూద్రసంప్రదానకం జ్ఞానజనకవదాదికర్మకం యద్బోధనం తన్న కుర్యాదిత్యర్థో జ్ఞేః। సంప్రదానసంజ్ఞాయా అన్వర్థత్వం మన్యమానానాం వృత్తికారాణాం మతం వర్ణయతి-వృత్తికారాస్త్వితి। సమ్యక్ ప్రదీయతే యస్మాయితి। అన్వర్థసంజ్ఞయేతి। తథా చ స్వస్వత్వనివృత్తిపూర్వక పరస్వత్వోత్త్యనుకూలో వ్యాపారో దాధాత్వర్థ ఇతి భావః। ఏవం చ రజకాయ వస్త్రం దదాతీత్యాదౌ నిరుక్తదాధాత్వర్థాభావాద్రజకస్య వస్త్రం దదాతీత్యేవం సంబన్ధసామాన్యే షష్ఠ్యేవేతి వదన్తి। విపాయ గాం దదాతీ యత్ర దానక్రియాకర్మీభూతగోసంబన్ధాయ విప్రో దానక్రియోద్దేశ్యః। గోవిప్రయోః స్వస్వామిభావః సంబన్ధః। తథా చ విప్రోద్దేశ్యకః, గోకర్మకః, పరస్వత్వోత్పత్త్యనుకూలో వ్యాపార ఇతి బోధః। మైత్రాయ వార్తాః కథయతీత్యత్ర కథనాక్రియాకర్మీభూతవార్తాసబన్ధాయ మైత్రః కథనక్రియోద్దేశ్యః। మైత్రవార్తయోర్జ్ఞాతృజ్ఞేయభావః సంబన్ధః। తథా చ

మైత్రాభిన్నసంప్రదానకం వార్తాకర్మకం కథనమితి బోధః। తద్విభజతే-ఇదం చేతి। కర్మణా యమభిప్రైతీత్యనేనోక్తం సంప్రదానం చేత్యర్థః। అస్య త్రివిధమిత్యనేనాన్వయః। విభాగశ్చ సంప్రదానత్వావాన్తరధర్మపురస్కారేణ కథనమ్। అనిరాకరణాదితి। త్యాగాఙ్గమితి। త్యాగో-దానం, తస్యాఙ్గం విశేషణం, సమభివ్యాహృతధాత్వర్థే త్యాగే విశేషణతయా ప్రతీయమానత్వం త్యాగాఙ్గత్వమిత్యర్థః। కర్మణేప్సితమితి।
సమభివ్యాహృతధాత్వర్థత్యాగజన్యఫలాశ్రయరూపకర్మణా
సంబన్ధమభిప్రేయమాణమిత్యర్థః। తథా చ త్యాగాఙ్గం సత్ యత్కర్మణా
సంబన్ధమభిప్రేయమాణం తత్కారకం, కర్తురనిరాకరణాత్, తథా కర్తుః ప్రేరణయా,
కర్తురనుమతిప్రదానేన చ సంప్రదానతాం లభతే ఇత్యర్థః। తత్రానిరాకరణహేతుకం
సంప్రదానం ప్రదర్శయతి-సూర్యాయేతి। అత్ర
స్వస్వత్వనివృత్తీచ్ఛార్ఘానపరస్వత్వోత్పత్తీచ్ఛారూపస్త్యాగో దాధాతోరర్థః। అత్ర
సూర్యోఽర్ఘ్యప్రదాతారం న దేయమర్ఘ్యమితి న ప్రత్యాచష్టేతః సూర్యః సంప్రదానమ్। న
ప్రార్థయతే నానుమన్యత ఇతి। సూర్యే ప్రార్థనానుమత్యోర్నిరాకరణం
తద్రూపానాక్రాన్తత్వబోధనాయ। తథా చ
ప్రవృత్తినివృత్త్యనుకూలవ్యాపారాశూన్యత్వమనిరాకరణమితి భావః। ప్రేరణాహేతుకం
సంప్రదానం దర్శయతి-విప్రాయేతి। అత్ర విప్రేణ మహ్యం దేహీతి ప్రవర్తితో దదాతీత్యర్థః।
ప్రేరణా చ కర్తృనిష్ఠదానాదివిషయకేష్టసాధనత్వబోధనానుకూలవ్యాపారః।
అనుమతిహేతుకం సంపదానమాహ-ఉపాధ్యాయాయేతి। అత్రోపాధ్యాయో గోప్రదానం న
ప్రార్థయతే న నిరాకరోతి వా, కిం తు దీయమానం గోప్రదానమనుమన్యతే ఇతి భావః।
అనుమతిశ్చ-ఇమాం గాం తుభ్యం దాతుమిచ్ఛామీతి పరోక్తార్థస్య యత్స్వీకరణం
తదనుకూలో వ్యాపారః-దీయతాం ప్రతిగ్రహీష్యామీత్యేవంశబ్దప్రయోగరూపః।
గవాదినిష్ఠస్వస్వత్వాదిఫలాభ్యుపగమానూకూలవ్యాపారస్తథేత్యాదిశబ్దప్రయోగరూప ఇతి
యావత్। అన్యే తు సంప్రదానత్వం చ-తత్తద్ధాత్వర్థకర్మనిష్ఠఫలనిరూపకత్వేనేచ్ఛావిషయో
యస్తత్త్వమ్। తత్తద్ధాత్వర్థభూతం యత్ కర్మనిష్ఠఫలం
తన్నిరూపకత్వేనేచ్ఛావిషయత్వమిత్యర్థః। గవాదికర్మనిష్ఠం యద్ధాత్వర్థఫలం-
స్వస్వత్వనివృత్తిపూర్వకపరస్వత్వోత్పత్తిరూపం, తన్నిరూపకత్వసంబన్ధేనేచ్ఛావిషయో
విప్ర ఇతి తస్య సంప్రదానసంజ్ఞేతి వదన్తి।
ద్వితీయాదికారకప్రకృత్యర్థవిభక్త్యర్థయోరన్వయబోధం నిరూపయతి-అత్ర సర్వత్రేతి। హరిం
భజతీత్యాదిషు। ప్రకృతిప్రత్యయార్థయోరితి। ప్రకృత్యర్థస్య ప్రత్యయార్థేఽభేదసంబన్ధేన
విశేషణత్వమిత్యర్థః। తత్ర ద్వితీయార్థస్యాఽఽశ్రయస్యాఽఽధేయతాసంబన్ధేన ఫలేఽన్వయః-
తణ్డులాభిన్నో య ఆశ్రయస్తన్నిష్ఠాధారతానిరూపితాధేయతావతీ విక్లిత్తిరిత్యన్వయః।
విప్రాభిన్నోద్దేశ్యకం గోకర్మకం దానం, వృక్షాభిన్నావధికం పర్ణనిష్ఠం
పతనమిత్యాదిరీత్యాఽన్వయబోధ ఊహ్యః।। కరణతృతీయార్థస్యాఽఽశ్రయస్య తృతీయోపాత్తే
వ్యాపారేఽన్వయః। బాణాభిన్నో య ఆశ్రయస్తన్నిష్ఠాధారతానిరూపితాధేయతావాన్ వ్యాపార

ఇత్యన్వయబోధః। నను ద్వితీయార్థాశ్రయస్యాఽఽధేయతాసంబన్ధేన ధాత్వర్థఫలేనాన్వయో న సంభవతి। హర్యాదినామార్థాభిన్నస్య తస్య ధాత్వర్థే భేదసంబన్ధేనాన్వయస్యావ్యుత్పన్నత్వాదితి చేన్న। నామార్థధాత్వర్థయోర్విభక్త్యర్థమద్వారీకృత్య పరస్పరమన్వయో న భవతీత్యేవ వ్యుత్పత్తేః। ప్రకృతే విభక్త్యర్థద్వారా తథాన్వయే బాధకాభావాత్। నను ప్రకృతిప్రత్యయార్థయోరభేదః సంసర్గో న సంభవతి, విభక్తీనాం కర్మత్వాదిధర్మమాత్రవాచకత్వాదిత్యత ఆహ-విభక్తీనాం ధర్మమాత్రవాచకత్వ ఇతి। విభక్తీనాం లాఘవాత్కర్మత్వాదిధర్మమాత్రవాచకత్వముచితమ్। మాత్రపదేన ధర్మివ్యవచ్ఛేదః। కర్మణీతి। కర్మణి ద్వితీయేత్యాదిసూత్రస్వరసభఙ్గాపత్తేరితి। అయం భావః-లోకే కర్మాదిపదానాం కర్మత్వవిశిష్టే శక్తత్వేన ధర్మిపరత్వేన ప్రతీతేః శాస్త్రేఽపి ధర్మిపరత్వావశ్యకత్వాత్। అన్యథా కర్మత్వే ద్వితీయేత్యాద్యేవ వదేత్, న తు కర్మణి, కరణే, ఇత్యాదీతి। తథా చ కర్మాదిపదానాం కర్మత్వాదిధర్మవాచకత్వే సూత్రస్వరసభఙ్గః స్యాదిత్యర్థః। నను కర్మణి ద్వితీయేత్యాదేః కర్మణి వాచ్యే ద్వితీయేత్యాదిరర్థో నాభిప్రేయతే, కింతు కర్మణి బోధ్యే ద్వితీయేత్యాదిరర్థోఽభిమతః। తాదృశార్థనిర్వాహశ్చ ప్రకృత్యర్థస్య ప్రత్యయార్థేఽన్వయాద్భవతి। ఏవం చ న సూత్రస్వరసభఙ్గాపత్తిః। న చ ప్రత్యయార్థభూతే ఆశ్రయత్వే హర్యాదేః ప్రకృత్యర్థస్యాన్వయేఽపి హరినిష్ఠమాశ్రయత్వమిత్యేవ బోధ-, న త్వాశ్రయత్వవాన్ హరిస్తత్కథం కర్మవాధేనిర్వాహకత్వం ద్వితీయాయా ఇతి వాచ్యమ్। ఆశ్రయత్వే ప్రకృత్యర్థహర్యాదేరన్వయబోధే హరిరాశ్రయ ఇతి పార్ష్ణికమానసబోధసంభవాత్। యథా రాజసఖో దేవదత్త ఇతి వాక్యాద్దేవదత్తే రాజమిత్రత్వస్య శబ్దశక్తిమర్యాదయా ప్రతీతౌ సత్యాం, మిత్రత్వస్యార్థః। ఇత్యాశఙ్కామపనినీషురాహ-కర్మార్థకకృత్తద్ధితాదావితి। కృత్ప్రత్యయేపక్వస్తణ్డుల ఇత్యాదౌ, తద్ధితప్రత్యయే-శత్యోఽశ్వ ఇత్యాదౌ। ఆదిపదాత్పచ్యమానస్తణ్డుల ఇత్యాదిః శానచ్ ప్రత్యయో గ్రాహ్యః। తథా దర్శనాదితి। నిరుక్తస్థలే కర్మవాచకకృదాదిప్రత్యయానాం ధర్మివాచకతాయా దృష్టత్వాదిత్యర్థః। తథా చ తయోరేవేత్యాదిసూత్రవిహితక్తాదీనాం ధర్మివాచకత్వవత్కర్మణి ద్వితీయేత్యాదావపి ధర్మివాచకత్వమేవ యుక్తమితి భావః। నను కర్మణి ద్వితీయేత్యాదేః కర్మణి శక్తిగ్రహకసూత్రస్య, ఫలస్య ధాతులభ్యతయా ఆశ్రయమాత్రే శక్తిగ్రాహకత్వకల్పనయా భవన్మతేఽపి సూత్రస్వరసభఙ్గాపత్తిః। లాఘవానురోధేన ఆశ్రయమాత్రే తత్కల్పనమితిచేన్మమాపి మతే లాఘవాద్ధర్మే తత్కల్పనమితి తుల్యమేవేత్యత ఆహ-ద్వితీయాద్యర్థకేతి। ప్రాప్తోదక ఇతి। ధర్మివాచకత్వేతి। ప్రాప్తోదక ఇత్యత ఉదదకకర్తృకప్రాప్తికర్మ, ఇత్యాకారకసమాసార్థస్య, గ్రామస్య చ సామానాధికరణ్యవిషయకబోధస్యానుభవసిద్ధస్య నిర్వాహాయ ద్వితీయాయాః కర్మణి శక్తిరావశ్యకీ। అన్యథా ద్వితీయార్థకబహుబ్రీహేరపి కర్మత్వబోధకత్వాపత్త్యా సామానాధికరణ్యానుపపత్తేః। కర్మదిపదానాం ధర్మివాచకతాయాం భాష్యమపి ప్రమాణమిత్యాహ-సుపాం కర్మాదయ ఇతి। యది ద్వితీయాదిసుబ్విభక్తీనాం కర్మత్వాదిధర్మోఽర్థో వాచ్యత్వేనాభిప్రేతః స్యాత్తర్హి సుపాం కర్మత్వాదయోఽప్యర్థా ఇత్యేవ వదేత్। యసమాచ్చ తథా నోక్తం తస్మాత్కర్మత్వాదిధర్మాణాం ద్వితీయాదివిభక్తివాచ్యత్వం

మునిత్రయాసంమతత్వాదప్రామాణికమితి భావః। నను కర్మణి ద్వితీయేత్యాదౌ కర్మాదిపదే లక్షణాపత్తావపి ద్వితీయాదీనాం ధర్మమాత్రవాచకత్వముచితం లాఘవాత్, అస్తు చ బహువ్రీహేరపి ధర్మయాత్రవాచకత్వం, సామానాధికరణ్యం చ లక్షణయోపపాద్యమిత్యత ఆహ-ఇతి దిగితి। దిగర్థస్తు ఏవం సతి కృతస్తద్ధితస్యాపి తవ్యాదేర్ధర్మివాచకత్వం న సిధ్యేత్। `ఏక్తవ్యాస్తణ్డులాః' ఇత్యాదౌ తణ్డులాదిసామానాధికరణ్యానుభవానురోధాత్తేషాం ధర్మివాచకత్వమితి చేన్న। లక్షణయైవ సామానాధికరణ్యోపపత్తేః। పక్తవ్య ఇత్యాదితః కర్మత్వమాత్రబోధోఽనుభవవిరుద్ధ ఇతి చేత్ప్రాప్తోదకాదావపి స తుల్య ఇతి భావః।

నను ద్వితీయాదీనామాశ్రయేఽపి న శక్తిః। ఫలవ్యాపారయోర్ధాతులభ్యత్వవదాశ్రయస్యాపి ప్రకృతిభూతప్రాతిపదికేన లభ్యత్వాత్, అపి త్వాశ్రయత్వమాత్రే-అనన్యలభ్యత్వాత్। ధర్మధర్మిణోశ్చాభేదాత్కర్మణీత్యాదినిర్దేశో నానుపపన్నః। అత ఏవ ద్వితీయాదేః కర్మత్వాదిశక్తివాచకత్వమితి సిద్ధాన్తే ప్రాప్తోదకాదిబహువ్రీహేర్ధర్మిబోధకతానిర్వాహః। శక్తిమదభేదాపన్నాయా ఏవ శక్తేర్విభక్తివాచ్యత్వాత్। తిజకృదాదేరతు పచతి, పక్తా పక్వ ఇత్యాదిత ఏవాఽఽశ్రయప్రతీతేః `యుష్మద్యుపపదే సమానాధికరణే' ఇతి వ్యావహారానురోధాచ్చాఽఽశ్రయే శక్తిర్యుక్తేత్యాశయేనాఽఽహ-ఆశ్రయస్యాపీత్యాదినా। ఆశ్రయస్యాపి ప్రకృత్యైవ లాభాన్న విభక్తివాచ్యతేత్యన్యయః। న విభక్తీతి। న ద్వితీయాదివిభక్తివాచ్యతేత్యర్థః। నన్వాశ్రయత్వస్య వాచ్యత్వే ఆశ్రయతాత్వస్య శక్యతావచ్ఛేదకత్వముపేయం, తథా చ గౌరవం, తస్య తదాశ్రయాద్యతిరిక్తావృత్తిత్వే సతి సకలతదాశ్రయవృత్తిత్వరూపత్వాదిత్యత ఆహ-తదవేతి। ఆశ్రయత్వమేవేత్యర్థః। ఏవకారేణాఽఽశ్రయతాత్వవ్యవచ్ఛేదః। నను తద్వృత్తేస్తస్య కథం తన్నిష్ఠవాచ్యతావచ్ఛేదకత్వమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ-తాదాత్మ్యేనేతి। తాదాత్మ్యస్య వృత్త్యనియమకత్వేఽపి సంబన్ధిత్వం తేన సంభవత్యేవేత్యాశ్రయత్వస్య తాదాత్మ్యేన స్వసంబన్ధితయా న స్వనిష్ఠవాచ్యతావచ్ఛేదకత్వానుపపత్తిరితి భావః। వ్యాపారోఽపీతి। అత్రాపినాఽఽశ్రయసముచ్చయః। విభాగమాత్రమితి। మాత్రపదేనాఽఽశ్రయత్వవ్యవచ్ఛేదః। ఉద్దేశ్యత్వమాత్రమిత్యనేన మాత్రశబ్దేనాఽఽశ్రయత్వస్య వ్యవచ్ఛేదః। అత ఏవేతి। ద్వితీయాదేః కర్మత్వాదిశక్తివాచకత్వప్రతిపాదనాదేవేత్యర్థః। ఆకృత్యధికరణమితి। (జై.సూ.1-3-30)ఇత్యత్ర హి వ్రీహీనవహన్తి, గామానయ, పశుమాలభేత, ఇత్యాదిప్రయోగేషు వ్రీహ్యాదిశబ్దానాం వ్యక్తిరర్థః। కుతః। అవహననాదిక్రియాభిర్వ్యక్తేరన్వేతుం శక్యత్వాత్। న హ్యాకృతిరవహన్తుమానేతుమాలబ్ధుం వా యోగ్యా తస్మాద్వ్యక్తిః పదార్థః, ఇతి పూర్వపక్షయిత్వా, అనన్తా హి వ్యక్తయః, అతీతానాగతానామనేకదేశవర్తినాం గవామియత్తాయా అనవధారణాత్। కిం చ శుక్లవ్యక్తౌ వ్యుత్పన్నో గోశబ్దః కృష్ణవ్యక్తౌ ప్రయుజ్యమానః స్వార్థే వ్యభిచరేత్। తస్మాదాన్త్యవ్యభిచారాభ్యాం న వ్యక్తౌ వ్యుత్పత్తిః సంభవతి। కిం తు నహి ద్రవ్యపదార్థకస్య చాఽఽకృతిర్న పదార్థ ఇతి భాష్యాద్విశిష్టం వాచ్యమ్। తత్ర నాగృహీతవిశేషణా బుద్ధిర్విశేష్య ఉపజాయతే, ఇతి, విశేష్యం నాభిధా గచ్ఛేత్క్షీణశక్తిర్విశేషణే, ఇతి చ న్యాయ చ్చాఽఽకృతేరేవ శబ్దార్థత్వముచితమ్। యద్యాకృతావవహతనాదిక్రియా న పర్యవస్యేత్తర్హి

వ్యక్తిస్తత్రోపలక్షణీయా। కిం చ శ్యేనచితం చిన్వీతేత్యాదావాకృతేరేవ సాదృశ్యప్రతియోగితయా కార్యాన్వయో దృశ్యతే। తస్మాదాకృతిః పదార్థ ఇతి సిద్ధాన్తితం న విరుద్ధం భవతీతి మన్యమాన ఆహ-శక్తిరేవ వేతి। షణ్ణమపి కారకవిభక్తీనాం కర్మత్వాదిశక్తిరేవార్థ ఇత్యర్థ-।

ఏవం కారకవిభక్త్యర్థం ప్రతిపాద్య ప్రసఙ్గసంగత్యా షష్ఠ్యర్థం ప్రతిపాదయతి కారికాయాం-సంబన్ధ ఇతి। శేష షష్ఠీ ఇతి। కారకప్రాతిపదికార్థవ్యతిరేకః స్వస్వాభిభావాదిసంబన్ధః శేషపదార్థస్తత్ర షష్ఠీవిధానాత్తస్యాః సంబన్ధోఽర్థ ఇత్యర్థః। తత్రేతరవిభక్తీనామేకీయమతే ధర్మివాచకత్వవదస్యా అపి తథా భ్రమః। స్యాత్తం నిరాకుర్వన్నాహ సారే-సంబన్ధమాత్రమితి। మాత్రపదేన సంబన్ధివ్యవచ్ఛేదః। స చ సంబన్ధః క్వచిత్సంబన్ధత్వసామాన్యరూపేణ వాచ్యః। యథా మాతుః స్మరతీత్యాదౌ। క్వచిత్తు విశేషరూపేణ వాచ్యః। యథా-రాజపురుష ఇత్యాదౌ। కారకషష్ఠ్యా ఇతి। కర్తృకర్మణోః కృతీత్యాదిసూత్రవిహితషష్ఠ్యాస్తు తత్కారకత్వశక్తిరర్థః। శక్తిః కారకమితీతి। అయం భావః-సప్తమీపఞ్చమ్యౌ-(పా.సూ.2-3-7)అత్ర కారకశబ్దః కర్తృత్వాదిశక్తిపరః, న తు కర్త్రాదిపరః, వ్యాఖ్యానాత్। మధ్యస్య పూర్వపరావధిద్వయసాపేక్షత్వాకారకయోర్మధ్యమితి విగ్రహః। కాలాధ్వనోరిత్యనువర్తతే। తథా చ శక్తిద్వయమధ్యే యౌ కాలాధ్వానౌ తద్వాచకాత్సప్తమీపఞ్చమ్యౌ స్త ఇతి తదర్థః। ఉదాం-అద్య భుక్త్వాఽయం ద్వ్యహే ద్వ్యహాద్వా భోక్తేతి। అద్యతనభుజిక్రియానిరూపితకర్తృత్వమేకం, ద్వ్యహోత్తరదినగతభుజిక్రియానిరూపితకర్తత్వం చాపరమితి కర్తృత్వశక్త్యోర్మధ్యేఽయం కాలః। యది చాత్ర కారకశబ్దః కర్త్రాదిపరః స్యాత్తర్హీహ, క్త్వాప్రత్యయస్య కర్త్రేకత్వే విధానాద్దేవదత్తరూపస్య కర్తురేకత్వాన్మధ్యవ్యవహారాసంభవాత్సప్తమీపఞ్చమ్యౌ న స్యాతామ్। కర్తృత్వశక్తిస్తు అధికరణకాలభేదేన భుజిక్రియాభేదాద్భిద్యత ఏవేతి। ఇత్యాది భాష్యే దృశ్యతే ఇత్యర్థః। అనన్తరకాలవృత్తిత్వం సప్తమీపఞ్చమీవిభక్త్యర్థః। అద్యపదార్థైతీద్ధవసాధికరణకత్వస్య భోజనక్రియాయామన్వయః, తదన్వితక్త్వాన్తప్రతిపాద్యభోజనక్రియాయాః స్వోత్తరకాలవృత్తిత్వస్వసమానకర్తృకత్వోభయసంబన్ధేన భోజనే, ప్రకృతవిభక్త్యర్థస్యాపి తత్రైవ। ఏవం చైతద్దివసాధికరణకభోజనోత్తరకాలికం తథావిధభోజనసమానకర్తృకమతద్దివసానన్తరద్వ్యహానన్తరకాలవృత్తి యద్భోజనం తదాశ్రయ ఇత్యర్థః। ఇహస్థోఽయం క్రోశే క్రోశాద్వా లక్ష్యం విధ్యేదిత్యత్రానన్తరదేశవృత్తిత్వం విభక్త్యర్థః। ఇహశబ్దప్రతిపాద్యస్యైతద్దేశాధికరణకత్వస్య స్థితావన్వయః। తాదృశస్థితేః కృదర్థాశ్రయే, తస్యాఽఽఖ్యాతార్థకర్తరి, తస్య వ్యధనక్రియాయాం తత్రైవ క్రోశానన్తరదేశస్థితలక్ష్యకర్మకత్వస్య। తథా చైతద్దేశాధికరణకస్థితికర్తృకర్తృకమేతద్దేశానన్తరక్రోశానన్తరదేశస్థితలక్ష్యకర్మకం సంభావనావిషయీభూతం వ్యధనమితి బోధ ఇతి జ్ఞేయమ్।

ఏవం సుబ్విభక్త్యర్థానువర్ణ్య తదనుసారేణ సంబన్ధసహిత-సకలకారకఘటితవాక్యార్థబోధం వర్ణయతి-ఏవం చేతి। ఉక్తరీత్యా ద్వితీయాదీనాం కర్తృకర్మాదిధర్మివాచకత్వే స్థితే చేత్యర్థః।

దేవదత్తస్యేత్యాది। దేవదత్తస్యేతి స్వస్వామిభావసంబన్ధే షష్ఠీ। దేవదత్తస్యోక్తసంబన్ధేన గవ్యన్వయః। గౌరితి కర్మ। బ్రాహ్మణాయేతి సంప్రదానమ్। గేహాదిత్యపాదానమ్। గఙ్గాయామిత్యధికరణమ్। హస్తేనేతి కరణమ్। మయేతి కర్తృకారకమ్। దీయత ఇతి కర్మణి క్రియాపదమ్। ఏతత్సర్వమనుసంధాయ వాక్యార్థబోధం నిర్దిశతి-దేవదత్తసంబన్ధినీత్యాదినా మన్నిష్ఠో వ్యాపార ఇత్యన్తేన। కారికాస్థం యథాయథమితి పదం వివృణోతి-ఉక్తప్రకారేణేతి। యథాస్వే యతాయథమితి నిపాతనమ్। యాదృశార్థబోధనే యా విభక్తిః సమర్థా తద్విభక్తేః సోఽర్థోఽవగన్తవ్యః। తదుక్తం పూర్వం సారే-ద్వితీయాతృతీయాసప్తమీనామాశ్రయోఽర్థ ఇత్యాది। అత్రేతి। సుపాం కర్మాదిధర్మివాచకత్వే ఇత్యర్థః। విషయతాయామితి। ఘటం జనాతీత్యతో ఘటవిషయకం జ్ఞానమితి బోధానుభవాద్ద్వితీయావిభక్తేస్తాదృశస్థలే విషయతాయాం లక్షణేతి వదతో నైయాయికప్రాచీనాన్ప్రత్యాహ-సుపాం కర్మేతీతి। ఏతదర్థం విశదయతి-అయం భావ ఇత్యాదినా। సుపాం కర్మాదయోఽప్యర్థాః। సంఖ్యాచేతి। కర్మాదయ ఇత్యాదిపదేన కరణాదికారకాన్తరగ్రహః। అపి శబ్దేన శక్తిః కారకమితి `సప్తమీపఞ్చమ్యౌ' ఇతి సూత్రభాష్యోక్తకర్మత్వాదిశక్తయో గృహ్యన్తే। తథా తిఙామితి। తద్వత్తిఙామపి కర్తృకర్మణీ సంఖ్యా చార్థ ఇత్యర్థః। తత్రేతి। సుప్సు తిఙ్సు చేత్యర్థః। నియమ ఇతి। నియమో హి ద్వివిధః। ప్రత్యయనియమోఽర్థనియమశ్చేతి। తత్ర ప్రత్యయనియమోఽపి ద్వివిధః। సామాన్యాపేక్షః ప్రకృతార్థాపేక్షశ్చేతి। తత్ర ప్రాతిపదికార్థ ఏవ ప్రథమా కర్మణ్యేవ ద్వితీయా, ఇత్యేవంరూపః ప్రత్యయనియమః। యత ఏవకారస్తతోఽన్యత్ర నియమ ఇత్యభియుక్తోక్తేః। ప్రాతిపదికార్థాదన్యత్ర ప్రథమా న, కర్మార్థాదన్యత్ర ద్వితీయా న, ఇత్యర్థాన్తరే ప్రథమాద్వితీయయోర్వ్యావృత్తిపర్యవసానాత్। నియమో వ్యావృత్తిః। కర్మణి ద్వితీయైవ, ప్రాతిపదికార్థే ప్రథమైవేతి అర్థనియమః। యత ఏవకార ఇతి పూర్వోక్తయుక్తేః। కర్మణి అన్యా నేతి అన్యాసాం కర్మార్థసంబన్ధస్య నివృత్తిపర్యవసానాత్। తత్ర ద్వివిధమయత్యయనియమమధ్యే యది ప్రాతిపదికాచ్చేత్ప్రథమా తర్హి కర్మాదియోగ్యతద్రహిత ప్రాతిపదికార్థ ఏవ, న తు ప్రాతిపదికార్థత్వసమానాధికరణకర్మత్వాద్యాధిక్యే, ఇత్యేవం సామాన్యాపేక్షప్రత్యయనియమ ఆశ్రీయతే తదా అవ్యయార్థే లిఙ్గసంఖ్యాకారకత్వానామభావాదవ్యయానాం కర్మాదియోగ్యత్వాభావాదవ్యయేభ్యో విభక్తిర్న ప్రాప్నోతీత్యాహ-నియమ ఇతి। అర్థనియమః ప్రసిద్ధ ఇత్యర్థః। తత్ర కర్మాద్యర్థయోగ్యప్రాతిపదికాచ్చేత్కర్మణి విభక్తిస్తదా ద్వితీయంవ, కర్మాదిరహితే తద్యోగ్యప్రాతిపదికార్థే ప్రాతిపదికాచ్చేద్విభక్తిస్తదా ప్రథమైవ, ఇత్యర్థనియమపక్షే కర్మణి ద్వితీయైవ, ప్రాతిపదికార్థే ప్రథమైవేతి నియమేన హి యత్ర కర్మాద్యర్థసంభవస్తత్రైవాన్యాసాం నివృత్తిః సంపాద్యత ఇతి ప్రత్యాసత్త్యా కర్మాద్యర్థయోగ్యేత్యస్య లాభః। తథా చ కర్మాద్యర్థశూన్యార్థకావ్యయాదపి విభక్తిః సిధ్యతి। కర్మాద్యర్థయోగ్యాచ్చేద్విభక్తిః కరణీయా తదా అముకార్థే ప్రథమా, అముకార్థే ద్వితీయా కర్తవ్యేతి నియమాకారః సంపన్నః। తతశ్చావ్యయానాం కర్మాద్యర్థయోగ్యత్వాభావేన నియమాకారే ప్రవేశాబావాన్నియమాప్రవృత్తౌ సామాన్యసూపేణావ్యయాత్సప్తాపి విభక్తయో

భవన్తీతి భావః। ఏవం ప్రత్యయనియమపక్షేఽప్యవ్యయాద్విభక్తిసిద్ధ్యర్థమాహ-నియమః ప్రకృతేషు చేతి। ప్రకృతేష్వర్థేషు నియమః, ప్రకృతార్థాపేక్షః ప్రత్యయనియయ ఇతి యావత్। అత్ర పక్షే కర్మాద్యర్థయోగ్యప్రాతిపదికాచ్చేద్ద్వితీయా తదా కర్మణ్యేవ, న కారణాదౌ। కర్మాదియోగ్యే తద్రహితప్రాతిపదికార్థ ఏవ ప్రథమా, న కర్మాదౌ। సంఖ్యావదర్థయోగ్యప్రాతిపదికాదేకత్వాదావేకవచనాది, న ద్విత్వాదావితి నియమాకారః। అత్రాపి పక్షేఽవ్యయానాం నియమాకారే ప్రవేశాభావాన్నియమాప్రవృత్తౌ ప్రతిపదికాత్స్వాదయో భవన్తీతి సామాన్యసూత్రేణావ్యయేభ్యః సప్తాపి విభక్తయః సిధ్యన్తి। కేవలం సామాన్యాపేక్షప్రత్యయనియమపక్షేఽవ్యయాద్విభక్తిర్న ప్రాప్నోతీతి అవ్యయాదాప్సుప ఇతి జ్ఞాపకాత్సా సాధ్యా। యద్యపి సుపాం సంఖ్యాకర్మోభయార్థకత్వేన కర్మణ్యేవ నాన్యత్ర, ప్రాతిపదికార్థ ఏవ నాన్యత్రేతి వక్తుమశక్యం తథాపి కర్మణ్యేవ, న తు తదభావే, ప్రాతిపదికార్థ ఏవ, న తు తదభావే, ఇత్యాకారో వక్తుం శక్యః। తదభావే, ఇత్యస్య కర్మత్వాభావసమానాధికరణార్థన్తరే కరణాదౌ, ప్రాతిపదికార్థాభావసమానాధికరణార్థాన్తరే కర్త్రాదావిత్యర్థః। న చ ప్రాతిపదికార్థాభావసమానాధికరణార్థాన్తరస్యాప్రసిద్ధ్యా నియమవ్యావర్త్యాప్రసిద్ధిరితి వాచ్యమ్। ప్రాతిపదికార్థ ఏవ ప్రథమా, న తు నిరర్థకే, ఇతి తద్వ్యావృత్తేరేవ ఫలత్వాత్। న చ నిరర్థకాప్రసిద్ధః। చవైతుహీత్యాదిపాదపూరణార్థకానామనర్థకనిపాతానాం చ సత్త్వాత్। తేషాం స్వార్థద్రవ్య(ప్రవృత్తినిమిత్త-తదశ్రయ)రూపప్రాతిపదికార్థాభావవత్త్వాత్। న చానర్థకే విభక్తివ్యావృత్తిరిష్టైవేతి వాచ్యమ్। ధార్మికోఽసి వై త్వా సుఖం ప్రాప్నోతీత్యత్ర `సపూర్వాయాః ప్రథమాయా విభాషా' ఇతి త్వాదేశప్రవృత్తేరేవ ఫలత్వాదనర్థకే విభక్తివ్యావృత్తేరనిష్టత్వాత్। `అవ్యయాదాప్సుప' ఇతి జ్ఞాపకసత్త్వే తు అనర్థకనిపాతేభ్యః ప్రథమాయా అప్రాప్తిరూపో దోషో న భవతి। ఏవం చ ప్రకృతశ్లోకవార్తికాత్తత్స్థభాష్యాత్కమాదేర్వర్మిణో వాచ్యతా, తథా కర్మాద్యర్థనియమశ్చ లభ్యతే। తథా చ ద్వితీయాయా విషయత్వాద్యర్థే లక్షణాఙ్గీకరణం నైయాయికానాముక్తభాష్యవార్తికవిరుద్ధత్వాదయుక్తమిత్యాశయేనాఽఽహ-ఉభయథాఽపి శిద్ధనియమవిరుద్ధమితి। తత్ర కర్మణ్యేవ ద్వితీయేత్యాదిప్రత్యయనియమవిరోధో ద్వితీయాయా విషయతా లక్షణాఙ్గీకారే స్పష్ట ఏవ। విషయతాయాః శేషత్వాచ్ఛేషే షష్ఠ్యేవేతి నియమవిరోధోఽర్థనియమపక్షేఽపీతి జ్ఞేయమ్। తథా చ నియమవిరుద్ధలక్షణాదికమసాధువప్రయోజకమితి కృత్వా విషయతాయాం నిరుక్తకర్మత్వాత్మకత్వాభావాత్తత్ర ద్వితీయాయాః శాస్త్రేణావిధానాత్। విషయతాతాత్పర్యేణ ద్వితీయోచ్చారణస్యానృతవదనత్వాద్యాజ్ఞేకర్మణి నానృతం వదేదితి నిషేధః ప్రవర్తత ఏవ। ఏవం చ స్వానుభవబలేన లక్షణాఙ్గీకరణమపి విభక్తిప్రవృత్తౌ కారణం న భవతీత్యత ఆహ-అత ఏవేతి। విభక్తిప్రవృత్తౌ లక్షణాయా నిమిత్తత్వాభావాదేవేత్యర్థః। వ్యవహార ఇతి। విభక్తౌ లక్షణా న కర్తవ్యేతి ప్రాచీననైయాయికానాం వ్యవహార ఇత్యర్థః। తాదృశవ్యవహారేఽయమేవాభిసంధిః-యత్-లాక్షణికేఽర్థే శాస్త్రేణ తత్తదర్థే విహితా విభక్తిర్న ప్రవర్తత ఇతి। తథా చ నైయాయికనవ్యానాం న కేవలం వ్యాకరణవిరోధోఽపి త

స్వీయవృద్ధప్రాచీననైయాయికసిద్ధాన్తవిరోధోఽపీతి నవ్యనైయాయికోక్తిరుపేక్ష్యైవేతి భావః। దిగితి। దివగర్థస్తు-విషయత్వాపత్త్యనుకూలవ్యాపారస్య ఘటం జానాతీత్యాదౌ జ్ఞాధాత్వర్థతయా ముఖ్యకర్మతయైవోక్తప్రయోగోపపత్తిసంభవేన స్వేచ్ఛయా లక్షణాభ్యుపగమే విభక్త్యర్థనిర్దేశస్య నైష్ఫల్యాపత్త్యాఽత్యన్తాయుక్తం తత్ర లక్షణాఙ్గీకరణమితి।। 24 ।।

ఇతి వైయాకరణభూషణసారవ్యాఖ్యాయాం శాంకర్యాం సుబర్థనిర్ణయనిరూపణమ్। రఙ్గభట్టతనూజేన శంకరేణ వినిర్మితే।

వ్యాఖ్యానే భౌషణే పూర్ణః సుబర్థానాం వినిర్ణయః।। 3 ।।

.

॥ అథ నామార్థనిర్ణయః ॥

సకలనామమూలభూధాత్వర్థాంస్తత్ప్రకృతికతిఙర్థాస్తత్ప్రసఙ్గేన సుబర్థాంశ్చ నిరూప్యావసరసంగత్యా నామార్థాన్నిరూపయతీత్యాహ--నామార్థానితి। ప్రాతిపదికార్థానిత్యర్థః। నామార్థాశ్చ--ఏకం ద్వికం త్రికమితి। ఏకాది శబ్దానాం సాధారణతయాఽనభమతార్థపరత్వశఙ్కానివృత్తయే ప్రకృతే వివక్షితానర్థానాహ-ఏకం జాతిరిత్యాదినా। జాతిపదేనాత్ర తత్తత్పదార్థగతాసాధారణో ధర్మో వివక్షతః, న తు నిత్యత్వే సతి ఏకత్వే చ సత్యనేకసమవేతత్వరూపా జాతిః అసాధారణత్వం చ తత్పదార్థేతరావృత్తిత్వే సతి తత్పదార్థవృత్తిత్వమ్। తేనాఽఽకాశత్వాభావత్వాదీనామనేకసమవేతత్వరూపజాతిత్వాభావేఽపి నావ్యాప్తిః। తత్తత్పదార్థగతాసాధారణధర్మస్యైవ శాస్త్రే స్వార్థశబ్దేన వ్యవహారః। అయమేవ చ ప్రవృత్తినిమిత్తమిత్యుచ్యతే। జాతేః శబ్దశక్యత్వే ప్రమాణం తు `సవర్ణేఽణ్గ్రహణమపరిభాష్యమాకృతిగ్రహణాత్సిద్ధమ్' ఇతి జాత్యాఖ్యాయామితి సూత్రస్థం వార్తికం, `ఆకృతిం వాజప్యాయనః' ఇతి సరూపసూత్రస్థం భాష్యం చ బోద్యమ్। అయం చ జాతిశక్తివాదో మీమాంసకాభిమమేతః తే హి-శబ్దానాం జాతౌ శక్తిర్లాఘవాత్। జాతేరేకత్వేనైకవిషయిణ్యాః శక్తేరప్యేకత్వేన లాఘవాదితి భావః। నను శక్తిగ్రాహకశిరోమణినా వ్యవహారేణ వ్యక్తావేవశబ్దానాం శక్త్యవధారణాత్కథం జాతౌ శక్తిసిద్ధిరితి శఙ్కాయాం--వ్యక్తీనామానన్త్యేన తత్ర శక్తౌ గౌరవాత్। భూతభవిష్యద్వర్తమానానాం గోవ్యక్తీనామనన్తత్వాదేకదోషస్థిత్యసంభవేన తావతీషు శక్తిగ్రహాసంభవాత్తత్తదాశ్రయభేదేన నానాశక్తికల్పనే గౌరవాత్। నను శక్తిగౌరవపరిహారాయైకస్యామేవ వ్యక్తౌ శక్తిః కల్ప్యతామితి చేన్న ।। వ్యక్త్యన్తరే శక్త్యభావేన తద్బోధో న స్యాత్। అతో జాతావేవ శక్తిర్నిర్ధార్యతే। నన్వేవం గామానయ వ్రీహీనవహన్తీత్యాదౌ కథమన్వయః? జాతావాచనయనావహననయోరసంభవాదితి చేత్-తత్ర స్వాశ్రయలక్షకత్వేనాన్వయనిర్వాహః। ఏవం చ సర్వత్ర లక్షణయైవ స్వాశ్రయత్వసంబన్ధేన

వ్యక్తిభానసంభవే తత్ర శక్తికల్పనం నిష్ఫలమేవేతి ప్రాహుః। ఏతన్మతానుసారేణ జాతేః శక్యత్వే యుక్తిం ప్రదర్శయతి-లాఘవేనేతి। జాతేరేకత్వేనకవిషయకశక్తేరప్యేకత్వసంభవేన లాఘవాత్తస్యా ఏవ వాచ్యత్వస్యోచితత్వాదిత్యర్థః। గౌరవాదితి। శక్తిగ్రాహకేషు ముఖ్యస్య నయనానయనాదివ్యవహారస్య వ్యక్తావేవాఽఽఞ్జస్యేన సంభవాద్ వ్యక్తావేవ శబ్దశక్తేరుచితత్వేఽపి వ్యక్తీనామనన్తత్వాత్సర్వాసామేకదోపస్థిత్యసంభవేన సకలవ్యక్తిషు శక్తిగ్రహోపదేశాసంభవాదేకస్యాం వ్యక్తౌ శక్తిగ్రహే, శక్యవిషయస్య వ్యక్త్యన్తరస్య శాబ్దబోధే భానానాపత్త్యా ప్రతివ్యక్తి శక్తికల్పనే శక్తీనామప్యనన్తత్వేన గౌరవాన్న వ్యక్తౌ శబ్దశక్తిః కల్పయితుం యుజ్యత ఇతి భావః। నను జాతిశక్తివాదే జాతేర్వాచ్యత్వేన తాదృశజాతిగతగోత్వత్వాదిధర్మే శక్యతావచ్ఛేదకత్వం స్వీకార్యం, తతశ్చ తస్య(గోత్వత్వరూపశక్యతావచ్ఛేదకస్య)సమవాయసంబన్ధేన గవేతరావృత్తిత్వే సతి సకలగోవృత్తిత్వరూపస్య శక్యత్వమావశ్యకం, శక్యతావచ్ఛేదకత్వస్య శక్త్యైకదేశే ప్రకారత్వరూపత్వాదితి విపరీతం గౌరవమితి చేన్న। అలక్ష్యస్యాపి లక్ష్యతావచ్ఛేదకత్వవదశక్యస్యాపి శక్యతావచ్ఛేదకత్వసంభవాచ్ఛక్యతావచ్ఛేదకస్య శక్యత్వావస్యకత్వే మానాభావాత్। అపరే తు యథా వ్యక్తిశక్తిమతే గోత్వాద్యంశే శక్తిః, శక్యతావచ్ఛేదకతా వా నిరవచ్ఛిన్న(విశేషణీభూతధర్మాన్తరాఘటితా) తథా జాతిశక్తిమతేఽపి సా శక్తిర్నిరవచ్ఛిన్నా, నామవిశేషణీభూతధర్మాన్తరాఘటితేతి ప్రాహుః। యథాఽయం ఘట ఇత్యాదౌ ఘటజ్ఞానస్య ఘటత్వప్రకారకత్వేన సావచ్ఛిన్నత్వేఽ(విశేషణీభూతఘటత్వరూపధర్మాన్తరఘటితత్వేఽ)పి ఘటత్వజ్ఞానస్య ఘటత్వత్వరూపవిశేషణీబూతధర్మాన్తరాఘటితత్వేన నిరవచ్ఛిన్నత్వం తద్వద్గోత్వరూపజాతిజ్ఞానస్య గోత్వత్వరూపధర్మాన్తరాఘటితత్వేన నిరవచ్ఛిన్నత్వాన్న గౌరవమితి భావః। నను వ్యక్తీనామానన్త్యేఽపి ప్రత్యేకం వ్యక్తేరేకత్వాదేకైవ శక్తిః। తథా చ జాతిశక్తివ్యక్తిశక్తిపక్షయోరవిశేషాజ్జాతిశక్తివాద ఏవ కథం పక్షపాత ఇతి చేత్। ఏకవ్యక్తిశక్తిపక్షే సకలవ్యక్తీనాం తాదృశశక్తౌ సంగ్రహో న భవతీతి। నను జాతిశక్తిపక్షేఽపి శక్త్యా జాతేరూపస్థితావపి వ్యక్తౌ శక్త్యభావేనైకస్యా అపి వ్యాక్తేరనుపస్థానాత్కథం సకలవ్యక్తిసంగ్రహః। న చ తత్పక్షే మాఽస్త్వేవ వ్యక్త్యుపస్థితిరితి వాచ్యమ్। ఆనయనాదికార్యాన్వయాయ వ్యక్త్యుపస్థితేరావశ్యకత్వాదితి చేత్సత్యమ్। లక్షణయా సకలవ్యక్తిసంగ్రహసంభవాత్। తథా చ జాతిశక్తివాదిభిస్తు ఏకవ్యక్తిశక్తికల్పనేన వ్యక్త్యన్తరే లక్షణయైవ సకలవ్యక్తిసంగ్రహః క్రియత ఇతి జాతిశక్తివ్యక్తిశక్తిపక్షయోరుభయోరపి సమానమేవ వృత్తినానాత్వకల్పనమ్। ఏవం చ జాతిశక్తివాదేఽపి లాఘవాభావ ఇత్యాశయేనాఽఽహ-న చ వ్యక్తీనామపీతి। వినిగమనావిరహ ఇతి। అన్యతరకోటినిశ్చాయకయుక్తిశూన్యత్వమిత్యర్థః। జాతిశక్తిపక్షపాతినీం లాఘవరూపం యుక్తిం ప్రతిపాదయన్నాదౌ వ్యక్తిశక్తిపక్షే గౌరవం ప్రదర్శయతి-ఏవం హీత్యాదినా। వ్యక్త్యన్తరే లక్షణాయామితి। స్వీక్రియమాణాయామితి శేషః। తాదృశలక్షణాస్వీకారశ్చ వ్యక్త్యన్తరబోధాన్యథానుపపత్త్యాఽఽవశ్యకః। స్వసమవేతేతి। స్వస్మిన్సమవేతా యా జాతిస్తదాశ్రయత్వమిత్యర్థః। అత్ర స్వశబ్దేన శక్త్యాశ్రయత్వేనాభిమతా పీతగోవ్యక్తిః,

తత్సమవేతా-తస్యాం సమవాయసంబన్ధేన విద్యమానా గోత్వజాతిః, తదాశ్రయత్వం శ్వేతగవ్యపీతి లక్షణసమన్వయః। జాతిశక్తిపక్షేఽపి వ్యక్తౌ లక్షణాఙ్గీకారస్తు ఆనయనాదికార్యాన్వయాన్యథానుపపత్త్యాఽవశ్యకస్తదాహ-జాత్యా త్వితి। ఆశ్రయత్వమితి। స్వాశ్రయత్వమిత్యర్థః స్వం గోత్వం తదాశ్రయత్వం సకలగోవ్యక్తిష్వితి లక్షణసమన్వయః। తతశ్చ జాతిపక్షే జాతౌ శక్తిర్వ్యక్తౌ లక్షణా, వ్యక్తిపక్షే తు వ్యక్తౌ శక్తిర్వ్యక్త్యన్తరే లక్షణేతి ఉభయోరపి పక్షయోః సకలవ్యక్తిసంగ్రహోపపత్త్యై శక్తిసహకృతలక్షణావృత్త్యఙ్గీకారస్యాఽఽవశ్యకత్వేఽపి జాతిశక్తిపక్షే సంనికృష్టా లక్షణా, వ్యక్తిశక్తిపక్షే విప్రకృష్టా లక్షణేతి జాతిపక్షే లాఘవం, వ్యక్తిపక్షే చ గౌరవమస్త్యేవ। తథా హి-లక్షణా హి స్వశక్యసంబన్ధః। స్వం-గోశబ్దః, స్వశక్య-గౌత్వజాతిః, తత్సంబన్ధః సాక్షాత్సకలగోవ్యక్తిషష్వితి శక్యసంబన్ధం సంనికృషఅయతే జాతిశక్తిపక్షే। వ్యక్తిశక్తిపక్షే తు-స్వం గోశబ్దః, స్వశక్యం-పీతగోవ్యక్తిః, తత్సంబన్ధో వ్యక్త్యన్తరే సాక్షాన్నాస్తీతి కృత్వా తత్సమవేతగోత్వద్వారా ప్యక్త్యన్తరసంబన్ధో వాచ్యో భవతి। తథా చ స్వశక్యం-పీతగోవ్యక్తిః, తత్సమవేతం-తత్ర సమవాయసంబన్ధేన విద్యమానం గోత్వం, తత్సంబన్ధః శ్వేతాదిసకలగోవ్యక్త్యన్తరేష్వితి వ్యక్తేర్వ్యక్త్యన్తరసంబన్ధో విప్రకృష్యత ఇతి కృత్వా శక్యసంబన్ధవిప్రకర్షరూపం గౌరవం వ్యక్తిశక్తివాదే, జాతిశక్తివాదే తు తన్నేతి శక్యసంనికర్షలక్షణం లాఘవమితి భావః। తథా చోక్తలాఘవం వినిగమకామితి న వినిగమనావిరహ ఇత్యాశయః। నను గోత్వాదితత్తజ్జాత్యనుగతీకృతాసు సకలవ్యక్తిషు శక్త్యభ్యుపగమాన్న వ్యక్త్యానన్త్యప్రయుక్తశక్త్యానన్త్యగౌరవమిత్యాశయవానాహ-కిం చైవ విశిష్టవాచ్యత్వేతి। ఏవం-విశిష్టశక్తిస్వీకారే। నాగృహీతేతి। నాగృహీతవిశేషణా బుద్ధిర్విశేష్యమవగాహత ఇతి హి న్యాయశరీరమ్। విశిష్టబుద్ధిం ప్రతివిశేషణజ్ఞానస్య కారణత్వాదగృహీతవిశేషణా ఏతాదృశీ బుద్ధిర్న విశేషణవిశిష్టవిశేష్యవిషయిణీ భవతి। నాగృహీతేతి నఞ్ద్వయోపాదానేనాఽఽదౌ విశేషణవిషయకజ్ఞానస్యాఽఽవశ్యకత్వం సూచితమ్। తథా చ విశేష్యజ్ఞానాత్పూర్వం విశేషణజ్ఞానమవశ్యమపేక్షితమ్। జాతే చ విశేషణజ్ఞానే తావత్తైవ క్షీణా సతీ శక్తిర్విశేష్యం న ప్రాప్నోతి। తదుక్తమ్-`విశేష్యం నాభిధా గచ్ఛేత్క్షీణశక్తిర్విశేషణే' ఇతి। ఏవం చ విశిష్టశక్తివాదో గౌరవగ్రస్తత్వాజ్జచాతిశక్తిపక్ష ఏవ పర్యవసన్న ఇతి లాఘవాదుపజీవ్యత్వాచ్చ జాతిరేవ వాచ్యేతి యుక్తమితి భావః। నన్వేవం జాతేరేవ వాచ్యత్వాభ్యుపగమే తతో వ్యక్తిబోధో న స్యాత్। న చాఽఽక్షేపాత్ పీనో దేవదత్త ఇత్యత్ర రాత్రిభోజనవదితి వాచ్యమ్। వృత్త్యనుపస్థితతయా గాం దద్యాదిత్యాదౌ వ్యక్తౌ కర్మత్వాద్యన్వయానుపపత్తేః। ప్రత్యయానాం ప్రకృత్యర్థాన్వితస్వార్థబోధకత్వమితి వ్యుత్పత్తేః। పదార్థాన్తరాన్వయశ్చ వ్యక్తౌ న స్యాత్। వృత్తిగ్రహవిశేష్య ఏవ తదన్వయాత్। అన్యథా ఘటమానయేతి వాక్యశ్రవణాత్సమవాయేనోపస్తితాకాశేఽపి ఆనయనాద్యన్వయాపత్తేః। అత ఆహ-వ్యక్తిబోధస్త్వితి। లక్షణయేతి। స్వాశ్రయత్వసంబన్ధేన లక్షణయా వయక్తిబోధః సులభః। తథా చ వృత్త్యుపస్థితత్వాద్వ్యక్తౌ విభక్త్యర్థాద్యన్వయః సంభవత్యేవేత్యర్థః। నను లక్షణాయాః శక్యాన్వయాద్యనుపపత్తిప్రతిసంధానసాపేక్షత్వాద్

గోత్వమస్తీత్యర్థేఽన్వయాద్యనుపపత్తిప్రతిసంధానాభావేన గౌరస్తీతి ప్రయోగే గోత్వవిశిష్టగోవ్యక్తిబోధానాపత్తిరితి చేత్-లక్షణయేత్యస్య నిరూఢలక్షణయేత్యర్థః। నిరూఢలక్షణాయాః శక్త్యనతిరిక్తా్వత్తత్ర నాన్వయాద్యనుపపత్తిప్రతిసంధానాపేక్షేతి భావః। ఏతదాశయేనైవాఽఽహ-ఇతి దిగితి। జాతిశక్తిమతే దూషణముద్భావయన్ వ్యక్తిశక్తిమతే సాధకం వదంశ్చైకశబ్దస్య వ్యక్తిపరత్వం వ్యాచష్టే-యద్వేతి। కేవలవ్యక్తిరేవేతి। ఏవకారేణ జాతేర్వ్యావృత్తిః। కేవలశబ్దేనైవ జాతివ్యవృత్తిసిద్ధావేవకారః స్పష్టార్థః। ఏకశబ్దస్య కేవలవ్యక్తిపరత్వే హేతుమాహ-కేవలవ్యక్తిపక్ష ఇత్యాదినా। జాతివిశిష్టవ్యక్తేః పదార్థత్వమితి మతే తు తజ్జాతిప్రకారకతదాశ్రయవిశేష్యకశాబ్దబోధే జననీయే, తజ్జాత్యవచ్ఛిన్నవిశేష్యతాకశక్తిగ్రహస్య కారణత్వాత్ `అస్య చ్వౌ' `ఏరచ్' ఇత్యాదావకారేకారాదిభిరత్వాదితత్తజ్జాత్యాశ్రయాష్టాదశాకారాదివ్యక్తిగ్రహణసంభవేనాణుది త్సూత్రేఽణ్గ్రహణమం వ్యర్థం స్యాత్, కేవలజాతిశక్తిమతేఽపి తద్వైయర్థ్యం స్పష్టమేవ। కింతు కేవలవ్యక్తిశక్తిపక్షేఽష్టాదశసంఖ్యాకాకారాదివ్యక్తిగ్రహణసిద్ధ్యర్థ్తె తదావశ్యకమిత్యణ్పదోపాదానేన పాణినినా మనసి కేవలవ్యక్తిశక్తిపక్ష ఏవానుసంహిత ఇత్యనుమీయత ఇతి భావః। తథా చ కేవలవ్యక్తిశక్తిపక్షోఽపి శాస్త్రశాస్త్రకారసంమత ఇత్యాశయః। తథా కేవలజాతిశక్తిపక్షే జాతివిశిష్టవ్యక్తిశక్తిపక్షే చ తజ్జాత్యనుగతీకృతానేకవ్యక్తీనామేకేనాపి శబ్దేనాభిధానసంభవాదేకశేషసూత్రం నాఽఽరమ్భణీయమ్। కేవలవ్యక్తిశక్తిపక్షే త్వేకేన శబ్దేనైకస్యా ఏవ వ్యక్తేరభిధానాద్ ద్వ్యాదివ్యక్తిబోదార్థం ద్వ్యాదిశబ్దోపాదానస్యాఽఽవశ్యకత్వేన తత్రేతరనివృత్తిపూర్వకైకస్యావస్థానార్థం తద రమ్భణీయమ్। ఏకశేషసూత్రారమ్భేణ చ పాణినిమునినా కేవలవ్యక్తిశక్తిపక్షో మనసి ధృత ఇత్యవగమ్యతే। తథా చ కేవలవ్యక్తిశక్తిపక్షః సరూపసూత్రస్యాపి సంమత ఇత్యర్థః। `అణ్గ్రహణస్య' ఇత్యస్య `ఆరమ్భేణ' ఇత్యత్రాన్వయః ఏకశేషస్య చేతి। సరూపాణామితిసూత్రస్య చాఽఽరమ్భేణేత్యర్థః। తస్యాపీతి। కేవలవ్యక్తిశక్తిపక్షస్యాపీత్యర్థః। శాస్త్రసిద్ధత్వాదితి। శాస్త్రానుగృహీతత్వాదిత్యర్థః। ఏవం కేవలవ్యక్తిశక్తిపక్షే శాస్త్రం ప్రమాణముక్త్వా తత్ర యుక్తిమపి ప్రమాణయన్నాహ-యుక్తం చైతదితి। యుక్తిసహమప్యేతదిత్యర్థః యుక్తిమేవ ప్రదర్శయతి-వ్యవహారేణేతి। ఘటమానయేతి ప్రయోజకవాక్యశ్రవణాన్తరం ప్రయోజ్యచైత్రకర్తృకఘటానయనాదిరూపవ్యవహారేమ వ్యక్తావేవ శక్తిగ్రహస్య నిశ్చయాదిత్యర్థః। నను వ్యక్తీనామానన్త్యాచ్ఛక్త్యానన్త్యం ప్రాప్నోతి। కుత్రచిదేవ వ్యక్తౌ శక్తిరితి నోక్తదోష ఇతి చేత్-శక్యవిషయవ్యక్త్యన్తరస్యాపి శాబ్దబోధే భానాభ్యుపగమే గోపదాదశ్వస్యాపి భానాపత్తిః। తద్విషయకశాబ్దబోధే తద్విషయకశక్తిగ్రహస్య కారణత్వమిత్యేవం శాబ్దబోధహేతోః కార్యకారణభావస్య భఙ్గాపత్తిశ్చేత్యాశఙ్కామపాకుర్వన్నాహ-సబన్ధితావచ్ఛేదకస్యేతి। సంబన్ధీ-సంబన్ధాశ్రయః, సంబన్ధశ్చ-శక్తిః। శక్త్యాశ్రయ ఇత్యర్థః। స ఏవ శక్య ఇత్యుచ్యతే। తస్మిఞ్ఛక్యతా, తదవచ్ఛేదకస్య శక్యతావచ్ఛేదకస్యేతి యావత్। జాతేః-జాతిరూపస్య తస్యేతి యోజనా। ఏవం చ శక్యతావచ్ఛేదకస్యైవ విశేష్యతయా వివక్షణాన్నపుంసకనిర్దేశః। శక్యతావచ్ఛేదకస్యేత్యస్య విశేషణతయా వివక్షణే తు విశేషణస్య విశేష్యలిఙ్గగ్రాహితయా శక్యతావచ్ఛేదకాయాః, ఇతి

వక్తవ్యం స్యాదితి భావః। జాతేరైక్యాదితి। జాత్యనుగతీకృతాసు వ్యక్తిషు ఏకధర్మావచ్ఛిన్నాయా ఏకస్యా ఏవ శక్తేః సత్త్వాన్న గౌరవమ్। శక్యతావచ్ఛేదకస్యైక్యాచ్ఛక్తేరైక్యమితి తత్త్వమ్। శఙ్కతే-న చైవమితి। ఏవం-ఘటత్వాదేః శక్యతావచ్ఛేదకత్వే। శక్యతావచ్ఛేదకత్వాదితి। శక్యత్వే సతి శక్త్యైకదేశనిష్ఠవిశేష్యతావచ్ఛేదకత్వరూపత్వాచ్ఛక్యతావచ్ఛేదకత్వస్య ఘటత్వాదేరపి వాచ్యత్వమావశ్యకమితి భావః। తదేవ వాచ్యమితి। తథా చ కేవలవ్యక్తివాచ్యతాపక్షోఽత్యన్తాసంభవగ్రస్త ఇతి తాత్పర్యమ్। అకారణత్వేఽపీతి। అన్వయవ్యతిరేకాదినా ఘటం ప్రతి దణ్డస్య కారణత్వే గృహీతే, దణ్డత్వస్యాన్యథాసిద్ధత్వేనా, కారణత్వేఽపి కారణతావచ్ఛేదకత్వాఙ్గీకారవత్, తీరత్వస్య ప్రవాహసంబన్ధితయాఽలక్ష్యత్వేఽపి లక్ష్యతావచ్ఛేదకత్వస్వీకారవచ్చాశక్యస్యాపి ఘటత్వాదేస్తాదృశశక్యతావచ్ఛేదకత్వస్వీకారే బాధకాభావాత్, శక్యత్వే సతి శక్త్యైకదేశార్థనిష్ఠవిశేష్యతానిరూపితవిశేషణతాపన్నస్య శక్యతావచ్ఛేదకత్వమితి నియమాఙ్గీకారే మానాభావ ఇతి భావః। ఉక్తేఽర్థేఽరుణాధికరణస్థభట్టోక్తిం సాధకతయోపన్యస్యతి-ఉక్తం చేతి। ఆనన్త్యేఽపీతి। భావానాం-వాచ్యత్వేనాభిమతానాం ఘటాదివ్యక్తీనామ్ నానాత్వాదపరిచ్ఛేద్యత్వేఽపి, ఏకం-అనుగతజాత్యాదిధర్మం, ఉపలక్షణం-అశక్యా త్వేఽపి శక్యవ్యావర్తకం, కృత్వా-అఙ్గీకృత్య, శక్యతావచ్ఛేదకతయా స్వీకృత్యోంయావత్, శబ్ద-గవాద్యత్మకః సుకరసంబన్ధః-సుగ్రాహ్యగవాదినిష్ఠవాచ్యతాసంబన్ధః న చ శక్తిగ్రహవిషయవ్యక్తిం న బోధయిష్యతీతి కారికార్థః। ఉపలక్షణస్య జాత్యాదేః స్వభావోఽయం యత్స్వాశ్రయాణాం సర్వేషాం శక్తిగ్రహవిషయత్వం సంపాద్య స్వయం శక్తిగ్రహవిషయో బోధావిషయశ్చ। గోత్వాదిసామాన్యలక్షణయా సర్వాస్వేవ వ్యక్తిషు శక్త్యవధారణాదితి భావః। నను జాతిశక్తివాదేఽపి దానాద్యన్వయార్థం వ్యక్తిబోధ ఆవశ్యకః, వ్యక్తిశక్తివాదేఽపి శక్యతావచ్ఛేదకత్వార్థముపలక్షణతయా జాతేరాశ్రయణం చాఽఽవశ్యకమితి కృత్వా నిరుక్తపక్షద్వయాపేక్షయా విశిష్టశక్తివాద ఏవ యుక్త ఇత్యాహవస్తుతస్త్వితి। న హ్యాకృతిపదార్థకస్యేతి। ఆకృతిః పదార్థో యస్యేతి బహువ్రీహిః। ఇతి భాష్యాదితి। సరూపసూత్రస్థమిదం భాష్యమ్। విశిష్టం వాచ్యమితి। జాతివిశిష్టం గవాదికం గవాదిశబ్దవాచ్యమిత్యర్థః। పరే తు న హ్యాకృతిపదార్థకస్య ద్రవ్యం న పదార్థః, ద్రవ్యపదార్థకస్య వాఽఽకృతిర్న పదార్థః, ఉభయోరుభయం పదార్థః, కస్యచిత్కించిత్ప్రధానభూతం కించిద్గుణభూతం, ఇత్యాదిభాష్యే ద్రవ్యపదార్థవాదే ఆకృతేర్విశేషణత్వోక్త్యా తజ్జాత్యనుగతీకృతానేకవ్యక్తిబోధస్యైకశబ్దేనైవ సంభవాత్తత్పక్షేఽప్యేకశేషో నాఽఽరమ్భణీయ ఇతి సూచితమ్। జాతివాదే వ్యక్తేర్వ్యక్తివాదే జాతేః శక్యతావచ్ఛేదకత్వమితి చ సూచితమ్। ఇతి ప్రాహుః। పరం తు జాతివిశిష్టా గవాదివ్యక్తిరేవ వాచ్యా, నతు గోవిశిష్టా జాతిః। గవాదిపదాద్గోవిశిష్టగోత్వజాతిబోధస్యాననుభవేన నిరుక్తపక్షాసంభవాత్। నను విశిష్టస్య పదార్థత్వపక్షే ఏకమితి విరుద్ధం స్యాదత ఆహ-ఏకమిత్యస్య చేతి। చస్త్వర్థే। ఏకమిత్యస్య త్విత్యర్థః అయమితి। వక్ష్యమాణ ఇత్యర్థః। శక్తిజ్ఞానే చేతి। అయం భావః-తద్విషయకశబ్దబోధే తద్విషయకశక్తిగ్రహః కారణమ్। యథా ఘటవిషయకశాబ్దబోధే ఘటవిషయకశక్తిగ్రహే సతి

జాయతే ఇత్యనుభవసాక్షికమ్। ఘటపదం ఘటత్వవదర్థస్య బోధకమిత్యేవం శక్తిజ్ఞానే సత్యేవ ఘటమానయేతి వాక్యే ఘటపదాద్ఘటవిషయకబోధో భవతీతి యావత్। శక్తిజ్ఞానం కారణం, వ్యక్తిబోధశ్చ కార్యమ్। తత్ర శక్తిజ్ఞానం యద్ధర్మవిశిష్టం సద్ బోధకారణం స ధర్మః కారణతావచ్ఛేదకః। ఘటత్వవిశిష్టబోధే చ ఘటత్వవిషయకమేవ శక్తిజ్ఞానం కారణం భవతీతి తాదృశకారణతావచ్ఛేదకం ఘటత్వాదిజాతిరిత్యర్థః। శక్తివిషయః-శబ్దః, అర్థః, బోధశ్చ బోధనిష్ఠజన్యతానిరూపితజనకతారూపశక్తివిషయః శబ్దో, వాచకః, పదజన్యబోధవిషయత్వేన శక్తివిషయోఽర్థః, స తూ వాచ్య ఇత్యర్థః। తథా చ శక్తిజ్ఞాననిష్ఠా యా బోధకారణతా తద్విషయే, విషయతాసంబన్ధేన పదజన్యబోధే యో విషయః-గవాదిః, తన్నిష్ఠవిషయతావచ్ఛేదికా గోత్వాదిర్జాతిరేవ, సా చైకైవేత్యర్థః। విషయతాసంబన్ధేన బోధ్యత్వరూపశక్తివిషయో యా గవాదివ్యక్తిః, తన్నిష్ఠవిషయతాయా అవచ్ఛేదికా గోత్వాదిజాతిః, సా చైకైవేత్యాశయేన ఏకం నామార్థ ఇతి యోజ్యమ్। ఏకమిత్యస్య ఏకం సామాన్యమేవాన్తర్భావ్య కార్యకారణభావో గ్రాహ్య ఇత్యభిప్రాయః। ఏకం సామాన్యమేవ తాదృశకారణతావచ్ఛేదకమితి భావః। తథా చ ఇయం గౌరిత్యేతాదృశబోధే గోత్వాదిజాతిశక్తిజ్ఞానత్వేన కారణతా, లాఘవాత్। నతు గోత్వాదిజాతివిశిష్టవ్యక్తివిషయకశక్తిజ్ఞానత్వేన, గౌరవాదితి బావః। ఏవం చ శక్తిజ్ఞాననిష్ఠబోదకారణతాయా అవచ్ఛేదకం-తాదృశకారణతానిరూపకం గోత్వాదిసామాన్యమేవేతి। తత్త్వమ్। అస్మాత్పదాదయమర్థో బోద్ధవ్య ఇత్యేవం పదివిశేషణకార్థవిశేష్యకః, ఇదం పదమముమర్థం బోధయత్విత్యేవమర్థవిశేషణకపదవిశేష్యకో నా శక్తిగ్రహో గోత్వాదిజాత్యవిచ్ఛిన్నగవాదివ్యక్తావేవేతి। తజ్జాత్యనుగతీకృతసకలవ్యక్తిభానం శక్తిగ్రహసమయే జాయతే। అత ఏవ శాబ్దబోధసమయేఽపి తజ్జాత్యనుగతీకృతసకలవ్యక్తిభానం భవతి। కార్యకారణభావస్తూక్తరీత్యా బోధ్యః। నను గౌర్గోపదశక్య ఇత్యేవం శక్తిజ్ఞానాద్ గోత్వప్రకారకగోవ్యక్తివిశేష్యకబోధస్యేవ గోత్వత్వప్రకారకగోత్వవిశేష్యకబోధాపత్తిరిత్యత ఆహ--యథా చేతి। ఘటత్వవిశిష్టఘటబోధే జననీయే ఘటత్వాంశే ఘటత్వత్వాద్యప్రకారకస్య(ఘటత్వత్వాదిప్రకారశూన్యస్య)ఘటత్వమాత్రవిషయకశక్తిజ్ఞానస్య కారణతేత్యేవం కార్యకారణభావ ఇత్యాది భూషణే సంగృహీతమితి తత ఏవావగన్తవ్యమ్। తదేతదభిప్రేత్యోతి। వస్తుతస్త్విత్యాదినోక్తం విశిష్టస్య వాచ్యత్వమఙ్గీకృత్యేత్యర్థః। ద్వికమితీతి। ద్వయోః సమూహః, `సంఖ్యాయాః సంజ్ఞాసంఘ' ఇతి సూత్రేణ కన్। జాతివ్యక్తీ ఇతి। పరస్పరం విశేషణవిశేష్యభావమాపన్నే, జాతివిశిష్టా వ్యక్తిర్వ్యక్తివిశిష్టా వా జాతిర్నామార్థ ఇత్యర్థః। యద్యపి `ఆకృతిపదార్థకస్య ద్రవ్యం న పదార్థః, ద్రవ్యపదార్థకస్య చాఽఽకృతిర్న పదార్థః। ఉభయోరుభయం పదార్థః' ఇతి భాష్యేణ విశకలితయోరేవ జాతివ్యక్త్యోః శబ్దార్థతా లభ్యతే తథాఽపి `కస్యచిత్కించిద్గుణభూతం కించిత్ప్రధానం' ఇత్యుక్తరభాష్యేణ విశిష్ట ఏవ శక్తిర్నిర్ధార్యత ఇతి భావః। పూర్వపక్షాదితి। ఏకం పదార్థ ఇతి పక్షాదిత్యర్థః। పూర్వవదితి। విషయతాసంబన్ధేన ఏకం సామాన్యమేవ శక్తిజ్ఞాననిష్ఠకారణతాయాప్రవచ్ఛేదకమిత్యర్థాఙ్గీకారేణ పరిహర్తవ్యః। అన్యథా ఏకమితి మతే ఏకస్యైవ నామార్థత్వం, ద్వికమితి మతే ద్వయోర్నామార్థత్వమితి విరోధః స్యాదిత్యర్థః।

పూర్వత్ర విశిష్టస్య పదార్థత్వే విరోధః పరిహృతః। ఇహ తు ద్వయోః పదార్థత్వే స పరిహృత ఇతి బోధ్యమ్। నను స్తనకేశవతీ నారీత్యాదిలక్షణలక్షితమవయవసంస్థానవిశేషాత్మకం లౌకికం స్త్రీత్వాదిలిఙ్గమసార్వత్రికత్వాన్నైతచ్ఛాస్త్రప్రక్రియోపయోగి, దారానిత్యాదౌ నత్వాభావప్రసఙ్గాదచేతనే సర్వథా తాదృశలిఙ్గాభావేన ఖట్వాదౌ టాబాభావప్రసఙ్గాచ్చేత్యతో భాష్యరీతిమనుసరన్నాదౌ లిఙ్గమపి నామార్థ ఇత్యాహ-త్రికమితి। త్రయాణాం సమూహస్త్రికం, పూర్వవత్కన్। త్రికశబ్దార్థం స్పష్టయన్నాహ-జాతివ్యక్తీత్యాది। లిఙ్గానాం విత్వాత్తద్విశేషాన్నపుంసకత్వాదీన్ భాష్యమతేన లక్షయతి-సత్త్వరజస్తమ ఇతి। సామ్యావస్థేతి। సత్త్వాదిగుణానాం న్యూనాధికభావరాహిత్యేనావస్థానం తదేవ నపుంసకత్వమిత్యర్థః। ఆధిక్యమితి। సత్త్వాదీనాముపచయ ఇత్యర్థః। తదేవ పుంస్త్వమ్। అపచయ ఇతి। హ్రాసస్తన్న్యూనతేతి యావత్। తద్రూపం స్త్రీత్వమితి భావః। నన్నూపచయాపచయాదేర్విరుద్ధస్యైకత్రార్థే తీరాదౌ సమావేశాయోగాత్తటస్తటీ తటమిత్యాదేరనుపపత్తిః। కించ సర్వవికారాతీతే పరబ్రహ్మణ్యుపచయాద్యసంభవాదాత్మా బ్రహ్మేతి పుంస్త్వనపుంసకత్వయుక్తవ్యవహారానుపపత్తిశ్చేత్యత ఆహ-తత్తచ్ఛబ్దనిష్ఠమితి। జాతిగుణక్రియాసంజ్ఞారూపప్రవృత్తినిమిత్తభేదభిన్నశబ్దనిష్ఠమిత్యర్థః। పుంలిఙ్గః శబ్ద ఇత్యాదిసామానాధికరణ్యేన వ్యవహారాత్ ` ఆజో నాఽస్త్రియాం తస్మాచ్ఛసో నః పుంసి, స్వమోర్నపుంసకాత్, ఇత్యాదిశాస్త్రప్రామాణ్యాచ్చ భాష్యోక్తలిఙ్గస్య శబ్దనిష్ఠత్వం సిధ్యతి। యద్యుపచయాద్యాత్మకలిఙ్గస్యార్థనిష్ఠత్వం స్యాత్తర్హి తటస్తటీ తటమిత్యాదౌ లిఙ్గత్రయనిమిత్తకకార్యాణామసిద్ధిః, పరస్పరవిరుద్ధాయా ఉపచయాద్యవస్థాయా ఏకత్ర శబ్దేఽనవస్థానాత్, ఆత్మా బ్రహ్మేత్యస్యాప్యనుపపత్తిః స్యాదితి భావః। తతచ్ఛబ్దవాచ్యం చేతి। స్వనిష్ఠలిఙ్గస్య స్వవాచ్యత్వమిత్యర్థః। స్వం-కృష్ణః, శ్రీః, జ్ఞానం, ఇత్యాదిః శబ్దః, తన్నిష్ఠలిఙ్గస్య పుంస్త్వాదేః కృష్ణాదిశబ్దవాచ్యత్వమితి సమన్వయః। నను భాష్యోక్తలిఙ్గస్య శబ్దనిష్ఠత్వమితి పక్షేఽప్యేకస్మిఞ్ఛబ్దే పరస్పరవిరుద్ధానేకలిఙ్గసమావేశాసంభవతాదవస్థ్యమత ఆహ-తమేవ విరుద్ధేతి। స్త్రీత్వపుంస్త్వాదిరూపమేవ విరుద్ధం ధర్మమాదాయ శబ్దా భిద్యన్తే। పరస్పరవిరుద్ధస్య స్త్రీత్వపుంస్త్వాదిధర్మస్యైకత్రావస్థానాసంభవేన ధర్మభేదాచ్ఛబ్దభేదో భవతి। యథా హ్రస్వత్వదీర్ఘత్వోదాత్తత్వానుదాత్తత్వాదిభిరకారాదయో వర్ణా భిద్యన్తే తద్వత్సమానుపూర్వీకాస్తటాదిశబ్దా భిన్నా భవన్తి। తథా చ పుంలిఙ్గస్తటశబ్దో భిన్నః స్త్రీలిఙ్గస్తటశబ్దో భిన్న ఇత్యేవం శబ్దభేదాన్నోక్తదూషణావసరః। ఏతచ్చ లిఙ్గం కేషాంచిదేకం కేషాంచిదుభయం కేషాంచిత్త్రయమపీత్యత్ర లిఙ్గానుశాసనం ప్రమాణమితి శబ్దకౌస్తుభే స్థితమ్। నన్నూపచయాద్యవస్థానాం లిఙ్గత్వే తాసామవస్థానాం పరస్పరం విరుద్ధత్వాదేకత్రావస్థానాసంభవాత్కేషాంచిచ్ఛబ్దానామనేకలిఙ్గవత్త్వవ్యవహారః కింమూలకోఽత ఆహ-కేషాంచిదనేకలిఙ్గత్వేతి। ఉపచయాద్యాత్మకస్య పుంస్త్వాదేర్లిఙ్గస్య విరుద్ధత్వేఽపి సమానానుపూర్వీకత్వేన హేతునా శబ్దేష్వభేదారోపాత్తేషాం తన్త్రేణానుకరణాద్వాఽనేకలిఙ్గవత్త్వవ్యవహారో నిర్వహణీయః। తథా చ తటాదిశబ్దేషు సమానానుపూర్వీకేషు లిఙ్గత్రయం ఛాగాదిషూభయం పదార్థాదిష్వేకమితి బోధ్యమ్। ఏవం

చేతి। ఉపచయాద్యాత్మకస్య పారిభాషికలిఙ్గస్య శబ్దనిష్ఠస్యైవ స్త్రీపుంసాదివ్యవహారనిమిత్తత్వే చేత్యర్థః। పదార్థ-వ్యక్తి-వస్తుశబ్దేషు క్రమేణ పుంస్త్వస్త్రీత్వనపుంసకత్వాన్యేవేతి సర్వత్రార్థేఽయం పదార్థః, ఇయం వ్యక్తిః, ఇదం వస్తు, ఇత్యేవం యుగపత్పుంస్త్వాదివాచకపదార్థాదితత్తచ్ఛబ్దప్రయోగరూపో వ్యవహారో జాయతే। తటస్తటీమితి। స్తనకేశవతీ నారీత్యాదిలౌకికలిఙ్గస్యార్థేఽవిద్యమానత్వేఽపి పరస్పరవిరుద్ధపారిభాషికలిఙ్గభేదేన భిన్నానాం తటాదిశబ్దానాం పుంస్త్వాదితత్తల్లిఙ్గప్రయుక్తకార్యానుభక్త ఉపపద్యతే। యది తు లౌలికలిఙ్గమివి భాష్యోక్తం పారిభాషికలిఙ్గమప్యర్థనిష్ఠం స్యాత్తర్హి స్త్రీవ్యక్తావపచయాత్మకస్త్రీత్వస్యైవ సత్త్వేన తత్రాయం పదార్థః, ఇదం వస్తు ఇత్యేవం పదార్థవస్తుపదాభ్యాం వ్యవహారో న స్యాత్। స్త్రియాం పుంస్త్వనపుంసకత్వయోరభావాత్। ఏవం పుంసి ఉపచయాత్మకపుంస్త్వస్యైవ సత్త్వేన తత్ర ఇయం వ్యక్తిరిదం వస్త్విత్యేవం వ్యక్తివస్తుపదాభ్యాం వ్యవహారో న స్యాత్। పుంసి స్త్రీత్వనపుంసకత్వయోరభావాత్। ఉపచయాద్యవస్థానాం పరస్పరవిరుద్ధత్వేనైకస్మిన్నర్థే సమావేశాసంభవాదేకయైవ కయాచిదవస్థయా భావ్యమితి ఏకత్రార్థే కస్యచిదేకస్యైవ లిఙ్గస్య యుక్తిసిద్ధత్వాత్। తతశ్చైకత్రార్థే లిఙ్గద్వయస్య లిఙ్గత్రయస్య వా సుతరామసంభవాత్। లిఙ్గస్య శబ్దనిష్ఠత్వే తు అర్థస్య సర్వథా లిఙ్గరాహిత్యేన పుంస్త్వస్త్రీత్వాదిమాత్రవాచకపదార్థవ్యక్త్యాదిపదైః సహ తత్సామానాధికరణ్యే బాధకాభావాత్సర్వత్రాయం పదార్థ ఇయం వ్యక్తిరిత్యాదిర్వ్యవహారః సాధు సంగచ్ఛతే న చ భాష్యోక్తలిఙ్గస్య శబ్దనిష్ఠత్వేఽపి మిథోవిరుద్ధస్య లిఙ్గస్యైకస్మిఞ్ఛబ్దే సమావేశాసంభవః, శబ్దస్య లిఙ్గద్వయాదివ్యవహారాసంభవశ్చేత్యాదిశఙ్కోత్థానమస్త్యేవేతి వాచ్యమ్। దత్తోత్తరత్వాత్। అర్థనిష్ఠం లౌకికలిఙ్గం తు నాత్రాఽఽశ్రయితుం యుక్తం, కటివాదావచేతనే తస్య బాధాత్తత్ర టాబాద్యనాపత్తేరితి భావః। లౌకికలిఙ్గం తు స్తనకేశవతీ నారీ లోమశః పురుషః స్మృతః। ఏతయోరన్తరం యచ్చ తదభావే నపుంసకమ్।। ఇత్యత్ర కేశశబ్దస్య భగవాచకత్వాద్భగవత్త్వం స్త్రీత్వం, లోమశః పురుష ఇత్యత్ర లోమశబ్దస్య శిశ్రవాచకత్వాచ్ఛిశ్రవత్త్వం పుస్త్వమ్। తత్తదాకారమాత్రధారకత్వం నపుంసకత్వమితి। ఏతచ్చార్థనిష్ఠమేవ। తత్ర సతి సంభవే సామానాధికరణ్యసంబన్ధేన లౌకికపుంస్త్వవిశిష్టశాస్త్రీయపుంస్త్వ ఏవ పుమాదిశబ్దానాం శక్తిః, న కేవలలౌకికే నాపి కేవలశాస్త్రీయే। టిఘుభాదివల్లఘుసంజ్ఞాకరణౌచిత్యేఽపి పుమాన్స్త్రీత్యాదిగురుసంజ్ఞాకరణాత్, సంఖ్యాసంజ్ఞావత్పుమాదిసంకేతానామధికసంగ్రహార్థత్వేఽపి లోకప్రసిద్ధార్థే లౌకికపుంస్త్వాభావేన కేవలశాస్త్రీయపుంస్త్వమాదాయైవ దారానిత్యాదౌ నత్వప్రవృత్తిరుపపాదనీయా। లౌకికపుంస్త్వవిశిష్టశాస్త్రీయపుంస్త్వ ఏవ పుమాదిశబ్దానాం శక్తిస్వీకారాదేవ పశునాయజేతేత్యత్ర పశుస్త్రియా కృతే యాగే వైగుణ్యం, తత్ర లౌకికపుంస్త్వవిశిష్టశాస్త్రీయపుంస్త్వస్యైవ శబ్దేన ప్రతిపాదనాదితి భావః। అధికమగ్రే వక్ష్యతే। ఏవం కుమార్యాదిశబ్దా అపిలౌకికస్త్రీత్వావిశిష్టే శాస్త్రీయస్త్రీత్వే శక్తా ఇతి బోధ్యమ్।

నమూక్తపారిభాషికలిఙ్గస్య శబ్దనిష్ఠస్యైవ స్త్రీపుంసాదివ్యవహారనిమిత్తత్వే, తస్య స్త్రీవాచకపశుశబ్దేఽపి విద్యమానత్వాత్పశునా యజేతేత్యత్ర పశుస్త్రియాఽపి యాగకరణాపత్తిః, పశుశబ్దోక్తలిఙ్గస్య
పదార్థాదిపదోక్తలిఙ్గవత్స్త్రీపుంసాదిసాదారణత్వేనార్థవిశేషనిశ్చాయకత్వాభావాదిత్యత ఆహ-తచ్చ లిఙ్గమితి। శబ్దనిష్ఠమేవ లిఙ్గమిత్యర్థః। అర్థపరిచ్ఛేదకత్వేనేతి।
అర్థవిశేషణత్వేనార్థవిశేషణపి నిశ్చినోతీత్యర్థః। పశుశబ్దశ్రవణేన స్త్రీపశోః పుంపశోశ్చోపస్థితౌ సత్యాం కీదృశేన పశునా, కిం స్త్రీపశునోత పుంపశునా యాగః కరణీయ ఇతి జిజ్ఞాసాయాం పశుశబ్దనిష్ఠస్య పుంస్త్వస్య, స్వాశ్రయవాచ్యత్వసంబన్ధేన(స్వం-పుంస్త్వం, స్వాశ్రయః-పశుశబ్దః, తద్వాచ్యత్వం-పుంవ్యక్తావితి తాదృశసంబన్ధేన)పశుశబ్దోపస్థితే చతుష్పాదర్థే విశేషణతయాఽన్వయాత్పరమ్పరయా పుంస్త్వవిశిష్టేన లౌకికపుంస్త్వవతా పశునా యజేతేతి లౌకికపుంస్త్వవిశిష్టపశారేవ విధానాన్న పశుస్త్రియా యాగకరణాపత్తిః।
అస్త్రీవిహితనాభావాన్తపశునేతి ప్రయోగాత్పశుశబ్దస్య పుంస్త్వావగమాంత్పుంలిఙ్గస్య పశుశబ్దస్య పుంవ్యక్తేరేవ వాచకతయా లిఙ్గవిశేషవిశిష్టస్యైవార్థవిశేషవాచకత్వమిత్యస్య లిఙ్గానుసాసనశాస్త్రసిద్ధతయా చ స్త్రీవ్యక్తివ్యావృత్తేర్లిఙ్గస్యార్థవిసేషనిశ్చాయకత్వాదితి భావః।
తదేతదభిసంధాయోక్తం మూలే-పస్వాదిశదోక్తం-లిఙ్గం పుంస్త్వమితి శేషః। పశుస్త్రియాం నాస్తీతి హేతోః పశునేతి విధిశ్చాగ్న్యాదీన్యాగాఙ్గత్వేన న ప్రయోజయతి-న గ్రాహయతీతి విభావనీయమితి। నను పశుశబ్దోక్తం పారిభాషికం పుంస్త్వం పుంపశావివ స్వాశ్రయవాచ్యత్వసంబన్ధేన పశుస్త్రియామప్యస్త్యేవ। తథా చ పుంలిఙ్గపశుశబ్దస్య లోకికపుంస్త్వవిశిష్టపశోరేవ వాచకత్వమితి నియమస్య
వక్తుమశక్యత్వాత్పశుస్త్రీవ్యావృత్తేరసంభవాల్లిఙ్గస్యార్థవిశేషనిశ్చయకత్వాసంభవాత్పశుస్త్రియాఽపి యాగకరణాపత్తిరూపో దోషస్తదవస్థ ఏవేత్యాశఙ్కతే-న చ వ్యక్త్యాదీతి। ఆదిశబ్దేన నిత్యనపుంసకత్వపుంస్త్వయోర్వస్తుపదార్థశబ్దయోః సంగ్రహః। స్త్రియాం క్తిన్నితి స్త్రియాం విహితక్తిన్ప్రత్యయాన్తవ్యక్తిశబ్దస్య నిత్యస్త్రీలిఙ్గత్వేన ఘటపటాదేః సర్వస్యాప్యర్థస్య వ్యక్తిశబ్దవాచ్యత్వేన వ్యక్తిశబ్దోపాత్తం స్త్రీత్వం స్వాశ్రయవాచ్యత్వసంబన్ధేన యథా సర్వార్థవృత్తి భవతి, అత ఏవ న తదర్థవ్యావర్తకం తద్వత్పశ్వాదిశోప్పాత్తపుంస్త్వస్యాపి స్వాశ్రయవాచ్యత్వరూపపరమ్పరాసంబన్ధేన పశుస్త్రీవృత్తిత్వం సంభవత్యేవ।
సాధారణ్యమితి। స్త్రీపుంసవృత్తిత్వమిత్యర్థః। తథా చ పశుశబ్దోక్తం పుంస్త్వమపి న పశుస్త్రీవ్యావర్తకం భవేత్। పుంపశుమాత్రనిష్ఠస్యైవ పశుస్త్రీవ్యావర్తకత్వాన్న తు స్త్రీపుంససాధారణస్యేతి భావః। క్తిన్నన్తస్య వ్యక్తిశబ్దస్య నిత్యస్త్రీలిఙ్గత్వాత్తదుపాత్తలిఙ్గస్య స్త్రీత్వస్య స్వాశ్రయవాచ్యత్వసంబన్ధేన పుంనపుంసకాదిసకలార్థసాధారణ్యేఽపి పశుశబ్దస్య నిత్యపుంలిఙ్గత్వే ప్రమాణాభావాన్న తదుపాత్తలిఙ్గస్య పుంస్త్వస్య
స్త్రీపుంససాధారణ్యమిత్యశయేన పరిహరతి-వ్యక్తిశబ్దస్యేతి। వేదే దర్శనాదితి।
పశ్వేత్యాదిప్రయోగదర్శనాత్స్త్రీలిఙ్గేఽపి పశుశబ్ద ఇతి భావః। పుంలిఙ్గే నాదేశప్రవృత్త్యోక్తరూపాసిద్ధిః స్పష్టైవ। తథా ఘేర్ఙితీతి గుణప్రవృత్త్యా పశ్వే, ఇతి రూపాసిద్ధిశ్చ।

తథా చ వేదే స్త్రీలిఙ్గస్యాపి పశుశబ్దస్య దర్శనేన నాస్య వ్యక్త్యాదిశబ్దత్వ స్త్రీపుంససాధారణ్యమితి భావః। తతశ్చ లౌకికస్త్రీత్వవిశిష్టవాచీ పశుశబ్దో భిన్నః, లౌకికపుంస్త్వవిశిష్టవాచీ చ పశుశబ్దో భిన్నః। తత్రాస్త్రియామిత్యుక్తేః స్త్రియాం నాబావాప్రవృత్త్యా పశునేత్యత్ర నాభావదర్శనేన పుంలిఙ్గస్యైవ పశుశబ్దస్యోపాదానాల్లౌకికపుంస్త్వవిశిష్టమేవ శాస్త్రీయపుంస్త్వమయం పశుశబ్ద ఆచష్టే। పుంలిఙ్గః పశుశబ్దః లౌకికపుంపశోరేవ వాచక ఇతి యావత్। ఏవం చ లౌకికపుంస్త్వవిశిష్టశాస్త్రీయపుంస్త్వవత ఏవ పశోర్విధానాత్, ఆనుపూర్వీసామ్యాచ్ఛబ్దేష్వభేదారోపేణ శాస్త్రీయలిఙ్గస్య పుంస్త్వస్య స్వాశ్రయవాచ్యత్వపరమ్పరాసంబన్ధేన పశుస్త్రియాం సత్త్వేఽపి లౌకికపుంస్త్వవిశిష్టశాస్త్రీయపుంస్త్వాభావాన్న పశుస్త్రియా యాగకరణాపత్తిరిత్యాశయః। కించ లౌకికలిఙ్గానాదరేణ కేవలశాస్త్రీయలిఙ్గస్యైవ లిఙ్గప్రయుక్తకార్యప్రవృత్తౌ నియామకత్వే స్త్రీవాచకపశుశబ్దనిష్ఠలిఙ్గస్య స్త్రీత్వస్య స్వాశ్రయవాచ్యత్వసంబన్ధేన పుంపశావపి సత్త్వేనాస్త్రియామితి నిషేధప్రవృత్తేః పశునేత్యత్ర నాభావో దుర్లభః స్యాత్। అతోఽపి లౌకికలిఙ్గవిశిష్టస్యైవ శాస్త్రీయలిఙ్గస్య లిఙ్గప్రయుక్తకార్యప్రవృత్తౌ నియామకత్వం వాచ్యమ్। తథా చ లౌకికస్త్రీత్వవిశిష్టశాస్త్రీయస్త్రీత్వవత్యామేవాస్త్రియామితి నిషేధప్రవృత్తేః స్త్రీవాచకపశుశబ్దే నాభావాప్రవృత్త్యా పశ్వేతి రూపం సిధ్యతి। పుంపశౌ తు శాస్త్రీయస్త్రీత్వసత్త్వేఽపి లౌకికస్త్రీత్వవిశిష్టసాస్త్రీయస్త్రీత్వాభావేనాస్త్రియామితి నిషేధాప్రవృత్త్యా పువాచకపశుశబ్దే నాదేశప్రవృత్తేః పశునేతి నిర్దేశేన పుంలిఙ్గనిర్ణయ ఇతి భావః। పశ్వాదిశబ్దోక్తం పశుస్త్రియాం నాస్తీత్యస్య లౌకికపుంస్త్వవిశిష్టం సాస్త్రీయపుంస్త్వం పశుస్త్రియాం నాస్తీత్యర్థో బోధ్యః। కేవలశాస్త్రీయపుంస్త్వపరత్వే తు తదసంగతిః స్పష్టైవ। పశునేత్యత్ర నాభావశ్రవణాత్పశుశబ్దేన లౌకికపుంస్త్వవిశిష్టశాస్త్రీయపుంస్త్వవత ఏవ పశోర్గ్రహణమిత్యర్థే మీమాంసకసంమతిం ప్రదర్శయతి-మీమాంసాయామితి। చతుర్థాధ్యాయే ప్రథమపాదే(తథా చ లిఙ్గమ్4-1-17)ఇత్యత్ర పశుశబ్దే పుంలిఙ్గమవివక్షితమ్। కుతః-అలిఙ్గేఽపి వృక్షపదార్థే పుంలిఙ్గవృక్షశబ్దప్రయోగదర్శనాత్పుంవ్యక్తావపి స్త్రీలిఙ్గమక్షికాశబ్దప్రయోగాచ్చేత్యాశఙ్క్య, వృద్ధవ్యవహారేఽన్వయవ్యతిరేకాభ్యామనన్యథాసిద్ధాభ్యాం యథా పశుత్వజాతిస్తదేకత్వం వా శబ్దార్థస్తథా లిఙ్గస్యాపి కుతః శబ్దార్థతా న స్యాత్। వృక్షమక్షికాశబ్దయోస్త్వభియుక్తప్రయోగమాత్రబలేన సాధుత్వమ్। తస్మాత్-ఏకత్వవత్పుంలిఙ్గమపి వివక్షితమితి సిద్ధాన్తితమ్। తతశ్చ పుంపశురేవాఽఽలబ్ధవ్యః స చ ఏక ఏవ, న స్త్రీపశుర్నాపి ద్వావితి నిర్ణీతమ్। వివక్షితేఽపి పుంస్త్వే యది లౌకికలిఙ్గానాదరేణ ప్రవృత్తిః స్యాత్తర్హి కేవలశాస్త్రీయలిఙ్గస్య పుంస్త్వస్య స్త్రీపుంససాధారణ్యేన స్త్రీవ్యక్తివ్యావృత్తిర్న స్యాదితి సిద్ధాన్తో వ్యాకుప్యేత। లౌకికలిఙ్గసహకారేమ ప్రవృత్తౌ తు లౌకికపుంస్త్వవిశిష్టశాస్త్రీయపుంస్త్వం పశుస్త్రియాం నాస్తీతి న పశుస్త్రీవ్యావృత్త్యనుపపత్తిః। తద్వదేవ ప్రకృతేఽపి బోధ్యమిత్యాశయేనాఽఽహ-పశునా యజేతేత్యత్రైకత్వపుంస్త్వయోర్వివక్షితత్వాదిత్యాది ప్రతిపాదితత్వాచ్చేత్యన్తమ్। నను

పశుశబ్దస్య నిత్యపుంలిఙ్గత్వే ప్రమామాభావ ఇత్యుక్తం తదసంగతమ్। ఉప్రత్యయాన్తానాం నిత్యపుంలిఙ్గత్వస్య వ్యాకరణశాస్త్రేణైవ నిర్ణీతత్వాత్। జసాదిషు ఛన్దసి వావచనమితి పశ్వేత్యత్ర నాభావాభావ ఇతి వేదభాష్య ఉక్తత్వాచ్చ। తథా చ పశుశబ్దోక్తపుంస్త్వస్య వ్యక్త్యాదిశబ్దోపాత్తలిఙ్గత్వస్త్రీపుంససాధారణ్యేన స్త్రీవ్యక్తివ్యావృత్త్యసంభవాత్ప్రకారాన్తరేణ పశుస్త్రీగ్రహణప్రసక్తిం వారయతి-వస్తుతస్త్వితి। పశుశబ్దస్య నిత్యపుంలిఙ్గత్వే పశ్వేత్యాదిప్రయోగానుపపత్తిరిత్యత ఆహ-బేదభాష్యేఽపీతి। నాభావాభావ ఇతి। తథా చ పశుశబ్దస్య నిత్యపుంలిఙ్గత్వేఽపి న పశ్వేత్యాదిప్రయోగానుపపత్తిరితి భావః। నిత్యపుంస్త్వనిర్ణయాదితి। తతశ్చ పుంస్త్వస్య సాధారణ్యాత్స్త్రీవ్యక్తివ్యావృత్త్యనుపపత్తిరితి భావః। తథాచోక్తయుక్తేః స్త్రీవ్యక్తివ్యావర్తకత్వాసంభవేఽపి తద్వ్యావర్తకం యుక్త్యన్తరం వ్యాచష్టే-ఛాగో వా మన్త్రేతి। ఛాగో వా మన్త్రవర్ణాత్(జై.సూ.6-8-33)అత్ర హి అగ్నీషోమీయం పశుమాలభేతేత్యత్ర పశుపదేనాజ ఏవ గ్రాహ్యో నాశ్వాదిః। ఛాగస్య వపాయా ఇతి మన్త్రవర్ణాదితి నిర్ణీతమ్। అత్ర ఛాగస్యేతి పశువిశేషశ్రవణాదశ్వాద్యనాదృత్య ఛాగ ఏవ గృహ్యతే యథా తద్వచ్ఛాగస్యేతి స్యశబ్దాన్తం షష్ఠ్యన్తం ఛాగ్యాం న సంభవతీతి ఛాగో లౌకికపుంస్త్వవిశిష్ట ఏవ గృహ్యతే, న ఛాగీతి పుంస్త్వనిర్ణయః క్రియతే। ఛాగశబ్దస్య వ్యక్తిశబ్దమన్నిత్యలిఙ్గత్వాభావాదితి భావః। ఏవం ప్రకృతేఽపి తత ఏవ పుంస్త్వం నిర్ణేతవ్యమిత్యర్థః। న్యాయేనైవేత్యేవకారణ పశుశబ్దోపాత్తస్య పుంలిఙ్గస్య స్త్రీవ్యక్తివ్యావర్తకత్వాసంభవః సూచితః। పశుశబ్దస్య పదార్థాదిశబ్దవన్నిత్యలిఙ్గత్వాదితి భావః। నన్వస్తూక్తస్థలే తావదేవం, పరంతు సర్వనామనిష్ఠలిఙ్గస్య చేతనాచేతనస్త్రీపుంససాధారణత్వాత్। `ప్రాస్మా అగ్నిం భరత' ఇత్యధిగుప్రైషస్య సారస్వత్యాం మేష్యామపి ప్రవృత్తిః స్యాత్। న చేష్టాపత్తిః। `లిఙ్గవిశేషనిర్దేశాత్సమానవిధానేష్వప్రాప్తా సారస్వతీ స్త్రీత్వాత్'(జై.సూ.9-1-45)ఇత్యూహలక్షణాధికరణే పశూనాం సమానవిధానత్వేఽపి పుంలిఙ్గనిర్దేశాన్న తత్ర మన్త్ర ఇత్యుక్తేః। న చ సామాన్యే నపుంసపమిత్యనుశిష్టమస్మై ఇతి నపుంసకమేవ మేషీసాధారణమస్త్వితి వాచ్యమ్। అన్వేనం మాతా మన్యతామను పితేత్యన్వాదేశేన పుంస్త్వనిర్ణయాత్। అన్వాదేశే నపుంసకే ఏనద్వక్తవ్య ఇతి వార్తికాదేనదిత్యాపత్తేరితి చేదుచ్యతే-పూర్వోపస్థితతత్తద్రూపేణోపస్థాపకాత్, అస్మై, ఏనమిత్యాదిపదాచ్ఛాగత్వాదివిశిష్టానామివ పుంస్త్వాదివిశిష్టానమేవ పశూనాముపస్థిత్యామేష్యామప్రవృత్తేః సంభవాదిత్యాదిర్విస్తరో బృహద్భూషణేఽనుసంధేయ ఇత్యాశయవానాహ-విస్తరేమ ప్రపఞ్చితం భూషణ ఇతి। చతుష్కమితి। ఏకత్వాదిసంఖ్యాసహితం స్వార్థద్రవ్యలిఙ్గత్రికమిత్యర్థః। చతుర్ణాం సమూహశ్చతుష్కమ్। పఞ్చకమితి। పఞ్చానాం సమూహ ఇత్యర్థః। కర్త్రాదికారకసాహితం స్వార్థద్రవ్యలిఙ్గసంఖ్యాచతుష్కమిత్యర్థః। లిఙ్గసంఖ్యాకారకాణాం నామార్థత్వం సాధయితుం శక్యతే-నన్వితి। అన్వయవ్యతిరేకాభ్యామితి టాబాదిసమభివ్యాహారేఽజాశ్వాదిపదాత్స్త్రీత్వప్రతీతేష్టాబాద్యభావే చ స్త్రీత్వాప్రతీతేరిత్యేవం ప్రతీత్యప్రతీతిరూపాభ్యామిత్యర్థః। ఏవం సంఖ్యాకారకవిషయేఽపి ఘటమితి

ద్వితీయైకవచనశ్రవణాదేకత్వకర్మత్వయోరవగమాత్తదశ్రవణే చ తయోరనవగమాల్లిఙ్గాదిత్రయస్య ప్రత్యయార్థత్వముచితమితి భావః। తత ఏవేతి। ప్రత్యయాదేవత్యర్థః। ఉపస్థితౌ-లిఙ్గాదీనాముపస్థితౌ జాయామానాయాం సత్యాం ప్రత్యయార్థత్వనిశ్చయాన్న తేషాం నామార్థత్వమాశ్రయితుం యుక్తమిత్యాహ-సత్యమితి। సత్యమితి యాథార్థ్యే, త్వదుక్తిర్యథార్థేత్యర్థః। లిఙ్గాదిత్రికస్య ప్రత్యయార్థత్వసాధకయుక్తివత్తస్య నామార్థత్వసాధికాఽపి యుక్తిరస్తీత్యాహ-ప్రత్యయవర్జిత ఇతి। దధి పశ్యతీతి। స్వమోర్నపుంసకాదితిశాస్త్రానుసారేణ వైయాకరణానామత్ర నపుంసకప్రకృతికద్వితీయైకవచనామప్రత్యయజ్ఞానమ్। ఇతరేషాం త్వమ్ప్రత్యయాశ్రవణాన్నాస్తి ప్రత్యయజ్ఞానమ్। ప్రత్యయజ్ఞానాభావేఽపి చ క్లీబత్వైకత్వోభయవిశిష్టదాధికర్మకం దర్శనమితి బోధోదయస్య తద్వాక్యాదనుభవసిద్ధత్వేన లిఙ్గాదిత్రికస్య ప్రకృత్యర్థత్వం సిధ్యతి। అన్యథాఽనుభవవిరోధః స్పష్టఏవ। పశ్యతీత్యాదావిత్యాదిపదేన రాజాఽమియం గచ్ఛతీత్యాదేః సంగ్రహః। కించ శాస్త్రేణ ప్రకృతేరేవ లిఙ్గమనుశిష్టం దృశ్యత ఇతి లిఙ్గస్య నామార్థత్వమేవోచితమిత్యాహ-లిఙ్గానుశాసనస్యేతి। అత ఏవేతి। లిఙ్గాదివయస్య ప్రత్యయవాచ్యత్వే ప్రకృతివాచ్యత్వే చేత్యుభయత్రాపి యుక్తేః సత్త్వాదేవేత్యర్థః। న నిర్బన్ధ ఇతి। ప్రత్యయవాచ్యత్వమేవ సమీచీనమథవా ప్రకృతివాచ్యత్వమేవ సమీచీనమిత్యేవంవిధ ఆగ్రహో న ధర్తవ్య ఇత్యర్థః। ఉభయత్ర యుక్తిసత్త్వేఽపి లాఘవానురోధేన లిఙ్గాదిత్రయస్య ప్రత్యయవాచ్యత్వం యుక్తమిత్యాహ-వాచకతాయా యుక్తత్వాదితి। అనన్తప్రకృతీనాం వాచకత్వకల్పనే గౌరవాత్తదపేక్షయా స్వల్పతరటాబాదిస్వాదిప్రత్యయానాం వాచకత్వకల్పనే లాఘవాదితి భావః। నను టావాదిస్త్రీప్రత్యయం వినాఽపి వాక్శరదాదిశబ్దేభ్యః స్త్రీత్వబోధస్య సర్వజనానుభవసిద్ధత్వేన కారణాభావేఽపి కార్యసత్త్వరూపవ్యతిరేకవ్యభిచారాత్ప్రకృతిప్రత్యయయోరితిన్యాయేన ప్రత్యయార్థత్వాల్లిఙ్గస్య ప్రాధాన్యాపత్తేశ్చ లిఙ్గస్య నామార్థత్వమేవ। సంఖ్యాకారకయోస్తు నామార్థత్వం ప్రత్యయార్థత్వం వేత్యాహ-ద్యోతికా వాచికా వేతి। విభక్తీనాం ద్విత్వాదిద్యోతకతాపక్షే సంఖ్యాకారకయోర్నామార్థత్వం, తాసాం తద్వాచకతాపక్షే సంఖ్యాకారకయోః ప్రత్యయార్థత్వమిత్యేవం వాక్యపదీయే హరిణా సంఖ్యాకారకవిషయే నామార్థత్వం ప్రత్యయార్థత్వం వేతి పక్షద్వయస్య వర్ణనాదితి భావః। కేచిత్తు సంఖ్యాకారకయోరపి నాగార్థత్వమేవ। న చాన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం విభక్తీనామేవ తద్వాచకత్వకల్పనముచితమితి వాచ్యమ్। దధి పశ్య, మధు ఆనయేత్యాదౌ విభక్తిం వినాఽపి సంఖఅయాకారకప్రతీత్యా వ్యతిరేకవ్యభిచారాత్। తదేవం పఞ్కం ప్రాతిపదికార్థ ఇతి పక్షః శ్రేయాన్ ప్రాతిపదికాజ్జతిలిఙ్గసంఖ్యాకారకప్రకారకద్రవ్యవిశేష్యకబోధస్యైవ సర్వానుభవసిద్ధత్వాదితి ప్రాహుః। తత్తత్సూత్రనిర్దేశం వినా శాస్త్రే నిరూపితాః, ఇతి సామాన్యతః శాస్త్రపదోపాదానస్య తాత్పర్యం వక్తి-బహుషు స్థలేష్వితి। భాష్యాద్యాకరగ్రన్థేషు తత్ర తత్ర సూత్రేఽమీషాం పక్షాణాం నిరూపణమస్తీతి సూచయితుం సామాన్యతః

శాస్త్రపదోపాదానమిత్యర్థః। ప్రాధాన్యేనేతి। సరూపసూత్రే సర్వేషామేవ పక్షాణాం భాష్యకారైర్నిరూపితత్వాదితి భావః। సరూపసూత్రాదావిత్యాదిపదేనానభిహితసూత్ర--తత్రోపపదమితిసూత్రస్థకైయటయోః సంగ్రహో। బోధ్యః। అత్రేదం బోధ్యమ్-ఏకం ద్వికం త్రికం చతుష్కం పఞ్చకం ప్రాతిపదికార్థః, ఇతి పఞ్చ పక్షాః శాస్త్రే తత్ర తత్ర నిరూపితాః సన్తి। తత్ర ఏకం ప్రాతిపదికార్థ ఇతి పక్షో మీమాంసకమాత్రసంమతత్వేన నిరాలమ్బనాయా జాతేః ప్రతీత్యననుభవాదసంభవదుక్తికత్వేన చేహోపేక్షితః। తథా చ ఆదితః ద్వికం(1), ఆదితస్త్రికాం(2)ఆదితశ్చతుష్కం(3), సంఖ్యాతిరిక్తం చతుష్కం(4), ఆదితః పఞ్కం(5) చ ప్రాతిపదికార్థ ఇతి పఞ్చ పక్షాః। తత్ర కస్మిన్పక్షేఽనభిహితసూత్రమావశ్యకం కస్మింశ్చ వ్యర్థమితి భాష్యానుసారేణోచ్యతే-ఆదితః-ద్వికం త్రికం ఇతి పక్షే సంఖ్యా కారకం చ విభక్త్యర్థః। ఆదితశ్చతుష్కమితి పక్షే కారకమాత్రం విభక్త్యర్థః। సంఖ్యాతిరిక్తం చతుష్కమితి పక్షే సంఖ్యామాత్రం విభక్త్యర్థః। పఞ్చకమితి పక్షే సంఖ్యాకారకయోర్విభక్త్యర్థత్వం నాస్తీతి తత్పక్షే తయోర్విభక్తిద్యోత్యత్వమేవ। ద్యోత్యత్వేనైవ చైషాం, సుపాం కర్మాదయోఽప్యర్థాః సంఖ్యా చైవ తథా తిఙామిత్యత్ర భాష్యే విభక్త్యర్థత్వమితి వ్యవహారః ఏవం చ ఆదితః దికం, త్రికం, సంఖ్యాతిరిక్తం చతుష్కం చేతి పక్షత్రయే సంఖ్యా విభక్త్యర్థః సంపద్యతే। తథా ఆదితః ద్వికం త్రికం చతుష్కం చేతి పక్షత్రయే కారకం విభక్త్యర్థో భవతి। తత్ర స్వౌజస్, కర్మణి ద్వితీయా, ద్వ్యేకయోః, ఇత్యాదీనామేకవాక్యతా। సా చేత్థమ్-స్వౌజస్ఇత్యత్ర పదద్వయం-ప్రాతిపదికాత్, అమ్, ఇతి చ। కర్మణి ఇత్యత్ర చ పదద్వయం-కర్మణి, ద్వితీయా, ఇతి చ తథా ద్వ్యేకయోరిత్యత్రాపి పదద్వయం-ద్వ్యేకయోః, ద్వివచనైకవచనే, ఇతి చ। ఏవం చ షట్ పదాని జాయన్తే తత్ర ప్రాయో వ్యాకరణశాస్త్రే కారకపఞ్చమ్యసంభవేన దిగ్యోగలక్షణపఞ్చగీ బోధ్యా। పఞ్చమ్యర్థోఽవధిః। తథా చ ప్రాతిపదికాత్ ఇత్యస్య పఞ్చమ్యన్తస్యావధిభావేన విధేయే అమ్ప్రత్యయేఽన్వయః। ప్రాతిపదికావధికపరత్వవాన్ అమ్ ప్రత్యయో భవతీత్యర్థః। కర్మణీతి సప్తమ్యన్తస్య నిష్ఠత్వసంబన్ధేన ద్వ్యేకయోరిత్యత్రాన్వయః-కర్మగతే ద్విత్వే ఏకత్వే చేతి। ద్వ్యేకయోరిత్యస్య చ వాచకత్వసంబన్ధేనామ్ప్రత్యయేఽన్వయః-ేకత్వవాచకోఽమ్ భవతీతి। ద్వితీయా, ద్వివచనైకవచనే ఇత్యనయోస్త్వభేదసంబన్ధేనామ్యేవాన్వయః-ద్వితీయైకవచనాభిన్నోఽమిత్యర్థః। ఏవం చ మహావాక్యార్థః-పాతిపదికాత్ కర్మగతైకత్వవాచకోఽమ్ ప్రత్యయో భవతీతి। అయం చ సంఖ్యావిభక్త్యర్థకపక్షత్రయే వాక్యార్థః। అత్ర సూత్రజబోధే సంఖ్యాయాః ప్రాధాన్యమ్। కారకవిభక్త్యర్థకపక్షత్రయే త్విత్యమ్-సంఖ్యాయాః సర్వత్ర విశేషణతయైవ భాననియమాత్ ద్వ్యేకయోరిత్యస్య ఆధేయతాసంబన్ధేన కర్మణీత్యత్రాన్వయః। ఏకత్వే యత్కర్మేత్యర్థః। వృక్షే శాఖేతివదేకత్వ ఇతి సప్తమీ ఆధేయస్యాఽఽధారత్వవివక్షయా। ఏవంచ వాక్యార్థః-ప్రాతిపదికాత్ ఏకత్వవిశిష్టే కర్మణి నామ ఏకత్వవిశిష్టకర్మవాచకో ద్వితీయైకవచనమమితి। అస్మిన్పక్షే సూత్రజబోధే కర్మాదేః ప్రాధాన్యమ్। పఞ్చకం ప్రాతిపదికార్థ ఇతి పక్షే త్వేవం వాక్యార్థః-ప్రాతిపదికాత్ తదర్థకర్మగతైకత్వే ద్యోత్యే ద్వితీయైకవచనమమ్ప్రత్యయో భవతీతి। ఇత్యేకోఽర్థః। అరశ్చ-ప్రాతిపదికాత్ తదర్థగతైకత్వవిశిష్టే కర్మణి ద్యోత్యే ద్వితీయైకవచనమమ్ ప్రత్యయో భవతీతి।

తత్ర ప్రథమవాక్యార్థే కర్మగతైకత్వే, ఇత్యన్వయేన సూత్రజబోధే సంఖ్యాయాః ప్రాధాన్యమ్। ద్వితీయే తు ఏకత్వవిశిష్టే కర్మణీత్యన్వయేన సూత్రజబోధే కర్మాదేః ప్రాధాన్యమ్। పఞ్చకం ప్రాతిపదికార్థ ఇతి పక్షే సంఖ్యాయాః కారకస్య వ విభక్త్యర్థత్వం ద్యోత్యత్వేనైవేతి ప్రాగుక్తమేవ। ఏవం సతి యద్యనభిహిత ఇతి సూత్రం న క్రియేత తర్హి కృతః కట ఇత్యత్ర క్తేన కర్మమాత్రోక్తావపి తదేకత్వస్యానుక్తతయా, కర్మగత్రైకత్వే ద్యోత్యే ద్వితీయైకవచనమమితి పఞ్చకం ప్రాతిపదికార్థ ఇతి పక్షీయప్రథమవాక్యార్థేనామ్ దుర్వారః స్యాత్। అతోఽప్రధానకర్మాదివిశేషణార్థమనభిహితాధికార ఆవశ్యకః। తథా చానభిహితకర్మగతైకత్వే ద్యోత్యేఽమ్ప్రత్యయ ఇత్యర్థేన క్తేన కర్మణ ఉక్తత్వాత్కృతః కట ఇత్యత్ర నామ్ప్రత్యయః ప్రాప్నోతీత్యర్థః। ఏవం చ సంఖ్యావిభక్త్యర్థ ఇధి పక్షేఽనభిహితాధికార ఆవశ్యక ఇతి భావః। తథా చ ఆదితః ద్వికం, త్రికం, సంఖ్యాతిరిక్తం చతుష్కం చ ప్రాతిపదికార్థ ఇతి పక్షేష్వపి సంఖ్యాయా విభక్త్యర్థత్వాదనభిహితసూత్రమావశ్యకమితి బోధ్యమ్। పఞ్చకం ప్రాతిపదికార్థ ఇతి పక్షీయద్వితీయవాక్యార్థే తు ఏకత్వవిశిష్టే కర్మణీత్యన్వయేన సూత్రజబోధే కర్మాదేః ప్రాధాన్యాత్సూత్రజబోధవిషయప్రధానవిషయేణోక్తార్థానామితిన్యాయేన కృతః కట ఇత్యాదౌ ద్వితీయాయా అప్రాప్తేః సిద్ధత్వాదనభిహతాధికారోఽనావశ్యకః। తథా చ కారకం విభక్త్యర్థ ఇతి పక్షేఽనభిహితసూత్రం వ్యర్థమితి భావః। ఏవమాదితః ద్వికం, త్రికం, చతుష్కం చ ప్రాతిపదికార్థ ఇతి పక్షేష్వపి కారకస్య విభక్త్యర్థత్వాదనభిహితసూత్రం వ్యర్థమితి బోధ్యమితి।। 25 ।।

నను ఘటమానయేత్యాదివాక్యజన్యశాబ్దబోధే ఘటాదిశబ్దభానస్యానుభవాత్తస్య ప్రాతిపదికార్థత్వసాధనమయుక్తమిత్యాశఙ్కాయామాహ-శబ్దస్తావదితి। శబ్దోఽపీత్యర్థః। భాసత ఇతి। స్వార్థద్రవ్యాదివచ్ఛబ్దస్యాపి శాబ్దబోధే భానం భవతీత్యర్థః। అత్రార్థే హర్యుక్తిం ప్రమాణయతి-న సోఽస్తీతి। లోకే-విద్వదనుభవే తాదృశః శాబ్దబోధాత్మకః ప్రత్యయో నాస్త్యేవ, యత్ర(శాబ్దబోదాత్మకప్రత్యయే) శబ్దరూపవిశేషణభానం న భవతీత్యేతాదృశ ఇత్యర్థః। యతః సర్వం జ్ఞానం శాబ్దబోదాత్మకం శబ్దేన-శబ్దరూపవిశేషణేనానువిద్ధం నిత్యసంబద్ధమేవ భాసతే ప్రతీయత ఇతి తత్తచ్ఛాస్త్రీయసకలతత్త్వవిషయకబోదానుభవవత్తమహర్యుక్తేరితి భావః। యత్ర ప్రత్యక్షజ్ఞానం తత్రాపి శబ్దార్థయోస్తాదాత్మ్యాదారోపితం శబ్దభానమస్త్యేవేతి సూచయితుమనుక్ద్విమివేతీవశబ్దః ప్రయుక్తః। ప్రత్యక్షాదిరూపకలజ్ఞానే శబ్దభానం శబ్దార్థయోస్తాదాత్మ్యాదుపపద్యత ఇతి యావత్। శబ్దార్థయోస్తాదాత్మ్యం చ అర్థం శృణోతి అర్థం వదతి ఇత్యాదిప్రయోగానుసారేణానుభవసిద్ధత్వాదనపలపనీయమ్। నహ్యర్థస్య కమ్బుగ్రీవాదిమతః శ్రవణం వదనం వా సంభవతి? కదాపి నైవ సంభవతీత్యర్థః। కింతు తద్వాచకశబ్దస్యైవ శ్రవణముచ్చారణం వా సంభవతి। అతోఽర్థం శృణోతీత్యాదిప్రయోగానుపపత్తిః। శబ్దార్థయోస్తాదాత్మ్యాఙ్గీకారే తు తత్తాదాత్మ్యాపన్నం శబ్దం శృణోతీత్యర్థబోదాత్తాదృశప్రయోగోపపత్తిః। ఏవం చార్థశ్రవణోచ్చారణాన్యథానుపపత్త్యా శబ్దార్థయోస్తాదాత్మ్యమనిచ్ఛతాఽప్యఙ్గీకార్యమ్। అత ఏవ ఓమిత్యేకాక్షరం బ్రహ్మ, రామేతిద్వ్యక్షరం నామ మానభఙ్గః పినాకినః, వృద్ధిరాదైచ్, ఇత్యేవమాదౌ

శక్తిగ్రాహకశ్రుతిస్మృతివిషయే సామానాధికరణ్యేన ప్రయోగశ్చ సంగచ్ఛతే। యత్తు శబ్దార్థయోస్తాదాత్మ్యేఽగ్నిశబ్దోచ్చారణే ముఖే దాహాపత్తిరిత్యాదిద్వణం, తత్తు తాదాత్మ్యస్య తద్భిన్నత్వే సతి తదభేదేన ప్రతీయమానత్వేన భేదాభేదఘటితత్వాన్నిరాకృతం మఞ్జూషాయామ్। శబ్దార్థయోర్భేద ఏవ వాస్తవోఽభేదస్త్వారోపితః। వాస్తవభేదాదేవ నాగ్నిశబ్దోచ్చారణేన ముఖే దాహాపత్తిసంభవః। నాపి ఆరోపితాభేదాత్తత్సంభవః। న హ్యారోపితాగ్నిత్వవిశిష్టగుఞ్జాఫలేభ్యోఽగ్నికార్యం దాహాది లోకే దృశ్యతే? నైవ దృశ్యత ఇత్యర్థః। అతోఽర్థశబ్దయోస్తాదాత్మ్యఙ్గీకారేఽపి న నిరుక్తదూషణాపత్తిరితి భావః। నన్వేవం భవతు శబ్దభానం తథాపి శబ్దస్య నామార్థత్వం కథమిత్యత ఆహ-విష్ణుముచ్చారయేతి। యద్యత్ర విష్ణుపదాత్స్వార్థద్రవ్యాలిఙ్గాద్యర్థవద్విష్ణుశబ్దస్యాప్యుపస్థితిర్న స్యాత్తార్హి అర్థోచ్చారణాసంభవేన విష్ణుముచ్చారయేతి వాక్యార్థబోధానుపపత్తిః స్యాత్। అతః శబ్దాదర్థవత్స్వవాచకశబ్దస్యాప్యుపస్థితిర్భవతి। ఉపస్థితిశ్చోచ్చరితసమానానుపూర్వీకస్యైవ శబ్దస్య, న నారాయణాదేః పర్యాయస్య। తథా చ విష్ణుశబ్దస్యోపస్థితౌ సత్యాం తత్ర వాచకతాసంబన్ధేనార్థస్యాన్వయాచ్చతుర్భుజరూపార్థవాచకం విష్ణుశబ్దముచ్చారయేత్యర్థబోధోదయాచ్ఛబ్దోఽపి ప్రాతిపదికార్థ ఇతి భావః। లక్షణయేతి। స్వశక్యసంబన్ధరూపయేత్యర్థః। స్వం-విష్ణుశబ్దః, స్వశక్యః-లక్ష్మీపతిరూపోఽర్థః, తత్సంబన్ధో వాచ్యతయా విష్ణుశబ్దే ఇతి స్వవాచ్యవాచకత్వసంబన్ధేన లక్షణయా వాక్యార్థబోధనిర్వాహ ఇతి చేన్న। తావతాఽపి శబ్దస్య ప్రాతిపదికార్థత్వా(ప్రాతిపదికవాచ్యత్వా)సిద్ధేః। కిం చ ద్వివిధా హి లక్షణా ప్రయోజనవతీ నిరూఢా చేతి। ప్రయోజనవతీ చేత్-యథా గఙ్గాయాం ఘోష ఇత్యత్ర ఘోషే శైత్యపావనత్వాదిప్రతీతిః ప్రయోజనం తద్వదత్ర లక్షణాయాః ప్రయోజనం వక్తవ్యం స్యాత్। ప్రయోజనాదర్శనాన్నిరూఢేతి చేదాహ-శక్త్యనతిరేకాదితి। నిరూఢలక్షణాయాః శక్త్యతిరిక్తత్వాభావాదిత్యర్థః। యథాఽస్య శబ్దస్యైతస్మిన్నర్థే శక్తిరిత్యనాదితాత్పర్యగ్రహవశాద్బుధ్యతే తథా నిరూఢలక్షణాఽపి అనాదితాత్పర్యగ్రహాధీనేత్యర్థః। అనాదితాత్పర్యం చ యథా విష్ణుపదస్య లక్ష్మీపతౌ ప్రసిద్ధం, తథా విష్ణుశబ్దేఽపీతి నిరూఢలక్షణాశ్రయణం నామ శక్త్యాశ్రయణమేవేతి భావః। కిం చ లక్షణాయా న సర్వత్ర సంభవ ఇత్యాహ-జబగడదశముచ్చారయేతి। నిరుక్తసముదాస్య కుత్రాపి శక్తత్వాభావాదేకాక్షరకోసాదిప్రామాణ్యాత్ప్రత్యేకవర్ణస్య శక్యార్థసత్త్వేఽపి జబగడదశేతిసముదాయాత్తత్ప్రతీత్యభావాచ్చ శక్యార్థాగ్రహేణ సముదాయస్య శక్యార్థాభావాచ్ఛక్యసంబన్ధాత్మకలక్షణాయా అపి తత్రాసంభవాత్। యత్ర శక్యార్థ ఏవ న గృహ్యతే తత్ర శక్యసంబన్ధరూపలక్షణాయా వార్తాఽపి దూరోత్సారితేతి స్వార్థద్రవ్యాదివచ్ఛబ్దస్య స్వస్వరూపేఽపి శక్తిరాశ్రయణీయేతి భావః। శబ్దాదర్థస్యేవ శబ్దస్యాప్యుపస్థితౌ తు తాదృశసముదాయస్యైవ తాదృశపదశక్యత్వేన న జబగడదశమచ్చారయేతి వాక్యార్థబోదానుపపత్తిః। నను తత్ర శక్యార్థాజ్ఞానాల్లక్షణాయా అజ్ఞాతత్వేఽపి జబగేతితత్తదవయవశక్యార్థవాచకత్వరూపలక్షణాయా వస్తుతః సత్త్వాద్వాక్యార్థప్రోధోఽస్త్విత్యత ఆహ-అజ్ఞాతాయా ఇతి। గఙ్గాయాం ఘోష ఇత్యత్ర గఙ్గాపదస్య

వస్తుతః సతోఽపి స్వశక్యప్రవాహసామీప్యసంబద్ధస్యాజ్ఞానే లక్ష్యతీరరూపార్థబోధాజననేన జ్ఞాతాయా ఏవ వృత్తేరర్థోపస్థితౌ ప్రయోజకత్వమిత్యస్యాఽఽవశ్యకత్వాత్ప్రకృతే లక్షణాయా అగ్రహాన్న వాక్యార్థబోధ ఉదేతీతి భావః। నను నిరుక్తస్థలే యదాకదాచిజ్జాతవృత్తిజ్ఞానవశాద్వాక్యార్థబోధోఽస్త్విత్యాగ్రహే త్వాహ-గావముచ్చారయేతి। గావేతి భాషాస్థః శబ్దః కశ్చిదనర్థకః। గావేతిభాషాశబ్దానుకరణైఽపి తాదృశానుకరణశబ్దానాం సాధుత్వస్య సర్వైరప్యఙ్గీకారాదనుకారణానాం క్వాపి శక్తావసత్త్యాం శక్యాగ్రహాచ్ఛక్యసంబన్ధరూపలక్షణాయా అపినైయాయికసంమతాయా అగ్రహాదర్థబోధో న స్యాత్, వృత్త్యాఽర్థబోధజనకత్వారూపార్థవత్త్వాభావేన ప్రాతిపదికసంజ్ఞాఽపి న స్యాత్, సాధుత్వం చాపి న స్యాదితి అనుకరణానాం శబ్దే శక్తిః స్వీకార్యేత్యభిప్రాయేణ షోఢాఽపి స్వార్థద్రవ్యాదినిరుక్తపఞ్చకసహితః శబ్దోఽపి క్వచిత్ప్రాతిపదికార్థ ఇతాయాహ। క్వచిదిత్యుక్తం స్థలం ప్రదర్శయతి-శబ్దోఽపి యదీతి। క్వచిదిత్యుకత్వా శబ్దోఽపి యది భేదేనేత్యుక్త్వాత్క్వచిదిత్యస్యానుకరణస్థలే ఇత్యర్థః। తచ్చానుకరణం ద్వివిధమవ్యక్తస్య వ్యక్తస్య చేతి। అవ్యక్తస్యేతి ధ్వనేరిత్యర్థః। వ్యక్తస్యేతి వర్ణస్యేత్యర్థః। కస్యచిత్ఫలపతనధ్వనేరనుకరణం పటదితి। తదాద్యమ్। తత్రానుకార్యం ధ్వనిమయం, అనుకరణం తు వర్ణమయమితి తయోర్భేదః। ద్వితీయం-గౌరిత్యయమాహేత్యాదౌ పదార్థవిపర్యాసకృదితిశబ్దసభివ్యాహారే। తత్రానుకార్యం స్వార్థద్రవ్యాదిపదార్థకం, అనుకరణం తు శబ్దపదార్థకమిత్యనుకార్యానుకరణయోర్భేదః, ఉభయోరానుపూర్వీసామ్యేఽపి। అనుకరణత్వం చ శబ్దమాత్రతాత్పర్యకోచ్చారణవిషయత్వమ్। అత ఏవాగ్నేర్ధగత్యాదౌ నానుకరణత్వమ్। విశేషణతయాఽర్థభానేన శబ్దమాత్రతాత్పర్యకత్వాభావాత్। గామానయేతి వాక్యఘటకగోశబ్దాద్యథా స్వార్థదిపఞ్చకస్యోపస్థితిస్తద్వచ్ఛబ్దస్వరూపస్యాప్యుపస్థితిరనుభవసిద్ధా। ఏవమనుకరణస్థలేఽపీతి క్వచిత్షోఢాఽపి ప్రాతిపదికార్థ ఇత్యుక్తమ్। తత్రోపస్థాపకమనుకరణముపస్థాప్యం త్వనుకార్యమితి వ్యవహ్రియతే। యది చ తయోర్భేదేన వివక్షా క్రియతే తదాఽనుకరణస్యానుకార్యశబ్దస్వరూపమర్థః సంపద్యతే। తథా సతి యద్యనుకార్యశబ్దస్వరూపేఽర్థేఽనుకరణస్య శక్తిర్న స్వీక్రియతే తర్హి పదజన్యోపస్థిత్యవిషయస్యార్థస్య శాబ్దబోధే భానానుపపత్తిరితి హేతోః శాబ్దబోధభానోపపాదకపదజన్యోపస్థితివిషయత్వసిద్ధయేఽనుకరణస్యానుకార్యశబ్దస్వరూపేఽర్థే శక్తిరఙ్గీకార్యా। అన్యథాఽనుకార్యశబ్దస్వరూపాత్మకేనార్థేనాసంబద్ధస్యానుకరణస్య వృత్త్యా తదుపస్థితిజనకత్వాభావేనానుకార్యశబ్దస్వరూపస్య శాబ్దబోధే భానం న స్యాదితి భావః। అత ఏవానుకరణస్య వృత్త్యాఽర్థబోధజనకత్వరూపార్థవత్త్వాత్ప్రాతిపదికసంజ్ఞయా సుబాద్యుత్పత్త్యా గౌరిత్యయమాహేతి ప్రయోగస్తత్సాధుత్వం చ సిధ్యతి। యది తు తయోర్భేదో న వివక్ష్యతే, కిం త్వభేద ఏవ వివక్ష్యతే తర్హి వాచ్యవాచకభావస్య భేదావలమ్బిత్వేనాభేదే చ వాచ్యవాచకభావాసంభవైనానుకార్యశబ్దస్వరూపస్య పదజన్యోపస్థితివిషయత్వాభావాచ్ఛాబ్దబోధే భానం న స్యాదితి చేదుచ్యతే-యథా ఘటే సత్యపి యద్యాలోకసహితం చక్షుర్న స్యాత్తర్హి ఘటత్తర్హ్యపి ఘటప్రత్యక్షం నైవ జాయత

ఇత్యనుభవబలాత్ప్రత్యక్షే విషయస్య హేతుత్వం క్లృప్తమస్తి। తథా చ ఘటప్రత్యక్షే ఘటస్యేవ శ్రావణప్రత్యక్షే శబ్దస్య హేతుత్వాదనుకార్యాభిన్నానుకరణస్య శ్రోత్రేణ స్వప్రత్యక్షరూపా యోపస్థితిః సా పదజన్యైవేతి కృత్వా తాదృశీం పదజన్యోపస్థితిమాదాయానుకార్యస్య శాబ్దబోదే భానం జాయత ఏవేతి న కించిద్ధీనమ్। యద్యపి న సోఽస్తి ప్రత్యయో,
విషయత్వమనాదృత్యేతి వాక్యపదీయాత్సర్వత్రైవం ఘటమానయేత్యాదౌ శాబ్దబోధే ఘటాదిశబ్దభానసత్త్వేఽపి అనుకరణస్థలే
భేదాభేదప్రయుక్తసుబుత్పత్త్యనుత్పత్తికృతశబ్దప్రయోగభేదదర్శనేన శబ్దాత్స్వార్థాదేరివ స్వస్వరూపస్యాప్యుపస్థితేః స్పష్టముపలభ్యమానత్వాత్క్వచిత్(అనుకరణస్థలే) షోఢాఽపి ప్రాతిపదికార్థ ఇత్యుక్తమితి బోధ్యమ్। నను భేదాభేదాత్మకపక్షద్వయేఽపి అనుకార్యోపస్థితయే స్వార్థాదిపఞ్చక ఇవ షష్ఠే శబ్దాంశేఽపి శబ్దవృత్తిస్వీకారావస్యకత్వేన మూలే భేదపక్ష ఏవ తదావశ్యకత్వకథనమనుచితమిత్యాశయేన మూలాభిప్రాయమావిష్కరోతి-అయం భావ ఇత్యాదినా। అనుకార్యానుకరణయోర్భేద ఇతి। తయోర్భేదవివక్షాయాం పటదిత్యాదావనుకార్యానుకరణయోర్భేదా
ధ్వనిమయత్వవర్ణమయత్వరూపవిరుద్ధధర్మసంబన్ధేన సిద్ధః। గౌరిత్యయమాహేత్యాదౌ త్వర్థపదార్థకత్వశబ్దపదార్థకత్వాభ్యాం విరుద్ధధర్మాభ్యాం తయోర్భేదః సిద్ధ ఇతి భావః। పదానుపస్థితత్వాదితి। అస్య శక్త్యభావే, ఇత్యాది। తథా చ శక్త్యభావేఽనుకార్యస్య పదజన్యోపస్థితివిషయత్వాసంభవాదిత్యర్థః। తత్సిద్ధయ ఇతి।
పదజన్యోపస్థితివిషయత్వసిద్ధయ ఇత్యర్థః। అన్యథా శాబ్దబోధవిషయత్వం న స్యాత్। వృత్త్యా పదజన్యపదార్థోపస్థితేరేవ శాబ్దబోధహేతుత్వాత్। శక్తిరిత। వాచ్యవాచకభావరూపా। ఉపేయేతి। స్వీకార్యైవేత్యర్థః। అన్యథాఽసంబద్ధస్యానుకరణస్యానుకార్యోపస్థాపకత్వాసంభవ ఇతి భావః। అనుకార్యానుకరణయోరభేదేఽతిరిక్తశక్తిం వినైవ శాబ్దబోధవిషయతా భవతీత్యాహ-అభేద ఇతి। వివక్షిత ఇతి శేషః। తత్పక్ష ఇతి। అనుకార్యానుకరణయోరభేదపక్ష ఇత్యర్థః। ప్రత్యక్షే విషయస్య హేతుత్వాదితి। ఆలోకసహకృతచక్షుఃసత్త్వేఽపి యది ఘటో న స్యాత్తర్హి ఘటప్రత్యక్షం న జాయతే, తత్సత్త్వే తు జాయత ఇత్యనుభవబలాద్ఘటప్రత్యక్షే ఘటస్యేవ శబ్దీయశ్రావణప్రత్యక్షే శబ్దస్య కారణత్వాదిత్యర్థః। స్వప్రత్యక్షరూపామితి।
శ్రోత్రేన్ద్రియేణానుకార్యాభిన్నానుకరణశబ్దసాక్షాత్కారరూపాముపస్తితిమిత్యర్థః। తాదృశీ చోపస్థితిః పదజన్యైవ, శబ్దసత్త్వ ఏవ శబ్దప్రత్యక్షస్య జాయమానత్వాదితి భావః।
శాబ్దబోధవిషయతేతి। అనుకార్యాభిన్నానుకరణశబ్దస్య శ్రావణప్రత్యక్షరూపాం పదజన్యోపస్థితిమాదాయానుకార్యస్య శాబ్దబోధవిషయతోపపద్యత ఇతి భావః। అత్రేదం బోధ్యమ్-అభేదపక్షే స్వప్రత్యక్షరూపాం పదజన్యోపస్థితిమాదాయ యథా శాబ్దబోధే శబ్దస్య భానం తద్వద్ఘటమానయేత్యాదౌ ఘటాదిపదానామపి శ్రోత్రేణ స్వప్రత్యక్షరూపాం పదజన్యోపస్థితిపాదాయ భానస్యావర్జనీయతయా సర్వత్రైవ శాబ్దబోధే శబ్దవిషయకత్వం సిధ్యతి। తదుక్తం స్వం రూపమితి సూత్రే భాష్యే-`నవా శబ్దపూర్వకో హ్యర్థే సంప్రత్యయస్తస్మాదర్థనివృత్తిః' ఇతి। నవా-స్వం రూపమితి సూత్రం న వక్తవ్యమిత్యర్థః। కిం

కారణం? శబ్దపూర్వకో హ్యర్థే సంప్రత్యయః-శబ్దపూర్వక ఇత్యస్య శబ్దజ్ఞానపూర్వకో హీత్యర్థః। అర్థే సంప్రత్యయః-అర్థప్రతీతిరిత్యర్థః। ఉపలబ్దస్యైవ హి శబ్దస్యార్థబోధకత్వం, నతు చక్షురాదివత్సత్తామాత్రేణ బోధకత్వమ్। అత ఏవ గౌరానేయేత్యభిప్రాయేణ గౌరానేయేతి పరేణోక్తే, ఇతరః సమ్యగశ్రుత్వా పరం పృచ్ఛతి కిపాహేతి, తేన గౌరిత్యాహేత్యుక్తే తత ఏవార్థబోధాత్ప్రవర్తతే। ఏవం శబ్దజ్ఞానసత్త్వేఽర్థజ్ఞానసత్త్వమిత్యన్వయముక్త్వా వ్యతిరేకమా హ--ఆతశ్చ శబ్దపూర్వః, యోఽపి హ్యసావాహూయతే నామ్నా। నామ చ యదాఽనేన నోపలబ్ధం భవతి, తదా పృచ్ఛతి-కిం భవానాహేతి। ఏతేన శబ్దజ్ఞానాభావేఽర్థజ్ఞానాభావరూపో వ్యతిరేక ఉక్తః। తథా చోక్తభాష్యాచ్ఛబ్దతదర్థయోరుభయోరపి శబ్దాద్భానమ్। శబ్దపూర్వకో హీత్యత్ర హిః ప్రసిద్ధ్యర్థః। శ్రోతుః శబ్దజ్ఞానపూర్వకోఽర్థప్రత్యయ ఇతి లోకే ప్రసిద్ధమిత్యర్థః। ఇహ చ వ్యాకరణే శబ్దే కార్యస్య సంభవః, అర్థే చాసంభవః। తస్మాదర్థస్య నివృత్తిః। నను శబ్దతదర్థయోరుభయోరపి శబ్దాద్భానస్యానుభవసిద్ధత్వాదర్థస్య నివృత్తిరిత్యుక్తిరయుక్తేతి చేదుచ్యతే। అర్థే కార్యస్యాసంభవాదార్థో విశేషణం, శబ్దే కార్యస్య సంభవాచ్ఛబ్దో విశేష్యమిత్యర్థాదర్థవతి శబ్దే కార్యం కరణీయమిత్యర్థః। ఇయమేవ హ్యర్థస్య నివృత్తిర్నామ యత్తస్య విశేష్యతాపరిత్యాగ ఇతి। నచ జ్ఞానే సర్వత్ర శబ్దభానే సర్వపర్యాయాణాం భానాపత్తిర్వినిగమనావిరహాదితి వాచ్యమ్। అథంబోధానుకూలత్వేన ప్రథమప్రతీతత్వరూపకారణత్వాదుచ్చరితస్యైవ శబ్దస్య భానేనాదోషాత్। తథా చ-తస్మాదర్థనివృత్తిరిత్యస్య-అర్థవాచకశబ్దాన్తరనివృత్తిరిత్యర్థ ఉక్త ఉద్యోత ఇతి బోధ్యమ్। లోకే తు యత్ర శబ్దే ఇతరపదార్థాన్వయరూపకార్యాసంభవస్తత్ర శబ్దస్య విశేషణతాఽర్థస్య చ విశేష్యతేతి శబ్దోపస్థితేఽర్థే కార్యం కర్తవ్యమ్। యథా నీలో భ్రమరః, ఇత్యుక్తే నహి నీలిమా శబ్దేఽన్వేతి, భ్రమరశబ్దే నీలిమ్నోఽసంభవాత్। కింతు భ్రమరశబ్దవాచ్యే షట్పదే కీటేఽన్వేతి, తత్రైవ తత్సంభవాత్। యత్ర చార్థే కార్యాసంభవస్తత్రార్థస్య విశేషణతా, శబ్దస్య చ విశేష్యతేతి తదర్థవాచకే శబ్దే కార్యం కరణీయమ్। యథా విష్ణుముచ్చారయేత్యత్ర విష్ణుపదార్థే చతుర్భుజే ఉచ్చారణక్రియాన్వయాసంభవాత్తదర్థవాచకే విష్ణుశబ్దే సమభివ్యాహృతక్రియాన్వయ ఇతి బోధ్యమ్। నను సామాన్యతః పదజన్యోపస్థితివిషయస్య శాబ్దబోధే భానాఙ్గీకారే సమవాయసంబన్ధేన ఘటాదిశబ్దజన్యోపస్థితివిషయస్యాఽఽకాశస్య ఘటోఽస్తీత్యాదివాక్యజన్యశాబ్దబోధవిషయత్వాపత్తిరత ఆహ--అతిప్రసఙ్గేతి। వారణాయేతి। నిరుక్తాపత్తిరూపాతిప్రసఙ్గనిరసనాయేత్యర్థః। పదోపస్థితిరేవేతి। పదార్థోపస్థితిరేవేత్యర్థః। అనుకార్యశబ్దప్రసఙ్గాత్తు పదోపస్థితిరిత్యుక్తమ్। సా పదార్థోపస్థితిశ్చ వృత్తిజన్యేతి విశేషణాద్వృత్తిజ్ఞానజన్యాఽపేక్షితేత్యర్థః। తథా చాఽఽకాశస్య ఘటపదత్సమవాయసంబన్ధోనోపస్థితావపి వృత్త్యా ఘటపదాదుపస్థిత్యభావేన ఘటోఽస్తీత్యాదివాక్యజన్యబోధే న తస్య భానమిత్యర్థః। ఏవం గవిత్యయమాహేత్యాదావభేదపక్షేఽనుకార్యాభిన్నానుకరణస్య పదాదుపస్థితావపి వృత్త్యా పదాదుపస్థిత్యభావేనానుకార్యస్య శాబ్దబోధవిషయత్వం న సంభవతీతి తాత్పర్యమ్। ఆశ్రయతయా వృత్తిమత్త్వస్యేతి। అనుకార్యానుకరణయోరభేదపక్షేఽనుకార్యస్య

యత్కించిదర్థవాచకత్వాద్వాచకతారూపా వృత్తిరనుకార్యేఽస్తి। సా చ వృత్తిరర్థనిరూపితత్వాదాశ్రయతాసంబన్ధేనేతి వృత్తిమత్త్వస్యానుకార్యే సత్త్వాన్నానుకార్యస్య శాబ్దబోధవిషయత్వానుపపత్తిః। ఆశ్రయతాసంబన్ధేన వృత్తిమతోఽర్థస్య శాబ్దే భానాఙ్గీకారాదితి భావః। నన్వాశ్రయతాసంబన్ధేన వృత్తిమత్త్వస్యైవ శాబ్దబోధవిషయత్వనియామకత్వే నిరూపకతాసంసర్గేణ వృత్తిమతోఽర్థస్య శాబ్దయోధే భానం న స్యాదత ఆహ- నిరూపకతాశ్రయతాన్యతరేతి। నిరూపకతాసంబన్ధేనాఽఽశ్రయతాసంబన్ధేన వా వృత్తిమతోఽర్థస్య శాబ్దే భానం స్వీక్రియతే। న తభయోరేకేనైవ సంబన్ధేన వృత్తిమత ఇత్యాగ్రహ ఇతి భావః। శక్తిరూపాయా వృత్తేర్నిరూపకోఽర్థః, తత్ర నిరూపకతా, ఆశ్రయస్తు శబ్దః, తత్ర ఆశ్రయతా। తథా చ నిరూపకతాసంబన్ధేన శక్తిరూపవృత్తిమాన్ అర్థః। ఆశ్రయతాసంబన్ధేన చ తాదృశవృత్తిమాఙ్ శబ్దః। సత్యేవం ఘటమానయేత్యాదౌ వాక్యార్థబోధే నిరూపకతయా వృత్తిమతః కమ్బుగ్రీవాదివిశిష్టార్థస్యైవ భానం పామరజనైరనుభూయతే, తథాఽపి న సోఽస్తి ప్రత్యయో లోకే, విషయత్వమనాదృత్యేతి చాభియుక్తమవాక్యపదీయకృద్ధర్యనుభవబలాదాశ్రయతయా వృత్తిమతః శబ్దస్యాపి బోధే భానం స్వీక్రియత ఇత్యాశయేనోక్తమన్యతరసంబన్ధేనేతి। అత ఏవ గామానయేత్యత్ర గోత్వస్త్రీత్వైకత్వవిశిష్ట-గోశబ్దవాచ్యగోకర్మకమానయనమితి సర్వత్రైవోపస్థాపకశబ్దఘటితం శాబ్దబోధవర్ణనం సంగచ్ఛతే। ఏవం చానుకరణస్థలే భేదాభేదోభయపక్షేఽనుకార్యస్య శబ్దే భానసత్త్వేఽపి భేదాపక్షేఽనుకరణస్యానుకార్యే శక్తిః। సా చ శక్తిరనుకార్యే నిరూపకతాసంబన్ధేనానుకరణే త్వాశ్రయతాసంబన్ధేన వర్తత ఇతి కృత్వా శక్తిరూపవృత్తినిరూపకార్థప్రతిపాదకత్వాదనుకకరణస్య ప్రాతిపదికసంజ్ఞా, నిరూపకతాసంబన్ధేన వృత్తిమత్త్వాదనుకార్యస్య శబ్దస్య శాబ్దబోధే భానం చ సిధ్యతి। అర్థవత్సూత్రస్య వృత్తినిరూపకార్థప్రతిపాదకశబ్దస్య ప్రాతిపదికసంజ్ఞా భవతీత్యర్థః। వృత్త్యాఽర్థప్రతిపాదకస్య సంజ్ఞేతి యావత్। అత ఏవానుకార్యానుకరణయోరభేదపక్షే భేదమూలికాయా వాచ్యవాచకభావాపరపర్యాయకవృత్తేరసంభవేనానుకార్యాంనుకరణయోర్వృత్తిమత్త్వస్య వక్తుమశక్యత్వాదనుకరణస్య వృత్త్యాఽర్థప్రతిపాదకత్వరూపార్థవత్త్వాభావేన ప్రాతిపదికసంజ్ఞా న భవతి, తతశ్చ సుబుత్పత్త్యభావాత్పదసంజ్ఞాయా అభావేన గవిత్యయమాహేత్యత్రాపదాన్తత్వాద్వకారస్య లోపః శాకల్యస్యేతి లోపో న। ప్రాతిపదికసంజ్ఞాయా అభావాదేవ చ భువో వుగిత్యత్రేవ భూ సత్తాయామిత్యత్ర విభక్తిర్న కృతా। నన్వేవమభేదపక్షేఽనుకార్యానుకరణయోర్వృత్తిమత్త్వాభావే సత్యనుకార్యస్య శాబ్దే భానం న స్యాత్, శాబ్దే శబ్దభానే వృత్తిమత్త్వస్య నియామకత్వాదితి చేదుచ్యతే-అభేదపక్షేఽనుకార్యస్య కించిదర్థవాచకత్వాచ్ఛబ్దతదర్థయోర్వృత్తిరస్తి। తత్రార్థో వృత్తేర్నిరూపకః, అనుకార్యశబ్దస్త్వాశ్రయః। తథా చ నిరూపకతాసంబన్ధేనార్థో వృత్తిమాన్, అనుకార్యశబ్దస్త్వాశ్రయతాసంబన్ధేన వృత్తిమాన్। తత్రానుకార్యేణాభేదమాపన్నస్యానుకరణస్యాప్యాశ్రయతాసంబన్ధేన వృత్తిమత్త్వాదనుకార్యస్య

శాబ్దే భానం భవతి। అనుకరణస్య ప్రాతిపదిసంజ్ఞా తు న భవతి। వృత్త్యాఽర్థప్రతిపాదకత్వరూపార్థవత్త్వాభావాత్। న చానుకార్యస్య వృత్త్యాఽర్థప్రతిపాదకత్వరూపార్థవత్త్వసత్త్వాత్తదభేదమాపన్నస్యానుకరణస్యాపి తాదృశార్థవత్త్వస్య దుర్వారతయా ప్రాతిపదికసంజ్ఞా స్యాదితి వాచ్యమ్। అభేదపక్షేఽనుకార్యస్య కిం చిదర్థవాచకత్వేఽప్యనుకరణస్య తదర్థవాచకత్వాభావాత్, అనుకరణాదనుకార్యార్థాప్రతితేరనుభవసిద్ధత్వాదితి భావః। అభేదపక్షేఽఅనుకార్యస్య కించిదర్థసత్త్వే మానం తు `భూసత్తాయామ్' ఇత్యాద్యర్థనిర్దేశ ఏవ। నహి తత్ర సత్తాద్యర్థోఽనుకరణస్యేత్యేవం కోఽప్యవగచ్ఛతి? కిం త్వనుకార్యస్య భూధాతోరేవేతి సర్వానుభవః। భేదపక్షే త్వనుకరణాన్న కస్యచిదప్యర్థస్య ప్రతీతిర్భవతి కిం త్వనుకరణాచ్ఛక్తిరూపవృత్త్యాఽనుకార్యశబ్దరూపస్యార్థస్య ప్రతీతిర్జాయతే। తత్ర నిరూపకతాసంబన్ధేన వృత్తిమత్త్వాదనుకార్యస్య శాబ్దే భానం, అనుకరణస్య తు అనుకార్యశబ్దరూపతాదృశవృత్తిమదర్థప్రతిపాదకత్వాత్ప్రాతిపదికసంజ్ఞా చ సిధ్యతీతి బోధ్యమ్। నన్వనుకరణస్య కథంవృత్త్యాశ్రయతా? అనుకార్యనిరూపితా వృత్త్యాశ్రయతాఽనుకరణస్యేతి చేత్-నిరూప్యనిరూపకభావస్య భేదమూలకత్వేనానుకార్యానుకరణయోరభేదే తదసంభవాదనుకరణస్యానుకార్యనిరూపితవృత్త్యాశ్రయతా వక్తుమశక్యా। న చాభేదపక్షేఽనుకార్యస్య కించిదర్థవాచకత్వాద్గోవ్యక్త్యాదితత్తదర్థనిరూపితవృత్త్యాశ్రయతాఽనుకార్యే యాఽస్తి సైవ వృత్త్యాశ్రయతా తదభేదపన్నేఽనుకరణేఽప్యస్తీతి వాచ్యమ్। అనుకరణాదనుకార్యార్థగోవ్యక్త్యాదిప్రతీతేః కథమప్యనుభవాభావాత్తాదృశార్థనిరూపితవృత్త్యాశ్రయతాయా అప్యనుకార్యాభేదమాపన్నేఽప్యనుకరణే వక్తుమశక్యత్వాదత ఆహ-సంబన్ధస్యోభయేతి। సంబన్ధస్య సంబన్ధినౌ ద్వౌ, తౌ చ సంబన్ధనిరూపకౌ, సంబన్ధశ్చ సంబన్ధిద్వయనిరూప్యః, అతః సంబన్ధిభ్యాం భిన్నో ద్విష్ఠశ్చ సంబన్ధ ఇత్యుచ్యతే। ఘటశబ్దతదర్థయోర్యః సంబన్ధస్తస్య నిరూపకౌ సంబన్ధినౌ ఘటశబ్దస్తదర్థశ్చేతి ద్వౌ। సంబన్ధస్య సర్వత్రోభయనిరూప్యత్వమేవ లోకే ప్రసిద్ధం, న క్వాప్యేకనిరూప్యత్వం దృశ్యతే। శబ్దార్థయోస్తాదృశసంబన్ధశ్చ బోధ్యబోధకబావరూపః। ఏతేనాసౌ సంబన్ధ ఏవ శక్తిరితి సూచితమ్। తత్ర బోధకతారూపా శక్తిః శబ్దనిష్ఠా, బోద్యతారూపా తు శబ్దార్థనిష్ఠా। తథా చ శబ్దతదర్థౌ ద్వావపి వృత్త్యాశ్రయౌ। ఏవం చ బోధ్యతారూపవృత్త్యాశ్రయత్వాద్యథా శబ్దార్థస్య శాబ్దే భానం జాయతే తద్వద్బోధకతారూపవృత్త్యాశ్రయత్వాచ్ఛబ్దస్యాపి సాబ్దబోధే భానం సంభవేత్। అనయా రీత్యా సర్వత్రైవ శాబ్దే శవ్దభానముపపాదనీయమ్। అనుకరణస్థలేఽబేదపక్షేఽనుకార్యస్య గోవ్యక్త్యాదితత్తదర్థనిరూపితవృత్త్యాశ్రయత్వాత్తదభేదమాపన్నస్యానుకకరణస్యాపి తాదృశవృత్త్యాశ్రయత్వం, శాబ్దే జాయమానానుకార్యరూపశబ్దభానానుభవబలాదేవాఙ్గీకార్యమ్। తథా చానుకరణస్యాపి వృత్త్యాశ్రయత్వాద్ వృత్తిజన్యపదోపస్థితేః సత్త్వాన్నానుకార్యస్య శాబ్దే

భానానుపపత్తిరితి భావః। భేదపక్షే తు గోవ్యక్త్యాదితత్తదర్థనిరూపితవృత్త్యాశ్రయత్వమనుకార్య ఏవ నానుకరణ ఇత్యనుకరణేనానుకార్యోపస్థిత్యర్థే తత్ర శక్త్యన్తరకల్పనమావశ్యకమితి భావః। ఏవం చ శబ్దస్య స్వస్వరూపోపస్థాపకత్వాచ్ఛబ్దే ఉపస్థాప్యత్వోపస్థాపకత్వయోః సమావేశః సిధ్యతి। నను నిరుక్తరీత్యాఽనుకరణస్య వృత్త్యాశ్రయత్వం వక్తుమశక్యమ్। అనుకరణాద్ గోవ్యక్త్యాదితత్తదర్థప్రతీతరేననుభవాత్। తథా చ వ్యక్త్యాద్యర్థనిష్ఠబోధ్యతానిరూపితబోదకతారూపశక్త్యాశ్రయత్వాభావేనానుకరణస్య వృత్త్యాశ్రయత్వమసంభవి। ఇతి చేదుచ్యతే-బోధకతాశక్తిః శబ్దే ప్రసిద్ధా, బోధ్యతాశక్తిస్తు గోవ్యక్త్యాద్యర్థే। తత్రానుకరణస్య శబ్దత్వాత్తస్మిన్బోధకతాశక్తిరస్త్యేవ। తథా చానుకరణశబ్దనిష్టబోధకతానిరూపితబోధ్యతాయా అర్థత్వేన ప్రసిద్ధే గోవ్యక్త్యాదౌ బాధాదనుకరణశబ్ద ఏవ సా కల్ప్యతే। స్వనిష్ఠబోధకతానిరూపితబోధ్యతారూపసంబన్ధాశ్రయతా స్వస్మిన్నేవేతి యావత్। తతశ్చానుకరణస్యాపి వృత్త్యాశ్రయత్వాద పదజన్యపదార్థోపస్థితేః సత్త్వాన్న శాబ్దే శబ్దభానానుపపత్తిరిత్యాహురన్యే। ఏవం చ బోధ్యతాబోధకతయోరేకత్ర సమవస్థితిః కల్ప్యత ఇతి భావః। నేదం బోధఅయతాబోధకతయోరేకాశ్రయత్వం కేవలం స్వకపోలకల్పితం, కింతు శాస్త్రకృత్సంమతమపీతి హర్యుక్తిప్రమాణేన స్పష్టయతి-ఉక్తం చేతి। గ్రాహ్యత్వం-బోధ్యత్వం గ్రాహకత్వం-బోధకత్వమ్। తేజసః-దీపాదేః। ఏతే-గ్రాహ్యత్వగ్రాహకత్వరూపే ద్వే శక్తీ ఇత్యర్థః। సర్వశబ్దానాం పూర్వోక్తే ద్వే శక్తీ స్తః। పరం తు పృథగవస్థితే-పార్థక్యేన సమవస్థితే ఇతి భావః। ఏతేనైతయోః శక్త్యోరసమనియతత్వం ప్రదర్శితం భవతి। అయం భావః--ఘటాదిద్రవ్యస్య చాక్షుషప్రత్యక్షే దీపాద్యాలోకసంయోగో హేతురితి నిర్వివాదమ్। అన్యథాఽన్ధకారేఽపి ఘటాదిచాక్షుషప్రత్యక్షస్యాప్యాపత్తేః। తథా చ ఘటదీపాద్యాలోకసంయోగ ఏవ ఘటస్యేవ స్వస్యాపి ప్రత్యక్షం జనయతి। విషయసంనిధానే సతి దీపాదితేజసి శక్తిద్వయస్య లోకే ప్రత్యక్షసిద్ధత్వాత్। ఏవమర్థగోచరశబ్దనిష్ఠశక్తిసహకృత ఏవ శబ్దోఽర్థస్య స్వస్వరూపస్య చ ప్రత్యక్షం జనయతి। యథా చ విషయాసంనిధానే తు స ఏవాఽఽలోకసంయోగః కేవలం స్వస్యైవ ప్రత్యక్షం జనయతి, న ఘటాదేః। తథాఽర్థే తాత్పర్యాభావే శబ్దే చ తాత్పర్యే సతి స ఏవ శబ్దః స్వనిష్ఠతాదృశవృత్త్యైవ స్వస్యైవ ప్రత్యక్షం జనయతీతి। స్వం రూపమితి సూత్రభాష్యాదపి ఏతదేవ లభ్యత ఇతి తదర్థకం ప్రమాణభూతం శ్లోకాన్తరముదాహరతి-విషయత్వమనాదృత్యేతి। శబ్దైః స్వాత్మనో జ్ఞానవిషయత్వమనాదృత్యాసంప్రాప్య నార్థో బోధ్యతే, కిం త్వాత్మనో జ్ఞానవిషయత్వం సంపాద్యైవ శబ్దైరర్థో బోధ్యతే। జ్ఞాతస్యైవ శబ్దస్యార్థబోధజనకత్వాదితి భావః। ఘటాదివిషయసంనిధానే తేజోనిష్ఠగ్రాహకతానిరూపితగ్రాహ్యతా ఘటాదౌ ప్రత్యక్షసిద్ధా, ఘటాదివిషయాసంనిధానే తు తేజోనిష్ఠగ్రాహకతానిరూపితగ్రాహ్యతాయా విషయాసంనిధానేన ఘటాదౌ బాధసత్త్వాత్తతః పరావృత్తా ప్రత్యాఘాతన్యాయేన స్వస్మిన్నేవ యదా పర్యవస్యతి తదా స్వనిష్ఠగ్రాహకతానిరూపితగ్రాహ్యతాయా ఆశ్రయః స్వ ఏవేతి కేవలం తేజస ఏవ ప్రత్యక్షం భవతి,
యద్యైతత్తద్వనుకరణస్థలేఽభేదపక్షేఽనుకరణశబ్దనిష్ఠబోదకతానిరూపితబోధ్యతాయా

గోవ్యా్యద్యర్థే తాత్పర్యాభావేన బాధాత్తతః పరావృత్తా సతీ అనుకరణశబ్ద ఏవ ప్రత్యాగతేతి కేవలం శబ్దస్వరూపస్యైవ ప్రత్యక్షం భవతి। ఏవం చ శబ్దనిష్ఠబోధకతానిరూపితబోధ్యతాయాః శబ్దాశ్రయకత్వం శాస్త్రకృత్సంమతమితి తాత్పర్యమ్।। 26 ।।

ప్రసఙ్గాదితి। శబ్దస్య నామార్థత్వేన విచారప్రసఙ్గాదిత్యర్థః। అభేదే సాధకమితి। అనుకార్యానుకరణయోరభేదోపపాదకమిత్యర్థః। ఆహ-బ్రూతే-అత ఏవ గవిత్యాహౌతి। అత ఏవేత్యస్య వ్యాఖ్యానం-గవిత్యాహేత్యాది। న భిద్యన్త ఇతి। అనుకార్యాద్భిన్నత్వేన న వివక్ష్యన్త ఇత్యర్థః। ఏవం చానుకరణశబ్దానామర్థవత్త్వాభావేఽనుకార్యేణ సహ తేషాభభేదవివక్షైవ హేతురితి భావః। ఇత్యాద్యప్రవృత్తావితి। వృత్త్యాఽర్థబోధజనకత్వరూపార్థవత్త్వాభావాదితి భావః। సాధుత్వమిత్యుపపద్యత ఇతి। వక్ష్యమాణరీత్యాఽసాధుత్వాభావే శిష్టప్రయుక్తత్వాదినా సాధుత్వమబాధితమితి భావః। నన్వభేదాభావేఽపి తస్య సాధుత్వం కుతో నేత్యాశఙ్కాయామాహ-అన్యథేతి। భేదస్యైవాఙ్గీకార ఇత్యర్థః। ప్రత్యయః, పరశ్చేతి। ప్రత్యయవిధౌ పఞ్చమీనిర్దేశాత్షష్ఠ్యంశవికలాయాః `తస్మాదిత్యుత్తరస్య' ఇతి పరిభాషాయాః ప్రవృత్త్యైవ ప్రత్యయస్య ప్రకృత్యవధికపరత్వస్య లాభే సిద్ధే పరశ్చేతి సూత్రం నియమార్థం-ప్రత్యయపరికైవ ప్రకృతిః ప్రయోక్తవ్యేతి, ఏతదాశయేనైవ పఠ్యతే-న కేవలా ప్రకృతిః ప్రయోక్తవ్యా, నాపి కేవలః ప్రత్యయః ప్రయోక్తవ్య ఇతి। తథా చ నియమశాస్త్రాణాం నిషేధముఖేన ప్రవృత్తిరితి పక్షే నిషేధోల్లఙ్ఘనం స్పష్టమేవ। విధిముఖేన ప్రవృత్తిరితి భాష్యసిద్ధాన్తే తు ఆర్థికనిషేధోల్లఙ్ఘనమితి బోధ్యమ్। అభేదపక్షే, ఉక్తరీత్యా ప్రాతిపదికత్వాభావేన ప్రత్యయవిధావుద్దేశ్యతావచ్ఛేదకాక్రాన్తత్వరూపప్రకృతిత్వాభావేన న కేవలేతి నిషేధస్య ప్రత్యయవిధానావధిత్వయోగ్యే ప్రవృత్త్యా, పదత్వయోగ్య ఏవ పదత్వరహితే `అపదం న ప్రయుఞ్జీత' ఇతి నిషేధప్రవృత్త్యా చ నిషేధద్వయానవతార ఇతి భావః। అభేదపక్షే వృత్త్యాఽర్థబోధజనకత్వేఽపి శక్తినిరూపకార్థబోధజనకత్వాభావాన్న ప్రాతిపదికత్వమితి బోధ్యమ్।। 27 ।।

ఇతి వైయాకరణభూషణసారవ్యాఖ్యాయాం శాంకర్యాం నామార్థనిర్ణయనిరూపణమ్।

రఙ్గభట్టతనూజేన శంకరేణ వినిర్మితే।

సారీయేఽభూద్వివరణే నామార్థానాం నిరూపణమ్।। 4 ।।

.

॥ అథ సమాసశక్తినిర్ణయః ॥

సమాసానితి। సమాసత్వం చ-వ్యాకరణశాస్త్రప్రణేతృపాణిన్యాదిమునికృతసంకేతసంబన్ధేన సమాసపదవత్త్వమ్। యస్మిన్సముదాయే పదద్వయం పరస్పరం సమస్యతే స సముదాయః

సమాస ఇతి యావత్। సమాసశబ్దే హలశ్చేత్యధికరణే ఘఞ్। విభజతే-విపూర్వకభజధాత్వర్థోఽవాన్తరధర్మంపురస్కారేణ కథనమ్। తథా చ సమాసత్వావాన్తరధర్మపురస్కారేణ కథయతి-సుపాం సుపా, తిఙా, నామ్నేతి। పదద్వయమీతి। అపినా పదత్రయాదిసంగ్రహః। తేన ద్వ్యహ్నజాతః, చిత్రాజరద్గుః। హోతృపోతృనేష్టోద్గతారః, ఇత్యాదిసమాసానాం నాసంగ్రహః। తథా చానేకసుబన్తఘటితత్వం సమాసత్వావాన్తరధర్మః। అనేకసుబన్తఘటితసమాసోదాహరణమాహ-రాజపురుష ఇత్యాదితి। సుపాం తిఙేతి। ఏతద్వివరణం పూర్వపదం సుబన్తమిత్యాది। తథా చ సుబన్తతిఙన్తాత్మకపూర్వోత్తరపదఘటితత్వమవాన్తరధర్మః। ఏవం రోత్యాఽగ్రేఽప్యవాన్తరధర్మః స్వయమూహ్యః। ఉదాహరణం-పర్యభూషత్, అనువ్యచలదితి। గతిమతోదాత్తవతేతి। ఉపలక్షణమిదం, సహేతి యోగవిభాగస్యాపి। దేవో దేవాన్ క్రతునా పర్యభూషదితి ఋక్సంహితాయామ్। అన్విత్యస్య వ్యచలదిత్యనేన, వీత్యస్య చాచలదిత్యనేన యుగపత్సమాసః। ఉభయత్రాపి సహేతి యోగవిభాగేన సమాసే సతి `న సమాసే' ఇతి శాకలనిషేధాద్యణాదేశః సమాసోదాత్తత్వం చ సిధ్యతి। అన్యే తు తత్ర సుబిత్యేకత్వస్య వివక్షితత్వాద్వేః పూర్వం సమాసః పశ్చాదనోః। తత్ర శాకలప్రతిషేధాద్యణాదేశేఽప్యన్తోదాత్తత్వం న భవతి, తిఙ్ఙతిఙ ఇతి నిఘాతాత్। అనోర్గతిర్గతావితి నిఘాతః। వేర్యణాదేశ ఉదాత్తస్వరితయోరిత్యటః స్వరితత్వమిత్యాంహుః। సుపాం నామ్నేత్యస్యోదాహరణం-కుమ్భకార ఇతి। కుమ్భ-అస్, కార-అ, ఇత్యలౌకికప్రక్రియావాక్యే ఉపపదమతిఙితి సమాసః। స చ గతికారకోపపదానామితి పరిభాషయా కారేతిప్రాతిపదికాత్సువుత్పత్తేః పూర్వం భవతి। సుబుత్పత్తేః ప్రాగిత్యస్యోత్తరపదే సుబుత్పత్తేః ప్రాగిత్యర్థో బోద్యః। అన్యథేతి। పూర్వపదేఽపి సుబుత్పత్తేః ప్రాగిత్యస్యోత్తరపదే సుబుత్పత్తేః ప్రాగిత్యర్థో బోధ్యః అన్యథేతి। పూర్వపదేఽపు సుబుత్పత్తేః ప్రాగేవ సమాసప్రవృత్తౌ చర్మక్రీతీత్యత్ర పూర్వపదే చర్మణి విభక్త్యభావేన పదత్వాభావాన్నలోపానాపత్తేరితి భావః। తథా చ సుబన్తపూర్వపదకత్వే సతి ప్రాతిపదికమాత్రోత్తరపదకత్వమవాన్తరధర్మః। సుపాం ధాతునేత్యస్య వివరణం-ఉత్తరపదం ధాతుమాత్రమితి। సుబన్తపూర్వపదకత్వవిశిష్టధాతుమాత్రోత్తరపదఘటితత్వమవాన్తరధర్మః। కటం ప్రవతే కటప్రూః। ప్రుఙ్ గతావిత్యస్మాత్కర్తరి క్విప్। ఆయతస్తూః ఆయతం స్తౌతీత్యర్థః। పూర్వవత్కర్తరి క్విప్। ఉభయత్రాపి క్విబవచీతి ధాతోదీర్ఘః। వార్తికాదితి। అన్యేభ్యోఽపి తృశ్యతే(పా.సూ.3-2-178)ఇతి సూత్రస్థవార్తికే నిపాతనాత్సమాసః। యత్ర సముదాయో నిర్దిశ్యతే తేన చావయవా అనుమీయన్తే తన్నిపాతనమ్। యత్ర చావయవా నిర్దిశ్యన్తే తేన చ సముదాయోఽనుమీయతే స విధిరితి భాష్యమ్। క్విపః సర్వాపహారిత్వాల్లోపేన ధాతుమాత్రముత్తరపదమితి భావః। తిఙాం తిఙేతి। పదద్వయమపి తిఙన్తమిత్యర్థః। పూర్వోత్తరపదభూతతిఙన్తద్వయఘటితత్వమవాన్తరధర్మః। పిబతేతి। పిబత ఖాదతేతి సతతం యస్యాం క్రియాయామభిధీయతే సా పిబతఖాదతేత్యర్థః। ఏవం

పచతభృజ్జతేత్యత్రాప్యర్థోఽనుసంధేయా। ఆఖ్యాతమితి। క్రియాయాః సాతత్యే నైరన్తర్యే గమ్యే తిఙన్తం తిఙన్తేన సమస్యత ఇత్యర్థః। అన్తర్గణసూత్రాదితి। అస్య సమాసో భవతీతి శేషః। తిఙాం సుబన్తేనేత్యస్య వివరణం-పూర్వపదం తిఙన్తమిత్యాది। తిఙన్తపూర్వపదకత్వవిశిష్టసుబన్తోత్తరపదఘటితత్వమవాన్తరధర్మః। జహిస్తమ్బ ఇతి। స్తమ్బం జహీత్యాభీక్ష్ణ్యేన య ఆహ స జహిస్తమ్బః। స్తమ్బాఘాతకర్తా సమాసార్థః। జహికర్మణేతి। జహీత్యేతత్తిఙన్తం, సుబన్తేన కర్మార్థకేన సమస్యతే, ఆభీక్ష్ణ్యే గమ్యే, సమాసశ్చేత్కర్తారమభిదధాతీత్యర్థః। మయూరవ్యంసకాద్యన్తర్గణసూత్రాత్సమాస ఇత్యర్థః। భాష్యే వ్యుత్పాదిత ఇతి। తత్ర హి-వృద్ధో యూనేతివత్సుపేతి తృతీయైవ సహార్థమాక్షేప్స్యతీతిసహగ్రహణం కిమర్థమితి ప్రశ్నే సహభూతయోరేవ సమాససంజ్ఞా యథా స్యాత్ప్రత్యేకం మా భూదిత్యుక్త్వా సముదాయే వాక్యపరిసమాప్తిన్యాయేన గర్గదణ్డనవత్సహభూతయోరేవ సమాససంజ్ఞా స్యాన్న ప్రత్యేకమిత్యుత్తరితమ్। తత ఏవం తర్హి సిద్ధే యత్సహగ్రహణం తద్యోగాఙ్గం విజ్ఞాయతే। యోగోఽత్రాష్టాధ్యాయీ, తస్యాః సాక్షాదఙ్గత్వాయ యోగవిభాగః క్రియతే। `సహ' ఇతి, సుప్ సమస్యతే, కేన? సమర్థేన, పర్యభూషత్, అనువ్యచలత్। తతః `సుపా' సుపా చ సహ సుప్ సమస్యతే। అధికారశ్చ లక్షణం చ। యస్య సమాసస్యాన్యల్లక్షణం నాస్తి తస్యేదం లక్షణం భవిష్యతీత్యుక్తత్వాత్షడ్విధోఽప్యయం సమాసః సహేతియోగవిభాగేన సాధిత ఇతి భావః।। 28 ।।

తద్భేదమితి। సమాసభేదమిత్యర్థః। వ్యుత్పాద్య-వ్యాఖ్యాయ। విభాగస్య-చతుర్విధస్య। అవ్యయీభావ-తత్పురుష-బహువ్రీహి-ద్వంద్వాత్మకస్యేతి యావత్। అబ్యాప్తీత్యాదిభిరితి। లక్ష్యైకదేశావృత్తిత్వమవ్యాప్తి। యథా నీలరూపవత్త్వం గోర్లక్షణం కృతం చేత్పీతగవ్యామవ్యాప్తిస్తత్ర నీలరూపాభావాత్। లక్ష్యవృత్తిత్వే సత్యలక్ష్యవృత్తిత్వమతివ్యాప్తిః। యథా శృఙ్గిత్వం గోర్లక్షణం కృతం చేల్లక్ష్యభూతాయాం గవి శృఙ్గిత్వస్య విద్యమానత్వేఽపి మహిష్యాదావతివ్యాప్తిస్తత్రాపి శృఙ్గిత్వస్య విద్యమానత్వాత్। లక్ష్యమాత్రావృత్తిత్వమసంభవః। యథా గోరేకశఫవత్త్వం లక్షణం కృతం చేద్యావద్గోవ్యక్తీనాం ద్విశఫవత్త్వేనైకశఫవత్త్వస్య కుత్రాప్యసత్త్వాత్। తల్లక్షణస్యేతి। అవ్యయీభావాదిసమాసలక్షణస్యేత్యర్థః। లక్షణం చ-అవ్యాప్త్యతివ్యాప్త్యసంభవదోషత్రయరహితో ధర్మః। అత ఏవ లక్షణే తాదృశాన్యేవ పదాని దేయాని, యాదృశైరవ్యాప్త్యాదయో దోషా న ప్రాదుఃష్యురిత్యుచ్యతేఽభియుక్తైః। ప్రాయికత్వమితి। ప్రాయేణ భవం ప్రాయికం తస్య భావస్తత్త్వమ్। ప్రాయోవాద ఇత్యర్థః। బాహుల్యాభిప్రాయేణ తథా విభాగస్తథా లక్షణోక్తిశ్చేతి యావత్। బహుషు స్థలేషు తథా దర్శనేఽపి కేషుచిత్తదదర్శనేన ప్రాచీనోక్తవిభాగస్య తథా లక్షణోక్తేశ్చ ప్రాయికత్వం, న సార్వత్రికత్వమితి భావః। తదేతదాహ-

సమాసస్తు చతుర్ధేతి। చతుష్ప్రకారకః। ప్రకారార్థే ధాప్రత్యయవిధానాత్। సామాన్యస్య భేదకో విశేషః ప్రకార ఇత్యుచ్యతే। ప్రకారమేవ దర్శయతి-అవ్యయీభావేత్యాది। విభాగతావచ్ఛేదకధర్మభేదాదిత్యర్థః। అయమితి। సమనన్తరోక్తశ్చతుర్ధా విభాగ ఇత్యర్థః।

ప్రాయోవాద ఇతి। ప్రాయిక ఇత్యర్థః। ప్రాచీనోక్తవిభాగరయ ప్రాయిక్తైవ హేతుమాహ-భూతపూర్వ ఇత్యాదినా। అసంగ్రహాదితి। ఏషాం సమాసానామవ్యయీభావాదిసంజ్ఞారహితత్వాదిత్యర్థః। తత్ర భూతపూర్వ ఇత్యత్ర `సుప్సుపా, ఆయతస్తూరిత్యత్ర క్విబ్వచీతి వార్తికే నిపాతనాత్, వాగర్థావివేత్యత్ర `ఇవేన సహ సమాసః' ఇతి చ సమాసః। సమాసాధికారీయసూత్రవిహితత్వాచ్చతుర్ధావిభాగే తేషామప్తంగ్రహే చేష్టాపత్తిః కర్తుమశక్యా। యోఽయం పూర్వపదార్థప్రధానోఽవ్యయీభావ ఇత్యాదివాదః సోఽపి ప్రాయిక ఇత్యాశయేనాఽఽహ-ఇత్యాదిలక్షణమపి ప్రాయికమితి। పూర్వపదార్థప్రధాన ఇత్యస్య పూర్వపదార్థః ప్రధానం యత్రేత్యర్థః। తథా చ పూర్వపదార్థనిష్ఠముఖ్యవిశేష్యతాకబోధజనకోఽవ్యయీభావ ఇతి తాత్పర్యమ్। తేన రాజపురుష ఇత్యాదావపి రాజత్వాదినిష్ఠప్రకారతానిరూపితరాజాదినిష్ఠముఖ్యవిశేష్యతాకబోధజనకత్వేఽపి న తత్రాతివ్యాప్తిః। రాజాదౌ రాజపురుషాదిసమాసజన్యబోధీయముఖ్యవిశేష్యతావిరహాత్। ఏవమగ్రేఽపి బోధ్యమ్। ఉపకుమ్భమిత్యాద్యవ్యయీభావస్య కుమ్భస్య సమీపమిత్యేవంరీత్యా పూర్వపదార్థముఖ్యవిశేష్యకబోధజనకత్వాల్లక్షణసమన్వయః। ఉత్తరపదార్థప్రధాన ఇతి। పూర్వపదార్థనిష్ఠప్రకారతానిరూపితోత్తరపదార్థనిష్ఠముఖ్యవిశేష్యతాకబోధజనకస్తత్పురుష ఇత్యర్థః। తేనోపకుమ్భమిత్యత్ర కుమ్భపదే కుమ్భత్వనిష్ఠప్రకారతానిరూపితకుమ్భనిష్ఠవిశేష్యతాకబోధజనకత్వేఽపి న తత్రాతివ్యాప్తిః। కుమ్భపదే ఉపకుమ్భమిత్యాకారకసమాసజన్యబోధీయముఖ్యవిశేష్యతావిరహాత్। ఉభయపదార్థేతి। అనేకపదార్థప్రధాన ఇత్యర్థః। తేన త్రిచతురాదిపదఘటితసమాసస్య నాసంగ్రహః। అన్యపదార్థేతి। సమాసఘటకీభూతపదార్థాతిరిక్తపదార్థేత్యర్థః। రామకృష్ణావిత్యత్ర సాహిత్యవిశిష్టయో రామకృష్ణయోః పూర్వోత్తరపదార్థయోర్విశేష్యతయా, చిత్రగురిత్యత్ర చ చిత్రాభిన్నగవీస్వామినోఽన్యపదార్థస్య గోపస్య విశేష్యతయా భానాద్యథాయథం లక్షణసమన్వయో బోధ్యః। లక్షణానాం ప్రాయికత్వే హేతుమాహ-ఉన్మత్తగఙ్మిత్యాదినా। పరస్పరేతి। పరస్పరస్య వ్యభిచారాత్-లక్షణతావచ్ఛేదక-లక్షితతావచ్ఛేదకయోః పరస్పరాభావవద్వృత్తిత్వాదిత్యర్థః। వ్యభిచారపదస్యాతివ్యాప్తావేవ శాస్త్రకృతాం వ్యవహారేఽప్యత్ర దోషవత్తయాఽవ్యాప్త్యతివ్యాప్తీ ఉభయం వివక్షితమితి భావః। వ్యభిచారమేవ దర్శయతి-తథాహీతి। ఉన్మత్తగఙ్గమితి। అవ్యయీభావోఽయమ్। అవ్యయీభావత్వం చ-పూర్వపదార్థప్రాధాన్యవత్సమాసత్వమ్। ప్రత్యాసత్త్యోత్తరపదార్థనిష్ఠప్రకారతానిరూపితపూర్వపదార్థనిష్ఠముఖ్యవిశేష్యతాకబోధజనకత్వమితి యావత్। అత్ర పూర్వపదార్థప్రధానః(పూర్వపదార్థనిష్ఠముఖ్యవిశేష్యతాకబోధజనకః) ఇతి లక్షణమ్। లక్ష్యం త్వవ్యయీభావః। లక్షణతావచ్ఛేదకం-పూర్వపదార్థనిష్ఠముఖ్యవిశేష్యతాకబోధజనకత్వమ్। లక్ష్యతావచ్ఛేదకం త్వవ్యయీభావత్వమ్। ఉన్మత్తగఙ్గమిత్యత్రోన్మత్తాభిన్నగఙ్గాపేక్షయా భిన్నస్యాన్యపదార్థస్య దేశవిశేషస్య ముఖ్యవిశేష్యతయా ప్రతీయమానత్వాత్ పూర్వపదార్థప్రాధాన్యాభావవతి(లక్షణతావచ్ఛేదకాభావవిశిష్టే)

లక్ష్యతావచ్ఛేదకస్యావ్యయీభావత్వస్య సత్త్వాల్లక్ష్యైకదేశావృత్తిత్వరూపా ప్రాచీనోక్తావ్యయీభావలక్షణావ్యాప్తిః। తథాఽన్యపదార్థప్రధానో బహువ్రీహిరితి బహువ్రీహిలక్షణమ్। ఉన్మత్తగఙ్గమిత్యత్ర చాన్యపదార్థప్రాధాన్యేఽపి బహువ్రీహిత్వాభావాల్లక్ష్యతావచ్ఛేదకబహువ్రీహిత్వాభావవతి, అన్యపదార్థప్రాధాన్యరూపస్య లక్షణతావచ్ఛేదకస్య సత్త్వాదలక్ష్యవృత్తిత్వరూపా ప్రాచీనోక్తబహువ్రీహిలక్షణాతివ్యాప్తిశ్చేత్యర్థః। ఉన్మత్తగఙ్గమిత్యత్రాన్యపదార్థప్రాధాన్యే ప్రమాణమాహ--`అన్యపదార్థే చ సంజ్ఞాయాం' (పా.సూ.2-1-21)ఇతి। సమాసాదితి- అయమన్యపదార్థప్రాధాన్యే హేతుః। సూపప్రతీతి। అవ్యయీభావే సూపసంబన్ధిలేశ ఇత్యర్థప్రతీత్యా తత్పురుషత్వాభావవతి, ఉత్తరపదార్థనిష్ఠముఖ్యవిసేష్యతవిశేష్యతాకబోధజనకత్వసత్త్వాదలక్ష్యవృత్తిత్వరూపా ప్రాచీనోక్తతత్పురుషలక్షణస్యాతివ్యాప్తిః, తథా పూర్వపదార్థనిష్ఠముఖ్యవిశేష్యతాకబోధజనకత్వస్యాసత్త్వాల్లక్ష్యైకదేశావృత్తిత్వరూపా ప్రాచీనోక్తావ్యయీభావలక్షణస్యావ్యాప్తిరిత్యర్థః। నను సూపప్రతీత్యత్రావ్యయీభావత్వసత్త్వే కిం ప్రమాణం? కించావ్యయీభావసమాసవిదాయకేఽవ్యయస్య ప్రథమానిర్దిష్టత్వాత్కథమత్రావ్యయస్య పరనిపాత ఇత్యాశఙ్క్యాఽఽహ-సుప్ప్రతినా మాత్రార్థే(పా.సూ.2-1-9)ఇతి సమాసాదితి। అవ్యయీభావాధికారస్థేన సమాసవిధానాదిత్యర్థః। పూర్వపదార్థేతి। పిప్పలీసంబన్ధ్యర్థమిత్యర్థప్రతీతేః పూర్వపదార్థనిష్ఠముఖ్యవిశేష్యతాకబోధజనకత్వసత్త్వాదవ్యయీభావత్వాభావవతి అలక్ష్యవృత్తిత్వరూపా ప్రాచీనోక్తవ్యయీభావలక్షణస్యాతివ్యాప్తిః। తథోత్తరపదార్థప్రాధాన్యాసత్త్వాల్లక్ష్యైకదేశావృత్తిత్వరూపా ప్రాచీనోక్తత్పురుషలక్షణస్యావ్యాప్తిః। ఏవం పూర్వకాయ ఇత్యాదావపి నిరుక్తరీత్యా పూర్వపదార్థప్రాధాన్యసత్త్వాదవ్యయీభావలక్షణస్యాతివ్యాప్తిస్తత్పురుషలక్షణస్యావ్యాప్తిశ్చేతి బోధ్యమ్। ద్విత్రా ఇతి బహువ్రీహావితి। ద్వౌ వా త్రయో వా ఇతి విగ్రహః। శేషో బహువ్రీహిరిత్యధికారపఠితేన `సంఖ్యయాఽవ్యయాసన్నా' (పా.సూ.2-2-25)ఇతి సూత్రేణ బహువ్రీహిః। `బహువ్రీహౌ సంఖ్యేయే డజ'(పా.సూ.5-4-73) ఇతి సమాసాన్తో డచ్। ద్విత్రా ఇత్యతో ద్విత్ర్యన్యతర ఇతి బోధోత్పత్తేరుభయపదార్థనిష్ఠవిశేష్యతాకబోధజనకత్వాద్ద్వంద్వత్వాభావవతి అలక్ష్యవృత్తిత్వరూపా ప్రాచీనోక్తద్వంద్వలక్షణస్యాతివ్యాప్తిః, అన్యపదార్థనిష్ఠముఖ్యవిశేష్యతాకబోధజనకత్వాభావేన చ లక్ష్యైకదేశావృత్తిత్వరూపా బహువ్రీహిలక్షణస్యావ్యాప్తిశ్చ। శశకుశేతి। చార్థే ద్వంద్వః(పా.సూ.2-2-29)ఇతి సమాహారే ద్వంద్వః। శశకుశపలాశానాం సమాహార ఇతి బోధోత్పత్తేః సమాహారరూపాన్యపదార్థనిష్ఠముఖ్యవిశేష్యతాకబోధజనకత్వాదలక్ష్యవృత్తిత్వరూపా ప్రాచీనోక్తబహువ్రీహిలక్షణస్యాత్రాతివ్యాప్తిః ఉభయపదార్థనిష్ఠవిశేష్యతాకబోధజనకత్వాభావేన చ ద్వంద్వలక్షణస్యావ్యాప్తిశ్చ। అత్ర

శశకుశపలాశమిత్యుపక్రమానురోధేన ద్వంద్వాబ్యాప్తిరిత్యస్య సమాహారద్వంద్వావ్యాప్తిరిత్యర్థో బోధ్యః। అన్యే తు సామాన్యతో ద్వంద్వపదోపాదానేన ధవఖదిరావిత్యాదీతరేతరయోగద్వంద్వేఽప్యుభయదార్థవిశేష్యకబోధజనకత్వాసంభవః సూచితః। తస్యాయం భావః-వార్థ ద్వంద్వ ఇతి సూత్రభాష్యపర్యాలోచనయా బహువ్రీహావన్యపదార్థస్యేవేతరేతరయోగేఽపి చార్థసమూహస్యైవ ప్రాధాన్యం లభ్యతే। తత్రేయాన్ విశేషః-ఇతరేతరయోగ ఉద్భూతావయవభేదః సమూహః సమాసార్థః, సమాహారద్వంద్వే త్వనుద్భూతావయవభేదః స ఇతి। ఉద్బూతావయవభేదత్వమవయవగతసంఖ్యారోపవత్త్వం, అవయవగతసంఖ్యానారోపే త్వనుద్భూతావయవభేదత్వమ్। ఇదమేవ తిరోహితావయవభేదత్వామిత్యన్యత్ర వ్యవహృతమ్। ఏవం చోభయత్రాపి సమూహస్యైవ ప్రాధాన్యాదేతన్మతే ప్రాచీనోక్తద్వంద్వలక్షణాసంభవో బహువ్రీహిలక్షణాతివ్యాప్తిశ్చ ద్వంద్వే బోధ్యమ్। ఏవం ప్రాచీనోక్తానాం `పూర్వపదార్థప్రధానః' ఇత్యాదీనామవ్యయీభావాదిలక్షణత్వం దూషయిత్వా సిద్ధాన్తిమతే తల్లక్షణాన్యాహ-సిద్ధాన్తే త్విత్యాది। అవ్యయీభావాధికారేతి। అవ్యయీభావాధికారపఠితసూత్రవిహితసమాసత్వమవ్యయీభావత్వమ్। తత్పురుషాధికారపఠితసూత్రవిహితసమాసత్వం తత్పురుషత్వమిత్యాదీత్యేవమగ్రేఽపి బోధ్యమ్। లక్ష్యతావచ్ఛేదకత్వం త్వవ్యయీభావత్వాదికమ్। భూతపూర్వాదిసమాసానాం తు లక్ష్యతావచ్ఛేదకానాక్రాన్తత్వాత్తదసంగ్రహేఽపిన క్షతిః। అసంభవశ్చేతి। అసంభవో నామ-లక్ష్యమాత్రావృత్తిత్వమ్। లక్ష్యభూతానాం గోవ్యక్తీనాం మధ్యే కస్యామపి వ్యక్తౌ లక్షణసమన్వయాభావః। యథా గోరేకశఫవత్త్వమ్। యావద్గోవ్యక్తీనాం ద్విశఫవత్త్వేనైకశఫవత్త్వస్య కుత్రాప్యసత్త్వాత్। ఏవం నిరుక్తానాం `పూర్వపదార్థప్రధానః' ఇత్యాద్యవ్యయీభావాదిలక్షణానాం లక్ష్యమాత్రావృత్తిత్వరూపమసంభవం ప్రదర్శయతి-భౌతపూర్వ్యాదిత్యాది। పూర్వం భూతం భూతపూర్వమ్। భూతపూర్వమేవ భౌతపూర్వ్యమ్। స్వార్థే ష్యఞ్। వృత్తేః పూర్వకాలే(అర్థాత్ కుమ్భస్య సమీపమితి లౌకికవిగ్రహే) భూతం యత్ పూర్వపదార్థవిశేష్యకబోధజనకత్వం తదవ్యయీభావసమాసలక్షణం న భవతి। జహత్స్వార్థావృత్తిపక్షే శక్తపదఘటకవర్ణానామివ వృత్తిఘటకపదానామానర్థక్యాత్పూర్వోత్తరపదయోరర్థవత్త్వాభావేనోత్తరపదార్థనిష్ఠప్రకారతానిరూపితపూర్వపదార్థనిష్ఠవిశేష్యతాకబోధజనకత్వస్యోపకుమ్భమిత్యవ్యయీభావే వక్తుమశక్యత్వాత్। ఏతదేవ దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి-రేఖాగవయాదినిష్ఠేతి। రేఖాకారో గవయః-గలకమ్బలహీనో గోసదృశః పశుః, రేఖాగవయశ్చిత్రితో గవయ ఇత్యర్థః। తన్నిష్ఠం యద్విషాణలాఙ్గూలాది, తస్య చేతనపశుగతత్వాభావాన్న తచ్చేతనపశోర్లక్షణం భవితుమర్హతి। తదేవ లక్షణం భవతి యన్నియమతో లక్ష్యవృత్తి భవతి। యథా సాస్నావత్త్వే సతి శృఙ్గిత్వమితి గోర్లక్షణే కృతే సాస్నాశృఙ్గయోర్వాస్తవగోవ్యక్తౌ సత్త్వ ఏవ తేన లక్షితా గోవ్యక్తిర్జ్ఞాతుం శక్యా, అన్యథా నేతి ప్రసిద్ధమ్। అత ఏవైకశఫవత్త్వస్య గవ్యసత్త్వాన్న తద్గోర్లక్షణం భవతి। చిత్రితగవయనిష్ఠలాఙ్గూలాదేర్వాస్తవపశుగతత్వాభావః స్పష్ట ఏవ। యది

చాఽఽలేఖ్యగతలాఙ్గూలాదేః ప్రాణ్యాశ్రితత్వమేవేతి మన్యేత తర్హి చిత్రితగయవగతచరణచ్ఛేదే ప్రాణిగతచరణస్యాప్యుచ్ఛేదో జాయేత। కిం చ చిత్రితగోవధే గోహత్యాప్రయుక్తప్రాయశ్చిత్తాపత్తిశ్చ స్యాత్। తస్మాన్మార్తికాద్యచేతనపశుగతలాఙ్గూలాదేః ప్రాణిపశుగతత్వాభావాన్న తద్వాస్తవపశోర్లక్షణం భవతి, యద్యైవం, తద్వత్ కార్యం శబ్దం మన్యతాం వాక్యాదేవ వృత్తినిష్పత్తేర్వృత్తేః పూర్వం భవం యద్విగ్రహవాక్యం రేఖాగవయస్థానీయం, తాదృశవాక్యగతపూర్వపదార్థనిష్ఠవిశేష్యతాకబోధజనకత్వస్య వాస్తవపశుస్థానాపన్నావ్యయీభావేఽసత్త్వాన్న తదవ్యయీభావస్య లక్షణం భవతీతి భావార్థః। ఏవమేవోత్తరపదార్థనిష్ఠవిశేష్యతాకబోధజనకత్వస్యాపి న తత్పురుషలక్షణత్వం సంభవతి। ఏవమగ్రేఽపి తాదృశతాదృశార్థబోధజనకత్వస్య తాదృశతాదృశసమాసగతత్వాభావాన్న తత్తత్తత్సమాసలక్షణం భవతీత్యూహ్యమ్। తత్ర విశిష్టశక్తిస్వీకారేణావయవానాం వర్ణవన్నైరర్థక్యాదిత్యాశయః। తాదృశతాదృశబోధజనకత్వస్య తత్తత్సమాసనిష్ఠత్వాభావేన తత్తత్సమాసలక్షణత్వాభావేఽపి తత్తత్సమాసబోధకత్వం భవత్యేత్యాహ-బోధకతా త్వితి। తద్వదేవేతి। రేఖాగవయాదివదేవేత్యర్థః। యథా రేఖాగవయాద్యచేతననిష్ఠరేఖాకారలాఙ్గూలాదేః ప్రాణిపశావవిద్యమానత్వేఽపి సాదృశ్యాత్ప్రాణిపశుగతలాఙ్గూలాద్యుపస్థాపకత్వాత్తద్ద్వారా ప్రాణిపశుబోధకత్వం, తథా వృత్తిప్రాక్తనివిగ్రహవాక్యగతపూర్వపదార్థాదిమాధాన్యస్య వృత్తావవిద్యమానత్వేఽపి సాదృశ్యాద్వృత్తినిష్ఠతత్తదర్థవిశేష్యకబోధోపస్థాపకత్వాత్తద్ద్వారాఽవ్యయీభావాదిసమాసబోధకత్వం తస్యేతి భావః। అత ఏవ సోఽపి-ప్రాచీనోక్త ఉత్సర్గోఽపి ఆస్థితః స్వీకృత ఇత్యుక్తం కారికాయామితి భావః।। 29 ।।

నను జహత్స్వార్థవృత్తిపక్షే పూర్వపదార్థాదినిష్ఠవిశేష్యతాకబోధజనకత్వస్యావ్యయీభావాదౌ దుర్వచత్వేఽప్యజహత్స్వార్థవృత్తిపక్షే తస్య సువచత్వమిత్యాశయవానాహ-నన్విత్యాది। పూర్వపదార్థప్రాధాన్యాదీతి। పూర్వపదార్థ-ఉత్తరపదార్థ-అన్యపదార్థ-ఉభయపదార్థ-నిష్ఠముఖ్యవిశేష్యతాకబోధజనకత్వమిత్యర్థః। సమాసే-అవ్యయీభావాదౌ। సువచమితి। సుఖేన వక్తుం శక్యమిత్యర్థః। తథాచ ప్రాచీనోక్తాని లక్షణాని నాసంభవదుక్తికానీతి భావః। సమర్థః పదవిధిరితి సూత్ర ఇతి। తత్ర సామర్థ్యం ద్వివిధమ్। వ్యపేక్షాలక్షణం, ఏకార్థీభావలక్షణం చ। తయోర్మధ్యే స్వార్థపర్యవసాయినాం పదానామాకాఙ్క్షాదివశాద్యః పరస్పరాన్వయస్తద్వ్యపేక్షాభిధం సామర్థ్యమ్। విశిష్టా అపేక్షా వ్యపేక్షేతి వ్యుత్పత్తేః, సంబన్ధార్థః సమర్థ ఇతి వ్యుత్పత్తేశ్చ। ఇదం చ రాజ్ఞః పురుష ఇత్యాదివాక్య ఏవ భవతి। తత్ర చైకైకస్య శబ్దస్య యో యః సంనిహితో యోగ్యశ్చ తేన తేనాన్వయో భవతి। తథా రాజ్ఞః పురుషోఽశ్వశ్చేతి, రాజ్ఞో దేవదత్తస్య చ పురుష ఇతి, ఋద్ధస్య రాజ్ఞః పురుష ఇతి చ। ఏకార్థీభావలక్షణం సామర్థ్యం తు ప్రక్రియాదశాయాం ప్రత్యేకమర్థవత్త్వేన పృథగ్గృహీతానాం పదానాం సముదాయశక్త్యా విశిష్టైకార్థప్రతిపాదకత్వరూపమ్। సంగతార్థః సమర్థః, సంసృష్టార్థః సమర్థ ఇతి వ్యుత్పత్తేః। సంగతిః సంసర్గశ్చైకీభావ ఏవ యథా సంగతం ఘృతం తైలనేతి, ఏకీభూతమితి గమ్యతే। యథా వా సంసృష్టోఽగ్నిరితి, ఏకీభూత ఇతి గమ్యత ఇతి భాష్యాచ్చ।

ఇదం చ సామర్థ్యం రాజపురుష ఇత్యాదివృత్తావేవ। అత ఏవ బుద్ధస్య రాజపురుష ఇత్యేవం పురుషవిశేషణే రాత్రజ్ఞి బుద్ధత్వవిశేషణం నాన్వేతి। విశిష్టస్యైకపదార్థతయా రాజ్ఞః పదార్థైకదేశత్వాదిత్యాద్యర్థకముక్తమ్। అనేకధేతి। ఏకార్థీభావః సామర్థ్యమధికారః, వ్యపేక్షా సామర్థ్యమధికారః, ద్వివిధం సామర్థ్యమధికారః, ఇతి త్రయః పక్షాః, ఏవం సమర్థసూత్రస్య పరిభాషాత్వే, ఏకార్థీభావః సామర్థ్యం పరిభాషా చేత్యేవమాదిపక్షత్రయే సతి షట్ పక్షాః సంభవన్తీతి అనేకధేత్యస్య షడ్ధేత్యర్థః। జహత్స్వార్థేతి। తత్ర జహత్స్వార్థత్వమేవకార్థీభావః, అజహత్స్వార్థత్వమేవ చ వ్యపేక్షేతి పర్యవస్యతి। ఏకార్థీభావపక్షే సముదాయశక్త్యైవ విశిష్టార్థోపస్థితిసంభవేఽవయవా న స్వార్థోపస్థితిం కుర్వన్తి, వైయర్థ్యాత్। అజహత్స్వార్థతాం వినా పరస్పరమన్వయాకాఙ్క్షారూపవ్యపేక్షాయా అసంభవాద్వ్యపేక్షాపక్షేఽవయవాః స్వార్థోపస్థాపకా ఏవేతి భావః। ఉక్తవ్యవస్థేతి। పూర్వపదార్థప్రధానోఽవ్యయీబావ ఇత్యాదివ్యవస్థేత్యర్థః। నాసంభవినీతి। ఉపకుమ్భమిత్యాద్యవ్యయీభావాదౌ తస్యాః సంభవాత్। యథా సూపప్రతీత్యాదావవ్యాప్త్యతివ్యాప్తిరూపో దోషః సంభవతి తథాఽయం సమనన్తరమభిహితోఽసంభవో న సంభవతీత్యర్థః। ఏవమనుసంధాయాఽఽహ-జహత్స్వార్థాఽజహత్స్వార్థేతి। జహతి పదాని స్వార్థమితి। జహీతి శత్రన్తప్రకృతికజసన్తం, నతు లడన్తం క్రియాపదమ్। సప్తమీవిశేషణే(పా.సూ.2-2-35)ఇతి సూత్రే సప్తమీగ్రహమాజ్ఞాపకాత్క్వచిద్వ్యధికరణానామపి పదానాం బహువ్రీహిర్భవతీతి భావః। జహతి స్వాని-వృత్తిఘటకీభూతపదాని, యం స జహత్స్వః, తాదృశోఽర్థో యస్యామితి సమానాధికరణపదకోఽపి సంభవతీతి పరే। వృత్తౌ పదానామానర్థక్యమితి। శక్తపదఘటకవర్ణానామివ వృత్తిఘటకపదానామానర్థక్యానఙ్గీకారే శక్తఘటకవర్ణానామప్యానర్థక్యం న స్యాదితి భావః। నను శక్తఘటకవర్ణానాం కుత్రాప్యర్థాబోధకతయా నైరర్థక్యసంభవేఽపి రాజాదిపదానాం వాక్యేఽర్థబోధకతయా సమాసే వాక్యదృష్టార్థబోధజనకత్వేన చ నైరర్థక్యాసంభవ ఇత్యభిప్రేత్యాఽఽహ-అయం భావ ఇత్యాది। సమాసశక్త్యైవేతి। సముదాయశక్త్యైవేత్యర్థః। ఏవకారేణావయవశక్తేర్వ్యావృత్తిః। సముదాయ శక్తిశ్చేత్థమ్-రాజపురుషాదిపదం రాజసంబన్ధవత్పురుషాదౌ శక్తమిత్యాకారికా। సాచాఽఽవశ్యక్యేవ। అన్యథా సంబన్ధస్య వృత్తిఘటకపదావాచ్యతయా బోధే తద్భానానుపపత్తేః। న చ రాజ్ఞః పురుష ఇతి వ్యస్తే సంబన్ధస్య సంసర్గతయైవ భానాఙ్గీకారస్యాఽఽవశ్యకతయా వృత్తావపి సంసర్గతయైవ తద్భానస్యోచితత్వాద్ వృత్తివిగ్రహయోః సమానార్థత్వస్య నానుపపత్తిశ్చేతి వాచ్యమ్। వాక్యజబోధే సంబన్ధస్య ప్రకారతయా భానానుపపత్తేః। తథా చ రాజ్ఞః పురుష ఇత్యత్రాపి అవయవశక్తిసహకృతసముదాయశక్త్యైవ విశిష్టార్థోపస్థితిః। వృత్తౌ తు కేవలసముదాయశక్త్యైవ విశిష్టార్థోపస్థితిః। అవయవపదానాం నైరర్థక్యాత్। కించ రథంతరం శుశ్రూషేత్యాదావవయవార్థాననుభవాత్సముదాయశక్తిరావశ్యకైవేతి భావః। అధికమగ్రే వక్ష్యతే। రాజవిశిష్టేతి। స్వామిత్వాదిసంబన్ధేన రాజవిశిష్టపురుషేత్యర్థః। భానసంభవే-సతీత్యర్థః। తద్బోధకత్వమితి। వృత్తిఘటకపదయో రాజాద్యర్థబోధకత్వం న కల్ప్యమిత్యన్వయః।

ప్రయోజనాభావాద్ బోధావృత్తిప్రసఙ్గాచ్చేతి భావః। నను
సంభేదేనాన్యతరవైయర్థ్యమితిన్యాయేన న బోధావృత్తిప్రసఙ్గః। న్యాయస్వరూపం త్వేవమ్-
సంభేదః సంగమః। సంభేదః సిన్ధుసంగమ ఇత్యమరకోశాత్। కృష్ణావేన్నయోర్నద్యోః
సంగమేనాన్యతరస్యా వేన్నానద్యావైయర్థ్యం నైరర్థక్యం, కృష్ణాన్తర్భూతత్వేన కృష్ణానద్యైవ
తత్కార్యకరణేన ప్రయోజనాభావాత్। అత ఏవ సంగమాదూర్ధ్వం కృష్ణానామ్నైవ వ్యవహారో, న
వేన్నానామ్నా। తథా చ సంగమేన సంమేలనోనాన్యతరస్య ప్రయోజనాభావాద్ వైయర్థ్యం
లోకప్రసిద్ధమితి భావః। తద్వదేకత్ర స్థలే ద్వయోర్వాచకయోః, ప్రత్యయయోర్ద్యోతకయోః,
ప్రకృతిప్రత్యయయోర్వా వాచకద్యోతకయోశ్చ సంమేలనే సతి అన్యతరస్య నైరర్థక్యం, ఏకస్య
వాచకత్వమవివక్షితవ్యమిత్యర్థః। అత ఏవ ద్వావపుపావిత్యత్ర ద్విశబ్దేన
ద్విత్వార్థస్యోక్తత్వాదపూపావితి ద్వివచనస్యానువాదకత్వాద్ద్వివచనస్య
దిత్వార్థకత్వాద్ద్వావిత్యస్యానువాదకత్వాద్వా న ద్వౌ ద్వావితి ద్విత్వసంఖ్యావృత్త్యా
చత్వారోఽపూపా ఇత్యర్థబోధాపత్తిః। ద్విర్బద్ధం సుబద్ధమితిన్యాయేన
తదర్థదార్ఢ్యార్థముక్తార్థానాం ప్రయోగస్యాపి లోకసిద్ధత్వాదితి భావః।
సంభేదేనేత్యాదినిరుక్తన్యాయస్యాపరోఽప్యర్థః సంభవతి-సంభేద సతి అన్యతరవైయర్థ్యం న
భవతి। కింతు ద్వావిత్యత్రద్వియోరప్యుపయోగోఽస్తి। యథా-ద్వీపుత్ర ఇత్యాదౌ
ద్విశబ్దేనానుద్భూతావయవభేదో ద్వియోః సమూహ ఉపస్థాప్యప్తే। ద్వావిత్యత్ర తు ప్రకృతితః
సమూహో ద్వివచనేనోద్భూతావయవభేదత్వేన ప్రత్యాయ్యత ఇతి విశేషసత్త్వాన్న కస్యాపి
వైయర్థ్యమితి తాత్పర్యాత్। తథా చ
ప్రకృతేఽవయవానామర్థబోధకత్వేఽప్యనువాదకత్వాద్బోధావృత్త్యప్రసఙ్గాన్న
కించిద్బాధకమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ-వృషభేతి। నిరుక్తన్యాయేన వృత్తావవయవానాం
నైరర్థక్యకల్పనమేవ యుక్తమితి వృషభయావకశబ్దష్టాన్తేన స్పష్టయతి। అయం భావః-
వృషశబ్దస్య వృషభశబ్దసమానార్థకత్వేఽపి వృషభశబ్దఘటకస్య వృషశబ్దస్య న
తదర్థబోధకత్వం, కింవా యావశబ్దస్య యావకశబ్దసమానార్థకత్వేఽపి, యావకశబ్దఘటకస్య
యావశబ్దస్య న తదర్థబోధకత్వమిత్యేవమనుభవసిద్ధమ్। తథా చ తాదృశానుభవనిర్వాహాయ
శక్తతావచ్ఛేదకానను ప్రవిష్టాయా ఏవాఽఽనుపూర్వ్యాః శక్తతావచ్ఛేదకత్వమిత్యేవం
నియమోఽవశ్యమఙ్గీకార్యః। యది చ యావకశప్దఘటకయావశబ్దస్యార్థవత్త్వమఙ్గీక్రియేత తర్హి
యావకశబ్దనిష్ఠా యా శక్తతావచ్చేదకానుపూర్వ్యా యావకేతి యకారాదిరకారాన్తా, తత్ప్రవిష్టాయా
యావేతి వర్ణానుపూర్వ్యాః శక్తతావచ్ఛేదకత్వం స్వీకార్యం స్యాదితి
పూర్వోక్తనియమభఙ్గాదనుభవవిరోధః స్యాదితిభావః। తథా చ యావశబ్దో
వాక్యాన్తరవిషయోఽన్య ఏవ, అన్యశ్చ యావకశబ్ద ఇతి తాత్పర్యమ్। ఏవం
రాజపురుషేత్యాదివృత్తిఘటకావయవపదానామర్థవత్త్వస్వీకారే సముదాయనిష్ఠా
శక్తతావచ్ఛేదికా రాజపురుషేత్యాకారికా యా వర్ణానుపూర్వ్యా, తాదృశవర్ణానుపూర్వీప్రవిష్టాయా
రాజేతి, పురుషేతి వర్ణానుపూర్వ్యాః శక్తతావచ్ఛేదకత్వం స్వీకార్యం భవేత్।
తచ్చోపర్యుక్తనియమవిలోధాదయుక్తమితి భావః। తథా చ కథం

వృత్తిఘటకపదానామర్థబోధకత్వసంభవ ఇత్యాశయః। నను యావయావకాదిశబ్దానాం పర్యాయతయా యావకశబ్దఘటకయావశబ్దస్యార్థబోధకత్వాభావేఽపి రాజపురుషశబ్దయోః సమానార్థకత్వాభావేన సమాసఘటకరాజాదిపదానాం నైరర్థక్యే న కించిత్సాధకం దృశ్యతే। వృషవృషభాదిసమానార్థశబ్దస్థలే ఏవ శక్యతావచ్ఛేదకానన్తర్గతాయా ఏవాఽఽనుపూర్వ్యాః శక్తతావచ్ఛేదకత్వమితి నియమ ఇతి ప్రకృతే న దోషః। కించ యోగరూఢే పఙ్కజాదిశబ్దే శక్తతావచ్ఛేదసముదాయనిష్ఠానుపూర్వీప్రవిష్టాయా అవయవానుపూర్వ్యాః శక్తతావచ్ఛేదకతయా పూర్వోక్తనియమాసంభవశ్చేత్యనుసంధాయ వృత్తావవయవానాం స్వార్థబోధకత్వే బాధకమాహ-అన్యథా రాజపదేనేతి। అన్యథా-సమాసాద్యవయవానాం స్వార్థబోధకత్వే। రాజ్ఞః పురుష ఇతి వాక్యే రాజపదాద్రాజ్ఞో యథా స్వాతన్త్ర్యేణ(ఇతరాననన్వితత్వేన)ఉపస్థితిస్తథా సమాసేఽపి రాజపదాద్రాజ్ఞః స్వాతన్త్ర్యేణోపస్థితిసత్త్వాద్రాజ్ఞి ఋద్ధస్యేతి విశేషణాన్వయేన ఋద్ధస్య రాజ్ఞః పురుష ఇతివదృద్ధస్య రాజపురుష ఇత్యాపద్యేతేత్యర్థః। జహత్స్వార్థత్వే తు రాజాద్యర్థస్య పురుషవిశేషణత్వేనైవోపస్థితతయా పదార్థైకదేశత్వాద్విశేషణాన్వయాభావాన్న దోషః। ఏవం చ వృత్తావవయవానాం స్వాతన్త్ర్యేణానుపస్థితత్వమేవ రై్నరర్థక్యం, నతు వర్ణవత్సర్వథాఽనర్థకత్వమిత్యాశయః। అజహదితి। న జహతి స్వార్థం యస్యామిత్యనేన వ్యధికరణపదోఽయం బహువ్రీహిరితి ప్రదర్శితమ్। న జహతి స్వాని యం సోఽజహత్స్వః, అజహత్స్వః-అర్థో యస్యామితి సమానాధికరణపదకో బహువ్రీహిగర్భో బహువ్రీహిః పూర్వవద్బోధ్యః। నను సముదాయశక్త్యైవ రాజాదివిశిష్టపురుషాదిబోధసంభవేఽవయవానాం పూర్వోక్తరీత్యా న స్వార్థోపస్థాపకత్వం సంభవతీత్యజహత్స్వార్థత్వపక్షోఽసంభవదుక్తిక ఇత్యాశఙ్కాం నిరాచష్టే-అయమభిప్రాయ ఇతి। నాతిరిక్తేతి। క్లృప్తావయవశక్త్యపేక్షయాఽతిరిక్తేత్యర్థః। కల్పకస్యాన్యథానుపపత్తిరూపప్రమాణస్యాసత్త్వాదితి భావః। కల్పకాభావాదితి నను రాజాదిసంబన్ధప్రతీతిరేవాతిరిక్తశక్తికల్పికా। న చానుపస్థితస్యాపి సంబన్ధస్య సంసర్గతయా భానమవిరుద్ధమితి వాచ్యమ్। నామార్థయోర్భేదసంబన్ధేనాన్వయస్య వ్యుత్పత్తివిరుద్ధత్వాత్। తదేతదభిప్రేత్యాఽఽహ-క్లృప్తరాజాదిపదాదేవేతి। తకల్పనస్యేతి। సముదాయశక్తికల్పనస్యేత్యర్థః। గౌరవపరాహతత్వాదితి। అవశ్యక్లృప్తప్రత్యేకావయవశక్త్యైవ బోధనిర్వాహే పునః సముదాయే శక్తికల్పనస్య గౌరవేణ నిరస్తత్వాదిత్యర్థః। నామార్థయోరభేదాన్వయ ఇతి వ్యుత్పత్తేః సమాసాతిరిక్తవిషయత్వేన సంకోచాద్భేదసంబన్ధేనాన్వయోపపత్తేః సంసర్గవిధయా స్వస్వామిభావాదిసంబన్ధప్రతీతిరపి నానుపపన్నేతి భావః। నను నామార్థయోరిత్యత్ర వృత్తిఘటకేతరత్వవిశేషణదానేన వృత్తిఘటకేతరనామార్థయోరభేదాన్వయ ఇత్యర్థకరణే గౌరవమిత్యత ఆహ-క్లృప్తశక్తిత్యాగోఽపీతి। వృత్తేః ప్రాక్ క్లృప్తాయాః ప్రత్యేకపదనిష్ఠశక్తేః పరిత్యాగ ఇత్యర్థః। అప్రామాణిక ఇతి। వృత్తేః ప్రాగర్థవత్త్వం, వృత్త్యనన్తరం చానర్థకత్వమిత్యేవమేకస్యైవ పదస్యాసమాససమాసభేదేనార్థవత్త్వానర్థకత్వకల్పనస్యాయుక్తత్వాత్, సప్తఋషీణామిత్యాదౌ

సమాసే పదాన్తత్వప్రయుక్తప్రకృతిభావాదిసిద్ధ్యర్థం వృత్తిఘటకపదానామర్థవత్త్వస్వీకారస్యైవ సామఞ్జస్యాచ్చేతి భావః। నను ప్రత్యేకపదనిష్ఠశక్త్యా రాజాద్యర్థోపస్థితావపి విశిష్టశక్త్యనఙ్గీకారే స్వామిత్వాదిసంమన్వేన రాజవిశిష్టపురుష ఇత్యేవం విశిష్టార్థానుపస్థితేస్తస్య శాబ్దబోధవిషయత్వం న స్యాదత ఆహ-తథా చేతి। ఆకాఙ్క్షాదీతి। ఆదిపదాద్యోగ్యతాసంనిధ్యాద్గ్రహణమ్। ఆకాఙ్క్షా చైకపదార్థజ్ఞానే తదర్థాన్వయ్యర్థః క ఇత్యేవం రూపా। యోగ్యతా చ పరస్పరాన్వయప్రయోజకధర్మవత్త్వమ్। సంనిధిస్తు-ప్రకృతాన్వయబోదాననుకూలపదాబ్యవధానమ్। క్లృప్తశక్త్యైవేతి। రాజాదిప్రత్యేకపదార్థోపస్థితౌ సత్యామాకాఙ్క్షాదివశాత్స్వస్వామిభావసంబన్ధేన పరస్పరాన్వయేన రాజవిశిష్టపురుష ఇత్యేవం విశిష్టార్థబోధస్య సంభవాన్న విశిష్టే శక్తిరావశ్యికేతి భావః। అయమేవేతి। క్లృప్తావయవశక్త్యైవ విశిష్టార్థబోధనిర్వాహాత్సముదాయశక్తికల్పనాభావరూప ఏవేత్యర్థః। మతాన్తరత్వేనేతి। తథా చ సమర్థసూత్రే భాష్యమ్-`పరస్పరవ్యపేక్షాం సామర్థ్యమేకే' ఇతి। చిత్రగురిత్యాదిబహువ్రీహావపి సముదాయశక్యేఽన్యపదార్థే చిత్రాద్యన్వితాయా గోః స్వస్వామిభావసంబన్ధేనాన్వయ ఇతి తత్రాపి వ్యపేక్షాసంభవః। ద్వంద్వేఽపి సముదాయార్థే సమూహే వృత్తిఘటకపదార్థయోరవయవావయవిభావసంబన్ధేనాన్వయ ఇతి తత్రాపి వ్యపేక్షాసంభవోఽస్త్యేవ। అవ్యయీభావతత్పురుషాదౌ తు వ్యపేక్షా స్పష్టైవ। అన్యపదార్థాదేః సముదాయశక్యత్వే ప్రమాణం తు-అనేకమన్యపదార్థే, చార్థే ద్వంద్వః, ఇతి చ సూత్రమేవ। వ్యపేక్షావిరహాదేవ భార్యా-రాజ్ఞః, పురుషో-దేవదత్తస్య, ఇత్యాదౌ రాజపురుషాదిపదయోర్న సమాస ఇత్యవగన్తవ్యమ్। అత్ర మతే ప్రసక్తామాపత్తిముద్ధర్తుమాహ- న చాత్రేతి। విశేషణాన్వయాపత్తిరితి। రాజ్ఞః, పురుషో-దేవదత్తస్య, ఇత్యాదౌ రాజపురుషాదిపదయోర్న సమాస ఇత్యవగన్తవ్యమ్। అత్ర మతే ప్రసక్తామాపత్తిముద్ధర్తుమాహ-న చాత్రేతి। విశేషణాన్వయాపత్తిరితి। రాజ్ఞః పురుష ఇతి వాక్యే రాజ్ఞః స్వాతన్త్ర్యేణోపస్థితిసత్త్వాద్యథా తత్రర్ద్ధస్యేతి విశేషణాన్వయో భవతి తద్వద్రాజపురుషేతి సమాసఘటకరాజపదార్థేఽప్యృద్ధస్యేతి విశేషణాన్వయః స్యాత్। రాజపదార్థస్య విశేషణాన్వయహేతుభూతస్వాతన్త్ర్యేణోపస్థితిసత్త్వాదితి భావః। వార్త్తికాదితి। భాష్యవార్త్తికమిదమ్। విశేషణయోగే సమాసాసాధుత్వస్య వార్త్తికేన బోధనాదిత్యర్థః। సమాసాదౌ శక్త్యన్తరకల్పనాపేక్షయా వచనారంమ్భం ఏవ లఘీయానితి తేషామాశయః। ఏతన్మతవాదినామితి। సమర్థః పదవిధిరితి సూత్రే సామర్థ్యం వ్యపేక్షారూపమేవేతి వదతాం ప్రాచామిత్యర్థః। వ్యవస్థేతి। వ్యపేక్షాపక్షే పూర్వోత్తరపదయోరర్థవత్త్వసత్త్వాత్పూర్వపదార్థప్రధాన ఇత్యాదివ్యవస్థేత్యర్థః సూపపాదేతి। అవ్యాప్త్యాదిదోషసత్త్వేఽప్యసంభవరూపదోషానాస్పదత్వాన్నాసంభవినీత్యర్థః। ఆవశ్యకశ్చాయం పక్షః। సమర్థసూత్ర ఏకార్థీభావరూపసామర్థ్యస్యైవ పరిగ్రహే పరాఙ్గవద్భావస్య సంగ్రహో న స్యాత్। తత్రైకార్థీభావాసంభవాత్। న చ పరాఙ్గవద్భావాసంగ్రహ ఇష్ట ఏవేతి వాచ్యమ్। తథా సతి `సుబామన్త్రితే పరాఙ్గవత్' ఇతి సూత్రానన్తరమేవ సమర్థసూత్రం కుర్యాత్। కించ యత్తే దివో దుహితర్మర్తభోజనమిత్యాదౌ

దివఃశబ్దస్య పరాఙ్గవద్భావేన యథాఽఽష్టమికామన్త్రితనిఘాతో భవతి, తథా `ఋతేన మిత్రావరుణావృధావృతస్పృశా' ఇత్యత్ర ఋతేనేత్యస్యాపి పరాఙ్గవద్భావేన షాష్ఠికామన్త్రితాద్యుదాత్తత్వాపత్తిః। పదాత్పరత్వాభావేన పాదాదిస్థత్వేన చాఽఽష్టమికనిఘాతాప్రాప్తేః। వ్యపేక్షారూపసామర్థ్యపక్షే తు సమర్థపరిభాషాప్రవృత్తౌ సత్యాం, ఋతేనేత్యస్య ఆనశాథే ఇత్యర్థకాశాథే ఇతి పదోపాత్తవ్యాప్తిక్రియాయామేవాన్వయేన మిత్రావరుణావిత్యనేన వ్యపేక్షాభావాన్నోక్తదోషః, స్పష్టం చేదం వేదభాష్యాదావితి జ్ఞేయమ్।

ఏవం వృత్తిద్వయం వ్యాఖ్యాయ స్మృతస్యోపేక్షానర్హత్వరూపప్రసఙ్గసంగత్యా వృత్తిభేదం వ్యాచష్టే-తే పునరితీతి వృత్తేః-సమాసాదివృతేః, భేదం-భేదసంసర్గాద్యర్థప్రయుక్తం భేదమిత్యర్థః। ద్వే అపి వృత్తి ఇతి। జహత్స్వార్థాజహత్స్వార్థరూపే ద్వే అపి వృత్తీ ఇత్యర్థః। త్రివిధే ఇతి। భేదః సంసర్గ ఉభయం చేతి త్రివిధవాచ్యసత్త్వాద్వృత్త్యోస్త్రైవిధ్యమిత్యర్థః। భేదశబ్దస్య విశేషేఽపి ప్రయోగదర్శనాదభిప్రేతమర్థం దర్శయతి-భేదఅన్యోన్యాభావ ఇతి। సంసర్గావినాభావీ భేదః, సంసర్గోఽపి భేదావినాభావీతి భేదసంసర్గయోర్యద్యపి సమనియతత్వం తథాఽపి యదా భేదో వాచ్యస్తదా సంసర్గోఽనుమేయః। యదా చ సంసర్గో వాచ్యస్తదా భేదోఽనుమేయః। భేదః సంసర్గో వా సామర్థ్యమితి భాష్య ఉక్తం తత్ర భేద ఇత్యస్య భేదవదర్థోపస్థాపకత్వం, సంసర్గ ఇత్యస్య చ సంసర్గవదర్థోపస్థాపకత్వం సామర్థ్యమిత్యర్థః। భేదవదిత్యత్ర తప ఏవ ధనం యస్య తపోధన ఇతివదేవకారార్థాన్తర్భావేణ వృత్తిః। భేద ఏవాస్తి యస్మిన్నితి భేదవానిత్యర్థః। ఏవం సంసర్గః సామర్థ్యమిత్యత్రాపి బోధ్యమ్। యది చ వృత్తౌ భేదసంసర్గౌ న స్యాతాం తదా సామర్థ్యమేవ న స్యాత్। సామర్థ్యస్య భేదసంసర్గాత్మకత్వాత్। భేదసంసర్గరూపసామర్థ్యసత్త్వాదేవ రాజ్ఞః పురుషోఽశ్వశ్చ, రాజ్ఞః పురుషో భార్యాయాశ్చేతివద్రాజపురుషోఽశ్వశ్చ, రాజపురుషో భార్యాయాశ్చేతి న భవతి। అతో భేదసంసర్గవానేవార్థో వృత్త్యోపస్థాప్యత ఇత్యవశ్యం వక్తవ్యమ్। ఏవం చ భేదసంసర్గవదర్థప్రతిపాదకత్వమేవైకార్థీభావసామర్థ్యామితి సిధ్యతీతి బోధ్యమ్। భేదసంసర్గౌ చ పార్థక్యేన సాహిత్యేన వా వృత్త్యోపస్థాప్యేతే। భేదః సంసర్గ ఉభయం వా సామర్థ్యమితి భాష్యే పక్షత్రయవర్ణనానురోధాదితి తాత్పర్యమ్। తథా చేతి। భేదస్య వాచ్యాన్తర్భావే చేత్యర్థః। రాజపురుష ఇత్యాదౌ బోధప్రకారం దర్శయతి-అరాజకీయభిన్న ఇతి। అరాజకీయః-రాజభిన్నసంబన్ధీ, తద్భిన్న ఇత్యర్థః। రాజభిన్నస్వామికో యః పురుషః, తన్నిష్ఠప్రతియోగితాకభేదవాన్, రాజపురుష ఇత్యస్యార్థ-। రాజభిన్నాసంబన్ధీతి యావత్। రాజపురుషే రాజభిన్ననిష్ఠస్వామితానిరూపితస్వత్వాభావో బోధ్యత ఇతి భావః। బాలబోధార్థముదాహరణమ్-రాజా-దేవదత్తః, తత్స్వామికః పురుషో విష్ణుమిత్రః। రాజభిన్నః చైత్రః, తత్స్వామికః పురుషః-మైత్రః, తాదృశమైత్రాపేక్షయా విష్ణుమిత్రో భిన్న ఇతి తాదృశమైత్రనిష్ఠప్రతియోగితాకభేదో విష్ణుమిత్రే ఇత్యర్థః। విష్ణుమిత్రే రాజభిన్నస్య చైత్రస్య సంబన్ధో నాస్తీతి యావత్। లోకే కశ్చిత్పురుషోవైసాఖః, జ్యేష్ఠనామానం పురుషమరాజకీయం-రాజసంబన్ధిభిన్నం మత్వా రాజానం నిన్దితుం ప్రవృత్తః, అత్రాన్తరే ఆషాఢనామకపురుషేణ వైశాఖం ప్రతి కథితం-అయం జ్యేష్ఠనామారాజపురుష ఇతి। తచ్ఛ్రుత్వా రాజనిన్దనాద్విరతో

వైశాఖః। ఏతావతా రాజపురుషపదాదరాజకీయభిన్న ఇత్యర్థః స్పష్ట ఏవ ప్రతీయతే। రాజపురుష ఇతి సముదాయస్య రాజభిన్నసంబన్ధిభిన్నే, శక్తిరితి భావః। శ్రత్రేదం బోధ్యమ్-యథా రాజపురుషే విష్ణుమిత్రే రాజభిన్నస్య చైత్రస్య సంబన్ధో వ్యావర్త్యతే తథా దేవదత్తసంజ్ఞకే రాజ్ఞ్యపి రాజపురుషాభిన్నవిష్ణుమిత్రభిన్నస్య మైత్రస్య సంబన్ధో వ్యావర్త్యత ఇత్యన్యోన్యాభావరూపో భేదః। దేవదత్తనామా రాజా, స్వనిష్ఠస్వామితానిరూపితస్వతాసంబన్ధో విష్ణుమిత్ర ఏవ, నాన్యస్మిన్రాజపురుషభిన్నే మైత్ర ఇత్యవగచ్ఛతి, ఏవం రాజపురుషో విష్ణుమిత్రోఽపి స్వనిష్ఠస్వతానిరూపితస్వామితాసంబన్ధో దేవదత్తనామ్ని రాజ్ఞ్యేవ, నాన్యస్మింశ్చైత్ర ఇత్యవగచ్ఛతీత్యుభయతో వ్యవచ్ఛేదాదన్యోన్యాభావః స్పష్టః। తదుక్తం భాష్యే-`ఇహ రాజ్ఞ ఇత్యుక్తే సర్వం స్వం ప్రసక్తం, పురుష నివర్తయత్యన్యేభ్యః స్వామిభ్యః, పురుషోఽపి రాజానమన్యేభ్యః స్వేభ్యః' ఇతి। ఏవం చావశ్యం భేదో వాచ్యేఽతర్భావనీయ ఇతి భావః। ఇతరథా బాధకమాహ-అస్యావాచ్యత్వ ఇతి। భేదస్య వాచ్యానన్తర్భావే చేత్యర్థః। రాజపురుషః సున్దర ఇతి। వృత్తి ఘటకే పురుషే యథా సున్దర ఇతి విశేషణాన్వయో భవతి తతా దేవదత్తస్యేతి విశేషణస్యాప్యన్వయః స్యాత్। యో రాజస్వామికః పురుషః స సున్దర ఇతి బోధోదయవద్యో రాజసంబన్ధీ పురుషః। స దేవదత్తసంబన్ధీతి యో రాజస్వామికః పురుషః స దేవదత్తస్వామికోఽపీతి బోధోదయాత్। తతశ్చ రాజపురుషో దేవదత్తస్య చేతి ప్రయోగ ఆపద్యేతేత్యర్థః। దేవదత్తోఽత్ర రాజభిన్నః కశ్చిన్నాగరికః। నను వృత్తస్య వా విశేషణయోగో నేతి వార్తికేన వృత్తిఘటకస్య విశేషణసంబన్ధనిషేధాత్కథం వృత్తిఘటకే పురుషే సున్దర ఇతి విశేషణాన్వయ ఇతి చేన్న। వృత్తిఘటకస్యాప్రధానస్యైవ విశేషణసంబన్ధనిషేధో, న తు ప్రధానస్య, ప్రధానస్య తు విశేషణసంబన్ధో భవత్యేవేతి తదర్థాత్। అత ఏవ పురుషో వ్యాఘ్ర ఇవ శూర ఇత్యత్ర ప్రధానపురుషనిరూపితవిశేషణత్వస్య శూరపదార్థే సత్త్వేఽపి `ఉపమితం వ్యాఘ్రాదిభిః' ఇతి సమాసప్రవృత్తిః స్యాదితి తన్ని షేధార్థం `సామాన్యాప్రయోగే' ఇతి చరితార్థమ్। తథా చాత్ర శౌర్యస్యోపమానోపమేయసాధారణధర్మస్య ప్రయోగాన్న సమాతః। అన్యథా వృత్తిఘటకస్య విశేషణసంబన్ధనిషేధాద్విసేషణయోగే సతి సమాసప్రవృత్తిరేవ న స్యాదితి సమాసనిషేధార్థం క్రియమాణం `సామాన్యాప్రయోగే' ఇతివచనం వ్యర్థం స్యాత్। ఏవం చ `సామాన్యాప్రయోగే' ఇతి వచనమేవ జ్ఞాపయతి-భవతి హి వృత్తిఘటకస్యాపి ప్రధానస్య ఉపాత్తవిశేషణవిజాతీయవిశేషణయోగ ఇతి జ్ఞాప్యత ఇతి భావః। నను భేదస్య వాచ్యాన్తర్భావే సతి రాజపురుషో దేవదత్తస్య చేతి ప్రయోగాపత్తేః కథం నిరసనమిత్యత ఆహ-తద్విరోధాదితి। రాజపురుషపదాద్రాజభిన్నాసంబన్ధీత్యర్థప్రతీతే రాజేతరనిరూపితస్వత్వసంసర్గస్య పురుషే నిషిధ్యమానత్వాద్రాజేతరస్య దేవదత్తస్య పురుషే యస్తథాసంబన్ధస్తస్య రాజేతరసంబన్ధనిషేధవిరోధిత్వాన్న రాజపురుషో దేవదత్తస్య చేతి ప్రయోగపత్తిరితి భావ-। నను రాజసంబన్ధీ రాజనిరూపితసంబన్ధవానితి యథాశ్రుతబోధాదేవ రాజపురుషో దేవదత్తస్య చేతి ప్రయోగవారణం సుశకమ్। రాజేతరసంబన్ధీ నేత్యార్థికప్రతీతే రాజనిరూపితసంబన్ధస్య రాజేతరనిరూపితసంబన్ధవిరోధిత్వాత్। తథా చ భేదస్య వాచ్యానన్తర్భావేఽపి న క్షతిరితి చేద్భ్రాన్తోఽసి। రాజేతరసంబన్ధిని పురుషే,

బాధకాభావాద్రాజసంబన్ధస్యాపి సంభవాల్లోకే తథా ప్రత్యక్షం దృష్టత్వాచ్చ రాజసంబన్ధస్య రాజేతరసంబన్ధవిరోధిత్వాభావేనాఽఽర్థిక్యా అపి రాజేతరసంబన్ధీ నేత్యేవం ప్రతీతేర్నియమతోఽనుదయాదితి భావః। సంసర్గ ఏవ వాచ్యో, న భేద ఇతి మతమవతారయితుం భూమికామారచయతి-రాజసంబన్ధవానితి। రాజనిరూపితస్వత్వసంబన్ధవానిత్యర్థః। శాబ్దం భానమితి। ఇత్యేతాదృశజ్ఞానం శబ్దాత్ప్రథమతో భవతి, అరాజకీయభిన్నః-రాజభిన్నాసంబన్ధీత్యేవం భేదజ్ఞానం తు తాత్పర్యగ్రాహకవశాత్పశ్చాజ్జాయత ఇతి ప్రథమోపస్థితత్వరూపాన్తరఙ్గత్వాత్సంసర్గ ఏవ వాచ్య ఇత్యాశయేనాఽఽహ-సంసర్గ ఇతి। భేదస్తు తాత్పర్యగ్రాహకసాపేక్షత్వేన బహిరఙ్గత్వాన్న స వాచ్యః కిం త్వార్థిక ఇతి భావః। యదా తు రాజసంబన్ధ్యేవ పురుషః కించిత్కార్యార్థమపేక్ష్యతే తదా రాజపురుష ఇత్యత్ర సంసర్గో వాచ్య ఇత్యర్థః। ఇదానీముభయం వాచ్యమితి మతం దర్శయితుం పాతనికామాహ-వినిగమనావిరహమితి। భేద ఏవ వాచ్యోఽథవా సంసర్గ ఏవ వాచ్య ఇత్యనయోర్మధ్యే ఏకతరనిశ్చాయకప్రమాణాభావమిత్యర్థః। అస్వామికేఽపీతి। యశ్చ న రాజసంబన్ధీ, నాపి రాజభిన్నసంబన్ధీ తత్ర, సర్వథా స్వామిసంబన్ధరహితే స్వతన్త్రేఽపీత్యర్థః। ప్రయోగాపర్త్తి చేతి। స్వామిసంబన్ధశూన్యేఽపి రాజపురుష ఇతి ప్రయోగాపత్తిమిత్యర్థః। భేద ఏవ వాచ్య ఇతి మత ఇయమాపత్తిః। తన్మతే హి రాజపురుష ఇత్యస్యారాజకీయభిన్నః-రాజభిన్నాసంబన్ధీత్యర్థః। రాజేతరనిరూపితసంబన్ధరహిత ఇతి యావత్। తత్ర రాజేతరసంబన్ధరాహిత్యం యథా రాజసంబన్ధిని పురుషేఽస్తి తథా స్వామిసంబన్ధశూన్యే పురుషేఽపి తత్సంభవతీతి అస్వామికేఽపి రాజపురుష ఇతి ప్రయోగ స్వామిసంబన్ధశూన్యే పురుషేఽపి తత్సంభవతీతి అస్వామికేఽపి రాజపురుష ఇతి ప్రయోగ ఆపద్యేతేత్యర్థః। తదేతన్మనస్యనుసంధాయాఽఽహ-ఉభయం వేతి। భేదః సంసర్గశ్చేత్యర్థః। తథా చేతి। ఉభయస్య వాచ్యత్వే సతి చేత్యర్థః। భేదసంసర్గౌం సామర్థ్యమితి భాష్య ఉక్తం తస్యాయమాశయః-భేదసంసర్గయోః సమనియతత్వాదేకతరకోటినిశ్చాయకప్రమాణాబావాదుభయం వాచ్యమిత్యర్థః। తథా చ వృత్తౌ రాజపదసంనిదానాత్పురునషపదేనైవ రాజసంబన్ధవతీ రాజాన్యస్వామిసంబన్ధాభావవతీ చ యా పురుషవ్యక్తిః సోపస్థాప్యతే। అతో న రాజ్ఞః స్వాన్తరేమ సంబన్ధః। రాజపదస్యార్థాభావాత్। నాపి పురుషస్య స్వాభ్యన్తరేణ సంబన్ధః। రాజసంబన్ధస్యైవ పురుషేణ గృహీతత్వాదితి భావః। ఏతదాశయేనాఽఽహ--అరాజకీయభిన్నో రాజసంబన్ధవాంశ్చేతి। అరాజకీయభిన్నత్వవిశష్టరాజసంబన్ధవతి రాజపురుష ఇతి సముదాయస్య శక్తేరితి భావః। తథా చాస్వామికేఽరాజకీయభిన్నత్వ(రాజభిన్నసంబన్ధిభిన్నత్వ)సత్త్వేఽపి రాజసంబన్ధాభావాన్న రాజపురుష ఇతి ప్రయోగాపత్తిరిత న కించిద్దూషణమిత్యాశయః।। 30 ।।

వ్యపేక్షావాదస్యేతి। అజత్స్వార్థవృత్తిరూపత్వేన వర్ణితస్యేత్యర్థః। యుక్తీతి। వృషభయావకశబ్దఘటకయోర్వృషయావశబ్దయోరనర్థకత్వవద్వృత్తిఘటకయో

రాజపురుషపదయోరనర్థకత్వకల్పనమిత్యుక్తయుక్తిగౌరవరూపవక్ష్యమాణయుక్తీత్యర్థః। భాష్యేతి। `నా నాకారకాన్నిగాతయుష్మదస్మదాదేశప్రతిషేధః' ఇత్యాదిభాష్యేత్యర్థః। విరుద్ధత్వాదితి। నిరుక్తయుక్తిభాష్యవిరోధాదిత్యర్థః। తన్మూలక ఇతి। వ్యపేక్షావాదమూలక ఇత్యర్థః। వ్యపేక్షావాదే పూర్వోత్తరపదయోరర్థవత్త్వసత్త్వాదితి భావః। అయుక్త ఇతి। వ్యపేక్షావాదస్య యుక్తిభాష్యవిరుద్ధత్వేనాయుక్తత్వే సతి తదుపజీవ్యస్య పూర్వపదార్థప్రధాన ఇత్యాద్యుత్సర్గస్యాప్యయుక్తత్వమితి భావః। అయుక్తోఽప్యుత్సర్గో రేఖాగవయవత్పరమ్పరయా సమాసార్థబోధకో భవతీత్యాహ-కిం త్వితి। రేఖాగవయేతి। యథా హి రేఖాగవయస్థితలాఙ్గూలాదినా చేతనపుశుస్థితలాఙ్గూలాద్యవయవానాం బోధస్యేన చ తాదృశావయవవాన్పశుర్బుధ్యత ఇతి పరమ్పరయా వాస్తవపశుం బోధయతి తద్వత్పూర్వపదార్థప్రధాన ఇత్యాద్యుత్సర్గేణ సమాసాదివృత్తినిష్ఠశక్తేర్బోధః, తేన చ సమాసాదివృత్త్యర్థో బుధ్యత ఇతి పరమ్పరయోత్సర్గో విశిష్టార్థం బోధయతీతి మన్యమానః సమాదధాతి-సమాసే ఖలు భిన్నైవేతి। బహూనాం వృత్తిధర్మాణామితి। న్యూనతాం పరిహర్తుమాహ-సమాస ఇతి వృత్తిమాత్రోపేతి। కృదన్తాదివృత్తీత్యర్థః। మాత్రశబ్దః కృత్స్నార్థక ఇతి భావః। ఏకోపస్థితిజనకసముదాయశక్తిరూపవృత్త్యాశ్రయత్వాత్కృదన్తాదీనాం వృత్తిరితి వ్యవహారః। పదవిధిరితి। విధీయత ఇతి విధిః, కర్మణి కిప్రత్యయః। కార్యమిత్యర్థః। పదానాం విధిరితి శేషలక్షణషష్ఠ్యన్తేన సమాసః। పదసంబన్ధీత్యర్థః। తథా చ పదానాం సతాం యత్కార్యం విధీయత ఇత్యర్థః। సమర్థపదం వ్యాచష్టే-విగ్రహవాక్యేతి। విశేషేణ గృహ్యతే జ్ఞాయతే సమాసార్థోఽనేనేతి విగ్రహః। తాదృశం చ తద్వాక్యం చేతి విశేషణసమాసః। యథా రాజపురుష ఇత్యయం సమాసః, తదర్థకం విగ్రహవాక్యం రాజ్ఞః పురుష ఇతి, అస్య యోఽర్థస్తదభిధానే రాజపురుషశబ్దః సమర్థః, అతోఽపి తత్రప్రతీతేః, వృత్త్యర్థావబోధకవాక్యస్యైవ విగ్రహత్వాత్తదర్థాభిధానే సమాసాదిః శక్త ఇతి భావః। స తు రాజవిశిష్టః పురుష ఇతి। ఏతాదృశః సమాసాదిః సమర్థ ఇత్యర్థః। సమర్థ ఇత్యస్య శక్తః సన్ సాధురిత్యర్థః। భాష్యాల్లాభాదితి। తత్ర హి పృథగర్థానామైకార్థీభావః సామర్థ్యం, రాజ్ఞః పురుష ఇతి వాక్యే పృథగర్థాని, సమాసే ఏకార్థనీత్యుక్తమ్। తత్ర సామర్థ్యమసన్న వచనశతేనాపి విధాతుం శక్యత ఇతి సమర్థస్య-సామర్థ్యవిశిష్టస్య సాధుత్వం విధీయత ఇతి లభ్యత ఇతి భావః। పదోద్దేశ్యకేతి। పదానాం విధిరితి సంబన్ధసామాన్యషష్ఠ్యా సమాసే వైవక్షికః పాశ్చాత్యబోధవిషయోఽయమర్థః। న తూద్దేశ్యవిధేయభావరూపసంబన్ధాభిధాయిన్యా తయా సమాసః। తాదృశసంబన్ధస్య సంసర్గతయైవ భానస్యానుభవసిద్ధత్వేన సమాసే తదయోగాత్। నీలముద్దిశ్య ఘటవిధాయకే నీలో ఘట ఇత్యాదౌ షష్ఠీవారణాయ తస్యాగత్యా షష్ఠ్యర్థత్వాభావాచ్చ। యత్తు సమాసస్థల ఉద్దేశ్యవిధేయభావ ఏవ న ప్రతీయత ఇతి తన్న లోహితోష్ణీషా ఋత్విజః ప్రచరన్తీత్యాదౌ ప్రాప్తాప్రాప్తవిచారేణోష్ణీషాద్యుద్దేస్యకలౌహిత్యాదివిధేయకపాశ్చాత్యబోధస్యాఖిలానుభవసిద్ధ త్వాదితి జ్ఞేయమ్। పఞ్చస్వపి బృత్తిష్వస్త్యేవేతి। పదశబ్దేనాత్రార్థవద్ గృహ్యతే, నతు సుమన్తమిత్యర్థః। తేనకశేషే కృదన్తాదౌ చ నావ్యాప్తిః। పదశబ్దేన విభక్త్యన్తస్య గ్రహణే తు

రాజపురుష ఇత్యాదౌ సమాసే ఔగగవ ఇత్యాదౌ తద్ధితాన్తే చ పదవిధిత్వం స్పష్టమేవ।
కృతామపి ఉపపదనిమిత్తకానాం `కర్మణ్యణ్' ఇత్యాదీనాం పరమ్పరయా పదవిధిత్వమ్।
సనాద్యన్తధాతుషు క్యజాదీనాం సుబన్తాద్విధానేన సుబ్ధాతుషు పదివిధిత్వమ్ ఏకశేషస్యాపి
ద్వంద్వ ఇత్యనువృత్త్యా విధానాద్యథాకథంచిత్పదవిధిత్వం నిర్వాహ్యమ్। కృత్తద్ధితేత్యత్ర
కృత్పదేన కృదన్తం, తద్ధితపదేన చ తద్ఘటితం గృహ్యతే। తేన బహుపటుః, సర్వక
ఇత్యనయోర్నాసంగ్రహః। కృత్తద్ధితయో సమర్థపరిభాషాప్రవృత్త్యా పటం కరోతి
కుమ్భమానయేత్యత్ర న కర్మణ్యణ్, ఋద్ధస్యోపగోరపత్యమిత్యత్ర న తద్ధితః।
పృథగర్థానమేకార్థీభావః సామర్థ్యమితి బాష్యాత్-
యత్కించిత్పదజన్యపృథగుపస్థితివిషయార్థకత్వేన లోకదృష్టశబ్దానాం
విశిష్టవిషయైకశక్త్యైకోపస్థితిజనకత్వమేకార్థీభావ ఇతి పర్యవసితమ్। ఏకార్థీభావ ఇతి చ్వినిర్దేశో
గౌణమేకాథత్వం సమాసఘటకపదానామితి బోధయితిమ్। యథా
పదానామసత్త్వాత్తత్సత్త్వావ్యవహారో గౌమస్తథా తేషామేకార్థత్వవ్యవహారోఽపీతి బోధ్యమ్।
విభక్త్యన్తే ఏకార్థీభావవారణాయ లోకదృష్టశబ్దానామిత్యన్తమ్। విభక్త్యర్థస్య యథా విభక్త్యా
ప్రతిప్రత్తిస్తథా న కేనాప్యన్యేన శబ్దేనేతి విభక్తేర్లోకే పృథగుపస్థితివిషయార్థకత్వేన
దృష్టత్వాభావాన్న విభక్త్యన్తేఽతిప్రసఙ్గః। ఔపగవాదౌ ప్రత్యయానాం
పృథగుపస్థితివిషయార్థకత్వేన లోకే
దృష్టత్వాభావాద్యత్కించిత్పదజన్యేత్యుపస్థితివిశేషణమ్। అపత్యరూపార్థస్యోపగోరపత్యమస్తీ
యాదావపత్యపదజన్యవృథగుపస్థితివిషయత్వేన లోకదృష్టత్వాన్న తదసంగ్రహః।
యత్కించిత్పదజన్యా యా పృథగుపస్థితిః-
ఇతరార్థాసంబద్ధత్వేనోపస్థితిస్తాదృశోపస్థితివిషయోఽర్థో యేషాం తే
యత్కించిత్పదజన్యపృథగుపస్థితివిషయార్థకాః, తేషాంభావస్తత్త్వం, తేన తాదృశార్థకత్వేన
లోకే దృష్టానాం శబ్దానాం విశిష్టవిషయిణ్యైకయా శక్త్యా ఏకోపస్థితిజనకత్వమిత్యర్థః। యథా
రాజ్ఞః పురుష ఇతి వాక్యే రాజశబ్దాత్పురుషపదార్థాసంబద్ధత్వేన రాజపదార్థోపస్థితిః,
పురుషపదాచ్చ రాజపదార్థాసంబద్ధత్వేన పురుషపదార్థోపస్థితిరితి లోకే
పృథగుపస్థితివిషయార్థకత్వేన దృష్టయో రాజపురుషపదయో రాజవిశిష్టపురుషయిణ్యైకశక్త్యా
రాజవిశిష్టపురుష ఇత్యాకారకైకోపస్థితిజనకత్వమితి లక్షణసమన్వయః। రాజపురుష ఇతి
సముదాయస్య రాజవిశిష్టపురుషే శక్తిః। వాక్యే పృథగర్థోపస్థిత్యనన్తరం
పరస్పరమాకాఙ్క్షాదివశాదన్వయః, సమాసాదివృత్తౌ తు పరస్పరమన్వితత్వేనవార్థోపస్థితిరితి
తాత్పర్యమ్। ఏతచ్చైకార్థీభావరూపం సామర్థ్యం వృత్తావేవేతి
కృత్తద్ధితాదిపఞ్చస్వప్యావశ్యకమ్। తత్ర రాజపురుష ఇత్యాదిసమాసే, ఔపగవ
ఇత్యాదితద్ధితాన్తవిశేషే చ
విగ్రహవాక్యార్థాభిధానసామర్థ్యరూపైకోపస్థితిజనకత్వసత్త్వాద్వృత్తిత్వం స్పష్టమేవ।
వ్యాకరణమధీతే వైయాకరణః, పచతీతి పాచకః, ఇత్యత్ర తద్ధితకృదర్థబోధకాఖ్యాతస్య
కర్త్రర్థవిశేష్యకబోధజనకత్వాఙ్గీకారాన్న విగ్రహవాక్యార్థాభిధానసామర్థ్యస్య క్షతిరితి తత్రాపి

వృత్తిత్వమస్త్యేవ। ఏకశేషే తు న వృత్తిత్వం మానాభావాత్। ఉక్తైకార్థీభావాసంభవేన పరార్థాన్వితస్వార్థోపస్థాపకత్వాభావాత్। తత్ర స్వవృత్త్యైవ తత్తత్సమూహరూపార్థస్య భానమితి శేఖర ఉక్తత్వాదితి బోధ్యమ్। నను పఙ్కజశబ్దస్యాప్యుపపదసమాసత్వేన తత్రాపి పూర్వోక్తరీత్యా విశిష్టశక్తిర్నేష్యత ఏవేతి దృష్టాన్తత్వేన తదుపాదానమసంగతమితి మూలమన్యథా వ్యాచష్టే-విశిష్టశక్యస్వీకర్తౄణామితి। అస్య వృత్తావిత్యాదిర్బోధ్యః। వ్యపేక్షావాదినా నైయాయికాదీనామిత్యర్థః। శక్తిసాధకమితి। వక్ష్యమాణరీత్యా వ్యపేక్షావాదిమతోపరి దుషణప్రదర్శనవిధయా విశిష్టశక్తిసాధకమేవేదమితి భావః। వృత్తౌ విశిష్టశక్త్యనఙ్గీకుర్వతాం వ్యపేక్షావాదినాం మతే రాజపురుష ఇత్యాదౌ క్లృప్తరాజపదాద్యవయవశక్త్యైవ పదార్థోపస్థితౌ పరస్పరమాకాఙ్క్షాదివశాద్యథా విశిష్టార్థబోధో జాయతే తథా పఙ్కజశబ్దాదపి విశిష్టార్థోపస్థితిసంభవేన రూఢేరుచ్ఛేద ఆపద్యేతేత్యర్థః। నను భవతు రూఢేరుచ్ఛేదః, ఇష్ట ఏవ స ఇతి చేన్నేత్యాహ-పఙ్కజనికర్తురపీతి। పఙ్కజనికర్తృత్వరూపేణేష్టస్యాపీత్యర్థః। రూఢేరుచ్ఛేదముపపాదయతి-యోగాదేవేతి। యోగోఽవయవశక్తిస్తయైవేత్యర్థః। తత్ర వ్యుత్పత్తివైచిత్ర్యేణ--అర్థబోధకశక్త్యైర్విలక్షణసామర్థ్యేన నామార్థస్యాపి పఙ్కస్య జనధాత్వర్థోత్పత్తావధికరణతానిరూపకత్వసంబన్ధేనాన్వయః। తాదృశోత్పత్తేశ్చ డప్రత్యయార్థకర్తర్యాశ్రయతాసంబన్ధేనాన్వయః। ఏవం చ పఙ్కాధికరణకోత్పత్త్యాశ్రయ ఇతి బోధోపపత్తౌ సత్యాం నైష్ఫల్యాత్సముదాయశక్తిర్న సిధ్యేదితి తదుచ్ఛేదః స్యాదితి భావః। పఙ్కాధికరణకోత్పత్త్యాశ్రయత్వేన పద్మస్యాపి బోదవిషయత్వసంభవేఽపి పద్మత్వేన రూపేణ పద్మబోధార్థమేకార్థీభావరూపా సముదాయశక్తిః కల్ప్యత ఇత్యాశఙ్క్య నిరాచష్టే-న చ పద్మత్వరూపేణేత్యాదినా। ఉపస్థితయ ఇతి। పద్మత్వావచ్ఛిన్నే శక్తిం వినా పద్మత్వరూపేణ పద్మోపస్థితేరసంభవాత్, తద్ధర్మప్రకారకోపస్థితిం ప్రతి తద్ధర్మావచ్ఛిన్నశక్తిజ్ఞానస్య కారణత్వాత్। ఘటత్వావచ్ఛిన్నే ఘటపదం శక్తమిత్యాకారకశక్తిజ్ఞానం వినా ఘటపదాద్ఘటత్వప్రకారకఘటవిశేష్యకబోధానుదయాదితి భావః। విశేషరూపేణ బోధార్థం సముదాయశక్తిం కల్పయసి చేదన్యత్రాపి తథా కల్పనాపత్తిరితి ప్రతిబన్దీమాహ--చిత్రగ్వాదిపదేఽపీతి। చిత్రా గావో యస్యేతి యోగేన విత్రగోసంబన్ధిత్వసామాన్యరూపేణ గోస్వామినో బోధసంభవేఽపి స్వామిత్వేన విశేషరూపేణాన్యపదార్థస్య స్వామినో బోధార్థం చిత్రగ్వాదిపదేఽపి సముదాయశక్తికల్పనాఽఽపద్యేతేత్యర్థః। నను చివగ్వాదౌ మాఽస్తు సముదాబశక్తికల్పనా, కింతు సముదాయలక్షణయోత్తరపదలక్షణయా వా తత్ర స్వామిత్వేన స్వామిన ఉపస్థితిః స్యాదితిచేత్పఙ్కజశబ్దేఽప్యేవం వక్తుం శక్యమిత్యాహ--లక్షణయైవేత్యాదినా సా సువచేతి। సముదాయలక్షణయా డప్రత్యయలక్షణయా వా పఙ్కజశబ్దేఽపి పద్మత్వేన పద్మోపస్థితిర్వక్తుం శక్యేత్యర్థః। తథా చ సముదాయశక్తిర్నసిధ్యేదితి భావః। పఙ్కజశబ్దోఽన్యస్యాపి యోగరూఢస్యోపలక్షణమిత్యాహ-ఏవమితి। రథకారపదేఽపీతి। శ్రవ సముదాయశక్తిర్న సిధ్యేదిత్యస్యానుషఙ్గేణాన్వయః। నను మాఽస్త్వత్ర సముదాయశక్తిః, రథకర్మకోత్పాదనకర్తృత్వేనైవ బోధోఽనుభూయత ఇత్యాశఙ్క్యాహ-తథాచేతి। వర్షాసు రథకార

ఇతి। అనయా శ్రుత్యా వర్షాకాలే రథకారస్యాగ్న్యాధానం విహితమ్। అత్ర రథకారశబ్దస్త్రైవర్ణికాతిరిక్తే కస్మింశ్చిజ్జాతివిశేషే రూఢః। తదుక్తం-మాహిష్యేణ కరణ్యాం తు రథకారః ప్రజాయతే(యాస్మృ.1-92)వైశ్యాయాం క్షత్రియాదుత్పన్నో మాహిష్యః। శూద్రాయాం వైశ్యాదుత్పన్నా కరణీ(యా.స్మృ.1-95)ఇతి। అస్మింశ్చ జాతివిశేషే రథకారశబ్దో న రథం కరోతీతి వ్యుత్పత్త్యా ప్రవర్తతే। రథమకుర్వత్యపి తజ్జాతీయే రథకారశబ్దప్రయోగ దర్శనాత్। తథా చ జాతివిశేషే రూఢోఽయం రథకారశబ్దః సౌధన్వనాపరపర్యాయః। వర్షాసు రథకార ఇతి శ్రుతౌ రథకారశబ్దేనాయమేవ జాతివిశేషో గృహ్యతే, నతు రథం కరోతీతి వ్యుత్పత్త్యా రథనిర్మాతా యః కశ్చిద్విప్రాదిః। యోగాపేక్షయా రూఢేః శీఘ్రోపస్థితికత్వేనాన్తరఙ్గత్వాత్। నన్వత్రావయవార్థానురోధేన రథకారశబ్దేన విప్రాదిస్త్రైవర్ణిక ఏవ గృహ్యతామ్। తథా సతి తస్యాఽఽధానం సిద్ధమేవేతి కేవలమత్ర రథకరణేన నిమిత్తేన వర్షాకాలమాత్రవిధానమితి లాఘవమ్। రూఢ్యర్థగ్రహణే తు తస్య త్రైవర్ణికాతిరిక్తత్వాదాధానస్యాసిద్ధత్వేన తదపి విధేయం తదుపయుక్తం వేదాధ్యయనం చ కల్పనీయమితి గౌరవమితిచేన్న। యోగార్థస్య యౌగికశబ్దావయవప్రకృతిప్రత్యయతదర్థతదన్వయాను సంధానోత్తరముపస్థితేః, రూఢ్యర్థస్య తు ప్రకృతిప్రత్యయాద్యనాలోచనేనైవ తాదృశశబ్దశ్రవణసమనన్తరమేవోపస్థితేర్యోగాద్రూఢేర్బలీయస్త్వాదితి సిద్ధాన్తితమ్। తదేతత్సర్వం, రథకారశబ్దే వినైవ లక్షణాదికం క్లృప్తావయవశక్త్యైవ నిర్వాహేఃవురుధ్యేతే యాశయేనాఽఽహవినా లక్షణాం క్లృప్తయోగేనేత్యాదినా అయుక్తం స్యాదిత్యన్తేన॥

నను పఙ్కజశబ్దే లక్షణా నైవ వక్తుం శక్య। తథాహి-పఙ్కజేతి సముదాయే లక్షణా చేత్సముదాయే శక్త్యభావేన తచ్ఛక్యార్థస్యైవాభావాచ్ఛక్యసంబన్ధరూపలక్షణాయా అపి తత్రాత్యన్తం దుర్విజ్ఞేయత్వాత్। డప్రత్యయే సా చేత్-ప్రకృత్యర్థస్య తత్రాన్వయానామత్తేశ్చేతి లక్షణావకాశాభావాత్తత్రాగత్యా సముదాయశక్తిరభ్యుపగన్తవ్యైవ। రాజపురుష ఇత్యాదౌ తు ప్రత్యేకావయవశ్త్యైవ విశిష్టార్థబోధనిర్వాహసంభవేన సముదాయశక్తికల్పనస్య తత్రానౌచిత్యమేవ। రథకారాధికరణవిరోధోఽపి దుర్వచః। సౌధన్వనా ఋభవః సురచక్షసః, ఋభూణాం త్వా దేవానాం వ్రతపతే వ్రతేనాఽఽదధామీతి రథకారస్యేత్యాదిమన్త్రలిఙ్గాత్సౌధన్వనాపరపర్యాయానులోమజాతీయరథకారస్యైవాధికారావగమేన రూఢార్థే తత్ర విశిష్టాదానకల్పనాత్, న చాపూర్వవిద్యాకల్పనం దోషావహం-ఫలముఖగౌరవస్యాదూషకత్వాత్। రాజపురుషాదిసముదాయే న తాదృశశక్తిగ్రాహకం కించిన్మానం, యేన తద్బలాదవయవార్థః పరిత్యజ్యేతేత్యత ఆహ-సాధకాన్తరమితి। అవయవార్థపరిత్యాగేఽన్యత్సాధకమిత్యర్థః। వృత్తిధర్మాణామితి। వృత్తిధర్మాః-విశేషణలిఙ్గసంఖ్యాద్యయోగాదయో భాష్యోక్తాః। రాజపురుష ఇతి వృత్తౌ రాజ్ఞి ఋద్ధస్యేతి విశేషమాభావః, మృగక్షీరమిత్యాదౌ మృగాదిపదే స్త్రీత్వాప్రతీతిః, రాజ్ఞో రాజ్ఞాం వేతి వృత్తిఘటకరాజపదే సంఖ్యావిశేషాప్రతీతిః। ఆదిపదాద్రాజ్ఞః పురుషోఽశ్వశ్చేతివద్రాజపురుషోఽశ్వశ్చేతి చశబ్దాప్రయోగో గ్రాహ్యః। ఇత్యాదివృత్తిధర్మసాధనార్థం తత్ర తత్ర తాదృశతాదృశవచనకరణేఽతీవ గౌరవం స్యాదితి

సముదాయశక్తిరభ్యుపగన్తవ్యా। అనేకవచనప్రణయనాపేక్షయా సముదాయశక్తిస్వీకార ఏవ లాఘవమితి భావః। ఉక్తమర్థమేవ విశదయితుమాహ-అయం భావ ఇతి। స్యాద్విశేషణాద్యన్వయ ఇతి। తథా చ బుద్ధస్య రాజ్ఞః పురుష ఇతి ప్రయోగవదృద్ధస్య రాజపురుష ఇత్యపి ప్రయోగః స్యాద్విశిష్టశక్త్యనఙ్గీకార ఇతి భావః। విశేషణాన్వయే హేతుమాహ-రాజపదేనేతి। స్వతన్త్రేతి। వాక్యే రాజాదిపదై రాజాదిపదార్థోపస్థితౌ సత్యాం పశ్చాదాకాఙ్క్షాదివశాత్పరస్పరమన్వయ ఇతి రాజాదిపదైః స్వాతన్త్ర్యేణ స్వస్వార్థ ఉపస్థాప్యతే। తథా చ యదా రాజ్ఞః పురుషేఽన్వయస్తదా రాజ్ఞి బుద్ధస్యేతి విశేషణాన్వయః, తదా రాజ్ఞః స్వాతన్త్ర్యేణోపస్థితిసత్త్వాత్। విశేషణాన్వయకరణే యత్ర విశేషణాన్వయశ్చికీర్ష్యతే తత్రేతరావిశేషణత్వేన జ్ఞాతత్వస్య హేతుత్వాదితి భావః। ఇదమేవ హి స్వాతన్త్ర్యం, యదితరావిశేషణత్వేన జ్ఞాతత్వమిత్యర్థః। ఇతరావిశేషణత్వేనేత్యస్యేతరనిరూపితవిశేషణతానాపన్నత్వేనేత్యర్థః। అత ఏవ నిత్యో ఘట ఇత్యాదౌ ఘటత్వాదేరితరనిరూపితపిశేషణతాపన్నత్వేన జ్ఞాతత్వాన్న తత్ర నిత్యపదార్థాన్వయః। ఏవం చ వాక్యే యథా రాజాదేరన్వయకరణకాలే ఇతరనిరూపితవిశేషణతానాపన్నత్వేన జ్ఞాతత్వాత్తత్ర బుద్ధస్యేతి విశేషణాన్వయో భవత్యేవ తథా రాజపురుష ఇతి సమాసేఽపి రాజ్ఞి బుద్ధస్యేతి విశేషణాన్వయేన బుద్ధస్య రాజపురుష ఇత్యనిష్టః ప్రయోగః స్యాత్। విశిష్టశక్త్యనఙ్గీకర్తృమతే వాక్య ఇవ సమాసేఽపి రాజ్ఞ ఇతరనిరూపితవిశేషణతానాపన్నత్వేన జ్ఞాతత్వరూపస్వాతన్త్ర్యేణోపస్థితిసత్త్వాదితి భావః। సముదాయశక్తికల్పనే తు తద్వశాదవృత్తౌ జాయమానః పదార్థబోధః పరస్పరం విశేష్యవిశేషణభావాపన్నవిశిష్టవిషయ ఏవ జాయత ఇతి రాజాదిపదేన పురుషనిరూపితవిశేషణతాపన్న ఏవ స్వార్థ ఉపస్థాప్యతేఽతో రాజ్ఞః స్వాతన్త్ర్యేణోపస్థితివిరహాన్న తత్ర బుద్ధస్యేత్యాదివిశేషణాన్వయ ఇత్యాశయః। ఏవం రాజ్ఞః పురుషోఽశ్వశ్చేతివద్రాజపురుషోఽశ్వశ్చేతి న। ఏకత్ర విశేషణత్వేన జ్ఞాతస్య పరస్ర విశేషణాయోగాత్। తథా రాజ్ఞః పురుషో భార్యాయాశ్చేతివద్రాజపురుషో భార్యాయాశ్చేతి న। రాజవైశిష్ట్యేనైవ పురుషస్యోపస్థితేరేకవిశేషణవైశిష్టయేన జ్ఞాతే విశేష్యే తత్సజాతీయసంబన్ధేన విశేషణాన్తరసంబన్ధస్యావ్యుత్పన్నత్వాత్। రాజపురుషః సున్దర ఇతి తు భవత్యేవ, బాధకాభావాత్। తత్ర సున్దరీనష్ఠప్రకారతానిరూపితపురుషనిష్ఠవిశేష్యతాయా అవచ్చేదకం పురుషత్వమేవ, నతు రాజసంబన్ధోఽపీత్యభిప్రాయేణ ప్రధానస్య సవిశేషణత్వేఽపి వృత్తిర్భవత్యేవేతి తాత్పర్యమ్। సమాసనియమవారణాయేతి। యది వ్యపేక్షాయామేవ సామర్థ్యే సతి సమాసోఽపి భవతి తర్హి అవశ్యం వాక్యప్రయోగే ప్రాప్తే ఆరభ్యమాణః సమాసో నిత్యం వాక్యనివర్తకః స్యాత్। అతో వికల్పేన తన్నివర్తకత్వసిద్ధ్యర్థం విభాషేతి సూత్రం కర్తవ్యం స్యాత్। ఏకార్థీభావపక్షే త్వకార్థీభావే సమాసస్య, వ్యపేక్షాయాం వాక్యస్య చ సిద్ధతయా విభాషాధికారో న కర్తవ్యః। విభిన్నవిషయత్వాత్సమాసేన వాక్యబాధాప్రసక్తేరితి భావః। శఙ్కతే--నన్విత్యాదినా। కృతమేవేత్యాశఙ్క్యేతి। తథా చ సవిశేషణానామితి వచనాన్న రాజపురుషేతిసమాసఘటకే రాజ్ఞి విశేషణాన్వయః, నాపి సమాసేన నిత్యం వాక్యనివృత్తిరితి నిరుక్తదూషణాభావ ఇతి శఙ్కాశయః। ఏకార్థీభావాఙ్గీకర్తృమతే విభాషేతి సూత్రం

యుక్తిసిద్ధమిత్యాహ-వ్యపేక్షావివక్షాయామిత్యాది। సవిశేషణేత్యాద్యపి యుక్తిసిద్ధమేవేత్యాహ-విశిష్టశక్తావితి। ఇతరార్థాన్వితస్యైవ రాజాద్యర్థస్యోపస్థితేః పదార్థైకదేశత్వమితి భావః। అన్వయాసంభవాదితి। వృత్తౌ హ్యుపసర్జనపదం పరార్థాన్వితం స్వార్థమాచష్టే, స్వస్య విశేషణాకాఙ్క్షాయాం చ ప్రాధాన్యమితి కథమేకదైవ ప్రాధాన్యముపసర్జనత్వం చ స్యాత్। యుగపత్ప్రధానోపసర్జనభావవిరోధాత్సవిశేషణేతివచనస్య యుక్తిసిద్ధత్వమేవేత్యర్థః। అత ఏవేతి-ఏకార్థీభావస్య సిద్ధాన్తిసంమతత్వాదేవేత్యర్థః। దూషణమపీతి। నానాకారకాన్నిఘాతయుష్మదస్మదాదేశప్రతిషేధః' ఇత్యాదివచననిచయకరణాపత్తిరూపం దూషణమిత్యర్థః।। 31 ।।

ఏకార్థీభావాస్వీకారే భాష్యకైయటాద్యుక్తం దోషజాతం స్వయమాహ-తథేతి। ధవఖదిరావిత్యాదీనాం సప్తపర్ణాన్తానాం నవానామితరేతరయోగాదిభిర్వీప్సాన్తైర్నవభిః సాకం క్రమేణాన్వయః। తథా చ ధవఖదిరావిత్యాదౌ ప్రతీయమానాః సాహిత్యాదయోఽర్థా వచనేన వక్తవ్యా ఇత్యర్థః। తత్ర ధవఖదిరావిత్యాదిద్వంద్వే ` చార్థే ద్వంద్వః' ఇత్యనేన అనేకం సుబన్తం చార్థే వర్తతే, తచ్చ ద్వంద్వసంజ్ఞకం భవతీతి వాక్యభేదమఙ్గీకృత్యార్థవిధానం కర్తవ్యమివి గౌరవమ్। తథా ` నిరాదయః క్రాన్తాద్యర్థే' ఇత్యనేన నిరాదిపూర్వకపఞ్చమ్యన్తసముదాయః క్రాన్తాద్యర్థే వర్తతే, స చ సమాససంజ్ఞకో భవతీతి వాక్యభేదపురస్కారేణైవార్థాదేశనం విధేయమితి గౌరవమ్। గౌరథాదివిషయకం తు తత్తదర్థవిధాయకం వచనం కల్పనీయమితి గౌరవమేవ। తత్ర గోరథ ఇత్యత్ర గోయుక్తో రథ ఇతి యుక్తార్థః, ఘృతఘట ఇత్యత్ర ఘృతపూర్ణో ఘట ఇతి పూర్ణార్థః, గుడధానా ఇత్యత్ర గుడమిశ్రా ధానా ఇతి మిశ్రార్థః, కేశచూడ ఇత్యత్ర కేశసంఘాతభూతా చూడా యస్యేతి సంఘాతార్థః, సువర్ణాలంకార ఇత్యత్ర సువర్ణవికారోఽలంకార ఇతి వికారార్థః, ద్విదశా ఇత్యత్ర ద్విరావృత్తా దశేత్యర్థాత్సుచ్ప్రత్యయలోపః,సప్తపర్ణ ఇత్యత్ర సప్త సప్త పర్ణాని యస్యేతి వీప్సార్థః ప్రతీయతేః తథా చ వృత్తావేకార్థీభావానఙ్గీకారే సవిశేషణానామితి,(వృత్తౌచలోపో వక్తవ్యః)ఇత్యాద్యపూర్వానేకవచనప్రణయనప్రయుక్తం గౌరవమేవ దూషణమిత్యాశయేనాఽఽహ-చకారాదినిషేధాఽర్థేతి। చకారాదితి। యథా ధవశ్చ ఖదిరశ్చేతి వాక్యే చకారప్రయోగో భవతి తథా ధవఖదిరవిత్యాదివృత్తావపి చప్రయోగః ప్రాప్తస్తస్య లోపో విధేయః। ఏకార్థీభావపక్షే తు సమూహలక్షణైకార్థప్రాదుర్భావాద్భేదస్య నివృత్త్యా భేదనిబన్ధనసముచ్చయరూపస్య ద్యోత్యస్యాభావేన ద్యోతకస్యాప్యభావ ఇతి చప్రయోగో న ప్రాప్నోతీతి భావః। ఇదం చ బృత్తేర్విశిష్టశక్తిమత్త్వం లోకసిద్ధమేవ। శాస్త్రేఽర్థవిధానాభావాత్। అచతురేత్యాదావదర్శనాత్। ధవఖదిరేతి సముదాయస్య ధవఖదిరసమూహరూపే విశిష్టేఽర్థే శక్తిః, సా చ లోకసిద్ధైవేతి చార్థే వృత్తిమనూద్య ద్వంద్వసంజ్ఞామాత్రవిధాయకం చార్థే ద్వంద్వ ఇత్యాదీతి లాఘవమేకార్థీభావపక్షే। వ్యపేక్షావాదే విశిష్టార్థోఽపి విధేయ ఇతి వాక్యభేదేన గౌరవమితి ప్రాగుక్తమేవ। ఏవం నిష్కౌశామ్బిరిత్యాదావుత్తరత్రాపి బోధ్యమ్। చకారాదీత్యాదిశబ్దసంగ్రాహ్యమాహ-ఘనశ్యామ ఇత్యాది। ఇవాదీనామితి। అత్ర లోప ఇత్యస్య సంబన్ధాల్లోపో వక్తవ్య ఇత్యర్థః। పూర్వాక్తానాం చేతి। నిష్కౌసామ్బిరిత్యాదౌ క్రాన్తాదిశబ్దానాం

లోపో వక్తవ్యః స్యాదిత్యర్థః। ఘనగతశ్యామత్వసదృశశ్యామత్వవానితి విశిష్టార్థబోధః। ఏవం హంస ఇవ గమనం యస్యేతి విగ్రహే హంసకర్తృకగమనసదృశగమనకతేంతి విశిష్టార్థబోధ ఏకార్థీభావస్వీకారే। తథా చేవార్థస్య సముదాయార్థేఽన్తర్భూతత్వాదప్రయోగః సిద్ధ ఏవేతి భావః। ఏతద్దూషణానామగ్రే నిరాకరిష్యమాణత్వాదాహ--దూషణాన్తరమితి।
బహువ్యుత్పత్తిభఞ్జనభితి। భఙ్గమేవ విశదయతి--అత్రాయమాశయ ఇత్యాదినా।
స్వామ్యాదిప్రతీతిరనుభవసిద్ధేతి। చిత్రా గావో యస్యేతి విగ్రహవాక్యాద్యస్య చిత్రా గావ ఇత్యేవం గోపదార్థముఖ్యవిశేష్యకో బోధః, సమాసాత్తు చిత్రగోసంబన్ధీ చిత్రగోస్వామీత్యేవం చిత్రగోవిశేషణకాన్యపదార్థముఖ్యవిశేష్యకబోధోదయాత్స్వామ్యాదిప్రతీతిరనుభవసిద్ధేత్యర్థః।
నను చిత్రగురితి సమాసస్య చిత్రగోస్వామిని లక్షణయేష్టార్థబోధః స్యాదిత్యాశఙ్కతే--న చేతి। సమాధత్తే--తదసంభవాదితి। లక్షణయేష్టార్థలాభాసంభవాదిత్యర్థః। చిత్రగురిత్యత్ర లక్షణయా యథాకథంచిత్స్వామ్యాదిలాభసంభవేఽపి ప్రాప్తోదక ిత్యాదౌ లక్షణయేష్టార్థలాభాసంభవేన న సర్వత్ర లక్షణయా నిర్వాహో భవతీతి చిత్రగురిత్యత్ర లక్షణాశ్రయణమయుక్తమితి భావః। ప్రాప్తముదకం యమితి వాక్యాద్యత్కర్మకప్రాప్తికర్త్రుదకమితి బోధః, సమాసాత్తూదకకర్తృకమాప్తికర్మ గ్రామ ఇతి। తత్ర ప్రథమత ఏవోదకపదే ఉదకసంబన్ధిలక్షణాయాముదకస్య పదార్థైకదేశతయా తత్ర ప్రాప్తపదార్థప్రాప్తికర్తురన్వయో న స్యాదత ఆహ-ప్రాప్తికర్త్రభిన్నమితి।
ప్రపూర్వకాప్ధాతోర్గత్యర్థేతి కర్తరి క్తః, ప్రాప్తిక్రియాకర్త్రిత్యర్థః, క్తప్రత్యయార్థకర్తుశ్చాభేదేనోదకేఽన్వయ ఇత్యర్థః। లక్షణాయామపీతి। ప్రాప్తికర్త్రభిన్నోదకమితి బోదోత్తరం తాత్పర్యానుపపత్తిప్రతిసంధానేన తాదృశోదకసంబన్ధీ గ్రామ ఇత్యేవం లక్షణాయామపీత్యర్థః। ఇత్యర్థాలాభాదితి। సంబన్ధిలక్షణయా ప్రాప్తికర్త్రభిన్నోదకసంబన్ధీ గ్రామ ఇతి బోధస్యైవ సంభవేనోదకకర్తృకప్రాప్తికర్గేత్యభీప్సితార్థాలాబాదిత్యర్థః। గ్రామస్య తాదృశోదకసంబన్ధిత్వేన బోధేఽపి కర్మత్వేన బోధో న స్యాదితి భావః। నను కర్త్రర్థకస్య క్తప్రత్యయస్యైవ కర్మణి లక్షణాఽస్తు, ఉదకస్య ప్రప్తౌ కర్తృతయాఽన్వయ, తథా చోదకనిష్ఠప్రాప్తికర్మత్యభీష్టార్థలాభః సంభవతీత్యాశఙ్క్య సమాధత్తే-తర్హీత్యాదినా।
క్తప్రత్యయస్య కర్మణి లక్షణాయాం ప్రాప్తోదకపదయోః సమానాధికరణత్వాత్సమానాధికరణయోశ్చ ప్రాతిపదికార్థయోరభేదనైవాన్వయ ఇతి నియమాదుదకాభిన్న ప్రాప్తికర్మేత్యేవమర్థః స్యాన్న తు ఉదకనిష్ఠప్రాప్తికర్మేతి భావః।
ప్రాప్తికర్మేతి స్యాదితి। ప్రాప్తికర్మభిన్నముదకమితి బోధః స్యాదిత్యర్థః। ప్రాప్తశబ్దస్య క్రియాశబ్దత్వేనోదకశబ్దస్య చ జాతిశబ్దత్వేనోదకస్యైవ విశేష్యతాయా యుక్తత్వాత్। ఉదకస్య ప్రాప్తౌ కర్తృత్వేనేష్టోఽన్వయో న స్యాదిత్యత్ర తాత్పర్యమితి బోధ్యమ్। అన్యథేతి।
ఉక్తవైపరీత్యే। ఉదకస్య ప్రాప్తౌ కర్తృత్వసంబన్ధేనాన్వయాభ్యుపగమ ఇత్యర్థః।
సమానాధికరణేతి। సమానవిభక్తికప్రాతిపదికార్థయోరిత్యర్థః। భఙ్గాపత్తేరితి।
నామార్థధాత్వర్థయోః సాక్షాద్భేదేనాన్వయస్య వ్యుత్పత్తివిరుద్ధత్వాదుదకస్య ప్రాప్తౌ కర్తృత్వేనాన్వయః కర్తుమశక్య ఇత్యాహ--ప్రాప్తేర్ధాత్వర్థతయేత్యాది। తథా

చోదకకర్తృకప్రాప్తికర్మ గ్రామ ఇత్యభీప్సితార్థలాభో నైవ స్యాదితి భావః। అన్యథేతి। నామార్థధాత్వర్థేత్యాదినియమానఙ్గీకార ఇత్యర్థః। నామార్థస్య ధాత్వర్థే భేదేనాన్వయాఙ్గీకార ఇతి యావత్। దేవదత్తః పచ్యత ఇతి। దేవదత్తే తణ్డులః పచ్యత ఇత్యర్థే దేవదత్తః పచ్యత ఇతి ప్రయోగః సిద్ధాన్తే నేష్యతే। దేవదత్తశబ్దోత్తరం తృతీయాయా అభావేన కర్తృత్వాప్రతీతేర్దేవదత్తస్య క్రియాయామన్వయస్య వక్తుమశక్యత్వాత్తాదృశేऽర్థే తాదృశః ప్రయోగో న భవతి। తాదృశప్రయోగసంభవ స్త్వేవమ్-దేవదత్తస్య కర్తృత్వేనావివక్షితత్వాత్తృతీయాభావః। న చ షష్ఠీ స్యాదితి వాచ్యమ్। కేవలప్రాతిపదికార్థవివక్షాయాం షష్ఠ్యప్రసఙ్గాత్। అత ఏవ ప్రథమా భవతీతి। ఏవం చ దేవదత్తః పచ్యత ఇత్యేవమనన్వితార్థకః ప్రయోగ ఇతి జ్ఞేయమ్। కర్త్రర్థకతృతీయాదివిభక్తివిశేషసంనిధానాత్తిఙ్కృత్సంనిధానాచ్చ నామార్థస్య క్రియాయాం కర్తృత్వేనాన్వయదర్శనాత్। అనన్వయానాపత్తేరితి। యది చ తృతీయాదిసంనిధానాభావేऽపి కర్తృత్వేన క్రియాయామన్వయః స్యాత్తర్హి నిరుక్తప్రయోగే దేవదత్తస్య పాకక్రియాయాం కర్తృత్వసంబన్ధేనాన్వయసంభవాద్దేవదత్తః పచ్యత ఇతి వాక్యేऽనన్వితార్థకత్వ స్యేష్టస్యానుపపత్తేరిత్యర్థః। నను పచతీత్యాదీ భావప్రధానమాఖ్యాతమితి వచనబలత్క్లృప్తత్యాగస్య ప్రత్యయార్థప్రాధాన్యస్య ప్రాప్తపదాదిరూపవృత్తౌ త్యాగేన విశేష్యవిశేషణభావవైపరీత్యస్య సిద్ధతయోదకస్య ప్రకారీభూతక్తార్థకర్తర్యభేదేనాన్వయేన క్తార్థకర్తుశ్చ క్రియాయాయాయన్వయేనోదకాభిన్నకర్తృకా ప్రాప్తిరితి బోధోత్తరం తాదృశప్రాప్తిక్రియాసంబన్ధిగ్రామలక్షణాయాం నాభీష్టార్థాసంభవో నాపి నామార్థధాత్వర్థయోరితి నియమభఙ్గోऽపీత్యాశఙ్కతే-అథోదకాభిన్నేత్యాదినా। తత్సంబన్ధీతి। ప్రాప్తిక్రియాకర్మేత్యర్థః। సమాధత్తే-ఇతి చేన్నేతి। ఉదకాభిన్నకర్తృకా ప్రాప్తిరిత్యేవం బోధసంభవే, తతో లక్షణాऽపి కథంచిత్సంభవేత్, కింతు నిరుక్తాకారకో బోధ ఏవాऽऽదౌ న సంభవతీత్యాహ-ప్రాప్తేర్ధాత్వర్థతయేత్యాది। విశేష్యతాయా ఇతి। క్తార్థకర్తృనిష్ఠప్రకారతానిరూపితప్రాప్తినిష్ఠవిశేష్యతాయా ఇత్యర్థః। అసంభవాదితి। వక్తుమశక్యత్వాదిత్యర్థః। అసంభవమేవోపపాదయితుం హేతుమాహ-- ప్రకృతిప్రత్యయార్థయోరితి। ప్రత్యయార్థస్యేవ ప్రాధాన్యమితి। పాచకః, ఔపగవ ఇత్యాదౌ ప్రత్యయార్థప్రాధాన్యస్యానుభవాదిత్యర్థః। అత ఏవౌపగవమానయేత్యాదావుపగ్వపత్యస్యైవాऽऽనయనం దృశ్యతే, న తూపగోరపీతి బోధ్యమ్। సత్త్వప్రధానాని నామానీతి వచనవిరోధోऽప్యత్ర ద్రష్టవ్యః। తథా చ సర్వథా ప్రాప్తౌ విశేష్యతా వక్తుమశక్యా। తిఙన్తే ప్రత్యయార్థప్రాధాన్యత్యాగే ప్రమాణసత్త్వేऽప్యత్ర తత్త్యాగే మానాభావాదితి భావః। నను గామానయేత్యాదావేకత్వవిశిష్టాం గామితి ప్రతీతేః ప్రత్యయార్థత్వేऽపి సంఖ్యాయా విశేషణతయాऽన్వయదర్శనాత్ప్రత్యయార్థప్రాధాన్యస్య వ్యభిచారమాశఙ్క్యాऽऽహ-ప్రాప్తపద ఇతి। నను అపేక్షితబోధాన్యథానుపపత్త్యా ప్రత్యయార్థప్రాధాన్యస్య వృత్తౌ త్యాగోऽస్తు తథా సత్త్వప్రధానానీత్యరయాపి

వృత్త్యప్రవిష్టనామపరత్వమస్త్విత్యాశఙ్క్యాఽఽహ-నామార్థత్వేనేతి। నామజన్యప్రతీతివిశేష్యత్వేనేత్యర్థః నామజన్యప్రతీతివిశేష్యయోరేవాన్వయః, స చాభేదనైవేతి నామార్థయోరిత్యస్యార్థాదితి భావః। అభేదాన్వయాపత్తేశ్చేతి। ప్రాప్తేర్నామజన్యప్రతీతివిశేష్యత్వే తథైవ సహనామజన్యప్రతీతివిశేష్యస్యోదకస్యాభేదాన్వయేన భావ్యం, స చ ద్రవ్యక్రియయోరత్యన్తభేదేన బాధితత్వాన్న భవతీత్యన్యత్। కింతు నామజన్యప్రతీతివిశేషణభూతేన కర్త్రా తాదృశోదకస్యాభేదాన్వయః సర్వథాఽసంభవీతి అభేదాన్వయాపత్తేరిత్యస్య విశేషణీభూతకర్త్రా సహోదకస్యాభేదాన్వయబోదానపత్తేరిత్యర్థః। న కేవలం ద్వితీయార్థకబహువ్రీహావేవ లక్షణయేష్టార్థబోధలాభాసంభవః, కింతు తృతీయాద్యర్థకబహువ్రీహావపీత్యాహ-ఏవమూఢరథ ఇతి। ఊఢో రథో యేనేతి విగ్రహవాక్యాద్యత్కర్తృకవహనక్రియాకర్మభూతో రథః, ఉపహృతః పశుర్యస్మై ఇత్యతో యదుద్దేస్యకోపహారణక్రియాకర్మభూతః పశుః, ఉద్ధృత ఓదనో యస్యా ఇత్యస్మాద్యదవధికోద్ధరణక్రియాకర్మభూత ఓదనః వహవః, పాచకా యస్యామితి వాక్యాద్యదధికరణకబహ్వభిన్నాః పచనకర్తార ఇత్యేవం రథాద్యుత్తరపదార్థముఖ్యవిశేష్యకో బోధో, న త్వన్యపదార్థముఖ్యవిశేష్యకః। సమాసాత్త్వన్యపదార్థముఖ్యవిశేష్యకబోధ ఇష్యతే, స చ సమాసశక్తిస్వీకారమన్తరాఽనుపపన్న ఇత్యాశయేన సమాసాత్ప్రతీయమానం తాదృశబోధం ప్రదర్శయతి-అత్ర హీత్యాదినా। రథకర్మకవహనక్రియాకర్త్రేత్యవేంప్రకారేణాన్యపదార్థముఖ్యవిశేష్యకశాబ్దబోధోఽభ్యుగతః। ఏవమగ్రేఽప్యుపహృపపశూ రుద్ర ఇత్యాదావన్యపదార్థముఖ్యవిశేష్యకః శాబ్దబోధోఽవసేయః। న చాత్ర లక్షణా। యది ప్రథమతో రథాదిపదస్య రథసంబన్ధీత్యేవం సబన్ధిత్వేన రూపేణాన్యపదార్థే లక్షణా క్రియతే తథా రథస్య పదార్థైంకదేశతయా తత్రోఢపదార్థాన్వయో న స్యాత్। అతో వహనకర్మాభిన్నో రథ ఇతి శక్యార్థబోధానన్తరమభీప్సితార్థబోధానుపపత్తిప్రతిసంధానేన తాదృశరథసంబన్ధీత్యేవం లక్షణాయాం కృతాయామపి రథకర్మకవహనక్రియాకర్త్రేత్యేవమభీష్టార్థబోధో న స్యాత్। సంబన్ధిలక్షణాయాం వహనకర్మాభిన్నరథసంబన్ధ్యనడ్వానితి బోధస్యైవ సంభవాత్। కిం చ సంబన్ధిత్వేన సామాన్యరూపేణ బోధః స్యాన్న తు కర్తృత్వాదివిశేషరూపేణేతి భావః। నను ఊఢేతి కర్మార్థస్య క్తప్రత్యయస్య కర్తరి లక్షణా, వహనక్రియాయాం చ రథస్య కర్మతాసంబన్ధేనాన్వయః క్రియత ఇతి న వివక్షితార్థలాభానుపపత్తిరితి చేన్న। రథరూపస్య కర్మణోఽనుక్తత్వేన తతో ద్వితీయాపత్తౌ వైయధికరణ్యాత్, భవదుక్తరీత్యాఽన్యవదార్థత్వేనాభిప్రేతస్య కర్తురూఢపదేనైవ లాభేనాన్యపదార్థస్య దురుపపాదత్వాచ్చానేకసుబన్తానామన్యపదార్థే విహితస్య బహువ్రీహేరనాపత్తేః। అథోఢరథ ఇత్యస్ రథాభిన్నకర్మికా వహనక్రియేతి బోధోత్తరం తాదృశవహనక్రియాకర్త్రాఽనడ్వాన్ లక్ష్యత ఇతి చేత్తదపి న। వహనక్రియాయా ధాత్వర్థతయా ప్రకృతిప్రత్యయార్థయోరితి నియమాత్ క్తప్రత్యయార్థకర్మనిరూపితవిశేష్యత్వస్య వక్తుమశక్యత్వాత్। కిం చ

నామజన్యప్రతీతివిశేష్యయోరేవాన్వయః, స చాభేదేనైవేతి నామార్థయోరభేదాన్వయ ఇతివ్యుత్పత్తేరర్థాదూఢపదే వహనక్రియాయా విశేష్యత్వే తస్యా ఏవ నామార్థత్వేన రథేన సమమభేదాన్వయాపత్తేర్నామజన్యప్రతీతివిశేషణకర్మణా సమం నామజన్యప్రతీతివిశేష్యస్య రథస్యాభేదాన్వయబోధానుపపత్తేః। సంబన్ధిలక్షణాయాం పూర్వోక్తబహువ్యుత్పత్తిభఙ్గాభావేఽపి అభీప్సితార్థబోధానిర్వాహః స్పష్ట ఏవ। ఏవమగ్రేఽపి ద్రష్టవ్యమ్। బహుపాచికేత్యత్రాపి సంబన్ధిలక్షణాయాం తత్సంబన్ధిత్వేనైవాన్యపదార్థబోధః స్యాన్న త్వధికరణత్వేనేత్యాదిదూషణాన్యూహ్యానీతి సముదితార్థః।
తస్మాద్విశిష్టశక్తిరేవాఙ్గీకర్తవ్యేత్యాహ-అతిరిక్తశక్తీతి।
అవయవశక్త్యాద్యపేక్షయాఽతిరిక్తవిశిష్టసముదాయశక్తీత్యర్థః। ఘటపదస్యేవేతి। విశిష్టశక్తిపక్షే యథా ఘటపదస్య ఘటత్వవిశిష్టశక్త్యా విశిష్టార్థోపస్థాపకత్వం, తథా ప్రాప్తోదకేత్యాదిసముదాయస్యాపి విశిష్టశక్త్యోదకకర్తృకప్రాప్తికర్మత్వవిశిష్టార్థోపస్థాపకత్వమ్। ఏవమూఢరథాదిసముదాయస్యాపి విశిష్టశక్త్యా రథకర్మకవహనకర్త్రేత్యాదివిశిష్టార్థోపస్థాపకత్వమూహ్యమితి న కాచిత్పూర్వోక్తానుపపత్తిః నను యద్యతిరిక్తైవ విశిష్టా శక్తిః సముదాయేఽఙ్గీక్రియతే తర్హి నామార్థయోఃంప్రకృతిప్రత్యయార్థయోఃంనామార్థధాత్వర్థయోఃం ఇత్యాదయో బహవ ఏవ వ్యుత్పత్తయో నిర్విషయాః స్యురితి చేన్న। భిన్నాభ్యాం శబ్దాభ్యాం జనితా యా భిన్నశక్త్యోపస్థితిస్తద్విషయత్వాత్పూర్వోక్తవ్యుత్పత్తీనామితి భావః। పరే తు వస్తుతః వృత్తివిగ్రహయోః సమానార్థత్వనియమానురోధేన సమాసాద్వాక్యాచ్చ ప్రాప్తికర్తృభిన్నోదకకర్మేత్యేవ బోధః। అత ఏవ పూర్వోత్తరపదయోః సామానాధికరణ్య ఏవ విహితబహువ్రీహిసమాసస్యోపపత్తిః। ఏవమూఢరథ ఇత్యాదావపి వహనక్రియాకర్మాభిన్నరథకర్త్రేత్యాదిరేవ బోధః। వహువ్రీహిఘటకపూర్వోత్తరపదయోః సామానాదికరణ్యస్యాభఙ్గాదేవ ప్రాప్తభార్య ఇత్యాదౌ ప్రాప్తికర్మాభిన్నభార్యాకర్తా ఇత్యేవం బోధసత్త్వాత్ప్రాప్తపదభార్యాపదయోః సామానాధికరణ్యాత్పుంవద్భావః సిధ్యతి। అత్ర ప్రాప్తా భార్యా యేనేతి విగ్రహో బోధ్యః। కర్మత్వస్య క్రియానిరూపితత్వేన ద్రవ్యత్వాదుదకాదౌ విశేష్యే కర్మతాదినిరూపకత్వస్య బాధేఽపి తద్విశేషణప్రాప్త్యాదిక్రియాయాం తత్పర్యవసానం బోధ్యమ్। యథా శిఖీ ధ్వస్త ఇత్యత్ర ధ్వంసాన్వయస్య శిఖావిశేష్యే పురుషే బాధాత్తద్విశేషణే శిఖాయాం తదన్వయాదస్య శిఖా ధ్వస్తేత్యర్థో బుధ్యతే తద్వదితి ప్రాహుః।। 32 ।।

సాధకాన్తరమితి। అన్యత్సాధకమిత్యర్థః। మయూరవ్యంసకాదిత్వాత్సమాసః। అస్యావయవశక్త్యతిరిక్తసముదాయశక్తకల్పన ఇత్యాదిః। ఆహ-బ్రవీమి-అషష్ఠ్యర్థబహువ్రీహావితి। అషష్ఠ్యర్థేతి। అత్ర షష్ఠీపదం సప్తమ్యా అప్యుపలక్షణం, షష్ఠ్యర్థబహువ్రీహావివ సప్తమ్యర్థబహువ్రీహావపి వ్యుత్పత్త్యన్తరకల్పనాయా అప్రసక్తేః। షష్ఠీసప్తమ్యర్థబహువ్రీహివ్యుదాసే హేతుం ప్రదర్శయితుమాహ-అయం భావ ఇతి। చిత్రగవీనామితి। అత్ర కుమతిచేతి ఐత్వేన భావ్యమ్। వినా శక్తిమితి। సముదాయశక్తిం వినేత్యర్థః। మూలే-కల్పయేరితి। విధినిమన్త్రణేతి సంప్రశ్నే లిఙ్। లక్షణా కిం

పూర్వపదేఽథవోత్తరపద ఇతి వికల్ప్య తత్ర నాఽఽద్య ఇత్యాహ-సా హి న చిత్రపద ఇతి। చిత్రస్వామీ గౌరితి। చిత్రాన్వితగోపదార్థస్య స్వామిన్యన్వయానుపపత్తిః సమానాధికరణనామార్థయోరితి న్యాయేన గోపదార్థే చిత్రస్వామినోఽభేదాన్వయాపత్తిశ్చేతి భావః। ఏవం జరచ్చిత్రగురిత్యాదావేకైకపదస్య స్వార్థస్వామిలక్షకత్వే జరదభిన్నో యః స్వామీ, జరచ్చిత్రాభిన్నో యః స్వామీ తదభిన్నో గౌరితి బోధః స్యాత్। న తు జరదాద్యర్థస్య గవా సహాన్వయబోధ ఇతి ద్రష్టవ్యమ్। నాన్త్య ఇత్యాహ-నాపీతి। గోస్వామీ చిత్ర ఇతీతి। చిత్రాన్వితగోపదార్థస్య స్వామిన్యన్వయో న స్యాత్। కిం తు గోరేవ తత్రాన్వయః స్యాత్। చిత్రపదోపస్థాపితార్థే తు గోస్వామినోఽభేద్రాన్వయాపత్తిశ్చ స్యాత్। గోపదార్థస్య స్వామిన్యభేదాన్వయేన గవాభిన్నో యః స్వామీ తదభిన్నశ్చిత్ర ఇతి బోధః స్యాత్। న తు చిత్రపదార్థస్య గవా సహాభేదాన్వయ ఇత్యపి ద్రష్టవ్యమ్। నను చిత్రపదలక్ష్యార్థైకదేశచిత్రపదార్థేన గోపదార్థస్యాభేదాన్వయే సతి గవాభిన్నీచిత్రస్వామీ ఇతి వా, గోపదలక్ష్యార్థైకదేశగోపదార్థేన చిత్రపదార్థస్యాభేదాన్వయే సతి చిత్రాభిన్నగోస్వామీ ఇతి వా బోధో భవతి। తథా చ నోక్తాకారబోధాపత్తిరిత్యత ఆహ-చిత్రాదిమాత్రస్యేతి। మాత్రపదేన స్వామినో వ్యావృత్తిః। కేవలచిత్రపదార్థస్య కేవలగోపదార్థస్య వేత్యర్థః। అన్వయాయోగాదితి। పదార్థః పదార్థేనాన్వేతి, నతు పదార్థైకదేశేనేతి వ్యుత్పత్తివిరోధాదితి భావః। అన్వయబోదోత్తరమితి। పదార్థోపస్థిత్యాదిసామగ్ర్యాం తయోరేవాఽఽదావన్వయో భవతి ప్రత్యాయాసత్తేః, తదనన్తరం చిత్రాబిన్నాయా గోర్బోధగ్రహే సతి గోపదేన చిత్రాభిన్నగోస్వామిత్వేన రూపేణాన్యపదార్థో లక్ష్యతే। ప్రాథమికశ్చిత్రాభిన్నా గౌరితి బోధశ్చ చిత్రత్వాదివిశిష్టగోస్వామిత్వోపస్థితయ ఆవశ్యకః। తాదృశబోధోత్పాదకతయా చ చిత్రాపదసార్థక్యమితి భావః। తథా చ చిత్రగురిత్యాదౌ చిత్రగవీనాం స్వామ్యాదిప్రతీతిరనుభవసిద్ధా లక్షణయైవ నిర్వోఢుం శక్యేతి వాచ్యమిత్యాశఙ్క్య వినిగమనావిరహేణ పదద్వయస్యాపి లక్షకత్వాసంభవాదిత్యాశయేనాఽఽహ-గోపదస్య చిత్రపదస్య వేత్యాది। వినిగమనావిరహేణేతి। పూర్వపదస్యైవ లక్షణా కర్తవ్యేతోత్తరపదస్యైవేత్యత్ర నిశ్చాయకప్రమాణరాహిత్యేనేత్యర్థః। లక్షకత్వాసంభవాదితి। వ్యాఘ్రశఙ్క్య వనగమనాన్నివృత్తిదర్శనేన సందేహస్య ప్రవృత్తిప్రతిబన్ధకత్వసిద్ధేరత్రాపి పూర్వపదే వా లక్షణోత్తరపదే వేతి సందేహసత్త్వేన లక్షకత్వప్రతిబన్ధకత్వసిద్ధేరత్రాపి లక్షకత్వాసంభవాదిత్యర్థః। శఙ్కతే-న చేతి। సాక్షాత్సంబన్ధ ఇతి। స్వత్వనిరూపితస్వామిత్వరూపః శక్యసంబన్ధ ఇత్యర్థః। స చ గోపదార్థస్యాన్యపదార్థేన సహ సాక్షాత్సంబన్ధోఽస్తి, చిత్రపదస్య తు గుణవాచకతయా స్వశక్యచిత్రరూపసమవాయిగోనిష్ఠస్వత్వనిరూపితస్వామిత్వరూప ఆశ్రయద్రవ్యఘటితః పరమ్పరాసంబన్ధో వాచ్య ఇతి గౌరవమితి భావః। తథా చ గోపదార్థస్యాన్యపదార్థేన సహ యః సాక్షాత్సంబన్ధః స ఏవోత్తరపదలక్షణాయాం వినిగమక ఇతి భావః। ఇదం మీమాంసకరీత్యోక్తమ్। వైయాకరణమతే తు చిత్రపదస్యాపి గుణవిశిష్టద్రవ్యవాచకత్వేన చిత్రగోపదార్థయోరభేదాన్వయేన పదార్థైక్యాద్గోపదస్యేవ చిత్రపదస్యాపి శ్రన్యపదార్థేన సహ

సాక్షాత్సంబన్ధసంభవాదితి బోధ్యమ్। ఏవమపీతి। చిత్రగురిత్యాదిష్వర్థసప్తమ్యర్థబహువ్రీహౌ సాక్షాత్సంబన్ధస్యోత్తరపదలక్షణాయాం వినిగమకత్వే సత్యపీత్యర్థః। అష్వర్థవహువ్రీహావితి। అత్ర షష్ఠీపదం సప్తమ్యా అప్యుపలక్షణమ్। తథా చ షష్ఠ్యర్థసప్తమ్యర్తబహువ్రీహివ్యతిరిక్తే ప్రాప్తోదకాదిద్వితీయాద్యర్థబహువ్రీహావిత్యర్థః। వినిగమకాప్రాప్తేరితి। ప్రాప్తముదకం యం, కృతం విశ్వం యేనేతి వ్యుత్పత్త్యా ఉదకకర్తృకప్రాప్తికర్మత్వేన, విశ్వకర్మకోత్పత్తికర్తృత్వేనాన్యపదార్థః ప్రతీయతే। తత్ర ప్రాప్త ఇత్యత్ర కర్తరి క్తః, కృత ఇత్యత్ర కర్మణి, స్నానీయం చూర్ణమిత్యాదౌ కరణాద్యర్థకః కృత్ప్రత్యయః। తథా చ ప్రాప్త ఇత్యత్ర కృతప్రత్యయస్య కర్తృవాచకతయా తాదృశకృత్ప్రత్యయాత్కర్తృత్వేన యస్యార్థస్య బోధో భవతి, తస్యైవార్థస్యోదకపదాదుకత్వేన బోధో భవతి। ఉభయత్ర ప్రవృత్తినిమిత్తం భిన్నం, విశేష్యభూతోఽర్థస్త్వేక ఏవేతి పదద్వయార్థైక్యాదుదకస్యేవ ప్రాప్తపదార్థస్యాప్యన్యపదార్థేన సాక్షాత్సవంన్ధస్య సమత్వాద్వినిగమకస్యాప్రాప్తేరిత్యర్థః। పూర్వోత్తరపదార్థయోరన్యపదార్థేన సాక్షాత్సంబన్ధముపపాదయితుమాహ-యౌగికానమితాయాది। తథా చాషష్ఠ్యర్థబహువ్రీహౌ సాక్షాత్సంబన్ధ ఉత్తరపదలక్షణాయాం వినిగమకో భవితుం నార్హతీతి భావః। నైయాయికరీత్యా శఙ్కతే--న చేతి। పదద్వయ ఇతి। చిత్రపదే గోపదే చ చిత్రగోస్వామిలణేత్యర్థః। నైయాయికేతి। ప్రాచీననైయాయికేత్యర్థః। సమాధత్తే-బోధావృత్తీతి। పదద్వయే చిత్రగోస్వామీతి లక్షణాయాం వారద్వయం చిత్రగోస్వామీతి బోదాపత్తిః స్యాదిత్యర్థః। పదద్వయస్య యుగపత్స్వామిమాత్రలక్షకత్వే స్వామినో బారద్వయం బోధోఽభీష్టార్థలాభాసంభవశ్చ। బోధావృత్తిప్రసఙ్గం పరిహర్తుం శఙ్కతే-నచేతి। పరస్పరమితి। చిత్రపదే చిత్రగోస్వామిలక్షణాయాం గోశబ్దసమభివ్యాహారస్తాదృశలక్షణాయాం తాత్పర్యగ్రాహకః, గౌపదే చిత్రగోస్వామిలక్షణాయాం చిత్రశబ్దసమభివ్యాహారస్తాదృశలక్షణాయం తాత్పర్యగ్రాహక ఇతి ఏకస్యైకదైవ లక్షణాఙ్గీకారాన్న బోదావృత్తిర్నాపి చిత్రపదస్య గోపదస్య వా వైయర్థ్యమితి భావః। చిత్రపదం తాత్పర్యగ్రాహకమథవా గౌపదం తాత్పర్యగ్రాహకమిత్యన్యతరకోటినిశ్చాయకప్రమాణవిరహస్యావస్థితత్వాన్న లక్షణాయాః సంభవ ఇత్యాశయేన సమాధత్తే-ఏవమపితి। అసంభవాదితి। ఏకదాఽన్యతరపదే లక్షణాయా అసంభవాదిత్యర్థః। ఏవం శోబనా చిత్రగురిత్యాదౌ శోభనాదిపదార్థస్యాన్వయానుపపత్తేః। చిత్రాదేః పదార్థైకదేశత్వేన తవాన్వయాసంభవాత్। శోభనాదిపదేఽపి శోభనచిత్రగోస్వామీత్యేవం లక్షణాస్వీకారే త్రయాణామపి పదానాం తాదృశవిశిష్టార్థలక్షకత్వేన సముదాయశక్త్యపేక్షయా లాఘవం దుర్వచమ్। పదద్వయే యుగపల్లక్షణాయాం బోధావృత్తిప్రసఙ్గదోష ఉక్త ఏవేతి భావః। ప్రత్యయార్థాన్వయానుసారేణ ఉత్తరపద ఏవ లక్షణేతి సిద్ధాన్తయతాం నవ్యనైయాయికానాం మతం దూషయితుం శఙ్కతే-న చ చరమపద ఏవేతి। సేతి। లక్షణేత్యర్థః। సంనిహితపదార్థగతేతి। సంనిహితపూర్వపదార్థగతేత్యర్థః। స్వసమీపోచ్చారితం యత్పూర్వపదం తదర్థగతో య ఏకత్వాదిః స్వార్థస్తద్బోధకత్వం ప్రత్యయస్యేతి నియమాదిత్యర్థః। పూర్వేత్యస్య నివేశాభావే తు రాజ్ఞః పురుష ఇత్యత్ర

పురుషపదార్థేఽపి షష్ఠ్యర్థసంబన్ధావయాపత్త్యా పురుషసంబన్ధిరాజేత్యపి ప్రతీయేత। తథాచోక్తనియమానురోధేన ప్రాప్తోదకాదావప్యుదకపద ఏవోదకకర్తృకప్రాప్తికర్మేత్యేవమాదిలక్షణా స్వీక్రియత ఇతి భావః। సమాధత్తే-ఏవం హీతి। ఉత్తరపదస్యైవ స్వామ్యాద్యన్యపదార్థలక్షకత్వే హీత్యర్థః। బహువ్రీహ్యసంభవాపత్తేరితి। అన్యపదార్థత్వేనాభిప్రేతస్య స్వామ్యాద్యర్థస్యోత్తరపదాదేవోపస్థితేస్తాదృశస్వామ్యాద్యర్థేఽన్యపదార్థత్వస్య వక్తుమశక్యత్వేన బహువ్రీహిసమాసాసంభవాపత్తేరిత్యర్థః। బహువ్రీహిసమాసాసంభవే హేతుమాహ-అనేకమన్యేతి। వృత్తిఘటకీభూతపదార్థాతిరిక్తత్వరూపాన్యపదార్థత్వవిశిష్టార్థప్రతిపాదకానామనేకసుబన్తానాం బహువ్రీహిసమాసవిధానాదిత్యర్థః। అయం భావః-వృత్తేర్విశిష్టార్థమతిపాదకత్వం న శాస్త్రసమాధిగమ్యం, శాస్త్రేఽర్థవిధానాభావాత్, అచతురేత్యాదావదర్శనాత్, వృక్షాదీనామర్థావిధానాచ్చ। కింతు లౌకికవ్యవహారేణానుభవసిద్ధమ్, `స్వభావత ఏవ తేషాం శబ్దానామేష్వర్థేష్వభినివిష్టానాం నిమిత్తత్వేనాన్వాఖ్యానం క్రియేత' ఇతి సమర్థసూత్రస్థభాష్యాత్। అనేకమన్యపదార్థే, చార్థే ద్వంద్వః, అనేకం ప్రథమాన్త సుబన్తమన్యార్థప్రతిపాదకం బహువ్రీహిసంజ్ఞకం, చార్థే వర్తమానో యోఽనేకసుబన్తసముదాయః స ద్వంద్వసంజ్ఞకో భవతీతి అనుక్రమేణ లోకవ్యవహారసిద్ధార్థానువాదేన బహువ్రీహ్యాదిసంజ్ఞామాత్రవిధాయకత్వం-న త్వర్థస్యాపి విధాయకత్వమ్। తథా సతి అనేకం ప్రథమాన్తమన్యపదార్థప్రతిపాదకం భవతి, తాదృశం చ తద్ బహువ్రీహిసంజ్ఞకం భవతీతి వాక్యభేదః స్యాత్। కిం చ స్వసమానార్థకవాక్యానివృత్తయే విభాషాధికారోఽపి కర్తవ్య ఇతి గౌరవం స్యాత్। తథా చ సుబన్తసముదాయస్యాన్యపదార్థప్రతిపాదకత్వాభావే కథంతరాం బహువ్రీహిః ప్రాప్నుయాదితి। నన్వన్యపదార్థప్రతిపాదకత్వం నామ తత్ప్రతీత్యనుకూలత్వం, తత్ర చరమపదస్య స్వవృత్త్యా తదుపస్థాపకత్వేనేతరపదస్య చ తాత్పర్యగ్రాహకతయా తద్బోధానుకూలత్వం భవతీతి సముదాయస్య విశిష్టార్థప్రతిపాదకత్వమవిచాల్యమిత్యత ఆహ-కిం చేతి। ఏవం సతీతి। బహువ్రీహౌ చరమపద ఏవ లక్షణాస్వీకారే సతీత్యర్థః। చరమవర్ణ ఏవ వాచకతేతి। యథా బహువ్రీహౌ ప్రత్యయావ్యవహితపూర్వవర్తిత్వాచ్చరమపదస్యైవాన్యపదార్థబోధకత్వం కల్ప్యతే తద్వద్ ఘటాదిపదేఽపి ప్రత్యయావ్యవహితపూర్వవర్తిత్వాచ్చరమవర్ణస్యైవాచ్ప్రత్యయరూపస్య ఘటపటాదితత్తదర్థవాచకత్వం కల్ప్యేతేత్యర్థః। తథా చ విశిష్ట శక్తికథావిలయ ఏవాఽఽపద్యేతేతి భావః। న చ ఘటాదిపదే చరమవర్ణస్య వాచకత్వే తత్పూర్వవర్తినాం ఘకారాదివర్ణానామానర్థక్యమితి వాచ్యమ్। చరమవర్ణస్య వాచకత్వే తాత్పర్యగ్రాహకతయా తదుపయోగసంభవాత్। ఏవం సతీతి। చరమవర్ణస్య వాచకత్వే సతీత్యర్థః। చరమవర్ణమాత్రశ్రవణ ఇతి। ఘటాదిపదే ఘకారాదివర్ణత్రయాశ్రవణపూర్వకం చరమవర్ణస్యాకారస్య శ్రవణే కమ్బుగ్రీవాదిమదాద్యర్థప్రతీత్యాపత్తిరితి ఘటాదిపదే

తావద్వర్ణసముదాయస్య వాచకత్వమితి చేత్ప్రాప్తోదకాదావప్యుత్తరపదస్యైవ శ్రవణేనాన్యపదార్థప్రతీత్యాపత్తిరితి సమమేవ। నను కౌశాదిప్రామాణ్యేన ఘటాదిపదస్య తావద్వర్ణసముదాయరూపస్యైవ వాచకత్వమభ్యుపగమ్యతే। ప్రాప్తోదకాదౌ తు చరమపదలక్షణయైవోపపత్తౌ న సముదాయశక్తిః సిధ్యతి, కోశాదేరభావాత్, అనన్యలక్ష్యస్యైవ శబ్దార్థత్వాచ్చ। న చోత్తరపదమాత్రశ్రవణాల్లక్ష్యార్థబోధాపత్తిః స్యాదితి వాచ్యమ్। తదానీం ప్రాప్తాదిపూర్వపదసంనిధానేఽపి తదశ్రవణేన తాదృశలక్షణాయాం తాత్పర్యగ్రాహికాయాః పూర్వపదేపస్థితేరభావాత్, శ్రుతస్యైవ స్వస్వరూపోపస్థాపకత్వాదిత్యాశయవానాహ-అన్యత్రేతి। బృహద్భూషణాదావిత్యర్థః। విస్తర ఇతి। ప్రత్యయానాం సంనిహితపూర్వపదార్థేత్యాదివ్యుత్పత్తిః స్వీకర్తుం న యుజ్యతే। సర్వక ఇత్యాదౌ ప్రాక్టేరిత్యుక్తేరకచోమధ్యే వతువర్థాన్వయాపత్తేః। దధి బహుపటుర్దదాతీత్యాదౌ దధ్ని బహుజర్థాన్వయాపత్తేః, పటావనన్వయాపత్తేశ్చ। కిం చైవం ప్రాతిపదికాత్కర్మాదౌ స్వాదయ ఇతి శాస్త్రాత్ ప్రత్యాసత్తిలబ్ధయా ప్రత్యయానాం ప్రకృత్యర్థాన్వితస్వార్థబోధకత్వమితి వ్యుత్పత్త్యోత్తరపదబోధ్యలాక్షణికేఽర్థే ప్రకృత్యర్థత్వాభావాత్తత్ర ప్రత్యయార్థాన్వయానుపపత్తిః। ఉత్తరపదమాత్రస్య ప్రకృతిత్వాభావాత్। ప్రకృతిత్వస్య ప్రత్యయార్థాన్వయానుపపత్తిః। ఉత్తరపదమాత్రస్య ప్రకృతిత్వాభావాత్। ప్రకృతిత్వస్య ప్రత్యయవిధానావధిత్వాత్, తజ్జన్యబోధవిశేష్యత్వస్య చ ప్రకృత్యర్థత్వాదితి భావః। తత్ర వ్యుత్పత్త్యన్తరం స్వీక్రియతే చేత్తదపేక్షయా విశిష్టశక్తిస్వీకార ఏవోచిత ఇతి బోధ్యమ్। ఫలితమాహ-ఏవం చేతి। అషష్ఠ్యర్థేతి। ప్రాప్తోదకాదావిత్యర్థః। ఉక్తయుక్తేరితి। ప్రాప్తోదకాదావన్వయానుపపత్తిరూపయుక్తేరిత్యర్థః। వ్యుత్పత్త్యన్తరకల్పనా-శక్త్యన్తరకల్పనాఽగత్యా కర్తవ్యైవేత్యర్థః। క్లృప్తత్యాగపదం వ్యాచష్టే-క్లృప్తశక్త్యేతి। వ్యుత్పత్తిత్యాగశ్చేతి। క్లృప్తావయవశక్త్యైవ నిర్వాహ ఇతి నియమత్యాగశ్చేత్యర్థః। అన్యయోదకకర్తృకప్రాప్తికర్మేతిబోధానుపపత్తేరితి భావః। తత్కిం శక్తిమితి। యస్యాత్ప్రాప్తోదకాదావనాయత్యా సముదాయశక్తికల్పనా కర్తవ్యా భవతి తస్మాత్సర్వత్రైవ సమాసే సా కర్తవ్యేత్యర్థః। కుత్రచిత్సమాసే సముదాయశక్తిః కుత్రచిన్నేత్యర్ధజరతీయస్యాయుక్తత్వాద్రాజపురుషాదౌ సమాసేఽగత్యా సముదాయశక్తిస్వీకారావశ్యకత్వస్యాగ్ర ఉపపాదయిష్యమాణత్వాచ్చేతి భావః। అథ స్వాతన్త్ర్యేణ పృథక్పృథగర్థోపస్థాపకానాం పదానామాకాఙ్క్షాదివశాద్యః తంబన్ధః సా వ్యపేక్షేతి వ్యపేక్షాలక్షణసామర్థ్యవాదినాం నైయాయికమీమాంసకాదీనాం మతం ఖణ్డయితుమనువదతి-యత్త్వితి। న సమాసే శక్తిరితి। రాజపురుషేత్యాదిసముదాయరూపే సమాసేఽవయవశక్త్యాతిరిక్తా విశిష్టసముదాయశక్తిర్నాస్తీత్యర్థః। రాజపురుష ఇత్యాదివితి। సంబన్ధిలక్షణయైవేతి। రాజాదిపదం లక్షణయా రాజసంబన్ధిపరమితి భావః। ఇతి బోధోపపత్తేరితి। తథా చ రాజపురుషేతిసమాసస్య స్వామిత్వాదిసంబన్ధేన రాజవిశిష్టపురుషే శక్తికల్పనాం వినైవ సంబన్ధిలక్షణయా సంబన్ధబోధనిర్వాహే సతి రాజసంబన్ధవిశిష్టపురుషేత్యాదివిశిష్టబోదాన్యథానుపపత్త్యా సముదాయశక్త్యఙ్గీకారశ్చిన్త్యప్రయోజన, గౌరవాపత్తేః। న చ వృత్త్యాఽర్థప్రతిపాదకత్వరూపార్థవత్త్వాభావేన సమాసస్య ప్రాతిపదికసంజ్ఞా న స్యాదితి

వాచ్యమ్। అర్థవత్పదస్య స్వ-స్వావయవాన్యతరవృత్త్యాఽర్థబోధకమిత్యర్థాశ్రయణేనాదోషాత్। సమాసత్వాదేవ ప్రాతిపదికసంజ్ఞాసంవాచ్చేతి భావః। నను రాజపదాదేః సంబన్ధిని లక్షణాయాం గౌరవాపత్త్యా లాఘవాత్సంబన్ధ ఏవ లక్షణాఽస్తు। సంబన్ధరూపస్య లక్ష్యార్థస్యాఽఽశ్రయతాసంబన్ధేన పురుషేఽన్వయాద్రాజసంబన్ధాశ్రయః పురుష ఇతి బోధోపపత్తేరితి చేన్న। సమానాధికరణప్రాతిపదికార్థయోరభేదాన్వయనియమాత్సంబన్ధస్యాఽఽశ్రయతారూపభేద సంబన్ధేన పురుషేఽన్వయాసంభవాద్రాజసంబన్ధరూపః పురుష ఇతి బోధాపత్తేః। స చ పురుషస్య సంబన్ధరూపత్వాభావాదత్యన్తాసంభవీతి సంబన్ధిని లక్షణాఽనుసృతా। అత ఏవేతి। సంబన్ధిని లక్షణావీకారాదేవేత్యర్థః। న శోభనస్యేత్యాదివిశేషణాన్వయ ఇతి। యథా శోభనాయాం గఙ్గాయాం ఘోష ఇత్యత్ర గఙ్గాపదమేవ శోభనగఙ్గాతీరం లక్షయతి, శోభనాపదం తు తాదృశలక్షణాయాం తాత్పర్యం గ్రాహయతి, అతస్తత్ర లక్ష్యార్థైకదేశగఙ్గాయాం శోభనాన్వయవదత్రాపి లక్ష్యార్థైకదేశే రాజాదావపి శోభనాన్వయః స్యాదితి శఙ్కా న కర్తవ్యా, రాజ్ఞః పదార్థైకదేశత్వేన పదార్థః పదార్థేనేతి నియమాన్న తత్ర శోభనస్యేత్యాదివిశేషణాన్వయ ఇత్యర్థః। యది తు సమాసఘటకరాజపదస్య శోభనరాజసంబన్ధిని లక్షణాం కృత్వా శోభనపదం తాదృశలక్షణాకరణే తాత్పర్యగ్రాహకమిత్యుచ్యతే, తర్హి శోభనస్య రాజపురుష ఇతి ప్రయోగాపత్తిరితి చేద్భ్రాన్తోఽసి। తదానీం కేవలరాజపదస్య పదార్థైకదేశార్థకత్వేన పురుషపదేన సమాసో న స్యాత్, పదార్థః పదార్థేనేతి నియమాత్, కింతు జ్ఞోభనపదసహితస్యైవ రాజపదస్య పురుషపదేన సమాసః స్యాదిత్యర్థః। ఏవం చ విశేషణవిశిష్టస్వార్థఘటితలక్షణా(శోభనరాజసంబన్ధీత్యేవమాకారికి)విశేషణస్య తాదృశలక్షణాయాం తాత్పర్యగ్రాహకతా చ వాక్య ఏవ భవతి, న తు సమాసే, ఇత్యేవం నియమస్వీకారస్య సమాసశక్త్యనఙ్గీకుర్వతాం నైయాయికానామప్యావశ్యకత్వాదితి బోధ్యమ్। ఘనశ్యామ ఇత్యత్ర ఘనపదస్య సాదృశ్యసంబన్ధేనోత్తరపదార్థేఽన్వయః, నిష్కౌశామ్బిరిత్యత్ర నిష్క్రమణావధిత్వేన, గోరథ ఇత్యత్ర స్వయుక్తత్వసంబన్ధేన పూర్వపదార్థస్యోత్తరపదార్థేఽన్వయః। ఏవం చ సంసర్గతయోవాద్యర్థోక్తావపి సాదృశ్యాది11.సాదృశ్యత్వాదివిశేషరూపేణ సాదృశ్యాదిబోధార్థమిత్యర్థః।ప్రకారకబోధార్థమివాదిశబ్దప్రయోగో దర్వార ఇత్యాశఙ్క్య సమాధత్తే--న వేత్యాది। ఉక్తార్థకతయేతి। సమాసే ఘనాదిపదస్య ఘనాదిసదృశాద్యర్థే లక్షణాకరణేన ఘనాదిపదేనైవ సదృశాద్యర్థస్యోక్తత్వాదుక్తార్థానామితి న్యాయేనేవాదిపదప్రయోగాభావస్య సిద్ధత్వాదిత్యర్థః। ధనాదిపదే లక్షణానఙ్గీకారే తు నామార్థయోరభేదాన్వయ ఇత్యన్వయనియామకవ్యుత్పత్త్యనురోధేన సాదృశ్యాదిభేదసంబన్ధేనాన్వయానుపపత్తిః స్యాదితి భావః। సంబన్ధిని లక్షణాకరణాదేవ వాక్యవాధకసమాసవికల్పార్థం విభాషేతి సూత్రమపి నాత్యావశ్యకమిత్యాహ-న వా విభాషేతిసూత్రావశ్యకత్వమితి। అయం భావః-యదా తత్పురుషసమాసే పూర్వపదస్య తత్సంబన్ధిని లక్షణామఙ్గీకృత్య రాజసంబన్ధ్యభిన్నః పురుష ఇత్యర్థబోధనేచ్ఛా తదా

రాజపురుష ఇతి సమాసః, యదా తు రాజసంబన్ధవాన్ పురుష ఇత్యర్థబోధనేచ్చా తదా రాజ్ఞః పురుష ఇతి వాక్యమేవావతిష్ఠతే న తత్ర సమాసః ప్రాప్నోతి। రాజ్ఞః పురుష ఇత్యత్ర రాజపురుషయోః సంబన్ధస్య వాచికా షష్ఠీ, సంబన్ధో హి సంబన్ధిభ్యాం భిన్నః, ద్విష్ఠశ్చ భవతీతి షష్ఠీవాచ్యసంబన్ధస్యాఽఽశ్రయతా-సంబన్ధేనాన్వయః సమాసే తు విభక్త్యభావేన నామార్థయోః సాక్షాద్భేదసంబన్ధేనాన్వయస్యావ్యుత్పన్నత్వాత్స్వస్వామిభావరూపభేదసంబన్ధేనాన్వయస్య వక్తుమశక్యత్వేన రాజపదే లక్షణాఽఽవశ్యకీ। సా చ సంబన్ధిన్యేవ, న తు సంబన్ధే। తథా సతి నామార్థస్య సంబన్ధస్యాఽఽశ్రయతాసంబన్ధేన పురుషేఽన్వయో న స్యాత్। నామార్థయోః సాక్షాద్భేదేనానన్వయ ఇతి నిరుక్తవ్యుత్పత్తేః। నామార్థయోః సాక్షాద్భేదేనానన్వయ ఇతి వ్యుత్పత్తేరన్వయనియామికాయా అస్వీకారే రాజా పురుష ఇత్యత్రాపి రాజభిన్నః పురుషః-రాజనిష్ఠస్వామితానిరూపితస్వతావాన్ పురుష ఇత్యర్థకో భేదసంబన్ధేనాన్వయః స్యాత్। స చ సర్వేషామనభిమతః। రాజ్ఞః పురుష ఇత్యత్ర ప్రత్యయార్థసంబన్ధద్వారైవ రాజపురుషయోరన్వయదర్శనాత్సాక్షాదిత్యుక్తమ్। ప్రత్యయార్థమద్వారీకృత్యేతి తదర్థః। నీలో ఘట ఇత్యాదౌ నామార్థయోరభేదేనాన్వయదర్శనాద్భేదేనేత్యుక్తం నియమశరీరే। అర్థాన్నామార్థయోరభేదాన్వయః సిద్ధ ఏవ, కిం తు భేదేనాన్వయోఽవ్యుత్పన్న ఇతి భావః। ఏవం చ సమాసవ్యాసయోర్భిన్నవిషయత్వేన సమాసేన బాధాప్రసక్తే రాజసంబన్ధ్యభిన్నః పురుష ఇత్యర్థే రాజపురుష ఇతి సమాసః, రాజసంబన్ధవాన్ పురుష ఇత్యర్థే రాజ్ఞ' పురుష ఇతి వాక్యేమేవేత్యేవం ప్రయోగనియమసంభవేన విభాషాధికారోఽపి నావశ్యక ఇతి భావః। నీలోత్పలాదికర్మధాయే తు ప్రవృత్తినిమిత్తసాహిత్యే, నీలోత్పలయోః సాహిత్యే వా లక్షణా। ఆద్యే-నీలోత్పలత్వసమూహవన్నీలముత్పలమితి బోధః। ద్వితీయే తు-నీలసమానాదికరణం తదభిన్నముత్పలమితి నీలం చ తదుత్పలం చేతి వాక్యే చద్వయేన తత్సాహిత్యం ప్రతిపాద్యతేఽతో భిన్నవిషయత్వం వృత్తివాక్యయోః। ఏవం ద్వంద్వేఽపి బోధ్యమ్। అన్యే తు నీలం చ తదుత్పలం చేతి వాక్యే నీలాదిపదోత్తరవిభక్తేరభేదోఽర్థః। తస్యాఽఽశ్రయత్వసంబన్ధోనోత్తరపదార్థేఽన్వయః। సమాసే తు నీలాదిపదేనైవ లక్షణయా నీలాద్యభేదః ప్రతిపాద్యతే। తథా చ లక్షణయా తాదృశార్థ(నీలాభిన్నముత్పలమిత్యర్థ)వివక్షాయాం సమాసః, విభక్త్యా తద్వివక్షాయాం వాక్యమితి వ్యవస్థాయాః సంభవ ఇత్యూచుః। ఏవమౌపగవాదావపి ఉపగ్వదిశబ్దస్యోపగ్వాదిసంబన్ధే లక్షణేతి బోధ్యమ్। యదుక్తం సముదాయశక్తివాదిభిర్యది సమాసే విశిష్టశక్తిర్న స్వీక్రియతే తర్హి పఙ్కజశబ్దేఽవయవశక్త్యైవ పఙ్కజనికర్తృత్వరూపేణ పదమస్యాప్యుపస్థితౌ సత్యాం తత్రాపి సముదాయశక్తిర్న సిధ్యేదిత్యేవంరూపా యా ప్రతిబన్దీ కోటిః సాఽపి సముదాయశక్తిసాధికా న భవతీత్యాహ-నాపి పఙ్కజపదప్రతిబన్దీతి। శక్తిసాధికేత్యస్య వృత్తిమాత్రే శక్తిసాధికేత్యర్థః। న భవతీతి శేషోఽస్త్యేవ। పఙ్కజపదప్రతిబన్దీ యావద్వృత్తౌ శక్తిం సాధయితుం న ప్రభవతీత్యత్ర హేతుమాహ-అవయవశక్తిమజానతోఽపీతి। పఙ్కాధికరణకోత్పత్త్యాశ్రయమిత్యాద్యవయవశక్తిజ్ఞానాభావవతోఽపీత్యర్థః। బోధాదితి।

పద్మత్వేన పద్మబోధోన్న పఙ్కజశబ్దో లాక్షణిక ఇతి భావః। నన్వవయవశక్తిజ్ఞానాభావేఽపి లక్షణాకరణే కిం ప్రతిబన్ధకమిత్యాశఙ్క్య సమాధత్తే--నచేతి। నహీత్యర్థః। శక్త్యగ్రహ ఇతి। అవయవశక్తిజ్ఞానాభావే సత్యవయవశక్యార్థోపస్థిత్యసంభవేన శక్యసంబన్ధరూపలక్షణాయాః సుతరామసంభవాత్తేభ్యః-పఙ్కజాదిశబ్దఘటకావయవేభ్యో విశిష్టార్థప్రత్యయః--పద్మత్వవిశిష్టపద్మార్థబోధో న సంభవతీతి సంబన్ధః। తథా చావయవశక్తిజ్ఞానాభావావస్థాయామపి పఙ్కజశబ్దాత్పద్మత్వప్రకారకబోధస్యానుభవసిద్ధస్యోపపత్తయే సముదాయశక్తిరావస్యకీత్యర్థః। రాజపురుష ఇత్యాదౌ చ సమాసఘటకావయవయో రాజపురుషయోః శక్తిజ్ఞానసత్త్వాల్లక్షణైవ। ఏవం చానుభవసిద్ధపద్మత్వాదివిశిష్టబోదాన్యథానుపపత్తిరవయవశక్తిజ్ఞానశూన్యస్థలే పఙ్కజాదిపద ఏవ సముదాయశక్తిం కల్పయతి న త్వవయవశక్తిజ్ఞానసత్త్వే రాజపురుషాదౌ సర్వత్ర వృత్తావితి తాత్పర్యార్థః। ఏవం రథః, కారశబ్దేఽపి సముదాయశక్తిరఙ్గీకార్యైవేతి న పూర్వోక్తాధికరణవిరోధ ఇతి బోధ్యమ్। నన్వేవం రాజాద్యవయవశక్తిజ్ఞానవిరహదశాయాం రాజసంబన్ధీ పురుష ఇత్యేవం బోధో న స్యాదితి కృత్వా తత్రాపి సముదాయశక్తిః స్వీకర్తవ్యేత్యాశఙ్క్యేష్టాపత్తిరేవ తదా బోధానుదయస్యేతి సమాధత్తే--అత ఏవేతి। అవయవశక్తిజ్ఞానస్య లక్షణాయాం కారణత్వాదేవేత్యర్థః। న బోధ ఇతి। యది రాజపురుషపదయోః శక్యార్థ ఏవాజ్ఞాతస్తర్హి తత్సంబన్ధరూపలక్షణాయా అసంభవాద్విశిష్టార్థాబోధస్యానుభవసిద్ధత్వాదిత్యర్థః। తథా చావయవశక్తిజ్ఞానవిరహసమయే బోదానుదయ ఇష్ట ఏవేతి భావః। అషష్ఠ్యర్థబహువ్రీహౌ లక్షణాయా అసంభవ ఇతి। బహువ్యుత్పత్తిభఙ్గమితి మూల ఏవ ప్రాగతద్వ్యాఖ్యాతమ్। బహువ్రీహావుత్తరమద ఏవ లక్షణాయాం వినిగమకమాహ-పూర్వపదస్యేతి। యౌగికత్వేనేతి। ప్రకృతిప్రత్యయయోర్యోగేన నిష్పన్నత్వాదిత్యర్థః। తల్లభణాయా ఇతి। పూర్వపదలక్షణాయా జ్ఞానస్యేత్యర్థః। ధాతుప్రత్యయతదర్థేతి। ధాతుప్రత్యయయోస్తదర్థయోశ్చ యజ్జ్ఞానం తజ్జన్యతయేత్యర్థః। అయం విలమ్బితత్వే హేతుః। స్వశక్యసంబన్ధాత్మకలక్షణాయా జ్ఞానేఽవయవశక్తిజ్ఞానస్య కారణత్వాదవయవశక్తిజ్ఞానే చావయవజ్ఞానస్య కారణత్వాత్ప్రకృతిప్రత్యయజ్ఞానస్యాపి లక్షణాహేతుత్వేన పూర్వపదలక్షణాయా విలమ్బితత్వమిత్యర్థః। ఏతేనోత్తరపదలక్షణాయాం శీఘ్రోపస్థితికత్వరూపం ప్రమాణం సూచితమితి భావః। నను ఉన్దీ క్లేదనే' ఇతి ధాతోః `వుఙ్శిల్పిసంజ్ఞయోః'(ఉ.2-32)ఇతి క్వున్ప్రత్యయే నలోపే చోదకశబ్దస్య నిష్పన్నత్వేన యౌగికత్వాదుదకకర్తృకప్రాప్తికర్మేత్యర్థే లక్షణాయాం ప్రాప్తపదస్య తాత్పర్యగ్రాహకత్వేనోపయోగాచ్చోత్తరపదలక్షణాయామపి ధాతుప్రత్యయయోస్తదర్థయోశ్చ జ్ఞానస్యాఽఽవశ్యకత్వేన సామ్యమేవేత్యాశఙ్క్యోత్తరపద ఏవ లక్షణాయాం మానాన్తరం వక్తి-ప్రత్యయానామిత్యాది। సంనిహితపదేతి। స్వసంనిహితం సత్పూర్వవర్తి చ యత్పదం తదర్థగతో యః స్వార్థః సంఖ్యాకర్మత్వాదిస్తద్బోధకత్వం ప్రత్యయానామిత్యన్వయనియామకానురోదాచ్చోత్తరపద ఏవ లక్షణా సముచితేత్యర్థః। రాజపురుషమానయేత్యత్ర రాజ్ఞి ప్రత్యయార్థకర్మత్వాద్యన్వయో న, రాజ్ఞః

ప్రత్యయపూర్వవర్తిత్వేఽపి సంనిహితత్వాభావాత్। అన్యథా ద్వివచనాపత్తేః, పురుషవద్రాజానయనాపత్తేశ్చేతి భావః। ఏవం కుణ్డలినం ఫస్యేత్యాదౌ వ్యవహితే కుణ్డలాదౌ కర్మత్వాద్యన్వయాపత్తినిరాసో జ్ఞేయః। నన్వేవం ఘటాదిపదేష్వపి చరమవర్ణస్యైవ వాచకతా స్యాత్, ప్రత్యయావ్యవహితపూర్వవర్తిత్వాత్పూర్వపూర్వవర్ణానాం చ వాచకతాయాం తాత్పర్యగ్రాహకత్వేనోపయోగాదిత్యేవం వైయాకరణోక్తాం ప్రతిబన్దీం నిరాసయితుమాహ-ఘటాదిపదే చేతి। అతిరిక్తేతి। ఘటాదిపదఘటకధాత్వాదిశక్యపేక్షయాఽతిరిక్తా వాచకతా శక్తిరిత్యర్థ। విశిష్టే కల్ప్యతే-విశిష్ట ఏవ కల్ప్యతే। ఏవకారాన్తర్భావేణ వ్యాఖ్యానే హేతుమాహ--సంకేతితత్వాదితి। కోశాదినాఽభియుక్తవ్యవహారేణ చ ఘటేత్యేవమానుపూర్వీకసముదాయస్యైవ కమ్బుగ్రీవాదిమత్యర్థే సంకేతితత్వేన బోధనాదిత్యర్థః। ఏవం పటాదిశబ్దేష్వపి జ్ఞేయమ్। నను వ్యవహారాదినా వాచకత్వస్య విశిష్టే నిర్ధారణేఽపి బోధకత్వం చరమవర్ణస్యైవ స్యాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ-బోధకత్వస్యాపీతి। పర్యాప్తిసంబన్ధేన బోదజనకత్వాధికరణత్వస్యాపీత్యర్థః। అపిశబ్దేన వాచకత్వస్య సంగ్రహః। స చ దృష్టాన్తార్థః। తథఆ చ యథా వాచకత్వస్య పర్యాప్తిసంబన్ధేన ప్రత్యేకవర్ణేఽసత్త్వమేవం బోధకత్వస్యాపి పర్యాప్తిసంబన్ధేన ప్రత్యేకస్మిన్వర్ణేఽసత్త్వాదిత్యర్థః। తేనాధికరణత్వసంబన్ధేన బోధకత్వస్య ప్రతివర్ణే సత్త్వేఽపి న క్షతిరితి భావః। నను చిత్రగురిత్యత్ర చిత్రగోస్వామీతి బోధాన్యథానుపపత్త్యా కల్ప్యమానా లక్షణోత్తరపదవత్పూర్వపదేఽపి కల్ప్యా స్యాదవిశేషాదిత్యనుసంధాయ బ్రూతే--ప్రకృతే చేతి। అత్యన్తసంనిధానేనేతి। ప్రత్యయావ్యవహితత్వరూపాత్యన్తసంనిధానేనేత్యర్థః। ఉత్తరపద ఏవేతి। ప్రత్యయార్థాన్వయసౌకర్యమపి తత్రైవ లక్షణాకరణే బీజమితి భావః। విశేష ఇతి। ప్రత్యయం ప్రతి పూర్వపదాపేక్షయోత్తరపదస్యాత్యన్తసంనిదానమేవ విశేష ఇతి ఉత్తరపద ఏవ లక్షణేతి భావః అథవా ఘటపటాదిపదాపేక్షయా సమాసోత్తరపదలక్షణాయా అన్వయసౌకర్యాదికం విశేష ఇత్యర్థః। తథా చ ఘటపటాదిపదేషు చరమవర్ణస్యాత్యన్తం ప్రత్యయసంనిధానేఽపి తస్యార్థబోధకత్వాననుభవాత్సముదాయస్యైవ వాచకత్వం కల్ప్యత ఇతి భావః। కిం చ ప్రత్యయాత్యన్తసంనిధానేన చరమవర్ణస్యైవ వాచకత్వమస్తు, తచ్చేష్టమేవ నానిష్టమిత్యత్ర మీమాంసకసంమతం దర్శయతి--స్వీకృతం చేత్యాదినా। చరమవర్ణస్యైవేతి। పూర్వపూర్వవర్ణగతతాత్పర్యగ్రాహకత్వవిశిష్టచరమవర్ణస్యేత్యర్థః। పూర్వవర్ణగతతాత్పర్యగ్రాహకత్వం చ పూర్వపూర్వవర్ణానాం యః శ్రౌతః సాక్షాత్కరస్తజ్జనితసంస్కారవత్త్వం, తాదృశసంస్కారవత్త్వసహితచరమవర్ణస్యైవేతి। యావత్। తేన కేవలచరమవర్ణాన్నార్థప్రత్యయో, నాపి పూర్వపూర్వవర్ణానర్థక్యమితి బోధ్యమ్।

ఏవం పరస్పరాన్వయయోగ్యత్వరూపవ్యపేక్షాలణసామర్థ్యవాదినాం నైయాయికమీమాంసకాదీనాం మతముపపాద్య తదయుక్తత్వే ప్రతిపాదయన్నాహ--అత్రోచ్యతే ఇతి। సమాసేఽపి వ్యపేక్షైవేతిమతవిషయే దూషణముచ్యత ఇత్యర్థః। శక్యస్వీకార ఇతి। సమాసే సముదాయశక్త్యనఙ్గీకార ఇత్యర్థః। తస్య--సమాసస్యేత్యర్థః। ప్రాతిపదికసంజ్ఞాదికమితి। ఆదినా సుబ్లుక్, సముదాయాత్పునః సుబుత్పత్తిః, అనుదాత్తం

పదమేకవర్ణమిత్యస్య ప్రవృత్తిశ్చ గృహ్యతే। సంజ్ఞాదేరభావముపపాదయన్నాహ-అర్థవత్త్వాభావేనేతి। అర్థవత్సూత్రేఽర్థవదిత్యత్ర ప్రశంసాయాం మతుప్। ప్రాశస్త్యం బ వృత్త్యాఽర్థబోధజనకత్వమ్శబ్దశాస్త్రప్రస్తావాచ్ఛబ్దస్వరూపమితి విశేష్యస్యాధ్యాహారః। తథా చ వృత్త్యాఽర్థప్రతిపాదకం యచ్ఛబ్దస్వరూపం తత్ప్రాతిపదికసంజ్ఞకం భవతీత్యర్థః। న తు సంబన్ధమాత్రైమతుపం స్వీకృత్య యథాకథంచిదర్థవత్త్వమ్। తథా సతి అనుకార్యానుకరణయోరభేదపక్షేఽనుకరణస్య వృత్త్యాఽనుకార్యార్థప్రతిపాదకత్వాభావేఽపి సాదృశ్యాదినాఽనుకార్యార్థస్మారకత్వేన యథాకథంచిదర్థవత్త్వసత్త్వాత్ప్రాతిపదికసంజ్ఞాయాం సుబుత్పత్త్యా `భూః సత్తాయామ్। ఇత్యాది సవిభక్తికమైవ నిదేంష్టవ్యం స్యాత్, న తు-భూ సత్తాయామితి విభక్తిశూన్యమితి తదసంగతమేవ స్యాదితి భావః। ఏవం చ సమాసఘటకపదయోః ప్రత్యేకం వృత్త్యాఽర్థప్రతిపాదకత్వేఽపి సముదాయే శక్త్యనఙ్గీకారేణ రాజపురుషేత్యాదిసమాసస్య వృత్త్యాఽర్థప్రతిపాదకత్వాభావేన ప్రాతిపదికసంజ్ఞా న స్యాత్। తతశ్చాలౌకికప్రక్రియావాక్యస్థసుబలుఙ్న స్యాత్, అనుదాత్తం పదమితి శేషనిఘాతశ్చ న స్యాదిత్యర్థః। న చాఽఽకాఙ్క్షాదివశాత్స్వస్వావయవాన్యతరవృత్త్యాఽర్థప్రతిపాదకత్వరూపమర్థవత్త్వమర్థవత్సూత్రే గ్రాహ్యమితి వాచ్యమ్। గౌరవాత్। చిత్రగురిత్యాదౌ తదసంభవాచ్చ। గోశబ్దస్యైవ లక్షణయా విశిష్టార్థప్రతిపాదకత్వాత్। న చార్థబోధజనకత్వవిశిష్టజ్ఞానవిషయశబ్దత్వమేవార్థవత్త్వం తత్ర గ్రాహ్యమ్। తచ్చైకస్య పదస్య లక్షణయా, అపరస్య పదస్య తత్ర తాత్పర్యగ్రాహకతయా చేత్యేవం సమాసరూపసముదాయస్యాక్షతమేవేతి న చిత్రగురిత్యాదౌ ప్రాతిపదికసంజ్ఞాద్యనుపపత్తిరితి వాచ్యమ్। తథా సతి ప్రత్యేకమపి ప్రాతిపదికసంజ్ఞాసంభవేన ప్రత్యేకస్మాచ్ఛబ్దాద్విభక్త్యుత్పత్త్యాపత్తేః। న చైకాచ్ద్విర్వచనన్యాయేన సముదాయాదేవ విభక్తిరుత్పత్స్యతే, న ప్రత్యేకస్మాదితి వాచ్యమ్। యత్ర సముదాయకార్యేణ తదవయవా అపి తత్కార్యభాజో జాయన్తే తత్రైవ తన్న్యాయప్రవృత్తిస్వీకారాత్। యథా పచా ఇతి సముదాయే ద్విరుక్తే అ, అచ్, ప, ఇత్యేవమన్యేఽపి తదవయవా ద్విరుక్తా భవన్తి। యథా వా మూలప్రదేశే వృక్షే ప్రచాలితేఽన్యేఽపి తదవయవాః శాఖాదయః ప్రచాలితా భవన్తి తద్వదిత్యర్థః। ఏకాచో ద్వే ప్రథమస్యేత్యాదినిర్దేశేన ప్రత్యేకస్మాద్విభక్తివారణే తు మహద్గౌరవమితి స్పష్టమేవేతి భావః। నన్వేవం రాజపురుషాదిసమాసేఽర్థవత్సూత్రాప్రాప్తావపి కృత్తద్ధితేత్యుత్తరసూత్రే సమాసగ్రహణాదేవ సమాసస్య ప్రాతిపదికసంజ్ఞా స్యాదితి శఙ్కతే-న చ కృత్తద్ధితేతి। సమాసగ్రహణాదితి। సా-ప్రాతిపదికసంజ్ఞా। తథా చ సమాసగ్రహణం విధ్యర్థమిత్యభిమానః శఙ్కితుః। నియమార్థతాయా భాష్యసిద్ధాయా ఇతి। సిద్ధే సత్యారమ్భో నియమార్థ ఇతి న్యాయేన సమాసస్య ప్రాతిపదికసంజ్ఞాసిద్ధిం వినా నియమార్థత్వాసిద్ధిః సంజ్ఞాసిద్ధిశ్చ పూర్వసూత్రేణైవ వక్తవ్యేతి తదుద్దేశ్యార్థవత్పదార్థజ్ఞానం వినా సంజ్ఞాసిద్ధేర్వక్తుమశక్యత్వాదర్థవత్సూత్రే యాదృశమర్థవత్త్వం వివక్షితం తదుచ్యతే-అర్థశబ్దాన్మతుప్, అర్థశబ్దశ్చాభిధేయవచనః,

ఏవం చ వృత్త్యాఽర్థబోధకం
యత్తత్ప్రాతిపదికసంజ్ఞమిత్యర్థాద్వృత్త్యాఽర్థప్రతిపాదకత్వమర్థవత్త్వమిత్యర్థః। వృత్తిశబ్దేన చ లౌకికాలౌకికసాధారణ్యేన వృత్తిసామాన్యమభిప్రేయతే। తత్ర యస్య శబ్దస్యాన్వయే యోఽర్థః ప్రతియతే, వ్యతిరేకే చ వ్యతిరిచ్యతే స తస్యార్థ ఇత్యన్వయవ్యతిరేకసిద్ధా వృత్తిర్లౌకికీ ఇయమేవాభిధా, వాచ్యవాచకభావః శక్తిరితి శబ్దైర్వ్యవహ్రియతే `కర్తరి కృత్, తయోరేవ కృత్యక్త, ద్వ్యేకథోర్ద్వి, తస్యాపత్యమ్, ఇత్యాదిరలౌకికీ। ఏతదనుసంధాయేవోక్తం
వృహద్వ్యైయాకరణభూషణే
పృష్ఠే(162)అర్థవత్సూత్రేఽర్థవత్త్వమర్థప్రతీత్యనుకూలవృత్తిమత్త్వమాత్రమితి।
శక్తిలక్షణాద్యోతనాన్యతమసంబన్ధోనార్థబోధజనకత్వమిత్యర్థః।
లఘుమఞ్జూషాయాం(ప్రక.5పృష్ఠం12)వృత్త్యాఽర్థబోధకత్వభేవేతి। శబ్దరత్నటీకాయాం భైరవ్యామపి-పూర్వసూత్రేఽర్థవత్త్వం వృత్తిమత్త్వసామాన్యమభిప్రేతమితి। తథా చార్థవత్సూత్రేణ ప్రాతిపదికసంజ్ఞాయాః సిద్ధత్వాత్సమాసగ్రహణం నియమార్థమేవ, న విధ్యర్థమ్। రాజపురుషాదిసముదాయే సిద్ధాన్తే విశిష్టశక్తిస్వీకారాదితి భావః। నను సిద్ధాన్తేఽపి అసూర్యంపశ్యాః, అశ్రాద్ధభోజీత్యాదావసూర్యమితి అశ్రాద్ధమితి చాసమర్థసమాసః, అత్ర నఞర్థస్య సూర్యకర్మికయా దృశిక్రియయా సంబన్ధో, న సూర్యేణ, సూర్యం న పశ్యన్తీత్యర్థావగమాత్, తథాఽశ్రాద్ధమిత్యత్రత్యఞో భుజిక్రియయా సంబన్ధో న శ్రాద్ధేన, శ్రాద్ధభోజననిషేధావగమాత్। తథా చాసమర్థసమాసే
వృత్త్యాఽర్థప్రతిపాదకత్వరూపార్థవత్త్వాభావాత్తత్ర సంజ్ఞావిధానార్థమావశ్యకం సమాసగ్రహణమితి తదేవేదానీం సముదాయశక్త్యనఙ్గీకర్తృమతే
వృత్త్యాఽర్తాభిధాయకత్వాభావేఽపి సమాసే సంజ్ఞావిధాయకం స్యాదితి చేన్నైవమ్।
అసూర్యమిత్యాదావపి అసూర్యమిత్యాదేః సూర్యకర్మకదర్శనాభావవతి, శ్రాద్ధకర్మకభోజనాభావవతి చ శక్తికల్పనేనార్థవత్సూత్రేణావ సిద్ధత్వాత్। న చ శశశృఙ్గమిత్యాదౌ శశీయశృఙ్గస్యాత్యన్తాప్రసిద్ధేరర్థాభావేనానర్థకస్య సంజ్ఞార్థం తదావశ్యకం, అన్యథా ప్రాతిపదికసంజ్ఞా న స్యాదితి వాచ్యమ్। తత్రాపి విశకలితప్రసిద్ధం శృఙ్గాదికమారోపితసంబన్ధే శక్యం, నామ-గవాదిష్వనుభూతం శృఙ్గం శశమస్తకవర్తితయా బుద్ధ్యోత్ప్రేక్షితం శశశృఙ్గపదావాచ్యమతోఽర్థవత్సూత్రస్య ప్రాప్తిసత్త్వాత్। కిం చ సమాసరూపధర్మిగ్రాహకాత్, అసూర్యలలాటయోరితి మానాదసూర్యేత్యస్య ప్రాతిపదికసంజ్ఞా సిధ్యతి। నహి ప్రాతిపదికత్వం సుబుత్పత్తిం చ వినా సమీపోచ్చారితపదత్వరూపముపపదత్వం నిర్వహతి। స్వాప్నపదార్థానుభవానురోధేన బౌద్ధపదర్థస్యాఽఽవశ్యకత్వేన శశశృఙ్గాదౌ బౌద్ధః శశశృఙ్గాదిరర్థో వాచ్య ఇతి స్పష్టం నిబన్ధేష్వితి బోధ్యమ్। తథా చ సిద్ధాన్తే సమాసగ్రహణస్యనియమార్థత్వమేవ। నను విశిష్టశక్త్యస్వీకారే రాజపురుషాదిసమాసే ప్రత్యేకమవయవస్య వృత్త్యాఽర్థప్రతిపాదకత్వేఽపి సముదాయస్య వృత్త్యాఽర్థప్రతిపాదకత్వరూపార్థవత్త్వాబావాత్ప్రాతిపదికసంజ్ఞా న ప్రాప్నోతి తద్విధ్యర్థమేవాస్తు, నియమవ్యావర్త్యస్య

గామానయేత్యాదేర్వ్యుత్త్యాఽర్థప్రతిపాదకత్వాభావాదేవ ప్రాతిపదికసంజ్ఞాయా అప్రాప్తేర్దోషాభావేన తస్య నియమార్థత్వాభావేఽపి న క్షతిః। నచాప్రత్యయస్యేతి నిషేధాజ్జన్మవాన్ కర్తేత్యాదౌ ప్రాతిపదికసంజ్ఞా న స్యాదితి వాచ్యమ్। కృత్తద్ధి త్యుత్తరసూత్రేణ తత్సంభవాత్। న చ సంజ్ఞావిధౌ ప్రత్యయగ్రహణే తదన్తగ్రహణం నాస్తీతి నిషేధాత్తదన్తవిధేరసంభవ ఇతి వాచ్యమ్। కేవలయోః కృత్తద్ధితయోః సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనాభావేన తదన్తవిధేరనివార్యత్వాదితి చేన్న। కేవలకృత్తద్ధితయోః ప్రాతిపదికసంజ్ఞాయాం ఫిషోఽన్త ఉదాత్త ఇతి ఫిట్స్వరప్రవృత్తేరేవ ప్రయోజనత్వాత్। న చ మత్యయస్వరేణ బాధాన్న ఫిట్స్వరప్రవృత్తిసంభవ ఇతి వాచ్యమ్। యేన నాప్రాప్తిన్యాయేన ప్రత్యయస్వరాపేక్షయా ప్రాతిపదికస్వరస్య సుబ్ధాతౌ ధాతుస్వరస్యేవ బలీయస్త్వాత్। తథా చ తదన్తవిధేరభావాజ్జన్మవానిత్యాదౌ ప్రాతిపదికసంజ్ఞా న స్యాదితి చేన్న। ఉత్తరసూత్రే తదన్తగ్రహణాయార్థవదిత్యనువృత్తేరావశ్యకత్వేన కృత్తద్ధితా। నామనర్థకానామప్రసిద్ధేర్వ్యుత్త్యాఽర్థబోధజనకత్వరూపార్థవత్త్వగ్రహణేఽర్థవద్గ్రహణానువృత్తి వైయర్థ్యేన తత్సామర్థ్యాత్సముదాయశక్త్యా విశిష్టార్థబోదజనకత్వరూపవిశిష్టార్థవత్త్వముత్తరసూత్రే గృహ్యతే। తాదృశవిశిష్టార్థవత్త్వం చ న కేవలకృత్తాద్ధితానాం సంభవతి, తత్ర పారిభాషికార్థవత్త్వాభావాత్। తతశ్చ తాదృశవిశిష్టార్థవన్తౌ యౌ కృత్తద్ధితావిత్యభేదేన విశేషణవిశేష్యభావానుపపత్తిరితి తదుపపత్తయే కృత్తద్ధితాంశే తదన్తవిధిః సిధ్యతికృత్తద్ధితాన్తేష్వేవ పారిభాషికార్థవత్త్వస్య సత్త్వాత్। తథా చ జన్మవానిత్యాదౌ న సంజ్ఞాయా అనుపపత్తిః। ఏవం విశిష్టార్థత్త్వార్థకార్థవత్పదస్యాభేదైన సమాసపదేనాప్యన్వయాద్విశిష్టార్థవాన్ యః సమాసస్తస్య ప్రాతిపదికసంజ్ఞావిదానాత్సమాసే విశిష్టసక్త్యనఙ్గీకారే సమాసగ్రహణేనాపి న సంజ్ఞా సిధ్యతి। తథా చ సమాసగ్రహణస్య విధ్యర్థత్వం న సంభవతి। న చానువృత్తార్థవత్పదస్య తదన్తవిధిసిద్ధ్యర్థం కృత్తద్ధితయోరవాన్వయోఽస్తు, న సమాసేఽపి ప్రయోజనాభావాత్। తథా చ విశిష్టశక్త్యనఙ్గీకారేఽపి సమాసస్య కృత్తద్ధితేతి సూత్రే సమాసగ్రహణాదేవ సంజ్ఞా సిధ్యేదితి వాచ్యమ్। తథా సతి `కృత్తద్ధితసమాసాః' ఇతి ద్వంద్వస్యాసాధుతాపత్తేః। శ్రన్యతరస్య పాణ్డిత్యే మైత్ర చైత్రో పణ్డితావితి ప్రయోగాభావాత్। ద్వంద్వఘటకయావత్పదార్థ ఇతరపదార్థాన్వయ ఏవ ద్వంద్వస్య సాధుత్వం, న తు తద్ఘటకయత్కించిత్పదార్థే ఇతరపదార్థాన్వయే, ఇత్యనుశాసనతోఽభ్యుపగమాత్। సౌత్రత్వాత్సాధుత్వకల్పనం త్వగతికగతిత్వాద్గౌరవాపాదకమేవ। పరస్పరసాపేక్షాణాం భేదానభ్యుపగమేన సముదాయరూపతామాపన్నానామేకస్మిన్నర్థేఽన్వయ ఏవేతరేతరయోగే సమాసః సంభవతి। పరస్పరసాపేక్షత్వసూచనాయైవ చైత్రశ్చ మైత్రశ్చేతి వాక్యే ప్రత్యేకం చశబ్దప్రయోగః। తయోః పరస్పరాపేక్షిత్వం చ ప్రత్యాసత్త్యా స్వసమభివ్యాహృతపాణ్డిత్య ఏవేతి పరస్పరోపక్షిత్వలక్షణసామర్థ్యసత్త్వాదితరేతరపోగద్వంద్వః సమాసో భవతి। ఏకతరస్యాపాణ్డిత్యే పరస్పరాపేక్షిత్వసామర్థ్యాభావాద్ద్వంద్వ ఏవ న ప్రాప్నోతీతి తత్ర ద్వంద్వస్యాసాధుత్వముచ్యతే। ఏవం చ ద్వంద్వఘటకయావత్పదార్థే, ఇతర(ద్వంద్వాఘటక)పదార్థాన్వయ ఏవ ద్వంద్వస్య సాధుత్వం, న

ద్వంద్వఘటకయత్కించిత్పదార్థే, ద్వంద్వాఘటకపదార్థాన్వయే, ఇతి నియమో లభ్యతే। ఇతరేత్యస్య ద్వంద్వఘటకీభూతపదార్థాతిరిక్తేత్యర్థః। ఏవం సతి వృత్తిఘటకపదార్థథాతిరిక్తస్య విశిష్టార్థబోధజనకత్వరూపానువృత్తార్థవత్పదార్థస్య యది కృత్తద్ధితయోరేవాన్వయః స్యాన్నసమాసే, తర్హి కృత్తద్ధితసమాసేతి పదత్రస్య విశిష్టార్థబోధజనకత్వరూపేఽర్థవత్త్వే పరస్పరానపేక్షిత్వేన పరస్పరసాపేక్షత్వలక్షణసామర్థ్యాభావాత్సమాసో న స్యాత్, కిం తు `కృత్తద్ధితౌ సమాసశ్చ' ఇత్యేవ నిర్దేష్టవ్యం స్యాత్। యస్మాచ్చ తతాఽకృత్వా పదత్రయస్యేతరేతరయోగే ద్వంద్వః కృతస్తస్మాదనువృత్తార్థవత్పదస్య సమాసపదేఽప్యన్వయః కార్య ఏవ। తథఆ చ సమాసాదౌ విశిష్టశక్త్యనఙ్గీకారేఽర్థవత్త్వాభావాత్సమాసస్య సంజ్ఞా న భవతి। న చైవం సమాసాదౌ విశిష్టశక్త్యనఙ్గీకర్తృమతే సమాసగ్రహణం వ్యర్థమేవ స్యాదితి తద్విధాయకమేవాస్తు సమాసశ్చ సౌత్రత్వాదుపపాదనీయ ఇతి వాచ్యమ్। తథా సతి బహుపటచ ఇత్యత్ర జసన్తాత్పూర్వం బహుచి కృతే తస్య తద్ధితాన్తత్వాభావాన్నోత్తరసూత్రేణ సంజ్ఞా ప్రాప్నోతి। నాపి పూర్వసూత్రేణ, ప్రకృతిప్రత్యయయోః ప్రత్యేకం వృత్త్యాఽర్థప్రతిపాదకత్వేఽపి సముదాయస్య వృత్త్యార్థప్రతిపాదకత్వాభావాత్। తథా చ చితః సప్రకృతేరితి వచనేన చిత్త్వప్రయుక్తాన్తోదాత్తత్వం వకారోత్తరవర్తినోఽకారస్య స్యాత్, బహుపటవః ఇతి, ఇష్యతే తు టకారోత్తరవర్తినోఽకారస్య బహుపటవః, ఇతి। ప్రతిపదికసంజ్ఞాయాం సత్యాం తు అన్తరఙ్గానపి విధీన్ బహిరఙ్గో లుగ్బాధతే, ఇతి న్యాయేన ప్రథమజసో లుగుత్తరమవే ప్రవర్తతే స్వర ఇతీష్టసిద్ధిః। న చ తద్ధితశబ్దస్య తద్విశిష్టపరతయా కృత్తద్ధితేతిసూత్రేణైవాత్ర ప్రాతిపదికసంజ్ఞేతి వాచ్యమ్। పచతకీత్యాదావతిప్రసఙ్గాత్। అవ్యయసర్వనామ్నామిత్యత్ర తిఙశ్చేత్యనువర్తనాత్పచతీతి తిఙన్తస్యాకచ్। బహుపటవస్తిష్ఠన్తీతి వాక్యస్య తద్ధితవిశిష్టత్వాత్తత్రాతిప్రసఙ్గాచ్చ। ఏవం చ బహుపటవ ఇత్యత్రావస్యమేష్టవ్యా సంజ్ఞా న స్యాదిత్యేకో దోషః। అపరశ్చ మూలకేనోపదంశమిత్యత్ర తృతీయాప్రభృతిన్యన్యతరస్యామితి సమాసాభావపక్షే కృదన్తత్వాత్ప్రాతిపదికసంజ్ఞాపత్తిః స్యాత్। న చ సముదాయోత్తరం కృద్విహిత ఇతి న తత్కృదన్తమితి వాచ్యమ్। కృద్గ్రహణే గతికారకపూర్వస్యాపి గ్రహణమితి పరిభాషయా విశిష్టగ్రహణసంభవాత్। మూలకస్యోపదంశనకర్మత్వం భుజౌ కరణత్వం చాస్తి, విభక్తిస్తు ప్రధానక్రియాం ప్రతి కరణత్వప్రయుక్తా తృతీయైవ కృతేతి మూలకస్యోపదంశనకారకత్వాక్షతేః। తథా చ మూలకేనేతి విభక్తేర్లుక్ స్యాత్। న చ సమాసతదభావయోరైకరూప్యే సమాసవికల్పే ఫలాభావ ఇతి వాచ్యమ్। సమాసే ఉత్తరపదప్రకృతిస్వరః అసమాసే తూదాత్తద్వయమితి స్వరవిశేషస్య తత్ఫలత్వసంభవాత్। తథా చాత్రాపి దోష ఏవ। కిం చ వృత్త్యాఽర్థప్రతిపాదకత్వమర్థవత్త్వమర్థవత్సూత్రే గృహ్యతే చేద్విశిష్టశక్తిమస్వీకుర్వతాం ప్రాచీనవైయాకరణానాం మతే హరిషు కరోషీత్యాదౌ ప్రకృతిప్రత్యయోః ప్రత్యేకం వృత్త్యాఽర్థప్రతిపాదకత్వేఽపి సముదాయస్య వృత్త్యాఽర్థప్రతిపాదకత్వాభావాత్సంజ్ఞా న ప్రాప్నోతీతి ప్రత్యయాన్తపర్యుదాసో విఫలః, తత్సార్థక్యాయ ప్రకృతి త్యయసముదాయస్య ప్రాతిపదికసంజ్ఞా భవతీతి కల్ప్యతే। కృత్తద్ధితాన్తయోః ప్రత్యయాన్తత్వాన్నిషేధే ప్రాప్తే

విధ్యర్థ(ప్రతిప్రసవార్థ)ముత్తరసూత్రే కృత్తద్ధితగ్రహణమ్। బహుపటవ ఇత్యత్ర ప్రకృతిప్రత్యయసముదాయత్వాత్ప్రాతిపదికసంజ్ఞాయం సత్యాం సిద్ధ ఇష్టః స్వరః। తథాఽపి బహుపటవ ఇత్యత్రేష్టస్వరసిద్ధ్యర్థం ప్రత్యయాన్తపర్యుదాసోఽవశ్యం వక్తవ్య ఇతి గౌరవమేవ దోషః। విశిష్టశక్తిస్వీకారే కృత్తద్ధితాన్తయోర్వృత్త్యాఽర్థప్రతిపాదకత్వేనార్థవత్సూత్రేణైవ సంజ్ఞాయాః సిద్ధత్వాద్ధాత్తోః ప్రత్యయాన్తస్య చ చేద్భవతి సంజ్ఞా తర్హి కృత్తద్ధితాన్తయోరేవేతి నియమేన ధాతుపర్యదాసః ప్రత్యయాన్తపర్యుద సశ్చ ప్రత్యాఖ్యాతో భాష్యే। న చోత్తరసూత్రే సంజ్ఞావిధౌ ప్రత్యయగ్రహణ ఇతి నిషేధాత్తదన్తగ్రహణం న స్యాత్। కృత్తద్ధితాన్తయోర్విశిష్టార్థప్రతిపాదకత్వాభావేనార్థవదిత్యనువృత్తిసామర్థ్యాదపి న తదన్తవిధేః సంభవః। కిం తు ప్రత్యయపర్యుపదాసాన్ని షేధే ప్రాప్తే కేవలప్రత్యయోరేవ సంజ్ఞావిధానార్థం కృత్తద్ధితగ్రహణమితి వాచ్యమితి చేన్న। భాష్యే ప్రత్యయపర్యుదాసానుక్తేర్వృత్త్యాఽర్థప్రతిపాదకత్వాత్ప్రత్యయస్యార్థవత్సూత్రేణైవ సిద్ధేః పునస్తద్గ్రహణం తదన్తార్థమేవేత్యనుమీయతే। నచ సిద్ధే సత్యారమ్భో నియమార్థ ఇతి న్యాయేన ప్రత్యయస్య చేద్భవతి సంజ్ఞా తర్హి కృత్తద్ధితయోరేవేతి నియమార్థం తద్గ్రహణమితి వాచ్యమ్। ప్రత్యయపర్యుదాసానుక్తిపరభాష్యవిరుద్ధత్వాత్। ప్రత్యయపర్యుదాసానుక్తిభాష్యాత్ప్రత్యయస్య సంజ్ఞాయామపి ఫలాభావదోషాభావయోరవగమాత్। ఫలదోషయోః సంభవేఽవశ్యం స పర్యుదాస ఉక్తః స్యాత్। తథా చ తదన్తసంజ్ఞార్థమేవేతి బహుపటవ ఇత్యత్ర ప్రాతిపదికసంజ్ఞార్థం ప్రత్యయాన్తపర్యుదాసః కర్తవ్య ఇతి గౌరవమేకో దోషః। అపరశ్చ మూలకేనోపదంశమిత్యాదౌ కృద్గ్రహణపరిభాషయా కృదన్తత్వాత్సంజ్ఞా ప్రాప్నోతీతి దోషః। ఏవం చ న ప్రాచీనవైయాకరణోక్తరీత్యా క్లృప్తశక్త్యోపపత్తిర్భవతీతి సర్వత్ర సమాసాదౌ విశిష్టశక్తిః స్వీకార్యేత్యభిప్రాయః। సా చ విశిష్టశక్తిః కృత్తద్ధితాదిపఞ్చవృత్తిష్వివ వాక్యేఽప్యాశ్రయణీయా। ఇయాన్ పరం విశేషః-కృత్తద్ధితాదిపఞ్చవృత్తిషు వర్తమానా విశిష్టశక్తిరేకార్థీభావశబ్దేన వ్యవహ్రియతే, న వాక్యే వర్తమానేతి। వాక్యే విశిష్టశక్తిస్వీకారాదేవ `వాక్యప్రతిషేధోఽర్థవత్త్వాత్' వాక్యస్య ప్రాతిపదికసంజ్ఞాయాః ప్రతిషేధః కర్తవ్యః, కుతః? అర్థవత్త్వాత్, వాక్యస్య విశిష్టార్థవత్త్వాదిత్యర్థః। ఇత్యుక్త్వా `న వై పదార్థాదన్యస్యార్థస్యోపలబ్ధిర్భవతి వాక్యే' పదాని స్వస్వమర్థం ప్రతిపాదయన్తి వాక్యమ్। పదార్థా ఏవ త్వాకాఙ్క్షాయోగ్యతాసంబిధివశాత్పరస్పరసంసృష్టా వాక్యార్థః। న తు వాక్యం వాక్యార్థో వా పృథగస్తీతి। ఏవం చ పదార్థైరవాఽఽకాఙ్క్షాదిభిః సంసర్గస్య గమ్యమానత్వాన్న తత్ర వాక్యశక్త్యావ్యస్యాతిరిక్తస్యాభావాచ్చేత్యాశఙ్క్య తదుపరి సిద్ధాన్త ఉక్తః-`పదార్థాదన్యస్యానుపలబ్ధిరితి చేత్పదార్థాభిసంబన్ధస్యోపలబ్ధిః,' దేవదత్త గామభ్యాజ శుక్లామితి వాక్యస్థపదానాం సామాన్యే వర్తమానానాం యద్విశేషేఽవస్థానం స వాక్యార్థః, తస్మాత్ప్రతిషేధో వక్తవ్య ఇత్యర్థవత్సూత్రే భాష్య ఉక్తమ్। అత్ర కేయటః-ధ్వనివ్యఙ్గ్యం నిత్యం వాక్యం విశిష్టార్థస్య=విశేషణత్వాదివిశిష్టస్యార్థస్య, పదార్థసంసర్గరూపస్య వాచకమ్। అన్యథా హ్యశాబ్దో వాక్యార్థః స్యాదితి। సామాన్యే వర్తమానానాం--విశేషణవిశేష్యత్వరహితస్వస్వార్థే

వర్తమానానామిత్యర్థః। విశేషేఽవస్థానం--విశేషణత్వాదివిశిష్టే పదార్థసంసర్గరూపే వాక్యార్థేఽవస్థానమిత్యర్థః। యది చ పదార్థసంసర్గో వాక్యశక్యో న స్యాత్తర్హి వాక్యార్థస్యాశాబ్దత్వేనాప్రామాణ్యాదనాశ్వాసేన `జ్యోతిష్టోమేన స్వర్గకామో యజేత' ఇత్యాదిః శ్రౌతవ్యవహారో లౌకికవ్యవహారశ్చ సర్వ ఉచ్ఛిన్నః స్యాదిత్యనేన ప్రఘట్టకేన పదార్థసంసర్గరూపే వాక్యార్థే వాక్యస్య శక్తిః సమాశ్రయణీయైవేతి సిధ్యతి। ఏవం చ సమాసస్య శక్తివృత్త్యాఽర్థప్రతిపాదకత్వేనార్థవత్త్వాదర్థవత్సూత్రేణైవ సంజ్ఞాసిద్ధేః సమాసగ్రహణం నియమార్థం సంపద్యతే। నియమాకారశ్చ--యత్ర సంధాతే పూర్వో భాగః పదం, ఉత్తరశ్చ ప్రత్యయో నేత్యేవంరూపో మనోరమోక్తో బోధ్యః। తేన చ మూలకేనోపదంశమిత్యత్ర కృశక్త్యభావేన శక్యసంబన్ధరూపసక్షణాయా అప్యసంభవేన లాక్షణికార్థవత్త్వస్యాప్యసందన్తత్వాత్త్రాప్తౌ, గామానయేత్యాదివాక్యస్యాప్రత్యయాన్తత్వాదర్థవత్సూత్రేణ ప్రాప్తౌ చ సంజ్ఞా న భవతి। తతశ్చ సుబ్లోపాదికం న భవతీతి దోషాభావః। వహుపటవ ఇత్యస్య నియమాకారకుక్షిప్రవిష్టత్వాభావాదర్థవత్సూత్రేణ సంజ్ఞాసిద్ధిరితి సర్వం సుస్థమ్। యత్తూచ్యతే యద్యర్థవత్సూత్రే వృత్త్యాఽర్థప్రతిపాదకత్వరూపమర్థవత్త్వం గృద్యతే తర్హ్యేకార్థీభావస్య వృత్తిమాత్రే సత్త్వాత్కృత్తద్ధితాన్తయోః సమాసస్య చార్తవత్సూత్రేణైవ సంగ్రహాత్సుబన్తతిజన్తయోరేకార్థీభావాభావేనాసంగ్రహాదర్థవత్సూత్రే ప్రత్యయాన్తపర్యుదాసస్య కృత్తద్ధితేతి సూత్రస్య చ వైయర్థ్యాపత్తిదుర్వారేతి। తన్న। క్విబన్తదాతునాం క్విబ్లోపే సతి ఛిద్ భిద్, ఇత్యాదావధఆతురితి పర్యుదాసాత్, ఇయాన్ ఇయదిత్యాదావిదమ్శబ్దాత్పరస్య వతుపో వకారస్య ఘకారాదేశే తస్యేయాదేశే చ ఇదంకిమోరీశ్కీ, ఇతీదంశబ్దస్యేశాదేశే తస్య యస్యేతి చేతి లోపే, ఇయత్, ఇతి కేవలం ప్రత్యయరూపమవశిష్టం, తత్రాప్రత్యయ ఇతి పర్యుదాసాత్సంజ్ఞానాపత్తేః। విధాయకాభావాత్। తదర్థం కృత్తద్ధితగ్రహణస్య విధ్యర్థత్వే ప్రాగుక్తేషు మూలకేనోపదంశం, దశ దాడిమానీత్యాదిషు దోషప్రసఙ్గ ఇతి సమాసగ్రహణం నియమార్థమితి బోధ్యమ్। ఏవం ప్రాచీనవైయాకరణరీత్యా సమాసే శక్త్యస్వీకారే క్లృప్తశక్త్యోపపత్తిర్న భవతీతి ప్రతిపాద్యాథ నైయాయికాదిరీత్యా లక్షణయాఽప్యుపపత్తిర్న భవతీతి బ్రూతే-సమాసవాక్యే శక్త్యభావేనేత్యాది। సమాసేం విశిష్టశక్త్యస్వీకారే సమాసరూపవాక్యస్య కస్మింశ్చిదప్యర్థే శక్తిర్నాస్తీతి సమాసస్య శక్యార్థాభావాచ్ఛక్యసంబన్ధరూపలక్షణాయా అపి వక్తుమశక్యత్వాల్లాక్షణికార్థవత్త్వస్యాపి సమాసేఽసత్త్వాన్న లక్షణయా నైయాయికాదిరీత్యాఽప్యుపపత్తిర్భవతీతి సర్వత్ర సమాసే విశిష్టశక్తిస్వీకార ఆవశ్యకః। అవేదం బోధ్యమ్--న్యాయవైశేషికాదిమతే వాక్యే లక్షణా నాస్తి। స్వవాచ్యసంబన్ధో లక్షణా ఇతి తల్లక్షణాత్। స్వం-గఙ్గాపదం, తచ్ఛక్యోఽర్థః జలప్రవాహవిశేషః, తస్య సాక్షాత్సంబన్ధః సంయోగాఖ్యస్తీరే, సోఽర్థనిష్ఠః సంబన్ధ ఏవ గఙ్గాశబ్దే ఆరోపితో లక్షణేతి సమన్వయః। తేన చాఽఽరోపితేన శబ్దవ్యాపారేమ గఙ్గాపదాల్లక్ష్యభూతతీరోపస్థిత్యా గఙ్గాతీరే ఘోష ఇతి శబ్దబోధో భవతి। స్వశక్యసంబన్ధో లక్షణేత్యుక్తేః। స్వస్య-పదస్య, లక్షపార్థేన పరమ్పరాసంబన్ధో యః స ఏవ లక్షణేత్యభిప్రేతమితి గమ్యతే। యతః పదస్య సాక్షాత్సంబన్ధః

శక్యార్థేనేవ, తస్యైవ పదస్య లక్ష్యార్థేన పరమ్పరాసంబన్ధో యః సైవ లక్షణా। సాక్షాత్సంబన్ధ ఏవ శక్తిర్వాచ్యవాచకభావోఽభిధావృత్తిరితి వా భణ్యతే। పరమ్పరాసంబన్ధస్తు లక్షణా, జఘన్యవృత్తిరితి చోచ్యతే। ఏవం చ పదసముదాయరూపస్య వాక్యస్య కస్మింశ్చిదప్యర్థే శక్యభావేన వాక్యశక్యప్రసిద్ధేః కథం తత్ర శక్యసంబన్ధాత్మికా లక్షణా ఘటేత। వాక్యశక్యాప్రసిద్ధ్యా తచ్ఛక్యసంబన్ధరూపలక్షణాయా అపి వాక్యేఽప్రసిద్ధిరితి భావః। మీమాంసకాస్త్వేవం మన్యన్తే-యది వాక్యే లక్షణా న స్వీక్రియతే కథం యది తర్హి గభీరాయాం నద్యాం ఘోష ఇత్యత్ర లక్షణా। తత్ర ప్రత్యేకం పదేషు లక్షణా న సంభవతి। యది గభీరపదం తీరలక్షకం, తర్హి నద్యామిత్యనేన సహానన్వయాపత్తేః। నహి తీరం నదీ। గద్యామిత్యనేనానన్వయాపత్తేరేవ నాపి నదీపదం చ నదీతీరపరమితి పదద్వయే ప్రత్యేకం సా। తథా సతి గమ్భీర్యేవిశిష్టా యా నదీ, తాదృశనదీతీరాప్రాప్తిప్రసఙ్గాత్। తస్మాత్పదలక్షణాయా వక్తుమశక్యత్వేన వాక్యేఽపి సాఽవశ్యమభ్యుపేయా। పరం తు వాక్యే శక్తిరేవ నాస్తీతి క్వ తత్ర శక్యసంబన్ధరూపా లక్షణేతి చేత్తర్హి స్వబోధ్యసంబన్ధ ఏవ లక్షణాలక్షణమస్తు। బోధ్యత్వం చ శాబ్దబోధే భాసమానత్వమ్। స్వం-రాజపురుషేత్యాదిసమాసరూపం వాక్యం, తస్య సాక్షాత్సంబన్ధో వాక్యావయవరాజపురుషపదాభ్యాం, తయోశ్చ పదార్థసంసర్గరూపవాక్యార్థేనేతి వాక్యస్య పరమ్పరయా వాక్యార్థేన సంబన్ధాల్లక్షణసమన్వయః। పదానుపస్థాప్యస్యాపిలక్ష్యతావచ్ఛేదకతీరత్వాదేః శాబ్దబోధే భానసత్త్వాద్యథా బోధ్యత్వం తద్వత్పదానుపస్థితస్యాపి పదార్థసంసర్గరూపవాక్యార్థస్య శాబ్దబోధే భానసత్త్వాద్బోధ్యత్వమ్। తతా చ యథా పదీయశక్యతా శక్తివృత్తిబోధ్యా, తథా పరమ్పరాసంబన్ధవిశిష్టః పదార్థసంసర్గరూపో వాక్యార్థేఽపి వాక్యబోధ్యో భవతి। తతశ్చ బోధ్యసంబన్ధరూపా లక్షణా పదవద్వాక్యేఽప్యస్తీతి వాక్యమపి లక్షకమితి। ఏవం చ రాజపురుష ఇత్యాదిసమాసవాక్యేన పదార్థసంసర్గరూపో వాక్యార్థో గఙ్గాయాం ఘోష ఇత్యత్ర గఙ్గాపదేన తీరమివ లక్ష్యత ఇతి మీమాంసకమతేన వాక్యేఽపి లక్షణా సిధ్యతి। తదుక్తం-` సర్వత్రైవ హి వాక్యార్థో లక్ష్య ఏవేతి చ స్థితమ్' ఇతి। వాక్యే లక్షణాస్వీకారాదేవ ప్రాభాకరా అపర్థవాదవాక్యే ప్రాశస్త్యలక్షణాం మేనిరే। తదుక్తం నయవివేకటీకాయాం వరదరాజేన-యద్యప్యేకైకపదసంబన్ధితా ప్రాశస్త్యే నాస్తి, ఏకైకపదాదప్రతీతేస్తథాఽపి సముదాయసంబన్ధితాఽస్త్యేవేతి। అత ఏవ గ్రాహవతీ నదీ, ఇతి వాక్యస్యాత్ర మా స్నాహీత్యర్థే లక్షణేత్యుఘోషః సంగచ్ఛతే। తదేతన్నైయాయికా న సహన్తే-యదుక్తం గభీరాయాం నద్యాం ఘోష ఇత్యత్ర వాక్యలక్షణేతి తదసారమ్। తత్ర తదీపదమేవ గభీరనదీతీరలక్షకం, న తు వాక్యం, గభీరపదం తు తాదృశలక్షణాయాం తాత్పర్యగ్రాహకమితి న తస్య వైయర్థ్యం నాప్యనన్వయాపత్తిదోషః। ఏవం చ పదలక్షణయైవ నిర్వాహే వృథైవ వాక్యలక్షణాయాం మీమాంసకాదర ఇతి భావః। కిం చ స్వబోధ్య స్వనిష్ఠబోధకతానిరూపితబోధ్యతావదర్థసంబన్ధ ఇత్యర్థో వాచ్యః। తత్ర బోధకత్వం కిం వృత్త్యా బోధజనకత్వమథవా జ్ఞానజనకజ్ఞానవిషయత్వమ్। నాఽఽద్యః। వాక్యే లక్షణాభావప్రసఙ్గాత్। వాక్యార్థస్య వృత్త్యబోధ్యత్వాత్। నాన్త్యః। కమ్బుగ్రీవాదిమదర్థజ్ఞానజనకజ్ఞానవిషయత్వం ఘటేతిసంఘాతస్యేవ తదవయవఘకారాదీనామప్యస్తీతి ప్రత్యేకం వర్ణానామర్థవత్త్వాపత్త్యా

విభక్త్యుత్పత్త్యా నలోపాదిబహూప్లవాపత్తేః। తస్మాత్స్వశక్యసంబన్ధో లక్షణేత్యేవముర‌రీకరణీయమ్। తథా చ సమాసే శక్యభావేన శక్యాప్రసిద్ధ్యా లక్షణాయా అసంభవేన ప్రాతిపదికసంజ్ఞానుపపత్తిస్తదవస్థైవేతి తన్నిరాసార్థం సమాసే విశిష్టశక్తిస్వీకార ఆవశ్యక ఇతి భావః। అథ సూత్రన్యాసాన్తరేణ సమాసే ప్రాతిపదికసంజ్ఞాం సాధయితుమాహ--తిప్తసూర్ఝిత్యారభ్యేతి। తిప్తస్ం(3-4-78)ఇత్యత్రత్యం తిశబ్దమారభ్యేత్యర్థః। స్వౌజస్---డ్యోస్సుప్(4-1-2)సుబితి పకారేణ ప్రత్యాహార ఇత్యర్థః। భాష్యసిద్ధ ఇతి। `అప్రత్యయ ఇతి చేత్ తివాకాదేశే ప్రతి షేధో వక్తవ్యః, కాణ్డే కుడ్యే, ఇత్యర్థవత్సూత్రభాష్యసిద్ధ ఇత్యర్థః। అత్ర తివేకాదేశ ఇతి ప్రతీకముపాదాయ తిపస్థిశబ్దాదారభ్య సుపః పకారేణ ప్రత్యాహార ఇతి కైయటో వ్యాఖ్యత్। అతిప్ప్రాతిపదికమితి। ఏవం సూత్రం కరణీయమిత్యర్థః। కృతమితి। అలమిత్యర్థః। అర్థవదాదిసూత్రద్వయం నాఽఽరన్బణీయం, కింతు అతిప్ప్రాతిపదికం, సమాసశ్చ, ఇత్యేవం సూత్రద్వంయ కరణీయమ్। సుప్తిఙన్తభిన్నం ప్రాతిపదికసంజ్ఞమిత్యర్థాత్సమాసస్యాపి సంజ్ఞా సిధ్యతీతి సమాసగ్రహణం నియమార్థమిత్యర్థః। సమాసస్యాపీతి। సమాసస్య తిబన్తభినత్వాత్। తిపః ప్రత్యయత్వేన ప్రత్యయగ్రహణే యస్మాదితి పరిభాషాయాః ప్రవృత్తేరితి భావః। అర్థవత్త్వావశ్యకత్వేనేతి। అర్థ వచ్ఛబ్దఘటకానర్థకవర్ణేషు ప్రత్యేకం సంజ్ఞావారణాయాతిప్రాతిపదికమిత్యత్రార్థవదితి విశేషమప్రవేశస్యాఽఽవశ్యకత్వేనేత్యర్థః। నను సంఖ్యాకర్మాదేరభావాదేకైకస్మాద్వర్ణాత్సుబుత్పత్తిర్న భవిష్యతి, ఔత్సర్గికైకవచనమపి గమకసత్త్వ ఏవేతి స్పష్టమ్। అత ఏవ జ్యాపూత్సూత్రే భాష్యే తత్సూత్రాభావే తిఙన్తేభ్యః సుబుత్పత్తిమాశఙ్క్యైకత్వాదీనాముక్తత్వాన్నేతి సమాహితమ్। ఏవం చ ఫలాభావాత్రృతివర్ణం ప్రాతిపదికసంజ్ఞాఽపి న భవిష్యతీతి చేత్తథాఽపి దశ దాడిమాని, షడపూపాః, ఇత్యాద్యనన్వితార్థకసముదాయస్య సంజ్ఞావారణాయార్థవదితి విశేషణస్యాఽఽవశ్యకత్వమ్। తత్ర ప్రాతిపదికత్వే సతి సుపో ధాత్వితి లుక్ స్యాత్। నియమార్థసమాసగ్రహణేన వు న వారణం కర్తుం శక్యమ్। నియమస్య సజాతీయాపేక్షతయా పరస్పరాన్వితార్థకసముదాయస్యైవ తేన వారణాత్। అత ఏవ గవిత్యాహేత్యాదో సముదాయస్య న ప్రాతిపదికత్వమితి స్పష్టం శబ్దేన్దుశేఖరాదౌ। సమాసావ్యాప్తేతి। సమాసస్య శక్త్యా లక్షణయా వా విశిష్టార్థప్రతిపాదకత్వాభావేనార్థవత్త్వాభావాదతిప్ప్రాతిపదికమితి న్యాసేఽపి ప్రాతిపదికసంజ్ఞాయా అప్రాప్తిరిత్యర్థః। తతశ్చ ప్రాతిపదికసంజ్ఞాదిరూపకార్యేణ ధూమేన వహ్నిరివ సమాసస్యార్థవత్త్వమనుమీయత ఇతి భావః। సమాసగ్రహణస్య విధ్యర్థత్వే తు మూలకేనేత్యాదిపూర్వోక్తదూషణప్రసఙ్గ ఇతి భావః। నను సమాసగ్రహణస్య విధ్యర్థత్వేఽపి కృద్గ్రహణ ఇతి పరిభాషాయా జ్ఞాపకసిద్ధతయా సార్వత్రికత్వాభావాత్కృత్తిద్ధేతత్యత్రాప్రవృత్త్యా న మూలకేనోపదంశమిత్యత్రాతిప్రసఙ్గ ఇత్యతో దూవణాన్తరమాహ-కిం చైవమితి ఏవం-సమాసే విశిష్టశక్త్యనఙ్గీకారే। అనన్వయాపత్తిరితి। చిత్రగుమిత్యాదౌ గవాదిపదార్థే కర్మత్వాద్యనన్వయాపత్తిరిత్యర్థః। తత్రైవ హేతుమాహ--ప్రత్యయానామిత్యాది। యస్మాత్రృత్యమో విధీయతే సా ప్రకృతిః, దతర్థేనాన్వితో యః స్వార్థః కర్మత్వాదిరూపః, తద్బోధకతా ప్రత్యయానామితి నియమశరీరమ్। ప్రత్యయాశ్చ

విభక్తికృత్తద్ధితాఖ్యాతా ఇతి తస్యార్థః। ఏవం చ ప్రకృతీత్వం యత్యయవిధానావధిత్వం, న తు ప్రత్యయావ్యవహితపూర్వత్వమ్। తతశ్చ సమాసోత్తరపదస్య ప్రత్యయవిధానావధిత్వరూపప్రకృతిత్వాభావేన న కర్మత్వాద్యన్వయః సంభవతీతి భావః। యత్తు ప్రత్యయానాం త్వసంనిహితపదార్థగతస్వార్థబోధకత్వమిత్యేవ వ్యుత్పత్తిరితి తన్నేత్యాహ-అర్ధపిప్పలీత్యాదావితి। ఆదినా పూర్వకాయ ఇత్యాదేరితరేతరద్వంద్వస్య చ సంగ్రహః। ఉపకుమ్భమితియత్ర కుమ్భనిరూపితసామీప్యవత్తుం, పిప్పసంబన్ధ్యర్థం చాऽऽనయేతిబోదాద్విభక్త్యర్థస్య పూర్వపదార్థేऽన్వయేన ప్రత్యయానాం స్వసంనిహితపదార్థేతి। నియమస్య వ్యభిచారః। సంనిహితత్వం చావ్యవహితపూర్వత్వేనానుసంధీయమానత్వత్। తతశ్చోపకుమ్భమిత్యాదావుపపదార్థాదేః ప్రత్యయపూర్వత్వేऽపి వ్యవహితత్వేనాబ్యక్షితత్వరూపకారణాభావేऽపి కార్యసత్త్వరూపో వ్యభిచార ఇతి భావః। నను సంనిహితత్వం నావ్యవహితపూర్వత్వం, ధవఖదిరావిత్యాదౌ ధవాదిపదార్థే విభక్త్యర్థాన్వయాపత్తే। కిం తు సంనిహితత్వేనానుశాసనబోధితత్వమ్। తచ్చ ధవాదిపదార్థానామివోపాదిపదార్థానామప్యస్తీత్యాశఙ్కతే-న చేత్యాదినా। తత్రాపీతి। ఉపకుమ్భాదిసమాసేऽపీత్యర్థః। ఆనుశాసనికోతి। సంనిహితత్వేనానుశాసనబోధితత్వరూపానుసాసనికసంనిధేర్వివక్షితత్వే యాదృశోऽర్థః సంపన్నస్తమాహ--యత్పదోత్తరం యాऽనుశిష్టేతి। సమాసోత్తరమనుశాసనసత్త్వేऽపి సమస్యామానపూర్వపరాదిపదోత్తరం కథమనుశాసనమత ఆహ--సమాసే చేత్యాది సమాసస్యానేకపదసమూహరూపత్వాత్సమూహస్య చ తద్ఘటప్రత్యేకపదానతిరిక్తత్వాత్సమాసరూపప్రాతిపదికాద్విహితవిభక్తేస్తత్తత్పదసంనిహిత త్వమిత్యర్థః। యద్వా సమస్యమానపదేతి। సమస్యమానం పదం చ సమాసఘటకీభూతం పదం-పూర్వం పరం మధ్యమం చ। తథా చావ్యయీభావేऽవ్యయం, ఏకదేశిసమాసే ఏకదేశావాచిపదం, ద్వంద్వే సర్వాణ్యపి పదాని సమస్యమానానీతి తత్తదర్థే విభక్త్యర్థాన్వయః అవ్యయీభావాదిసమాసేऽవ్యయం సుబన్తేన సమస్య ఇత్యాదినాऽవ్యయాదేరేవ సమసనక్రియాకర్మత్వం త్రోధ్యతే। తేన సంనిహితత్వేనానుశాసనబోధితత్వం సమాసే క్వచిత్పూర్వపదార్థే క్వచిదుత్తరపదార్థే క్వవిద్యావత్సమస్యమానపదార్థే ఇతి తత్రైవ విభక్త్యర్థాన్వయ ఇత్యత్ర తత్తదనుసాసనమేవ నియామకమ్। ఇతి చేన్న-విశిష్టస్యైవేతి। సమాసగ్రహణస్య నియమార్థత్వాదర్థవత్సూత్రేణైవ సమాసస్య ప్రాతిపదికసంజ్ఞా వాచ్యా సా చ రాజపురుషేత్యాదివిశిష్టసముదాయస్యైవేతి ప్రాతిపదికాత్స్వాదయో భవన్తీ, త్యనేన సమాసరూపసముదాయోత్తరమేవ విభక్తేరనుశాసనం సిధ్యతి న సమస్యమానపదోత్తరమితి శాస్త్రబోధితసంనిహితత్వమపి ఉపకుమ్భమిత్యాదౌ విశిష్టస్యైవ న కేవలపూర్వపదస్యేతి కృత్వోక్తస్థలే వ్యభిచారో దుర్వార ఇతి జ్ఞేయమ్। నను ప్రకృత్యర్థాన్విత్రైత్యాదిపూర్వోక్తనియమశరీరే పర్యాప్తిసంబన్ధేన ప్రకృతిత్వాధికరణార్థే, ఇత్యనివేశ్య ఆశ్రయతాసంబన్ధేన ప్రకృతిత్వాధికరణార్థే విభక్త్యర్థాన్వయ ఇత్యేవ వ్యుత్పత్తిః కల్ప్యతే। తథా చోపకుమ్భమర్ధపిప్పలీత్యాదౌ పూర్వపదార్థే ఆశ్రయతాసంబన్ధేన

ప్రకృతిత్వసత్త్వాన్న తత్ర విభక్త్యర్థాన్వయానుపపత్తిరిత్యాశఙ్కతే-అథ ప్రకృతిత్వాశ్రయ ఇత్యాదినా। కల్ప్యత ఇతి। ఆశ్రయతాసంబన్ధేన ప్రకృతిత్వాశ్రయార్థే, ఇత్యేవ కల్ప్యత ఇత్యర్థః। ఆశ్రయతాసంబన్ధేన ప్రకృతిత్వం చోత్తరపద ఇవ పూర్వపదేఽపీతి నోక్తదోష ఇతి భావః అన్వయప్రసఙ్గాదితి। అపర్యాప్త్యాఖ్యాశ్రయతాసంబన్ధేన ప్రకృతిత్వస్య పఙ్కాదిషు సత్త్వాత్తత్రాఽఽనయనదిక్రియానిరూపితకర్మత్వాన్వయాపత్త్యా పఙ్కమానయేత్యాదిబోధాపత్తేః। న చేష్టాపత్తిః, తాదృశశాబ్దబోధాననుభవాదితి భావః। ఏవమసంనిహితప్రకృత్యర్థే దూషణమభిధాయ సంనిహితప్రకృత్యర్థేఽపి తదభిధాతుం బ్రూతే-అఘటమానయేత్యత్రేతి। ఆశ్రయతాసంబన్ధేన ప్రకృతిత్వసత్త్వాత్సంనిహితత్వాచ్చ ఘటేఽపి కర్మత్వాన్వయే నఞ్ఘటితవాక్యాదపి ఘటమానయేత్యనిష్ఠబోధాపత్తేః। ఆరోపితఘటం, ఘటభిన్నం వాఽఽనయేత్యనుభవసిద్ధః శాబ్దబోధ ఇతి భావః। పూర్వోక్తస్థలే దణ్డాదివిశిష్టే క్రియామ్వయే విశేషణీభూతదణ్డాదావప్యన్వయే కదాచిదిష్టాపత్తిః స్యాత్, అఘటమిత్యత్ర తు న కస్యాపి ఘటే ఆనయనకర్మత్వాన్వయోఽనుభవసిద్ధ ఇతి తత్త్వమ్। విశేషణతయా న తత్రేతి। ప్రకృతిజన్యప్రతీతివిశేష్య ఏవ విభక్త్యర్థాన్వయ ఇతి నియమాదిత్యర్థః। చిత్రగురిత్యత్ర స్వామినస్తు ప్రకృతిజన్యప్రతీతివిశేష్యతయా న తత్ర విభక్త్యర్థాన్వయానుపపత్తిః। ఆనయనాద్యన్వయ ఇతి। ఆనయాదిక్రియానిరూపితకర్మత్వాన్వయ ఇత్యర్థః। నను యత్కించిత్ప్రకృతిజన్యప్రతీతివిశేఏషణే న విభక్త్యర్థాన్వయ ఇతి చేత్తన్న యుక్తమిత్యాహ-పాకాన్నీల ఇత్యాదినా। అత్రః నీల శబ్దో నీలరూపవదర్థపరః సుఖిశబ్దశ్చ సుఖవిసిష్టబోధకః। తథా చ స్వాశ్రయేఽర్థే విశేషణయోర్నీలరూపసుఖయోః పఞ్చమ్యర్థజన్యతాయా అన్వయః। పాకజన్యం యన్నీలరూపం తద్వాన్, ధర్మజన్యం యత్సుఖం తద్వాన్, ఇతి బోదానుభవానురోధాత్। నన్వేకత్ర విశేషణతయాఽన్వితస్య పరత్ర విశేషణతయా నాన్వయః, ఇత్యేవ కల్ప్యతే, నతు ఏకత్ర విశేషణతయాఽన్వితస్య పరత్ర విశేష్యతయా నాన్వయ ఇతి। తథా చ దణ్డినం పూజయేత్యాదౌ దణ్డిని పురుషే విశేషణతయాఽన్వితస్య దణ్డస్య పరత్రపూజనక్రియాయాం విశేషణత్వేనాన్వయోఽవ్యుత్పన్న ఇతి, న దణ్డాదౌ పూజనాదిక్రియాకర్మత్వాన్వయాపత్తిః। పాకాన్నీల ఇత్యాదౌ తు స్వాశ్రయే విశేషణత్వేనాన్వితయోర్నీలరూపసుఖయోః పరత్ర-పఞ్చమ్యర్థజన్యతాయాం విశేష్యత్వేనాన్వయే ప్రతిబన్ధకాభావాన్న నీలాదౌ పాకాదిజన్యత్వాన్వయానుపపత్తిరపీతి చేన్నైతద్యుక్తమ్। శూలీ పూజ్య ఇత్యాదౌ శూలిని మహేశ్వరై విశేషణతయాఽన్వితే ధ్యేయమ్। అథాన్యదపి దూషయి తుమనువదతి--యచ్చ ప్రకృత్యర్థత్వమితి। తజ్జన్యేతి। తచ్ఛబ్దేన ప్రకృతేః పరామర్శః। ప్రకృతిజన్యేత్యర్థః। జ్ఞానవిషయత్వమాత్రమీతి। మాత్రశబ్దేన వృత్త్యాఽబిధేయత్వస్య వ్యావృత్తిః। తథా చ ప్రకృతిజన్యజ్ఞానవిషయత్వం ప్రకృత్యర్థత్వం, నతు వృత్త్యా ప్రకృతిజన్యజ్ఞానవిషయత్వమిత్యర్థః। తచ్చేతి। ప్రకృతిజన్యజ్ఞానవిషయత్వమిత్యర్థః। అత్రేతి। చిత్రగ్వాదిసమాసఘటకోత్తరపదాదిలక్ష్యచిత్రగోస్వామ్యాదివిత్యర్థః। అవిరుద్ధమితి।

నిర్బాధమిత్యర్థః। అత్ర ప్రకృతిః-చిత్రగ్వాదిసమాసః। తదుత్తరపదేన గోశబ్దేన చిత్రపదసమభివ్యాహృతేన లక్షితస్య చిత్రగోస్వామ్యర్థస్య ప్రకృతివృత్త్యా ప్రతిపాద్యమానత్వాభావేఽపి ప్రకృతిజన్యజ్ఞానవిషయత్వమక్షతమస్తీతి భావః। ఏవముక్తరూపం ప్రకృత్యర్థత్వం గ్రహీతుమయోగ్యమిత్యాహ-తన్నేతి। ఘటం పశ్యేతి। ఘటశబ్ద ఉచ్చరితే ఏకసంబన్ధిజ్ఞానమపరసంబన్ధిస్మారకమితి న్యాయేన శబ్దాకాశయోర్గుణగుణినోః సమవాయాద్ఘటశబ్దాత్సమవాయేనోపస్థితే ఆకాశే ఘటశబ్దోత్తరవర్తిద్వితీయార్థకర్మత్వాన్వయో మా భూదితి ప్రకృతిజన్యజ్ఞానేత్యత్ర వృత్త్యేతినివేశేన వృత్త్యా ప్రకృతి జన్యజ్ఞానవిషయత్వం నామ-వృత్తిజన్యోపస్థితివిషయత్వమిత్యర్థస్యాఽఽవశ్యకత్వాత్। అన్యథా ఘటం పశ్యేతి వాక్యాదాకాశం పశ్యేతి బోధాపత్తేః। వృత్త్యా ప్రకృత్యర్థత్వేతి। శక్తిలక్షణాన్యతరవృత్త్యా ప్రకృతిప్రతిపాద్యమానార్థత్వం ప్రకృత్యర్థత్వమితి స్వీకృతే తు ఘటశబ్దాచ్ఛక్త్యా లక్షణయా వా ఆకాశస్యోపస్థిత్యభావేన న తత్ర దృశిక్రియాకర్మత్వాన్వయః। ఏవం చాత్ర దృశిదాతుర్జ్ఞానసామాన్యార్థక ఇతి భావః। పునరపి పూర్వపక్షీ ప్రకారాన్తరేమ ప్రకృత్యర్థత్వం నిర్వక్తి--అథ ప్రత్యయప్రాగ్వర్తీతి। యత్కించిత్ప్రత్యయాత్ప్రాగ్విద్యమానం యత్పదం తాదృశపదజన్యా యోపస్థితిస్తద్విశేష్యత్వమేవ ప్రకృత్యర్థత్వమిత్యేవ సామాన్యతో మన్యతే శఙ్కక ఇత్యర్థః। తదపి న యుక్తమతివ్యాప్తత్వాదిత్యాహ-ఇతి చేన్నేతి। అతివ్యాప్తిస్థలమాహ---గామానయతి కృష్ణ ఇతి। అత్ర కృష్ణః కర్తా, దణ్డః కర్ణం, గౌః కర్మ, ఆనీఘాతోః ప్రాపణమర్థః, తచ్చ కర్మభూతాయా గోః స్వస్థానే గోష్ఠే, ఇతి శేష ఇత్యర్థః। కృష్ణే తృతీయార్థేతి। ప్రసఙ్గాదితి। టాప్రత్యయప్రాగ్వర్తిపదజన్యోపస్థితీయవిశేష్యత్వస్య కృష్ణే సత్త్వాద్దణ్డేనేతి తృతీయార్థస్య కరణత్వస్య తత్రాన్వయప్రసఙ్గాదిత్యర్థః। యది తు ప్రత్యయావ్యవహితపాగ్వర్తిత్వేవమవ్యవధానాంశో నివేశ్యతే తర్హి కృష్ణస్య టాప్రత్యయాత్పూర్వవర్తిత్వేఽపి దణ్డాదిశబ్దేన వ్యవధానాదవ్యవహితత్వాభావాన్న తత్ర తృతీయార్థాన్వయప్రసఙ్గదోష ఇతి చేన్న। ఉపకుమ్భమిత్యాదౌ ప్రత్యయావ్యవహితప్రాగ్వర్తిపదజన్యోపస్థితివిశేషఅయే కుమ్భపదార్థే విభక్త్యర్థాన్వయాపత్తేః। దధీయతి దదాతీత్యాదౌ ప్రత్యయావ్యవహితప్రాగ్వర్తిపదజన్యోపస్థితివిశష్యే దధని వతుప్ప్రత్యయనిరూపితప్రకృత్యర్థత్వాతివ్యాప్తేః। అథ ప్రత్యయవిధానావధిత్వే సతి తజ్జన్యప్రతీతివిశేష్యత్వం ప్రకృత్యర్థత్వమితి చేచ్చిత్రగురిత్యాదావుత్తరపదస్య ప3కృతిత్వాభావాత్తదర్థే విభక్త్యర్థకర్మత్వాదరేనన్వయాపత్తేరితి ధ్యేయమ్। అథైతద్దోషపరిహారాయ వ్యుత్పత్త్యన్తరమేవ కల్ప్యత ఇత్యాహ--సమస్యమానపదార్థేతి। సమస్యమానం యత్పదం తదర్థగతో యః స్వార్థః-కర్మత్వాదిః, తద్బోధకత్వం సమాసోత్తరవిభక్తేరిత్యేవ వ్యుత్పత్తిః స్వీక్రియత ఇత్యర్థః। సమస్యమానపదం సగాసఘటకీభూతపదం పూర్వం పరం మధ్యమం చేతి తత్తత్పదార్థే సమాసోత్తరవిభక్త్యర్థస్య కర్మత్వాదేరన్వయః కరణీయ ఇతి భావః। ఏతదపి న యుక్తమిత్యాహ-ఇతి చేన్నేతి। అక్లృప్తకల్పనామితి। సమస్యమానపదార్థగతేత్యాదికార్యకారణభావాన్తరకల్పనామిత్యర్థః।

క్లృప్తన్యుత్పత్తీతి। ప్రత్యయానాం ప్రకృత్యర్థాన్వితేత్యాదిః పూర్వోక్తకార్యకారణభావ ఇత్యర్థః। తథా చ క్లృప్తకార్యకారణభావత్యాగం, అక్లృప్తకార్యకారణభావం చేతి దోషద్వంయ స్వీకృత్య నిర్వాహకరణాపేక్షయా సముదాయశక్తిస్వీకార ఏవోచిత ఇతి భావః। దిగితి। తదర్థస్తు- రాజపురుష ఇత్యాదౌ రాజసంబన్ధిలక్షణాయాం రాజ్ఞ ఏక్యదేశతయా విశేషణాన్వయవారణేఽపి దాస్యాఃపుత్ర ఇత్యాద్యలుక్సమాసే లక్షణాయాం మానాభావేన దాస్యాదౌ శోభనాదివిశేషణాన్వయో దుర్వారః స్యాత్। తత్రాపి సన్నిలక్షణాయాం దాసీసంబన్ధిబోధః స్యాత్। న చేష్టాపత్తిః। సర్వా భవవిరోధాత్ ఏవం చ రాజ్ఞః పురుష ఇతి వాక్యాదివ సమాసాదపి సంబన్ధసంసర్గకో రాజప్రకారకపురుషవిశేష్యకో బోధో భాష్యదిసిద్ధః సంబన్ధిలక్షణాయాం న నిర్వహతీత్యాదిర్బోధ్యః। నను ప్రకృతిప్రత్యయానామనన్తత్వాత్తత్తత్ప్రకృతిప్రత్యయవ్యక్తిభేదేన భిన్నం భిన్నం కార్యకారణభావం ప్రకల్ప్య సమాసస్థలే సమస్యమానపదార్థే సమాసోత్తరప్రత్యయార్థాన్వయే బాధకాభావః, అనేకకార్యకారణభావప్రకల్పనం త్వనేకసమాసరూపసముదాయేషు విశిష్టశక్తికల్పనాపేక్షయా న గురుభూతమతో దూషణాన్తరమాహ-అపి చేత్యాదిన్। విశిష్టశక్త్యస్వీకార ఇతి। రాజపురుషేథి సమాసస్య రాజసంబన్ధవిశిష్టపురుషే శక్తిః, ఏవం చిత్రగ్వితి యహుప్రీహేశ్చిత్రగోస్వామిని శక్తిః, ప్రాప్తోదక ఇత్యాదేశ్చోదకకర్తృకప్రాప్తికర్మణి గ్రామే శక్తిరిత్యేవంరీత్యా సమాసే విశిష్టశక్త్యనఙ్గీకార ఇత్యర్థః। సర్వత్రేతి। రాజపురుషశ్చిత్రగురిత్యాదౌ సర్వవేత్యర్థః। అనన్వయప్రసఙ్గ ఇతి। పూర్వోత్తరపదార్థయోః పరస్పరమన్వయో న త్యాదిత్యర్థః। అన్వయాభావే కారణమాహ-రాజపదాదేరితి। లక్షణాయామపీతి। రాజపదం రాజసంబన్ధిని లాక్షణికం, ఏవం గోపదం చిత్రగోత్స్వామిని, ఉత్పలపదం నీలోత్పలయోః సాహిత్యే లాక్షణికమిత్యేవం లక్షణాయాం స్వీక్రియమాణాయామపీత్యర్థః। అపిశబ్దేన సంబన్ధలక్షణాయాం సుతరామన్వయాభావ ఉక్తః। తణ్డులః పచతీత్యాదావితి। అత్ర తణ్డులో న కర్తా, కింతు కర్మైవ। తథాఽపి కర్మత్వేనావివక్షాయాం ద్వితీయాభావేన ప్రాతిపదికార్థత్వాత్ప్రథమా। కర్తా తు చైత్రాదిః పృథగేవ। తథా చ తణ్డులః పచతీత్యసాధుః ప్రయోగః। అత్ర క్రియాకారకభావసంబన్ధబోధకస్య ద్వితీయాప్రత్యయస్యాభావాత్క్రియాన్వయాభావేన న తాదృశః ప్రయోగః। యది తు ద్వితీయాభావేఽపి కర్మత్వసంసర్గేణ తణ్డులస్య క్రియాయామన్వయః క్రియతే, తర్హి తణ్డులకర్మకః పాకః స చ చైత్రనిష్ఠ ఇతి ప్రసజ్యేత, స చానిష్టః, సర్వానుభవవిరుద్ధత్వాత్। అతస్తాదృశబోధవారణాయైవం కార్యకారణభావః కల్పనీయ-పాతిపదికార్థః ప్రకారో-విశేషణం యస్మిన్నిత్యాకారకే బోధే జననీయే విశేష్యతయా తదుత్తరవిభక్తిజన్యోపస్థితిర్హేతురిత్యవశ్యం వక్తవ్యమ్। తథా చ తణ్డులస్య పాకక్రియాయాం యాదృశసంసర్గేణాన్వయః కరణీయస్తాదృశసంసర్గబోధికాయా విభక్తేస్తణ్డులపదోత్తరమసత్త్వాన్న తణ్డులస్య పాకక్రిబాయామన్వయః। ఏవం చ నిరుక్తకార్యకారణభావస్యాఽఽవశ్యకత్వే సతి లాక్షణికస్యాపి రాజాదిపదార్థస్య పురుషాదిపదార్థేఽన్వయో న స్యాత్, తత్రైవ హేతుమాహ-- పురుషాదేస్తథాత్వాభావాదితి। పురుషాదేరిత్యాదిపదేన స్వామిసాహిత్యయోర్గ్రహణమ్।

విభక్తిజన్యోపస్థితివిషయత్వాభావాదిత్యర్థః। అత్ర రాజప్రకారకః పురుషవిశేష్యకో బోధః, త్రిత్రగవీప్రకారకః స్వామివిశేష్యకః, నీలోత్పలప్రకారకః సాహిత్యవిశేష్యకో బోధ ఇష్టః। పది తు విశేష్యత్వేనాభిమతార్థస్య పురుషాదేర్విభక్తిజన్యోపస్థితివిషయత్వం స్వాత్తర్హ్యేవ రాజాదేః ప్రకారతయా పురుషాదావన్వయః స్థాన్నాన్యథా, ఉక్తనియమానురోధార్ది భావః। నను శుభ్రస్తణ్డుల ఇత్యాదౌ శుభ్రాదిరూపనామార్థప్రకారకః శాబ్దబోధో విశేష్యతాసంబన్ధేన తణ్డులాదౌ జాయతే, న చ తత్ర విశేష్యతాసంబన్యేన విభక్తిజన్యోపస్థితిరస్తీతి వ్యభిచారాన్నోక్తకార్యకారణభావః సంభవతి। తణ్డులః పచతీత్యాదౌ తణ్డులాదేః కర్మత్వసంబన్ధేన క్రియాయామన్వయో మా భూదిత్యేతదర్థ ప్రాతిపదికార్థప్రకారకశాబ్దబోధం ప్రతి ధాతుభిన్నజన్యోపస్థితిర్హేతుః। అథవా విశష్యతయా ధాతుజన్యోపస్థితిః ప్రతిబన్ధికేత్యేవం కారణం ప్రతిబన్ధకం వా కల్పనీయమ్। తథా చ రాజపురుష ఇత్యాదౌ ప్రకారతావిశిష్టస్య ప్రాతిపదికార్థరూపరాజాదేః విశేష్యతాసంబన్ధేన పురుషాదావన్వయే బాధకాభావ ఇత్యాశయేనాఽఽహ--తణ్డులః శుభ్ర ఇత్యాదౌ చేతి। ప్రాతిపదికార్థకప్రథమార్థ ఇతి। ప్రాతిపదికస్యార్థ ఇవార్థో యస్యా ఇత్యుష్ట్రముఖవత్సమాసః, ప్రాతిపదికార్థసదృశార్థవతీ యా ప్రథమావిభక్తిస్తదర్థే, ఇత్యర్థః। తణ్డులరూపప్రతాతిపదికార్థాభిన్నో యో విభక్త్యర్థ ఇత్యేవం తణ్డులాదేరభేదైనాన్వయః। తస్య చేతి। విభక్త్యర్థస్య చేత్యర్థః। తణ్డులరూపప్రాతిపదికార్థాభిన్నస్య విభక్త్యర్థస్యేతి యావత్। తణ్డులరూపవిభక్త్యర్థాభిన్నో యః శుభ్రపదార్థ ఇత్యేవం శుక్లపదార్థేఽభేదేనైవాన్వయ ఇత్యర్థః। పాక ఇత్యాదౌ పచ్ధాతూపస్థాప్యవ్యాపారస్యాసత్త్వరూపేణ భానం, ఘఞుపస్థాప్యవ్యాపారస్య తు సత్త్వరూపేణోతి యథా వ్యాపారస్య ద్వేధా భానం తద్వత్ప్రాతిపదికార్థస్యాపి ద్వేధా భానం, శబ్దాత్ప్రాతిపదికార్థస్య సత్త్వరూపేణ భానం, విభక్త్యా త్వసత్త్వరూపేణ ప్రాతిపదికార్థస్య భానమిత్యభేదాన్వయసంభవాత్తణ్డులాన్వయవతి అసత్త్వరూపే ప్రాతిపదికార్థే విశేష్యతయా విభక్తిజన్యోపస్థితేః సత్త్వాన్నాత్ర ప్రాతిపదికార్థప్రకారకబోధం ప్రతి విభక్తిజన్యోపస్థితిర్హేతురిత్యేవంరూపస్య కార్యకారణభావస్య వ్యభిచార ఇతి భావః। నను తణ్డులః శుభ్ర ఇత్యత్ర వ్యభిచారనివారణేఽపి శుభ్రం తణ్డులం, శుభ్రేణ తణ్డులేనేత్యాదౌ వ్యభిచారో దుర్నివారః, ద్వితీయాదివిభక్తేః ప్రాతిపదికార్థే విహితత్వాభావాదిత్యాశఙ్క్య సమాధత్తే--శుభ్రేణేత్యాదినా। అభేదార్థికేతి। విశేషణవాచకాద్యా విభక్తిస్తస్యా అభేదోఽర్థః। నీలముత్పలం పశ్యేత్యాదౌ నీలాభిన్నం యదుత్పలం తత్కర్మకం దర్శనామితి బోధస్య సర్వానుభవసిద్ధత్వాదిత్యర్థః। ధ్యాయేన్నిత్యం మహేశభిత్యత్ర ధ్యానక్రియానిరూపితం కర్మత్వం మహేశస్య ప్రతీయతే, తచ్చ మహేశపదోత్తరద్వితీయయా స్పష్టముక్తం, తతశ్చ మహేశసమానాధికరణం పచ్చవక్త్రం త్రినేత్రమిత్యాది యద్విశేషణం తదుత్తరద్వితీయావిభక్తేః కర్మత్వేన కర్మార్థకత్వాప్రతీతేర్మహేశరూపకర్మాభేదబోఫకత్వం ఫలతి। అత ఏవ విశేషణధిభక్తేరభేదార్థకత్వమిత్యుద్ఘేషః। నను కర్మణి ద్వితీయా విహితా, న త్వభేద ఇతి కథం విశేషణవిభక్తేరభేదార్థకత్వముచ్యత ఇతి చేన్న। కర్మాభేదస్య కర్మరూపతయాఽభేదస్య `కర్మణి ద్వితీయా' ఇత్యనుశాసనవిషయత్వాత్। ఏవం

విశేషణోత్తరతృతీయాదివిభక్తేరప్యభేదార్థకత్వం జ్ఞేయమ్। నను విశేష్యవాచకపదోత్తరవిభక్త్యైమ కర్మాద్యర్థస్యావగమాద్విశేషణోత్తరవిభక్తిః ప్రయోగసాధుత్వాయైవ, న త్వర్థంసాధుత్వాయ। తతశ్చ శుభ్రపదార్థస్య తణ్డులేనైవాన్వయో వక్తవ్యః, తణ్డులస్య చ విభక్తిజన్యోపస్థితివిషయత్వాభావ ఇతి తత్ర కార్యకారణబావవ్యభిచారస్తదవస్థ ఏవేతి మనస్యనుసంధాయాऽऽహ--పార్ష్ణికో వాऽన్వయ ఇతి। అయమర్థః-కర్మణ్యేవ ద్వితీయేత్యేవం ప్రత్యయనియమే సతి ద్వితీపాదయః ప్రత్యయా విశిష్టేష్వర్థేషు కర్మాదిషు నియతా ఇతి హేతోః సాధుత్వర్థే విభక్తిరితి వచనం న యుక్తం, కిం తు కర్మాద్యర్థికైవ, `కటోऽపి కర్మ భీష్మాదయోऽపి కర్మ' ఇతి-భాష్యాద్విశేషణऽపి కర్మత్వాదిసత్త్వాత్। ఏవం చ కారకాణాం క్రియయైవాన్వయ ఇతి నియమాత్రిక్రియాయామన్వయః। తతశఅచ శుభ్రేణ తణ్డులేనేత్యత్ర విశేషణవిశేష్యయోః పరస్పరమన్వయాభావాన్న వ్యభిచారః। నను యది కారకాణాం క్రియయైవాన్వయః క్రియతే తర్హి తస్యా విభక్తిజన్యోపస్థితివిషయత్వాభావేన నిరుక్తకార్యకారణభావవ్యభిచారః సుస్థ ఏవేతి చేన్న। యది విభక్త్యర్థస్య ద్వారీకరణం వినాऽన్వయః క్రియేత తర్హి వ్యభిచారః స్యాత్। కింతు విభక్త్యర్థం ద్వారీకృత్యైవ కారకాణాం క్రియాన్వయస్వీకారాత్। తతశ్చ శుభ్రేణేత్యత్ర శుభ్రపదార్థాభిన్నం యత్కరణం తన్నిష్ఠకరణతానిరూపికా క్రియేత్యర్థః। విభక్త్యర్థస్య ద్వారీకరణాదేవ ప్రాతిపదికార్థధాత్వర్థయోః సాక్షాద్భేదేనాన్వయోऽవ్యుత్పన్న ఇతి నియమవిరోధో నేతి బోధ్యమ్। న చ శుభ్రేణ తణ్డులేనేత్యత్ర యది విశేషణవిశేష్యయోః పరస్పరమన్వయాభావస్తర్హి శుభ్రపదార్థతణ్డులపదార్థయోః పరిచ్ఛేదో న స్యాదితి శుభ్రేణ తణ్డులేన శివం పూజయేదిత్యనుశాసనేऽపి శ్యామలాదితణ్డులేన, యేన కేనచిచ్ఛుభ్రపదార్థేన చ శివపూజనం ప్రసజ్యేతేతి వాచ్యమ్। విశేషణవిశేష్యవాచకపదద్వయేऽపి తృతీయాబోధ్యకరణస్య స్వాతన్త్ర్యేణ పూజనక్రియాప్రామన్వయేన శుభ్రేణ పూజయేత్తణ్డులేన పూజయేదితి పార్థక్యేన బోధోత్తరం తయోః పరస్పరం విశేషణవిశేష్యభావేన మానసోऽన్వయః స్వీక్రియతే। అయమేవ పార్ష్ణికః పార్ష్ణికో వాऽన్వయ ఇత్యుచ్యతే। తతశ్చ ప్రత్యాసత్తివశాద్యః శుభ్రః స తణ్డుల ఏవ, యశ్చ తణ్డులః స శుభ్ర ఏవేతి పరస్పరం పరిచ్ఛేదేన శుభ్రాభిన్నతణ్డులకరణికా శివకర్మికా పూజా విధివిషయేతి బోధాన్న దోష ఇతి భావః। పరిచ్ఛేదో విశేషరూపేణార్థావధారణమిత్యర్థః। అత ఏవారుణాధిఫరణే ` అరుణయా పిఙ్గాక్ష్యా ఏకహాయన్యా సోమం క్రీణాతి' ఇతి శ్రుతౌ అరుణయేత్యాదిపదత్రయేऽపి తృతీయోపాత్తస్య కరణకరకస్య స్వాతన్త్ర్యేణ క్రయణభావనాయామన్వయేన ఆరుణ్యకరణికా పిఙ్గాక్షీకరణికా ఏకహాయనీకరణికా చ యా భావనా తత్సాధ్యేన క్రయేణ సోమం భావయేత్। గవా తే క్రీణానీతి మన్త్రలిఙ్గాద్యా చాऽऽరుణ్యవిశిష్టా గౌః సైవ పిఙ్గలాక్షియుక్తా సైవ చైకహాయనవిశిష్టేత్యేవమభేదవబోధస్తు పార్ష్ణికః ప్రత్యాసత్తిన్యాయాన్మీమాంసకైరఙ్గీకృతః సంగచ్ఛత ఇతి జ్ఞేయమ్। తథా చేతి। ప్రాతిపదికార్థప్రకారకబోధం ప్రతివిశేష్యతయా తదుత్తరవిభక్తిజన్యోపస్థితేరేహేతుత్వావశ్యకత్వే చేత్యర్థః। అన్వయాసంభవాదితి। సమాసే విభక్త్యభావేన రాజపురుషాదిమూర్వోత్తరపదార్థయోరన్వయ సంభవాదిత్యర్థః।

సముదాయస్యేతి। రాజపురుషాదిసమాసరూపసముదాయస్యేత్యర్థః। శక్తిరితి। రాజాదిసంబన్ధవిశిష్టే పురుషాదావర్థే వాచ్యవాచకభావరూపా శక్తిరవశ్యమభ్యుపగన్తవ్యేత్యర్థః। సర్వత్ర సమాసే విశిష్టశక్తిస్వీకారమన్తరా లక్షణయా నాభీష్టార్థబోధో నిర్వహతీత్యాహ-కిం చేతి। రాజపురుషాదితత్పురుషసమాసే ప్రాథమ్యాత్పూర్వపదేలక్షణా, సా కిం సంబన్ధిని సంబన్ధే వేతి వికల్ప్య ప్రథమపక్షం నిరాకరోతి-వివరణవిరోధాదితి। సిద్ధాన్తే రాజపురుష ఇతి సమాసస్య స్వత్వసంసర్గేణ రాజసంబన్ధిని పురుషే శక్తిరితి రాజనిష్ఠస్వామితానిరూపితస్వతావాన్ పురుష ఇతి స్వస్వామిభావరూపభేదసంబన్ధేన బోధో జాయతే। తాదృశ ఏవ బోధో రాజ్ఞః పురుషః, ఇతి వాక్యాత్ప్రతీయత ఇతి రాజ్ఞః పురుష జాయతే। తాదృశ ఏవ బోధో రాజ్ఞః పురుషః, ఇతి వాక్యాత్ప్రతీయత ఇతి రాజ్ఞః పురుష ఇతి వాక్యస్య రాజపురుష ఇతి సమాసవివరణత్వాత్। వివరణం చ తత్సమానార్థకపదాన్తరేమ తదర్థకథనమ్। విగ్రహవాక్యత్వమితి యావత్। విగ్రహత్వం చ సమాససమానార్థకస్య, సమాసార్థవబోధకరయ వా వాక్యస్య విగ్రహత్వాత్। ఏవం సతి రాజపురుష ఇత్యాదౌ రాజపదాదేః సంబన్ధిని లక్షణయైవ రాజసంబన్ధవదభిన్నః పురుష ఇత్యభేదేన బోధ ఇషయతే యది, తర్హి అమూదృశస్య బోధస్య, రాజసంబన్ధప్రకారకాశ్రయత్వసంసర్గవానిత్యేవంరూపో యో వివరణవాక్యజబోధస్తద్విరుద్ధత్వాన్న లక్షణా యుక్త। కిం తు స్వత్వసంసర్గేణ రాజసంబన్ధిని పురుషే, రాజపురుష ఇతి సమాసస్య శక్తిరేవాభ్యుపగన్తవ్యేతి భావః। నను సమాససమానార్థకత్వం, న సమాసజన్యబోధే యాదృశసంబన్ధేన యద్విశేష్యకత్వే సతి యత్ప్రకారకత్వం తాదృశసంబన్ధేన తద్విశేష్యకత్వే సతి తత్ప్రకారకబోధజ-నకత్వమ్। తథా సతి వ్యాకరణమధీతే, పచతి, ఇత్యాదీనాం వైయాకరణః పాచక ఇత్యాదితద్ధితకృదన్తవిగ్రహత్వాపత్తేః। కిం తు సమాసజన్యప్రతీతివిషయార్థప్రతీతిజనకత్వం, తచ్చ ప్రకృతేఽభతమేవ, సమాసజన్యమతీతివిషయరాజసంబన్ధవిషయకప్రతీతిజనకత్వాద్రాజ్ఞః పురుషస్యేత్యత ఆహ-అన్యథేతి। సమాసజన్యప్రతీతివిషయార్థప్రతీతిమాత్రజనకత్వస్య విగ్రహరూపత్వే సతీత్యర్థః। సమాససమానార్థకత్వాభావ ఇతి యావత్। తస్మాదితి। విగ్రహరూపవివరణవాక్యాదిత్యర్థః। వివరణాదేవ సమాసశక్తిర్నిర్ణీయత ఇత్యనుభవసిద్ధమ్। స చానుభవో వివరణవిప్రియమాణయోః సమానార్థకత్వనియమే సత్యేవ సంగచ్ఛతే। అసమానార్థకస్యాపి వివరణత్వస్వీకారే తు నిరుక్తసమానార్థకత్వనియమభఙ్గేన వివరణాదభియుక్తోక్తః శక్తినిర్ణయో న స్యాత్। తథా చ ఫలార్థకకరోతినా వివరణాదాఖ్యాతస్య యత్నే శక్తిరిత్యాది లుప్యేతేతి భావః। యద్వా రాజ్ఞః పురుష ఇతి విగ్రహవాక్యస్య సమాసగతార్థబోధకతానిర్ణాయకత్వమనుభవసిద్ధముచ్ఛిద్యేతితి భావః। రాజపదస్య సంబన్ధే లక్షణేతి చరమకల్పం ప్రత్యాచష్టే-బోధప్రసఙ్గాదితి। సంబన్ధే లక్షణాయాం రాజపదలక్ష్యస్య రాజసంబన్ధస్య నామార్థత్వేనాభేదేనైవ పురుషేణాన్వయః స్యాత్, న తు రాజసంబన్ధాశ్రయః పురుష ఇత్యేవమాశ్రయతాసంబన్ధేనేత్యర్థః। తథా చ రాజసంబన్ధాభిన్నః పురుష ఇత్యభేదేనైవ బోధః స్యాన్న తు భేదసంబన్ధేనేతి భావః। నను నామార్థయోరభేదబోధే

సమానవిభక్తికత్వం నియామకం, తచ్చాత్ర నాస్తీతి కథం రాజసంబన్ధరూపః పురుష ఇతి బోధాపత్తిరుచ్యత ఇత్యత ఆహ-విరుద్ధవిభక్తీత్యాది। సున్దరం దధీతి దధిపదోత్తరం విభక్త్యభావేన సేచనకృద్వారీత్యత్రోభయోరప్యవిభక్తికత్వేన చ వ్యభిచారాత్సమానవిభక్తికత్వస్య నామార్థయోరభేదాన్వయబోధ ప్రయోజకత్వాసంభవేన విరుద్ధవిభక్తిరాహిత్యస్యైవాభేదబోధే ప్రయోజకత్వం స్వీక్రియత ఇతి భావః। విరుద్ధవిభక్తికధాతుప్రాతిపదికార్థయోః స్తోకం పచతీత్యాదాబవేభదాన్వయావారణాయ ప్రాతిపదికార్థయోరిత్యుక్తమ్। తతశ్చాభేదసంసర్గేణ ప్రాతిపదికార్థప్రకారకశాబ్దబోధే జననీయే విశేష్యతాసంబన్ధేన విరుద్ధవిభక్తిరహితనామజన్యోపస్తితిర్హేతురితి తాదృశహేతుత్వస్య రాజపురుషాదిసమాసోత్తరపదార్థే పురుషాదౌ సత్తవాదభేదాన్వయో దుర్నివార ఇతి తాత్పర్యమ్। నను ప్రాతిపదికార్థప్రకారకాభేదాన్వయబోధే విరుద్ధవిభక్తిరహితప్రాతిపదికజన్యోపస్థితిర్హేతురితి యః కార్యకారణభావ ఉక్తః సోఽపి న సంభవతి, చైత్రస్య సుతస్య ధనమిత్యత్ర విశేషణవిశేష్యవాచకచైత్రసుతపదయోరుత్తరం షష్ఠీరూపసమానవిభక్తేః సత్త్వాద్విరుద్ధవిభక్తిరాహిత్యాచ్చైత్రసుతయోరభేదాన్వయాపత్త్యాఽతిప్రసఙ్గాదితి చేన్న। విరుద్ధవిభక్తిరిత్యస్య విరుద్ధార్థకవిభక్తిర్విభిన్నార్థకవిభక్తిరితి యావత్। తథా చ విభిన్నార్థకవిభక్తిరాహిత్యమభేదాన్వయబోధే తత్రైవ నియామకమితి భావః చైత్రస్య సుతస్య ధనమిత్యత్ర తు విభక్త్యోర్న సమానార్థకత్వం, కింతు విభిన్నార్థకత్వమేవ, ఏకత్ర జన్యత్వస్య పరత్ర స్వత్వస్య తదర్థత్వాదితి న చైత్రసుతయోరభేదాన్వయప్రసఙ్గ ఇతి భావః। రాజ్ఞః పురుషస్య ధనమిత్యత్ర షష్ఠీద్వయస్య స్వత్వార్థకత్వేఽపి తయోః స్వత్వయోర్నిరూపకభేదేన భిన్నత్వాన్న దోష ఇతి బోధ్యమ్। యద్వా విరుద్ధవిభక్తీత్యస్య యథాశ్రుత ఏవార్థః, రాజ్ఞ పురుషస్య ధనమిత్యాదావభేదాన్వయవారణాయ విభక్త్యర్థమనన్తర్భావ్య ప్రాతిపదికార్థయోరన్వయబోధే నిరుక్తకార్యకారణభావః స్వీకార్యః, యథా ఋద్ధస్య రాజ్ఞః, ఇత్యత్ర ఋద్ధస్యేతి షష్ఠ్యర్థమనన్తర్భావ్య ఋద్ధరాజపదార్థయోరన్వయః, యథా వా రాజపురుషాదిసమాసే విభక్త్యర్థమనన్తర్భావ్యైవ ప్రాతిపదికార్థయోరన్వయః క్రియతే తత్రైవ పూర్వోక్తకార్యకారణభావరూపవ్యుత్పత్తిః స్వీకార్యేత్యాశయేనాఽఽహ--ప్రపఞ్చితమిత్యాది। అత ఏవేతి। సమాసే పృథగుపస్థిత్యభావప్రయోజకవిశిష్టశక్తిస్వీకారాదేవేత్యర్థః। విశేషణవిశేష్యభావాపన్నో యోరాజనిష్ఠప్రకారతానిరూపితవిశేష్యతావాన్ పురుష ఇత్యేవంరూపో విశిష్టార్థస్తత్ర శక్తిర్విశిష్టశక్తిరిత్యుచ్యత ఇతి భావః। వషట్కర్తురితి। వషట్కర్తుః ప్రథమభక్షః, ఇతి వాక్యేన వషట్కర్తారం-హోతారముద్దిశ్య ప్రథమత్వవిశిష్టభక్షణం విధీయతే। నను ఋత్విజో హవిఃశేషాన్ భక్షయన్తీతి వాక్యప్రాప్తభక్షణమనద్య కేవలం ప్రాథమ్యమేవ విధీయతాం లాఘవాద్విశిష్టవిధౌ గౌరవ దిత్యత ఆహ-భక్షముద్దిశ్యేత్యాది, న యుక్తమిత్యన్తమ్। అయుక్తత్వే హేతుమాహ--ఏకప్రసరతేత్యాదతి। ఏకస్యాం (వృత్తౌ)ప్రసరః ప్రవేశో యయోరర్థయోస్తావేకప్రసరౌ, తయోర్భావ ఏకప్రసరతా, నామ ఏకవృత్తిప్రవిష్టతా, తస్యా భఙ్గ ఆపద్యేతేత్యర్థః। తథా సతి సామర్థ్యవిఘాతాత్ప్రథమభక్ష ఇతి సమాసో న స్యాత్।

సమాసఘటకపదాని హి సంభూయ విశిష్టమేకమర్థమేకయా వృత్త్యా ప్రతిపాదయన్తీతి తస్యైకస్యార్థస్య వివక్షానురోధాదుద్దేశ్యత్వం విధేయత్వం వా గ్రాహ్యం భవతి, యథా ధవఖదిరౌ సున్దరౌ, ఇమౌ వృక్షౌ ధవఖదిరావితి। న తు తదేకదేశమాత్రస్య కస్యచిదర్థస్యోద్దేశ్యత్వం కస్యచిచ్చ విధేయత్వం గ్రహీతుం యుక్తమ్। యత్రోద్దేశ్యవిధేయయోః పదాభ్యాం పృథగుపస్థితిస్తత్ర తథాఽన్వయః। న చ సమాసే ఏకార్థీభావవశాత్పదాత్పృథగుపస్థితిః, అపృథగుపస్థితౌ చ నోద్దేశ్యవిధేయభావేనాన్వయ ఇతి లఘుమఞ్జూషాకారైరుక్తత్వాత్। తథా చ యద్యత్ర ప్రథమభక్ష ఇతి సమాసాన్తర్గతభక్షపదార్థమాక్షముద్దిశ్య ప్రాథమ్యం విధేయం స్యాత్తర్హి తద్వాచకయోర్ద్వయోః పదయోరేకేస్యాం వృత్తౌ ప్రవేశ ఏవ న స్యాత్। వషట్కర్తుః ప్రమభక్ష ఇతి వాక్యే తు సమాసః కృత ఏవేతి తదనురోధేన విశిష్టార్థస్యైవాత్ర శబ్దమర్యాదయా విధేయత్వం వివక్షితమితి ప్రతీయతే ఇతి బోధ్యమ్। అయమేవ హ్యేకప్రసరతాభఙ్గో నామ యద్విశిష్టైకోపస్తితిజనకత్వరూపసామర్థ్యభఙ్గః। ఉద్దేశ్యవిధేయభావేనాన్వయే పృథగుపస్థితేః ప్రయోజకత్వేన తథాఽన్వయే తద్భఙ్గాదితి మీమాంసాయాముక్తమిత్యాహ-తృతీయ ఇతి। తృతీయాధ్యాయస్య పఞ్చమే పాదే దశమాధికరణే `వషట్కారాచ్చ భక్షయేత్'(జై.సూ.32)ఇతి సూత్ర ఇత్యర్థః। ఏకప్రసరతాభఙ్గభయాదేవ చిత్రయా యజేతేత్యత్ర చిత్రయేత్యేకేన పదేన స్త్రీకారకముద్దిశ్య చిత్రత్వస్య విధానం న యుజ్యత ఇత్యుక్తమ్। తథా హి-వృత్తిర్నామ పదపదార్థయోః సంబన్ధః శక్తిలక్షణాన్యతరరూపః। ప్రకృతే చ చిత్రత్వస్త్రీత్వరూపధర్మద్వయవిశిష్టేఽర్థే చిత్రాశబ్దస్య శక్తిః। తాదృశశక్తిరూపాయామేకస్యాం వృత్తౌ చిత్రత్వస్త్రీత్వయోః ప్రవేశః। తస్యాత్ర భఙ్గః స్యాద్యది స్త్రీకారకానువాదేన చిత్రత్వమత్ర విహితం స్యాత్। ఉద్దేశ్యవిధేయయోర్హి పృథక్ పృథక్ శక్త్యోపస్థితిరావశ్యకీ। అత్ర చైకస్యాం శక్తౌ స్త్రీత్వచిత్రత్వయోః ప్రవేశాన్న తయోరుద్దేశ్యవిధేయభావః సంభవతీతి భావః। త్ర్యఙ్గైరితి। పశౌ శ్రుతమ్-త్ర్యఙ్గైః స్విష్టకృతం యజతీతి। తత్ర హృదయస్యాగ్రేఽవద్యతీత్యాదినైకాదశాఙ్గానాం హోమస్య విధానేన ప్రకృతివద్వికృతిరితి న్యాయేనైకాదశభిరఙ్గైర్హోమే ప్రాప్తే-ఇదం వాక్యమారభ్యతే। తత్రాఙ్గానువాదేన త్రిత్వం విధీయతే లాఘవాత్, న తు త్రిత్వవిశిష్టాఙ్గాన్తరమితి విశిష్టవిధ్గౌరవాదితి పూర్వపక్షయిత్వా, యద్యత్ర త్ర్యఙ్గైరితి వృత్త్యన్తర్గతాఙ్గపదార్థముద్దిశ్య త్రిత్వం విధేయం స్యాత్తర్హి తద్వాచకయోర్ద్వయోః పదయోరకస్యాం వృత్తౌ ప్రదేశ ఏవ న స్యాత్, అర్థాదేకప్రసరతాభఙ్గః స్యాదిత్యర్థః। త్ర్యఙ్గైరితి తు సమాసః కృత ఏవేతి తదనుసారేణాత్ర త్రిత్వవిశిష్టాఙ్గాన్తరస్యైవ శబ్దమర్యాదయా విధేయత్వమవగమ్యతే। తత్రవిశేషణవిసిష్టార్థస్యాన్యతోఽప్రాప్తౌ సత్యాం విశిష్టవిధావేవ పర్యవసానం భవతి। తదేకదేశస్య కస్యచిదన్యతః ప్రాప్తత్వే సతి ప్రాప్తాప్రాప్తవివేకన్యాయేనాప్రాప్తాంశే విశిష్టవిధేః పర్యవసానం భవతీత్యన్యదేతతూ। యథా రాజపురుషాదిసమాసే ఆకాఙ్క్షామూలకసముదాయశక్తివశాత్పదార్థబోధ ఏవ జాయమానో విశేషణవిశేష్యభావాపన్నవిశిష్టయోర్భవతి తత్ర విశిష్టశక్తిగ్రహ ఇత్థమ్-రాజపురుషాదిసమాసపదం రాజసంబన్ధవత్పురుషాదౌ శక్తమితి। తత్ర సా విశిష్టశక్తిః

ప్రాప్తాప్రాప్తవివేకన్యాయేన సంబన్ధాంశే విశేషణాద్యంశే చ పర్యవస్యతి। రాజాదేః క్లృప్తావయవశక్త్యైవోపస్థితిసంభవాదిత్యుక్తం మఞ్జూషాయాం తద్విదితి భావః। శబ్దమర్యాదయా తు విశిష్టవిధేరేవ తాదృశస్థలే స్వీకర్తవ్యః। తథా చ ప్రకృతే త్రిత్వవిశిష్టాఙ్గాన్తరవిధిరూపవిశిష్టవిధిరఙ్గీకృతః। అఙ్గాన్తరాణి చ కల్పసూత్రకారేణ దర్శితాని- దక్షిణోంఽసః, సవ్యా శ్రోణిః, గుదం తృతీయమ్, ఇతి సౌవిష్టకృతానీతి। తస్మాదనిజ్యాశేషైస్త్రిభిరఙ్గైః స్విష్టకృద్ధోతవ్య ఇత్యుక్తం తత్స్థలం దర్శయతి-దశమే చేతి। దశమాధ్యాయే సప్తమపాదే తృతీయేఽధికరణే `ఇజ్యాశేషాత్--త్ర్యఙ్గైర్వా'(జైంసూం10-11)ఇత్యాదిసూత్రే సిద్ధాన్తితమిత్యర్థః। ఏతచ్చ విశిష్టశక్తిపక్షే ఘటపదాద్ ఘటఘటత్వయోరివ విశిష్టశక్త్యైవ ప్రాథమ్యవిశిష్టభక్షస్య త్రిత్వవిశిష్టాఙ్గానాం చోపస్థిత్యా వాక్యార్థరూపోద్దేశ్యవిధేయభావేనాన్వయాసంభవాత్సంగచ్ఛతే। సముదాయశక్తేరనఙ్గీకారే తు ప్రథమో భక్షః, త్రిభిరఙ్గైః, ఇత్యాదివాక్యవాత్సమాసేఽపి ఉద్దేశ్యవిధేయభావేనాన్వయః స్యాదితి మీమాంసాధికరణవిరోధః స్పష్ట ఏవేతి తాత్పర్యార్థః। సమాసే విశిష్టశక్తిస్వీకారాదేవారుణాధికరణారమ్భ ఉపపద్యత ఇత్యాహ-సంగచ్ఛతే చారుణేతి అన్యథేతి। సమాసే విశిష్టశక్త్యనఙ్గీకారే పూర్వపక్షస్యైవాసంభవేనారుణాధికరణాసంభవాపత్తిరితి భావః। తథా హి-జ్యోతిష్టోమే క్రయసంనిధౌ శ్రూయతే-`అరుణయా పిఙ్గాక్ష్యైకహాయన్యా సోమం క్రీణాతి' ఇతి। అత్రారుణయేతి పదం క్రయేణ సంబన్ధ్యత ఉత వాక్యభేదేన ప్రాకరణికగ్రహచమసాద్యఖిలద్రవ్యేణ సంబన్ధ్యత ఇతి సంశయే-అరుణాపదం రూపవిశేషే గుణే శక్తం, రూపవిశేషే చ క్రయరూపక్రియాకరణత్వం బాధితం, రూపస్యామూర్తత్వాత్। అతో వాక్యాత్పృథక్కృత్య తృతీయాశ్రుత్యా ప్రాకరణికాని ద్రవ్యాణ్యనూద్యాఽఽరుణ్యగుణో విధీయతేఆరుణ్యేన గుణేన జ్యోతిష్టోమాపూర్వసాధనద్రవ్యం భావయేదితి పూర్వపక్షయిత్వా యోగ్యతాజ్ఞానస్య న శబ్దబోధే హేతుత్వం, కిం త్వయోగ్యతామిశ్చయస్య బోధప్రతిబన్ధకత్వమాత్రం, యోగ్యతా చ పరస్పరాన్వయప్రయోజకధర్మవత్త్వం, పయసాః సిఞ్చతీత్యత్ర సేకాన్వయప్రయోజకధర్మస్య జలత్వస్య పయసి, ఏవం పయఃకరణకాన్వయప్రయోజకధర్మస్య సేకత్వస్య సేకక్రియాయాం సత్త్వాల్లక్షణసమన్వయః। వహ్నినా సిఞ్చతీత్యత్ర తు వహ్నౌ సేకాన్వయప్రయోజకధర్మస్య ద్రవద్రవ్యత్వస్యాసత్త్వాదయోగ్యతానిశ్చయాన్న శాబ్దబోధః। ప్రకృతే చ కారకాణాం క్రియయైవాన్వయ ఇతి నియమాదయోగ్యతానిశ్చయాభావసత్త్వేనాఽఽరుణ్యస్యాపి క్రయణాక్రియాయామన్వయ ఉపపద్యతే, పార్ష్ణికస్తు ద్రవ్యేణాన్వయ ఇతి న వాక్యవిచ్ఛేదశఙ్కేత్యాది సిద్ధాన్తితమ్। అత్ర పూర్వపక్షస్య నోక్తిః సంభవతి। సమాసే విశిష్టశక్త్యస్వీకారే పిఙ్గాక్ష్యేకహాయనీశబ్దయోరపి పిఙ్గత్వాక్షిత్వైకత్వహాయనన్వాదేర్వాచ్యతయా తేషామప్యమూర్తత్వాత్క్రయణక్రియాకరణత్వాసంభవేన క్రీణాతికరణస్యైతద్వాక్యాదలాభాదారుణ్యస్య వాక్యభేదశఙ్కసాయా ఏవాసంభవాత్। త్రిష్వపి లక్షితద్రవ్యవిధ్యుపపత్తౌ వాక్యభేదశఙ్కాయా నిర్బీజత్వాచ్చ బహువ్రీహ్యాగ్రుణశబ్దస్య చేతి

త్రయాణామపి లాక్షణికద్రవ్యాభిధాయకతాయా అవిశిష్టత్వేన బహువ్రీహ్యోరేవ ద్రవ్యవిధాయకత్వం, నారుణపదస్యేత్యత్ర వినిగమకాసంభవాత్। వాక్య భేదేన ప్రకరణే నివేశస్యాప్యసంభావితత్వాచ్చ। తథా హి-ప్రకరణేఽప్యమూర్తత్వాత్క్రియాభిః, కారకత్వాచ్చ ద్రవ్యైరపి సంబన్ధోఽసంభవీ। తస్మాత్పూర్వపక్షాసంభవాదరుణాధికరణోచ్ఛేదాపత్తేః సమాసే విశిష్టశక్తిరావశఅయకీత్యాశయేనాఽఽహ--ప్రపఞ్చిత భూషణ ఇతి। వైయాకరణభూషణే విస్తరశః సంగృహీతమిత్యర్థః। ఆస్తాం విస్తర ఇతి। జైమినీయానాం జైమినీమసూత్రవిరోధోఽత్యన్తమనుచిత ఇతి తైః సమాసే విశిష్టశక్తివాదోఽవశ్యమభ్యుపేయ ఇత్యలం విస్తరేణేత్యర్థః।। 34 ।।

నన్వేవం మీమాంసకాదీన్ ప్రతి సముదాయశక్తిం వ్యవస్థాప్య ఆఖ్యాతం తద్ధితకృతోరిత్యాద్యుక్తం తత్పూర్వగ్రన్థాసంగతమిత్యాశఙ్కానిరాసార్థం తత్సంగతిం ప్రదర్శయన్నాహ--రాజపురుష ఇత్యాదినా। రాజా చాసావితి। అత్ర రాజపదం విగ్రహవాక్యాన్తర్గతమపి రాజసంబన్ధిపరమేవ, అత ఏవ విగ్రహస్య సమాససమానార్థత్వమక్షుణ్ణమితి భావః। ఇత్యేవ విగ్రహ ఇతి। ఏవకారేణ ప్రసిద్ధస్య రాజ్ఞః పురుష ఇతి విగ్రహస్య వ్యావృత్తిః। అథ షష్ఠ్యన్తేన విగ్రహేఽపి రాజపదం రాజసంబన్ధిని లాక్షణికం, షష్ఠీ త్వభేదార్థికేత్యఙ్గీకారే నిర్వహత్యేవ సమాససమానార్థకత్వమితి చేన్న। రాజసంబన్ధిరనిరూపితో యోఽభేద ఇతి షష్ఠ్యర్థాభేదస్య విగ్రహే ప్రాధాన్యేన భానాత్సమాసే తు తథా భానాభావాత్। షష్ఠ్యా అభేదార్థకత్వే ప్రమాణాభావాచ్చ। సాధుత్వార్థికా షష్ఠీతి న సమాససమానార్థత్వక్షతిరితి చేత్తదపి న। సంబన్ధ ఏవ షష్ఠ్యా విధానేన సాధుత్వార్థకతత్ప్రయోగానుపపత్తేః। గవామయమిత్యేవేతి। ఏవకారేణ చిత్రా గావో యస్యేతి ప్రసిద్ధస్య విగ్రహస్య నిరాసః। చిత్రాణాం గవామయమితి విగ్రహే హేతుమాహ-- సమానార్థత్వేతి। చిత్రగురితి సమాసాచ్చిత్రాభిన్నగోస్వామీతి చిత్రగోప్రకారకోఽన్యపదార్థవిశేష్యకో బోధో జాయతే, తాదృశవిశేషణవిశేష్యక ఏవ బోధో నిరుక్తవిగ్రహాజ్జాయత ఇతి సమాసేనాతిసమానార్థత్వేన చిత్రాణాం గవామయమితి విగ్రహస్యైవోచితత్వాత్। విగ్రహవిగృహ్యమాణయోః సమానార్థత్వనియమాత్। అన్యథా విగ్రహాచ్ఛక్తినిర్ణయో న స్యాదితి భావః। నను అన్యపదార్థే వర్తమానస్యానేకప్రథమాన్తస్య బహువ్రీహిసంజ్ఞావిధానాత్తదభావపక్షే ప్రథమాన్తపదఘటితవాక్యావస్థానస్యైవార్థాయాతత్వాత్తాదృశవాక్యస్యైవ విగ్రహత్వముచితం, న షష్ఠ్యన్తఘటితస్యేత్యాశఙ్క్య సమాధత్తే-యద్యపీత్యాదినా। సూత్రాల్లభ్యత ఇతి। యస్య త్రికస్య విశిష్య సమాసో నోక్తః స శేష ఇతి `త్రికతః శేషః' ఇతి భాష్యస్యార్థః,తాదృశం చ సు-ఔ-జస్, ఇతి త్రికమేవేతి భావః। ప్రథమాన్తం ప్రథమాన్తపదఘటితమ్। పక్షే ఇతి। సమాసస్య వైకల్పికత్వేన తదభావపక్ష ఇత్యర్థః। వాక్యం-చిత్రా గావో యస్యేతి వాక్యమిత్యర్థః। షష్ఠీతి సమాసాభావే రాజ్ఞః పురుష ఇతి వాక్యం చ యద్యపి దుర్నివారం తథాపి తాదృశవాక్యస్య విగ్రహత్వం సుతరామసంభవీత్యాహ-భిన్నార్థత్వాదితి। సమాసార్థాపేక్షయా తాదృశవాక్యీయార్థస్య భిన్నత్వాదిత్యర్థః। రాజపురుష ఇతి

సమాసాద్రాజసంబన్ధిప్రకారకస్యాభేదసంసర్గస్య, రాజ్ఞః, పురుష ఇతి వాక్యాద్రాజసంబన్ధప్రకారకస్యాఽఽశ్రయత్వసంసర్గకబోధస్య, చిత్రగురితి సమాసాచ్చిత్రగోస్వామీత్యాకారకస్య వర్తిపదార్థప్రకారకాన్యపదార్థవిశేష్యకస్య, చిత్రాగావో యస్యేతి వాక్యాద్యత్స్వామికాశ్చిత్రా గావ ఇత్యాకారకస్యాన్యపదార్థప్రకారకస్య వర్తిపదార్థవిశేష్యకస్య చ బోధస్య నిష్పాదాద్వాక్యసమాసయోర్మిథో భిన్నార్థత్వాన్న రాజ్ఞః పురుష ఇత్యస్య, చిత్రా గావో యస్యేత్యస్య చ విగ్రహత్వమితి భావః। ఏవం ప్రాప్తోదక ఇత్యాదావపి ప్రాప్తముదకం యమిత్యాదేర్న విగ్రహత్వమ్। కిం తూక్తస్యైవేతి। రాజా చాసౌ పురుషశ్చ, చిత్రాణాం గవామయం, ప్రాప్తస్యోదకస్యాయమిత్యాదేరేవ విగ్రహత్వం సమాససమానార్థత్వాదితి మీమాంసకాః ప్రాహుస్తాన్ ప్రసఙ్గతో నిరాకరోతి-ఆఖ్యాతం తద్ధితకృతోరితి। తేన దీవ్యతీత్యాదివిహితఠగాదేస్తాద్ధితస్య, కర్మణ్యణితివిహితాణాదేః కృతశ్చ వివరణభూతమాఖ్యాతం-తిఙన్తం యత్కిచిదర్థబోధకం భవతి। కిం తు కృత్తద్ధితాన్త-తిఙన్తయోర్విశేష్య విశేషణభావస్య వ్యత్యాసో దృశ్యత ఇత్యర్థః। విపర్యయమేవ దర్శయతి-తథా హీత్యాదినా। ఆక్షిక ఇతి। తేన దీవ్యతిం(పా.సూ.4-4-2)ఇతి సూత్రేణాక్షశబ్దాద్దేవనకర్తరి ఠక్ప్రత్యయః। కుమ్భకార ఇతి। కర్మణ్యణ్(పా.సూ.3-2-1)కర్మణ్యుపపదే కృధాతోః కర్తర్యణ్ ప్రత్యయః। ఆక్షిక ఇత్యత్రాక్షకరణకవ్యాపారాశ్రయ ఇతి బోధః। తద్విగ్రహభూతేఽక్షైర్దీవ్యతీత్యత్రాక్షకరణికా దేవనానుకూలా భావనేతి బోధః। కుమ్భకార ఇత్యత్ర కుమ్భోత్పత్త్యనుకూలవ్యాపారాశ్రయ ఇతి బోధః। తద్విగ్రహభూతే కుమ్భం కరోతీత్యత్ర కుమ్భోత్పత్త్యనుకూలా భావనేతి చ బోధః। వివరణవిప్రియమాణయోర్భిన్నార్థత్వే కారణమాహ-కృత్ప్రత్యయ ఇతి। తద్వాచ్యానాం కారకాణాం-కర్త్రాదీనాం, ప్రాధాన్యం-ముఖ్యవిశేష్యత్వం ప్రకృతిప్రత్యయార్థయోరితి నియమాదితి భావః। ఆఖ్యాతే చేతి। తిఙన్తే చ భావనాయాః ప్రాధాన్యం-ముఖ్యవిశేష్యత్వం, భావప్రధానమాఖ్యాతమితి యాస్కవచనాదితి భావః। మీమాంసకస్యాపీతి। అస్య విశేష్యవిశేషణభావవ్యత్యాసః సంమత ఇతి శేషః। న వివరణత్వబాధక ఇతి। తద్ధితకృతోరర్థప్రదర్శకవాక్యే విశేష్యవిశేషణాంశస్య వైపరీత్యేఽపి వివరణత్వాఙ్గీకారవచ్చిత్రా గావో యస్యేతి వాక్యేఽపి వివరణత్వసంభవాదితి భావః। తథా చ వృత్తిజన్యబోధసమానవిషయకబోధజనకత్వమేవ విగ్రహత్వం, న తు వృత్తిజన్యవోధసమానప్రకారకబోధజనకత్వమపీతి భావః। ఏవం చ చిత్రా గావో యస్యేత్యాదేర్విగ్రహత్వే న కించిత్ప్రతిబన్ధకమ్। కిం చ చిత్రాణాం గవామయమితి విగ్రహస్య, మత్వర్థే వహువ్రీహిః, కర్తృకర్మవచనేనాప్రథమాయాః, అప్రథమావిభక్త్యర్థే బహువ్రీహిః, శేషో బహువ్రీహిః, త్రికతః శేషః, ఇత్యాదిమునివచనవిరుద్ధత్వమ్। న చాలౌకికవాక్యే ప్రథమాన్తానామేవ ప్రవేశాన్న పూర్వోక్తమునివచనవిరోధ ఇతి వాచ్యమ్। అలౌకికం యద్విభక్త్యన్తానాం ప్రవేశస్తద్విభక్త్యన్తానామేవ పరినిష్ఠితానాం లౌకికేఽర్థబోధనాయ సతి సంభవే ప్రవేశస్యౌచిత్యాత్-న తు షష్ఠ్యన్తానాం, ఉపస్థితం పరిత్యజ్యానుపస్థితపదఘటితలౌకికవిగ్రహవాక్యకల్పనాయా అన్యాయ్యత్వాత్। వృత్త్యర్థప్రదశనార్థే కల్పితే చిత్రా గావో యస్యేత్యాదావపి

విశేష్యవిశేషణభావవ్యత్యాసాచ్చిత్రగోసంబన్ధీత్యేవ బోధః। వ్యత్యాసబౌధనాయైవ చిత్రా గావో యస్య స చిత్రగురితి ప్రదర్శ్యతే వృద్ధైః। సర్వనామసంజ్ఞాసూత్రే భాష్యేఽపి సర్వ ఆదిర్యేషాం తానీతి విగ్రహో దర్శితః। సర్వనామ్నాముత్సర్గతః ప్రధానపరామర్శిత్వాత్స చిత్రగిరిత్యనేన స్వామిప్రాధాన్యం ప్రదర్శ్యత ఇతి కైయటః। అత ఏ మాసజాత ఇత్యాదేర్మాసో జాతస్య యస్య స ఇతి విగ్రహం ప్రదర్శయన్తి। చిత్రా గావో యస్య స చిత్రగురితి వాక్యే చిత్రగోసంబన్ధీ యో భవతి స చిత్రగుపదబోధ్య ఇతి బోధః। పచతీతి పాచక ఇత్యాదేః పాచకపదం పచతీత్యేతత్సమానార్థకమితి బోధః। పచతి పాకం కరోతీత్యతోఽపి పచతితపదమేకకర్తృకపాకక్రియాబోధకమితి బోధః, ఏవమన్యత్రాపి। ఏవం చ వృత్తివిగ్రహయోః సమానార్థతా స్పష్టైవేతి మఞ్జూషాకృతః ప్రాహుః।। 35 ।।

నిషాదస్థపత్యధికరణసిద్ధాన్తావిఘాతార్థం భూమికామారచయతి-నన్వస్త్విత్యాదినా సిద్ధిర్న స్యాదిత్యన్తేన। శక్తిరితి। సర్వత్ర సమాసే విశిష్టశక్తిరిత్యర్థః। తథా విగ్రహ ఇతి। చిత్రా గావో యస్యేత్యాకారకశ్చ విగ్రహోఽస్త్విత్యర్థః। శక్తిమత్త్వావిశేషాదితి। శక్తిమత్త్వస్య విశిష్టశక్తిమత్త్వస్యైకార్థీభావరూపస్యావిశేషాత్తుల్యత్వాత్షష్ఠీతత్పురుషకర్మధారయయోస్తుల్యత్వాపత్తిరిత్యర్థః। అధికరణసిద్ధాన్తేతి। షష్ఠీతత్పురుషాపేక్షయా కర్మధారయస్య లఘుత్వాన్నిషాదస్థపతిశబ్దే కర్మధారయ ఇతి తత్ర సిద్ధాన్తితం, తన్న సంగచ్ఛేతేత్యర్థః। ఇత్యాశఙ్క్యాఽఽహ-పర్యవస్యచ్ఛాబ్దబోధ ఇతి। పర్యవస్యంశ్చాసౌ శాబ్దకోధశ్చేతి। పర్యవస్యన్ శబ్దశక్తిమర్యాదయా సిధ్యన్ యః శాబ్దబోధః, సమాసాద్విశిష్టశక్తయా జాయమాన శాబ్దబోధ ఇత్యర్థ-। తస్మాదవిదూరశ్చాసావితి। సమాసాదవిదూరః సంనిహితో యః ప్రాక్క్షణః, సమాససంజ్ఞావిదానాదవ్యవహితపూర్వవర్తిఅలౌకికప్రక్రియావాక్యప్రయోగాధికరణభూతః క్షణ ఇత్యర్థః। తాదృశక్షణాధికరణకో యోఽలౌకికప్రక్రియావాక్యప్రయోగస్తత్రత్యాం స్థితిమాదాయ సిధ్యన్నన్తరఙ్గబహిరఙ్గభావః సమాసేఽపి సువచ ఇత్యర్థః। తథా చాలౌకికప్రక్రియావాక్యార్థనిష్ఠాన్తరఙ్గబహిరఙ్గభావచిన్తనహేతుకలాఘవానురోధేన నిషాదస్థపత్యధికరణవిరోధో న సభవతీతి భావః। ఏతదేవ విశదయన్నాహ-అయం భావ ఇత్యాది। నిషాదస్థపతిపదమితి। ఏతయా నిషాదస్థపతిం యాజయేదితి శ్రుతిగతమిత్యర్థః। సమాసశక్తిపక్ష ఇతి। నిషాదస్థపతిరూపసమాసస్యైకార్థీభావరూపే విశిష్టార్థే శక్తిరితి సిద్ధాన్తపక్ష ఇత్యర్థః। నిషాదరూప ఇతి। నిషాదాభిన్నే స్థపతౌ, ఇత్యర్థకకర్మధారయ ఇత్యర్థః। నిషాదానాం చేతి। నిషాదసంబన్ధిస్థపతావితి షష్ఠీతత్పురుష ఇత్యర్థః। నిషాదస్వామిక ఇతి। నిషాదః స్థపతిః స్వామీ యస్యేతి పురుషాన్తరాన్యపదార్థకే బహువ్రీహావిత్యర్థః। స్థపతిశబ్దః స్వామిపర్యాయ ఇతి భావః। ఏవం చ నిషాదస్థపతిసమాసో నిరుక్తేషు త్రిష్వప్యర్థేషు శక్తత్వాన్నానార్థకః, సతి తాత్పర్యే నిషాదసంబన్ధినః, నిషాదస్వామికస్యాపి చ బోధోత్పత్తేరిష్టత్వాత్తత్రాపి శక్తిరావశ్యకీతి భావః। నానార్థే ఇతి। శక్త్యాదివృత్త్యాఽనేకార్థోపస్థితౌ సత్యామిత్యర్థః। తాత్పర్యాదితి। నానార్థవాచకే హర్యాదౌ తాత్పర్యాద్ వక్తృతాత్పర్యానురోధాద్ విశేషస్య వివక్షితార్థవిశేషస్యావగతిర్నిశ్చయ ఇతి తదర్థః। న్యాయేనేత్యస్య క్వ తాత్పర్యమితి సంశయే ప్రాప్తే సతీతి శేషః। నిషాదస్థపతిశబ్దే

స్వఘటకపదఘటితవాక్యదృష్టార్థమాత్రవిషయకబోధజనకతత్పురుషాపేక్షయా, స్వఘటకపదఘటితవాక్యదృష్టార్థాత్తిరిక్తార్థవిషయకబోధజనకత్వేన బహువ్రీహేర్బహిరఙ్గత్వమ్। స్వం నిషాదస్థపతిరితి షష్ఠీతత్పురుషః, తద్ఘటకే యే ద్వే పదే, తాదృశపదద్వయఘటితం యద్వాక్యం-నిషాదానాం స్థపతిరిత్యాకారకం, తత్ర దృష్టో యోఽర్థః-నిషాదసంబన్ధిస్థపతిరిత్యేవంరూపః, తాదవదర్థవిషయకబోధజనకత్వాత్తత్పురుషస్య బహువ్రీహ్యపేక్షయాఽన్తరఙ్గత్వమ్। బహువ్రీహేస్తు సవ్ఘటకపదఘటితం యద్వాక్యం చిత్రా గావ ఇతి, తత్ర దృష్టో యోఽర్థః-చిత్రాభిన్నా గావః, తదపేక్షయాఽతిరిక్తః స్వామిరూపో యోఽన్యపదార్థః, తావదర్థబోధజనకత్వేన బహువ్రీహేస్తత్పురుషాపేక్షయా బహిరఙ్గత్వమ్। వృత్తిఘటకీభూతపదార్థాతిరిక్తపదార్థబోధజనకత్వాభావేన బహువ్రీహ్యపేక్షయా తత్పురుషే లాఘవమ్। బహువ్రీహౌ తు వృత్తిఘటకీభూతపదార్థాతిరిక్తపదార్థబోధజనకత్వేన తత్పురుషాపేక్షయా గౌరవమితి భావః। ఏవమేవ షష్ఠీతత్పురుషాపేక్షయా కర్మధారయస్య లఘుత్వం బోధ్యమ్। వృత్తిఘటకీభూతపదార్థయోరభేదేనాన్వయాదేకార్థవిషయకబోధజనకత్వేన తత్పురుషాపేక్షయా కర్మధారయే లాఘవం, షష్ఠీతత్పురుషే తు వృత్తిఘటకీభూతపదార్థయోర్భేదేనాన్వయాత్పదార్థద్వయవిషయకబోధజనకత్వేన కర్మధారయాపేక్షయా గౌరవమ్, ఇతి భావః। తత్కల్పనాయామితి। నిషాదస్థపతిశబ్దే తాత్పర్యకల్పనాయాం ప్రాప్తాయామితి శేషః। పూర్వోపస్థితార్థ ఏవేతి। సంభవతి సామనాధికరణ్యే వైయధికరణ్యస్యాన్యాయ్యత్వమితి న్యాయేన నిషాదసంబన్ధిస్థపత్యపేక్షయా నిషాదరూపే స్థపతావేవోపస్థితిప్రయుక్తలాఘవానురోధ తత్తాత్పర్యం కల్ప్యతే నిశ్చీయతే। అభేదాన్వయేనైకార్థబోధజనకత్వరూపసామానాధికరణ్యే సంభవతి సతి, భేదసంబన్ధేనాన్వయబోధజనకత్వరూపవైయధికరణ్యస్య న్యాయాపేతత్వం, పదద్వయేనాభేదా వయాదేకస్యైవ పదార్థస్య బోధనేన కర్మధారయే లాఘవాత్, తత్పురుషే తు భేదేనాన్వయాత్పదద్వయేన పార్థక్యేనార్థద్వయస్య బోధనేన గౌరవాదితి సంకలితోఽర్థః। నను మీమాంసకమతే సమాసే శక్యభావాత్కథం నిషాదస్థపతిపదం నానార్థకమత ఆహ-పరేషామపీతి। వ్యపేక్షాపక్షవాదినాం నైయాయికాదీనామపీత్యర్థః। సతి తాత్పర్యే ఇతి। షష్ఠీతత్పురుషాద్యర్థే తాత్పర్యే సతీత్యర్థః। యష్టీః ప్రవేశయేతివదితి। తత్ర యథా యష్టిప్రవశరూపముఖ్యార్థాన్వయానుపపత్త్యభావేఽపి తాత్పర్యానుపపత్త్యా యష్టిధరే లక్షణా క్రియతే ఏవం యకృతే నిషాదస్థపతిశబ్దేఽప్యన్వయానుపపత్త్యభావేఽపి తాత్పర్యానుపపత్త్యా షష్ఠీతత్పురుషాద్యర్థే లక్షణా దుర్వారేత్యర్థః। తతశ్చానేకార్థకత్వేఽపి యాదృశార్థస్యోపస్థితౌ లాఘవం భవతి తాదృశలాఘవానుసారేణ కర్మధారయార్థ ఏవ తాత్పర్యం నిశ్చీయతే ఇతి తాత్పర్యమ్।। 36 ।।

ఇతి శ్రీవైయాకరణభూషణసారవ్యాఖ్యాయాం శాంకర్యాం సమాసశక్తినిర్ణయః।

రఙ్గభట్టతనూజేన శంకరేణ వినిర్మితే।

సారీయేఽభూద్వివరణే సమాసే శక్తినిర్ణయః ।। 5 ।।

.

।। వైయాకరణభూషణసారః ।।

(తత్ర ద్వితీయో భాగః)

।। అథ శక్తినిర్ణయః ।।

ప్రసఙ్గసంగత్యా యావత్పదేషు శక్తిం సమర్థయన్ భూమికామారచయతి-శక్తిప్రసఙ్గదితి। సమాసశక్తినిరూపణప్రసఙ్గాత్స్మృతస్యోపేక్షానర్హత్వాదిత్యర్థః। తస్యా ఇతి। శక్తేరిత్యర్థః। శక్తిర్నామ పదేన సహ పదార్థస్య సంబన్ధః। స చాస్మాత్పదాదయమర్థో బోద్ధవ్య ఇత్యర్థవిశేష్యకేశ్వరేచ్ఛారూపో వా, ఇదం పదమముమర్థం బోధయత్వితి పదవిశేష్యకేశ్వరేచ్ఛారూపో వేతి తార్కికాః। అముమేవేశ్వరీయసంకేత ఇతి వ్యవహరన్తి తే। నవ్యతార్కికైరీశ్వరేచ్ఛా, జ్ఞానం వా కృతిర్వా శక్తిరిత్యుచ్యతే। తాన్నిరాకర్తుమాదౌ తత్స్వరూపం దర్శమతి-ఇన్ద్రియాణాం స్వవిషయ ఇతి। అస్యార్థః-యథా చక్షురాదీనాం రూపాదివిషయకజ్ఞానజననేఽనాదిః పురుషప్రయత్నానపేక్షా యోగ్యతా, తజ్జనకతావచ్ఛేదకధర్మవత్త్వరూపా, తథా శబ్దానామర్థేఽనాదిః సంబన్ధ ఏవ యోగ్యతా, తద్బోధజనకతావచ్ఛేదకో ధర్మ ఇతి। ప్రతిపదార్థమాహ--ఇన్ద్రియాణాం--చక్షురాదీనామ్, ఇత్యాదినా। చాక్షుషపదం రాసనాదిప్రత్యక్షస్యాప్యుపలక్షణమ్। అనాదిర్యోగ్యతేత్యత్ర న ఆదిర్థస్యాః సేత్యర్థో బోధ్యః। సైవ శక్తిరితి। బోధకారణతారూపైవ శక్తిరిత్యర్థః। పరే తు అర్థాసంబద్ధస్య శబ్దస్యార్థవిషయకబోధజనకత్వాన్యథానుపపత్త్యా కల్ప్యమానశక్తిరూపసంబన్ధస్య బోధజనకత్వరూపత్వం న సంభవతి, ఆత్మాశ్రయాపత్తేః। కిం చ సంబన్ధిభిన్నత్వే సతి ఉభయాశ్రితత్వే సతి విశిష్టబుద్ధినియమకత్వం సంబన్ధత్వమ్। యో హి ఘటభూతలయోః సంయోగవత్తదుభయస్మిన్నపి సంబన్ధితి వర్తతే స ఏవం సంబన్ధో భవతి, ఇచ్ఛాయా జనకత్వస్య వా పదమాత్రవృత్తిత్వేనోభయవృత్తిత్వాభావాన్న సంబన్ధతవమ్।

నను అస్మాత్పదాదయమర్థో బోద్ధవ్య ఇతీచ్ఛాయాం బోధస్యేవ పదతదర్థయోరపి ఇచ్ఛావిషయత్వేన ప్రతీతేః కథమిచ్ఛాయా ఉభయవృత్తిత్వాభావ ఇతి చేన్న। తత్ర హి న పదం నాపి పదార్థ ఇచ్ఛావిషయః, కిం తు బోధ ఏవ తాదృశ ఇతి బోధనిష్ఠవిషయతైవేచ్ఛాశ్రయతానియామికా, న తు బోధవిషయపదతదర్థనిష్ఠవిషయతా ఇచ్ఛాశ్రయతానియామికా। అయం శబ్దః పదార్థో వా ఇచ్ఛావానితి ప్రతీత్యభావాత్। విషయతాసంబన్ధేన బోధస్యైవ సాక్షాదిచ్ఛాశ్రయత్వే సంభవతి సతి పరమ్పరాసంబన్ధేన పదతదర్థయోరిచ్ఛాశ్రయత్వాభ్యుపగమేమానాగావ ఇత్యాశయః। నను శబ్దవదర్థస్యాపి సాబ్దబోధే నిమిత్తత్వాదస్త్యుభయత్రాపి బోధజనకత్వమితి సంయోగవత్తస్య సంబన్ధత్వం దుర్వారమితి చేన్న। యథా దణ్డచక్రయోరుభయోర్ఘటజనకత్వేఽపి తయోః పరస్పరమసంబన్ధోఽనుభవసిద్ధస్తద్వచ్ఛబ్దతదర్థయోరుభయోర్బోధజనకత్వేఽపి తయోః పరస్పరం సంబన్ధస్య దురుపపాదత్వాత్। అపి చ విశిష్టప్రతీతినియామకస్యైవ సంబన్ధత్వం, యథా-ఘటపద్భూతలమిత్యత్ర ఘటనిరూపితసంయోగాశ్రయో భూతలమితి విశిష్టప్రతీతినియామకత్వాత్సంయోగస్య సంబన్ధత్వం, తద్వదిచ్ఛాయా జనకత్వస్య చ విశిష్టప్రతీతినియామకత్వాభావాన్న సంబన్ధత్వసంభవః। తస్మాత్పదతదర్థయోః సంబన్ధాన్తరమేవ శక్తిః, వాచ్యవాచకభావాపరపర్యాయేతి ప్రాహుః। అనాదికారణతాయా వ్యభిచారగ్రస్తత్వాత్సంకేతజ్ఞానం వినా బోధానుదయాచ్చ సంకేత ఏవ-శక్తిరస్త్వితి నైయాయికః శఙ్కతే-నను నేతి। అనాదిభూతాయా బోధకారణతాయాః శక్తిత్వం న సంభవతీత్యర్థః। తస్యా అశక్తిత్వే హేతుమాహ-ఆధునికేతి। ఇదానీంతనపిత్రాదిసంకేతితే చైత్రమైత్రాదినామ్నీత్యర్థః। తదభావాదితి। అనాదిత్వవిశిష్టబోదకారణతాయా అసత్త్వాదిత్యర్థః। తదభావాదితి। అనాదిత్వవిశిష్టబోధకారణతాయా అసత్త్వాదిత్యర్థః। యద్యపి సాంప్రతికే సంకేతే బోధకారణతాఽనుభూయతే తథాపి తాదృశబోధకారణతాయాం సాదిత్వేనానాదిత్వాభావాద్విశేషణాభావప్రయుక్తో విశిష్టాభావో బోధ్యః। తతశ్చ సాంప్రతికసంకేతాచ్ఛాబ్దప్రోధో న స్యాదితి భావః। నన్వాధునికేఽనాదిత్వాసత్త్వే మానాభావ ఇత్యత ఆహ-అన్యథేతి। ఉక్తవైపరీత్యే। ఆధునికేఽనాదిత్వసత్త్వ ఇత్యర్థః। పిత్రాదిసంకేతేతి। యద్యాధునికేఽనాదిత్వవిశిష్టకారణతా స్యాత్తర్హి పిత్రాదికృతసంకేతజ్ఞానశూన్యసమయేఽపి తతః శాబ్దబోధః ప్రసజ్యేత। సిద్ధాన్తేతు న భవతి, సంకేతజ్ఞానాభావాదితి భావః। లాక్షణికేతి। లాక్షాణికస్యాపి గఙ్గాదిపదస్య బోధజనకతయా తత్రాపి అనాదిత్వవిశిష్టబోధకారణతాకల్పనాపత్త్యా వినైవ లక్షణాం తీరాదిబోధసంభవాదతివ్యాప్తిః స్యాత్। అతః సంకేతజ్ఞానమపి బోధే కారణమితి వక్తవ్యమ్। ఆవశ్యకత్వాదితి। సంకేతజ్ఞానం వినా బోధానుదాయాదవశ్యాపేక్షణీయత్వ దిత్యర్థః। స ఏవేతి। స ఏవ సంకేత ఏవ శక్తిరిత్యఙ్గీకర్తవ్యమిత్యర్థః। ఏవేనానాదిబోధకారణతాయా నిరాసః। తదాహ గదాధరభట్టాచార్యః శక్తివాదే-సంకేతో లక్షణా చార్థే పదవృత్తిః, ఇతి। అర్థే ఇతి సప్తమ్యా నిరూపితత్వమర్థః। తథా చార్థనిరూపితా ఘటాదిపదనిష్ఠా యా వృత్తి స సంకేతః, తీరాద్యర్థనిరూపితా గఙ్గాదిపదనిష్ఠా యా వృత్తిః సా లక్షణేతి వివేకః। శక్తిర్లక్షణా చేతి వక్తవ్యే శక్తిస్థానే సంకేతవచనం

పిత్రాదికృతసంకేతసంగ్రహార్థమ్। శాబ్దబోధానుకూలార్థోపస్థిత్యనుకూలః పదపదార్థయోః సంబన్ధః శక్తిలక్షణాన్యతరా వృత్తిరిత్యేవమేవ నైయాయికా మన్యన్తే। యద్యపి `గఙ్గాపదాత్తీరబోధో భవతు' ఇత్యాకారాయా అపీశ్వరేచ్ఛాయాస్తీరే సంభవాచ్ఛక్త్యైవ తీరబోధప్రసఙ్గస్తథాఽపి తీరం గఙ్గాపదవాచ్యమితి వియవహారాభావాత్తీరార్థే గఙ్గాపదస్య లక్షణైవ, గఙ్గాపదాత్తీరబోధో జాయతామితి విశిష్య ఈశ్వరేచ్ఛాయా అసత్త్వానుమానాత్, జలప్రవాహరూపేఽర్థే తు శక్తిరితి సంప్రదాయః। ఆధునికే పిత్రాదేరితి। తత్ర విశిష్య చైత్రపదజన్యబోధవిషయో జాయతామిత్యేవం భగవత్సంకేతాభావాత్పిత్రాదికృతః సంకేతః, గవాదౌ చ భగవత్సంకేత ఇతి రుంకేతమాత్రం శక్తిః, న తు ఈశ్వరీయత్వవిశేషణవిశిష్టః సంకేత ఇత్యాశయః। కిమయం సంకేతః-స్వరూపతః, సామాన్యతః, విశేషరూపేణ వా హేతురితి వికల్ప్య నిరాకరోతి-ఉచ్యత ఇతి। న స్వరూపేణ హేతురితి। స్వరూపసన్ సంకేతత్వేన విద్యమానో హేతుర్నేత్యర్థః। తత్ర కారణమాహ-అగృహీతశక్తికాదితి। బహువ్రీహిరయం, పదమన్యపదార్థ। అగృహీతసంకేతాదపి పదాదిత్యర్థః। బోధప్రసఙ్గాదితి। తద్ధేతుభూతస్య సంకేతస్య స్వరూపతస్తత్ర సత్త్వాదిత్యర్థః। సంకేతజ్ఞానం వినా శాబ్దబోధో న జాయతం ఇత్యనుభవసిద్ధమితి భావః। సామాన్యతో జ్ఞాత ఇతి। యేన కేనచిద్రూపేణ జ్ఞానవిషయీకృతో హేతుర్నేత్యర్థః। ప్రమేయత్వాదినేతి। ఘటపటాదిపదార్థ ఇవ సంకేతజ్ఞానేఽపి ఘటాదిపదాచ్ఛాబ్దబోధాపత్తేః। ఘటపదస్య కమ్బుగ్రీవాదిమదర్థే సంకేత ఇత్యేవంరూపేణ సంకేతజ్ఞానే సత్యేవ తతః శాబ్దబోద ఉదేతీత్యనుభవసిద్ధమితి భావః। సంకేతత్వేనేతి। ఈశ్వరీయసంకేతత్వాదినా విశేషరూపేణాపి సంకేతజ్ఞానం హేతుర్నేత్యర్థః। గవాదిపదేష్వపీతి। తత్రాపి యేషామీశ్వరీయసంకేతత్వేన జ్ఞానం నాస్తి తేషాం తత్తదర్థబోధజనకత్వశక్తిగ్రహవశాదేవ బోధజననేన శాబ్దబోదసంకేతజ్ఞానయోః కార్యకారణభావస్య వ్యభిచరితత్వాత్। వ్యభిచారో నామ కార్యకారణభావభఙ్గః। తత్రాఽఽద్యే కారణభూతస్య సంకేతస్య స్వరూపతః సత్త్వేఽపి శాబ్దబోధరూపకార్యాభావాదన్వయవ్యభిచారః, అన్త్యే సంకేతజ్ఞానరూపకారణాభావేఽపి శాబ్దబోధరూపకార్యజననాద్వ్యతిరైకవ్యభిచారో ద్రష్టవ్యః। ఈశ్వరీయసంకేతత్వేన సంకేతజ్ఞానశూన్యాన్ ప్రదర్శయితుమాహ-లౌకికమీమాంసకాదీనామితి। లౌకికాశ్చ మీమాంసకాదయశ్చేత్యర్థః। లౌకికపదేనాత్ర పామరా నిరీశ్వరవాదినో మీమాంసకాశ్చ గ్రాహ్యాః। ఆదిపదేన బౌద్ధాదయో, యే హీశ్వరనాస్తితాం వదన్తీత్యేతాదృశాబోధ్యాః। నను తేషామీశ్వరీయసంకేతత్వేన తజ్జ్ఞానాసంభవేఽపి సంకేతత్వేన జ్ఞానం సంభవత్యేవేత్యత ఆహ-తత్తదర్థబోధేతి। ఘటపదాదిపదం పృథుబుధ్నోదరాదిమదర్థప్రత్యాయకమిత్యేవం బోధజనకత్వజ్ఞానవతామేవేత్యర్థః। ఏవకారేణ సంకేతత్వప్రకారకజ్ఞానవ్యవచ్ఛేదః। తథా చ సంకేతత్వజ్ఞానాసత్త్వేఽపి నిరుక్తార్థబోధజనకత్వగ్రహవశాదేవ శాబ్దబోధోత్పత్త్యా వ్యభిచారాత్సంకేతత్వేన సంకేతజ్ఞానమపి న హేతుః। కిన్త్వర్థబోధజనకత్వమేవ పదస్య సక్తిరితి భావః। నను సంకేతజ్ఞానశూన్యానాం పామరాదీనాం ఘటాదిపదం ఘటాద్యర్థబోధజనకమిత్యేవంబోధకారణతాజ్ఞానమాత్రాదేవ ఘటాద్యర్థబోధోదయేన

సంకేతజ్ఞానస్య శాబ్దబోధహేతుత్వాసంభవేఽపి బోధజనకతావచ్ఛేదకత్వేన సంకేతజ్ఞానస్య శాబ్దబోధహేతుత్వం సంభవత్యేవావ్యభిచారాదిత్యాశఙ్కతే-న చార్థధీత్యాది। అయం భావః-అర్థవీజనకత్వం-అర్థబోధజనకత్వం, తచ్చార్థబోధజనకత్వయోగ్యతా, యోగ్యతా చ తదవచ్ఛేదకధర్మత్వత్త్వం, ధర్మశ్చ క్లృప్తత్వాదీశ్వరాదిసంకేత ఏవ, అక్లృప్తకల్పనాయాం గౌరవాత్। తథా చ ఘటాదిపదే యాఽర్థబోధజనకతా, తస్యా అవచ్ఛేదకం-సంకేత ఇత్యవచ్ఛేదకత్వేన సంకేతజ్ఞానం శాబ్దబోధహేతుర్భవత్యేవేతి। తజ్జ్ఞానం-సంకేతజ్ఞానమ్। తథా-శాబ్దబోధహేతుః। సంకేతజ్ఞానసహకారేణైవార్థధీజనకతాయాః శాబ్దబోధహేతుత్వేన సంకేతజ్ఞానావ్యభిచార ఇతి భావః। ఏతన్న యోగ్యమిత్యాహ-తత్రాఽపీతి। అర్థధీజనకతావచ్ఛేదకత్వేన హేతుత్వాపక్షేయాఽపీత్యర్థః। లాఘవేనేతి। అర్థధీజనకతాత్వేన హేతుతాయా ఉచితత్వేన
జనకతావచ్ఛేదకకోటావర్థధీజనకతావచ్ఛేదకత్వస్యాప్రవేశాల్లాఘవం భవతి। అస్యాయం సారః శబ్ద ఏవ శాబ్దబోధే కారణం, కారణతా చ కేన రూపేణేతి వీక్షాయాం లాఘవేనార్థధీజనకత్వేనైవ గృహ్యతే, తతశ్చార్థధీజనకతావచ్ఛేదకత్వపర్యన్తానుధావనం గురుభూతమితి। ఇదం పదమర్థధీజనకతావచ్ఛేదకవదితి జ్ఞానస్య శాబ్దబోధహేతుత్వే గౌరవాత్తదపేక్షయా ఇదం పదమర్థధీనకతావాదితి జ్ఞానస్య హేతుత్వకల్పనే లాఘవాద్బోధకారణతైవ శక్తిరితి వైయాకరణభిమతం సిధ్యతి। అయం భావః-ఇదం పదమర్థధీజనకతావచ్ఛేదకధర్మవదిత్యస్య ఘటాద్యర్థధీజనకతావచ్ఛేదకో యో ధర్మః సంకేతస్తద్వత్తదాశ్రయో ఘటాదిపదమిత్యర్థః। ఇదం పదమితి సామాన్యోక్తిర్నిర్విశేషం న సామాన్యమితి న్యాయేన వటపదం ఘటార్థబోధకమితివిశేషవాక్యపరిచాయికా। అత్రాఽఽశ్రయతాసంబన్ధేన బోధజనకతావచ్ఛేదకధర్మరూపః సంకేతో ఘటాదిపదే ప్రకారః, అవచ్ఛేదకతా, ప్రకారతా చేత్యుభయం తాదృశధర్మరూపే సంకేతే వర్తత ఇతి కృత్వా ఇదం పదమర్థధీజనకతావచ్ఛేదకధర్మవదితి జ్ఞానస్య
ఘటాద్యర్థబోధజనకతావచ్ఛేదకతావచ్ఛిన్నసంకేతనిష్ఠప్రకారతాకజ్ఞానత్వేన హేతుత్వే గౌరవాత్, ఇదం పదమర్థధీజనకతావదిత్యస్యఃఘటాద్యర్థబోధజనకతాశ్రయో వటాదిపదం, అత్రాఽఽశ్రయతా సంబన్ధేన ఘటాద్యర్థబోధజనకతా ఘటాదిపదే ప్రకారః, ప్రకారతావచ్ఛేదకం బోధజనకతాత్వం, ప్రకారతా చ బోధజనకతాత్వావచ్ఛిన్నేతి కృత్వా ఇదం పదమర్థధీజనకతావదితి జ్ఞానస్య ఘటాద్యర్థబోధజనకతాత్వావచ్ఛిన్నప్రకారతాకజ్ఞానత్వేన శాబ్దబోధహేతుత్వకల్పనం సమఞ్జసం లాఘవాదితి। అవేదం బోధ్యం-యథా అపం ఘట ఇత్యాకారకం జ్ఞానం విశిష్టజ్ఞానమ్। యతోఽస్మిఞ్జ్ఞానే ఘటో ఘటత్వం చ భాసేతే। తత్ర ఘటత్వం విశేషణం, ఘటో విశేష్య ఇతి కృత్వా భవతీదం ఘటత్వప్రకారకం జ్ఞానమితి తద్వదిదం పదమర్థధీజనకమితి జ్ఞానమర్థధీజనకత్వప్రాకరకం భషతి। యథా చ దణ్డో ఘటకారణతావచ్ఛేదకధర్మవానితి జ్ఞానం విశిష్టజ్ఞానమ్। యతోఽత్ర జ్ఞానే దణ్డో విశేష్యతయా, ఘటకారణతావచ్ఛేదకధర్మశ్చ విశేషణతయా భాసత ఇతి కృత్వా భవతీదం ఘటకారణతావచ్ఛేదకధర్మప్రకారకం జ్ఞానమితి। తద్వదిదం

పదమర్థధీజనకతావచ్ఛేదకధర్మవదితి జ్ఞానమర్థధీజనకతావచ్ఛేదకధర్మప్రకారకం భవతీతి। అర్థధీజనకత్వప్రకారకజ్ఞానస్య వ్యభిచారమాశఙ్కతే-న చాఽఽధునికేతి। ఆధునికసంకేతే చైత్రమైత్రాదౌ సంకేతజ్ఞానాత్-చైత్రాదిపదస్య తత్తద్వ్యక్తివిశేషే సంకేత ఇతి జ్ఞానాదేవార్థబోధస్య జాయమానత్వేన, అస్య అర్థబోధజనకతాజ్ఞానస్య, వ్యభిచారః-కారణాభావేఽపి కార్యసత్త్వాద్వ్యతిరేకవ్యభిచారో భవతీతి శేషః। సంకేతజ్ఞానాదేవేత్యేవకారేణార్థబోధజనకత్వజ్ఞానస్య వ్యవచ్ఛేదః। అర్థబోధజనకత్వజ్ఞానం వినైవ కేవలసంకేతజ్ఞానాదితి యావదిత్యర్థః। వ్యభిచారో నేత్యాహ-తత్రాపీతి। యత్ర సంకేతజ్ఞానమాత్రాదర్థబోధస్తాదృశస్థలేఽపీత్యర్థః। ఇదం పదమేనమర్థమితి। ఏతత్పదవిశేష్యకైతదర్థవిషయకో యో బోధస్తాదృశబోధజనకతాప్రకారికా యేచ్ఛా సైవ సంకేత ఇతి తాదృశేచ్ఛారూపసంకేతజ్ఞానే జాతే సతి అర్థాదేతత్పదే ఏతదర్థబోధజనకత్వప్రకారకత్వజ్ఞానస్య జాతత్వేనార్థధీజనకత్వరూపస్య బోధకారణస్య పదే సత్త్వాద్వ్యతిరేకవ్యభిచారౌ నైవ సంభవతీత్యర్థః। నైయాయికమతేన ప్రథమాన్తముఖ్యవిశేష్యకశాబ్దబోధస్యేష్టత్వాదిదం పదమేనమర్థం బోధయత్విత్యస్య గవాద్యర్థవిషయకబోధజనకతాశ్రయో గవాదిపదమిత్యర్థాదిదంపదమేనమర్థం బోధయత్వితి జ్ఞానస్యార్థబోధజనకత్వప్రకారకజ్ఞానత్వేన గవాదిపదేఽర్థబోధజనకత్వప్రకారకత్వస్యాక్షతేః కారణాభావే కార్యసత్త్వరూపో వ్యతిరేకవ్యభిచారో నాస్తీతి యావత్। అవగాహేనేనేతి। తాదృశేచ్ఛాజ్ఞానే పదేఽర్థబోధజనకత్వస్య విషయీకరణేనేత్యర్థః। సవిషయకేచ్ఛాయామిచ్ఛానిరూపితం యస్య ప్రకారత్వం భవతి తాదృశేచ్ఛాజ్ఞానేఽపి తస్యైవ ప్రకారత్వమితి నియమాత్-ప్రకృతస్థలే ఏతత్పదవిశేష్యకైతదర్థవిషయకబోధజనకత్వమిచ్ఛాయాం ప్రకార ఇతి తాద-శేచ్ఛాజ్ఞానేఽప్యేతత్పదవిశేష్యకైతదర్థవిషయకబోధజనకత్వస్యైవ ప్రకారత్వేన పదేఽర్థబోధజనకత్వప్రకారకత్వజ్ఞానస్యాక్షతత్వాద్వ్యభిచారాభావ ఇతి యావత్। ఇతరనిరూపితవి సేషణతానాపన్నత్వేనార్థబోధకతాజ్ఞానస్య కారణత్వం స్వీకార్యనిత్యాశఙ్కతే-న చేతి స్వాతన్త్ర్యేణేతి। ఇతరనిష్ఠవిశేష్యతానిరూపితవిశేషణతానాపన్నత్వేనేత్యర్థ-। ప్రకృతస్థలే చేచ్ఛాయాం బోధజనకత్వస్య విశేషణత్వాద్బోధజనకత్వజ్ఞానస్యాపీచ్ఛావిశేషణత్వాన్న బోధకతాజ్ఞానం స్వత న్త్రమితి భావః। అన్యథేతి। విశేషణతాపన్నత్వరూపపారతన్త్ర్యేణాపి బోధకతాజ్ఞానస్య శాబ్దబోధహేతుత్వ ఇత్యర్థః। నేదం తద్ధీజనకమితి। అయమాశయః-కస్యచిచ్చైత్రనామ్నః పురుషస్య భ్రాన్త్యా ఘటపదాత్పటవ్యక్తేర్జ్ఞానం జాతమ్। అథ ద్వితీయస్యాభ్రాన్తస్యాభ్రాన్తత్వాదేవ చ ఘటపదం పటవ్యక్తిబోధజనకం నేత్యేవం జానతోఽపి ఘటపదస్య పటవ్యక్తౌ శక్తిరాహిత్యేఽపి యస్మాచ్చైత్రేణ ఘటపదాత్పటరూపోఽర్థో జ్ఞాతస్తస్మాద్ఘటపదస్య పటరూపేఽర్థే శక్తిరస్తీతి గ్రహసంభవేన తాదృశగ్రహవతో మైత్రస్య ఘటపదాత్పటరూపార్థప్రతీత్యాపత్తిః స్యాత్। ఇదం తద్ధిజనకం నేత్యత్ర నఞర్థాభావే విశేషణతయాఽర్థబోధజనకత్వస్య సత్త్వాత్। తస్మాద్ ఘటపదాత్పటవ్యక్తిబోధాపత్తివారణాయ స్వాతన్త్ర్యేణార్థబోధజనకతాజ్ఞానం శాబ్దబోధహేతురిత్యవశ్యం వక్తవ్యమ్। ప్రకృత్స్థలే

నఞర్థాభావే విశేషణతయా బోధజనకజ్ఞానసత్త్వేఽపి విశేషణతానాపన్నత్వేన బోధజనకతాజ్ఞానం నాస్తీతి న ఘటపదాత్పటరూపార్థబోధో జాయతే। తథాచాఽఽధునికసంకేతస్థలే చైత్రాదావిచ్ఛాయాం విశేషణతయా బోధజనకతాజ్ఞానస్య సత్త్వేఽపి స్వాతన్త్ర్యేణ బోధజనకతాజ్ఞానం నాస్తీతి విశేషణాభావప్రయుక్తవిశిష్టాభావాచ్ఛాబ్దబోధహేతోర్ధీజచకతాజ్ఞానస్యాఽఽధునిసంకేతస్థలే వ్యభిచార ఏవేతి చేన్నేత్యాహ-నేదం తద్ధీజనకమితి గ్రహవత ఇతి। ఘటపదం పటధీజనకం నేతి జ్ఞానవతోఽభ్రాన్తస్యేత్యర్థః। ఘటపదే పటధీజనకత్వాభావనిశ్చయవతః పురుషస్యేతి యావత్। బాధేనేతి। ఘటపదే పటధీజనకత్వజ్ఞానస్యాభావేనేత్యర్థః। పదే పరగ్రహమితి। ఘటపదే పటధీజనకత్వమస్తీత్యాకారకం జ్ఞానం మదన్యభ్రాన్తపురుషసంబన్ధీత్యేవం జానతోఽపీత్యర్థః। తద్గ్రహాసంభవాదితి। ఘటపదే పటధీజనకత్వజ్ఞానస్య సర్వథాఽనుదయాదిత్యర్థః। యస్య ఘటపదే పటధీజనకత్వం నాస్తీతి నిశ్చయాత్మకం జ్ఞానమస్తి తాదృశేఽభ్రాన్తపురుషే ఘటపదే పటధీజనకత్వమస్తీత్యేవం భ్రాన్తపురుషీయజ్ఞానస్య యథాకథంచిద్(అభావప్రతియోగిత్వేన)సత్త్వేఽపి తావతాఽభ్రాన్తపురుషస్య ఘటపదే పటధీజనకత్వమస్తీత్యేవం జ్ఞానం కథమివోదియాత్। నైవోదియాదిత్యర్థః। సర్వత్ర కార్యే ప్రతిధన్ధకాభావస్యాపి కారణత్వేనావశ్యాఙ్గీకార్యత్వాత్ కృతస్థలే ఘటపదే పటధీజనకత్వం నాస్తీత్యేవమాత్మకస్య నిశ్చయాత్మకజ్ఞానస్య ప్రబలప్రతిబన్ధకస్య సత్త్వాదిత్యర్థః। ఏవం చాభ్రాన్తపురుషస్య ఘటపదే పటధీజనకత్వజ్ఞానాభావాన్న ఘటపదాత్పటవ్యక్తిజ్ఞానాపత్తిరితి భావః। అన్యథేతి। ఉక్తవైపరీత్యే చ ఘటపదే పటధీజనకత్వాభావనిశ్చయసత్త్వేఽపి తత్ర ఘటపదే పటధీజనకత్వజ్ఞానాఙ్గీకార ఇత్యర్థః। తదభావవతి తత్ప్రకారకారకం జ్ఞానం భ్రాన్తిజ్ఞానం మిథ్యాజ్ఞానమితి తాదృశభ్రాన్తిజ్ఞానం రజతత్వాభావవత్యాం శుక్తౌ ఇదం రజతమితి రజత్వప్రకారకం జ్ఞానం చైత్రస్య జాతమ్। తచ్చైత్రాయిభ్రాన్తిజ్ఞానం-రజతత్వాభావవతీ శుక్తీ రజతత్వేన రూపేణానేన గృహీతేత్యేవం మైత్రేణ జ్ఞాతమ్। అతశ్చైత్రనిష్ఠభ్రాన్తిజ్ఞో మైత్రః। స చాభ్రాన్త ఏవ। నేదం రజతమితి పురోవర్తిని వస్తుని రజత్వప్రకారకత్వస్య బాధనిశ్చయాత్। సత్యేమం చైత్రీయభ్రాన్తేర్జ్ఞాతృత్వేన యది మైత్రస్యాపి రజతత్వాభావవద్వస్తువిశేష్యకరజతత్వప్రకారకజ్ఞానసత్త్వేన భ్రాన్త్యాశ్రయత్వం స్వీక్రియతే, తర్హి భ్రాన్తిజ్ఞస్యపి భ్రన్తత్వమాపద్యేతేతి నేదం రజతమితి బాధస్థలే ఇదం రజతమిత్యేవం రజతత్వప్రకారకం జ్ఞానమేవ నోదేతీత్యవగన్తవ్యమితి భావః। అర్థధీజనకత్వరూపాయాః శక్తేర్గ్రహకమాహ-ఇదం చేతి। శబ్దే విద్యమానమనాదిసిద్ధమర్థధీజనకత్వరూపం సాభర్థ్యం పిత్రాదినా కృతో యః సంకేతస్తజ్జ్ఞానాద్ గృహ్యతే। ఘటపదం కమ్బుగ్రీవాదిమదర్థస్య వాచకమిత్యుపదేశః సంకేతః। పిత్రాదిత్యాదిపదేనాఽఽప్తో గ్రాహ్యః। తథా చ సంకేతజ్ఞానాత్పూర్వం న శాబ్దబోధ ఇతి వ్యక్తమ్। నను గఙ్గాయాం ఘోష ఇత్యాదౌ లాక్షణికేఽపి గఙ్గాపదే తీరరూపార్థబోధజనకతయాఽనాదిబోదకారణతాయాః శాబ్దబోధహేతుభూతాయాః సత్త్వాత్తీరశక్తత్వమేవ స్యాదితి ప్రసక్తాం లక్షణోచ్ఛేదాపత్తిం పరిహరతి-నాపీతి। లక్షణోచ్ఛేదాపత్తిర్న దూషణం కింత్విష్టత్వాద్భూషణమేవేత్యర్థః। లక్షణోచ్ఛేదస్యేష్టత్వే హేతుమాహ-సాధారణ్యాదితి శక్తిగ్రహకశిరోమణిర్వ్యవహారో యథా శక్యేఽస్తి తథా లక్ష్యే

తీరేఽప్యాదితి శక్తిగ్రహకశిరోమణిర్వ్యవహారో యథా శక్యేఽస్తి తథా లక్ష్యే తీరేఽప్యస్తీత్యర్థః। యథా జలప్రవాహవిశేషఏఽర్థే గఙ్గాపదప్రయోగాత్మకో వృద్ధవ్యవహారస్థథా గఙ్గాతీరరూపార్థేఽపి గఙ్గాపదప్రయోగస్య వృద్ధవ్యవహారే దర్శనేన శక్యలక్ష్యయోరుమయోరపి గఙ్గాపదప్రయోగస్య సమానత్వాచ్చక్యజలప్రవాహ ఇవ లక్ష్యే తీరేఽప్యస్తు గఙ్గాపదస్య శక్తిః। భవతు చ లక్షణోచ్ఛేదో, న కాఽపి హానిః సర్వే సర్వోర్థవాచక ఇతి భాష్యేణ సర్వేషామిపి శబ్దానాం సర్వార్థనిరూపితశక్తిమత్త్వస్య వైయాకరణసంమతత్వాదితి భావః। ఏతేన శక్తిగ్రహకకోశాదేరభావాన్న తీరాదౌ గఙ్గాదిపదశక్తిరితి నిరస్తమ్। శక్తిగ్రాహకశిరోమణేర్వ్యవహారస్య తత్ర సత్త్వాదితి భావః। ప్రసిద్ధ్యప్రసిద్ధిభ్యాం ముఖఅయలక్ష్యవ్యవహార ఉపపాద్యః। అప్రసిద్ధా శక్తిరేవ లక్షణా। యథా వ్యవహారాదినా గఙ్గాదిపదానామ్వ్యయవధానేన ప్రవాహాదౌ విశేషరూపేణ శక్తిర్గృహ్యతే తథఆ తీరాదావన్వయాద్యనుపపత్తిప్రతిసంధానాత్పూర్వం విశేషరూపేణ శక్తిర్న గృహ్యత ఇత్యప్రసిద్ధత్వాల్లక్షణేతి వ్యవహార ఇతి భావః। నను సర్వే సర్వార్థవాచకా ఇతి భాష్యం యోగిదృష్ట్యా, తేషామేవ సర్వేషాం శబ్దానామర్థానాం చ విశేషరూపేణ జ్ఞానసంభవాత్। అస్మదాదీనాం తు సర్వశబ్దతదర్థానాం విశేషరూపేణ జ్ఞానాబావాత్సామాన్యరూపేణ తజ్జ్ఞానస్య బోధానుపయోగాచ్చాస్మదదృష్ట్యా గఙ్గాదిపదస్య తీరాద్యర్థే శక్తిరితి వక్తుమనుచితమతస్తీరాద్యర్థప్రతీత్యై గఙ్గాదిపదే పృథగ్లక్షణావృత్తిః స్వీకార్యైవ, తీరాద్యర్థే గఙ్గాదిపదప్రయోగరూపవృద్ధవ్యవహారశ్చ లక్షణాగ్రాహకతయోపపన్నః, అత ఏవ కూలం రోధశ్చ తీరం చేతి కోశే తీరపర్యాయమధ్యే న గఙ్గాపదం పఠ్యత ఇత్యాశయేనాఽఽహ-ర్కి చేతి। ప్రత్యక్షాదిజన్యోపస్థితేరితి। ఘటపదస్య కమ్బుగ్రీవాదిమత్యర్థే శక్తిరిత్యేవం ఘటపదశక్తిర్యేన న గృహీతా, తాదృశస్యాగృహీతశక్తికస్య పురుషస్య చక్షుషా ఘటం ప్రత్యక్షీకుర్వతోఽపి ఘటమానయేతి వాక్యాచ్ఛాబ్దబోధో న జాయతే, గృహీతశక్తికస్య తుజాయత ఇతి లోకే దృష్టత్వాదేవం సిధ్యతి-యచ్చక్షుఃసంనికర్షాదినా జాయమానా అర్థోపస్థితిః శబ్దబోధాఙ్గం(కారణం)నభవతీతి। తదుక్తం శాబ్దబోదానఙ్గత్వాదితి)ఇన్ద్రియార్థసంనికర్షేణ ప్రత్యక్షం ఘటార్థోపస్థితిసత్త్వేఽప్యగృహీతశక్తికస్య పుంసో ఘటశాబ్దాదర్థబోధాజననాత్రప్రత్యక్షాదిజన్యార్థోపస్థితేః శాబ్దబోధానఙ్గత్వం(అకారణత్వమితి భావః)। ఏవం చ యతాకథంచిఽజన్యార్థోపస్థితిః శాబ్దబోధే కారణమిత్యేవం కార్యకారణభావో వక్తుమశక్యః। కారణసత్త్వేఽపి కార్యాజననేనాన్వయవ్యభిచారాత్। కింతు శక్తిజ్ఞానజన్యార్థోపస్తితేర్లక్షణాజ్ఞానజన్యార్థోపస్థితేశ్చ శాబ్దబోధం ప్రతి కారణత్వం స్వీకర్తవ్యమిత్యర్థః। గౌరవమితి। ఉపర్యుక్తరీత్యా కార్యకారణభావద్వయకల్పనప్రయుక్తం గౌరవమిత్యర్థః। స్యాత్-ఆపద్యేతేతి యావత్। అస్మాకమితి। శక్తిగ్రాహకశిరోమణేర్వ్యవహారస్య శక్యలక్ష్యసాధారణ్యాచ్ఛక్యే ప్రవాహ ఇవ లక్ష్యేతీరేఽపి గఙ్గాపదస్య శక్తిరేవేతి వాదినామస్మాకం వైయాకరణానామిత్యర్థః। లాఘవమితి। శక్యలక్ష్యోభయత్రాపి పదశక్తేః సత్త్వాచ్ఛక్తిజ్ఞానజన్యార్థోపస్థితిః శాబ్దబోధకారణమిత్యేవమేక ఏవ కార్యకారణభావః కల్ప్య ఇతి లాఘవమిత్యర్థః। నను యథా జలప్రవాహవిశేషో గఙ్గాపదవాచ్య ఇతి సర్వజనీనా వ్యవహారో, న

తథా తీరం గఙ్గాపదవాచ్యమితి సార్వత్రికో వ్యవహార ఇతి తీరే గఙ్గాపదశక్తికల్పనమనుచితమ్। తథా చ లక్షణాఖ్యం వృత్త్యన్తరమవశ్యమభ్యుపేతవ్యమితి యుక్తిసిద్ధస్య గౌరవస్యాదూషకత్వాదాహ-అపి చేతి। ప్రత్యేకం వ్యభిచార ఇతి। అయం భావః-యథా ఘటత్వావచ్ఛిన్నం ప్రతి దణ్డత్వావచ్ఛిన్నదణ్డాది కారణం, తథా శాబ్దబోధత్వావచ్ఛిన్నం ప్రతి శక్తిజన్యార్థోపస్థితిర్లక్షణాజన్యార్థోపస్థితిశ్చేతి ద్వయం కారణం, దణ్డచక్రాదిన్యాయాత్। తథా ఘటకారణతా చక్రచీవరాదికారణసముదాయపర్యాప్తా న తు చక్రాదిప్రత్యేక పర్యాప్తా, దణ్డాదివ్యతిరేకేణ కేవలచక్రాచ్చక్రాదివ్యతిరేకేణ కేవలదణ్డాచ్చ ఘటకార్యాజననస్య సర్వానుభవసిద్ధత్వాత్। తథా శక్యలక్ష్యోభయవిషయకశాబ్దబోధకారణతా పూర్వోక్తోపస్థితిద్వయపర్యాప్తా, న తు ప్రత్యేకోపస్థితిపయాంప్తేతి భావః। తథా చ యథా ఘటమాత్రం ప్రతి దణ్డచక్రాది కారణత్వేనాపేక్ష్యతే, తథా శాబ్దయోధమాత్రం(ముఖ్యలక్ష్యోభయశాబ్దబోధం)ప్రతి నిరుక్తముపస్థితిద్వయం కారణత్వేనాపేక్ష్యతే। తత్ర కర్మణి కుశలః, సార్షపం త్రైలమిత్యాదౌలక్షణాజన్యార్థోపస్థితిసత్త్వేఽపి శక్తిజన్యార్థోపస్థితిర్నాస్తి గఙ్గాయాం స్నాతీత్యాదౌ శక్తిజన్యార్థోపస్థితిసత్త్వేఽపి లక్షణాజన్యార్థోపస్థితిర్నాస్తీతి కారణాభావేఽపి కార్యజననాదుపస్థిత్యోః పరస్పరం ప్రత్యేకం వ్యతిరేకవ్యభిచార ఇతి। వ్యభిచారమేవోపపాదయతి-శక్తిజన్యోపస్థితిం బినాఽఽపీత్యాదినా। ఘటమానయేత్యత్ర ఘటస్య శక్తిజ్ఞానజన్యోపస్థితిసత్త్వేఽపి తస్య లక్షణాజ్ఞానజన్యోపస్థితిర్నాస్తి, తథా గఙ్గాయాం ఘోష ఇత్యత్ర తీరస్య లక్షణాజ్ఞానజన్యోపస్థితిసత్త్వేఽపి తస్య శక్తిజ్ఞానజన్యోపస్థితిర్నాస్తీతి వ్యభిచార ఇత్యర్థః। తమేతం వ్యభిచారం పరిహర్తుం శఙ్కతే-న చావ్యవహితోత్తరత్వేతి। అయమాశయః-తత్తదుపస్థితిః-శత్తిజన్యార్థోపస్థితిర్లక్షణాజన్యార్థోపస్థితిశ్చ కారణం, కార్యం చజ శాబ్దబోధః। తత్ర కార్యతా వర్తతే, తాదృశకార్యసాసంబన్ధేన చ స శాబ్దబోధస్తత్తదుపస్థితిమాన్। కార్యతాయా అవచ్ఛేదకం చాతత్తదుపస్థితిమత్త్వం, తచ్చ కేన సంబన్ధేనేతి జిజ్ఞాసాయామాహ-అవ్యవహితోత్తరత్వసంబన్ధేనేతి। యత్ర శబ్దబోధే తత్తదుపస్థిత్యవ్యవహితోత్తరకాలభత్వం విద్యతే,తాదృశోత్తరకాలభవత్వసమానాధికరణముపస్థితిమత్త్వం కార్యతావచ్ఛేదకమిత్యర్థః। తత్తద్వృత్తిజన్యార్థోపస్థితేరనన్తరమవ్యవధానేన జాయమానో యః శాబ్దబోధః స ఏవ తత్తదుపస్థితేః కార్యమితి భావః। అత్రార్థ బాలహితః సరలోఽర్థసారః-కార్యనియతపూర్వవర్తిన ఏవ కారణత్వాత్సర్వం హి కార్యం కారణాపేక్షయోత్తరకాలభావ్యేవేతి ప్రకృతస్థలే తత్తదవృత్తిజన్యార్థోపస్థితిరూపకారణాపేక్షయా శాబ్దబోధరూపం కార్యముత్తరకాలభవమేవ। తత్రోత్తరకాలభవమిత్యేతదఘటక ఉత్తరకాలేఽవ్యవహితత్వం విశేషణం దీయతే। తథా చ కారణాపేక్షయాఽవ్యవహితో య ఉత్తరకాలస్తాదృశోత్తరకాలభవత్వం యాదృశశాబ్దబోధే వర్తతే స శాబ్దబోధస్తత్తద్వృత్తిజన్యార్థోపస్థితేః కార్యం భవతి। తత్ర శక్యార్థవిషయకశాబ్దబోధః శక్తిజన్యార్థోపస్థిత్యనన్తరమవ్యవధానేన జాయతే, అథ చ లక్ష్యార్థవిషయకశాబ్దబోధో లక్షణాజన్యార్థోపస్తిత్యనన్తరమవ్యవధానేన జాయత ఇతి కృత్వా శక్తిజన్యార్థోపస్థితేరవ్యవహిసోత్తరకాలభవో యః శాబ్దబోధః స ఏవ శక్చిజన్యోపస్థితేః కార్యమ్,

ఏవం లక్షణాజన్యార్థోపస్థితేరవ్యవహితోత్తరకాలభవో య శాబ్దబోధః స లక్షణాజన్యోపస్థితేః కార్యమ్। అర్థాత్ శక్యార్థవిషయకసాబ్దబోధం ప్రతి శక్చిజన్యోపస్థితిః కారణం, తథా లక్ష్యార్థవిషయకశాబ్దబోధం ప్రతి లక్షణాజన్యోపస్థితిః కారణమిత్యేవం పార్థక్యేన కార్యకారణభావః ఫలితో భవతి। కారణతావచ్చేదకం చ శక్యార్థవిషయకశాబ్దబోధస్థలే శక్చిజన్యోపస్థితిత్వం, లక్ష్యార్థవిషయకశాబ్దబోధస్థలే తు లక్షణాజన్యోపస్థితిత్వమితి। అవ్యవహితోత్తరేత్యాదేరయమర్థః సంపన్నః-తత్పదనిష్ఠశక్తిజ్ఞానజన్యోః పరిథత్యవ్యవహితోత్తకాలికశాబ్దబోధం ప్రతి తత్పదనిష్ఠశక్తిజ్ఞానజన్యోపస్థితికారణం, తథా తత్పదనిష్ఠలక్షణాజ్ఞానజన్యోపస్థిత్యవ్యవహితోత్తరకాలికశాబ్దబోధం ప్రతి తత్పదనిష్ఠలక్షణాజ్ఞానజన్యోపస్థితిః కారణమితి। అస్యార్థః-గఙ్గాపదనిష్ఠా ప్రవాహత్వాద్యవచ్ఛిన్ననిరూపితా యా శక్తిస్తజ్జ్ఞానజన్యా యా ఉపస్థితిస్తాదృశోపస్థితేరవ్యవహితోత్తరకాలభవో యః శాబ్దబోధస్తాదృశశాబ్దబోధే జననీయే గఙ్గాపదనిష్ఠశక్తిజ్ఞానజన్యా యాపస్థితిః సా కారణమితి, గఙ్గాపదనిష్ఠా గఙ్గాపదశక్యప్రవాహసంబన్ధితీరత్వావచ్ఛిన్ననిరూపితా యా లక్షణా తజ్జ్ఞానజన్యా యోపస్థితిస్తాదృశోపస్థితేరవ్యవహితోత్తరకాలభవో యః శాబ్దబోధస్తాదృశశాబ్దబోధే జననీయే గఙ్గాపదనిష్ఠలక్షణాజ్ఞానజన్యా యోపస్థితిః సా కారణమితి చ। తతశ్చ లక్షణాస్థలే ఆదౌశక్తిజ్ఞానజన్యప్రవాహార్థోపస్థితిః, తదనన్తరం శక్యసంబన్ధరూపలక్షణాజ్ఞానజన్యతీరార్థోపస్థితిః, తతః పరం శాబ్దబోధ ఇతి క్రమాచ్ఛక్తిజన్యార్థోపస్థితి-శాబ్దబోదయోర్మధ్యే లక్షణాజ్ఞానజన్యతీరార్థోపస్థిత్యా వ్యవధానాచ్ఛాబ్దబోధే శక్తిజన్యోపరిథత్యుత్తరకాలభవత్వేఽపి అవ్యవహితత్వాభావాల్లక్ష్యతీరార్థవిషయకశాబ్దబోధః శక్తిజన్యార్థోపస్థితేః కార్యం భవితుం నార్హతి, కింతు లక్షణయా తీరార్థోపస్తిత్యనన్తరమవ్యవధానేన జాయమానత్వాల్లక్షణాజన్యార్థోపస్థితేరేవ స కార్యం భవతి। అతౌ నాత్ర వ్యభిచారః। గఙ్గాయాం స్నాతీత్యత్ర శక్తిజన్యప్రవాహార్థోపస్థిత్యనన్తరమవ్యవధానేన జాయమానత్వాచ్ఛక్యార్థవిషయకశాబ్దబోధః శక్తిజన్యార్థోపస్థితేరేవ కార్యం, న లక్షణాజన్యార్థోపస్థితేః। తత్ర లక్షణాయా అప్రసరాల్లక్ష్యార్థోపస్థితేః సర్వ్వథాఽసంభవాత్। తథఆ చ న తత్రాపి వ్యభిచార ఇతి భావః। ఇతి చేన్నేత్యాహ-అనన్తకార్యకారణేతి। శక్యార్థవిషయకశాబ్దబోధ ప్రతి శక్తిజన్యోపస్థితిః కారణమిత్యత్ర శక్తిజన్యోపస్తితిపదం న శక్తిజన్యోపస్థితిత్వేన రూపేమ శక్చిజన్యోపస్థితిసమాన్యపరం, తథా సతి సామాన్యస్యామూర్తత్వేన శాబ్దబోధే తదవ్యవహితోత్తరత్వం వక్తుమశక్యం స్యాత్। కిం తు శక్తిజన్యోపస్థితివ్యక్తిపరమ్। తథా చోపస్థితీనామానన్త్యేన తద్భేదేన కార్యకారణభావానన్త్యాపత్తేరిత్యర్థః। యుక్తిసామ్యాదాహ-కిం చేతి। యథా శబ్దబోధద్వివిధపదార్థోపస్థిత్యోర్మధ్యే కార్యకారణభావసత్త్వాదేకైకస్యాః పదార్థోపస్థితేరభావేఽప్యపరయా పదార్థోపస్థిత్యా శాబ్దబోధరూపకార్యజననాద్వ్యతిరేకవ్యభిచారోఽభిహితస్తథా పదార్థోపస్థితిరూపకార్యం ప్రతి

శక్తిలక్షణోభయజ్ఞానస్య కారణత్వం వక్తవ్యమితి ఏకైకస్య కారణస్యాభావేఽప్యపరేణ కారణేనోపస్థితిరూపకార్యజనగాద్వ్యతిరేకవ్యభిచారః। యది తు వ్యభిచారవారణాయ శక్యజన్యపదార్థోపస్థితిం ప్రతి శక్తిజ్ఞానం కారణమథ చ లక్షణాజన్యపదార్థోపస్థితిం ప్రతి లక్షణాజ్ఞానం కారణమిత్యేవం పార్థక్యేన కార్యకారణభావః కల్ప్యతే తదా కార్యకారణభావద్వయకల్పనప్రయుక్తం గౌరవం పూర్వవద్బోధ్యమిత్యర్థః। నను గఙ్గాదిపదస్య జలప్రవాహాదావివతీరాద్యర్థేఽపి శక్తిరితి సర్వత్ర శాబ్దబోధం ప్రతి శక్తిజన్యోపస్థితిః కారణమిత్యేకవిధ ఏవ కార్యకారణభావ ఇతి లాఘవమిత్యుక్తం తత్రాప్యనేకకార్యకారణభావకల్పనప్రయుక్తం గౌరవమస్త్యేవేత్యాశఙ్కతే-న చేదం పదమితి। నిర్విశేషం న సామాన్యమితి న్యాయేన ఘటపదం ఘటరూపార్థబోధకమిత్యాదివిశేషవాక్యానాం స్వరూపబోధకమిదం సామాన్యవచనమ్। ఘటరూపార్థబోధం ప్రతి ఘటపదం ఘటరూపార్థబోదకమిత్యేవంశక్తిజ్ఞానం కారణం, ఇత్యాకారకైకకార్యకారణభావకల్పనేఽపి- పదతదర్థభేదేనేతి। పదం చ తదర్థశ్చ తయోర్భేదేన పదభేదేనార్థభేదేన చేత్యర్థః। అనేకకార్యకారణభావకల్పనే గౌరవమితి। అయం భావః-ఘటోపస్థితిం ప్రతి కలశాదిపదం ఘటరూపార్థబోధకమిత్యేవమర్థైక్యేఽపి యథా పదభేదేనానేకకార్యకారణభావకల్పనం క్రియతే, తథా పదైక్యేఽప్యర్థభేదేన, ఘటోపస్థితిం ప్రతి ఘటపదం ఘటరూపార్థబోధకమితిశక్తిజ్ఞానం కారణం, తథా పటోపస్థితిం ప్రతి ఘటపదం పటరూపార్థబోధకమితిశక్తిజ్ఞానం కారణమిత్యేవమనేకకార్యకారణభావకల్పనస్యాఽఽవశ్యకతయా సర్వత్ర(శక్యలక్ష్యార్థస్థలే)శక్త్యైవ పదార్థోపస్థితిం వదతస్తవ వైయాకరణస్యాప్యనేంకకార్యకారణభావకల్పనప్రయుక్తం గౌరవం తుల్యమస్తీతి సేషః। పరస్పరవ్యభిచారేతి। పటోపస్థితిం ప్రతి పదపద్రం పటరూపార్థబోధకమితి, ఘటపదం పటరూపార్థబోధకమితి చ శక్తిజ్ఞానం కారణమిత్యేవం పటోపస్థితౌ శక్తిజ్ఞానద్వయరూపం కారణం క్లృప్తమ్। తత్ర పటపదం పటరూపార్థబోధకమిత్యాకారకశక్తిజ్ఞానం వినాఽపి ఘటపదం పటరూపార్థబోధకమిత్యాకారకశక్తిజ్ఞానాత్, తథా ఘటపదం పటరూపార్థబోధకమిత్యాకారకశక్తిజ్ఞానం వినాఽపి పదపదం పటరూపార్థబోధకమిత్యాకారకశక్తిజ్ఞానాచ్చ పటోపస్థితిజననాత్కారణాభావేఽపి కార్యజననాత్పరస్పరం వ్యతిరేకవ్యభిచార ఇత్యర్థః। తస్యైతస్య వ్యభిచారస్య నిరాసాయ యది, పటపదం పటార్థబోధకం ఘటపదం పటార్థబోధకమిత్యేవంకారణీభూతద్వివిధశక్తిజ్ఞానమధ్యే యాదృశశక్తిజ్ఞానాదనన్తరమవ్యవధానేన యాఽర్థోపస్థితిర్జాయతే సైవార్థోపస్థితిస్తాదృశశక్తిజ్ఞానస్య కార్యమిత్యుచ్యతే, యథా-పటపదం పటరూపార్థబోధకమిత్యాకారకశక్తిజ్ఞానానన్తరం జాయమానా పటార్థోపస్థితివ్యవధానేన జాయత ఇత్యవ్యవధానేనైవ జాయమానా పటార్థోపస్థితిః పటపదం పటార్థబోధకమిత్యాకారకశక్తిజ్ఞానస్య కార్యం భవతి। అయం భావః-పటార్థోపస్థితిః-కార్యం, ద్వివిధాకారకశక్తిజ్ఞానం చ కారణమ్। కాయంతావచ్ఛేదకం చ న కేవలం పటార్థోపస్థితిత్వం, కిం తు అవయవహితోత్తరత్వసంబన్ధేన

పటార్థోపస్థితిత్వమేవ తత్। అవ్యవహితోత్తరత్వవిశిష్టపటార్థోపస్థితిత్వం కార్యతావచ్ఛేదకం స్వీక్రియతే ఇత్యర్థః। వ్యభిచారనిరాసాయావ్యవహితత్వాంశో నివేశిత ఇతి భావః। తథా చ పటపదం పటరూపార్థబోధకమిత్యాకారకశక్తిజ్ఞాననానన్తరం పటపదాజ్జాయమానా పటార్థోపస్థితిర వ్యవధానేన జాయత ఇతి కృత్వా ప్రసిద్ధశక్తిజన్యపటార్థోపస్థితిం ప్రతి పటపదం పటరూపార్థబోధకమిత్యాకారకశక్తిజ్ఞానం కారణమిత్యేవమేకః కాయకారణభావః ఫలితః। అపరశ్చ-ఘటపదం పటరూపార్థబోధకమిత్యాకారకశక్తిజ్ఞానాన్తరం జాయమానా పటార్థోపస్థితిర్నావ్యవధానేన జాయతే, కిం తు వ్యవధానేనైవ జాయత ఇతి వ్యవధానే న జాయమానా పటార్థోపస్థితిర్న పటపదం పటరూపార్థబోధకమిత్యాకారకశక్తిజ్ఞానస్య కార్యం, కిం తు ఘటపదం పటరూపార్థబోధకమిత్యాకారకశక్తిజ్ఞానస్యైవ సా కార్యమ్। ఏవం చాప్రసిద్ధశక్తిజన్యపటార్థోపస్థితిం ప్రతి ఘటపదం పటరూపార్థబోధకమిత్యాకారకశక్తిజ్ఞానం కారణమితి ద్వితీయః కార్యకారణభావః ఫలితః తతశ్చ పృథక్పృథకకార్యకారణభావకల్పనేన యద్యపి న పరస్పరవ్యభిచారస్తథాఽప్యనేకకార్యకారణభావకల్పనప్రయుక్తం గౌరవం సుతరాం-అతిశయితం భవతీతి। నన్వేకస్య ఘటపదస్య ఘటపదరూపే ఉభయత్రాప్యర్థే శక్తిసత్త్వాద్ఘట దాద్యటోపస్థితివ్యవధానేన, పటోపస్థితిస్తు వ్యవధానేనేతి వైషమ్యే కిం బీజమితి చేదుచ్యతే-తత్తదర్థే తత్తచ్ఛబ్దప్రయోగకరణరూపవృద్ధవ్యవహారేణ తత్తచ్ఛబ్దస్య తత్తదర్థే శక్తిర్నిర్ధార్యతే। యథా-వృద్ధవ్యవహారే జలప్రవాహవిశేషే గఙ్గాపదప్రయోగదర్శనేన గఙ్గాపదస్య ప్రవాహవిశేషే శక్తిరితి జ్ఞాయతే, తథా గఙ్గాయాం ఘోష ఇత్యాదౌ తీరార్థేఽపి గఙ్గాపదప్రయోగదర్శనేన తీరార్థేఽపి గఙ్గాపదస్య శక్తిరస్తీతి జ్ఞాయతే। తత్ర ప్రాచుర్యేణ ప్రవాహార్థ గఙ్గాపదప్రయోగదర్శనాత్ప్రవాహవిశేషే యా గఙ్గాపదస్య శక్తిః సా ప్రసిద్ధా శక్తిః। తీరార్థే తు గఙ్గాయాం ఘోష ఇత్యాదౌ క్వచిదేవ గజగాపదప్రయోగదర్శనేన తీరే యా గఙ్గాపదస్య శక్తిః సా అప్రసిద్ధా గఙ్గా శబ్దస్య పాఠః సంగచ్ఛేత। అప్రసిద్ధశక్తిస్థలే చ యది ప్రవాహార్థకం గఙ్గాపదం కేనాపి కారణేన తీరార్థమపి బోధయత్వితి విశిష్య వక్తుస్తాత్పర్యం స్యాత్తర్హ్యేవ గఙ్గాపదస్య తీర శక్తిర్గృహ్యతే నాన్యథా। ప్రకృతస్థలే కమ్బుగ్రీవాదిమదర్థే ఘటపదస్య ప్రాచుర్యేణ ప్రయోగదర్శనాత్ తాదృశార్థే ఘటపదస్య శక్తిః ప్రసిద్ధా, పటార్థే తు క్వచిదేవ ఘటపదప్రయోగదర్శనేన పటార్థే ఘటపదస్య యా శక్తిః సాఽప్రసిద్ధ భవతి। ఏవం చ పటోపస్థితిరథ చ శక్తిజ్ఞానమిత్యనయోః కార్యకారణయోర్మధ్యే వక్తృతాత్పర్యజ్ఞానేన వ్యవధానాద్ ఘటపదం పటరూపార్థబోధకమిత్యాకారకశక్తిజ్ఞాన జ్జాయమానా పటార్థోపస్థితిర్వ్యవధానేనైవ జాయత ఇతి సా ద్వితీయశక్తిజ్ఞానస్యైవ కార్యం, న ప్రథమశక్తిజ్ఞానస్యేతి బోధ్యమ్। కిం చ గఙ్గాదిపదాత్ప్రవాహత్వాద్యవచ్ఛిన్నవిషయకశాబ్దబోధే గఙ్గాపదనిష్ఠప్రవాహత్వావచ్ఛిన్ననిరూపితశక్తిజ్ఞానజన్యోపస్థితిః కారణం, తీరత్వావచ్ఛిన్నవిషయకశాబ్దబోధం ప్రతి గఙ్గాపదనిష్ఠతీరత్వావచ్ఛిన్ననిరూపితశక్తిజ్ఞానజన్యోపస్థితిః కారణమిత్యాదిరీత్యా లక్ష్యార్థస్యానేకత్వాత్కార్యకారణభావానేకత్వకల్పనా భవతీత్యర్థః। ఏవం చ శాబ్దబోధం ప్రతి శక్తిజన్యోపస్థితిః కారణమిత్యేక ఏవ కార్యకారణభావ ఇతి వదన్తం వైయాకరణం ప్రతి

లక్షణావృత్త్యఙ్గీకర్త్రాఽనేకకార్యకారణబావకల్పనప్రయుక్తం గౌరవం ప్రదర్శితమితి భావః। నను లక్షణావృత్త్యనఙ్గీకర్తుర్మమ మతే యద్యపి గౌరవం సమస్తి తథాఽపి మమ మతే కార్యకారణభావద్వయం, లక్షణావృత్త్యఙ్గీకర్తుస్తవ మతే తు కార్యకారణభావత్రయమిత్యేవంరీత్యా మదపేక్షయాఽప్యధికం గౌరవం లక్షణావృత్తిస్వీకర్తుమతేఽస్తీతి ప్రదర్శయితుమాహ వైయాకరణః శక్తిభ్రమానురోధేనేతి। యదా చ ఘటపదస్య పటార్థే శక్తిరస్తీతి కస్యచిద్భ్రమో జాతస్తదా ఘటపదాత్పటోపస్థితేః సర్వసంమతతయా పటోపస్థితికారణీభూతశక్తిజ్ఞానే పటపదం పటరూపార్థబోధకం, ఘటపదం పటరూపార్థబోధకమిత్యేవం బోధకఘటపటాదిపదస్య బోధ్యపటాదేరర్థస్య చ నివేశ ఆవశఅయక ఇతి ఘటపటాదితత్తత్పదభేదన ఘటపదాదితత్తదర్థభేదేన చానన్తకార్యకారణభావకల్ప్రప్రయుక్తం గౌరవం మమేవ లక్షణావృత్తిస్వీకర్తుస్తవాప్యస్త్యేవ, పరం తీరార్థోపస్థితిం ప్రతి గఙ్గాపదం లక్షణయా తీరరూపార్థబోధకమిత్యేవం లక్షణాజ్ఞానకార్యకారణభావకల్పనప్రయుక్తం గౌరవం మదపేక్షయా తవాతిరిక్తం భవతి। మమ తు తక్షణాజ్ఞానకార్యకారణభావకల్పనం న కర్తవ్యం భవతి, అప్రసిద్ధశక్తిజ్ఞానకార్యకారణభావేనైవ భ్రమస్య లక్షణాయాశ్చ సంగ్రహాత్। ఏవం చ మమ ప్రసిద్ధాప్రసిద్ధశక్తిద్వయసంబన్ధికార్యకారణభావద్వయమేవ, తవ తు పటోపస్థితిం ప్రతి పటపదం పటరూపార్థబోధకమిత్యేవం ప్రసిద్ధశక్తిజ్ఞానకార్యకారణభావోఽస్త్యేవ, శక్తిభ్రమదశాయాం ఘటపదాజ్జాయమానపటోపస్థితినిర్వాహార్థం పటోపస్థితిం ప్రతి ఘటపదం పటరూపార్థబోధకమిత్యాకారకకార్యకారణభావోఽప్యావశ్యకః, అథ చ తీరార్థోపస్థితిం ప్రతిగఙ్గామదం లక్షణయా తీరరూపార్థబోధకమిత్యాకారకలక్షణాజ్ఞానకార్యకారణభావస్తృతీఽధిక ఇతి కార్యకారణభావత్రయమితి భావః। యథా లక్షణానఙ్గీకర్తృవైయాకరణమతే శాబ్దబోధం ప్రతి శక్తిజన్యోపస్థితిః కారణం, పదార్థోపస్థితిం ప్రతి చ శక్తిజ్ఞానం కారణమిత్యేవమేక ఏవ కార్యకారణభావస్తథా లక్షణాఙ్గీకర్తుర్మమాపి మత ఏక ఏవ కార్యకారణభావ ఇత్యాహ-అథ వృత్తిజన్యేత్యాది। శాబ్దబోధం ప్రతి వృత్తిజన్యపదార్థోపస్థితిః కారణం, పదార్థోపస్థితిం ప్రతి చ వృత్తిజ్ఞానం కారణమిత్యేవం సామాన్యతః కల్పనాదేక ఏవ కార్యకారణభావో మయా లక్షణాఙ్గీకర్త్రా స్వీక్రియతే। ఉపస్థితిత్వేనైవేత్యేవకారేణ, శక్తిజ్ఞానజన్యోపస్థితిత్వేన లక్షణాజ్ఞానజన్యోపస్థితిత్వేన చేత్యేవం పార్థక్యేన శాబ్దబోధహేతుత్వస్య వ్యావృత్తిః। తథా చ లక్షణావృత్తిస్వీకర్తుర్మమాపి మత ఏవ ఏవ కార్యకారణభావ ఇతి న గౌరవమతి చేత్తదేతత్ఖణ్డయితుమాహ-ఇతి చేన్నతి। శక్తిలక్షణాన్యతరేతి। అయం భావః- శక్తిజన్యపదార్థోపస్థితౌ, లక్షణాజన్యపదార్థోపస్థితౌ చ శక్తిలక్షణోభయగతవృత్తిత్వావచ్ఛిన్నజన్యత్వస్య సత్త్వాదేక ఏవ కార్యకారణభావ ఇతి హి తవాఽఽశయః। పరం వృత్తిజన్యపదార్థోపస్థితిరిత్యత్ర శాబ్దబోధహేతుపదార్థోపస్థితికారణం యా వృత్తిస్తత్రత్యకారణతాయా అవచ్ఛేదకం వృత్తిత్వం వాచ్యమ్। పరం తు వృత్తిత్వం నామ కిమితి తత్స్వరూపజ్జిసాయాం శక్తిలక్షణాన్యతరత్వం, అథవా శాబ్దబోధే హేతుర్యా

మదార్థోపస్థితిస్తదనుకూలస్తజ్జనకో యః పదపదార్థయోః సంబన్ధస్తత్త్వం వృత్తిత్వమితి వక్తవ్యమ్। కిం తు తాదృశవృత్తిత్వస్య కారణతావచ్ఛేదకత్వస్వీకారే గౌరవం భవతీత్యాహ-గౌరవాదితి। అయమర్థః-అన్యతరత్వస్య ద్విభిన్నభిన్నత్వమర్థః। యథా ఘటః పటో వా ఘటపటాన్యతరో భవతి। ద్వాభ్యాం ఘటపటాభ్యాం భిన్నో యః పాషాణాదిస్తద్భిన్నత్వం ఘటే వా పటే వా ఇతి ఘటప్రతియోగికః పటప్రతియోగికశ్చేత్యేవం ప్రతియోగిభేదభిన్నో యో భేదస్తాదృశభేదద్వయావచ్ఛిన్నా యా పాషాణాదినిష్ఠా ప్రతియోగితా, తాదృశప్రతియోగితాకభేదవాన్ ఘటః పటో వా భవతి, తద్వచ్ఛక్తిలక్షణాన్యతరత్వస్య శక్తిలక్షణాభ్యాం భిన్నో యపాషాణాదిస్తద్భిన్నత్వం శక్తౌ లక్షణాయాం చ వర్తత ఇతి కృత్వా శక్తిలక్షణాప్రతియోగిక్రభేదద్వయావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకభేదవత్త్వాభిన్నస్య శక్తిలక్షణాన్యతరత్వరూపస్య, శాబ్దబోధహేత్విత్యాదిసంబన్ధత్వమిత్యన్తేనోక్తస్య వా వృత్తిత్వస్య శక్తిత్వాపేక్షయా గురుశరీరత్వాదిత్యర్థః। తథా చాస్మదభిప్రేతశాబ్దబోధజనకతాత్వరూపశక్తిత్వాపేక్షయా నిరుక్తస్య ద్వివిధవృత్తిత్వస్య గురుత్వాన్న శాబ్దబోధం ప్రతి వృత్తిజన్యపదార్థోపస్తితిః కారణమిత్యేవం కార్యకారణభావో వక్తుం యుక్తా ఇతి భావః। ఏవం పూర్వోక్తద్వివిధవృత్తిత్వే గౌరవలక్షణం దూషణమభిధాయ, శాబ్దబోదహేతుపదార్థోపస్థిత్యనుకూలేత్యాదినా యద్ద్వితీయం వృత్తిత్వస్వరూపముక్తం తత్ర దూషణాన్తరమభిధత్తే-శాబ్దబోధహేతుతావచ్ఛేదకస్య పదార్థోపస్థితివృత్తేరజ్ఞాన ఇతి। శాబ్దబోధం ప్రతి పదార్థోపస్థితిః కారణం,పదార్థోపస్థితిం ప్రతి చ వృత్తిజ్ఞానం కారణమిత్యేవం శాబ్దబోధే కార్యక్రారణభావముక్త్వా శాబ్దబోధకారణపదార్థోపస్థితావపి కార్యకారణభావస్యోక్యత్వాచ్ఛాబ్దబోధే న కేవలపదార్థోపస్థితిః కారణం, కిం తు వృత్తిజ్ఞానజన్యపదార్థోపస్థితిః కారణమితి సిధ్యతి। తథా చ వృత్తిజ్ఞానజన్యపదార్థోపస్థితౌ శాబ్దబోధకారణతా, తాదృశకారణతాయా అవచ్ఛేదకం-వృత్తిజ్ఞానజన్యపదార్థోపస్థితిమ్। ఏతదేవ శాబ్దబోధహేతుతావచ్ఛేదకమ్। పదార్థోపస్థితివృత్తేరితి పదార్థోపస్థితౌ వృత్తిః స్థితిర్యస్యేతి బహువ్రీహిణా శాబ్దబోధహేతుతావచ్ఛేదకస్య విశేషణఙ్। బహువ్రీహేర్భాషితపుంస్కత్వాత్పుంవత్త్వమ్। తథా చ పదార్థోపస్థితినిష్ఠస్య శాబ్దబోధహేతుతావచ్ఛేదకస్యవృత్తిజ్ఞానజన్యపదార్థోపస్థితిత్వరూపస్యాజ్ఞానే--జ్ఞానాభావే సతీత్యర్థః। అసంభవాదితి। అయం భావః-హేతుతావచ్ఛేదకం-కారణతావచ్ఛేదకమ్। `యద్ధర్మవిశిష్టం కారణం భవతి స ధర్మః కారణతావచ్ఛేదకః' యథా ఘటం ప్రతి దణ్డత్వధర్మవిశిష్ట ఏవ దణ్డః కారణమతో దణ్డత్వం కారణతావచ్ఛేదకమ్। ఇతి నియమాదవచ్ఛేదకజ్ఞానం వినాఽవచ్ఛేద్యజ్ఞానం న సంభవతి। ప్రకృతస్థలే ద్వితీయవృత్తిత్వలక్షణే పదార్థోపస్థిత్యనుకూలరతజ్జనకో యః పదపదార్థయోః సంబన్ధస్తత్త్వం వృత్తిత్వమితి పదార్థోపస్థితివృత్త్యోః కార్యకారణభావో నిర్దిష్టః। తత్ర వృత్తినిష్ఠకారణతాయా అవచ్ఛేదకం వృత్తిత్వం వక్తవ్యమ్। పరం తు నిరుక్తవృత్తిత్వస్య శక్తిత్వాపేక్షయా గురుత్వాద గురుధర్మస్య చ `సంభవతి లఘౌ గురౌ తదభావః' లఘుధర్మే అవచ్ఛేదకత్వకల్పనే సంభవతి గురుధర్మేఽవచ్ఛేదకత్వం న కల్పనీయమ్, అత ఏవ

ప్రమేయవహ్నిమాన్ ధూమాదిత్యత్ర ప్రమేయవహ్నిత్వస్య గురుధర్మత్వాత్తత్ర సాధ్యతావచ్ఛేదకత్వమనాదృత్య ప్రమేయవహ్నిత్వసమనియతస్య కేవలవహ్నిత్వస్యైవ సాధ్యతావచ్ఛేదకత్వం స్వీకృతం లఘుత్వాత్, ఇతి నియమేనానవచ్ఛేదకత్వాద్వృత్తిత్వరూపమవచ్ఛేదకమప్రసిద్ధమితి కారణతావచ్ఛేదకస్యాజ్ఞానాద్ వృత్తినిష్ఠకారణత్వం దుర్గ్రహం, కారణత్వజ్ఞానస్య కారణతావచ్ఛేదకజ్ఞానాధీనత్వాత్। తథా చ కారణత్వేన వృత్తేరజ్ఞానాద్వృత్తిః కారణమితి వక్తుమశక్యం, అతః పదార్థోపస్థితివృత్త్యోః కార్యకారణభావాజ్ఞానమ్। ఏతాదృశవృత్తిజ్ఞానకార్యకారణభావాజ్ఞానాదేవ చ వృత్తిజ్ఞానఘటితస్య వృత్తిజ్ఞానజన్యపదార్థోపస్థితిత్వరూపస్య శాబ్దబోధకారణతావచ్ఛేదకస్యాజ్ఞానం, వాక్యార్థజ్ఞానం ప్రతి వాక్యఘటకీభూతయావత్పదపదార్థజ్ఞానస్య కారణత్వాత్, తథా చ స్వఘటకీభూతవృత్తిజ్ఞానాభావప్రయోజ్యో వృత్తిజ్ఞానజన్యపదార్థోపస్థితిత్వరూపశాబ్దబోధకారణతావచ్ఛేదకజ్ఞానాభావః, తాదృశకారణతావచ్ఛేదకజ్ఞానాభావాదవచ్ఛేదకజ్ఞానాధీనాయా అవచ్ఛేద్యాయాః పదార్థోపస్థితినిష్ఠాయాః శాబ్దబోధకారణతాయా అప్యజ్ఞానాచ్ఛాబ్దబోధం ప్రతి పదార్థోపస్థితిః కారణమిత్యస్య వక్తుమశక్యత్వేన శాబ్దబోధవృత్తిజ్ఞానజన్యపదార్థోపస్థిత్యోర్మిథః కార్యకారణభావస్య సుతరాం దుర్వవత్వాత్ వృత్తిజ్ఞానజన్యపదార్థోపస్థితేః కారణత్వేన, శాబ్దబోధస్య చ కార్యత్వేన జ్ఞానాభావాదితి భావః। అత్ర శాబ్దబోధకస్య హేతువృత్తేరితి చ సమానాధికరణే షష్ఠ్యౌ। తథా చ పదార్థోపస్థితినిష్ఠా, యా శాబ్దబోధహేతుతా-శాబ్దబోధకారణతా, తస్యా అవచ్ఛేదకం కిమితి జిజ్ఞాసాయామాహ-పదార్థోపేతి। పదార్థోపస్థితేర్హేతుభూతా యా వృత్తిస్తస్యా జ్ఞానాభావే సతీత్యర్థః। తత్ర యద్యపి శాబ్దబోధకారణతా, పర్యాప్తిసంబన్ధేన వృత్తిజ్ఞానజన్యపదార్థోపస్థితినిష్ఠా భవతి తథాప్యాశ్రయతాసంబన్ధేన తద్ఘటకవృత్తినిష్ఠాఽపి భవతి। యథా ఘటకారణతాయాః పర్యాప్తిసంబన్ధేన దణ్డచక్రచీవరాదినిమిత్తసముదాయే సత్త్వేఽపి ఆశ్రయతాసంబన్ధేన కేవలదణ్డేఽపి తత్సత్త్వాద్, ఘటకారమతా దణ్డే ఇత్యుచ్యతే తద్వదితి భావః। తాదృశవృత్తేరజ్ఞానం చ శాబ్దబోధహేతుతావచ్ఛేదకస్యేతి సంబన్ధార్థే షష్ఠీతి హేతుతావచ్ఛేదకసంబన్ధినీ నామ శాబ్దబోధహేతుతావచ్ఛేదకకుక్షిప్రవిష్టా యా పదార్థోపస్థితి హేతువృత్తిరిత్యర్థో యుక్త ఇతి మే భాతి। యద్వా నాగృహీతవిశేషణా బుద్ధిర్విశేష్య ఉపజాయత ఇతి న్యాయేన విశిష్టవద్ధిం ప్రతి విశేషణజ్ఞానస్య కారణత్వాద్విశేషణీభూతవృత్తిత్వజ్ఞానం వినా తద్విశిష్టాయా వృత్తేర్జ్ఞానాసంభవాదాదౌ వృత్తిత్వజ్ఞానమావశ్యకమితి పర్యాలోచ్య శాబ్దబోత్ర హెూత్వీత్యాదినా పదపదార్థయోః సంబన్ధత్వమిత్యన్తేన ద్వితీయలక్షణేన వృత్తిత్వస్వరూపం ప్రదర్శితమ్। తత్ర పదార్థోపస్థితౌ శాబ్దబోధహేత్వితి విశేషణదానాత్పదార్థోపస్థితౌ శాబ్దబోధహేతుత్వజ్ఞానావశ్యకత్వేన శాబ్దబోధహేతుత్వవిశిష్టా యా పదార్థోపస్థితిస్తదనుకూలస్తజ్జనకో యః పదపదార్థయోః సంబన్ధస్తత్త్వం వృత్తిత్వమిత్యర్థః। తథా చ పదపదార్థసంబన్ధత్వరూపవృత్తిత్వజ్ఞానే శాబ్దబోధపదార్థోపస్థిత్యోః కార్యకారణభావజ్ఞానం కారణం, శాబ్దబోధపదార్థోపస్థిత్యోః

కార్యకారణభావజ్ఞానే చ పదపదార్థసంబన్ధత్వరూపవృత్తిత్వజ్ఞానం కారణమిత్యన్యోన్యాశ్రయేణ వృత్తిత్వజ్ఞానాసంభవేన తద్విశిష్టవృత్తిజ్ఞానస్యాప్యసంభవేన శాబ్దబోధం ప్రతి వృత్తిజ్ఞానజన్యపాదార్థోపస్థితిః కారణమిత్యేవం వృత్తిజ్ఞానఘటితః శాబ్దబోధపదార్థోపస్థియోః కార్యకారణభావో దుర్వచ ఇత్యర్థో బోధ్య-।

నను లక్షణాఙ్గీకర్తృమతేఽపి పదార్థోపస్థితిం ప్రతి శక్తిజ్ఞానం కారణమథ త లక్షణాజ్ఞానం కారణమిత్యేవం భేదేన న పదార్థోపస్థితికారణతా, కిం తు పదార్థోపస్థితిం ప్రతి శక్తిజ్ఞానం కారణమిత్యేవమేకరూపేణ శక్తిజ్ఞానత్వేనైవ పదార్థోపస్థితికారణతేత్యాశఙ్కతే-అథ మమాపీతి। లక్షణానఙ్గీకర్తుస్తవేవ లక్షణాఙ్గీకర్తుర్మమాపీత్యర్థః। అత్ర మత ఇతి శేషః। శక్తిజ్ఞానత్వేనైవేతి। న తు శక్తిజ్ఞానత్వేన, లక్షణాజ్ఞానత్వేన చేత్యర్థః। హేతుతేతి। శాబ్దబోధం ప్రతి, తదనుకూలపదార్థోపస్థితిం ప్రతి చ హేతుతేత్యర్థః। తథా చ నైయాయికాదిమతేఽపి శాబ్దబోధం ప్రతి శక్తిజన్యోపస్థితిః కారణం, పదార్థోపస్థితిం ప్రతి చ శక్తిజ్ఞానం కారణమిత్యేకైక ఏవ కార్యకారణభావా ఇతి భావః। నను `శక్యాదశక్యోపస్థితిర్లక్షణా' ఇతి పక్షే లక్షణాయాః శక్తిఘటితత్వం నాస్తి। ప్రవాహాదేరూపో యో వస్తుతో గఙ్గాదిపదశక్యార్థస్తస్మాదేవ తీరాగ్యర్థోపస్థితేః సంభవాత్। నాస్తి చ శక్తిజ్ఞానస్య తీరాద్యర్థోపస్థితిం ప్రత్యుపయోగ ఇత్యాశఙ్క్యాఽఽహ--శక్యసంబన్ధేతి। శక్యస్య-శక్యోపస్థితార్థస్య, సబన్ధః-తత్సంబన్ధిని సంబన్ధః, అర్థాన్ముఖ్యార్థవాచకపదస్యాముఖ్యేఽర్థే యా వృత్తిః సా లక్షణా। శబ్దస్యార్థబోధనాయ ద్వౌ వ్యాపారౌ ముఖఅయోఽముఖ్యశ్చ। తత్ర పదేన సహ పదాథస్య యః సాక్షాత్సంబన్ధః స ముఖ్యో వ్యాపారః, శక్తిరభిధేతి చ భణ్యతే। యత్ర తు ముఖ్యేఽర్థేన్వయాద్యనుపపత్తిస్తత్రాముఖ్యో వ్యాపారో గృహ్యతే స ఏవ లక్షణేత్యుచ్యతే। అర్థాత్ పదేన సహ పదార్థస్య యః శక్యపరమ్పరయా సంబన్ధః సలక్షణేత్యర్థః। యథా గఙ్గాయాం ఘోషం ఇత్యత్ర గఙ్గాపదస్య శక్యార్థో జలప్రవాహవిశేషః, తత్ర ఘోషపదశక్యార్థస్యాఽఽభీరపల్లీరూపస్యాన్వయాద్యనుపపత్తిరస్తి, న హి జలప్రవాహే ఘోషస్య సాక్షాత్సంబన్ధః సంభవతి। తథా సతి తస్యాపి ప్రవహణాపత్తేః। ప్రవాహరూపస్య ముఖ్యార్థస్య తు సాక్షాత్సంబన్ధస్తీరే గృహీతః, తస్మాద్యః ప్రవాహస్య తీర సంబన్ధః స ఏవ గఙ్గాపదస్య తీరరూపార్థబోధనాయ లక్షణావ్యాపార ఇత్యర్థః। అత్ర శక్యేత్యస్య శక్యోపస్థితేత్యర్థాద్విశేషణతయా శక్తేః ప్రవేశః। తథా చ గఙ్గాపదశక్యప్రవాహసంబన్ధితీరమిత్యాకారక ఏవ లక్షణాజ్ఞానే హేతుః, న తు ప్రవాహసంబన్ధితీరమిత్యాద్యాకారక ఇత్యాశయః। ఏవం చ స్వశక్యసంబన్ధరూపలక్షణాయాం విశేషణతయా శక్తేః ప్రవేశాల్లక్షణాస్థలేఽపి పదార్థోపత్స్థితౌ పరమ్పరయా శక్తిజ్ఞానమేవ కారణం శాబ్దబోధే చ శక్తిజన్యపదార్థోపస్థితిః కారణమితి శక్తిత్వేనవ కార్యకారణభావ ఇతి, తదశ్రద్ధేయమిత్యాహ-ఇతి చేన్నేతి। శక్తిజ్ఞానేతి। పదార్థోపస్థితిశక్తిజ్ఞానయోః కార్యకారణభావ ఇత్యర్థః। సమానవిషయత్వస్యేతి। తదర్థవిషయకోపస్థితిం ప్రతి తదథేనిరూపితతత్పదనిష్ఠశక్తిజ్ఞానం కారణమ్, ఘటరూపార్థోపస్థితిం ప్రతి ఘటరూపార్థనిరూపిత ఘటపదనిష్ఠా యా శక్తిస్తజ్జ్ఞానం కారణమితి తదర్థః। అత్ర

ఘటాదిపదస్య ఘటత్వవిశిష్టార్థే శక్తిరితి ఘటత్వవిశిష్టవిషయకశక్తిగ్రహసత్త్వాత్పదార్థోపస్థితిరపి ఘటత్వవిశిష్టవిషయికైవ స్వీక్రియతే ప్రత్యాసక్తిన్యాయాత్। తథా చ యద్విషయకః శక్తిగ్రహస్తద్విషయికైవ పదార్థోపస్థితిరితి ఉపస్థితిశక్తిగ్రహయోః సమానాకారకత్వప్రవాదః। ఏవం చ ఘటత్వవిశిష్టవిషయకః శక్తిగ్రహశ్చేత్తర్హి ఘటత్వవిశిష్టవిషయికైవోపస్థితిః, న తు తీరత్వవిశిష్టవిషయికేతి భావః। ఏవం ఘటత్వవిశిష్టఘటవిషయికోపస్థితిశ్చేత్తర్హి సాబ్దబోధోఽపి ఘటత్వవిశిష్టఘటవిషయక ఏవ, నాన్యవిషక ఇత్యపి బోధ్యమ్। మూలే శక్తిజ్ఞానపదార్థోపస్థిత్యోరిత్యస్య శక్తిజ్ఞానశాబ్దబోదయోరుపలక్షణత్వాత్। అన్యథేతి। ఉక్తవైపరీత్యే। శక్తిజ్ఞానపదార్థోపస్థియోః కార్యకారణభావే సమానవిషయకత్వాస్వీకార ఇత్యర్థః। సంబన్ధాగ్రహవత ఇతి। అనేన లక్షణాఖ్యవృత్తిజ్ఞానాభావః సూచితః। గఙ్గాతీరయోః సంబన్ధగ్రహే తు ప్రవాహో గఙ్గాపదశక్య ఇతి జ్ఞానాత్తీరోపస్థితిరిష్టైవేత్యపి సూచితమ్। యేన జలప్రవాహ-తీరయోః సంబన్ధో నైవ గృహీతః, అథ చ జలప్రవాహవిశేషే గఙ్గాపదస్య శక్తిర్యేన గృహీతా, తాదృశస్యాపి పురుషస్య గఙ్గాపదాత్తీరబోధాపత్తిః స్యాత్ సత్త్వాదితి। పదార్థోపస్థితి హేతుభూతం యచ్ఛక్తిజ్ఞానం తస్య సత్త్వాదిత్యర్థః। శక్తిజ్ఞానపదార్థోపస్థిత్యోః సమానవిషయత్వనియమాభావాదితి భావః। యస్య పురుషస్య దేవదత్తశ్చైత్రపితేతి చైత్రేణ సహ విద్యమానస్య దేవదత్తసంబన్ధస్య జ్ఞానమస్తి, పరం తు మైత్రేణ సహ విద్యమానో యశ్చైత్రసంబన్ధస్తస్య జ్ఞానం సుతరాం నారిత సోఽసౌ పురుషో దేవదత్తదర్శనాత్తత్సంబన్ధినం చైత్రం స్మరేదితి యుక్తం, చైత్రేణ సహ విద్యమానస్య దేవదత్తసంబన్ధస్య తేన గృహీతత్వాత్, కిం తు చైత్రస్మరణద్వారా తత్సంబన్ధినం మైత్రం కథమపి చన స్మరేత్, మైత్రేణ సహ విద్యమానస్య చైత్రసంబన్ధస్య తేన సర్వథాఽగృహీతత్వాత్। తద్వద్ గఙ్గాపదస్య ప్రవాహేణ సహ విద్యమానో యః సంబన్ధః స యేన జ్ఞాతః, కింతు తీరేణ సహ వస్తుతో విద్యమానో యః ప్రవాహసంబన్ధః స తు నైవ జ్ఞాతః, సోఽయం జ్ఞానాజ్ఞానవాన్ పురుషో గఙ్గాపదశ్రవణాత్తత్సంబన్ధినం ప్రావహం స్మరేత్, పరం ప్రవాహస్మరణద్వారా తత్సంబన్ధి తీరం నైవ స్మరేత్, తీరే విద్యమానస్య ప్రవాహసంబన్ధస్య తేన సర్వథాఽగృహీతత్వాదిత్యర్థః। పరం తు సమానవిషయకత్వమనివేశ్య పదార్థప్రతీతిం ప్రతి శక్తిజ్ఞానం కారణమిత్యేతావత్యేవ కార్యకరణభావేఽఙ్గీక్రియమాణేఽత్ర శాక్తేజ్ఞానసత్త్వాద్ గఙ్గాపదాత్ప్రవాహప్రతీతేరివ తీరప్రతీతేరప్యాపత్తిర్దుర్నివారా స్యాదితి భావః। పదార్థప్రతీతిం ప్రతి సగనవిషయకశక్తిజ్ఞానం కారణమిత్యేవం సమానవిషయకత్వం నివేశ్య కార్యకారణభావే స్వీకృతే తు నాయం దోషో భవతి। గఙ్గాపదనిష్ఠశక్తిగ్రహస్య ప్రవాహత్వవిశిష్టార్థవిషయకత్వాత్పదార్థప్రతీతేరపి ప్రవాహత్వవిశిష్టార్థవిషయకత్వస్యైవ న్యాయ్యత్వేన గఙ్గాపదశక్యసంబన్ధి తీరమిత్యాకారకలక్షణాజ్ఞానస్య తీరత్వవిశిష్టార్థవిషయకత్వేన తీరత్వవిశిష్టార్థప్రతీతేర్యథాకథంచిచ్ఛక్తివిషయకత్వేఽపి శక్తిగ్రహైణ సమానవిషయకత్వాభావాన్న శక్తిజ్ఞానాత్ప్రవాహస్యేవ తీరార్థప్రతీతిః। శక్తిజ్ఞానస్య ప్రవాహత్వవిశిష్టార్థవిషయకత్వం, పదార్థప్రతీతేస్తు తీరత్వవిశిష్టార్థవిషయకత్వమితి శక్తిజ్ఞానపదార్థోపస్థిత్యోర్విభిన్నవిషయకత్వేన న శక్తిజ్ఞానేన తీరోపస్థితినిర్వాహః సంభవతీతి

భావః। గఙ్గాపదప్రావాహయోః సంబన్ధో గృహీతః, ప్రవాహతీరయోః సంబన్ధస్తు న గృహీతస్తాదృశస్థలే ప్రవాహతీరయోః సంబన్ధాజ్ఞానేన లక్షణాయా అభావాన్న తీరస్య బోధః, కిం తు ప్రవాహస్యైవ బోధః। అస్మాకం మతే తు లక్షణాయా అభావ ఏవ। ప్రవాహ ఇతి తీరేఽపి గఙ్గాపదస్య శక్తేః సత్త్వాత్ప్రవాహస్యేవ తీరస్యాపి గఙ్గాపదాదేవ శక్త్యైవోపస్థితిరితి బోధ్యమ్। దూషణాన్తరమాహ-అపి చేతి। స్మరత ఇతి ఘటమానయేతి వాక్యం గజవ్యక్తిం చ సమూహాలమ్బనవిధయా స్మరత ఇత్యర్థః। సమూహాలమ్బనం నామ నానాప్రకారతానిరూపితం నానాముఖ్యవిశేష్యతాశాలి జ్ఞానమ్। ఆలమ్బనపదపత్ర విషయపరం, సమూహవిషయయకస్మరణాత్మకజ్ఞానవత ఇతి యావత్। వాక్యగజోభయవిషయకత్వేఽపి స్మరణాత్మకం జ్ఞానమేకమేవాత్రేతి భావః। సముహాలమ్బనస్మరణవత ఇతి। అత్ర ఘటపదజన్యఘటః, ఏకసంబన్ధిజ్ఞానమితి న్యాయేన గజపదజన్యహస్తిపకశ్చేత్యేతదుభయవిషయకత్వం, ఘటహస్తిపకోభయవిషయకత్వం స్మరణస్యేతి బోధ్యమ్। ఘటాదిపదేభ్య ఇతి। స్మృతివిషయఘటమానయేతి వాక్యఘటకఘటాదిపదేభ్య ఇత్యర్థః। గజదితి। స్మృతివిషయగజవ్యక్తేశ్చేత్యర్థః। ఘటాదేరితి। ఘటస్య, ఆనయనక్రియాయాశ్చ పదనిష్ఠశక్తిజ్ఞానాదుపస్థితిః, హస్తిపకస్య తు నియామ్యనియామకభావసంబన్ధేనోపస్తితిర్న తు శక్తిజ్ఞానాత్, తథాఽపి సమూహాలమ్బనాత్మకే పదార్థోపస్థితిరూపే ఏకస్మిఞ్జ్ఞానే పదశక్తిజన్యత్వసత్త్వాద్ ఘటానయనవద్ధస్తిపకస్యాపి శాబ్దబోధాపత్తిః స్యాత్। ఏతద్దోషపరిహారార్థం తద్విషయకశాబ్దబోధే జననీయే తదంశవిషయకవృత్తిజన్యోపస్థితిః కారణమిత్యేవం కార్యకారణభావో వక్తవ్యః। యథా ప్రకృతస్థలే ఘటవిషయకశాబ్దబోధే జననీయే ఘటస్య ఘటవిషయకవృత్తిజన్యోపస్థితిరస్తి, తథా హస్తిపకవిషయకశాబ్దబోధే జననీయే హస్తిపకస్య హస్తిపకవిషయకవృత్తిజన్యోపస్థితిర్నాస్తి, కిం త్వేకసంబన్ధిజ్ఞానన్యాయేన స్మృతితిషయగజవ్యక్తేః సకాశాన్నియామ్యనియమామకభావసంబన్ధేన గజనిష్ఠహస్తిపకస్య భానాన్న ప్రకృతస్థలే ఘటానయనవద్ధస్తిపకస్య శాబ్దబోధ ఇతి భావః। యద్వా ప్రకృతస్థలే సమూహాలమ్బనజ్ఞానరూపాయాం పదార్థోపస్థితౌ వృత్తిజ్ఞానజన్యత్వసత్త్వాద్ధస్తిపకోపస్థితౌ వృత్తిజ్ఞానజన్యత్వసత్త్వేఽపి యథా ఘటోపస్థితిర్ఘటవిషయత్వావచ్ఛిన్నా, న తథా హస్తిపకోపస్థితిర్హస్తిపకవిషయత్వావచ్ఛిన్నా, కిం తు గజనిష్ఠత్వసంబన్ధావచ్ఛిన్నా। నాపి వృత్తిజ్ఞాననిష్ఠజనకతాయాం హస్తిపకో విషయతయాఽవచ్ఛేదకః, వృత్తిజ్ఞానే ధర్మిత్వేన ఘటస్యైవ ధర్మిత్వేన హస్తిపకస్య జ్ఞానాభావాన్నోక్తబోధాపత్తిరితి బోధ్యమ్। వృత్తిజన్యత్వసత్త్వాదితి। శక్తిజ్ఞానజన్యత్వసత్త్వాదిత్యర్థః। అత్ర శక్తిజన్యత్వేతి వక్తవ్యే వృత్తిజన్యత్వేత్యుక్తిస్తు వృత్తిజన్యోపస్థితిర్హేతురితి పక్షేఽపి దోషపదర్శనార్థేతి బోధ్యమ్। ఏవం చ శక్తిజ్ఞానపదార్థోపస్థితిశాబ్దబోధాః సమానవిషయకా ఏవేతి నియమః ఫలతీతి భావః। ఏవం చేతి। ఘటాదిహస్తిపకోభయసమూహాలమ్బనాత్మకపదార్థోపస్థితిరూపకారణాద్ధస్తిపకస్య శాబ్దబోధో మా భూదిత్యేతదర్థం తద్విషయకశాబ్దబోధం ప్రతి తదంశవిషయకవృత్తిజన్యోపస్థితిర్హేతుః(హస్తిపకాంశస్యాపి వృత్తిజన్యైవోపస్తితిర్హేతుః)ఇత్యేవం

కార్యకారణభావస్వీకారావస్యకత్వే చేత్యర్థః। హేతుత్వంమసంభవదితి। పదార్థోపస్థితిం ప్రతి శక్తిజ్ఞానస్య కారణత్వాల్లక్షణాయాం చ శక్తేః ప్రవేశాద్గఙ్గాయాం ఘోష ఇత్యాదిలక్షణాస్థలే గఙ్గాపదాచ్ఛక్త్యా ప్రవాహస్యేవ తీరస్యాపి గఙ్గాపదశక్తిజ్ఞానాదేవోపస్థిస్థితిర్భవతీతి లక్ష్యార్థోపస్థితిం ప్రత్యపి శక్తిజ్ఞానమేవ కారణమితి లక్షణాయా అపి శక్తిజ్ఞానత్వేన హేతుత్వం యత్పూర్వముక్తం తన్న సంభవతీత్యర్థః। అయం భావః-సమూహాలమ్బనవిధయా ఘటహస్తిపకయోరుపస్థితిస్థలే ఘటహస్తిపకయోరుపస్థితిస్థలే ఘటబోధవద్ధస్తపకస్యాపి బోధః ప్రసక్తస్తద్వారణార్థం తద్విషయకశాబ్దబోధం ప్రతి తద్విషయకవృత్తిజ్ఞానజన్యోపస్థితిర్హేతురిత్యవశ్యం వక్తవ్యమ్। తదర్థస్తు ఘటవిషయకశాబ్దబోధం ప్రతి ఘటపదం ఘటరూపార్థే శక్తమిత్యేవం యద్ ఘటవిషయకవృత్తిజ్ఞానం తాదృశవృత్తిజ్ఞానజన్యా యా ఘటార్థోపస్థితిః సా, ఘటమానయేత్యాదౌ ఘటవిష్యకశాబ్దబోధే కారణమితి। సమూహాలమ్బనరూపాయాం ఘటహస్తిపకరూపపదార్థోపస్థితౌ ఘటాంశే యథా ఘటవిషయకవృత్తిజ్ఞానజన్యోపస్థితిర్వర్తతే తథఆ హస్తిపకాంశే హస్తిపకపదం గజనియన్తరి శక్తిమిత్యేవం యదుధస్తిపకవిషకవృత్తిజ్ఞానం తాదృశవృత్తిజ్ఞానజన్యోపస్థితిర్నాస్తి, హస్తిపకస్య పదాదనుపస్థితేః, కిం తు సమృతివిషయభూతగజవ్యక్తేః సకాశాత్తన్నియన్తుహస్తిపకస్య స్మరణం జాతమిత్యేవ, తథా చ వృత్తిజ్ఞానే ఘటస్యేవ హస్తిపకస్య విషయతాసంబన్ధేన భానాభావాన్న యథా ఘటవద్ధస్తిపకస్య బోధః। తథా ప్రవాహోపస్థితౌ గఙ్గాపదం ప్రవాహవిశేషే శక్తమిత్యేవం విషయతాసంబన్ధేన గఙ్గాపదనిష్ఠవృత్తిజ్ఞానజన్యత్వసత్త్వేఽపి తీరోపస్థితౌ విషయతయా గఙ్గావదనిష్ఠవృత్తిజ్ఞానజన్యత్వం నాస్తి, ఇతి కృత్వా తీరోపస్థితౌ గఙ్గాపదశక్యప్రవాహసంబన్ధీత్యేవం గఙ్గాపదనిష్ఠవృత్తిజ్ఞానజన్యత్వసత్త్వేఽపి గఙ్గాపదనిష్ఠతీరవిషయకవృత్తిజ్ఞానజన్యత్వాభావాన్న శక్తిజ్ఞానాల్లక్ష్యార్థోపస్థితిః సంభవతి। అన్యథా ప్రవాహవిషయకం వృత్తిజ్ఞానం, ఉపస్తితిస్తు తీరస్యేతి అనుచితం స్యాత్। యద్విషయకం వృత్తిజ్ఞానం తద్విషయికాయా ఏవోపస్థితేర్న్యాయ్యత్వాదితి భావః। ముఖ్యే లక్ష్యే చేతి సర్వత్రార్థే పదస్య శక్తిరేవేతి శక్తిమాత్రవాదినామస్మాకం గఙ్గాపదస్య తీరేఽపి శక్తిరేవ, తథా చ తీరవిషయకం వృత్తిజ్ఞానం తీరవిషయక ఏవ చ శాబ్దబోధ ఇతి న దోషః। ఏతేనేతి। శక్తిలక్షణాత్మకద్వివిధవృత్తిజ్ఞానస్యైకరూపేణ హేతుత్వాసంభవేనేత్యర్థః। ఉక్తస్థలేహస్తిపకస్య శాబ్దబోధాపత్తిరూపదూషణేన శక్యార్థోపస్థితిం ప్రతి శక్తిజ్ఞానస్యేవ లక్ష్యార్థోపస్థితిం ప్రత్యపి శక్తిజ్ఞానస్య హేతుత్వాసంభవేనేతి యావత్। శక్తిప్రయోజ్యైవేతి। ప్రయోజ్యత్వం సాక్షాత్ పరమ్పరయా వోద్పన్నత్వం, జన్యత్వం తు సాక్షాదేవోత్పన్నత్వమితి జ్ఞేయమ్। తథా చ గఙ్గాయాం ఘోష ఇత్యాదిలక్షణాస్థలే స్వశక్యసంబన్ధాత్మక లక్షణాయాః శక్తిజ్ఞానజన్యత్వేన లక్షణాజ్ఞానజన్యతీరవిషయకోపస్థితౌ శక్తిజ్ఞానప్రయోజ్యత్వస్య(పరమ్పరయా శక్తిజ్ఞానజన్యత్వస్య)సత్త్వాన్న లక్షణావాదిమతే తత్ర కార్యకారణభావాన్తరకల్పనా, కిం తు శాబ్దబోధం ప్రతి శక్తిజన్యోపస్థితిః కారణం, పదార్థోపస్థితిం ప్రతి చ శక్తిజ్ఞానం కారణమిత్యేవమేకవిధ ఏవ కార్యకారణభావః, న తు శక్తిజ్ఞానత్వేన లక్షణాజ్ఞానత్వేన చేతి

పార్థక్యేన కార్యకారణభావో లక్షణాఙ్గీకర్తుర్మమాపీతి యదుచ్యతే తత్పరాస్తం నిరాకృతం వేదితవ్యమిత్యర్థః। నిరాకరణే హేతుమాహ-అనతిప్రసక్తస్యేత్యాది। అతిప్రసఙ్గరహితస్య ప్రయోజ్యత్వస్య వక్తుమశక్యత్వాదిత్యర్థః। అయం భావః-ఘటపదం కమ్బుగ్రీవాదిమతి శక్తమిత్యేవం శక్తిజ్ఞానవతః పురుషస్య ఘటపదాత్కమ్బుగ్రీవాదిపదర్థోపస్థితౌ సత్యాం తేన ఘటేన స్వసంబద్ధస్యాఽఽకాశస్యోపస్థితౌ చ తాదృశాకాశస్యాపి ఘటపదజన్యశాబ్దబోధవిషయత్వాపత్తిః స్యాత్। తాదృశాకాశోపస్థితావపి ఘటపదనిష్ఠశక్తిజ్ఞానప్రయోజ్యతాయాః(పరమ్పరయా ఘటపదనిష్ఠశక్తిజ్ఞానజన్యతాయాః)సత్త్వాదిత్యర్థ ఇతి। అతః శక్తిప్రయోజ్యత్వస్య అతిప్రసఙ్గరహితస్య దుర్వచత్వమితి తదాహభూషణ ఇతి। వైయాకరణభూషణే విస్తరేమ ప్రపఞ్చితమిత్యర్థ-। 37 ।।

బోధజనకత్వమేవ శక్తిరితి నిష్కృష్టస్వమతేన మూలావతరణికామాహ-నన్వితి। ఏవమితి। బోధజనకత్వస్యైవ శక్తిత్వే ఇత్యర్థః। భాషాదిత ఇతి। గావి గోణీ గోతేత్యాద్యపభ్రంశాత్మకలౌకికశబ్దేభ్య ఇత్యర్థః। బోధదర్శనాదితి। గావ్యాదిశబ్దేభ్యః సాస్నాదిమద్గోవ్యక్తేర్లోకే బోధస్యానుభవసిద్ధత్వాదిత్యర్థః। తత్రా పతీతి। అపభ్రంశాత్మకగావ్యాదిభాషాశబ్దేష్వపీత్యర్థః। స్యాదితి। బోధజనకతారూపశక్తిస్వీకార ఆవశ్యకః స్యాదిత్యర్థః। ఈశ్వరేచ్చా శక్తిరితి మతే తు గగరీశబ్దాద్ బోధోత్పత్తేర్గగరీశబ్దాద్ఘట(ఘాగర)బోధో జాయతామితీచ్చాయా ఆవశ్యకత్వేఽపి తాదృశేచ్చాయాం న గగరీశబ్దసంబన్ధః కల్ప్యతే, తాదృశసంబన్ధానుగ్రాహకకోశాద్యభావాదితి నాపభ్రంశే శక్తికల్పనాతిప్రసఙ్గ ఇతి భావః। గగరీత్యాద్యప్రభ్రంశాత్మకభాషాశబ్దేషు శక్తికల్పనాయా ఇష్టాపత్తౌ త్వాహ-తథా చేతి। గవీత్యాదిభాషాశబ్దానాం సాధుత్వమపి స్యాదిత్యర్థః। భాషాశబ్దానాం సాధుత్వప్రాప్తౌ హేతుమాహ-శక్తత్వస్యైవేతి। వ్యాకరణాధికరణ ఇతి। అ౦1 పా.3 ఆ.9 సూ.27 `తత్ర తత్త్వమభియోగవిశేషత్స్యాత్' ఇతి జైమినీయసూత్ర ఇత్యర్థః। తత్ర `ఏకః శబ్దః సమ్యగ్జ్ఞాతః సుప్రయుక్తః స్వర్గే లోకే కామధుగ్భవతి' `తస్మాద్బ్రాహ్మణేన నమ్లేచ్చితవై-నాపభాషితవై, మ్లేచ్ఛో హ వా ఏష యదపశబ్దః' ఇతి గుణదోషప్రతిపాదకవాక్యాభ్యాం సాధూనేవ ప్రయుఞ్జీత నాపశబ్దానితి నియమముక్త్వా `గవాగ్య ఏవ సాధవః, న తు గావ్యాదయః' ఇత్యుక్తమ్। గావాద్యాః శబ్దా వ్యాకరణశాస్త్రసంస్కృతా ఇతి సంస్కృతా ఇత్యుచ్యన్తే, నైవం గావ్యాదయ ఇతి తే భాషాశబ్దా ఇత్యుచ్యన్తే। తత్ర శ్తిగ్రాహకశిరోమణేర్వ్యవహారస్య సంస్కృతే భాషాయాం చ సమానత్వేఽపి సంస్కృతస్య సర్వదేశే ఏకత్వావ్యాకరణశాస్త్రసిద్ధత్వాచ్చ సంస్కృత ఏ శక్తిః కల్ప్యతే। భాషాణాం త తత్తద్దేశభేదేన భిన్నత్వాత్సంస్కృతైః సహ పర్యాయతాపత్తేశ్చ న తత్ర శక్తిః కల్ప్యతే। నచాపభ్రంశాద్బోధో న స్యాదితి వాచ్యమ్। అస్యామేవ కారికాయామపభ్రంశానాం బోధకత్వప్రకారస్యోపపాదయిష్యమాణత్వాత్। ఏవం చ గవాదీనాం శక్తత్వాద్ గవాద్యాః సాధవ ఇత్యుక్తత్వాచ్ఛక్తత్వమేవ సాధుత్వమితి పర్యవస్యతీతి భావః। ద్విధేతి। అపభ్రంశానాం సాధుతాఽపి స్యాదిత్యాశఙ్కాం ప్రకారద్వయేన సమాధత్తే। తత్రాపభ్రంశానాం సాక్షాద్బోధకత్వానభ్యుపగమ ఏకః ప్రకారః, తేషాం వాచకత్వే ఇష్టాపత్తిరిత్యపరః, తత్రాఽఽద్యః

ప్రకారో నైయాయికాదిమతేన, ద్వితీయః స్వమతేనేతి జ్ఞేయమిత్యాహ-అసాధురనుమానేనేతి। అసాధురితి। గావీ గగరీత్యాదిరపభ్రంశాత్మకభాషాశబ్ద ఇత్యర్థః। అనుమానేనేతి। సాధుశబ్దమనుమాయేత్యర్థః। వాచకః-బోధకః, కైశ్చిత్--నైయాయికాదిభిః, ఇష్యత ఇత్యర్థః। అసాధుశబ్దాత్తత్సాధుశబ్దస్య స్మరణం, స్మృతాత్సాధుశబ్దాచ్చార్థప్రతీతిరితి పరమ్పరయాఽసాధుశబ్దోఽర్థం బోధయతీతి యావత్। తథా చ యథా లిపేః శబ్దస్మరణ ఏవోపయోగో, న గవాద్యర్థవాచకత్వం తద్వదసాధోః శబ్దస్య సాధుశబ్దస్మరణ ఏవోపయోగో, న సాక్షాద్గవాద్యర్థవాచకతేతి నాపభ్రంశానాం సాధుత్వమితి భావః। సాధుస్మరణ ఏవోపయోగ ఇతి। అపభ్రంశానాం సాక్షాద్వాచకత్వం తు నాస్తి, తేషాం సాధుత్వస్యాభావాదసాధుత్వజ్ఞానస్య ప్రతిబన్ధకత్వాద్వేత్యాశయః। తతశ్చ సాక్షాద్వాచకత్వమేవ సాధుత్వమితి పర్యవస్యతీత్యర్థః। అత్రార్థే హరిసంమతిమాహ-ఉక్తం హీతి। త ఇతి। అపభ్రష్టశబ్దా ఇత్యర్థః। ప్రత్యయోత్పత్తీతి। గవాద్యర్థప్రతీతినిదానానీత్యర్థః। ప్రకారాన్తరమాహ-తాదాత్మ్యమితి। శబ్దార్థయోస్తాదాత్మ్యం హి సాధుశబ్ద ఏవ। యో యదర్థవాచకస్తత్రైవ తదర్థాదాత్మ్యాఙ్గీకారాత్। అపభ్రంశానాం వాచకత్వాభావత్తేష్వర్థతాదాత్మ్యం యద్యపి న సంభవతి తథాపి అర్థాదాత్మ్యాపన్నో యః సాధుశబ్దః, తాదృశసాధుశబ్దతాదాత్మ్యాత్పరమ్పరయాఽపభ్రంశేఽర్థతాదాత్మ్యమిత్యర్థః। ఉపగమ్యేవేతి। గృహీత్వేవేత్యర్థః। అపభ్రంశే సాధుశబ్దతాదాత్మ్యగ్రహస్య భ్రంమత్వసూచనాయ `ఇవ' ఇత్యుక్తమ్। తేన చ తేషాం వాచకత్వాభావో ధ్వనితః। అర్థవాచక ఏవార్థతాదాత్మ్యాభ్యుపగమాత్। అస్యాయం భావః-గోశబ్దే ఉచ్చారణీయే వాగిన్ద్రియాపాటవేన గావీత్యుచ్చరితం, వస్తుతో గోశబ్ద ఏవాయమితి సాధుశబ్దతాదాత్మ్యేన భాసమానా గావ్యాద్యసాధుశబ్దా గవాదీరూపార్థస్య ప్రకాశకా భవన్తీతి। అపభ్రంశానాం సాక్షాద్వాచకత్వాభావే ఉపపత్తిం బ్రూతేన శిష్టైరితి। శిష్టైః సాధవః పర్యాయా `మాహేయీ సౌరభేయీ గౌరుస్రా మాతా చ శృఙ్గిణీ' ఇత్యాదయో మథా నిఘణ్టుకోశాదినాం సంగృహీతాః, తథా తే-అపభ్రంశాః శిష్టైః కోశాదినా సాధుపర్యాయసముదాయే యతో న సంగృహ్యన్తే తతోఽపభ్రంశాః సాక్షాన్న వాచకా ఇత్యర్థః। తే సాధుష్విత్యాదినోక్తమేవార్థం విశదీకరోతి-బంబంబేతి యదేతి। శబ్దోచ్చారణే శిక్ష్యమాణో బాలో యదా యస్మిన్కాలేఽసామర్థ్యాద్ బంబంబేత్యవ్యక్తం ప్రభాషతే తదా తద్విదాం-సాధుశబ్దం జానతాం, తేన-అవ్యక్తేన, వ్యక్తే సాధుశబ్దే, స్మృతే సతీతి శేషః। నిర్ణయ-అర్థనిశ్చయో భవతీత్యర్థః। అసాధోః సాధుశబ్దప్రకృతిత్వాత్సాదృశ్యేన సాధుశబ్దస్మరణమితి భావః। అత్ర బం బం బేతి పాఠ ఏవ యుక్తః, నే తు `అమ్బామ్బా' ఇతి, తస్య(అమ్బామ్బేత్యస్య)సాధుత్వాదిత్యశయః। న శిష్టైరిత్యాదిద్వితీయకారికాం వ్యాచష్టే-ఏవం సాధావితి। ఏవమితి। ఇత్థమిత్యర్థః తసాధౌ గవదిశబ్దే ప్రయోక్తవ్యే సతి యపభ్రంశః గావ్యాద్యసాధుశబ్దః, ప్రయుజ్యతేన-అసాధుశబ్దేన, సాధువ్యవహితః-సాధుశబ్దస్యరణపూర్వకః, కశ్చిత్ప్రసిద్ధోఽర్థోఽభిధీయతే ప్రతిపాద్యత ఇత్యర్థః। ద్విర్బద్ధం సుబద్ధం భవతీతి న్యాయేన పూర్వోక్తమేవార్థం ద్రఢయితుం శఙ్కతే-నన్వితి। అపభ్రంశానాం సాక్షాత్తత్తదర్థవాచకత్వాభావే ప్రమాణం కిమితి ప్రశ్నః। ప్రమాణం నాస్తీత్యత్ర హేతుమాహ--

శక్తికల్పకేత్యాది। ఘటమానయేత్యాదౌ కమ్బుగ్రీవాదిమన్తమర్థం బోధయితుం వృద్ధైర్ఘటమదప్రయోగకరణాత్కమ్బుగ్రీవాదిమత్యర్థఘటపదస్య శక్తిరిత్యవగమ్యతే। తథా చ కమ్బుగ్రీవాదిమదర్థే ఘటపదప్రయోగకరణరూపవృద్ధవ్యవహార ఏవ ఘటపదస్య ఘటత్వావచ్ఛిన్నే శక్తిం కల్పయతీతి భావః। సోఽయ శక్తికల్పకో వృద్ధవ్యవహారో యథా సాధుశబ్దేషు దృశ్యతే తథాఽప్రభ్రంశేష్వపి శక్తికశక్తికల్పకో వృద్ధవ్యవహారో యథా సాధుశబ్దేషు దృశ్యతే తథాఽపభ్రంశేష్వవి శక్తికల్పకో వృద్ధవ్యవహారో దృశ్యత ఇతి సాధ్వసాధ్వోః శక్తికల్పకస్య వృద్ధవ్యవహారస్య తుల్యత్వాద్యథా సాధుశబ్దాః సాక్షాత్తత్తదర్థవాచకాస్తథాఽపభ్రంశా అపి గావ్యాదయోఽపి సాక్షాద్ గవాద్యర్థవాచకా భవేయుః। తథా చాపభ్రంశానాం సాక్షాద్వాచకత్వాభావే ప్రమాణం నాస్తీతి భావః। తేదతదఙ్గీకరోతీత్యాహ-సత్యమితి। సత్యత్వేనాఙ్గీకార సూచితః। మహారాష్ట్రాదిభాషాస్థశబ్దానాం తత్తద్దేశభేదేన-మహారాష్ట్రోత్తరహిన్దుస్థానద్రావిడాదిదేశభేదేన, భిన్నత్వం దృశ్యతే, యథా--మహారాష్ట్రియైర్ఘటార్థే `ఘాగర' శబ్దః ప్రయుజ్యతే, ఉత్తరహిన్దుస్థానీయైస్తు తత్రైవార్థే `గగరీ' శబ్దః ప్రయుజ్యతే। తతశ్చ దేశభేదేన భిన్నానాం తేషామనేకత్వేనాఽఽనన్త్యాదనన్తేషు తేషు శక్తికల్పనే శక్త్యానన్త్యాపత్తేర్బహూవేవ గౌరవ స్యాదితి భాషాస్థశబ్దేషు శక్తిర్న కల్ప్యతే। అతోఽసాధుశబ్దానాం సాక్షాద్వాచకత్వం నస్తీతి భావః। ప్రమాణసిద్ధం గౌరవం న దోషాయేత్యాసఙ్కతే--న చ పర్యాయేతి। అయం భావః-యథా `విష్ణుర్నారాయణః కృష్ణః' ఇత్యాదయః సర్వేఽప్యనేకపర్యాయా ఏకస్యార్థస్య వాచకాః, ఏకార్థానేరూపితా వాచకతా శక్తిర్విష్ణ్వాదిషు అనేకేషు కల్పితా, న చ తత్ర గౌరవం మన్యన్తే, తద్వత్ ఘటరూపైకార్థనిరూపితావాచకతాశక్తిర్ఘాగరగగరీత్యాదిద్యనేకేషు బాషాశబ్దేషు ఆస్తామ్। న చ గౌరవం, విష్ణ్వాదిష్వపి అనేకపర్యాయేషు ఏకార్థనిరూపితశక్తికల్పనానాపత్తేః। తస్మాత్ విష్ణ్వాదిపర్యాయేష్వివ భిన్నేష్వపి గగరీత్యాదిభాషాశ్బ్దేషు శక్తిః కల్పయితుంమ యుక్తేత్యాశయేనోక్తం-పర్యాయతుల్యతేతి। తథా చ విష్ణ్వాదిపర్యాయశబ్దా ఇవ గగరీత్యాదయే భాషాశబ్దా అపి సాక్షాద్వాచకా ఏవేతి చేన్న। విష్ణ్వాద్యనేకేషు పర్యాయేషు శక్తికల్పనే యథా సాధకముపలభ్యతే తథా భాషాశబ్దషు అనేకేషు శక్తికల్పనే సాధకం నాస్తీతి భాషాస్థశబ్దేషు న శక్తిః కల్ప్యతే, ఏతదేవ విశదీకర్తుం దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికయోర్వైషమ్యం ప్రదర్శయతి-తేషామిత్యాది। తేషాం-విష్ణ్వాదిసాధుపర్యాయాణాం, సర్వదేశేషు-హిమాల, యమారమ్భ సేతుబన్ధపర్యన్తేషు రాజపుతానా-విహారోత్తరహిన్దుస్థానమాలవమద్రమహారాష్ట్రకర్నాటకద్రావిడాదిసకలతత్తద్దేశేషు, ఏకత్వాత్-అభిన్నరూపత్వాదేకజాతీయత్వాదితి యావత్ వినిగమనావిరహేణ-యథా విష్ణుశబ్దః సర్వదేశేషు యమర్థం ప్రతిపాదయతి, తథా నారాయణాదిశబ్దా అపి సర్వదేశేషు తమేవార్థం ప్రతిపాదయన్తీతి ప్రసిద్ధమ్। అత ఏవ విష్ణ్వాదిపర్యాయాణాం మధ్యే ఏకస్యైవ శక్తిః కల్పనీయా, నాన్యేషామిత్యత్ర నిశ్చాయకప్రమాణాభావేన విష్ణ్వాదిపర్యాయాణాం సర్వదేశేషు సమానరూపత్వాత్సర్వేష్వపి విష్ణ్వాదిపర్యాయేషు ఏకార్థనిరూపితా వాచకతా శక్తి కల్ప్యతే। యది చ భిన్నరూపతా స్యాత్తర్హి య ఏవ పర్యాయః సర్వదేశే సుప్రసిద్ధస్తత్రైవ శక్తిః

సిధ్యేన్నేతరత్రేతి భావః। విష్ణ్వాదిపర్యాయాణాం సర్వదేశేష్వేకరూపత్వాదేవ వినిగమనావిరహః, వినిగమనావిరహాచ్చ సర్వపర్యాయేషు ప్రత్యేకం శక్తికల్పనేఽపి గౌరతం దోషాపాదకం న భవతి। శక్తిగ్రాహకసర్వదేశీయవృద్ధవ్యవహారేణ విష్ణ్వాదిసర్వపర్యాయేషు ప్రత్యేకం శక్తేః సిద్ధత్వాత్। ఏవం చ విష్ణ్వదిపర్యాయాణామేకరూపత్వమేవ శక్త్యానన్త్యకల్పనే సాధకమితి తాత్పర్యమ్। అపభ్రంశానాం తథా-ఏకరూపతా నేతి యోజనా। గగర్యాద్యపభ్రంశరూపభాషాస్థశబ్దానాం దేశభేదేన భిన్నత్వేనైకరూపతాభావాదేవ యస్మిన్దేశే గగరీశబ్దో ఘటార్థం బ్రూతే, న తస్మిన్‌దేశే వాగరశబ్దో ఘటార్థం వక్తి। యస్మింశ్చ దేశే ఘాగరశబ్దో ఘటరూపార్థమాచష్టే, న తస్మిన్‌దేశే దేశే గగరీశబ్దస్తమర్థం ప్రతిపాదయతి। తతశ్చ భాషాస్థశబ్దానాం దేశభేదేన భిన్నత్వాదేకరూపతాభావేన సాధుశబ్దేష్వివ శక్తిగ్రాహకసర్వదేశీయవృద్ధవ్యవహారాభావాదపభ్రంశేషు శక్త్యభావస్యైవ సిద్ధత్వేన తద్విరుద్ధశక్తికల్పనస్యాత్యన్తాయేగాన్న తేషు సక్తిః కల్ప్యేత ఇతి భావః। యది చైకరూపతాఽభవిష్యత్తదా సాధుష్వివాపభ్రంశేష్వపి శక్తిరప్యభవిష్యదిత్యర్థః। అన్యథేతి। ఉక్తవైపరీత్యే। అపభ్రంశేష్వేకరూపత్వాభావేఽపి శక్తికల్పన ఇత్యర్థః। పర్యాయతయేతి। సాధుష్వివాపభ్రంశేష్వపి శక్తిమత్త్వసత్త్వాత్సాధూనాం పర్యాయత్వేన యథా కోశాదౌ పరిగణనం కృతం తద్వదపభ్రంశానామపి సంస్కృతతపర్యాయత్వేన కోశాదౌ పరిగణనకర్తవ్యతాఽఽపద్యేతేత్యర్థః। ఏవం చేతి। అపభ్రంశానాం సాక్షాద్వాచకత్వాభావే చేత్యర్థః। మతమితి। శక్తత్వమేవ సాధుత్వమిత్యేవం యన్నైయాయికమీమాంసకాదినాం మతం తద్ ` తే సాధుష్వనుమానేన' ఇత్యాద్యుక్తవాక్యపదీయానుసారేణైవేతి బోధ్యమ్। ఇదానీమితి। అపభ్రంశానాం సాక్షాదవాచకత్వవిపయే మీమాంసకాదిమతప్రతిపాదనానన్తరమిత్యర్థః। స్వమతమితి। వైయాకరణమతమిత్యర్థః। వాచకత్వావిశేష ఇతి। జపభ్రంశాత్మకబాషాశబ్దానాం బోధకత్వస్య హరిసంమత్యోపపాదితత్వాత్తేషు శక్తికల్పనం వైయాకరణానాం దురాగ్రహ ఇత్యాశఙ్క్యతనైయాయికాదిభిరిత్యతస్తదుక్తరీత్యాఽపభ్రంశానాం బోధకత్వం దుర్వచమిత్యాశయేనాఽఽహ--అయం భావ ఇతి। అశక్తత్వ ఇతి। యద్యపభ్రంశేషు శక్తిర్బోధకతారూపా న కల్ప్యేత తర్హి తేభ్యోఽర్థబోధో న స్యాత్, స తు జాయత ఇతి సర్వానుభవసిద్ధమిత్యర్థః। శక్తికల్పనం వినైవాపభ్రంశానాం బోధకత్వం ప్రకారాన్తరేమ స్యాదిత్యాశఙ్కతే-న చేతి। సాధుస్మరణాదితి। అపభ్రంశానాం సాధుశబ్దప్రకృతికత్వేన సాదృశ్యాదపభ్రంశేభ్యః ప్రకృతిభూతః సాధుశబ్దః స్మృతో భవతి, స్మృతాచ్చ సాధుశబ్దాదర్థబోధో జాయత ఇతి పరమ్పరయాఽపభ్రంశానాం బోధకత్వం, న తు సాక్షాత్। తేషు శక్త్యభావాదితి భావః। ఇతి చేత్తన్నేత్యాహ-తానవిదుషామితి। తత్తదర్థబోధకత్వేన సాధుశబ్దానజానతామిత్యర్థః। సాధుశబ్దాజ్ఞానే కారణమాహ-పామరాణామితి। సంస్కృతానభిజ్ఞానామిత్యర్థః। అపభ్రంశమాత్రవ్యుత్పన్నాః పామరా ఇతి భావః। బోధాదితి। గగరీత్యాద్యపభ్రంశేభ్యో ఘటాద్యర్థబోధాదిత్యర్థః। తేషాం-పామరాణాం సాధోరబోధాచ్చేతి। అపభ్రంశమాత్రవ్యుత్పన్నత్వేన తత్తదథకత్వేన సాధుశబ్దజ్ఞానాభావాత్సాధుశబ్దేభ్యః

పామరాణాం గవాద్యర్థబోధాత్యన్తాసంభవాచ్చేత్యర్థః। ఏవం చ యస్మాత్సాధుశబ్దజ్ఞానాభావవతామపి గావ్యాద్యపభ్రంశేభ్యో గావాద్యర్థప్రతీతిర్జాయత ఇతి లోకేఽనుభూయతే, తస్మాదపభ్రంశాః సాక్షాద్వాచకా ఇత్యేవ యుక్తం, న తు సాధుశబ్దానుమానేన పరమ్పరయాఽర్థబోధకా ఇత్యుక్తిరుపపద్యత ఇత్యాశయః। గవాద్యర్థనిరూపితాయాః సాధుశబ్దనిష్ఠవాచకతాశక్తేరపభ్రంశేషు భ్రాన్త్యా సత్త్వమాదాయ తేభ్యో బోధః సంభవేదిత్యాశఙ్కతే-న చ శక్తిభ్రమాదితి। అపభ్రంశే కి బోధకత్వశక్తేర్భ్రాన్తిరభిప్రేయతే ఉత్తేశ్వరేచ్ఛారూపాయా ఇతి సందిహ్య తత్ర నాఽఽద్య ఇత్యాహ-బోధకత్వస్యేతి। అపభ్రంశే తత్తదర్థబోధజనకత్వస్యేత్యర్థః। అబాధేనేతి। నాయం తదర్థబోధక ఇత్యాకారకబాధజ్ఞాననిశ్చయాభావాదపభ్రంశేషు బోధజనకత్వశక్తేరబాధేనేత్యర్థః।౯తద్గ్రహస్యాభ్రమత్వాదితి। అపభ్రంశే బోధజనకత్వగ్రహస్య భ్రమత్వాసంభవాదిత్యర్థః। యథా రజ్జౌ సర్పజ్ఞానానన్తరం సమీపం గత్వా సూక్ష్మేక్షికయా నాయం సర్పః కింతు రజ్జురితి పశ్చాత్తనేన బాధజ్ఞానేన పూర్వజాతసర్పజ్ఞానస్య భ్రమత్వం కల్ప్యతే తద్వత్ గగరీశబ్దాజ్జాయమానస్య ఘటరూపార్థజ్ఞానస్య పశ్చాత్తనేన కించిద్విషయకజ్ఞానేన బాధాభావాదపభ్రంశే బోధకత్వగ్రహస్య భ్రమత్వకల్పనం న సంభవతీత్యర్థః। జ్ఞానస్య భ్రమత్వకల్పేన తాదృశజ్ఞానవిషయవస్తునో బాధస్యైవ కారణత్వాదితి భావః। ద్వితీయకల్పే త్వాహ--ఈశ్వరేచ్ఛేతి। సన్మాత్రవిషయిణ్యా ఇతి। అత్ర `మాత్రం కార్త్స్న్యేఽవధారణే' ఇతి కోశాన్మాత్రశబ్దః కృత్స్నార్థకః। ఘటః సన్, పటః సన్ ఇతి సామానాధికరణ్యానురోధాచ్చేతనాచేతనేషు సర్వత్ర సత్త్వావగమాచ్ఛబ్దేష్వపి సత్త్వం ప్రతీయతే। తథా చాపభ్రంశానపభ్రంశాత్మకసర్వశబ్దవిషయికాయా ఈశ్వరేచ్ఛారూపశక్తేరిత్యర్థః। బాదాభావాదితి। యథా కమ్బుగ్రీవాదిమానర్థో ఘటశబ్దజన్యబోధవిషయో జాయతామిత్యనపభ్రష్టశబ్దవిషయిణీశ్వరేచ్ఛా వర్తతే తథా ఘటరూపోఽర్థో గగరీశబ్దజన్యబోధవిషయో భవత్విత్యపభ్రష్టశబ్దావేషయిణ్యా అపి ఈశ్వరేచ్ఛాయాః స్వీకారావస్యకత్వేనాపభ్రష్టేష్వపీశ్వరేచ్ఛారూపశక్తేర్బాధాభావాత్। అన్యథేశ్వరేచ్ఛాయాః సర్వశబ్దవిషయకత్వం నోపపద్యేతేత్యర్థః। అపభ్రంశాత్మకభాషాశబ్దాద్ గగరీగావీత్యాదేస్తత్తదర్థబోధస్య శిష్టాశిష్టసర్వానుభవసిద్ధత్వేనాపభ్రష్టేష్వపీశ్వరేచ్ఛయా బాధాభావాదీశ్వరేచ్ఛా శక్తిరితి మతేఽపి శక్తిజ్ఞానస్య భ్రమత్వం నోపపద్యతే। జ్ఞానస్య భ్రమత్వే విషయబాధస్యైవ నియామకత్వాత్। స చ విషయబాధః ప్రకృతే నాస్తీతి భావః। స్వరూపతః సక్తేర్భ్రమత్వం సర్వథాఽసంభవీత్యాశయేన శక్తేః స్వరూపమాహ-పదపదార్థవిశేషేతి। అయం భావః-ఇదం పదమముమర్థం బోధయతు, ఇత్యేవమర్థనిరూపితపదశక్తిబోధకమిదం సామాన్యవచనం నిర్విసేషం న సామాన్యమితి న్యాయేన, శృఙ్గగ్రాహికయా(ప్రతిపదోక్తస్వరూపేణ)వా ఘటపదం ఘటార్థం బోధయతు, పటపదం పరరూపమర్థం బోధయతు, ఇత్యాదివిశేషవాక్యానాం(ప్రాతిస్వికవాక్యానాం)పరిచాయకమ్। తథా చ ఘటపదజన్యబోధవిషయత్వప్రకారతానిరూపితఘటరూపార్థనిష్ఠవిసేష్యతాకేచ్ఛా

శక్తిరిత్యేవం పదవిశేషార్థవిశేషఘటితా శక్తిరితి వక్తవ్యమితి
గగరీశబ్దజన్యబోధవిషయత్వప్రకారికా ఘటవిశేష్యికేచ్చైవ శక్తిః ప్రకృతస్థలే వాచ్యా, సా చేద్యద్యస్తి, న తర్హి శక్తిభ్రమః, యది నాస్తి తర్హి సుతరాం న శక్తిభ్రమః సిధ్యతి। క్వచిత్ప్రసిద్ధస్య స్వవిరహిణి జ్ఞానస్యైవ భ్రమత్వాత్। యథా సత్యరజతే ప్రసిద్ధస్య రజతత్వస్య రజతత్వవిరహిణ్యాం శుక్తౌ యద్రజతత్వప్రకారకం జ్ఞానం తస్యైవ భ్రమశబ్దవ్యవహార్యత్వాదితి భావః। యద్యపి ఇదం పదమముమర్థం
బోధయత్విత్యాదిసామాన్యముఖప్రవృత్తశక్త్యావేదకవచనానుసారేణ సామాన్యరూపేణ పదపదార్థఘటితాయాః శక్తేః పటపదం ఘటే శక్తం, ఘటపదం వాపటే సక్తమిత్యేవం భ్రమత్వం సంభవేత్। తథాఽపి శృఙ్గగ్రాహికయా ఘటపదం ఘటే శక్తం, పటపదం చ పటే శక్తమిత్యేవం ప్రాతిపదికరూపేణ శక్త్యావేదకవచనానుసారేణ పదపదార్థవిశేషఘటితాయాః శక్తేర్భ్రమత్వం సుతరాం దుర్వచమితి భావః। యచ్చ పూర్వమస్మిన్నేవ ప్రకరణే `శక్తిభ్రమానురోధేన' ఇతి గ్రన్థేన శక్తిభ్రమ ఉక్తః స చ `ఇదం పదమముమర్థం బోధయతు' ఇత్యేవం సామాన్యరూపేణ శక్త్యావేదకవచనానుసారేణ యోజ్యః, తదానీమేవ శక్తిభ్రమసంభవాత్। న తు ఘటపదం ఘటే శక్తమిత్యేవం విశేషరూపేణ శక్త్యావేదకవచనానుసారేణ, తదానీం శక్తిభ్రమసంభవస్యాప్యభావాదేతి। బోధ్యమ్। అపభ్రశానాం సాక్షాద్వాచకత్వమితి వైయాకరణసంమతపక్షేఽపి వాక్యపదీయానుమతిమాహ-ఉక్తం చేతి। అపభ్రంశరూపభాషాశబ్దా అపి శక్తాః-నామ సాక్షాద్వాచకా ఏవ, న తు సాధుస్మరణద్వారేత్యుక్తమిత్యర్థః। విగుణేష్వితి। నాగృహీతవిశేషణా బుద్ధిర్విశేష్య ఉపజాయత ఇతి న్యాయేన పురుఃస్ఫూర్తిమద్వక్తృనిష్ఠం వైగుణ్యమత్రేన్ద్రియాసామర్థ్యం నామ జిహవాజాడ్యాదిరూపం బోధ్యమ్। తథా చోచ్చారయితృజిహ్వాజాడ్యాదిదోషవశాదపభ్రంశా నిష్పద్యన్తే ఇతి అభిధాతృషు-త్రయోక్తృషు విగుణేషు-జిహ్వాజాడ్యాదిదోషయుక్తేషు సత్సు, పారమ్పర్యాత్-పరమ్పరైవ పారమ్పర్యం, చతుర్వర్ణాదిత్వాత్స్వార్థే ష్యఞ్, పరమ్పరయా-వృద్ధవ్యవహారపరమ్పరయా యేష్వర్థేషు, ప్రసిద్ధిం-ఖ్యాతిమాగతాః-ప్రాప్తాః, తేషాం-అపభ్రంశానాం, సాధుః-శబ్దః, అవాచకః-అబోధక ఇత్యర్థః। నను సాధురవాచక ఇత్యయుక్తం, యతో యస్మిన్నర్థే అపభ్రంశాః ప్రయుజ్యతే తదర్థవాచకత్వం సాధూనామపీతి సర్వసంమతత్వాత్ ఇత్యత ఏవం వ్యాఖ్యేయమ్-అపభ్రంశానాం ప్రకృతిభూతః సాధుర్వ్యవహితో న తత్ర బోధకః, కింతు అపభ్రంశానాం
సాధుప్రకృతికత్వాత్కించిద్వర్ణవ్యత్యాసేఽపి త ఏవ ఇమే ఇతి ప్రత్యభిజ్ఞయా సాధుతాదాత్మ్యాపన్నాస్తత్తదానుపూర్వ్యవచ్ఛిన్నా అసాధవఏవ సాక్షాదాచకా ఇతి। దైవీ వాగితి। సంస్కృతభాషామయీ దేవానాం వాగిత్యర్థః। అశక్తేరితి।
సంస్కృతశబ్దోచ్చారణాసమర్థైర్జిహ్వాజాడ్యాదిదోషవశాదిత్యర్థః। అభిధాతృభిః-వక్తృభిః, వ్యవకీర్ణా-ఉచ్ఛిన్నానుపూర్వీకా కృతేతి శేషః। అనిత్యత్వదర్శినామితి। సర్వే శబ్దా అనిత్యాః, స్ఫోటస్తు నాస్త్యేవేతి వాదినాం నైయాయికానామిత్యర్థః। అస్మిన్ వాదై-శక్తివిచారాఖ్యే, వుద్ధివిపర్యయః-సాధవ ఏవ వాత్తకాః, న త్వపభ్రంశా ఇత్యేవం విపర్యయో వైపరీత్యం

సంజాతమిత్యర్థః। అయం సారార్థః-అపభ్రంశరూపా వాక్,వక్తౄణాం వాగిన్ద్రియాదిదోషవశాదుచ్ఛిన్నానుపూర్వీకాఽపి విశిష్టం శుద్ధాన్నాతరిచ్యతే, ఏకదేశవికృతమనన్యవదిత్యాదిన్యాయానుసంధానేన కించిద్వర్ణవ్యత్యాసేఽపి దైవీ-సంస్కృతరూపైవ భవతి। తతశ్చాపభ్రంశానాం సంస్కృతప్రకృతికత్వాత్సేయమితి ప్రత్యభిజ్ఞయా ప్రకృతివికృత్యోస్తాదాత్మ్యేనాభేదాత్। అపభ్రంశానామేవ సాక్షాద్వాచకత్వసంభవే సతి సంస్కృతాపభ్రంశయోర్భేదం పరిక్ల్ప్య తత్ర సంస్కృతైవ వాచికా, నాభ్రంశరూపా వాగిత్యేవం నైయాయికానాం ఇత్యుక్తం భవతి। అథ సంస్కృతా ఏవ వాచకాః, నాపభ్రంశా ఇత్యత్ర ప్రమాణాభావేనాపభ్రంశాత్మకభాషాశబ్దా అపి వాచకా ఏవేత్యాశయేనాఽఽహ--కిం చేతి। వినిగమనావిరహాదితి। అన్యతరకోటినిశ్చాయకప్రమాణాభావాదిత్యర్థః। యథా సంస్కృతా వాక్ హిమాలయమారభ్య రామేశ్వరపర్యన్తం సర్వదేశేషు ఏకరూపా భవతి, యథా గౌరిత్యయం సంస్కృతః శబ్దః మహారాష్ట్రదేశే ప్రయుజ్యతే, తథా సౌరాష్ట్రమాగవాదిదేశేష్వపి తాదృశానుపూర్వీక ఏవ తాదృశార్థ ఏవ చ ప్రయుజ్యతే సంస్కృతాభిజ్ఞైః, తథాఽపభ్రంశరూపా గగరీత్యాదిర్వాగపి, సర్వదేశేషు సమానరూపత్వాభావేఽపి తత్తద్దేశే ఏకరూపైవ-సమానరూపైవ భవతి, యథా మహారాష్ట్రసంచారయోగ్యదేశేషు సర్వత్ర గగరీశబ్దో `ఘాగర' ఇత్యర్థే ప్రయుజ్యమానో దృశ్యతే। యద్యపి ఆర్థసంచారానర్హయావనాదిదేశేషు గగరీశబ్దో న దృశ్యతే తథాపి యావనాదివ్యతిరిక్తసర్వదేశేషు దృశ్యత ఇతి అపభ్రంశరూపా వాగపి సర్వదేశే ఏకరూపైవాఽఽస్తే। ఏవం చ సర్వదేశేత్యత్రత్యసర్వశబ్దో వివక్షితసర్వదేశపరః, న తు సాకల్యేన(అనవచ్ఛేదేన)సర్వదేశపరః। తథా సతి యవనహూణాదిమయదేశే సంస్కృతవాచోఽప్యసత్త్వేన తస్యా అపి అనవచ్ఛిన్నసర్వదేశేషు ఏకరూపతానాపత్తేః। తతశ్చ సంస్కృతాపభ్రంశరూపయోర్ద్వయోరపి వాచోర్బహుషు దేశేషు ఏకరూపత్వావిశేషాత్తత్ర సంస్కృతైవ వాచికా, నాపభ్రంశరూపా వాగిత్యత్రైకతరపక్షనిశ్చాయకప్రమాణాభావ ఇతి భావః। భాషాయామపీతి। అపభ్రంశరూపాయామపీత్యర్థః। శక్తిరితి। సంస్కృతేష్వివాపభ్రంశేష్వపి వాచ్యవాచకబావాపరపర్యాయా శక్తిరవశ్యమాస్థేయేత్యర్థః। భాషాణాం దేశభేదేన భిన్నత్వేన నానారూపత్వాత్తత్ర శక్తికల్పనం గౌరవాపాదకత్వాన్న యుక్తమిత్యాశయేన శఙ్కతే-న చేతి। తాసాం-భాషాణామ్। దోష ఇతి। భాషాణాం నానాత్వమేవ దోషః-భాషాసు శక్తికల్పనే ప్రతిబన్ధకమిత్యర్థః। గౌరవాన్నానారూపాసు భాషాసు న శక్తిః కల్ప్యత ఇతి భావః। తదేతన్న యుక్తమిత్యాహ-సంస్కృతవదిత్యాదినా తాదవస్థ్యాదిత్యన్తేన। సంస్కృతవదితి। యథా గౌరిత్యాదిః సంస్కృతా వాక్, సంచారయోగ్యేషు మహారాష్ట్రాదిసర్వదేశేషు ఏకరూపైవాస్తి। యావనాదిదేశేషు సంస్కృతవాచః సర్వథాఽసత్త్వాత్సంచారయోగ్యసర్వదేశేష్వితి సర్వశబ్దార్థసంకోచస్యాఽఽవశ్యకత్వేన వివక్షితసర్వదేశేషు సంస్కృతా వాగ్యథైకరూపా వర్తతే తథాఽపభ్రంశరూపా వాగపి వివక్షితోత్తరహిన్దుస్తానదేశే ఏకరూపైవ భవతి। యత ఉత్తరహిన్దుస్థానదేశేషు ఘటీ యర్థే గగరీ శబ్ద ఏవాపభ్రంశః, న తు `ఘాగర' ఇత్యాదికః। తథా మహారాష్టదేశే పుంస్త్వవిశిష్టఘటార్థే `ఘడా' ఇత్యపభ్రంశః, ఘటీత్యర్థే `ఘాగర' ఇత్యపభ్రంశః,

కలశీత్యర్థే `కళశీ' ఇత్యపభ్రంశః, న తు తత్ర గగరీత్యపభ్రంశః। తతశ్చ సంస్కృతవాగ్యథా వివక్షితసర్వదేశే ఏకరూపా, తథా ప్రత్యేకమపభ్రంశరూపా వాగపి వివక్షితతత్తదేశే ఏకరూపైవేత్యేవం స్థితౌ సత్యాం సంస్కృతః శబ్దో వాచకః, నాపభ్రంశః శబ్ద ఇత్యర్థే వినిగమనావిరహస్తదవస్థ ఏవేతి భావః। సర్వత్రైకత్వేనేతి।
మహారాష్ట్రసంచారయోగ్యేష్వేకరూపత్వేనేత్యర్థః అపభ్రంశానాం వాచకత్వే శాధకాన్తరమాహ-కించేతి। అవచ్ఛేదికేతి। శక్తం పదం, పదే శక్తతా, శక్తతా నామ అర్థబోధజనకతా, తస్యా అవచ్ఛేదికా, ఘటాదిపదనిష్ఠా ఘకారోత్తరవర్త్యకారోత్తరవర్తిటకారోత్తరవర్త్యకార ఇత్యేవం వర్ణానుపూర్వీ అర్థబోధజనకత వచ్ఛేదికేత్యర్థః। సా చ ఘటః కుమ్భః కలశ ఇత్యాదిపర్యాయేషు యతా భిన్నా భిన్నా వర్తతే తథా ఘాగరగగరీత్యాద్యపభ్రంశేష్వపి శక్తతావచ్ఛేదికా వర్ణానుపూర్వీ భిన్నా భిన్నా వర్తత ఇతి సాధ్వరభ్రంశయోః కో విశేషః। విష్ణుర్నారాయణః కృష్ణ ఇత్యాదినానాపర్యాయనిష్ఠా నానానుపూర్వ్యో యథా శక్తతావచ్ఛేదికా అఙ్గీక్రియన్తే, తథాఽపభ్రంశనిష్ఠా అపి తాః శక్తతావచ్ఛేదకత్వేన స్వీక్రియన్తామవిశేషాదితి భావః। ఏవం చ యథా సంస్కృతశబ్దా అర్థవిశేషస్య సాక్షాద్వాచకాస్తథాఽపభ్రంశశబ్దా అపి సాక్షాదేవ వాచకాః, న తత్ర వైషమ్యం కర్తుం యుజ్యత ఇతి తాత్పర్యమ్। ఏతదాశయేనోపసంహరతి-తథా చ సంస్కృతవదిత్యాది। నను యది సంస్కృతవద్ భాషాశబ్దా అపి శక్తాశ్చేత్తర్హి ఆపః స్త్రీ భూమ్ని వార్వారి సలిలం కమలం జలమితివద్ గగరీగావీత్యాదయో భాషాశబ్దా అపి సంస్కృతపర్యాయత్వేన కోశాదౌ పరిగణనీయాః స్యురిత్యాశఙ్కతే-న చ పర్యాయతయేతి। అపభ్రంశానాం కోశాదావపరిగణనే కారణయాహ-సాధూనామేవేతి।
ఏవకారేణాసాధూనాం=అపభ్రంశానాం వ్యావృత్తిః। సాధుత్వధర్మవిశిష్టానాం శబ్దానాం కోశాదౌ పరిగణనం, న తు వాచకతాధర్మవిశిష్టమాత్రస్యేత్యర్థః। విభాగాభిధానాదితి। ఇన్ద్రో మరుత్వాన్ మఘవా బిడౌజాః పాకసాసనః, ఇత్యేవంరీత్యా విభాగేన ప్రతిపాదనాదిత్యర్థః। నను యది కోశాదౌ పరిగణనే సాధుత్వం ప్రయోజకం తర్హ్యపభ్రంశానాం సాధుతాఽపి సువచేత్యాశఙ్కతేనన్వితి। ఏవమితి। అపభ్రంశానామపి శక్తత్వ ఇత్యర్థః। తేషాం అపభ్రంశానాం సాధుతా స్యాదితి। వ్యాకరణాధికరణే(జై.సూ.1-3-అధి.9 ప్రయోగోత్పత్త్యశాస్త్రత్వాత్)శక్తత్వస్యైవ సాధుత్వస్యోక్తత్వాదితి భావః। నియమ ఇతి। "సమానాయామర్థావగతౌ శబ్దైశ్చాపశబ్దైశ్చ, శాస్త్రేణ ధర్మనియమః" ఇతి పస్పశాహ్నికే భాష్య ఉక్తం, తత్ర సమానత్వం శబ్దాన్తరస్మరణాపూర్వకత్వేన బోధ్యమ్। యథా గవాదిసంస్కృతశబ్దాత్ శబ్దాన్తరస్మరణం వినైవావ్యవధానేనార్థబోధో జాయత ఇత్యనుభవసిద్ధం తథాఽపభ్రంశాదపి శబ్దాన్తరస్మరణమన్తరైవావ్యవధానేనార్థబోధో జాయత ఇతి సంస్కృతా దపభ్రంశాచ్చ జాయమానమర్థావగమనం శబ్దాన్తరస్మరణపూర్వకత్వాభావేన సమానం భవతీతి బోధ్యమ్। యది చాపభ్రంశానాం సంస్కృతవత్సాక్షాద్వాచకత్వం న స్యాత్, కిం తు శబ్దాన్తరస్మరణపూర్వకమేవార్థబోధకత్వం స్యాత్తర్హి సంస్కృతాపభ్రంశకరణకార్థావగతౌ యత్సమానత్వవిశేషణం దత్తం తదసంగతం-నిర్విషయం స్యాత్। తస్మాదపి సంస్కృతవదపభ్రంశోఽపి సాక్షాద్వాచక ఏవేత్యభ్యుపగన్తవ్యమ్। అపభ్రంశానాం

వాచకత్వాదేవ వాచకస్య వ్యఞ్జకత్వే `మాఏ ఘరోవఅరణం అజ్జహు ణత్థిత్తి సాహిఅం తుమఏ। తా భేణ కిం కరణిజ్జం ఏమే అణ వాసరో ఠాఈ।।ఇతి। భాషోదాహరణం కావ్యప్రకాశకృతామాఞ్జస్యేన సంగచ్ఛతే। నిరుక్తప్రాకృతగాథాయాః సంస్కృతమ్- `మాతర్గృహోపకరణమద్య ఖలు నాస్తీతి సాధితం త్వయా। తద్భణ కిం కరణీయమేవమేవ న వాసరః స్థాతీ' ఇతి। అత్ర గృహాద్బహిర్గమనేऽనుజ్ఞాం దేహీతి వ్యజ్యతే। యది శబ్దైశ్చాపశబ్దైశ్చ సమానాయామర్థావగతౌ సత్యాం కిం శాస్త్రేణ క్రియతే? ఇత్యత ఆహ-శాస్త్రేణ ధర్మనియమ ఇతి। అస్యేయం ప్రకృతిరథం ప్రత్యయ ఇత్యాదిప్రకృత్యాదివిభాగజ్ఞానద్వారా గవాదయ ఏవ ప్రయుక్తా ధర్మజనకాః నతు గగరీగావ్యాదయ ఇత్యేవం నియమః శాస్త్రేణ క్రియత ఇత్యర్థః। పుణ్యజననేతి। ఏకః శబ్దః సమ్యగ్ జ్ఞాతః సుపయుక్తః శాస్త్రన్వితః స్వర్గే లోకే కామధుగ్భవతీతి `ఏకః పూర్వపరయోః' ఇతి సూత్రే భాష్యోక్తేః పుణ్యజననాయ సాధుభిర్భాషితవ్యమితి విధిః, పుణ్యజనకః సాధుశబ్దప్రయోగ ఇత్యర్థః। విధినా విధేయే ఇష్టబోధనాదితి భావః। పాపజననేతి। నాసాధుభిరితి నిషేధః, పాపజనకోऽసాధుశబ్దప్రయోగ ఇతి బోదనాయేత్యర్థః। నిషేధేన నిషేధ్యేऽనిష్ఠబోధనాదితి భావః। ఏవం చ యత్ఫలితం తదాహ- జనకతావచ్ఛేదకధర్మవత్త్వమ్। తత్రేతి। సాధుశబ్దేష్విత్యర్థః। జాతిరితి। సమ్యగ్జ్ఞాతః- సాధుత్వేన జ్ఞాతః సాస్త్రాన్వితః సాస్త్రవ్యుత్పాదనమార్గేణాభిసంహితః। సుప్రయుక్తః- శిక్షాద్యుక్తమార్గేమ ప్రయుక్త ఇత్యర్థక `ఏకః శబ్ద-'---ఇతి శ్రుతిప్రమాణసిద్ధా, జాతిః-జాతివిశేషః। పుణ్యజనకతావచ్ఛేదక ఇత్యర్థః। స చ జాతివిసేషః, రత్నతత్త్వవచ్ఛాస్త్రపరిశీలనశాలిగమ్య ఇతి బోధ్యమ్। సాధుత్వం చ వ్యాకరణవ్యఙ్గ్యోऽర్థవిశిష్టశబ్దనిష్ఠః పుణ్యజనకతావచ్ఛేదకజాతివిశేష ఇత్యుక్తం లఘుమఞ్జూషాయామ్। కత్వాదినా సంకర్యాన్న తస్య జాతిత్వమితి చేదస్తూపాధిత్వమిత్యర్థః। తజ్జ్ఞాపకం చేతి। తస్యాః పుణ్యజనకతావచ్ఛేదికాయా జాతేర్జ్ఞాపకమనుమాపకం చేత్యర్థః। కోశాదీతి। కోశాదిత్యాదిపదేన శిష్టప్రయుక్తత్వాప్తవాక్యాదిపరిగ్రహః। వ్యాకరణాదిత్యాదిపదముపమానసంగ్రహాయ కోశదేః సాక్షాత్ప్రాతిపదికశక్తిగ్రాహకతయా ప్రథమతస్తదుపాదానం, ప్రాయః కోశాదిత ఏవ శక్తిగ్రహాచ్చ। ఏవమేవేతి। అర్థవిశేషవిశిష్టానామేవ తత్తచ్ఛబ్దానాం స ధుత్వలాభేనేత్యర్థః। బ్రాహ్మణే ఫలాజనకేతి। రాజా రాజసూయేన యజేతేత్యత్ర రాజపదస్య రూఢ్యా క్షత్రియార్థకతయా బ్రాహ్మణస్య రాజసూయానధికారాద్ బ్రాహ్మణేన కృతే రాజసూయే వథా ఫలజనకత్వాభావస్థథా గవాదిశబ్దానామశ్వాదౌ ప్రయోగే న సాధుత్వం, గవాద్యర్థ ేవ ధ్రయుక్తానాం గవాదిశబ్దానాం పుణ్యజనకత్వరూపసాధుత్వాభ్యుపగమాదితి భావః। అత ేవ దన్త్యమధ్యోऽస్వశబ్దో నాశ్వే సాధుర్త్రాపి తాలవ్యమధ్యోऽశ్వశబ్దో దరిద్రే సాధురితి సంగచ్ఛతే। నన్వాధునికపురుషాద్యర్థకచైత్రమైత్రాదిశబ్దానామాధునికపురుషాద్యర్థపురస్కారేణ శాస్త్రేऽవ్యుత్పాదనాత్తేషాగాధునికపురుషాద్యర్థే సాధుత్వం న స్యాదత ఆహ- ఆధునికదేవదత్తేతి। త్రిపురుషానూకం ద్వ్యక్షరం చతురక్షరం వా నామ కృతం కుర్యాదిత్యాదిభాష్యేణ వ్యుత్పాదనాదాధునికదేవదత్తాదినామ్నామపి సాధుత్వం బోధ్యమిత్యర్థః। ఫలితమాహ-ఏవం చేతి। యః కోऽపి శబ్దో యస్మిన్నర్థే వ్యాకరణేన

ఫలితమిత్యర్థః। తత్తద్దేశభాషానురోధేన క్రియమాణానాం కూచీమఇఞ్చిత్యాదినామ్నాం(ధోండోపంత, కోండోపంత)శాస్త్రేఽవ్యుత్పాదితత్వాన్న తే సాధవ ఇతి భావః। గౌణానాం సాధుత్వమాహ-గౌణానామితి। సింహో మాణవక ఇత్యాదౌ సింహాదిశబ్దానాం శౌర్యకౌర్యాదిగుణయోగాత్ పూరుషే ఆగతానాం=ప్రవృత్తానామిత్యర్థః। తత ఆగతః(పా.సూ.4-3-74)ఇత్యణ్ప్రత్యయః। గుణే-గోత్వాదిధర్మే। వ్యుత్పాదనాత్-గోగతజ్యాదిగుణసంబన్ధాద్ గోత్వారోపేణ వ్యుత్పాదనాదిత్యర్థః। తత్పురస్కారేణ-తత్తద్ధర్మపురస్కారేణ-శక్యతావచ్ఛేదకధర్మారోపేణేత్యర్థః। సాధుత్వమేవేతి। సింహాదిగతశౌర్యాదిధర్మారోపేణ మాణవకే ప్రవృత్తానాం సింహాదిశబ్దానాం సాధుత్వమేవేత్యర్థః। ఆరోరే నిమిత్తం క్రౌర్యశౌర్యాదిగుమయోగః। సింహో మాణవక ఇత్యాదౌ సింహత్వాదిరూపేణ మాణవకాదేర్బానమితి భావః। గఙ్గాయాం ఘోష ఇత్యాదావపి శక్యతావచ్ఛేదకగఙ్గాత్వరూపేణ తీరదిర్బానమితి బోధ్యమ్। ఆధనికలాక్షణికానాం త్వితి। శక్తవాచ్ఛేదకాతిరిక్తరూపేణ యేన కేతచిత్సంబన్ధేన ప్రయుక్తానాం సాస్త్రతాత్పర్యావిపయభూతానామేతాదృశలాక్షాణికానాం త్వసాధుత్వమేవేత్యర్థః। కేచిత్తు గుణవాచకశుక్లాదిశబ్దపరత్వేన ప్రకృతగ్రన్థం యోజయన్తి। తథాహి-గుణే వ్యుత్పాదనాదితి। గుణే-శుక్లనీలాదిరూపే స్వశక్తే, వ్యుత్పాదనాత్-గుణవచనేభ్యో మతుపో లుగితి వచనేన గుమే శుక్లాదయః పుంసీత్యాదికోశేన చ వ్యుత్పాదనాద్ గౌణానాం-గుణిపరాణాం శుక్లాదిశబ్దానాం శుక్లాద్యర్థపురస్కారేణ ప్రయుక్తానాం సాధుత్వం బోధ్యమితి, తేషాం సింహో మామవక ఇత్యాదీనామసంగ్రహాపత్తిరితి ధ్యేయమ్। అత ఏవేతి। స్వేచ్ఛయా యేన కేనచిత్సంబన్ధేన యస్మిన్కస్మిన్నపి సాస్త్రతాత్పర్యావిషయభూతేఽర్థే ప్రయుక్తానామసాధునత్వనియమాదేవేత్యర్థః। బ్రాహ్మణాయ దేహీత్యర్థ ఇతి। అత్ర దానక్రియాకర్మణా సంబన్ధమానస్య బ్రాహ్మణస్య సంప్రదానత్వాత్తతశ్చతుర్థీ। బ్రాహ్మణసంప్రదానకం యత్కిచిద్ద్రవ్యకర్మకం విధివిషయో దానమిత్యర్థః। అత్ర చతుర్థ్యర్థః సంప్రదానమ్। లక్షణయాఽపీతి అథం భావః-స్వశక్యసంబన్ధో హి లక్షణా। స్వం-ద్వితీయా, స్వశక్యోఽర్థః-కర్మ, తత్సంబన్ధః సంప్రదానసంజ్ఞకే బ్రాహ్మణేఽస్తీతి ద్వితీయాయా లక్షణయా సంప్రదానార్థకత్వం గృహీత్వా బ్రాహ్మణాయ దేహీత్యర్థే బ్రాహ్మణం దేహీతి ప్రయోగో లక్షణయాఽప్యసాధురిత్యర్థః। ఈదృశలక్షణాయాః శాస్త్రసంమతత్వాభావాదితి భావః। యది చాన్యార్థికాయా విభక్తేరన్యవిభక్త్యర్థే లక్షణాయాః శాఖసంమతత్వం స్యాత్తర్హి కర్మర్థే షష్ఠ్యాదివిధాయకానుసాసనస్య వైయర్థ్యమేవ స్యాత్। షష్ఠ్యాదీనాం లక్షణయా కర్మార్థప్రతిపాదకత్వసంభవాత్। యతశ్చ కర్మార్థ షష్ఠ్యాదివిధాయకమనుశాసనం ప్రణీయతే తత ఏవం జ్ఞాయతే యదీదృశలక్షణాయాః శాస్త్రతాత్పర్యవిషయత్వం నాస్తీతి। కర్మార్థే షష్ఠ్యాదివిధాయకం-కర్తృకర్మణో---గత్యర్థకర్మణి---ఇత్యాది। ఏవం చ శాస్త్రతాత్పర్యాగోచరాణామాధునికలక్షణికానామసాధుత్వమేవేతి భావః।। 38 ।।

అతిరిక్తశక్తీతి। ఇచ్ఛావిశేషాతిరిక్తా యా జ్ఞక్తిరిత్యర్థః। సా చ బోధజనకతారూపా, పదార్తాన్తరరూపా వా। గ్రహోపాయమితి। శక్తిజ్ఞానోపాయం బ్రూతే-సంబన్ధిశబ్దే సంబన్ధ ఇతి।

అస్యాయమర్థః-యథా చక్షురాదీనాం రూపాదివిషయకజ్ఞానజననేఽనాదిః పురుషప్రయత్నానపేక్షా=స్వాభావికీ యోగ్యతా-రూపాదిజ్ఞానజనకతావచ్ఛేదకధర్మవత్త్వరూపా, అస్తి, తథా శబ్దానామర్థేఽనాదిస్తాదాత్మ్యలక్షణసంబన్ధ ఏవ యోగ్యతా-తత్తదర్థబోధజనకతావచ్ఛేదకో ధర్మః। సంబన్ధిశబ్దే యోగ్యతాం ప్రతిబోధ-నకతావచ్ఛేదకధర్మరూపయోగ్యతానిరూపకః శబ్దార్థయోస్తాదాత్మ్యలక్షణసంబన్ధ ఏవ సంబన్ధిశబ్దే యోగ్యతా, సా చ స్వాభావికీ, సైవ చ శక్తిరిత్యర్థః। నన్వేవం సంకేతస్య నోపయోగ ఇత్యత ఆహ-సమయాదితి। పారమ్పరికవృద్ధవ్యవహారాత్స్వాభావిక్యేవ సా యౌగ్యతా జ్ఞాయత ఇత్యర్థః। తత్ర దృష్టాన్తమాహ-మాతాపుత్రాదీతి। నహీయమస్య పుత్రస్య మాతేతి సంకేతేన నిర్వృత్తో జన్యజనకభావః, వస్తుసిద్ధస్యైవ ప్రతిపాదనాత్। యథా మాతాపుత్రయోర్జన్యజనకభావసంబన్ధః సిద్ధ ఏవ ఆప్తోపదేశాదివ్యవహారాన్నిశ్చీయతే తద్వచ్ఛబ్దార్థయోః సవస్థిత ఏవ సంబన్ధో వృద్ధవ్యవహారాన్నిర్ణీయతే। ఏవం చ కోశవ్యాకరణాద్యనభిజ్ఞానాం తత్తదర్థే తత్తచ్ఛబ్దప్రయోగరూపవృద్ధవ్యవహాచ్ఛక్తి జ్ఞానం భవతీతి భావః। `సంబన్ధో విషయ ఇతి। అయమేతత్సంబన్ధీతి వ్యవహారే సంబన్ధో విషయః, జ్ఞానవిషయః। యోగ్యతాం ప్రతిఇదమత్ర యోగ్యమితి వ్యవహారే యోగ్యతా విషయః, జ్ఞానవిషయ ఇత్యర్థః। యత ఏవం, అతః సమయాత్-నిరుక్తవ్యవహారాద్యోగ్యతాయా బోధకతారూపశక్తేః సంవిత్-జ్ఞానం భవతీత్యర్థః' ఇతి దర్పణటీకాయాముక్తమ్। తదేవ మయా లిఖితమ్। సంబన్ధయోగ్యతాశబ్దయోరర్థప్రదర్శనస్య ప్రకృత ఉపయోగమాహ-ఘటపదమితి। అత్ర యోగ్యం-ఘటరూపార్థో యోగ్యం-తద్విషయకబోధజననయోగ్యమిత్యర్థః। ఏతత్సంబన్ధీతి। ఘటసంబన్ధీత్యర్థః। సా-శక్తిః। తథా చ ప్రాథమికశక్తిగ్రహ ఉక్తవ్యఘహారాద్భవతి, తత్ర చ సంబన్ధాదిశబ్దశక్తిగ్రహోఽపేక్షితోఽతస్తదర్థః ప్రదర్శిత ఇతి తాత్పర్యమ్।। 39 ।।

ఇతి వైయాకరణభూషణసారటీకాయాం శాంకర్యాం శక్తిస్వరూపనిరూపణమ్।

రఙ్గభట్టతనూజస్య శంకరస్య వినిర్మితౌ।

శక్తిరవరూపకథన పూర్ణం సారీయవివృత్తౌ।। 6 ।।

.

॥ అథ నఞర్థనిర్ణయః ॥

నఞ్ సమాసఃఇత్యుక్తత్వాదనేన నఞ్ సమాసార్థ ఉచ్యత ఇత్యశఙ్కా స్యాత్తామపాకర్తుమాహ-నఞర్థమితి। ఆరోపితతత్వం నఞూద్యోత్యమిత్యనేన నఞర్థ ఏవ ప్రదర్శ్యతే నతు నఞ్ సమాసార్థ ఇత్యాహ-నఞ్సమాసే చాపరస్యేతి। నఞ్సమాస ఇతి। `నఞ్'(2-2-6)ఇతి పాణినిసూత్రేణ విహితే। అపరపదార్థమాహ-ఉత్తరపదార్థస్యేతి। ప్రాధాన్యాదితి। పూర్వపదార్థనిష్ఠప్రకారతానిరూపితవిశేష్యత్వాదుత్తరపదార్థస్యేతి అతస్మై, అసర్వే, ఇత్యాదౌ సర్వాద్యన్తస్య సర్వనామసంజ్ఞా సిధ్యతీత్యర్థః। అయమర్థః-ఘటః పటో న, ఘటో నాస్తీత్యాదౌ

ఘటతాదాత్మ్యభావవాన్ పటః, ఘటప్రతియోగికో యోఽభావస్తత్కర్తృకా సత్తేత్యేవమభావబోదస్య సర్వానుభవసిద్ధత్వాన్న ఇఞోఽగావార్థకత్వమావస్యకం, తథా చోత్తరపదార్థప్రాధాన్యాది వ్యవస్థాపగితుం శక్యమ్। నను ఘటః పటో న, ఘటో నాస్తీత్యాదౌ ఘటతాదాత్మ్యభావః పటనిష్ఠః, ఘటకర్తృకసత్తాభావ ఇత్యభావవిశేష్యకబోధానుభవాదసః, అసర్వ ఇత్యాదావపి తదభావః, సర్వాభావ ఇత్యాదావపి అభావవిశేష్యకబోధాత్పూర్వపదార్థప్రాధాన్యాపత్తేః కథముత్తరపదార్థప్రాధాన్యాది సుయోజమితి చేదుత్తరపదార్థప్రాధాన్యాదిసిద్ధ్యర్థమేవాఽఽరోపితార్థకత్వం నఞోఽఙ్గీకరణీయమిత్యాహ-ఆరోపితతత్వం నఞ్ద్యోత్యమితి। అత ఏవేతి। ఉత్తరపదార్థప్రాధాన్యాద్యుపపత్తయ ఏవేత్యర్థః। ఆరోపితతత్వం=ఆరోపితబ్రాహ్మణత్వాది, ఆరోపితం బ్రాహ్మణాదిపదప్రవృత్తినిమిత్తమిత్యబ్రాహ్మణాదిపదఘటకనఞా ద్యోత్యత ఇత్యర్థః। నను నఞోఽభావార్థకత్వే కథముత్తరపదప్రాధాన్యాద్యనుపపత్తిరత ఆహ-అయం భావ ఇతి। అసర్వ ఇత్యాదావారోపితసర్వత్వవానిత్యర్థే సతి సర్వశబ్దార్థస్య విశేష్యత్వాత్సర్వనామసంజ్ఞా సిధ్యతి। అన్యథేతి। ఉక్తవైపరీత్యే। నఞ్ సమాసే నఞో భేదార్థకత్వం సతి। పూర్వపదార్థప్రాధాన్యేనోత్తరపదార్థప్రాధాన్యాభావే సతీత్యర్థః। అతిసర్వ ఇత్యత్రేవేతి సర్వమతిక్రాన్త ఇత్యర్థే `అత్యాదయః క్రాన్తాద్యర్థే ద్వితీయయా' ఇతి వార్తికవచనేన సమాసే కృతే పూర్వపదార్థస్య విశేష్యత్వాత్సర్వశబ్దస్యోపసర్జనత్వేన `సంజ్ఞోపసర్జనీభూతాస్తు న సర్వాదయః' ఇతి నిషేధాత్సర్వాదిత్వాభావేన సర్వనామసంజ్ఞా యథా న భవతి తథాఽత్రాపి నఞో భేదార్థకత్వేఽబ్రాహ్మణ ఇత్యత్ర బ్రాహ్మణభిన్న ఇతివత్సర్వభిన్న ఇత్యర్థే పూర్వపదార్థస్య ప్రాధాన్యాత్సర్వశబ్దస్యోపసర్జనతయా సర్వనామసంజ్ఞా న స్యాత్। తథా చాసర్వేఽసర్వస్మాయిత్యాదిప్రయోగో నోపపద్యేత, ఇతరవిశేషణత్వేనోపస్థితివిషయస్యోపసర్జనత్వాదితి భావః। నను అసర్వ ఇత్యాదౌ భేదప్రతియోగీ సర్వ ఇతి బోధాభ్యుపగమాత్సర్వశబ్దార్థస్య ప్రాత్రాన్యం నిర్వోఢుం శక్యమిత్యత ఆహ-ఘటో నాస్తీతి। తస్య-అభావస్య। విశేష్యతాయా ఏవేతి। ఘటాభావోఽస్తిత్వాశ్రయః, ఘటకర్తృకసత్తాభావ ఇతి వా ప్రతియోగినిరూపితవిశేష్యతయైవ బోధస్యానుభవసిద్ధత్వాదితి భావః। నన్వేవమఘట ఇత్యాదౌ ఘటభిన్న ఇతి బోధస్య సర్వజనీనస్యాపలాపః క్రియత ఇత్యాశఙ్క్యాఽఽహ-అస్మద్రీత్యా చేతి। స ఇతి। ఘటః పటో నేత్యాదౌ ఘటభిన్నః పట ఇత్యేవం భేదవిషయకో బోధ ఇత్యర్థః। ఆర్థ ఇతి। అర్థాదాగత ఆర్థః। ఆర్థిక ఇతి ప్రావత్। ఘటభిన్న ఏవ ఘటత్వారోపాద్ఘటభిన్న ఇతి బోఘోఽర్థసిద్ధో భవతీతి, న తదపలాపః క్రియతే। మానస ఇతి। మనోజన్యః, నతు శబ్దజన్య ఇత్యర్థః। తత్ర శబ్దజన్యత్వప్రతీతిస్తు శబ్దప్రయోజ్యత్వాద్భ్రభరూపైవేతి భావః। ఘటో నాస్తీత్యాదావసమస్తనఞర్థాభావవిశేష్యకబోధే తిఙ్సమభివ్యాహృతధాతుజన్యోపస్థితి। కారణమిత్యేవం కార్యకారణభావనియమః క్లృప్తః। నిరుక్తకార్యకారణభావనియమాదేవ త్వం నాసి, అహం నాస్మీత్యత్ర త్వత్కర్తృకసత్తాభావః, మత్కర్తృకసత్తాభావ ఇత్యర్థాద్యుష్మదస్మదోస్తిజవాచ్యకారకవాచిత్వేన సామానాధికరణ్యాన్మధ్యమోత్తమపురుషవ్యవస్థా సిధ్యతిః ఘటౌ న స్తః, ఘటా న సన్తీత్యత్ర

వచనవ్యవస్థా చ సిద్ధా। త్వత్ప్రతియోగికః, మత్ప్రతియోగికశ్చ సత్తేత్యర్థాభ్యుపగమే తు యుష్మదస్మదోస్తిఙ్సామానాధికరణ్యాభావాత్సా న స్యాత్। కింతు అభావస్య తిఙ్సామానాధికరణ్యాత్సర్వత్ర ప్రథమపురుష ఏవ స్యాదిత్యవ్యవస్థా స్పష్టైవ। అహం నాస్మీత్యత్ర కర్తరి లట్, తథా చ తిఙ్వాచ్యం యత్కారకం కర్తృరూపం తద్వాచిత్వమస్మదర్థస్యేతి అస్మదర్థాభిన్నో యో మిబర్థః కర్తా తన్నిష్ఠా యా సత్తా తదభావ ఇత్యేవం తిఙర్థే కర్తరి అస్మదర్థస్యాభేదేనాన్వయాత్తిఙ్సామానాధికరణ్యమ్। ఏవమేవ సర్వత్ర తిఙ్సామానాధికరణ్యం బోధ్యమ్। నన్వసర్వశబ్దస్య సర్వనామసంజ్ఞాయా అభావేం కా హానిరత ఆహ-తథా చేతి। సర్వప్రతియోగికో భేద ఇత్యర్థేఽభ్యుపగతే సర్వశబ్దస్యోపసర్జనతథా సర్వాదిబహిర్భావేన సర్వాద్యన్తత్వాభావాదసర్వశబ్దస్య సర్వనామత్వాభావే స్మాయాద్యాదేశో న స్యాదిత్యసర్వస్మాయిత్యాది న సిధ్యేదిత్యర్థః। అత్ర చేతి। ఆరోపితత్వం నఞ్ద్యోత్యమితి పక్షే చేత్యర్థః। ఆరోపవిషయత్వమితి। తస్య చ భేదసంబన్ధేనోత్తరపదార్థే బ్రాహ్మణాదావన్వయః। ఆరోపశ్చ ప్రత్యాసత్త్యా ప్రవృత్తినిమిత్తప్రకారక ఏవ గృహ్యతే। తథా చ `అబ్రాహ్మణ ఇత్యత ఆరోపవిషయత్వవాన్ బ్రాహ్మణ ఇతి బోధ ఉదేతి। ఆరోపితబ్రాహ్మణ్యవాంశ్చ క్షత్రియాదిరేవాబ్రాహ్మణపదేన ప్రతిపాద్యతే నఞ్సమభివ్యాహారే, ఇత్యర్థః। అథవా ఆరోపవిషయత్వమిత్యస్యాఽఽరోపవిషయప్రవృత్తినిమిత్తకత్వమిత్యర్థః। ఆరోపవిషయత్వస్య చ రాజ్ఞః పురుష ఇత్యత్ర స్వస్వామిభావరూపషష్ఠ్యర్థసంబన్ధస్యేవ ప్రకారతయా సంసర్గతయా చ భానమ్। అబ్రాహ్మణ ఇత్యాదిత ఆరోపితబ్రాహ్మణత్వవానితి బోధః। ఆరోపితత్వవిశిష్టబ్రాహ్మణత్వవత్త్వం బ్రాహ్మణభిన్న ఏవేతి న ముఖ్యబ్రాహ్మణేఽబ్రాహ్మణశబ్దప్రయోగః। లాఘవానురోధాదారోప ఏవ నఞర్థః, న త్వారోపవిషయత్వం గౌరవాదిత్యాశయేనాఽఽహ-ఆరోపమాత్రమితి। స చాఽఽరోపో నఞో ద్యోత్యో వాచ్యో వాఽర్థః। తస్య చోత్తరపదార్థే విషయతాసంబన్ధేన విశేషణత్వమిత్యాహ-విషయత్వం సంసర్గ ఇతి। విషయత్వస్య సంసర్గమర్యాదయైవ లాభేనాన్యలభ్యత్వాదనన్యలభ్యః శబ్దార్థ ఇతిన్యాయేనాఽఽరోపమాత్రం నఞర్థః। యథా `ఆశ్రయే తు తిఙ స్మృతాః' ఇత్యనేన ఫలాశ్రయే వ్యాపారాశ్రయే చ తిఙాముక్తత్వేఽపి ఫలవ్యాపారయోర్ధాతులభ్యత్వేనాఽఽశ్రయమాత్రం తిఙర్థ ఇత్యుక్తం, అనన్యలభ్యః శబ్దార్థ ఇతి న్యాయాత్తద్వదితి భావః। ఆరోపస్య నఞ్వాచ్యత్వపక్షేఽపి విషయతాసంబన్ధేనోత్తరపదార్థే విశేషణత్వాదారోపవిషయో బ్రాహ్మణ ఇత్యర్థాన్నఞ్తత్పురుషే ఉత్తరపదార్థప్రాధాన్యస్య నిర్వాహో జ్ఞేయః। భాష్యమతే తు స్వసమభివ్యాహృతబ్రాహ్మణాదిపదానామారోపితప్రవృత్తినిమిత్తబోధకత్వే నఞ్ తాత్పర్యగ్రాహక ఇతి తాత్పర్యగ్రాహకత్వరూపం ద్యోత్యత్వం నఞర్థారోపస్యేష్టమ్। స్వం-నఞ్, తత్సమభివ్యాహృతాని యాని బ్రాహ్మణాదిపదాని అబ్రాహ్మణః, అసః, అసర్వ ఇత్యాదిప్రయోగఘటకాని, తేషాం-ఆరోపితం యత్ప్రవృత్తినిమిత్తం బ్రాహ్మణత్వాది, తద్రూపేణ బోధకత్వ(ఆరోపవిషయబ్రాహ్మణత్వాదివిశిష్టార్థబోధకత్వం)ఇత్యర్థే నఞ్ తాత్పర్యగ్రాహక ఇత్యర్థః। యద్వా బహువ్రీహిః, ఆరోపితం ప్రవృత్తినిమిత్తం యస్మిన్నితి

ఆరోపితప్రవృత్తినిమిత్తకత్వబోధే తాత్పర్యగ్రాహకౌ నఞిత్యర్థో బోధ్యః। ఆరోపస్య నఞ్వాచ్యత్వే తు అనారోపితబ్రాహ్మణ్యవతి ముఖ్యే బ్రాహ్మణపదార్థే ఆరోపాన్వయో విరోధాద్దురుపపాదః స్యాదితి బోధ్యమ్। నను నఞ ఆరోపార్థవాచకత్వస్వీకారేఽపి న క్షతిః, ఆరోపస్య విషయతాసంసర్గేణోత్తరపదార్థే విశేషణత్వసంభవేన నఞ్తత్పురుషే ఉత్తరపదార్థప్రాధాన్యం నిర్వోఢుం శక్యంమిత్యుక్తత్వాదత ఆహ-ద్యోత్యత్వోక్తిరితి। నిపాతమాత్రస్య ద్యోతకత్వమితి వైయాకరణసిద్ధాన్తానురోధాదారోపితత్వం నఞ్ద్యోత్యమిత్యుక్తం, నతు ప్రకృతే వాచకత్వస్వీకారే కాచిత్క్షతిరితి బోధ్యమ్। ప్రాదయో ద్యోతకాః, చాదయో వాచకా ఇతి నైయాయికమతం త్వయుక్తం వైషమ్యే బీజాభావాదితి మూలకృదేవాగ్రే నిరూపయిష్యతి। వస్తుతస్తు ఆరోపస్య నఞ్ద్యోత్యత్వమేవ యుక్తం, వాచ్యత్వే దోష ఉక్త ఏవేతి భాష్యానుసారిణ ఆహుః।। 40 ।।

పక్షాన్తరమవతారయితుం భూమికామారచయతి-ఘటో నాస్తీతి। ఘటకర్తృకసత్తాభావ ఇతి సర్వజనీనబోధాన్న ఞ ఆరోపార్థకత్వం న కస్యాప్యనుభసిద్ధం, సద్వదబ్రాహ్మణ ఇత్యాదిసమాసఘటకనఞోఽప్యారోపార్థకత్వమనుభవవిరుద్ధం, సర్వానుభవసిద్ధాభావార్థాపలాపకం చేత్యత ఆహ-అభావో వా తదర్థోఽస్తు ఇతి। సర్వనామ్నాం ప్రధానపరామర్శిత్వస్యౌత్సర్గికత్వేన `క్రయ్యస్తదర్థే'(పా.సూ.6-1-83)ఇత్యత్ర విశేషణీభూతస్యాపి ప్రకృత్యర్థస్య క్రయణస్య తచ్ఛబ్దేన పరామర్శవత్ప్రకృతేఽపి నఞ్ద్యోత్యమిత్యత్ర విశేషణతయోపస్థితస్యాపి నఞస్తదర్థేత్యత్రత్యతచ్ఛబ్దేన పరామర్శ ఇత్యాశయేనాఽఽహ--తదర్థః-నఞర్థ ఇతి। అర్థపదమితి। ప్రకృతస్థలేఽర్థపదం నఞ్పదజన్యబోధవిషయార్థపరమ్। తేన ద్యోత్యత్వవాచ్యత్వయోర్ద్వయోరపి సంగ్రహః సిద్ధః, న త్వన్యత్రేవ శబ్దవాచ్యార్థపరమిత్యాశయః। భాష్యస్యేతి। `నివృత్తపదార్థకః' ఇతి భాష్యస్యేత్యర్థః। తాదృశభాష్యస్యార్థమాహ-నిబృత్తం పదార్థో యస్యేతి। భావే క్త ఇతి। వృతుధాతోర్నపుంసకే భావే క్త ఇతి సూత్రేణ క్తప్రత్యయే సతి నివర్తనమిత్యర్థకో నివృత్తశబ్దః। నివర్తనమభావః। తథా చ యస్య-నఞః పదార్థో నివృత్తమభావ ఇత్యర్థః। తదేతదాహ-అభావార్థక ఇతి। తదాశయాదితి। అభావార్థకో నఞితి భాష్యతాత్పర్యాదిత్యర్థః। నను కైయటేన నివృత్తపదార్థకః' ఇతి భాష్యస్య యదన్యథావర్ణనం కృతం తద్భాష్యతాత్పర్యవిరుద్ధమితి కైయటోక్తిమనువదతి యత్త్విత్యాదినా। నివృత్తఃపదార్థో యస్మిన్నితి। క్షత్రియాదిరన్యపదార్థః। యస్మిన్ క్షత్రియాదౌ బ్రాహ్మణ్యరూపః పదాథా నివృత్తస్తత్వతో నాస్తి। అర్థాత్ సాదృశ్యాదినాఽధ్యారోపితబ్రాహ్మణ్యాః క్షత్రియాదయోఽదేర్న ఞ్వాచ్యత్వాభావాదిత్యర్థః। ఆరోపాపేక్షయా లాఘవాల్లోకప్రసిద్ధేశ్చాభావస్యైవ నఞ్వాచ్యత్వాభ్యుపగమస్య న్యాయ్యత్వాదితి భావః। అన్యథేతి। ఉక్తవైపరీత్యే। లోకప్రసిద్ధ్యాద్యనాదరేణాధ్యారోపితబ్రాహ్మణ్యకస్య అధ్యారోపితం బ్రాహ్మణ్యం యస్మింస్తాదృశయ క్షత్రియాదేర్న ఞ్వాచ్యత్వాఙ్గీకార ఇత్యర్థః। సాదృశస్యాదేరితి। ఆదిశబ్దేనాథస్తాత్ప్రతిష్యమాణవచనస్థాల్పత్వాదయో గ్రాహ్యాః। అబ్రాహ్మణ ఇత్యాదౌ సాదృశ్యాదేరపి ప్రతీయమానత్వాన్న ఞ్వాచ్యతాఽఽపద్యేతేత్యర్థః।

తత్సాదృశ్యమభావశ్చేత్యాది పఠిత్వా క్రమేణోదాహరన్తీత్యాహ-అబ్రాహ్మణమిత్యాది। బ్రాహ్మణసదృశ ఇతి తదర్థః। అపాపమిత్యస్య పాపాత్యన్తాభావోఽర్థః। అనశ్చ ఇత్యస్యాశ్వాన్య ఇత్యర్థః। అబ్రాహ్మణ ఇత్యత్ర సాదృశ్యఘటకత్వేనాన్యత్వబోధః, న కేవలాన్యత్వబోధ ఇతి విశేషః। తద్భిన్నత్వే సతి తద్గతభూయోధర్మవత్త్వస్య సాదృశ్యత్వాదన్యత్వస్య సాదృశ్యఘటకత్వం బోధ్యమ్। అనుదరా కన్యేత్యత్రాల్పోదరేతి బోధః। అపశవో వా ఇత్యస్యాప్రశస్తాః పశవ ఇత్యర్థః। అధర్మ ఇత్యస్యమాద్ధర్మవిరోధ్యదృష్టవిశేషః ప్రతీయతే, నతు తద్భిన్నమాత్రమ్। ఆర్థికార్థమితి। సర్వత్రాభావ ఏవ నఞర్థః। తథా చాభావప్రతియోగీ బ్రాహ్మణ ఇతి బోధోత్తరం సాదృశ్యాదేర్మానసో బోధః। అభావప్రతియోగిత్వేన బ్రాహ్మణాదిబోధనాయ యదబ్రాహ్మణపదం ప్రయుజ్యతే తత్సాదృశ్యాదినా క్షత్రియాదిబోధనార్థమిత్యేవంరీత్యా సాదృశ్యస్య మానసో బోధః। అనుదరా కన్యేత్యత్రోదరాత్యన్తాభావస్య సర్వథాఽసంబవేనాల్పార్థే పర్యవసానమ్ అసుర ఇత్యత్ర సురాణాం సురపదాదేవ బోధసంభవేనాభావప్రతియోగిత్వేన సురఘోధనార్థం యదసురపదం ప్రయుజ్యతే తద్విరోధిత్వేన సురద్రోహిదైత్యాదిపరమిత్యేవంరీత్యా విరోధస్య మానసో బోధః। ఏవమన్యత్రాప్యూహ్యమ్। అయా రీత్యా సాదృశ్యాదేరార్థికార్థత్వమభిప్రేత్య తత్సాదృశ్యభావశ్చేత్యాద్యభియుక్తోక్తిర్నతు నఞ్ వాచ్యత్వమభిప్రేత్యేతి భావః। నను నఞర్థాభావస్య ప్రతియోగివ్యతిరిక్తే విశేషణత్వేనాన్వయేఽసామర్థ్యాదబ్రాహ్మణ ఇత్యాదౌ సమాసో న స్యాదిత్యాశఙ్కం నిరాచికీర్షురాహ-ప్రతియోగినీతి। ప్రతియౌగినిష్ఠవిశేష్యతానిరూపితవిశేషణత్వం నఞర్థాభావస్యేతి అబ్రాహ్మణ ఇత్యాదేర్బ్రాహ్మణత్వాద్యవచ్ఛిన్నప్రతియోగితాసంబన్ధేనాభావవిశిష్టో బ్రాహ్మణ ఇతి బోధః। తథా ఆర్థికః। అఘటః పట ఇత్యత్ర పటవృత్తిభేదప్రతియోగీ ఘట ఇతి బోధః, నఞో నిపాతత్వాత్తదర్థే పటస్య నామార్థస్యాఽఽధేయతాసంబన్ధేనాన్వయో న విరుద్ధః। అఘటమానయేత్యుక్తే ఘటస్యాఽఽనయనం తు న, నఞ ఉపాదానసామర్థ్యాత్। శాబ్దబోధోత్తరం ప్రతీయమానస్య ఘటప్రతియోగికాభావవత ఏవాఽఽనయనసంభవాదితి భావః। నఞ్ సమాసస్యోత్తరపదార్థప్రధానత్వేన ఫలమాహ-తథా చేత్యాది। సర్వనామసంజ్ఞా, ఏకవచననియమః, తత్పురుషత్వం, పురుషవచనాదివ్యవస్థా చేతి చతుర్ణాం ప్రథమాన్తపదానాముపపద్యత ఇత్యనేనాన్వయః। సర్వనామసంజ్ఞేతి। అసర్వే, ఇత్యత్ర నఞర్థాభావస్య ప్రతియోగిని సర్వశబ్దార్థే విశేషణత్వేన ప్రతియోగితయాఽభావవిశిష్టాః సర్వే ఇతి బోధాత్సర్వశబ్దార్థస్య ప్రాధాన్యేన సర్వాదిత్వాత్తదన్తవిధినా సర్వనామసంజ్ఞోపపద్యతే। అనేకమితి। ఇదమేవోత్తరపదార్థప్రాధాన్యస్య ముఖ్యం ప్రయోజనమ్। తథా చ భాష్యమ్-`ఇదం స్వల్పపి భూత ఉత్తరపదార్థప్రాధాన్యే సంగృహీతమ్। కిమ్? అనేకమితి। కిమత్ర సంగృహీతం? ఏకవచనమ్' ఇతి। అభావప్రతియోగీ ఏక ఇత్యర్థాదుత్తరపదార్థప్రాధాన్యేనానేకమిత్యత్రైకవచనముపపద్యతే। ఏవమేవ సేవ్యతేఽనేకయా ఇత్యత్రాప్యేకవచనం సిద్ధమ్। అన్యథైకభిన్నస్యానేకత్వాద్ద్వివచనబహువచనే ఏవ స్యాతాం, నన్వేకవచనమితి భావః।

ఏవం చానేకమితి పాణినినిర్దేశ ఏవ ఞర్థాబావస్యోత్తరపదార్థే విశేషణత్వే ప్రమాణమిత్యవగన్తవ్యమ్। స్వౌజసితి సూత్రేణ ప్రాతిపదికాత్స్వాయాన్యత ఏకవచనద్వివచనబహువచనాని విధాయ ద్వయోర్ద్వివచనమేవావతిష్ఠతే, ఇత్యర్థాత్త్రైకవచనబహువచనయోర్నివృత్తిః, ఏవం బహుషు బహువచనమేవావతిష్ఠతే, తథా చ తత్రైకవచనద్వివచనయోర్నివృత్తిరియేవంరీత్యా ద్వ్యేకయోరిత్యాదీనాం నియామకత్వం స్వీకృత్యైకవచననియమ ఇత్యుక్తం సారకృతా। అబ్రాహ్మణ ఇత్యత్ర బ్రాహ్మణత్వావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాసంబన్ధేనాభావవిశిష్టో బ్రాహ్మణ ఇత్యథాదుత్తరపదార్థప్రాధాన్యాన్న ఞ్సమాసస్య తత్పురుషత్వం సిధ్యతి। తదుక్తం తత్పురుషత్వమితి। సతి సంభవే ప్రాయికస్యాప్యుత్తరపదార్థప్రాధాన్యస్య తత్పురుషే ఔచిత్యమిత్యాశయః। అత్వం భవసీతి। అభావప్రతియోగీ యుష్మదర్థ ఇతి యుష్పదర్థస్య ప్రాధాన్యాద్యుష్మదర్థాభిన్నో యో లఁడర్థః కర్తా ఇత్యభేదాన్వయేన యుష్పదర్థస్య తిఙసామానాధికరణ్యాద్యుష్మద్యుదపదేం, ఇత్యనేన మధ్యమపురుష ఉపపద్యతే। ఏవమనహం భవామీత్యత్రాస్మద్యుత్తమ ఇత్యుత్తమః సిధ్యతి। తథా అయువాం భవథః, అయూయం భవథేతి ద్వివచనాదివ్యవస్థా చోపపద్యతే। ఉత్తరపదార్థప్రతియోగికాభావ ఇత్యేవం పూర్వపదార్థప్రాధాన్యస్వీకారే పురుషాదివ్యవస్థా నోపపద్యత ఇత్యాహ-అన్యయేతి। నఞర్థాభావస్యోత్తరపదార్థనిరూపితప్రాయాన్యే సతీత్యర్థః। ఇతిబదితి। త్వదభావో మదభావోఽస్తీత్యత్ర యథా యుష్మదస్మత్సామానాధికరణ్యాభావాన్న మధ్యమోత్తమపురుషౌ భవతోఽపి తు యుష్మదస్మదర్థప్రతియోగికాభావేన తిఙ్సామానాధికరణ్యాచ్ఛేషే ప్రథమ ఇతి ప్రథమపురుష ఏవ భవతి, తద్వదత్వం భవసి అనహం భవామీత్యత్ర యుష్యదస్మదర్థస్య నఞర్థాభావనిరూపితవిశేషణత్వాభ్యుపగమే-పూర్వపదార్థప్రాధాన్యామ్యుపగమ ఇతి యావత్, ప్రథమపురుష ఏవ స్యాత్। ఏవమయువాం భవథః,అయూయం భవయేతి ద్వివచనాదికమపి న స్యాత్ కర్తురబావస్యైకత్వాత్। అభావాంశ ఇతి। యుష్మదస్మదర్థప్రతియోగికోఽభావ ఇత్యర్థాద్యుష్మదస్మదర్థనిష్ఠప్రకారతానిరూపితపిశేష్యతాఽభావాంశే సతీత్యర్థః। తిఙ్షు అసత్త్వాదితి। అభావస్య ప్రధానస్య తిఙ్వాచ్యకారకవాచిత్వేనాభావసామానాధికరణ్యాత్తద్విశేషణయుష్మదర్థస్య తిఙ్సు సామానాధికరణ్యాభావాదిత్యర్థః। పురుషేతి। తిబాదిత్రికసంకేతితమధ్యమాదిపురుషేత్యర్థః। స్వమతే పురుషాదివ్యవస్థాముమపాదయతి-అస్మన్మతే చేతి। చస్త్వర్థే। అత్వం భవసీత్యాదేరభావప్రతియోగీ యో యుష్మదర్థస్తదభిన్నాశ్రయికా సత్తేత్యర్థాత్తిఙ్సు యుష్మదాద్యర్థసామానాధికరణ్యసత్త్వాత్పురుషవ్యవస్థా నానుపపన్నా। ననూత్తరపదార్థప్రాధాన్యే అఘటమానయేత్యత్రాభావప్రతియోగిత్వస్య ఘటే సత్త్వాత్తద్బోధానన్తరం ఘటానయనమపి ప్రాప్నోతీత్యత ఆహ-యిశేష్యే వేతి। విశేష్యతాయా విశేషణాతాసాకాఙ్క్షత్వాదాహ ప్రతియోగినీతి। ఉత్తరపదార్థాత్మకే ప్రతియోగినీత్యర్థః। నిరూపితత్వం సప్తమ్యర్థః। ఉత్తరపదార్థాత్మకప్రతియోగినిష్ఠవిశేషణతానిరూపితవిశేష్యతావాన్న ఞర్థోఽభావ ఇత్యర్థః।

తథా చాబ్రాహ్మణః క్షత్రియ ఇత్యతో బ్రాహ్మణప్రతియోగికో(+)(+అభావశ్చ ప్రత్యాసత్త్యోత్తరపదార్థగతబ్రాహ్మణత్వాదేరతి బ్రాహ్మణత్వాభావశ్చ క్షత్రియ దావేవ సంభవతీతి అబ్రాహ్మణ ఇత్యస్య క్షత్రియాదిరర్థః।)పోఽభావస్తద్వాన్క్షత్రియ ఇతి బోధః। నన్వేవమసః, అసర్వే, ఇత్యాద్యసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ-అయం భావ ఇతి। గౌణత్వేఽపీతి। నఞ్సమాసాన్తర్గతతత్తచ్ఛబ్దార్థస్య నఞర్థాభావనిష్ఠవిశేష్యతానిరూపితవిశేషణత్వేనోపసర్జనత్వేఽపీత్యర్థః। జ్ఞాపకాదితి। అనఞ్సమాసగ్రహణాజ్జ్ఞాపకాదిత్యర్థః। జ్ఞాపకతామేవోపపాదయతి-అసః శివ ఇత్యాదినా। ఏతత్తదోరిత్యనేన సర్వనామసంజ్ఞకయోరేతత్తదోర్థః సుస్తస్య హలి లోపో విధీయతే। నఞ్చతుపురుషస్య పూర్వపదార్థప్రాధాన్యే తద్ఘటకైతత్తదోరుపసర్జనత్వేన సర్వాదిబహిర్భావాత్సర్వనామత్వాభావేన సులోపాప్రాప్త్యా వ్యర్థం సదనఞ్సమాసగ్రహణం నఞ్సమాసేఉపసర్జనీభూతస్యాపి సర్వాదేః సర్వనామతాం జ్ఞాపయతీతి భావః। ననూపసర్జనత్వేఽపి అనేషో దదాతి అసః శివ ఇత్యత్రైతత్తచ్ఛబ్దసత్త్వేన సులోపః ప్రాప్నోతితి తద్వారణార్థమనఞ్సమాసగ్రహణమావశ్యకమితి సఙ్క్యమ్। న చైతత్ఛబ్దార్థగతసంఖ్యాభిధాయీ యః సుస్తస్య లోప ఇత్యర్థాత్పూర్వదార్థప్రాధాన్యే సతి నఞర్థాభావగతసంఖ్యాభిఘాయిత్వేన సోరేతత్తచ్ఛబ్దార్థగతసంఖ్యాభిధాయిత్వాభావాత్సులోపాప్రాప్త్యాఽనఞ్సమాసగ్రహణం వ్యర్థమితి వాచ్యమ్। ఏతత్తదోరితి షష్ఠ్యాస్తాదృశసంబన్ధార్థకత్వే మానాభావాత్। గవోష్టగితివదనన్తరపదాధ్యాహారేణ ఏతత్తదోరనన్తరస్య సోర్లోప ఇత్యర్థస్యాచిత్యాత్। తథా చానఞ్సమాసగ్రహణస్య చరితార్థత్వాత్కథం తస్య జ్ఞాపకతేత్యత ఆహ-అకోరితి। అకచ్సహితయోః పర్యుదాసేనాకచ్యోగ్యయోః సర్వనామసంజ్ఞకయోరేవతత్తదోర్గ్రహణముచితం, సంయోగవద్విప్రయోగస్యాప్యశబ్దవక్తో హరిరిత్యాదౌ విశేషావగతి హేతుత్వస్య క్లృప్తత్వాదితి భావః। తథా చేతి। అకోరితి పర్యుదాసేన సర్వనామసంజ్ఞకయోరేవైతత్తదోర్గ్రహణే చేత్యర్థః। తథా చాసః శివ ఇత్యాదౌ నఞర్థాబావస్య విశేష్యత్వే తదాదేరుపసర్జనన్వేన సర్వాదిబహిర్భావేన సర్వనామత్వాభావాదేవ సులోపాప్రాప్త్యాఽనఞ్సమాసగ్రహణం వ్యర్థం సత్పూర్వోక్తార్థ జ్ఞాపమితి భావః కిం చైతత్తచ్ఛబ్దమాత్రగ్రహణేఽపి అతితదిత్యాదావివోపసర్జనేఽత్వాభావేన హల్ఙ్యాదిలోపస్య దుర్వారతథాఽనఞ్సమాసగ్రహణస్య వైయర్థ్యమిత్యపి బోధ్యమ్। జ్ఞాపకమితి। నఞ్సమాసస్య పూర్వపదార్థప్రాధాన్యేఽపి ఉత్తరపదార్థప్రాధాన్యప్రయుక్తకార్యప్రవృత్తౌ జ్ఞాపకమిత్యర్థః। తేనాత్వం భవసి, అయువాం భవథః, ఇత్యాదౌ పురుషవచనవ్యవస్థాఽపి సిధ్యతీతి భావః। విశేష్యానురోధాదితి। `సుబామన్త్రితేం' ఇత్యతోఽనువర్తమానం సుబితి విశేష్యమేకవచనాన్తమేవేతి తదనురోధాద్విశేషణేఽనైకమిత్యత్రైకవచనం కృతిమితి భావః। నఞ్సమాసస్య పూర్వపదార్థప్రధానత్వే సతి అనైకమిత్యస్య ఏకభిన్న ఇత్యర్థాదేకభిన్నస్య చానేకత్వాదనేకశబ్దాద్ద్వివచనం బహువచనం వా క్రియతాం, తదనురోవాదనువర్తమానే సుబితి విశేష్యే ద్వివచనం బహువచనం వాఽస్తు నన్దగ్రహిపచాదిమ్య ఇత్యత్రానువృత్తే ధాతోరితి విశేష్యే ధాతుభ్య ఇతి వచనవిపరిణామవదిల్యాశఙ్క్యాఽఽకిం చానేకశబ్దాదితి। అనేక

సుబన్తే ఇతి ద్వివచనే కృతే బహూనాం సుబన్తానాం బహువ్రీహిర్న స్యాత్। అన్యపదార్థే వర్తమాన ద్వే సుబన్తే సమస్యేతే ఇతి అనేకమన్యపదార్థే, ఇతి సూత్రేణ ద్వయోరేవ సుబన్తయోర్బహువ్రీహివిధానాత్। అథానేకాన్యన్యపదార్థే, ఇతి బహువచనే కృతే అన్యస్య పదస్యార్థే వర్తమానాని బహూని సుబన్తాని సమస్యన్త ఇత్యర్థాంద్ ద్వయోః సుబన్తయోర్బహువ్రీహిర్న స్యాత్, ఇష్యతే తు ద్వయోర్బహూనాం వా సుబన్తానాం బహువ్రీహిరిత్యత ఉభయోః సంగ్రహాయ జాత్యైకవచనం, ద్విత్వే ద్వివచనం, బహుత్వే బహువచనం విధాయ `ఏకవచనం' ఇతి సూత్రేణ సామాన్యత ఏకవచనం విహితం, తాదృశం సంఖ్యానభిధాయ్యౌత్సర్గికం వైకవచనమనేకమిత్యత్ర పాణినినా కృతమ్। ఏవం సేవ్యతేऽనేకయేత్యత్రాపి యోషయేతి విశేష్యానురోధాదనేకశబ్దాదుపస్థితాసు యోషాసు ప్రతిస్త్రియం సేవాన్వయబోధనాయ కవినైకవచనం కృతమ్। నతూత్తరపదార్థప్రాదాన్యమాదాయైకవచనం కృతమ్। నఞర్థాభావస్యోత్తరపదార్థనిష్ఠవిశేషణతానిరూపితవిశేష్యత్వమితి పక్షే భాష్యసంమతే ఉత్తరపదార్థప్రాధాన్యస్యాసంభవాదితి భావః। అత్ర యోషాశబ్దో యోషిత్సముదాయపర ఇత్యేకవచనాన్తః తథా చ సేవ్యతేऽనేకయేత్యాదిప్రయోగానురోధాన్న ఞ్సమాసే ఉత్తరపదార్థప్రాధాన్యమఙ్గీకార్యమితి యదుచ్యతే తత్పరాస్తమ్। అనేకయేత్యాద్యేకవచనాన్తత్వస్యాన్యథోపపాదితత్వాదిత్యాశయః। అత ఏవేతి। నఞ్సమాసస్య పూర్వపదార్థప్రాధాన్యాదేవేత్యర్థః। పతన్త్యనేకే జలధేరితి। సూపపాదమితి సుఖేనోపపాదయితుం శక్యమిత్యర్థే ణ్యన్తాత్పదేరుపపపూర్వంకాత్కర్మణి ఖల్। పూర్వపదార్థప్రాధాన్యే సతి ఏకభిన్నమిత్యర్థాదేకభిన్నస్య చానేకత్వాదనేకే ఇత్యత్ర బహువచనం సూపపాదమిత్యర్థః। ఉత్తరపదార్థప్రాధాన్యే త్వత్రానేకశబ్దస్య బహువచనాన్తత్వం నోపపద్యేత, ఉత్తరపదరూపైకశబ్దాథస్య ప్రాధాన్యాదేకవచనమేవ స్యాత్, సమస్యమానప్రధానపదార్థగతసంఖ్యాభిధాయకత్వం తదుత్తరసుప ఇత్యస్యౌచిత్యాదితి భావః। నను యది విశేష్యానురోధాదనేకమిత్యాదావేకవచనముపపాద్యతే తర్హి అవర్షాః-హేమన్త ఇత్యత్రాపి హేమన్తరూపవిశేష్యానురోధాదేకవచనాన్తత్వం ప్రసజ్యేతేతి। చేన్న। గుణవచనానామాశ్రయతో లిఙ్గవచనానీతి భాష్య ఏవోక్తత్వాత్। ఏవం చ నఞ్సమాసస్య క్వచిదనుయోగిగతే లిఙ్గసంఖ్యే క్వచిచ్చ ప్రతియోగిగతే ఇతి స్వీకారాన్న దోష ఇతి భావః। నను ఏతత్తదోరితి సూత్రేऽనఞ్సమాసగ్రహణం నఞ్సమాసస్య పూర్వపదార్థప్రాధాన్యేనోత్తరపదార్థస్యోపసర్జనత్వేऽపి సర్వనామసంజ్ఞాయామేవ జ్ఞాపకముక్తం సారకృతా తథా చాస ఇత్యాదేః సిద్ధావపి అతంవ భవసీత్యాదౌ పురుషవ్యవస్థాऽనుపపన్నేత్యాశఙ్క్య పరిహరతి-అత్వం భవసీత్యా। దావితి। యుష్మదస్మద్భిన్నే లక్షణా। నఞ్ తు తాదృశలక్షణాయాం తాత్పర్యగ్రాహకః। తాత్పర్యగ్రాహకత్వమేవద్యోతకత్వమ్। నఞ్సమభివ్యాహారే యుష్మచ్ఛబ్దస్య యుష్మద్భిన్నే వృత్తిరితి యావత్। అత్వం భవసీత్యాదిశబ్దేనానహం భవామీతి గ్రాహ్యమ్। తథా చేతి। నఞో ద్యోతకత్వే చేత్యర్థః। భిన్నేన యుష్మదర్థేనేతి। త్వద్భిన్నరూపయుష్మచ్ఛబ్దార్థేన। తిఙః సామానాధికరణ్యాదితి। యుష్మచ్ఛబ్దార్థస్యాభేదేన తిఙర్థకర్తర్యన్వయేన

తిఙ్వాచ్యకారకవాచిత్వాత్సామానాధికరణ్యే సతి త్వద్భిన్నాభిన్నో యస్తిఙర్థః కర్తా తన్నిష్ఠా భావనక్రియేతి శాబ్దబోధాత్పురుషవ్యవస్థా సిద్ధా। యుష్మదస్మచ్ఛబ్దార్థస్తు ముఖ్య ఏవేతి నాఽఽగ్రహః। త్వద్భిన్నరూపో యో యుష్మదర్థస్తదభిన్నస్తిఙర్థకర్తృరూప ఆశ్రయ ఆధారో యస్యాస్తాదృశీ భవనక్రియేతి శాబ్దోఽర్థః। ఏవమనహం భవామీత్యత్ర శాబ్దబోధ ఊహ్యః। నఞ్సమాసస్య పూర్వపదార్థప్రాధాన్యేఽప్యుత్తరపదార్థప్రాధాన్యప్రయుక్తకార్యప్రవృత్తిరిత్యర్థే నఞ్సమాసగ్రహణం జ్ఞాపకమితి స్వీకృతే తు వినాఽపి లక్షణాం పురుషవ్యవస్థా సిధ్యతీతి పూర్వముక్తం శాంకర్యామ్। సారకృతా తు సర్వనామసంజ్ఞాయామేవ జ్ఞాపకమనఞ్సమాసగ్రహణమిత్యాశయేన నిరుక్తరీత్యా ప్రకారాన్తరేణ పురుషవ్యవస్థా సాధితేతి జ్ఞేయమ్। ప్రసజ్యప్రతిషేధార్థకస్య నఞోఽన్వయవ్యవస్థామాహ-ఏవమిత్యాదినా। త్వదభిన్నాశ్రయకేతి। యుష్మచ్ఛబ్దార్థస్యాభేదేన తిఙర్థకర్త్రాఽన్వయాద్యుష్మదర్థాభిన్న ఆశ్రయో య.స్యా ఏతాదృశీ యా విక్లిత్త్యనుకూలా భావనా-వ్యాపారస్తదభావ ఇత్యర్త్థః। వ్యాపారో భావనా సైవోత్పాదనా సైవ చ క్రియేతి భావనాదయో వ్యాపారపర్యాయాః। పర్యాయత్వం చ శక్యతావచ్ఛేదకైక్యే సతి విభిన్నశక్తతావచ్ఛేదకత్వమ్-ఘటాభిన్నాశ్రయకేతి। ఘటాభిన్నః-ఘటరూప ఆశ్రయో యస్య, ఏతాదృశం యదస్తిత్వం-అస్తిక్రియా తదభావ ఇత్యర్థః। అసమస్తనఞ ఇతి। ప్రసజ్యప్రతిషేధవిషయనఞ ఇత్యర్థః। యథాశ్రుతం తు న యుక్తమ్। క్రియాయామేవాన్వయాదితిన। అత్ర ప్రమాణం, `న యుక్తం' ఇత్యాదికం చ `సంబోధనాన్తం కృత్వోర్థాః' ఇతి షోడశకారికావ్యాఖ్యావసరే పూర్వమేవోక్తే తత్తత్ర ద్రష్టవ్యమ్। అత్ర క్రియాగ్రహణం గుణస్యాప్యుపలక్షణమ్। అత ఏవ నఞ్సూత్రే భాష్యే-`ప్రసజ్య క్రియాగుణౌ తతః పశ్చాన్నివృత్తిం కరోతి `త్యుక్తమ్। ప్రసజ్య-విధాయ, తస్య ప్రతిషేధ ఇతి తదర్థః। తేన గుణాభావబోధేఽపి ప్రసజ్యప్రతిషేధ ఇతి లభ్యతే। గుణోదాహరణం తు-`న నః, ఏకం ప్రియమ్' ఇతి। `నః' ఇతి షష్ఠీబహువచనాన్తమ్। అత్ర హ్యేకప్రియనిషేధేన బహుప్రియప్రతీతిర్భవతి। అత్రైకత్వం సంఖ్యారూపో గుణస్తత్ప్రతిషేధః। నోఽస్మాకమేకం ప్రియం నేతి ప్రతిషేధసామర్థ్యాదేవ సంఖ్యాన్తరయుక్తవస్తుప్రతీతిర్జాయతే। తథా చ `ప్రసజ్య ప్రతిషేధోఽయం క్రియయా సహ యత్ర నఞ్, ఇతి ప్రసజ్యప్రతిషేధలక్షణేఽపి క్రియాగ్రహణం గుణోపలక్షణం బోధ్యమ్। స చేతి। నఞర్థాభావశ్చేత్యర్థః। అత్యన్తాభావత్వ-అన్యోన్యాభావత్వరూపవిశేషరూపేణ శక్యః। ఆదిపదేన ప్రాగభావప్రధ్వంసాభావౌ సంగృహ్యేతే। నను సకలాభావానుగతాభావత్వాత్మకసామాన్యరూపేణైవ నఞోఽభావే శక్తిః కల్ప్యా లాఘవాత్, న త్వత్యన్తాభావత్వాదిరూపవిశేషరూపేణ గౌరవాదిత్యాశఙ్కాం మనసికృత్యాఽఽహ-తత్తద్రూపేణ బోధాదితి। అత్యన్తాభావత్వాదితత్తద్విశేషరూపేణ బోధస్యానుభవసిద్ధత్వాదిత్యర్థః। యథా పచతీత్యతః ఫూత్కారత్వాధఃసంతాపనత్వాదివిశేషరూపేణైవ వ్యాపారః పతీయతే, న త్వనుకూలత్వేన వ్యాపారత్వేన వా సామాన్యరూపేణ, తద్వదిత్యర్థః। పరమలఘుమఞ్జూషాయాం తు అసమస్తస్య నఞోఽత్యన్తాభావోఽన్యోన్యాభావశ్చార్థః।

తాదాత్మ్యేతరసంబన్ధాభావోऽత్యన్తాభావః, తాదాత్మ్యసంబన్ధాభావోऽన్యోన్యాభావో భేద ఇత్యర్థ-। సమస్తస్య తు నఞోऽభావ ఏవార్థ ఇత్యుక్తమ్।। 41 ।।

ఇతి వేయాకరణభూషణసారవ్యాఖ్యాయాం సాంకర్యాం నఞర్థనిర్ణయః।

రఙ్గభట్టతనూజేన శంకరేణ వినిర్మితే।

పూర్ణః సారీయవివృతే నఞర్థస్య వినిర్ణయః।। 7 ।।

.

|| అథ నిపాతార్థనిర్ణయః ||

నిపాతవిశేషనఞర్థనిరూపణప్రసఙ్గేన తదితరసకలనిపాతానామర్థం నిరూపయన్ప్రాదయో ద్యోతకాశ్చాదయో వాచకా ఇతి నైయాయికమతమయుక్తమితి సూచయన్ భూమకామారచయతి-ప్రాదయో ద్యోతకా ఇత్యాది। ద్యోతకత్వరూపశక్తియుక్తాః। ద్యోతకత్వం చ ప్రాయేణ స్వసమభివ్యాహృతపదగతశక్త్యున్నాయకత్వమ్। వైషమ్యే బీజాభావాదితి। ఉపసర్గత్వేన ద్యోతకత్వం, చాదిత్వేన చ వాచకత్వమిత్యేవంభేదకరణే ప్రమాణాభావాత్। ప్రాదిచాద్యుభయవృత్తినిపాతత్వేన హేతునా ప్రాదీనామివ చాదీనామపి ద్యోతకత్వకల్పనస్యైవ లాఘవేన యుక్తత్వాచ్చేతి భావః। ఇత్యాద్యాశయం మనసికృత్య నిపాతానాం ద్యోతకత్వం సమర్థన్నాహ-ద్యోతకాః ప్రాదయో యేనేతి। యేన హేతునా ప్రాదయో ద్యోతకా ఇష్యన్తే తేనైవ హేతునా చాదయో నిపాతా అపి ద్యోతకా ఇత్యఙ్గీకార్యమ్। యేన హేతునా ప్రాదయో ద్యోతకాస్తమేవ హేతుం విశదయన్నాహ-అయం భావ ఇతి। ఈశ్వరమనుమవతీత్యాదావితి। ఆదిపదాత్ప్రజయతీత్యాదేః పరిగ్రహః। అనుభవాదిరిత్యాదిపదేన ప్రకృష్టజయాదేః సంగ్రహః। అనుభవతీత్యాదౌ యోఽయమనుభవాదిరర్థః ప్రతీయతే స కిం తాదృశప్రయోగఘటకీభూతధాతోరర్థః? నేత్యాహ-ఆపత్తేరితి। యది సోఽనుభవాదిర్ధాతోః శక్యః స్యాత్తర్హి ఉపసర్గరహితే భవతీత్యాదావపి అనుభవాద్యర్థః ప్రతీయేత, నైవ తు ప్రతీయత ఇతి స నైవ ధాతోః శక్యోఽర్థ ఇత్యర్థః। నన్వన్వయవ్యతిరేకాభ్యాముపసర్గవాచ్యః సోఽస్త్విత్యాశఙ్క్య పరిహరతి-నోపసర్గార్థ ఇతి। తథఆ సతీతి। అనుభవతీత్యాదౌ ప్రతీయమానస్యానుభవాద్యర్థస్యోపసర్గవాచ్యత్వే సతీత్యర్థః। అనన్వయాపత్తేరితి। అనుభవతీత్యత్ర లడర్థకర్తృకో వర్తమానకాలికోఽనుభవానుకూలో వ్యాపార ఇత్యనుభవసిద్ధసార్వజనికబోధేఽనుభవార్థస్యోపసర్గవాచ్యత్వేన ధాతువాచ్యత్వాభావాత్తస్య లడర్థకర్తర్యన్వయో న స్యాత్। తత్ర హేతుమాహ-ప్రత్యయానామితి। స్వప్రకృత్యర్థేనాన్వితో యః స్వార్థస్తద్బోధకత్వం ప్రత్యయానామితి నియమాత్। ప్రకృతేఽనుభవరూపార్థస్య ధాత్వవాచ్యేత్వేన తిఙర్థకర్తృకోఽనుభవానుకూలవ్యాపార ఇత్యేవమన్వయాసంభవాదిత్యర్థః। నను ప్రత్యయానాం స్వప్రకృతితత్సమభివ్యాహృతాన్యత<*ఉపసర్గవాచ్యార్థస్య ధాత్వర్థేఽన్వయం కృత్వా విశిష్టస్య ప్రత్యయార్థేఽన్వయాత్ప్రత్యయార్థస్యాను

భవాన్వితత్వమ్। నామార్థధాత్వర్థయోః సాక్షాద్రభేదేన నాన్వయ ఇతి వ్యుత్పత్తిస్తు నిపాతాతిరిక్తవిషయేతి భావః।>రార్థాన్వితస్వార్థబోధకత్వమిత్యేవ నియమః కల్ప్యతాం తథా చ చానుభవతీత్యత్ర తిఙ్ప్రత్యయప్రకృతిభూతభూధాతుసమభివ్యాహృతానూపసర్గవాచ్యానుభవరూపార్థాన్వితవ్యాపారాన్వితకర్తృరూపార్థబోధకత్వాతిజస్తిజర్థకర్తృకోఽనుభవానుకూలో వ్యాపార ఇత్యన్వయోపపత్తేః ప్రకృతే న దోష ఇత్యాశయేన దోషాన్తరమాహ-అనుగచ్ఛతీత్యాదావితి। అత్రానుభవరూపార్థవాచకత్వేనాభిమతస్యానోః ప్రయోగసత్త్వాత్తదనురోధేన సంయోగానుకూలవ్యాపారవిశేషవాచకస్యాపి గమిధాతోర్వ్యాపారసామాన్యదాచిత్వాఙ్గీకారేణ తిజర్థకర్తృకోఽనుభవానుకూలవ్యాపార ఇత్యనుభవార్థప్రతీత్యాపత్తేరితి భావః। వస్తుతస్తు ఉత్తరదేశసంయోగావరుద్ధే వ్యాపారవిశేషేఽనూపసర్గవాచ్యానుభవార్థస్య బోధేనాన్వయాసంభవాన్నానుభవార్థప్రతితిసంభవ ఇతి గమధాతోర్వ్యాపారసామాన్యవాచిత్వస్వీకారస్యాప్రామాణికత్వమితి భావః। తస్మాత్ప్రత్యయానాం ప్రకృత్యర్థేత్యాదివ్యుత్పత్తౌ తత్సమభివ్యాహృతేతినివేశస్య గౌరవాదప్రామాణికత్వాచ్చానుభవార్థస్యానూపసర్గవాచ్యత్వేన ధాతువాచ్యత్వాభావాత్తస్య తిజర్థకర్త్రన్వయో న స్యాదిత్యేవ ప్రాగుక్తం దూషణం బోధ్యమ్। తథా చ నామార్థధాత్వర్థయోరితి వ్యుత్పత్తిరపి నిపాతేతరవిషయన్వేన న సంకోచ్యా భవతీతి భావః। అనూపసర్గవిశిష్టతద్ధాతువాచ్య ఇతిచేత్తదపి నేత్యాహ-న విశిష్టార్థ ఇతి। గౌరవాదితి। విశిష్టస్యోభయరూపత్వేన విశిష్టానుపూర్వ్యాః శక్తతావచ్ఛేదకత్వే(వాచకత్వకల్పనే)గౌరవాదిత్యర్థః। నను ప్రజయతీత్యత్ర జయో ధాతువాచ్యః, ప్రకర్షః ప్రోపసర్గవాచ్య ఇతి న శక్తతావచ్ఛేదకగౌరవమితి చేత్-ఉచ్యతే-ప్రకర్షస్య నామార్థతయా ధాత్వర్థజయేనాన్వయో న స్యాత్, నామార్థధాత్వర్థయోః సాక్షాద్భేదేన నాన్వయ ఇతి వ్యుత్పత్తేః। నామార్థేత్యత్ర నామని నిపాతాతిరిక్తేతి విశేషణనివేశే తుగౌరవమప్రామాణికత్వం చేతి భావః। ఉపసంహరన్నాహ-తథా చేతి। నిరుక్తరీత్యా ధాతోరుపసర్గస్య చానుభవవాచకత్వాసంభవే చేత్యర్థః। స్వసిద్ధాన్తమాహ-దాతోరేవేతి। భ్వాదితత్తద్ధాతోరేవేత్యర్థః। ఏవశబ్దేనోపసర్గవ్యావృత్తిః। నను వృత్తిం వినా కథమనుభవార్థప్రతీతిరత ఆహ-విద్యమానత్వాదివాచకస్యాస్తు లక్షణేతి। విద్యమానత్వేత్యాదిషష్ఠ్యన్తం ధాతోర్హేతుగర్భం విశేషణమ్। యతో ధాతుర్విద్యమానత్వాదివాచకః-ఘటో భవతీత్యాదౌ విద్యమానత్వాద్యర్థప్రతీతేః, అతో ధాతోరేవ శక్యసంబన్ధరూపా లక్షణా సంభవతి, కేవలస్యోపసర్గస్యాప్రయోగాత్కస్యాప్యర్థస్య వాచకత్వాభావేన శక్యసంబన్ధరూపా లక్షణోపసర్గస్య న సంభవతీత్యర్థః। విద్యమానత్వాదీత్యాదిశబ్దేనోత్పత్తేః సంగ్రహః। ఉపసర్గప్రయోగస్య ప్రయోజనమాహ-ఉపసర్గస్త్వితి। ధాతోస్తాదృశేఽర్థే లక్షణావృత్తిస్వీకారే తాత్పర్యగ్రాహక ఇత్యర్థః। తాత్పర్యత్వం చ ధాతోరనుభవాదిరూపలాక్షణికార్థప్రతితిర్భవత్వితీచ్ఛయోచ్చరితత్వమ్। నన్వేవం ప్రకారేణోపసర్గాణాం తాత్పర్యగ్రాహకత్వం లభ్యతే, న ద్యోతకత్వమితి ద్యోతకత్వప్రవాదో న

సంగచ్ఛత ఇత్యత ఆహ-తథా చ తాత్పర్యగ్రాంహకత్వమేవేత్యాది। తాదృశద్యోతకత్వం చ వాచకత్వేన త్వదభిమతేషు చాదినిపాతేష్వప్యస్తీత్యాహ-తచ్చేతి। న కేవలప్రతిజ్ఞయా కాచిదర్థసిద్ధిరితి ప్రతిజ్ఞాతమర్థం చాదిషు యోజయిత్వా దర్శయతి-చైత్రమివేత్యాది। ఇవశబ్దసమభివ్యాహారే చైత్రపదం లక్షణయా చేత్రసదృశపరం, ఇవశబ్దస్తు చైత్రపదస్య చేత్రసదృశే లక్షణాయాం తాత్పర్యగ్రాహకః। చైత్రనిరూపితసాదృశ్యవిశిష్టం పశ్యతీత్యర్థః। తథా చ యయైవ యుక్త్యా ప్రాదయో ద్యోతకాస్తయైవ యుక్త్యా చాదయోఽపి ద్యోతకా భవేయురితి నైయాయికకృతం వైషమ్యమయుక్తమితి సూచయన్నాహ-సువచత్వాదితి। సాదృశ్యవిశిష్టం చైత్రపదలక్ష్యం, ఇవశబ్దస్తాత్పర్యగ్రాహక ఇత్యర్థస్య సుఖేన వక్తుం శక్యత్వాదిత్యర్థః। తత్రద్యోతకత్వే। యుక్త్యన్తరమాహ-ఉపాస్యేతే ఇతి। హరిహరాభిన్నలడర్థకర్మనిష్ఠోపాసనానుకూలో వ్యాపార ఇతి బోధః। అత్ర హి ప్రతీయమానస్యోపాసనరూపార్థస్యాపసర్గవాచ్యత్వం, ఉపసర్గవిశిష్టధాతువాచ్యత్వం, ఉత ధాతుమాత్రవాచ్యత్వం వేతి త్రిధా వికల్ప్య నాఽఽద్య ఇత్యాహ-తథా సతీతి। ఉపాసనరూపార్థస్యోపసర్గవాచ్యత్వే సతీత్యర్థః। స్వార్థేత్యాది। స్వం-ధాతుః, తదర్థస్తద్వాచ్యం యత్ఫలం తేన విభిన్నాధికరణకో యో వ్యాపారస్తద్వాచిత్వం సకర్మకత్వమితి తదర్థః। తథా చ ఆస్ ధాతోరుపాసనరూపఫలవాచకత్వాభావేన సకర్మకత్వాభావాత్తతః కర్మణి లకారో న స్యాత్ న ద్వితీయ ఇత్యాహ-గౌరవాదితి। ఉపసర్గవిశిష్టధాతువాచ్యత్వే విశిష్టానుపూర్వ్యాః శక్తతావచ్ఛేదకత్వకల్పనే గౌరవాదిత్యర్థః। కిం చ విశిష్టస్య భ్వాదిగణే పాఠాభావాదద్ధాతుసంజ్ఞానాపత్తిః। పాఠః కల్ప్యత ఇతి చేత్-ఉపసర్గవిశిష్టస్య ద్విర్వచనాద్యాపత్తిరితి బోధ్యమ్। యది ఉపాసనరూపార్థస్య ధాతుమాత్రవాచ్యత్వమితి తృతీయం కల్పమఙ్గీకరోషి తర్హి ఉపోపసర్గసమభివ్యాహారే ప్రతీయమానో యోఽర్థ ఉపాసనరూపస్తత్ర ఆస్ ధాతోర్లక్షణేతి సమాగతం ద్యోతకత్వం, ఉపోపసర్గస్య తాత్పర్యగ్రాహకత్వకల్పనాదితి భావః। నను ధాతోః సకర్మకత్వాభావఽపి ఉపాస్యత ఇత్యత్ర భావే లకారోఽస్త్విత్యాశయేనాఽఽహ--దృశ్య ఇత్యత్ర కర్మణీతి శేష ఇతి। భావే లకారే ఉపాస్యేతే హరిహరౌ, ఇతి ప్రయోగో న స్యాత్। తథా చైతత్ప్రయోగసిద్ధ్యర్థముపోపసృష్టస్యాఽఽసూధాతోః సకర్మకత్వమవశ్యమేష్టవ్యం నిరుక్తరీత్యేతి భావః।। 42 ।।

తత్-ద్యోతకత్వమ్। చాదిష్వపీతి। నైయాయికమతే వాచకత్వేనాభిమతేషు చాదిష్వపీత్యర్థః। తుల్యం-సమమిత్యాహ-తథాఽన్యత్ర నిపాత ఇతి। అన్యత్రేతి। ప్రాదిభ్యోఽన్యస్మిన్నిపాతేఽపి కర్మణి లకారో దృశ్యత ఇత్యాహ-సాక్షాదితి। ఇన్ద్రియజన్యప్రతీతివిషయతాశాలిప్రత్యక్షానుకూలో వ్యాపారోఽర్థః। అలంక్రియత ఇతి। శోంభానూకూలో వ్యాపారవిశేషః। ఊరీతి। స్వీకృత్యనుకూలో వ్యాపారః। అత్రాపీతి। సాక్షాత్క్రియతే ఇత్యాద్యుక్తేపూదాహరణేష్వపీత్యర్థః। తత్తదర్థ ఇతి। ప్రత్యక్షాద్యర్థే, ఇత్యర్థః। కర్మణీతి। సాక్షాత్కారాదిరూపఫలాశ్రయ ఇత్యర్థః। తత్తదర్థేతి। ప్రత్యక్ష(సాక్షాత్కారా)ద్యనుకూలవ్యాపారార్థబోధకత్వమిత్యర్థః। సాక్షాత్ప్రభృతినిపాతసమభివాయాహారే ప్రతీయమానో యోఽర్థస్తత్ర ధాతోర్లక్షణయేతి భావః।

తత్ఫలమాహ-లకారేతి। కర్మణి లకారసిద్ధ్యా ఇత్యర్థః। తథా చోపసర్గవచ్చాదినిపాతానామపి ద్యోతకత్వం యుక్తమిత్యాశయః। యది తు నిపాతసమభివ్యాహారే ప్రతీయమానేఽర్థే ధాతోః శక్తిః, ధాతూనామనేకార్థత్వాత్, నిపాతస్తు స్వసమభివ్యాహృతపదగతశక్త్యున్నాయకః, శక్త్యున్నాయకత్వం తు శక్త్యుద్బోధకత్వం, శక్త్యుద్బోధకత్వమేవ చ ద్యోతకత్వమిత్యాశ్రీయతే తర్హి `తత్తదర్థవాచకత్వం' ఇతి యథాశ్రుతమేవ సాధ్వితి మన్తవ్యమ్। సాక్షాత్కారాద్యర్థే కృధాతోః సకర్మకత్వకల్పనం వ్యర్థమిత్యాక్షిపతి-యద్యపీతి। సకర్మకత్వమస్త్యేవేతి। ఘటః క్రియత ఇత్యాదౌ కర్మణి లకారస్య దృష్టత్వాదితి భావః। ఏష్వర్థేష్వితి। సాక్షాత్కారాద్యర్థేషు సకర్మకతా న స్యాదిత్యర్థః। క్వచిదర్థే కృఞః సకర్మకత్వమర్థాన్తరే సకర్మకత్వాశ్రయణేఽకించిత్కరమిత్యాహ-అన్యథేతి। యత్కించిదర్థే కృఞః సకర్మకత్వే స్థితే తదాశ్రిత్యార్థాన్తరేఽపి తస్య సకర్మకత్వాభ్యుపగమ ఇత్యర్థః। వాయుర్వికురుత ఇతి। ఘటం కరోతీత్యత్ర కృధాతోః సకర్మకత్వస్య దృష్టత్వాద్వాయుర్వికారమాపద్యత ఇత్యర్థప్రతీతేర్వికారస్య తదనుకూలవ్యాపారస్య చ వాయురేక ఏవాఽఽశ్రయ ఇత్యకర్మకస్థలేఽపి తస్య సకర్మకతాపత్తిః స్యాత్। తథా చ `అకర్మకాచ్చ' ఇత్యుక్తమాత్మనేపదం న స్యాత్। కిం చ వాయునా విక్రియత ఇతి భావే లకారో న స్యాత్। అపి చ సాక్షాత్కారాదేర్ధాత్వర్థత్వాభావేన గుర్వాదేః కర్మత్వమవ న స్యాత్, ధాత్వర్థఫలాశ్రయస్యైవ కర్మత్వాదితి భావః। తతశ్చ సకర్మకత్వానుపపత్త్యా కృఞః సాక్షాత్కారాద్యర్థే లక్షణా శక్తిర్వాఽభ్యుపగన్తవ్యేత్యాశయః। నైయాయికమతమనువదతి-అథేత్యాదినా। ప్రత్యక్షతుల్యయోరితి। అత్ర సప్తమ్యా వాచకత్వేన ప్రత్యక్షతుల్యయోర్వాచకః సాక్షాచ్ఛబ్ద ఇతి శక్తిగ్రాహకః కోశః। అత ఏవ కోశే వాచకానామేవ పాఠ ఇతి ప్రసిద్ధిః సంగచ్ఛతే। యద్యపి ఉపనిపాతస్యోపాసనార్థే శక్తిగ్రాహకః కోశో న దృశ్యతే తథాఽపి `ఉచ్చావచేష్వర్థేషు నిపతన్తీతి నిపాతా ఇతి నిరుక్తోక్తేరుపనిపాతస్యాప్యుపాసనార్థవాచకత్వం కల్ప్యతే। తదనుకూల ఇతి। ఉపాసనాసాక్షాత్కారాద్యనుకూలవ్యాపార ఏవ ధాత్వర్థ ఇత్యర్థః। ఫలం తు నిపాతార్థ ఏవేతి భావః। తథా చ సాక్షాత్క్రియతే గురురిత్యాదౌ గుర్వభిన్నాశ్రయనిష్ఠో యా విషయతాసంబన్ధేన సాక్షాత్కారస్తదుత్పత్త్యనుకూలో వ్యాపార ఇత్యాదిర్బోధః। నను ధాతోః ఫలావాచకత్వే స్వార్థఫలవ్యధికరణేతి పూర్వోక్తరీత్యా సకర్మకత్వం న స్యాదత ఆహ-స్వస్వయుక్తనిపాతేత్యాది। స్వం-ధాతుః, స చ తద్యుక్తనిపాతశ్చ `ఏతయోరన్యతరస్యార్థభూతం యత్ఫలం తద్వ్యధికరణవ్యాపారవాచకత్వం సకర్మకత్వమిత్యర్థః। అయుక్తావితి। యథా ప్రాదయో ద్యోతకా ఇతి దృష్టాన్తః, తథా చాదయోఽపీతి దార్ష్టాన్తికోఽర్థః। దృష్టాన్తే ఉపాస్యతే గురుః, దార్ష్టాన్తికే-సాక్షాత్క్రియతే శివః, ఇత్యత్ర చోపాసనాసాక్షాత్కారయోర్నిపాతవాచ్యత్వం, తదనుకూలవ్యాపారమాత్రస్య చ ధాతువాచ్యత్వం, స్వసమభివ్యాహృతనిపాతార్థభూతం యదుపాసనాసాక్షాత్కారరూపం ఫలం తద్వ్యధికరణవ్యాపారవాచకత్వాదాస్ధాతోః కృధాతోశ్చ సకర్మకత్వమ్। ఏవం చోభయత్రాపి నిపాతస్య ద్యోతకతాం వినైవ నిపాతార్థభూతోపాసనాసాక్షాత్కారరూపఫలాశ్రయత్వేన గుర్వాదేః కర్మత్వనిర్వాహాద్దృష్టాన్తికావయుక్తావితి భావః నేదం సాధకమితి। తతశ్చ ఉపాస్యతే

గురురిత్యాదౌ గుర్వాదేర్లకారేణోపాసనాదికర్మత్వేనాభిధానం, సాధకం-ధాతోర్విశిష్టార్థవాచకత్వస్య, నిపాతానాం ద్యోతకత్వస్య చ సాధకం నేత్యర్థః। ఇతి చేదుచ్యతే తన్నేత్యాహ-నామార్థధాత్వర్థయోరితి। నామార్థశ్చ ధాత్వర్థశ్చ తయోః సాక్షాద్భేదసంబన్ధేనాన్వయో నేతి వ్యుత్పత్తేః-ప్రక-తస్థలే నామార్థస్యోపాసనాదిరూపస్య ఫలస్య ధాత్వర్థే వ్యాపరేऽనుకూలతారూపభేదసంబన్ధేనాన్వయ ఏవ న స్యాత్, దూరే తు గుర్వాదేరుపాసనాదికర్మత్వేన లకారేణాభిధానాదికం, సాక్షాత్ప్రత్యక్షతుల్యయోరిత్యాదికోశాదికం తు ద్యోత్యార్థమాదాయోపపన్నమితి భావః। అన్యథా-నామార్థధాత్వర్థయోః సాక్షాద్భేదేనాన్వయాభ్యుపగమే। తణ్డులః పచతీతి। తణ్డుల ఇత్యత్ర కర్మత్వావివక్షయా ప్రాతిపదికార్థమాత్రవివక్షణే ప్రథమా। ఏతాదృశః ప్రయోగస్తణ్డులం పచతీత్యర్థేऽశుద్ధ ఏవ। అత్ర నామార్థస్య తణ్డులస్య భేదసంబన్ధేన=కర్మతాసంబన్ధేన ధాత్వర్థే పాకక్రియాయామన్వయః స్యాత్। కర్మత్వస్య సంసర్గతయా భానసంభావత్। తథా చ కర్మతాసంబన్ధబోధకద్వితీయాయా అభావేऽపి తణ్డులకర్మకో విక్లిత్త్యనుకూలో వ్యాపార ఇత్యనిష్టబోధ ఆపద్యేత, నిరూక్తవాక్యాన్నిరూక్తబోధస్యానుభవవిరుద్ధత్వాదితి భావః। నామార్థధాత్వర్థయోరితి వ్యుత్పత్తౌ నామాని నిపాతాతిరిక్తేతి విశేషణనివేశే తు నిపాతార్థధాత్వర్థయోరన్వయాసంభవరూపాపత్తిర్నేత్యత ఆహ--కిం చేతి। ఇతివదితి। ప్రకర్షనిశ్చయశబ్దయోస్తత్తదర్థవాచకత్వాద్యథా తత్ర భూయస్త్వాదివిశేషణాన్వయో భవతి తద్వదిత్యర్థః। ఇత్యపి స్యాదితి। ప్రాదినిపాతానాం ప్రకర్షాద్యర్థవాచకత్వే తత్ర భూయస్త్వాద్యన్వయేన భూయాన్ ప్రేత్యాదిరపి ప్రయోగః, నామ ప్రాద్యుపసర్గార్థస్య విశేష్యతా స్యాదిత్యనిష్టాపత్తిః। తాదృశప్రయోగాత్తాదృశార్థాప్రతీతేరితి భావః। అస్మన్మత ఇతి। నిపాతానాం ద్యోతకత్వమేవేతి వాదినాం వైయాకరణానాం మత ఇత్యర్థః। న తదన్వయ ఇతి। భూయస్త్వాదివిశేషణాన్వయో నేత్యర్థః। ప్రాదీనామనర్థకత్వాత్-వాచకత్వాభావాదితి యావత్। అతః ప్రాదీనాం ద్యోతకతా సిధ్యతీతి భావః। సాధకాన్తరమితి। ప్రాదినిపాతానాం ద్యోతకత్వమేవేత్యేతద్విషయేऽన్యత్సాధకమిత్యర్థః। శోభనః సముచ్చయ ఇతి। సముచ్చయశబ్దస్య సముచ్చయార్థవాచకత్వాత్తత్ర యథా శోభనరూపవిశేషణాన్వయో భవత్యేవం నిపాతానాం వాచకత్వే సతి చ శబ్దోపస్థాప్యేऽర్థే శోభనాన్వయ ఆపద్యేత। తతశ్చ శోభనశ్చ ఇతి ప్రయోగః, నామ చోపస్థాప్యార్థస్య విశేష్యతయా మానం స్యాదిత్యర్థః। తుల్యసమాధేయత్వాదితి। సేయమాపత్తిస్తుల్యేన-పాదితుల్యేన నిరర్థకత్వహేతునా సమాధాతుం శక్యా। యథా ప్రాద్యుపసర్గసమభివ్యాహారే ప్రతీయమానో యోऽరథస్తత్రార్థే ధాతోర్లక్షణా, ప్రాద్యుపసర్గాస్తు ద్యోతకాః, తథా చాదినిపాతసమభివ్యాహారే ప్రతీయమానేऽర్థే ధాతోర్లక్షణా, చాదినిపాతాస్తు ద్యోతక్రాః, ఇత్యభ్యుపగమేన చాదినిపాతానామనర్థకత్వాన్న తత్ర శోభనాదివిశేషణాన్వయ ఇత్యర్థః। ఏవం చ శోభనః సముచ్చయ ఇత్యత్ర సముచ్చయశబ్దవాచ్యార్థస్య విశేష్యతయా భానవత్ శోభనశ్చేత్యత్ర విశేష్యతయా భానాపత్తిప్రదర్శనమయుక్తమేవ। చాదినిపాతానామనర్థకత్వేన తత్ర శోభనాదివిశేషణాన్వయ

ఏవ నేతి కుతో విశేషణతానిరూపితవిశేష్యతేతి భావః। తతశ్చ భూయాన్ ప్ర, శోభనశ్చ, ఇత్యాదిప్రయోగాపత్తిర్నేతి తాత్పర్యమ్। నన్వభేదసంబన్ధేన నామార్థప్రకారకబోధే జననీయే నిపాతాతిరిక్తశబ్దజన్యోపస్థితిః కారణమిత్యేవం కార్యకారణభావోఽభ్యుపగమ్యతే। అత్ర నామార్థప్రకారకబోధః కార్యమ్। తత్కారణం చ నిపాతాతిరిక్తశబ్దజన్యోపస్థితిః। భూయాన్ ప్రకర్షః, శోభనః సముచ్చయ ఇత్యత్ర నిపాతభిన్నశబ్దజన్యోపస్థితేః సత్త్వాద్భూయస్త్వవిశిష్టాభిన్నః ప్రకర్షః, శోభనాభిన్నః సముచ్చయ ఇత్యర్థప్రతీతేరభేదేన శోభనాదినామార్థప్రకారకః శాబ్దబోధో జాయత ఇతి యుక్తమ్। భూయాన్ ప్ర, శోభనశ్చేత్యత్ర తు నిపాతజన్యాయా ఏవోపస్థితేః సత్త్వేన కారణాభావాన్నాభేదేన నామార్థప్రకారకః శాబ్దబోధ-కార్యం జాయత ఇతి నిపాతానాం వాచకత్వేఽపి న కాచిత్క్షతిరిత్యత ఆహ--అపి చేతి। వాచకత్వ ఇతి। నిపాతానాం వాచకత్వాభ్యుపగమ ఇత్యర్థః। అసంభవ ఇతి। ఘటశ్చేత్యత్ర కమ్బుగ్రీవాదిమాన్ ఘటపదార్థః। చార్థః సముచ్చయః। న హ్యేతయోర్ఘటాభిన్నః సముచ్చయ ఇత్యభేదేనాన్వయః సంభవతి। కిం తు ఘటప్రతియోగికః సముచ్చయ ఇతి భేదేనాన్వయో వాచ్యః। స తు దుర్లభః। సమానవిభక్తికనామార్థయోరభేదాన్వయ ఇతి వ్యుత్పత్తేః। నామార్థయోర్భేదేనాన్వయబోధం ప్రతి ఏకపదోత్తరవిభక్తివిరుద్ధవిభక్తిమత్పదజన్యోపస్థితేః కారణత్వాత్ప్రకృతే తదభావేనం నామార్థయోర్భేదసంబన్ధేనాన్వయాసంభవ ఇత్యర్థః। తతశ్చ ఘటశ్చేత్యాదివాక్యం మూలం స్యాదితి భావః। అన్యథేతి। వినా యష్ఠ్యాదికం నామార్థయోర్భేదనాన్వయాభ్యుపగమ ఇత్యర్థః। రాజా పురుష ఇతి। సమానవిభక్తికాభ్యామపి రాజసంబన్ధీ పురుష ఇతి భేదేనాన్వయబోధ ఆపద్యేతేత్యర్థః। వైయాకరణమతే నిపాతానాం ద్యోతకత్వేన నిపాతసమభివ్యాహారే తత్తత్ప్రాతిపదికస్యైవ నిపాతార్థవిశిష్టస్వార్థబోధకతయా ఏకపదోపస్థాప్యత్వేనాన్వయాభావాదేవ న ఘటశ్చేత్యాదౌ భేదేనాన్వయరూపో దోషః। ఘటశ్చేత్యాదౌ ఘటపదమేవ ఘటసముచ్చయరూపార్థబోధకమితి భావః। సారే `వినా షష్ఠ్యాదికం' ఇత్యుక్తిస్తు షష్ఠ్యాదిసత్త్వే తదర్థద్వారా నామార్థయోరపి భేదేనా న్వయో భవత్యేవేతి బోధనాయ। అత ఏవ రాజ్ఞః పురుష ఇత్యత్ర రాజనిష్ఠస్వామితానిరూపితస్వావాన్ పురుష ఇతి స్వస్వామిభావరూపభేదేనాన్వయప్రతీతిః సంగచ్ఛతే। షష్ఠ్యా దికమిత్యాదిపదేన తదర్థకద్వితీయాదేః సంగ్రహః। నన్వేవం ఘటస్య సముచ్చయ ఇతివద్ఘటస్య చేతి స్యాదిత్యాహ-ఆదీతి। నిపాతానాం వాచకత్వే నామార్థయోర్విభిన్నవిభక్తికయోర్భేదేనాన్వయ ధవఖదిరయోః సముచ్చయ ఇతివద్, ధవస్య చ, ఖదిరస్య చ, ఇత్యేవ స్యాత్, అన్యథాఽన్వయాయోగాత్। న తు ధవశ్చ ఖదిరశ్చేత్యర్థః। ఘటః పటశ్చాస్తీత్యత్ర ఘటస్యాస్తిక్రియాయామన్వయః। అత ఏవ తిజసామానాధికరణ్యాత్తత్ర ప్రథమా। ఘటః, సముచ్చయవాన్ పటోఽస్తీతి బోధః। సముచ్చయస్య ప్రతియోగ్యాకాఙ్క్షాయాం సంనిహితత్వాద్ ఘటస్య ప్రతియోగిత్వం, పటే తు చార్థసముచ్చయస్య భేదేనాన్వయః, న తు పటస్య సముచ్చయ ఇతి నిపాతానాం వాచకత్వేఽపి కథం ధవస్య చ ఖదిరస్య చేతి షష్ఠ్యాపాదనమ్। నామార్థయోరితి వ్యుత్పత్తిస్తు నిపాతాతిరిక్తవిషయా। అతః

సముచ్చయస్యానుయోగితాసంబన్ధేన పటేఽన్వయో నానుపపన్నః, ఇతి మఞ్జూషాయాం నిరూపితమ్।। 43 ।।

శఙ్కతే-నన్వితి। భేదేనాన్వయబోధ ఇతి। రాజా పురుషః, ఇత్యతో రాజసంబన్ధీ పురుష ఇత్యేవం భేదాన్వయబోధవారణాయ ప్రాతిపదికార్థయోర్భేదేనాన్వయబోధే ఏకపదోత్తరవిభక్తివిరుద్ధవిభక్తిమత్పదజన్యోపస్థితిర్హేతురితి యః కార్యకారణభావః కల్పుప్తః స నిపాతాతిరిక్తస్థల ఏవేత్యాశ్రయణేన ధవఖదిరయోః సముచ్చయ ఇతివద్ధవస్య చ ఖదిరస్య చేత్యేవ స్యాన్నతు ధవశ్చ ఖదిరశ్చేతి యో దోష ఉక్తః స పరిహృతో భవతీత్యాశఙ్క్యాఽఽహ-పదార్థః సదృశాఽన్వేతీతి। `సదృశా' ఇతి। వాచా నిశేతివదావన్తమితి భ్రమనిరాసాయాఽఽహ-సదృశేనేతి। విభిన్నవిభక్తికస్యాపి ప్రాతిపదికత్వాదినా యేన కేనచిద్ధర్మేణ సాదృశ్యాత్తేనాప్యభేదాన్వయ ఆపద్యేతేత్యత ఆహ--సమానాధికరణేనేతి। విభిన్నవిభక్తిరహితపదజన్యోపస్థితికేనార్థేనేత్యర్థః। సమానవిభక్తికపదజన్యోపస్తితివిషయత్వేన సాదృశ్యం వివక్షితమితి భావః। అన్వేతి-అభేదేనాన్వేతీత్యర్థః। అసమానాధికరణేతి। విరుద్ధవిభక్తిమత్పదజన్యోపస్థితికేనేత్యర్థః। కదా చేతి। కదాఽపీత్యర్థః। నేతి। అభేదేన నాన్వేతీత్యర్థః। సమానావిభక్తికనామార్థయోరితి పూర్వోక్తనియమాదేవేత్యర్థః। సమానవిభక్తికత్వం చ స్వప్రకృతికవిభక్తిసజాతీయవిభక్తికత్వమ్। సాజాత్యం చ విభక్తివిభాజకతావచ్ఛేదకప్రథమాత్వద్వితీయాత్వాదినా గ్రాహ్యమ్। స్వం-విశేషణవాచకనీలపదం, తత్ప్రకృతికా యా విభక్తిః-ద్వితీయా-అమ్, తత్సజాతీయా యా విభక్తిః, సైవామ్విభక్తిస్తాదృశామ్విభక్తిమత్త్వం ఘటమితి ద్వితీయాన్తే వర్తత ఇతి కృత్వా నీలం ఘటం పశ్యేత్యత్ర నీలఘటపదయోః సమానమిభక్తికత్వమితి లక్షణసమన్వయః। యజ్జాతీయవిభక్త్యన్తపదోప థాప్యోఽర్థః, తజ్జాతీయవిభక్త్యన్తపదోపస్థాప్యేనార్థేనాభేదేనైవాన్వేతీతి, పదార్థః సదృశాఽన్వేతీత్యస్యార్థః। తద్భిన్నజాతీయవిభక్త్యన్తపదోపస్థాప్యేనార్థేన కదాఽప్యభేదేన నాన్వేతీతి, విభాగేన కదా చ నేత్యస్యార్థః। నను నిపాతానాం వాచకత్వే ప్రాతిపదికార్థయోర్భేదేనాన్వయబోధ యః కార్యకారణభావ ఉక్తః స నిపాతాతిరిక్తవిషయత్వేన సంకోచ్యతే। తథా చ చాద్యర్థసముచ్చయాదేర్నిపాతార్థత్వేన తేన సహ పదార్థాన్తరస్య భేదేనాన్వయో నానుపపన్న ఇత్యాశయేనాఽఽహ-అయమర్థ ఇతి। రాజ్ఞః పురుష ఇత్యత్రాభేదేనాన్వయబోధవారణాయ సమానాధికరణప్రాతిపదికార్థయోరభేదాన్వయ ఇతి నియమోఽవశ్యమాశ్రయణీయః। సామానాధికరణ్యం చ ఏకపదోత్తరవిభక్తివిరుద్ధవిభక్తిరహితత్వే సతి ఏకార్థాభిధాయకత్వమ్। రాజ్ఞః సుతస్య ధనమిత్యత్ర రాజసుతశబ్దోయవిరుద్ధవిభక్తిరహితత్వేఽపి నాభేదేనాన్వయః। ఏకత్ర షష్ఠ్యా జన్యత్వార్థత్వేనాపరత్ర స్వత్వార్థత్వేనైకార్థాభిదాయకత్వాభావాత్। తతశ్చ ఘటశ్చేత్యత్ర ఘటధప్రాతిపదికోపస్థాప్యయోరర్థయోర్ఘటప్రతియోగికః సముచ్చయ ఇత్యేవం భేదసంబన్ధేనాన్వయో వక్తమశక్యః। యది తు నిరుక్తవృత్పత్తిఘటకప్రాతిపదికే నిపాతాతిరిక్తేతి నివేశ్యేత, నిపాతాతిరిక్తే యే ప్రాతిపదికే తదర్థయోరభేదాన్వయ ఇత్యర్థాన్నిపాతస్థలే

ఘటశ్చేత్యాదౌ భేదేనాన్వయే బాధకాభావ ఇత్యుచ్యతే చేన్నిపాతాతిరిక్తేతినివేశే ప్రమాణం నాస్తి, గౌరవం చ భవేదిత్యాశయవానాహ-నిపాతేతరసంకోచ ఇత్యాది। నను ఘటశ్చేత్యత్ర భేదేనాన్వయానుపపత్తిరేవ నిపాతాతిరిక్తేతి నివేశే ప్రమాణం భవేదిత్యత ఆహ-గౌరవం చేతి। ప్రమాణసిద్ధం గౌరవం న దోషాయేతి చేన్నిపాతానాం ద్యోతకత్వాభ్యుపగమేఽన్వయ ఏవ నాస్తీత్యన్వయానుపపత్తేర్దూరాపాస్తత్వాదిత్యాహ-అస్మాకమితి। నిపాతానాం ద్యోతకత్వవాదినామస్మాకం వైయాకరణానామిత్యర్థః। ద్యోతకత్వాదితి। నిపాతసమభివ్యాహారే స్వసమభివ్యాహృతఘటాదిప్రాతిపదికస్యైవ లక్షణయా ప్రాతిపదికార్థవిశిష్టచాద్యర్థసముచ్చాదిప్రతిపాదకత్వమిత్యర్థే చాదినిపాతానాం తాత్పర్యగ్రాహకత్వాదిత్యర్థః। అన్వయ ఏవ నాస్తీతి। నిపాతసమభివ్యాహారే సమభివ్యాహృతప్రాతిపదికస్యైవ స్వార్థవిశిష్టచాద్యర్థప్రతిపాదకత్వేన చాద్యర్థసముచ్చయాదేః సమభివ్యాహృతప్రాతిపదికేనైవ లబ్ధత్వాత్పృథగుపస్థిత్యభావేనాన్వయ ఏవ నాస్తీత్యర్థః। పృథగుపస్థితయోరేవ సంసర్గస్యాన్వయరూపత్వాదితి భావః। నాయం దోష ఇతి। ఘటశ్చేత్యత్ర భేదేనాన్వయానుప్రపత్తిరూపో దోషః, ఘటస్య చ ఖదిరస్య చేత్యేవ స్యాదిత్యుక్తో దోషశ్చ న భవతీత్యర్థః। నిరుక్తవ్యుత్మత్తేః పృథగుపస్థిత ప్రాతిపదికార్థవిషయత్వాత్। ప్రకృతే ధటశ్చేత్యత్ర, ఘటస్య చ ఖదిరస్య చేత్యత్ర చ ఘటపదేనైవ ఘటసముచ్చయస్య, ఖదిరపదేనైవ ఖదిరసముచ్చవస్యోపస్థానాదితి భావః అత ఏవేతి। ప్రాతిపదికార్థయోరభేదాన్వయబోదకవ్యుపత్తౌ నిపాతాతిరిక్తేత్యస్యానివేశాదేవేత్యర్థః। తత్రప్రతియోగికే లాక్షణికమితి। ఘటపదస్య కమ్బుగ్రీవాదిమానర్థః। నాస్తీతి నఞశ్చాభావోఽర్థః। ఘటపతియోగికోఽభావ ఇతి భేదసంబన్ధేన శాబ్దబోదానుభవాద్ ఘటస్య ఘటత్వావచ్ఛిన్నప3తియోగితాకత్వరూపభేదసంబన్ధేన నఞర్థేఽభావేఽన్వయోఽభీష్టః। స చ దుర్లభః। ప్రాతిపదికార్థయోరభేదేనాన్వయ ఇతి వ్యుత్పత్తేః। అతో నైయాయికైర్ఘటపదస్య ఘటప్రతియోగిక ఇత్యర్థే లక్షణా క్రియతే। తతశ్చ ఘటనఞ్పదార్థయోరభేదాన్వయ ఉపపన్నః। యది త్వభేదాన్వయబోధకవ్యుత్పత్తౌ నిపాతాతిరిక్తేతివిశేషణస్య ప్రవేశః స్యార్త్తహి వినైవ లక్షణాం ఘటనఞ్పదార్థయోః ప్రాతిపదికనిపాతోపస్తాప్యయోః పతియోగితాకత్వరూపభేదసంబన్ధేనాన్వయే బాధకాభావాల్లక్షణానుసరణం విఫలమేవ స్యాత్। ఏవం చోక్తవ్యుత్పత్తౌ నిపాతాతిరిక్తేతి విశేషణస్యాప్రవేశో నైయాయికైరప్యఙ్గీకృత ఇతి భావః।। 44 ।।

చాదినిపాతసమభివ్యాహృతఘటపటాద్యనేకశబ్దేషు చాద్యర్థసముచ్చయాదివాచకత్వశక్తికల్పనాపేక్షయా స్వల్పతరనిపాతేష్వేవ చాద్యర్థసముచ్చయాదిరూపితవాచకత్వశక్తికల్పనోచితా లాఘవాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ-అపి చేతి। కావ్యాదావితి। రఘువంశే స.4 శ్లే. 66 శరైరుస్రైరిత్యత్రేత్యర్థః। తతః ప్రత స్థే కౌబరీం భాస్వానివరఘుర్దిశమితి శ్లోకపూర్వార్థమ్। అన్వయో న స్యాదితి। నిపాతానాం వాచకత్వాభ్యుపగమ ఇత్యర్థః। అన్వయానుపపత్తిరనుపదమేవాగ్రే స్ఫుటీభవిష్యతి।

సాధకాన్తరమితి। నిపాతానాం ద్యోతకత్వ ఇతి శేషః। శరైరుస్త్రైరివోదీచ్యానితి। ఉస్త్రసదృశైరితి శరాణాం విశేషణమ్। రససదృశానితి, ఉదీచ్యానాం విశేషణమ్। ఇత్యర్థ ఇతి। ఇతి శాబ్దబోధ ఇత్యర్థః। అయం చేతి। ఉక్తార్థాన్వయబోధశ్చేత్యర్థః। సంగచ్ఛత ఇతి।
నిపాతరూపస్యేవాదేరుపసర్గవద్ద్యోతకత్వేనోస్రాదిపదస్యోస్రసదృశపరతయోస్రసదృశైః శరైరితి శరవిశేషణత్వేన తృతీయాసంగత్యా, రసపదస్య రససదృశపరతయా రససదృశానుదీచ్యానిత్యుదీచ్యవిశేషణతయా ద్వితీయాసంగత్యా చ నిరుక్తః శాబ్దబోధ ఉపపద్యేత ఇత్యర్థః। అన్యథేతి। నిపాతానాం ద్యోతకత్వానఙ్గీకారేణ వాచకత్వాభ్యుపగమ ఇత్యర్థః। వ్యుత్పత్తివిరోధ ఇతి। ఉస్రైరిత్యత్ర తృతీయాప్రత్యయస్య స్వప్రకృతిభూతోస్రపదార్థాన్వితకరణబోధకత్వం ప్రత్యయానాం ప్రకృత్యర్థేత్యాదినియమాన్న ఘటేత ఇత్యర్థః। తదేవ విశదయతి-తథా హీతి। న చోస్రోఽత్ర కరణమితి। అస్త్రైరితి కరణే తృతీయా కృతా, కిం తు అత్ర-ఉదగ్దేశీయరాజోద్ధరణక్రియాయాం, ఉస్రపదార్థః కరణం న భవతి। ఉస్రపదార్థస్యేవార్థే సదృశేఽన్వయేన కరణీభూతశరవిశేషణత్వాభావాత్। అపి తు ఇవవాచ్యః సదృశోఽర్థః కరణమ్। తదుచ్యతే-ఇవార్థసదృశస్య కరణత్వేఽపీతి।
ఉస్రసదృశస్యాభేదేన శరవిశేయణతయా ఉద్ధరణక్రియానిరూపితకరణత్వసంభవేఽపీత్యర్థః తస్య-సదృశస్య, కరణత్వం సదృశార్థగతకరణత్వమిత్యర్థః అనేన ఉస్నపదోత్తరవర్తితృతీయాప్రత్యయేన, బోధయితుం న శక్యమిత్యన్వయః। తత్ర హేతమాహ-అప్రకృత్యర్థత్వాదితి। ఇవార్థసదృశస్య తృతీయాప్రకృతిభూతోస్రపదార్థత్వాభావాదిత్యర్థః। తథా చేవార్థే సదృశే ఉస్రపదోత్తరవర్తితృతీయయా కరణత్వం ప్రతిపాదయితుం న శక్యతే, ప్రత్యయానాం ప్రకృత్యర్థేత్యాదినియమాదితి భావః। ఇవార్థసదృశస్యాభేదేన కరణీభూతశరవిశేషణతయా కరణత్వసంభవాదివశబ్దాత్తృతీయాఽస్త్విత్యాశఙ్క్యాఽఽహ-ఇవశబ్దస్యేతి। అసత్త్వార్థకతయేతి। సత్త్వం ద్రవ్యం, తచ్చ లిఙ్గసంఖ్యాకారకాన్వయి।
తద్భిన్నమసత్త్వమద్రవ్యమ్। అద్రవ్యం చ లిఙ్గసంఖ్యాకారకానన్వయి। తథా చ లిఙ్గసంఖ్యాకారకానన్వయ్యర్థకతయేత్యర్థః। `చాదయోఽసత్త్వే' ఇత్యనేనాద్రవ్యార్థకచాదీనాం నిపాతసంజ్ఞాయా విహితత్వాన్నిపాతానాం
లిఙ్గసంఖ్యాకారకానన్వయిత్వరూపాసత్త్వార్థకత్వమితి భావః। తృతీయాయా అసంభవాదితి।
కారకానన్వయిత్వేనోపస్థితే సదృశరూపే ఇవార్థే
కారకాన్వయాసంభవేనేవశబ్దాత్కరణత్వార్థకతృతీయాయా అసంభవాదిత్యర్థః।
తతశ్చేవశబ్దాత్తృతీయాయా అభావేన సదృశస్య కరణత్వం న లభ్యేత ఉస్త్రపదార్థస్య కరణత్వాభావాదుస్త్రపదోత్తరతృతీయాయా అనర్థకత్వమసాధుత్వం చ స్యాదిత్యర్థః। నను అవ్యయాదాప్సుపః, ఇత్యత్ర సుప ఇతి
ప్రత్యాహారగ్రహణసామర్థ్యాదవ్యయాత్సర్వవిభక్తిప్రాప్తేః సూచితత్వాదివశబ్దస్య సదృశధర్మ్యర్థకత్వే సత్త్వార్థకతయా తత ఉత్పన్నాయాస్తృతీయాయా లుకి సతి ఇవార్థసదృశస్య కరణత్వం బుధ్యేతేత్యాశఙ్క్యాఽఽహ-సంభవే వేతి। శ్రవణప్రసఙ్గాదితి। ఇవశబ్దార్థస్య సదృశస్య కరణకారకత్వేనోద్ధరణక్రియాయామన్వయే సతి తాదృశేవశబ్దస్య

కారకానన్వయిత్వరూపాసత్త్వార్థకతాయా వక్తుమశక్యత్వేనాసత్త్వార్థకతాముపజీవ్య విహితాయా నిపాతసంజ్ఞాయా అపవృత్తౌ `అవ్యయాదాప్సుపః' ఇత్యస్యాప్రవృత్త్యా లుగభావేనేవశబ్దోత్తరవర్తితృతీయాయాః శ్రవణం ప్రసజ్యేతేత్యర్థః। వాశబ్దోఽనాస్థాయామ్। అసత్త్వార్థకేవశబ్దాత్కరణతృతీయోత్పత్త్యనుపపత్తిం సూచయతి। శబ్దశక్తిస్వాభావ్యాదివశబ్దోపస్థాప్యస్య సదృశస్యాప్యసత్త్వరూపత్వమేవ ధాతూపస్థాప్యవ్యాపారస్యేవేతి భావః। `అవ్యయాదాప్సుపః' ఇతి లుగ్విధానసామర్థ్యాజ్జాయమానాయాస్తృతీయవిభక్తేరనర్థకత్వేన తయా సదృశగతకరణత్వప్రదర్శనస్య దుర్వచత్వం చ। దూషణాన్తరమాహ-అనన్వయప్రసఙ్గాచ్చేతి। ఉస్రపదార్థస్యోద్ధరణక్రియానిరూపితకరణత్వాభావేన తత్ర తృతీయార్థకరణస్యానన్వయప్రసజ్య ఇత్యర్థః। సుపాం చ శ్రవణమిత్యత్ర చకారో భిన్నక్రమ ఇత్యాహ-సుపాం శ్రవణం చేతి। నన్వివశబ్దస్య సత్త్వార్థకత్వేఽపి స్వరాదిపాఠాదవ్యయత్వేన సుపః శ్రవణప్రసఙ్గో నేత్యతో మూలే చశబ్ద ఉపాత్తస్తత్సంగ్రాహ్యం దర్శయతి-చకారదుస్రపదోత్తరేత్యాది। సముచ్చీయత ఇతి। తృతీయానన్వయః సంగృహ్యత ఇత్యర్థః ఇత్యాదావిః త్యాదిపదసంగ్రాహ్యం దర్శయతి-వాగర్థావివేత్యాది। వన్దికర్మత్వాభావాదితి। వాగర్థయోరివార్థేన సహాన్వయాత్సంపృక్తావిత్యత్రాన్వయాభావేన తయోర్వన్దనక్రియానిరూపితకర్మత్వాభావాత్తత్ర తదుత్తరకర్మద్వితీయాయా అన్వయో న స్యాత్। వన్దిక్రియానిరూపితకర్మణా సహ వాగర్థయోరభేదేనాన్వయాభావేనాపి కర్మత్వస్య బాధితత్వాత్। ఇవార్థసదృశస్య పార్వతీపరమేశ్వరరూపకర్మణా సహాభేదాన్వయేన కర్మత్వేఽపి వాగర్థపదోత్తరవర్తిద్వితీయాయాః-ఇవార్థే యః కర్మత్వాన్వయస్తద్బోధకత్వస్యాసంభవ ఏవ, ఇవార్థస్య ద్వితీయాప్రకృతిభూతవాగర్థపదార్థత్వాభావాత్। ఇవార్థస్య ద్వితీయాప్రకృత్యర్థత్వాభావాత్ప్రత్యయానాం ప్రకృత్యర్థాన్వితస్వార్థబోధకత్వనియమాదితి యావత్। సంగృహ్య ఇతి। వాగర్థపదార్థేన సహ తదుత్తరద్వితీయాయా అనన్వయః, తాదృశద్వితీయాయాశ్చేవార్థగతకర్మత్వబోధకత్వాసంభవశ్చ సంగృహ్యత ఇత్యర్థః। అస్మన్మతే తు వాగర్థపదస్యైవ వాగర్థసదృశపరతయా ఇవశబ్దస్య తద్ద్యోతకత్వేన చ వాగర్థసదృశయోరభేదేన పార్వతీపరమేశ్వరవిశేషణతయా వన్దిక్రియా। నిరూపితం కర్మత్వం సుసంగతమ్। తథా ఉస్రైరిత్యత్రోస్రపదస్యైవోస్రసదృశార్థకత్వాదుస్రసదృశస్యాభేదేన శరవిశేషణతయోద్ధరణక్రియానిరూపితకరణత్వాన్న తృతీయానుపపత్తిః నిపాతానాం వాచకత్వే, సదృశ ఇవశబ్దార్థః। ఉస్రా ఉపమానం, శరా ఉపమేయమ్ఉపమానస్య విశేషణతయా, ఉపమేయస్య చ విశేష్యతయా ప్రతీతిరితి స్థితిః। తత్రోపమేయశరాణాముద్ధరణక్రియాయాం కరణత్వాత్తత్ర కరణకారకవాచినీ తృతీయా। ఉపమానఞ్చు `విభక్తిః పునరేకైవ ఉపమానోపమేయయోః' ఇతి నియమాదుపమేయోత్తరవిభక్తిసజాతీయవిభక్తేరేవోచితత్వాత్తృతీయైవ, సా చాభేదార్థికేత్యాశయేనాఽఽహ-విశేషణవిభక్తిరభేదార్థేతి। నీలం కమలం పశ్యేత్యాదౌ

నీలాభిన్నకమలకర్మకం దర్శనమితి
బోదాన్నీలకమలయోరభేదాన్వయాద్విశేషణవిభక్తేరభేదోఽర్థః, న తు కర్మత్వమిత్యర్థః। తథా చవాగర్థావిత్యత్రత్యా ద్వితీయా, ఉచ్చైరిత్యత్రత్యా తృతీయా చాభేదార్థికా, న తు కర్మత్వవాచినీ కరణత్వవాచినీ వా। తతశఅచ
విశేషణవిభక్తేర్ద్వితీయాయాస్తృతీయాయాశ్చానన్వయో నేతి భావ-। సాధుత్వమాత్రార్థా వేతి। అపదం న ప్రయుఞ్జీతేతి భాష్యాత్పదసాధుత్వమాత్రసంపాదికా విశేషణవిభక్తిరిత్యర్థః। సా చ విశేష్యవాచకపదోత్తరవిభక్తి సజాతీయైవ కర్తుముచితా, విభక్తిః పురనేకైవేతి నియమాత్। విశేష్యస్థవిభక్తివిరుద్ధవిభక్తౌ క్రియమాణాయాం తూపమానోపమేయయోరభేదాన్వయో న స్యాత్। అభేదాన్వయబోధే విరుద్ధవిభక్తిరాహిత్యస్య ప్రయోజకత్వాత్। అత ఏవ చన్ద్ర ఇవి ముఖమాహ్లాదకమిత్యాదౌ ఉపమానభూతచన్ద్రాభిన్నమాహ్లాదకం ముఖమితి। చన్ద్రముఖయోరుపమానోపమేయయోరభేదేనామ్వయబోధః సంగచ్ఛతే। అనన్వయ ఏవేతి। యదా చ విశేషణవిభక్తిరబేదార్థా, సాధుత్వమాత్రార్థా వా తదాఽపి నిపాతేవశబ్దస్య వాచకత్వే విశేషణవిభక్తేరనన్వయ ఏవేత్యర్థః। అనన్వయమేవ స్పష్టయతి-
ఉస్రసదృశశరాణామిత్యాదినా। ఉస్రాశ్చ సదృశాశ్చ శరాశ్చేతి త్రిపదద్వంద్వోఽయమ్। ఉస్రాదిపదార్థత్రితయస్యేత్యర్థః। సమానాధికరణేతి।
విరుద్ధవిభక్తిరహితపదజన్యోపస్థితికతయేత్యర్థః। నను జ్జరైరుచ్చైరివేత్యత్రోస్రశరపదయోః సమానవిభక్తికత్వేన విరుద్ధవిభక్త్యనవరుద్ధత్వేఽపి కథమివశబ్దస్యోస్రశరపదాభ్యాం సమానవిభక్తికత్వమితి చేచ్ఛ్రూయతామ్-ఇవశబ్దార్థః సదృశః। తస్య కరణభూతశరైః సహాభేదేనాన్వయాత్కరణత్వాత్తృతీయా। న చేవశబ్దస్య సదృశధర్మ్యర్థకత్వే సత్త్వార్థకతయా।ృసత్త్వరూపతాభఙ్గాదనిపాతత్వేన
విభక్తిలోపాప్రసక్తేస్తదుత్తరవర్తితృతీయాయాః శ్రవణాపత్తిరిత్యుక్తమితి వాచ్యమ్। సత్త్వార్థకత్వేఽపీవాదేః స్వరాదౌ పాఠేనావ్యయత్వాద్విభక్తిలోపస్య సువచత్వేనాదోషాత్। అత ఏవ దీధితౌ పృథివ్యామేవ గన్ధ ఇత్యత్ర పృథివ్యాం గన్ధస్తదన్యత్ర
నేత్యర్థప్రతీతేరన్యార్థకస్యైవశబ్దస్య స్వసమభివ్యాహృతప్రాతిపదికసమానవిభక్తికత్వముక్తం, తచ్ఛ్రవణమపి లుకా లుప్తత్వాన్నేత్యుక్తం చ సంగచ్ఛతే। ఏవం చోస్రసదృశశరాణాం సమానవిభక్తిత్వేన విరుద్ధవిభత్యనవరుద్ధత్వం నిర్బాధమితి భావః। భేదేనాన్వయాయోగాదితి। ఉస్రపదార్థస్య సదృశపదార్థైకదేశే సాదృశ్యే ప్రతియోగితాసంబన్ధేనాన్వయో న స్యాత్। సదృశస్య చ
స్వనిష్ఠసాదృశ్యానుయోగిత్వసంబన్ధేన శరేష్వన్వయో న స్యాత్। విరుద్ధవిభక్తిరహితప్రాతిపదికార్థయోరభేదేనైవాన్వయ ఇతి నియమాదితి భావః। నను యద్యత్ర భేదేనాన్వయో వక్తుమశక్యస్తర్హ్య భేదేనైవాన్వయోఽస్త్విత్యాశఙ్క్యాఽఽహ-
బాధాదభేదేనాపి న స ఇతి। తత్రాభేదేనా ప్యన్వయో వక్తుమశక్యః, అభేదాన్వయస్య బాధాదసంభవాదిత్యర్థః। బాధమేవ దర్శయతి-న హ్యుస్రాభిన్నేత్యాదినా। ఉస్రపదార్థస్య సదృశ ఇవార్థేఽబేదేనాన్వయే ఉస్రాభిన్నసదృశస్య శరపదార్థేఽభేదస్య బాధః।

తదభిన్నాభిన్నస్య తదభిన్నత్వం, తత్-మృత్తికా తదభిన్నం(మృదభిన్నం)-కపలాద్వయం, తదభిన్నః(కపాలద్వయాభిన్నః)-ఘటః, తస్య ఘటస్య తదభిన్నత్వం(మృదభిన్నత్వమితివదత్ర తత్-ఉస్రః, తదభిన్నః-సదృశః, తదభిన్నః-శరః, తాదృశశరస్య తదభిన్నత్వం(ఉస్రాభిన్నత్వం)ఘటస్య మృదభిన్నత్వమివ వక్తవ్యం, తన్న సంభవతి। ఘటే మృదన్వయస్య ప్రత్యక్షతోఽనుభూయమానత్వేన మృదభిన్నో ఘట ఇతి యథా వక్తుం శక్యతే, న తథా ఉస్రాభిన్నః శర ఇతి వక్తుం శక్యతే, శరే ఉస్రత్వాన్వయస్యానుభవత్। యః సదృశ ఉస్రాభిన్నోఽస్తి తాదృశసదృశస్య శరే కథమభేదః సంభవేత్, న కథమపీత్యర్థః। ఏవం చోస్రాభిన్నసదృశస్య శరేఽభేదాన్వయో బాధితః। యది తు సదృశస్య పూర్వం శరేణ సహాభేదేనాన్వయం కృత్వా సదృశాభిన్నశరే, ఉస్రస్యాభేదేనాన్వయః క్రియతే తహ్యాపి ఉస్త్రాత్వాన్వయాదర్శనాచ్ఛరే ఉస్త్రాభేదో బాధిత ఏవ। తథా చాభేదేనాప్యన్వయో న సంభవతీతి భావః। నను సిద్ధన్తే ఉస్త్రసదృశైః శరైరితి సదృశశరయోః కథమభేదాన్వయ ఇతి చేత్-ఇవశబ్దసమభివ్యాహారే ఉస్రపదస్యైవోస్రసదృశార్థకతయా ఏకపదోపస్థాప్యత్వేనోస్రసదృశయోః పరస్పరమన్వయ ఏవ నాస్తీతి తదేకదేశస్య సదృశస్య విశేష్యభూతస్య శరైః సహాభేదాన్వయే బాధకాభావః। రాజపురుషమానయేత్యత్ర రాజపురుషపదార్థైకదేశస్య ప్రధానస్య పురుషస్యాఽఽనయనక్రియాయామన్వయవత్ తత్రాన్వయ ఆగ్రహశ్చేత్-ఉస్రనిరూపితసాదృశ్యవిశిష్ట ఇత్యేవముస్రసదృశయోర్భేదేనాన్వయ ఇతి ఉస్రశరపదయోః సమానవిభక్తికయోరేభేదాన్వయే న కించిద్బాధకమ్। వాగర్థావివేత్యత్రాపి వాగర్థపదస్యైవ వాగర్థసదృశార్థకత్వాత్తస్య చ పార్వతీపరమేశ్వరరూపకర్మణా సహాభేదాన్వయః। సాదృశ్యం చోపస్థితత్వాత్సంపృక్తత్వేన బోధ్యమ్। సంపృక్తత్వం చ నిత్యసంబద్ధత్వమ్। యథా వాగర్థౌ నిత్యసంబద్ధౌ తథా నిత్యసంబద్ధౌ పార్వతీపరమేశ్వరావిత్యర్థః। ఏవం చ నిత్యసంబద్ధవాగర్థసదృశాభిన్నపార్వతీపరమేశ్వరకర్మకం వన్దనమితి బోధః। శరైరుస్త్రైరిత్యత్రాపి ఉద్ధరణక్రియాసాధనత్వేన సాదృశ్యమ్। యథోస్త్రా రసోద్ధరణక్రియాసాధనం, తథా శరా అపి నృపోద్ధరణక్రియాసాధనమ్। తథా చోద్ధరణసాధనభూతోరుసాదృశాభిన్నశరకరణకం నృపోద్ధరణమితి బోధో జ్ఞేయ-।। 45 ।।

శఙ్కతే-నన్వితి। త్వన్మత ఇతి। నిపాతానాం ద్యోనకత్వమితి వాదినస్తవమత ఇత్యర్థః। వైయాకరణమత ఇతి యావత్। లక్షణావ్యాప్త్యాపత్తిరితి। ఉత్తరపదార్థప్రధానస్తత్పురుష ఇతి తత్పురుషలక్షణస్య లక్ష్యైకదేశే నఞ్తత్పురుషే సమన్వయాభావ ఆపద్యత ఇత్యర్థః। తత్ర హేతుమాహ--ఉత్తరపదార్థప్రాధాన్యాభావాదితి। ప్రాధాన్యస్య విశేషణనిరూపితత్వేన పూర్వపదస్య నఞో నిరర్థకత్వే ప్రాధాన్యనిరూపకవిశేషణాభావేనోత్తరపదార్థస్య ప్రాధాన్యాసంభవాదిత్యర్థః। ఉపసర్గస్యేతి। నిపాతమాత్రస్యేత్యర్థః। ఉపసర్గగ్రహణం యావన్నిపాతోపలక్షణమితి భావః। ఉప-సమీపస్థః స్వసంబన్ధీ లక్ష్యతే జ్ఞాయతేఽనేనేత్యుమలక్షణమ్। ఉపసర్గశబ్దః స్వవృత్తినిపాతత్వేన ధర్మేణ స్వస్య స్వసంబన్ధినశ్చాదేశ్చ బోధక ఇత్యర్థః। అర్థవత్త్వాభావేనేతి।

ద్యోతకత్వేనార్థవత్త్వాభావాదిత్యర్థః।
శక్తిలక్షణాన్యతరవృత్త్యాఽర్థప్రతిపాదకత్వరూపమర్థవత్త్వమర్థవత్సూత్ర ఇతి భావః। తథా చ నిరర్థకత్వేన ప్రాతిపదికసంజ్ఞాయా
అభావాన్నిపాతాత్స్వాదివిభక్తిర్నోత్పద్యేతేత్యాశయేనాఽఽహ-నఞ్సమాసే చేతి।
అబ్రాహ్మణమిత్యాదౌ నఞ్సమాసే, అపరస్య-ఉత్తరపదార్థస్య, ముఖ్యతా-ప్రధానతా, విశేష్యతేతి యావత్। యాఽస్తి, సా ద్యోత్యం ప్రతి-నఞ్ద్యోత్యార్థనిరూపితైవ జ్ఞేయా। తథా ద్యోత్యార్థమేవ గృహీత్వాఽర్థవత్త్వాన్నిపాతస్య ప్రాతిపదికత్వాత్తతః సుబుత్పత్తిరిత్యర్థః।
ద్యోత్యమర్థమితి। ఉత్తరపదార్థప్రాధాన్యం నామ--
పూర్వపదార్థనిష్ఠవిశేషణతానిరూపితవిశేష్యతాపన్నత్వమ్। పూర్వపదార్థశబ్దేన వాచ్యలక్ష్యద్యోత్యాత్మకస్త్రివిధోఽప్యర్థో గృహ్యత ఇతి నోత్తరపదార్థప్రధాన్యస్య హానిరితి భావః।
అర్థవత్త్వాదితి। శక్తిలక్షణయోరివ ద్యోతకతాయా అపి వృత్తిత్వాభ్యుపగమేన తయా వృత్త్యా ద్యోతకేఽపి అర్థవత్త్వస్య వక్తుం శక్యత్వాన్న ప్రాతిపదికసంజ్ఞానుపపత్తిః। ఏవం చ జ్ఞక్తిలక్షణాద్యోతకతాన్యతమవృత్త్యాఽర్థప్రతిపాదకత్వరూపమర్థవత్త్వమర్థవత్సూత్రే జిధృక్షితమితి భావః। నను ద్యోతకస్య నిపాతస్య ప్రాతిపదికసంజ్ఞాయామపి అసత్త్వార్థకతయా సంఖ్యాకర్మాదేరభావాన్న తతః సుబుత్పత్తిః। న చేష్టాపత్తిః। ఉద్గచ్ఛత్యుచ్చైరిత్యాదౌ జశ్త్వరుత్వాద్యనాపత్తేరత ఆహ-వస్తుత ఇతి। జ్ఞాపకత్సుబుత్పత్తిరితి। ద్యోతకత్వవాదిమతే నిపాతానామనర్థకత్వేన ప్రాతిపదికసంజ్ఞాయా అభావేన, స్వరాద్యవ్యయానాం చ సంఖ్యాకర్మదేరభావేన తతః సుబనుత్పత్తౌ లుగ్విధానమనర్థకం సదవ్యయాత్సుబుత్పత్తిం జ్ఞాపయతీతి భావః। తథా చార్థవత్సూత్రే శక్తిలక్షణాన్యతరవృత్త్యాఽర్థబోధకత్వరూపార్థవత్త్వస్య నివేశేఽపి న కాచిద్ధానిః। నను స్వరాదీనామసత్త్వవచనానాం సంఖ్యాకర్మాదేరభావేఽపి సత్త్వవచనానాం స్వస్తి వాచయతి, ప్రాతర్యజతే, స్వః పశ్యతి, స్వః పతితః, ఇత్యాదౌ కర్మాదికారకయోగదర్శనేన తత్రార్థే విహితసుపో తుగర్థమవ్యయాదావితి సుత్రస్యాఽఽవశ్యకత్వేన జ్ఞాపకత్వాసంభవాదాహ-నిపాతస్యానర్థకస్యేతి। ద్యోతకతావాదిమతే ప్రకృతవార్తికేన నిపాతాబాం ప్రాతిపదికత్వాన్న తతః సుబుత్వత్త్యనుపపత్తిః। వస్తుతస్తు నిపాతానాం ద్యోత్కతారూపవృత్త్యాఽర్థబోధకతేవేనైవార్థవత్త్వాత్ప్రాతిపదికత్వం సిద్ధమ్। అత ఏవ వార్తికమనర్తకపదఘటితం సంగచ్ఛతేయది తు సర్వేఽపి నిపాతా అనర్థకాః స్యుస్తర్హి అనర్థకస్యేతి నిపాతవిశేషణమవ్యా వర్తకం స్యాదితి భావః। అత ఏవ చ యేషాం ద్యోత్యోఽప్యర్థో నాస్తి తు హి చ స్మ హ వై ఇత్యాదేః, తదర్తమిదం వచనమితి సూచనార్థమనర్థకస్యేత్యుక్తం కైయటే సంగచ్ఛతే। ఏవం చ నిపాతానాం ద్యోత్యార్థమాదాయైవార్థవత్త్వాత్సూత్రేణైవ ప్రాతిపదికసంజ్ఞా సిధ్యతీతి నిపాతస్యేత్యాదివార్తికం ప్రత్యాఖ్యాయతే తదా తు, హి, చ స్మేత్యాదౌ కథం ప్రాతిపదికత్వనిర్వాహ ఇత్యాశఙ్క్యాఽఽహ-కృత్తద్ధితసమాసాశ్చేత్యాది।
నిపాతార్థవాదముపసంహరతి-తస్మాద్యుక్తమిత్యాదినా। నిపాతానాం ద్యోతకత్వే ఆకృతీతి(జై.దఅ.1 పా.3 అ.10 సూ.35)ఇత్యధికరణమీమాంసావార్తికకృతాం సంమతి మాహ-ఉక్తం చేతి। చతుర్విధ ఇతి। నామాఖ్యాతేపసర్గనిపాతాత్మక ఇత్యర్థః। పద ఇతి।

సుబన్తతిఙన్తరూప ఇత్యర్థ-। ద్వివిధస్య--నామాఖ్యాతభేదేన ద్విఃప్రకారకస్య। అర్థనిర్ణయః క్రియతే। నామాఖ్యాతయోరేవార్థనిర్ణయే హేతుమాహ-సంశయోత్పత్తేరితి। నామార్థో జాతిర్వా, వ్యక్తిర్వా, జాతివిశిష్టవ్యక్తిర్వా? ధాత్వర్థో-వ్యాపారమాత్రం వా, ఫలమాత్రం వా, ఫలానుకూలో వ్యాపారో వేతి సందేహోత్పత్తేస్తయోర్నిరూపక్రియత ఇత్యర్థః। తయోరర్థానిరూపణే హేతుమాహ-తయోరితి। తయోః-ఉపసర్గనిపాతయోః శక్తిలక్షణాన్యతరవృత్త్యాఽర్థబోధజనకత్వం నాస్తీత్యర్థః। శక్తిలక్షణాన్యతరవ్యాపారాభావం వదతా తయోర్ద్యోతకత్వేనార్థబోధకత్వం సూచితమిత్యాశయేనాఽఽహ-యదర్థద్యోతకావితి। తౌ-ఉపసర్గనిపాతౌ యదర్థేతి। యన్నామాఖ్యాతాన్యతరవిశేషార్థవిషయకవృత్తిగ్రహజనకౌ, స-నామాఖ్యాతాత్మకః శబ్దో వాచకో విచార్యత ఇత్యర్థః। ఉపసర్గేణేతి। అనేనోపసర్గాణాం ద్యోతకత్వమేవేతి సిధ్యతి। అన్య ఇతి। నిర్దిష్టం యద్రూపం తదతిరిక్తరూపవిశిష్ట ఇత్యర్థః। యథా హృఞ్ హరణ ఇతి నిర్దిష్టరూపం హరణత్వం తదతిరిక్తం యద్రూపం-ఆఘాతత్వం తద్విశిష్ట ఆఘాతార్థో హృధాతోః ప్రహార ఇత్యాదావుపసర్గబలాదన్యః ప్రతీతో భవతీత్యర్థః। జయత్వవిశిష్టజయో జిధాత్వర్థః, ప్రజయతీత్యత్ర ప్రకృష్టజయత్వవిశిష్టత్వాదన్యః ప్రతీయతే। నన్వనేన హరివచనేనోపసర్గస్యైవ ద్యోతకత్వముచ్యతే, న నిపాతానామిత్యత ఆహ-నిపాతోపలక్షణమితి। లక్షణయా నిపాతసంజ్ఞకపరమిత్యర్థః। పదాన్తరస్యేతి। ఉపలక్షణం బోధ్యమిత్యర్థః। యథోపసర్గసమభివ్యాహారబలాద్ధాత్వర్థోఽన్యః ప్రతీయతే తద్వన్నిపాతసమభివ్యాహారబలాచ్చన్ద్ర ఇవ ముఖమిత్యత్ర పదాన్తరస్య చన్ద్రస్య చన్ద్రసదృశరూపోఽన్యోఽర్థః ప్రతీయత ఇతి భావః।। 46 ।।

.

॥ అథ భావప్రత్యయార్థనిర్ణయః ॥

నామార్థనిరూపణప్రసఙ్గేన నామాన్తఃపాతికృత్తద్ధితార్థం నిరూపయిష్యన్నాదౌ భావప్రత్యయార్థకథనమిత్యాహ-భావప్రత్యయేతి। త్వతలాదిప్రత్యయార్థమిత్యర్థః। కృత్తిద్ధితసమాసేభ్య ఇతి। కృదన్తాత్తద్ధితాన్తాత్సమాసాచ్చ పరః క్రియమాణో భావార్థకః ప్రత్యయస్త్వతలాదిః సంబన్ధమభిదధాతి। కృష్ణసర్పత్వం, గౌరఖరత్వమిత్యాదౌ జాతివిశేషపురస్కారేణైవ బోధానుభవాదాహ-అన్యత్రేత్యాది। రూఢేః, అభిన్నరూపాత్, అవ్యభిచరితసంబన్ధేఽభ్యశ్చాన్యత్ర-రూఢ్యాదిశబ్దాన్ వర్జయిత్వా సంబన్ధ ఏవ భావప్రత్యయ ఇత్యర్థః। రూఢ్యాదీనాం మధ్యే రూఢౌ జాతివిశేషపురుస్కారేణైవ బోధ ఇత్యుక్తమ్। అభిన్నరూపం యథా-శుక్ల ఇత్యాదా తదస్యాస్త్యస్మిన్నితి మతురో `గుణవచనేభ్యో మతుపో లుగిష్టః' ఇతి వచనేన లుప్తత్వాత్తద్ధితాన్తత్వేఽపి ఘటః శుక్లః-ఘటాభిన్నః శుక్లరూపవాన్, ఇతి ప్రతీత్యా గుణగుణినోర్భేదసంబన్ధస్య న్యగ్భావాత్ శుక్లత్వమిత్యాదౌ గుణస్యైవ ప్రకారత్వం న సంబన్ధస్యేతి। అత్ర గుణవాచకస్య గుణివాచకస్య చ శుక్లశబ్దస్య రూపమభిన్నమ్। అవ్యభిచరితసంబన్ధం యథా-సతో భావః సత్తా, అత్ర జాతాదేవ భావప్రత్యయః। సత్సత్తయోః సంబన్ధః కదాపి న వ్యభిచరతి, సత ఉత్పత్తిప్రభృతిఃఆ వినాశాత్ సంబన్ధస్య విద్యమానత్వాదవ్యభిచరితసంబన్ధమితి భావః। ఇత్యేవం కృత్తద్ధితసమాసేతి వచనస్యార్థః।

ఇదం చ వచనం వార్తికకారీయమిత్యేవం మీమాంసకానాం భ్రమం నిరాకుర్వన్నాహ-టీకాయామితి। తదర్థమాహ-భర్తృహరిణేత్యాది। ఇవం చ హరివచనే వార్తికత్వభ్రమో మీమాంసకానామితి భావః। భావప్రత్యయమాత్రేతి। మాత్రశబ్దః కృత్స్నార్థకః। భావవిహితయావత్తద్ధితప్రత్యయేత్యర్థః। తేన ష్యఙ్ వుఞాదేః ప్రత్యయస్యాపి సంబన్ధరూపభావబోధకత్వాత్తత్సంగ్రహః సిధ్యతి। హరివాక్యార్థపాహ-అయమర్థ ఇత్యాదినా। అయమితి। వక్ష్యమాణ ఇత్యర్థః। అర్థ ఇతి। తాత్పర్యర్థ ఇత్యర్థః। రాజపురుషః, ఔపగవః, పాచకః, ఇత్యాదౌ యద్యపి కేవలః సంబన్ధా నాభిధేయస్తథాపి సమాసాదౌ శక్తిః కల్ప్యమానా విగ్రహవాక్యప్రవిష్టషష్ఠ్యాద్యర్థాన్తర్మావేణవ కల్ప్యతే। అత ఏవ వృత్తివిగ్రహయోః సమానార్థత్వప్రవాదః సంగచ్ఛతే। రాజాదిసంబన్ధేతి। రాజాదినిరూపితసంబన్ధవతి పురుషాదౌ రాజపురుషాదిసమాసస్య శక్తిరిత్యర్థః। ఇత్యుక్తమితి। సమాసే ఖలు భిన్నైవ శక్తిరితి సమాసశక్తినిరూపణావసర ఇత్యర్థః। తథా చేతి। రాజాదిసంబన్ధవిశిష్టే సమాసశక్తికల్పనప్రకారేణ చేత్యర్థః। తదుత్తరభావప్రత్యయ ఇతి। రాజపురుషత్వం, ఔపగవత్వం, పక్తృత్వం' ఇత్యాదౌ స్వస్వామిభావః, అపత్యాపత్యవత్సంబన్ధః(జన్యజనకభావః)క్రియాకారకసంబన్ధ ఇతి బోధాదేతేభ్యః పరో భావప్రత్యయస్త్వాదిః సంబన్ధం వదతి బోధయతీత్యర్థః। ఉత్తరపదార్థే పూర్వపదార్థసంబన్ధస్యైవ ప్రకారత్వేన భానాదితి భావః। ఏతదపీతి। భావప్రత్యయస్య త్వాదేః సంబన్ధబోధకత్వమపీత్యర్థః। `భేదేః సంసర్గ ఉభయం చేతి వాచ్యవ్యవస్థితేః'(కారికా 30)ఇత్యుక్తభేదపక్షే న సంభవతీతి। తత్పక్షే రాజపురుషాదిసమాసజన్యబోధే సంబన్ధస్య ప్రకారతయాఽభానాద్ రాజపురుషత్వమిత్యత్ర త్వప్రత్యయస్య భేద ఏవార్థః। భేదపక్షే రాజపురుష ఇత్యత్రారాజకీయభిన్నః పురుష ఇతి బోధాదుత్తరపదార్థే పురుషే భేదస్య ప్రకారతయా భాసమానాత్వాదితి భావః। ఏవం చేతి। పక్షభేదేన సమాసాదివృత్తౌ సంసర్గస్య వాచ్యత్వే చేత్యర్థః। స్వస్వామిభావసంబన్ధ ఇతి। సంసర్గపక్షే రాజపురుష ఇత్యాదౌ రాజాదినిష్ఠస్వామితానిరూపితస్వతావాన్ పురుష ఇతి బోధాదితి భావః। ఉపగ్వపత్యసంబన్ధ ఇతి। ఉపగుతదపత్యయోర్జన్యజనకభావాత్మకః సంబన్ధ ఇత్యర్థః। ఇత్యన్వయబోధ ఇతి। ఇతి శాబ్దబోధ ఇత్యర్థః। సమాస ఇతి కృచ్ఛద్ధితాన్తేఽపి విశిష్టశక్త్యఙ్గీకారేణ పృథగుపస్థిత్యభావేన పృథగుపస్థితివిషయయోరర్థయోః సంసర్గస్యైవాన్వయత్వేన వృత్తౌ అన్వయాభావాత్ `ఇత్యన్వయ బోధః' ఇత్యుక్తేః సుతరామసంభవాదితి భావః। తథా చ సంసర్గపక్షే యథా రాజపురుషేతి సముదాయో రాజనిరూపితసంబన్ధవత్పురుషే శక్త ఇత్యేవం సమాసాదివృత్తౌ విశిష్టశక్తిరఙ్గీక్రియతే తద్వద్ రాజపురుషత్వమిత్యస్యాపి వృత్తిత్వాద్రాజపురుషత్వమితి సముదాయో రాజపురుషస్య భావః-నామ-స్వస్వామిబావసంబన్ధ ఇత్యర్థే శక్త ఇత్యేవం విశిష్టశక్త్యఙ్గీకారాద్ రాజపురుషత్వరూపవృత్తినిష్ఠశక్త్యైవ రాజపురుషత్వమితి వృత్తిఘటకత్వప్రత్యయస్య స్వస్వామిభావసంబన్ధబోధకత్వం సిద్ధమితి కృత్వా కృత్తద్ధితసమాసేభ్య ఇతి వచనం వార్తికకారీయమపూర్వమితి న భ్రమితవ్యమితి తాత్పర్యమ్। అవ్యభిచరితసంబన్ధే త్వితి అపత్యాపత్యవసంబన్ధస్యావ్యభిచరితసంబన్ధత్వే త్విత్యర్థః।

ఔపగవస్య భావ ఔపగవత్వమ్। అత్ర ఔపగవశబ్దాత్ `తస్య భావస్త్వతలౌ' ఇతి భావే త్వప్రత్యయః। భావశ్చ ప్రకృతిజన్యబోధ ప్రకారో భావ ఇతి కౌముద్యాముక్తం భట్టోజీదీక్షితైః। ప్రత్యాసత్త్యా త్వతలాదేః ప్రత్యయస్య యా ప్రకృతిః-త్వాదిప్రత్యయవిధానావాధిభూతః శబ్దః, తాదృశశబ్దజన్యో యో బోధస్తత్ర ప్రకారతయా-విశేషణతయా ప్రతీయమానోఽర్థో భావ ఇతి తదర్థః। తత్ర ఔపగవ ఇత్యత్రోపగుశబ్దాదపత్యేఽర్థే `తస్యాపత్యమ్' ఇతి అణ్ప్రత్యయః। ఉపగోరపత్యస్య చ జన్యజనకభావః సంబన్ధః। ఉపగుర్జనకః, అపత్యం చ జన్యమ్। జన్యే జన్యతా, జనకే జనకతా చేత్యయమేవ జన్యజనకభావః। జన్యజనకయోర్భావ ఇతి వ్యుత్పత్తేః। అయం జన్యజనకభావ ఏవాపత్యాపత్యవత్సంబన్ధ ఇత్యుచ్యతే। అపత్యాపత్యవతోః సంబన్ధోఽపత్యతా, అపత్యవత్తా చేత్యర్థః। తత్ర జన్యతాస్థానీయాఽపత్యతా, జనకతాస్థానీయాఽపత్యవత్తా। తథా చౌపమవ ఇత్యత్రోపగునిష్ఠాపత్యవత్తానిరూపితాపత్యతావదితి బోధాదపత్యాపత్యవత్సంబన్ధస్య విశేషణతయా తత్ర భానాదపత్యాపత్యవత్సంబన్ధ ఏవౌపగవత్వమిత్యత్ర త్వప్రత్యయార్థ ఇతి భావః। అపత్యాపత్యవత్సంబన్ధస్య-అవ్యభిచరితసంబన్ధత్వం, యథా సత్‌సత్తయోః సంబన్ధః కదాపి న వ్యభిచరితో భవతి తథాఽపత్యాపత్యవతోరపి సంబన్ధః కదాపి న వ్యభిచరతి। సత ఉత్పత్తిప్రభృతి-ఆవినాశాత్ సంబన్ధస్య విద్యమానత్వాదపత్యస్యోత్పత్తిప్రభృతి-ఆవినాశాదపత్యత్వసంబన్ధస్యాతిప విద్యమానత్వాదవ్యభిచరితసంబన్ధత్వమితి భావః। యోత్రం చ చరణైః సహేతి వచనేనాపత్యత్వస్య జాతిత్వబోధనాజ్జాతిజాతిమతోర్భేదసంబన్ధస్య తిరోధానాజ్జాతిరేవ తత్ర ప్రకార ఇతి సైవ త్వాదిప్రత్యయార్థ ఇతి తాత్పర్యమ్। అర్థాన్తరవృత్తిరితి। అన్యోఽర్థోఽర్థాన్తరమ్। అర్థాన్తరే వృత్తిః-శక్తిర్యస్యేత్యర్థః। అపత్యార్థాదన్యస్మిన్నర్థే దీవ్యతీత్యాదౌ శక్తస్తద్ధిత ఉదాహర్తవ్య ఇత్యర్థః। యథా-అక్షశబ్దాద్దీవ్యతీత్యర్థే ఠకి ఇకాదేశేచాఽఽక్షిక ఇత్యత్రాక్షకరణకదేవనక్రియావానితి బోధాద్దేవనక్రియాయాః క్రియాకారకభావసంబన్ధస్య ఠగర్థే కర్తరి ప్రకారతయా భాసమానత్వాదాక్షికత్వమిత్యత్ర సైవ దేవనక్రియా త్వప్రత్యయార్థః। గౌరఖరః కృష్ణసర్ప ఇత్యాదౌ సమాసత్వాదిసత్త్వాదత్తందుత్తరభావప్రత్యయేన సంబన్ధాభిధానం ప్రసక్తం తన్నిరాకుర్వన్నాహ-అన్యత్రేత్యాది। రూఢిరుక్తేతి। దామోదరత్వమిత్యాదౌ జాతివిశషపురుస్కారేణ బోధానుభవాదిత్యర్థకగ్రన్థేనేత్యర్థః। ద్వితీయమిత్యస్యాభిన్నరూపోదాహరణమిత్యర్థః। తద్ధితాన్తత్వేఽపీత్యపిశబ్దేన తదుత్తరభావప్రత్యయేన సంబన్ధాభిధార్న ప్రసక్తమితి ధ్వనితమ్। అభేదప్రత్యయాదీతి। సోఽయమితి లోకనిరూఢేనాభేదప్రత్యయేన షష్ఠ్యర్థవిహితమతుప్ప్రత్యయోక్తస్య గుణగుణినోర్భేదసంబన్ధస్య తిరోధానాన్న శుక్లత్వమిత్యాదౌ సంబన్ధే భావప్రత్యయః, కిం తు గుణ ఏవం। మతురో లుగ్విధానం తు ఘటస్య శుక్ల ఇతి గుణగుణినోర్భేదవ్యవహారస్యాపి విధ్యమానత్వాద్ ఘటః శుక్లవానిత్యనిష్టప్రయోగనివృత్యర్థం బోధ్యమ్। ఏవం సత్తేత్యాదిజాతావపి జ్ఞేయమ్। సతో భావ ఇతి। అస్‌ధాతోః శతృప్రత్యయేన నిష్పన్నత్సత్‌శబ్దాత్ సత్తావానితి బోధానుభవాచ్చతృప్రత్యయార్థకర్తరి సత్తాయాః

ప్రకారతయా భాసమానత్వాత్తదుత్తరభావప్రత్యయేనాపి సైవాభిధీయతే। జాతావితి। అయం బ్రాహ్మణ ఇత్యాదౌ అయంపదవాచ్యదేహపిణ్డస్య గ్రాహ్యణపదవాచ్యస్య జాతివిశేషస్య చాభేదేనైవ బోధానుభవాజ్జాతిజాతిమతోర్భేదసంబన్ధస్య తిరోధానాద్ బ్రాహ్మణత్వమిత్యాదౌ న సంబన్ధే భావప్రత్యయః, కిం తు జాతివిశేష ఏవేత్యర్థః। పటస్య శుక్ల ఇతి గుణగుణినోర్భేదవ్యవహారవజ్జాత్యభిప్రాయేణ అస్య బ్రాహ్మణః(ఏతద్దేహసంబన్ధీ జాతివిశేషః) ఇతి ప్రయోగాభావాన్న కదాపి జాతిజాతిమతోర్భేదవ్యవహార ఇతి అభేదేనైవ బోధాద్ బ్రాహ్మణవ్యక్తౌ ప్రకారతయా భాసమానాయా జాతేరేవ తదుత్తరభావప్రత్యయార్థత్వమితి భావః।। 49 ।।

త్వతలాదిభావప్రత్యయార్థవిషయకం మీమాంసకమతం చిఖణ్డిషయాऽऽదావనువదతి-దణ్డీత్యాదావిత్యాదినా। ప్రకృత్యర్థవిశిష్టేతి। సంయోగాదిసంబన్ధేన వస్తుతో దణ్డాదివిశిష్టం యద్ద్రవ్యం తన్మాత్రవాచకతయా తద్ధితస్య-ఇన్యాదేరిత్యర్థః। ఇన్యాదేస్తద్ధితస్య దణ్డాదివిశిష్టద్రవ్యమాత్రవాచకతయేతి పదయోజనేతి భావః। అత్ర మాత్రపదేన సంయోగాదిసంబన్ధస్య వ్యావృత్తిః। ఇన్యాదేస్తద్ధితస్య ద్రవ్యవాచకత్వమేవ, న సంయోగాదిసంబన్ధవాచకత్వమిత్యర్థః। అయం భావః-దణ్డీత్యాదౌ సంయోగాదిః సంసర్గమర్యాదయా భాసత ఇతి న తత్ర శక్తిః, కింతు ప్రకృతేర్దణ్డే, ఆశ్రయే చేన్యాదేః ప్రత్యయస్య శక్తిరితి। సంయోగాదిసంబన్ధస్య వాచ్యత్వాభావాదేవ పాచక ఇత్యాదావపి న క్రియాకారక భావాత్మకః సంబన్ధో వాచ్యః। తదుక్తం భట్టైః-పాకం తు పచిరేవాऽऽహ కర్తారం ప్రత్యయోऽప్యకః। పాకయుక్తః పునః కర్తా వాచ్యో నైకస్య కస్యచిత్।। ఇతి। ఏవం చ దణ్డీత్యాదౌ ప్రకృతిజన్యబోధే దణ్డాదేః ప్రకారతయా ప్రతీయమానత్వాత్తదుత్తరభావప్రత్యస్య స దణ్డాదిరేవార్థో, న సంబన్ధ ఇతి వదన్తం మీమాంసకం ప్రత్యవతిష్ఠమాన ఆహ-అత్రార్ధజరతీయమితి। కారికాస్థాత్రపదస్యార్థమాహ-భావప్రత్యయేతి। త్వతలాదిభావప్రత్యయవిషయ ఇత్యర్థః। నను త్వతలాదిభావప్రత్యయవిషయే కిం స్యాదిత్యత ఆహ-అర్ధజరతీయమితి। అర్ధజరతీయం నామ దోషః స్యాదిత్యర్థః। జరత్యా అర్ధమర్ధజరతీ, `అర్ధం నపుంసకం, ఇతి సమాసః। తత్సదృశమర్ధజరతీయమ్। `సమాసాచ్చ తద్విషయాత్' ఇతి చ్ఛప్రత్యయః। యథా జరత్యా అర్ధం కామయతేఽర్ధం నేత్యయుక్తం తద్వద్ ద్వయోర్దామోదరదణ్డిశబ్దయోః సంబన్ధావాచకత్వస్య తుల్యత్వేఽపి తదుత్తరభావప్రత్యయేనైకత్రదామోదరత్వమిత్యత్ర జాతేరభిధానం, నామ సంబన్ధాభిధానం న, పరత్ర దణ్డిత్వమిత్యత్ర తు సంబన్ధాభిదానమితి స్వీకరణమత్యన్తాయుక్తమితి భావః। అర్ధజరతీయత్వమేవోపపాదయితుమాహ-సంబన్ధానమిధాయకత్వేనేతి। దామోదర-ఘటాదిశబ్దరూపత్వాదిప్రత్యయప్రకృతిజన్యబోధే సంబన్ధస్య ప్రకారతయా ప్రతీయమానత్వాభావేన సంబన్ధాభిధాయకత్వాభావాదిత్యర్థః। మీమాంసకానామిత్యస్య `మతే' ఇతి శేషః। తదభిధానం న స్యాదితి। సంబన్ధాభిధానం న స్యాత్కింతు దణ్డాదేరేవాభిధానం స్యాన్న చ తదిష్టమిత్యర్థః। యథా దామౌదరఘటాదిప్రకృతిజన్యబోధే సంబన్ధస్య ప్రకారతయా భాసమానత్వాభావేన ఘటఘటత్వయోః సంబన్ధస్య

సంసర్గమర్యాదయత్ర భానాత్తత్ర ఘటవటత్వయోరివ ఘటపదస్య శక్తికల్పనాభావేన ఘటత్వవిశిష్టఘటమాత్రవాచకత్వాత్ తదుత్తరభావప్రత్యయస్య సంబన్ధాభిధాయకత్వం న భవతి తద్వద్ దణ్డిపాచకేత్యాదిప్రకృతిజన్యబోధేఽపి సంబన్ధస్య ప్రకారతయా ప్రతీయమానత్వాభావేన తదుత్తరభావప్రత్యయస్యాపి సంబన్ధాభిదాయకత్వం న స్యాదితి భావః। నను దామోదరస్య భావో దామోదరత్వమిత్యాదౌ భావశబ్దేన దామోదరాదినిష్ఠో ధర్మవిశేషో గృహ్యతే ఇతి సంబన్ధానభిధానం యుక్తం, దణ్డినో భావో దణ్డిత్వమిత్యాదౌ తు భావః సంయోగాదిరేవేతి తత్ర త్వప్రత్యయేన సంబన్ధాభిధానే కిం బాధకమిత్యాశఙ్కానిరాసాయ భావపదార్థం నిర్వక్తి-ప్రకృతీతి।

చికీర్షితత్వతలాదిప్రత్యయప్రకృతిజన్యబోధీయప్రకారతావత్త్వే సతి ప్రకృత్యర్థసమవేతపదార్థత్వం భావత్వమిత్యర్థః। విశేషణవిశేష్యాంశయోర్వ్యావర్త్యం మదర్శయితుమాహ-అన్యథేతి। భావపదార్థపరిష్కారే విశేషణవిశేష్యోభయదలనివేశాభావ ఇత్యర్థః। ఏకతరస్యైవ నివేశే ఇతి యావత్। యద్వా తద్వృత్తిధర్మమాత్రస్య భావపదార్థత్వం ఇత్యర్థః। ద్రవ్యత్వాదేరితి। యది సత్యన్తం విశేషణాంశంవిహాయ ప్రకృత్యర్థసమవేతత్వం భావత్వమిత్యేవోచ్యేత తర్హి ఘటే ద్రవ్యత్వస్య సమవాయసంబన్ధేన వృత్తిత్వాద్ ఘటత్వమిత్యత్రత్యత్వప్రత్యయేన ద్రవ్యత్వస్యైవాభిధానమాపద్యేతేదత్యర్థః। ప్రకృతిజన్యబోధే ప్రకారత్వే సతీతి విశేషణోపాదానే తు ద్రవ్యత్వస్య ప్రకృత్యర్థే ఘటే సమవాయేన వృత్తిత్వేఽపి ప్రకృతిభూతఘటపదజన్యబోధే ప్రకారత్వాభావేన తస్య భావత్వాభావాన్న ఘటపదోత్తరత్వప్రత్యయేన ద్రవ్యత్వమభిధీయతే, కింతు తాదృశం ఘటత్వమేవేతి తదేవ తదుత్తరత్వప్రత్యయేనాదిధీయత ఇతి భావః। అత్ర సర్వత్ర సమవేతత్వం న సమవాయసంబన్ధేన వర్తమానత్వం ఘటత్వత్వమభావత్వమిత్యాదౌ ఘటత్వత్వాదేరసమవేతత్వేన త్వాదిప్రత్యయవాచ్యత్వానుపపత్తేః, కింతు యేన కేనచిత్సంబన్ధేన తత్ర వర్తమానత్వమితి బోధ్యమ్। నను ఘటే ఘటత్వస్యేవ ద్రవ్యత్వస్యాపి సమవేతత్వాద్ ఘటపదాద ఘటత్వప్రకారకబోధస్యేవ ద్రవ్యత్వప్రకారకబోధస్యాపి సంభవ ఇతి చేన్న। అగృహీతవృత్తికపురుషస్యాగృహీతవృత్తికపదాదర్థబోధాదర్శనాత్ `తద్ధర్మావచ్ఛిన్నవిషయకశాబ్దబోధం ప్రతి తద్ధర్మావచ్ఛిన్ననిరూపితశక్తిజ్ఞానం కారణమిత్యేవం కార్యకారణభావోఽవశ్యం వాచ్యః। యథా పటత్వధర్మావచ్ఛిన్నపటవిషయకశాబ్దబోధం ప్రతి పటత్వధర్మావచ్ఛిన్నపటనిరూపితా యా పటపదనిష్ఠా శక్తిః, తస్యా జ్ఞానం కారణం, కార్యం తు పటత్వధర్మావచ్ఛిన్నపటవిషయకః శాబ్దబోధః। యేన పురుషేణ, పటపదస్య పటత్వావచ్ఛిన్నే శక్తిరితి పటపదనిష్ఠా శక్తిర్జ్ఞాతా, తస్యైవ పురుషస్య పటపదాత్పటత్వావచ్ఛిన్నవిషయకబోధో జాయతే। అర్థాద్ యస్య పదస్య యద్ధర్మవచ్ఛిన్నే శక్తిః, తత్పదాత్తద్ధర్మప్రకారకో బోధ ఇతి పట ఇత్యుక్తే పటపదాత్ పటత్వధర్మప3కారకో బోధో జాయత ఇతి యావత్। నను యథా పటే పటత్వస్య విద్యమానత్వాత్పటపదాత్పటత్వప్రకారకో బోధో జాయతే, ఏవం పటే, పటో ద్రవ్యమితి అభేదేన వ్యవహారాద్ ద్రవ్యత్వస్యాపి సత్త్వేన పటపదాద్

ద్రవ్యత్వనిష్ఠప్రకారతానిరూపితవిశేష్యతావాన్ పట ఇత్యేవం ద్రవ్యత్వప్రకారకోఽపి బోధః స్యాదితి చేన్న। తద్ధర్మప్రకారక ఇత్యస్ శక్యతావచ్ఛేదకప్రకారక ఇత్యర్థాత్। శక్యతావచ్ఛేదకం చాత్ర పటత్వమేవ, న ద్రవ్యత్వమ్। అన్యూనానతిరిక్తవృత్తిధర్మస్యైవ శక్యతావచ్ఛేదకత్వాత్। పటత్వం చ పటపదవాచ్యేషు సర్వేషు పటైషూ విద్యత ఇతి న న్యూనవృత్తి, నాపి పటాపేక్షయాఽతిరిక్తఘటాదివృత్తీతి తదేవాత్ర శక్యతావచ్ఛేదకం, ద్రవ్యత్వం తు అతిరిక్తఘటాదివృత్తిత్వాన్న శక్యతావచ్ఛేదకం భవితుమర్హతి। యేన ధర్మేణావచ్ఛిన్నే శక్తిః స ధర్మః శక్యతావచ్ఛేదకః। పటత్వధర్మేణావచ్ఛిన్నే పటే పటపదస్య శక్తిరితి పటత్వం శక్యతావచ్ఛేదకమ్। స చ ధర్మశ్చతుష్టయీ శబ్దానాం ప్రవృత్తిరితి భాష్యోక్తపక్షే క్వచిజ్జాతిః, గుణః, క్రియా, యదృచ్ఛా(సంజ్ఞా)శబ్దశ్చేతి బోధ్యమ్। నను ప఼టవృత్తిద్రవ్యత్వధర్మేణావచ్ఛిన్నే పటే పటపదస్య శక్తిః కల్పితా చేద్ద్రవ్యత్వమపి పటపదశక్యతావచ్ఛేదకం భవితుమర్హతీతి చేన్న। అన్యూనానతిరిక్తవృత్తినైవ ధర్మేణావచ్ఛిన్నే తత్తత్పదశక్తేః కల్పనీయత్వాత్। నన్వత్రైవ కిం ప్రమాణమితిచేత్సమర్థసూత్రస్థం భాష్యమేవ ప్రమాణమితి గృహాణ। ఇత్థం హి తద్భాష్యమ్- ` న హి గుడ ఇత్యుక్తే మధురత్వం ప్రకారతయా గమ్యతే' ఇతి। హి-యతః, గుడ ఇత్యుక్తే మధురత్వం ప్రకారతయా న గమ్యతే ఇతి తదర్థః। గుడేఽవ్యభిచరితతయా మధురత్వస్య విద్యమానత్వేఽపి తస్య ప్రకారతయాఽభానాద్ గుడపదశక్యతావచ్ఛేదకత్వం నాస్తీతి సూచితమ్। మధురత్వస్య గుడతదతిరిక్తమధ్వాదివవృత్తిత్వాదితి భావః। నను కిం తర్హి గుడపదశక్యతావచ్ఛేదకమితి చేద్-గుడత్వమితి బ్రూమః। యశ్చ ధర్మస్తదేకదేశమాత్రవృత్తిర్భవతి న స శక్యతావచ్ఛేదకో భవతి। యథా పీతగోత్వమ్। పీతగోత్వం హి పీతగవ్యామేవ న నీలాదిసర్వగవీష్వితి న తచ్ఛక్యతావచ్ఛేదకం భవతి। న్యూనవృత్తిత్వాత్। యోఽపి ధర్మస్తదూవృత్తిః సంస్తదరిరిక్తవృత్తిరపి భవతి సోఽపి న శక్యతావచ్ఛేదకో భవిదుమర్హతి। యతా శృఙ్గిత్వమ్। శృఙ్గిత్వం హి సర్వగవీషు విద్యమానం సదపి తదతిపిక్తమహిష్యాదావపి వర్తత ఇతి న తచ్ఛక్యతావచ్ఛేదకం భవతి। అతిరిక్తవృత్తిత్వాత్। యో హి ధర్మో న న్యూనవృత్తిర్నాపి తదతిరిక్తవృత్తిః స ఏవ శక్యతావచ్ఛేదకో భవితుమర్హతి। యథా సాస్నావత్త్వే సతి శృఙ్గిత్వమ్। గుడత్వం హి సర్వేష్వేవ గుడేష్వేవ విద్యత ఇతి కృత్వా న తన్న్యూనవృత్తి, నాపి తదతిరిక్తవృత్తీతి తదేవ గుడపదశక్యతావచ్ఛేదకం భవతి। అన్యూనానతిరిక్తవృత్తిత్వాదిత్యర్థః। గుడాతిరిక్తవృత్తిమధురత్వస్య శక్యతావచ్ఛేదకత్వం ప్రతిషేధతా భగవతాఽన్యూనాతిరిక్తవృత్తిగుడత్వస్యైవ గుడపదశక్యతావచ్ఛేదకత్వమిత్యపి సూచితమితి భావః। ఏవం ఘటపటాదిషు సర్వత్ర బోధ్యమ్। అత ఏవ గుడశబ్దేన గుడత్వజాత్యవచ్ఛిన్నో గుడపదవాచ్య ఇత్యేవ బోధో జాతిప్రకారకః,। శక్యతావచ్ఛేవక్వం చ శక్యనిష్ఠా యా విశేష్యతా, తన్నిరూపితప్రకారతాశ్రయతయా భాసమానత్వమ్। ఘటాదిపదశక్తిగ్రహే చ ఘటత్వాదేరేవ శక్యతావచ్ఛేదకత్వం, న ద్రవ్యత్వాదేః। యథా చ ఘటో ద్రవ్యమిత్యాదౌ సామానాధికరణ్యేనాన్వయబోధేఽపి న ఘటాదిపదేభ్యో ద్రవ్యత్వాదిప్రకారకో బోధః, నాపి

ద్రవ్యాదిపదాచ్చ ఘటత్వాదిప్రకారకో బోధ ఇత్యాద్యుక్తం లఘుమఞ్జూషాయాం సంగచ్ఛతే। ఏవం చ ఘటాదిపదే ప్రకృత్యర్థవృత్తిత్వే సతి ప్రకృతిజన్యబోధే ప్రకారతయా భాసమానత్వేన ఘటత్వాదేరేవ తస్య భావ ఇతి భావశబ్దార్థత్వాద్ ఘటత్వాదిరవే తదుత్తరత్వప్రత్యయేనాభిధీయతే, న ద్రవ్యత్వాదీత్యవధేయమితి భావః। అథ యది ప్రకృత్యర్థసమవేత్వమితి విశేష్యాంశం విహాయ ప్రకృతిజన్యబోధే ప్రకారత్వమిత్యేవోచ్యేత తర్హి దణ్డిత్వమిత్యాదావనిష్టాపత్తిమాహ-దణ్డాదేశ్చేతి।
దణ్డనిష్ఠప్రకారతానిరూపితవిశేష్యతావానితి శాబ్దబోధాత్ దణ్డిపదజన్యశాబ్దబోధే దణ్డస్య ప్రకారత్వేన దణ్డిత్వమిత్యాదౌ త్వప్రత్యయేన దణ్డాదేరభిధానమాపద్యేతేత్యర్థః। నను దణ్డిపదజన్యశాబ్దోబోధే దణ్డదణ్డినోరివ తయోః సంబన్ధస్యాపి భానాత్తస్య చ ప్రకారత్వాత్త్వప్రత్యయేన సంబన్ధాభిధానమనాయాసతః సిధ్యతీత్యత ఆహ-న చ తన్మత ఇతి। మీమాంసకమతే దణ్డదణ్డినోః సంబన్ధస్య సంసర్గమర్యాదయైవ భానాన్న సంబన్ధాంశే శక్తిః కల్ప్యతే, కింతు ప్రకృతేర్దణ్డే శక్తిః, ఆశ్రయే చ త్వప్రయస్య శక్తిరితి దణ్డాశ్రయః పురుష ఇతి బోధాద్ దణ్డః ప్రకారః పురుషశ్చ విశేష్య ఇతి దణ్డిపదజన్యబోధే సంబన్ధస్య భానమేవ నాస్తీతి దూరే తస్య ప్రకారతా। తథా చ దణ్డిత్వమిత్యాదౌ త్వప్రత్యయేన సంబన్ధాభిధానం సుతరాం దుర్లభమిత్యాశయవానాహ-సంబన్ధః ప్రకార ఇతి। న చేత్యస్య సంబన్ధాత్సంబన్ధః ప్రకారో నైవ సంభవతి, యేన తస్య త్వతలాదిప్రత్యయవాచ్యత్వం స్యాదిత్యర్థః। ఇదానీం దణ్డిత్వమిత్యాదౌ త్వతలాదిప్రత్యయస్య సంబన్ధాభిధాయకత్వే మీమాంసకోక్తాం యుక్తిమనువదతి-యత్త్వితి। యదేతి। అత్ర-దణ్డిత్వమిత్యాదౌ। స్వసమవేతః-ప్రకృతిజన్యబోధవిశేష్యసమవేతః। వాచ్యః-ప్రకృతిజన్యబోధప్రకార ఇతి యావత్। నాస్తి గుణోఽపరః-శుక్లత్వమిత్యాదౌ శుక్లాదిగుణవన్న సంభవతి। తదేతి। గత్యన్తరాభావాత్-దణ్డాదేః ప్రకృతిజన్యబోధే ప్రకారత్వేఽపి ఘటే ఘటత్వస్యేవ ప్రకృత్యర్థాసమవేతత్వేన తస్య భావపదార్థత్వాసంభవాత్। సంబన్ధో వాచ్య ఇతి। ప్రకృతిజన్యబోధాప్రకారోఽపి స్వసమవేతః సంబన్ధస్త్వాదిప్రత్యయవాచ్య ఆశ్రిత ఇత్యర్థః। యత్ర తత్రేత్యర్థే యదాతదాశబ్దయోః పర్యవసానం బోధ్యమ్। యత్ర ప్రకృతిజన్యబోధవిశేష్యనిష్ఠః ప్రకృతిజన్యబోధప్రకారశ్చ గుణో న సంభవతి, తత్ర ప్రకృతిజన్యబోధాప్రకారోఽపి ప్రకృతిజన్యోబోధవిశేష్యనిష్ఠః సంబన్ధస్త్వాదిప్రత్యయవాచ్యత్వేనాఽఽశ్రయణీయ ఇతి మీమాంసకోక్త వచనస్య తాత్పర్యమ్। తథా చ దణ్డిత్వమిత్యాదౌ త్వతలాదిప్రత్యయేన సంబన్ధస్యైవాభిధానం, న దణ్డాదేరితి మీమాంసకోక్తం న యుక్తమితి దూషయతి-తన్నేతి। సంబన్ధివాచకత్వేనేతి। యద్యపి దణ్డోఽస్త్యస్య, గావః సన్త్యస్యేతి దణ్డ్యాదిశబ్దవిగ్రహేఽపి అస్యేత్యాదౌ ప్రత్యయార్థసంబన్ధప్రాధాన్యేన వివరణదర్శనాత్సంసర్గః ప్రధానమితి సబన్ధే ఏవ తదస్యాస్త్యస్మిన్నితి మతుబాదయో విధీయన్తే। ఉక్తం చారుణాధికరణవార్తికే-`అస్యాత్రేతి చ సంబన్ధే మత్వర్థీయః ప్రవర్తతే' ఇతి। తథాపి దణ్డీ పురుషః, గోమాంశ్చైత్ర ఇత్యేవం సామానాదికరణ్యస్య అనుపపత్తిప్రతిసంధానం వినైవ శబ్దాదేవ ప్రతీతేస్తదనుసారేణ ద్రవ్యవాచిత్వం మతుబాదీనామస్థేయమ్। ఉక్తం చ మీమాంసకైః-సర్వత్ర యౌగికైః

శబ్దైర్ద్రవ్యమేవాభిధీయతే। నహి సంబన్ధవాచ్యత్వం సంభవత్యతిగౌరవాత్।। ఇతి। యౌగికైరితి। యోగాయ ప్రభవతి యౌగికః। యోగాద్యచ్చ(పా.సూ.5-102)ఇతి ఠఞ్ప్రత్యయః। ప్రకృతిప్రత్యయయోగలభ్యార్థవాచకః శబ్దః। ప్రకృతిప్రత్యయేత్యుపలక్షణం యౌగికశబ్దఘటకార్థవాచకపూర్వోత్తరభాగయోః తేన సమాసస్యాపి యౌగికశబ్దత్వం సిద్ధమ్। అత ఏవ-యోగలభ్యార్థమాత్రస్య బోధకం నామ యౌగికమ్। సమాసస్తద్ధితాన్తం చ కృదన్తం చేతి త్రిధా।। ఇత్యభియుక్తోక్తిః సంగచ్ఛతే। యౌగికైః శబ్దైః సర్వత్ర ప్రాధాన్యేన ద్రవ్యమేవాభిధీయత ఇతి పూర్వార్ధార్థః। ఉత్తరార్ధార్థమాహ--నహీత్యాదినా। అయం భావః-యది గావః సన్తి యస్యేత్యాదౌ విగ్రహే యస్యేత్యాదౌ ప్రత్యయార్థసంబన్ధస్య ప్రాధాన్యదర్శనాత్తదనుసారేణ మదుబాదీనాం సంబన్ధవాచిత్వమేవ స్యాన్న ద్రవ్యవాచిత్వం తర్హి అనుయోగిప్రతియోగిరూపసంబన్ధిద్వయాశ్రితసంబన్ధస్యాన్యతరాసత్త్వే ఉపపాదయితుమశక్యత్వాద్ గోమానిత్యాదావేకస్య గోరూపసంబన్ధినః సంబన్ధశ్చాప్యభిధాతవ్య ఇతి శక్తిద్వయకల్పనాపత్త్యాఽతిగౌరవం స్యాదితి। నన్వేవం యది మతుబాదేః సంబన్ధయభిధాయకత్వం స్వీక్రియతే తర్హి గోమానిత్యాదౌ సంబన్ధప్రతీతిర్న స్యాత్। గోపదేన ప్రతియోగిరూపః సంబన్ధ్యుక్తో మతుపా చానుయోగిరూపః సంబన్ధ్యభిహితః, సంబన్ధస్తు న కేనాప్యభిహితః। యది చ మతుపా సంబన్ధోఽభిధీయతే తర్హ్యేవ గోమత్ప్రాతిపదికాదుత్పన్నస్త్వతలాదిర్భావప్రత్యయః సంబన్ధమభిధాతుమర్హతి నాన్యథా। ప్రతీయతే చ సర్వత్ర సంబన్ధః పాచకత్వం పాఠకత్వమిత్యాదిష్వితి చేన్న। అవశ్యభిధాతవ్యసంబన్ధినైవాఽఽక్షేపాత్సంబన్ధబోధస్యోపపన్నత్వాత్। ఉక్తం చ-సంబన్ధినైవ సంబన్ధః ప్రత్యేతుం యది శక్యతే। పునస్తస్యాభిధాశక్తిం కః శ్రుతేః పరికల్పయేత్తూ। ఇతి। సంబన్ధమన్తరా సంబన్ధీతతి వ్యవహారానుపపత్త్యా పీనత్వాన్యథానుపత్త్యా రాత్రిభోజనమివ సంబన్ధః కల్ప్యత ఇతి మతుపః సంబన్ధినీవ సంబన్ధేఽపి శక్తిర్న కల్పనీయా గౌరవభీతేరితి భావః। కించ యౌగికైః శబ్దైః సర్వత్ర ప్రాధాన్యేన ద్రవ్యాభిధానాదేవారుణాధికరణప్రవృత్తిరుపపద్యతే। అన్యథా పిఙ్గాక్ష్యైకహాయనీశబ్దాభ్యామపి ప్రాధాన్యేన సంబన్ధస్యైవాభిధానే ఆరుమ్యగుణవత్పిఙ్గత్వాక్షిత్వైకత్వహాయనత్వస్యాపి అమూర్తత్వాత్క్రీణాతౌ కరణత్వాసంభవేనక్రీణాతికరణత్వస్యైవైతద్వాక్యాదలాభాదారుణ్యస్య వాక్యభేదశఙ్కయా ఏవాసంభవేన పూర్వపక్షానుత్థానేన తాదృశాధికరణప్రవృత్త్యనుపపత్తిరేవ స్యాదితి బోధ్యమ్। ఏవం చేనాదేర్భావప్రత్యయస్య సంబన్ధివాచకత్వాత్సంబన్ధినైవ సంబన్ధః ప్రత్యేతుం యది శక్యతే, ఇత్యుక్తయుక్త్యనుసారేమ సంబన్ధప్రతీతేరుపపత్తౌ సత్యాం గత్యన్తరాభావాదిత్యుక్తహేతోరేవాభావాదితి భావః। ప్రపఞ్చితమితి। అయం భావః-దణ్డీత్యాదౌ సంబన్ధస్యావాచ్యత్వే దణ్డిత్వమిత్యత్రాపి సంబన్ధస్య వాచ్యత్వం న స్యాత్। న చానుభవానురోధేన త్వాదేః సంబన్ధే శక్తిః కల్ప్యత ఇతి వాచ్యమ్। శక్త్యన్తరకల్పనాపేక్షయా ఇన్యాదీనాంక్లృప్తశక్తౌ ధర్మివత్సంబన్ధవిషయకత్వం కల్పనీయం-నామ యథా వైయాకరణైః-దణ్డనిరూపితసంబన్ధవాన్ పురుష ఇతి బోధానుభవాత్సంబన్ధవద్ద్రవ్యవాచిత్వమిన్యాదీనామాశ్రితం తథా మీమాంసకైరపి

సంబన్ధవద్ద్రవ్యవాచిత్వమిత్యాదీనామాశ్రయణీయం, న కేవలద్రవ్యవాచిత్వమ్। తథా చ దణ్డీతిప్రకృతిజన్యబోధే సంబన్ధస్య ప్రకారత్వాత్స ఏవ తదుత్తరభావప్రత్యయేనాభిధీయేతేత్యేవంకల్పనయా దణ్డిత్వమిత్యాదౌ త్వాదేః సంబన్ధాభిధాయకత్వోపపత్తౌ సత్యాం సంబన్ధే త్వాదేః పృథక్శక్త్యన్తరకల్పనం గురుభూతమ్। అన్యే తు ఇన్యాదేః సంబన్ధావాచకత్వేఽపి దణ్డ్యాదిశబ్దస్య దణ్డసంబన్ధజ్ఞానాదేవ ప్రవృత్తిరితి సంబన్ధస్యైవ శబ్దప్రవృత్తినిమిత్తతయా త్వాదేః సంబన్ధాభిధాయకత్వం సంభవతి। తస్య భావ ఇతి సూత్రే శబ్దప్రవృత్తినిమిత్తస్యైవ భావపదార్థత్వమితి వదన్తీత్యాది విస్తరేణ నిరూపితం వైయాకరణభూషణ ఇతి భావః। శఙ్కతే-నన్వితి। తవాపీతి। వైయాకరణస్యాపి తవేత్యర్థః ఇదం వైషమ్యమితి। దామోదరత్వం ఘటత్వమిత్యాదౌ సంబన్ధో న వాచ్యః, దణ్డిత్వమిత్యాదౌ తు వాచ్య ఇత్యేవం వైషమ్యమిత్యర్థః। కథమితి। కేన ప్రకారేణోపపాదయితుం శక్యమత ఆహ-సిద్ధాన్తే త్వితి। తస్య భావ ఇతి సూత్రేణ భావే త్వతలాదయో విధీయన్తే। భావపదార్థశ్చ ప్రకృతిజన్యబోధే యః ప్రకారః సః। కశ్చ ప్రకృతిజన్యబోధే ప్రకార ఇతి జిజ్ఞాసాయాం తత్ర పక్షద్వయముక్తం తదనుసారేణ భావపదార్థం నిశ్చిత్య తత్ర తత్ర త్వతలాదయో విధాతవ్యా ఇతి భావః।। 50 ।।

యదుక్తం ప్రకృతిజన్యబోధే ప్రకార ఇత్యత్ర పక్షద్వయమితి తద్దర్శయితుమాహ-తౌ పక్షావితి। ప్రయోగోపాధిమాశ్రిత్యేతి। ప్రయోగే-ఉపాధిమితి। ఘటపటాదిశబ్దస్య ప్రయోగ కర్తవ్యే య ఉపాధి-పన్నిమిత్తం ప్రవృత్తినిమిత్తమిత్యర్థః। స చో పాధిః కీదృశ ఇత్యాహ-ప్రకృత్యర్థ ఇతి। త్వాదిప్రత్యయప్రకృత్యర్థే-త్వాదిప్రత్యయప్రకృతిజన్యబోధే, ప్రకారతామిత్యస్య ప్రకారతామాపన్నమితి శేషః। ఆశ్రిత్యేతి। ప్రకారతయా భాసమానం శబ్దప్రవృత్తినిమిత్తరూపం ధర్మం త్వాదిప్రత్యయశక్యతయాఽఽశ్రిత్యేత్యర్థః। జాయన్త ఇతి। త్వాదిప్రత్యయప్రకృతిజన్యబోధే ప్రకారతయా భాసమానే శబ్దప్రవృత్తినిమిత్తరూపే ధర్మే త్వతలాదయో విధీయన్త ఇతి యావత్। నను ప్రకృతిజన్యబోధే ప్రకారతామాపన్నమిత్యుక్త్యైవోపాధేః సంగ్రహే సిద్ధే పార్థక్యేన తదుపాదానాం కిమర్థమత ఆహ-ప్రకృతిజన్యబోధే ప్రకార ఇతి। స చ ప్రకారః ప్రకృత్యర్థవృత్తిరసాధారణో ధర్మః। తస్మిన్నసాధారణ్యం చ స్వేతరావృత్తిత్వే సతి నిఖిలస్వవృత్తిత్వేన గృహ్యతే స్వపదేన చ ఘటపటాదివ్యక్తిర్గ్రాహ్యా, తథా చ ఘటేతరావృత్తిత్వే సతి సకలఘటవృత్తిత్వాద్ఘటత్వం ఘటనిష్ఠోఽసాధారణధర్మః। సత్యన్తవిశేషణోపాదానాన్న ద్రవ్యత్వాదేర్ఘటవృత్త్యసాధారణధర్మత్వం, పృథివ్యాదావపి ద్రవ్యత్వస్య సత్త్వాత్। విశేష్యోపాదానాచ్చ తద్వ్యక్తిత్వాదేర్న ఘటాసాధారణధర్మత్వం, తద్వ్యక్తిత్వస్య తత్తద్వ్యక్తిమాత్రవృత్తిత్వేన సకలఘటవృత్తిత్వాభావాత్। తేనాసాధారణరూపేణ ధర్మస్త్వాదిభావప్రత్యయవాచ్య ఇత్యర్థః। యద్ధర్మస్య జ్ఞానాద్యస్మిన్నర్థే యః శబ్దః ప్రయుజ్యతే స ధర్మస్తచ్ఛబ్దప్రవృత్తౌ నిమిత్తమ్। శబ్దప్రవృత్తినిమిత్తరూపో ధర్మశ్చ క్వచిజ్జాతిః, క్వచిద్గుణః, క్వచిత్క్రియేతి। తత్ర ఘటత్వదామోదరత్వాదౌ జాతిస్త్వాద్యర్థః। శుక్లాదయః శబ్దా గుణే గుణిని చ శక్తాః। తత్ర గుణపరేషు శుక్లాదిశబ్దేషు తద్గతా జాతిః ప్రవృత్తినిమిత్తమితి

తాదృశశుక్లత్వమిత్యాదౌ గుణగతా జాతిస్త్వాద్యర్థః। గుణిపరేషు శుక్లాదిశబ్దేషు గుణః ప్రవృత్తినిమిత్తమితి తాదృశశుక్లత్వమిత్యాదౌ గుణగతా జాతిస్త్వాద్యర్థః। గుణిపరేషు శుక్లాదిశబ్దేషు గుణః ప్రవృత్తినిమిత్తమితి తాదృశశుక్లత్వమిత్యాదౌ గుణస్త్వాద్యర్థః। పాచక ఇత్యాదేః పాకక్రియాసంబన్ధవత్కర్తరి శక్తిః। క్రియా పచేః శక్యా, అకస్య కర్తా శక్యః। సంబన్ధో విశిష్టశక్యః। సంబన్ధశ్చ క్రియాకారకభావః। స ఏవ చ తత్ర ప్రృత్తినిమిత్తమితి పాచకత్వమిత్యాదౌ సంబన్ధస్త్వాద్యర్థః। తథా చ క్రియాప్రవృత్తినిమిత్తకః శబ్దః క్రియాశబ్ద ఇత్యస్య క్రియాసంబన్ధప్రవృత్తినిమిత్తకః శబ్ద ఇత్యర్థో బోధయః। నన్వేవం జాతిప్రవృత్తినిమిత్తకశబ్దేషు జాతిసంబన్ధవతీషు వ్యక్తిషు శక్తిః, కల్ప్యతాం, ఏవం గుణప్రవృత్తినిమిత్తకశబ్దేష్వపి గుణసంబన్ధవద్ఘటాదా శక్తిః, కల్ప్యతామ్। తతశ్చ జాతిశబ్దేషు గుణశబ్దేషు చ సంబన్ధస్యైవ ప్రవృత్తినిమిత్తత్వాద్ ఘటత్వం శుక్లత్వమిత్యాదావపి సంబన్ధ ఏవ త్వాద్యర్థోఽస్త్వితి చేన్న। ప్రవృత్తినిమిత్తం చ యజ్ఞ్ానాచ్ఛబ్దప్రవృత్తిస్తత్। తస్య భావ ఇతి సూత్రే భావశబ్దేన శబ్దప్రవృత్తినిమిత్తమేవ గృహ్యతే, శబ్దప్రవృత్తిశ్చ క్వచిద్ధర్మస్వరూపజ్ఞానాత్క్వచిత్సంబన్ధజ్ఞానాదితి స్పష్టం కైయటే, ఇతి లఘుమఞ్జూషాయాముక్తమ్। తత్ర అయం బ్రాహ్మణః, ఘటః శుక్ల ఇత్యాదౌ లోకనిరూఢేన సోఽయమిత్యభేదప్రత్యయేన జాతిజాతిమతోర్గుణగుణినోర్వా భేదసంబన్ధస్య తిరోధానాన్న తత్ర సంబన్ధః ప్రవృత్తినిమిత్తం సంభవితుమర్హతీతి తతస్త్వాదినా న సంబన్ధస్యాభిధానమ్। కింతు శబ్దప్రవృత్తినిమిత్తభూతే ధర్మే జాతౌ గుణే చ తత్ర భావప్రత్యయః। క్రియయా తు కృదన్తే భేదస్యైవ నియమేన ప్రతితేస్తత్సంబన్ధజ్ఞానాదేవ శబ్దప్రవృత్తిరితి తత్రైవ భావప్రత్యయః। క్రియాకారకయోర్భేదాభేదావితి మతే తిజన్తే తు యుష్మద్యుపదే సమానాధికరణే, ఇత్యుత్తేర్భేదతిరోధానమ్। అత్ర చ శబ్దశక్తిస్వభావ ఏవ బీజమ్। అత ఏవ కృత్తద్ధితసమాసేభ్యః సంబన్ధాభిధానం భావప్రత్యయేనేత్యుక్త్వా పాచకత్వమిత్యుదాహృతం హరిణా। క్రియాప్రవృత్తినిమిత్త ఇత్యస్య క్రియాసంబన్ధప్రవృత్తినిమిత్తక ఇత్యర్థ ఇత్యుక్తం ప్రాక్। జాతిగుణక్రియాయదృచ్ఛేతి చతుష్టయీ శబ్దానాం ప్రవృత్తిరిత్యత్ర క్రియాపదం సంబన్ధప్రవృత్తినిమిత్తకశబ్దోపలక్షణమితి న న్యూనతా। యదృచ్ఛాశబ్దా డిత్థాదయః క్వాదయో భాదయశ్చ। తత్ర డిత్థాదిషు ఏకద్రవ్యోపనివేశసంజ్ఞాభూతేషు వ్యక్తిరేవ వాచ్యా। ఆనన్త్యవ్యభిచారయోరభావాత్। ప్రాతిపదికమాత్రాదర్థబోధాభావేన సుబన్తాచ్చ సంఖ్యాదేరేవ ప్రకారతయా భానేన న తతో నిర్వికల్పకమ్। న చ డిత్థత్వమిత్యాదౌ ప్రకృతిజన్యబోధే ప్రకారాబావాత్ప్రత్యయార్థాభావేన త్వాద్యనుపపత్తిరేతి వాచ్యమ్। వ్యక్తేరేవ ప్రకారతావిశేష్యతారూపవిషయతాద్వయేన భానేన ప్రకారత్వావచ్ఛిన్నాయా వ్యక్తేరేవ ప్రకారతావిశేష్యతారూపవిషయతాద్వయేన భానేన ప్రకారత్వావచ్ఛిన్నాయా వ్యక్తేరేవ త్వాద్యర్థత్వాత్। యద్వా తత్ర ప్రకృతిః శబ్దపరా విశేష్యభూతోఽర్థ ఏవ త్వాద్యర్థః। డిత్థశబ్దవాచ్య ఇతి డిత్థత్వమిత్యస్యార్థః। తథా చ డిత్థడిత్థత్వపదయోః పర్యాయతా భవతి। యత్తు బాలయువాద్యవస్థాభేదేన శరీరభేదాత్తద్వృత్తిర్డిత్థత్వాదిజాతిః, సైవ ప్రమాణాభావాత్। ఆకాశే తు పటాకాశమఠాకాశాదీతి లోకే భేదవ్యవహారేమ తత్రౌపాధికభేదసిద్ధిః। ఏతచ్చ తస్య భావ ఇతి సూత్రే భాష్యే స్పష్టమ్। క్వాదిపదానాం కాదీనామేకత్వమతే పఞ్చవర్ణవ్యక్తిషు,

తేషామేనకత్వమతే పఞ్చజాతీయవర్ణవ్యక్తిషు వా శక్తిః। అన్యే జాతయ ఉపలక్షణమ్। తత్రాప్యానన్త్యాద్యభావేన భావప్రత్యయ ఇతి కుత్వకుశబ్దయోః పర్యాయత్రైవ। భాదిపదానాం తుయూష్ణః, రాజ్ఞ ఇత్యాదౌ యూషనూరాజన్నిత్యాదిశక్యవ్యక్త్యానన్త్యేన శక్యతావచ్ఛేదకాపేక్షణాద్ భాదిపదమేవ శక్యతావచ్ఛేదకం, తదేవ చ తదుత్తరత్వాద్యర్థః। ఏతదభిప్రాయేణైవ వృద్ధిరాదైచ సూత్రే భాష్య ఉక్తం-కుత్వం కస్మాన్న భవతి చోః కుః పదస్యేతి। భత్వాత్। కథం భసంజ్ఞేతి। అనేన కుత్వకుపదయోర్భత్వభసంజ్ఞాపదయోః పర్యాయతా స్పష్టమేవోక్తా। ఏవం చ `తవాపీదం కథం వైషమ్యం' ఇత్యేతాదృశో య ఆక్షేపో వైయాకరణోపరి మీమాంసకైరుక్తస్తస్యేదముత్తరమ్-తస్య భావ ఇతి సూత్రే భావపదేన ప్రకృతిజన్యబోధే ప్రకారతయా భాసమానః శబ్దప్రవృత్తినిమిత్తరూపో ధర్మో గృహ్యతే। శబ్దప్రవృత్తిశ్చ క్వచిద్ధర్మస్వరూపజ్ఞానాత్క్వచిత్సంబన్ధజ్ఞానాదితి ఘటత్వదామోదరత్వాదౌ సంబన్ధానవగమేన శబ్దప్రవృత్తినిమిత్తాత్మకే ధర్మే జాతౌ త్వాదిభావప్రత్యయః, పాచకత్వదణ్డిత్వాదౌ తు సంబన్ధావగమాత్సంబన్ధే భావప్రత్యయ ఇతి భావః। నను భావపదేన త్వాదిప్రత్యయప్రకృతిజన్యబోధే ప్రకారతయాభాసమానః శబ్దప్రవృత్తినిమిత్తరూపో ధర్మో గృహ్యతే చేద్ ఘటత్వత్వమిత్యాదౌ ఘటత్వస్యాపి ప్రకారతయా భాసమానత్వాద్ ఘటత్వపదోత్తరస్యాపి త్వప్రత్యయస్య ఘటత్వమేవ వాచ్యం స్యాదిత్యాశయేన శఙ్కతే-నన్విత్యాదినా। ప్రకారత్వాదితి। యద్యపి ఘటత్వావచ్ఛిన్నే ఘటే ఘటపదస్య శక్తిరితి ఘటపదేనైవ శక్యతావచ్ఛేదకం ఘటత్వముక్తం భవతి, తథాపి ఘటపదేన తద్విశేషణతయోచ్యతే, ఘటపదాద్ ఘటత్వప్రకారకఘటవిశేష్యకబోధానుభవాత్। విశేష్యతయా బోధార్థం త్వాదిభావప్రత్యయేన తదేవ శక్యతావచ్ఛేదకమభిధీయతే। ప్రకృతిప్రత్యయార్థయోః ప్రత్యయార్థస్య ప్రాధాన్యమితి న్యాయేన ఘటత్వమిత్యాదౌ త్వప్రత్యయేన ప్రాధాన్యేన తదుచ్యత ఇతి యుక్తం శక్యతావచ్ఛేదకే త్వాదిభావప్రత్యయవిధానమ్। ఘటత్వ శబ్దాత్త్వాదిభావప్రత్యయచికీర్షాయాం శక్యతావచ్ఛేదకం ఘటత్వత్వం వాచ్యం, యద్యపి తదఘటత్వపదేనైవోక్తం తథాపి విశేషణతయా తేన తస్యోక్తత్వాత్ప్రాధాన్యేన బోధార్థం పునస్త్వప్రత్యయేన తదేవాభిదాతవ్యమితి ప్రకృతిజన్యబోధే ప్రకారతయా భాసమానః శక్యతావచ్ఛేదకో ధర్మో ఘటత్వత్వమేవేతి మన్తవ్యమ్। పరం తు తస్య(ఘటత్వత్వస్య)శక్యతావచ్ఛేదకత్వం న స్వీక్రియతే। సంభవతి లఘౌ గురౌ తదభావాత్। లఘుధర్మేఽవచ్ఛేదకత్వకల్పనే సంభవతి సతి గురుధర్మేఽవచ్ఛేదకత్వకల్పనం న కరణీయం గౌరవాదితి తదర్థః। అత ఏవ ప్రమేయవహ్న్యభావవానిత్యత్ర ప్రమేయవహ్నిత్వస్యాభావప్రతియోగితావచ్ఛేదకత్వం పరిత్యజ్య ప్రమేయవహ్నిత్వస్య సమనియతో వహ్నిత్వరూపో ధర్మ ఏవాభావప్రతియోగితావచ్ఛేదకత్వేనాఙ్గీకృతో లఘుత్వాన్నైయాయికైః। సత్యేవం యది గురుధర్మే శక్యతావచ్ఛేదకత్వం స్వీక్రియతే చేన్న్యాయవిరుద్ధత్వాదయుక్తం తదితి ఘటత్వత్వస్య శక్యతావచ్ఛేదకత్వాభావేన ఘటత్వపదోత్తరత్వప్రత్యయవాచ్యతా తస్య న సంభవతీతి `వాచ్యతా స్యాత్, ఇత్యనేన వాచ్యతాపత్తిః స్యాత, సా చానిష్టేతి సూచితమ్।

ఘటత్వత్వస్య శక్యతావచ్ఛేదకత్వ కల్పనాయాం యద్యపి గౌరవం భవతి తథాపి తదిష్టాపత్తిగ్రస్తమేవేత్యాహ-ధర్మమాత్రమితీతి। గోత్వగోత్వత్వాది ధర్మమాత్రం ధర్మత్వేన రూపేణ త్వాదిభావప్రత్యయవాచ్యం న తు తత్తద్రూపేణ శక్త్యానన్త్యాపత్తేః। అన్యే తు గోత్వాదిజాతిరపి గవాదిద్రవ్యనిష్ఠో ధర్మః, నీలాదిగుణోఽపి ఘటాదిద్రవ్యనిష్ఠో ధర్మః, తథా పాకాదిక్రియాఽపి చైత్రాదిద్రవ్యనిష్ఠో ధర్మ ఇతి జాతిగుమక్రియాసు ద్రవ్యనిష్ఠధర్మత్వసాధారణ్యేనైకశక్తౌ సంభవన్త్యాం జాత్యాదితిసృషు పృథకశక్తికల్పనే గౌరవాదస్తు జాత్యాదినాం ధర్మత్వేన రూపేణ త్వాదిభావప్రత్యయవాచ్యతా। తథా చ న శక్త్యానన్త్యమ్। స చ ద్రవ్యనిష్ఠో జాత్యాదిర్ధర్మో యోగ్యద్రవ్యేతరావృత్తిత్వే సతి సకలయోగ్యద్రవ్యవృత్తిత్వాదసాధారణ ఇత్యుచ్యతే। ఏవం గోత్వత్వాదిధర్మోఽపి పరమ్పరయా ద్రవ్యవృత్తిత్వాదసాధారణ ఇతి ఘటత్వం ఘటత్వత్వమిత్యాదౌ ఘటాదివృత్తిరసాధారణో ధర్మ ఇతి బోధ ఇతి వదన్తి। త్వాదిప్రత్యయప్రకృత్యర్థే ప్రకారతామాపన్నం ధర్మమాత్రం త్వాదిభావప్రత్యయవాచ్యమితీష్యత ఇత్యర్థః। కృత్స్నరథకమాత్రశబ్దేనోభయవిధస్యాపి శక్యతావచ్ఛేదకధర్మస్య సంగ్రహః। సచ శక్యతావచ్ఛేదకో ధర్మో గురుర్లఘుర్వా కీదృశోఽప్యస్తు న తత్ర వైమ్యం కర్తుం శక్యం మావగ్రహణసామర్థ్యాత్, కమ్బుగ్రీవాదిమాన్నాస్తీతి ప్రతీత్యా కమ్బుగ్రీవాదిమత్త్వస్యాభావప్రతియోగితావచ్ఛేదకత్వస్వీకారేణ గురుధర్మస్యాప్యవచ్ఛేదకత్వస్వీకారే బాధకాభావాచ్చేతి భావః। తదేతదాహ-న త్వత్ర లఘుగురువిచార ఇతి। వస్తుతస్తు గురుధర్మేఽవచ్ఛేదకత్వకల్పనే గౌరవమేవ నాస్తీత్యాహ-తత్తవ్యక్తీతి। రాజ్ఞౌ సర్వవత్సర్వస్యాపి జగతో బ్రహ్మణ్యారోపేణ బ్రహ్మసత్తైవ సర్వత్రావభాసతే। సా చ బ్రహ్మసత్తా గోఘటాదితత్తద్వ్యక్తివిశేషైః పరిచ్ఛిన్నా సతీ గౌత్వ-ఘటత్వ, గోత్వత్వ-ఘటత్వత్వాదిరూపేణ వ్యవహారవిషయా జాయతే। తదుక్తం వాక్యపదీయే-సంబన్ధిబేదాదితి। గోత్వాదిధర్మాశ్రయాణాం గవాదివ్యక్తీనాం భేదాద్ భిద్యమానా-గవేతరావృత్తిత్వే సతి సకలగోవృత్తిత్వేన భిన్నేవ ప్రతీయమానా గవాదిషు విద్యమానా యా బ్రహ్మసత్తా సైవ జాతిరిత్యుచ్యతే। తస్యాం జాతిశబ్దవాచ్యాయాం సత్తాయాం సర్వే శబ్దా వాచకత్వేన వ్యవస్తితా ఇతి తదర్థః। జాతిః పదార్థ ఇతి వాదినాం మతేఽనుకూలమిదమ్। సకలశబ్దవాచ్యా బ్రహ్మసత్తైవేత్యేతద్విశదయతి-తామితి। తత్తద్వ్యక్తివిశేషోపరక్తాం బ్రహ్మసత్తామిత్యర్థః। ప్రాతిపదికార్థం ధాత్వర్థం చ-క్రియాం చ ప్రచక్షతే-కథయన్తి, ఆకృత్యధికరణన్యాయేనేత్యర్థః। నిత్యా-ఉత్పత్తివినాశాదివికారరహితా, అత ఏవ సైవ సత్తా మహానాత్మేత్యుచ్యతే, త్వతలాదయశ్చ భావప్రత్యయాస్తామాహురితి యోజనా। ఏవం చ సర్వేషాం ధర్మాణాం బ్రహ్మసత్తారూపత్వాద్ బ్రహ్మసత్తాయాశ్చ నిత్యత్వాన్న తత్ర గురులఘువిచారావసర ఇతి భావః। శబ్దప్రవృత్తినిమిత్తరూపధర్మస్య త్వతలాదిభావప్రత్యయవాచ్యత్వే వార్తికకారసంమతిమాహ-ఉక్తం చేత్యాదినా। తస్య భావస్త్వతలావితి సూత్రే వార్తికకారైర్యదుక్తం తదనువదతి-యస్య గుమస్యేత్యాదినా త్వతలావితీత్యన్తేన। యస్య గుణస్యేతి। అత్ర గుణపదం న రూపరసాదిగుణపరం, కింతూపకాకపరిమిత్యాశయేనాఽఽహ-విశేషణతయా

భాసమానమితి। ఉక్తం చ కైయటేన-`గుణశబ్దేన యావాన్, కశ్చిత్పరాశ్రయో భేదకో జాత్యాదిః సర్వ ఇహ గృహ్యతే' ఇతి। ఏవం చ ప్రకృతస్థలే గుణశబ్ద ఉపసర్జనభూతార్థవాచక ఇతి యావత్। భావాదిత్యస్యార్థం వ్యాచష్టే-ఆశ్రయత్వాదితి। ద్రవ్య ఇత్యస్యార్థమాహ--విశేష్య ఇతి। శబ్దనివేశ ఇతి వ్యాచష్టే-శబ్దప్రవృత్తిరితి। యం జాత్యాదిముపసర్జనభూతమర్థం పురస్కృత్య శబ్దోऽర్థమభిధాతుం ప్రవర్తత ఇత్యర్థః। తస్మిన్ వాచ్య ఇతి। తాదృశే విశేషణీభూతే జాత్యాదావర్థే వాచ్యే సతీత్యర్థః। త్వతలావితి। త్వతలాదయో భావప్రత్యయా భవన్తీతి శేషః। తతశ్చ జాత్యాదిశబ్దానాం మధ్యే కీదృశః శబ్దాత్కీదృశేऽర్థే త్వాదిర్భావప్రత్యయః పర్యవసితస్తద్దర్శయతి-తథా చేతి। రూపాదీతి। ఆదినా రసగన్ధాదేర్గుణపరశుక్లాదేశ్చ గ్రహణమ్। జాతావితి। రూపత్వశుక్లత్వాదిజాతావిత్యర్థః। త్వాదిర్భావప్రత్యయో భవతీతి శేషః। గుణ ఇతి। గుణిపరశుక్లాదిభ్యో గుణ ఇత్యర్థః। గుణపరేభ్యస్తు తేభ్యో జాతావితి జ్ఞేయమ్। అణ్వాదిశబ్దా నిత్యం గుణిపరా ఏవేతి తేభ్యః పరిమాణరూపే గుణ ఏవ త్వాదిర్భావప్రత్యయః। పరిమాణం చతుర్విధం-అణు పహద్దీర్ఘం హ్రస్వం చేత్యస్యాణ్వాదివస్తువృత్తి అణుత్వాది పరిమాణం చతుర్విధమిత్యర్థో బోధ్యః। పాచకాదీతి। క్రియాశబ్దేభ్యః క్రియాయాం, ఘటాదిజాతిశబ్దేభ్యస్తు జాతౌ త్వాదిర్భావప్రత్యయో భవతీతి బోధ్యమ్। రూపాదిశబ్దానామితి। యతో రూపాదిశబ్దానాం జాతిప్రకారకబోధజనకత్వమత స్తేభ్యో జాతౌభావప్రత్యయ ఇతి భావః। పాచకాదీతి। పాకక్రియాశ్రయశ్చైత్ర ఇత్యేవం క్రియాయకారకబోధజనకత్వే క్రియాశబ్దేభ్యః కియాయాం భావాత్యయః। సంసర్గప్రకారకేతి। కృదన్తే హి క్రియయా నియమేన భేదప్రతీతేః పాచక ఇత్యాదౌ పాకక్రియాసంబన్ధవాన్ దేవదత్త ఇత్యేవం సంబన్ధప్రకారకబోధానుభవాత్క్రియాకారకసంబన్ధజ్ఞానాదేవ పాచకాదిశబ్దప్రవృత్తిరితి క్రియాశబ్దేభ్యః సంబన్ధ ఏవ భావప్రత్యయ ఇతి సంసర్గప్రకారకబోధజనకత్వవాదినాం మతమితి భావః। సూపపాదేతి। త్వాదిర్భావప్రత్యయో జాతావేవేత్యాదినియమాభావాదిత్యశయః। తత్ర-జాత్యాదివాచకభావప్రత్యయాన్తానాం మధ్యే। ఘటత్వత్వాదిశబ్దేషు వ్యక్తయ ఏవ త్వాదిభావప్రత్యయవాచ్యా ఇతి పక్షాన్తరమాహ-జాతివాచకానామితి। ఘటత్వాదిశబ్దానామిత్యర్థః। ప్రాధాన్యేన జాతివాచకానామితి యావత్। యద్యపి ఘటాదిశబ్దా అపి జాతివాచకా ఏవ తథాపి న తే ప్రాధాన్యేన జాతిభాహూః, కింతు ప్రకారతయేతి భావః। ఏవం చ జాతివాచకానామిత్యస్య ప్రాధాన్యేన జాతివాచకానాం త్వాదిభావప్రత్యయానామిత్యర్థః। పర్యవస్యతి। వ్యక్తయ ఏవేతి। త్వాదిభావప్రత్యయాః శక్తాః। తాదృశభావప్రత్యయానాం శక్యా జాతిః। తాదృశజాతేః శక్యతావచ్ఛేదకం ఘటత్వత్వాదికం న, కింతూపస్థితత్వాత్త్వాదిప్రత్యయప్రకృతివాచ్యా ఘటాదివ్యక్తయ ఏవ శక్యతావచ్ఛేదికా భవన్తి। బ్రహ్మసత్తారూపా యా ఘటత్వజాతిః సా ఘటత్వశబ్దస్య శక్యా, తస్యాం శక్యతాऽస్తి తాదృశశక్యతావచ్ఛేదకం తు ఘటవ్యక్తిరేవ। బ్రహ్మసత్తాయా వ్యక్తిరూపోపాధిభిరేవ భేద ఇతి సిద్ధాన్తాచ్చేతి భావః। నను శక్యనిష్ఠస్యైవ శక్యతావచ్ఛేదకత్వం సర్వత్ర దృశ్యతే। యథా శక్యా గోవ్యక్తిః, తన్నిష్ఠగోత్వస్య శక్యతావచ్ఛేదకత్వమ్। స్వేతరావృత్తిత్వే సతి సకలస్వవృత్తిత్వాత్। స్వపదేన గోవ్యక్తిగ్రహణేన లక్షణసమన్వయః। వ్యక్తినిష్ఠా హి జాతిః, న తు జాతినిష్ఠా వ్యక్తయ

ఇతి కథం జాతేరవచ్ఛేదకా వ్యక్తయ ఇతి చేన్న। శక్యనిష్ఠస్యైవ శక్యతావచ్ఛేదకత్వే ప్రమాణాభావేన శక్యాధికరణస్యాపి శక్యతావచ్ఛేదకత్వే బాధకాభావాత్। తథా చ స్వేతరావృత్తిత్వే సతి సకలస్వవృత్తిత్వరూపాధేయతాసంబన్ధేన వ్యక్తీనాం జాత్యవచ్ఛేదకత్వం సువచమితి భావః। అత్ర స్వపదేన వ్యక్తిర్గ్రాహ్యా। యత్పూర్వం ప్రాధాన్యేన జాతివాచినాం ఘటత్వాదిశబ్దానాం ఘటత్వత్వాదికం శక్యతావచ్ఛేదక్త్వముక్తం తదపేక్షయేదం పక్షాన్తరముక్తమితి ధ్యేయమ్। ఏవం జాతిగుణాదిచతుర్విధేషు శబ్దేషు తత్ర తత్ర త్వాద్యర్థముక్త్వా శాబ్దబోధమాహ-తథా చేతి। ఘటత్వమిత్యత్ర ప్రకృత్యర్థస్య ఘటత్వధర్మస్య స్వేతరాసమవేతత్వవిశిష్టనిఖిలస్వసమవేతత్వసంబన్ధేన ప్రకారత్వాదసాదారణధర్మలాభ ఇత్యాశయేనాఽఽహ-ఘటవృత్తిరసాధారణో ధర్మ ఇతి బోధ ఇతి। అసాధారణధర్మత్వేన బోధో, నతు జాత్యాదినేతి భావః। ప్రకారతయా జాతివాచకఘటశబ్దాద్ ఘటత్వావచ్ఛిన్నో ఘట ఇతి బోధాత్తత్ర ఘటత్వస్య ప్రకారతయా భానాత్తత్రైవ త్వాదిర్భావప్రత్యయః, కింతు ఘటత్వస్య ఘటత్వాత్మకవిశేషరూపేణ జాత్యాత్మకసామాన్యరూపేణ వా న బోధోఽపితు అసాధారణధర్మరూపేణ బోధ ఇష్యత ఇత్యాశయేనాఽఽహఘటవృత్తిరసాధారణో ధర్మ ఇతి బోధ ఇతి। బోధ ఇత్యస్య ఘటత్వశబ్దాదితి శేషో బోధ్యః। ఘటత్వశబ్దాద్ ద్వితీయత్వాదిభావప్రయయచికీర్షాయాం ప్రాధాన్యేన త్వాదిభావప్రత్యయవాచ్యఘటత్వజాతేరవచ్ఛేదకం-ఘటవ్యక్తిరితి తత్రైవ ద్వితీయభావప్రత్యయః। తథా చ ఘటత్వత్వమిత్యస్య ఘటవ్యక్తిరిత్యర్థాత్ప్రాధాన్యేన ఘటవ్యక్తిర్బుధ్యత ఇతి జ్ఞేయమ్। యదుక్తం `సిద్ధాన్తే తు స్థితం పక్షద్వయం త్వాదిషు తచ్ఛృణు' ఇతి తత్ర ద్వితీయం పక్షం వక్తీత్యాశయేనాఽఽహ-పక్షాన్తరమితి। ప్రకృతిజన్యబోధే జాతిగుణాదివచ్ఛబ్దస్యాపి ప్రకారతయా భాసమానత్వాత్తచ్ఛబ్ద ఏవ త్వాదిభావప్రత్యయవాచ్య ఇతి పక్షాన్తరమిత్యర్థః। యద్వేతి-కారికాస్థయద్వాశబ్దో యద్వాశబ్దఘటితవార్తికసూచ్నాయేత్యాహ-తత్సూచనప్రయోజనకోఽపీతి। తస్య-యద్వాశబ్దఘటితవార్తికస్య, సూచనం ప్రయోజనం యస్య స తథార్థక ఇత్యర్థః। అపిశబ్దో ఘటాదివృత్తిరసాధారణో ధర్మస్త్వాదివాచ్య ఇతి పూర్వోక్తపక్షసంగ్రాహకః। యద్వాశబ్దఘటితం వార్తికమనువదతి-యద్వా సర్వే భావా ఇతి। వార్తికోక్తేరిత్యుక్త్యాఽయం పక్షో వార్తికకారసంమత ఇతి నాత్రాప్రామాణ్యశఙ్కాఽపి కార్యేతి సూచితమ్। బృహద్భూషణోక్తం వార్తికవ్యాఖ్యానమాహ-వన్తీతి। వాచకత్వేనేతి। వాచకతాసంబన్ధేనేత్యర్థః। ప్రవర్తన్త ఇత్యస్యార్థేష్వితి శేషః। ధాతూనామనేకార్థత్వాద్భూధాతురత్ర ప్రవృత్త్యర్థకః। ప్రవృత్తిశ్చాత్ర ప్రయోగరూపా। తథాచార్థేషు వాచకత్వేన ప్రయుజ్యన్తే తే భావా ఇత్యర్థాద్భావశబ్దోఽత్ర శబ్దార్థక ఇత్యాహ-భావా శబ్దా ఇతి। స్వేనార్థేనేతి। స్వస్యార్థే, ఇత్యర్థః। భవన్తీత్యస్యార్థమాహ-ప్రవర్తన్త ఇతి। ఏవం చ సర్వే శబ్దాః, స్వస్య వాచ్యో యోఽర్థస్తేన భవన్తి తత్ర వాచకత్వేన ప్రవర్తన్త ఇతి వాచ్యోఽర్థః। అర్థప్రత్యాయనాయైవ హి శబ్దప్రయోగాచ్ఛబ్దప్రవృత్తావర్థస్య కరమత్వవివక్షయా స్వేనార్థేనేతి తృతీయేతి భావః। శబ్దప్రవృత్తౌ నిమిత్తభూతో యోఽర్థః స చ ద్వివిధః। వాచ్యః ప్రవృత్తినిమిత్తం చ। వాచ్యం చ ద్రవ్యం శబ్దో వా। ప్రవృత్తినిమిత్తం త ఘటపటాదిజాతిశబ్దేషు

ఘటత్వాదిజాతిః, పాచకాదిశబ్దేషు క్రియా, రాజపురుషాదిశబ్దేషు సంబన్ధః, డిత్యాదిషు సంజ్ఞేత్యాదిసర్వమనుభవానురోధాదవసేయమ్। అత ఇతి। యతః శబ్దప్రవృత్తౌ ద్రవ్య-శబ్ద-జాత్యాదిరూపోఽర్థో నిమిత్తమస్తీత్యతో హేతోరిత్యర్థః। స ఇతి। ద్రవ్య-శబ్ద-జాత్యాదిరూపోఽర్థ ఇత్యర్థః। తేషామితి। సర్వశబ్దానామిత్యర్థః। భావ ఇతి। ప్రవృత్తినిమిత్తమిత్యర్థ ఇతి సముదితోఽర్థః। ఏవం చ జాత్యాదివచ్ఛబ్దస్యాపి శబ్దప్రవృత్తౌ నిమిత్తత్వాచ్ఛబ్దోఽపి శబ్దప్రవృత్తినిమిత్తం భవతి। సారే తు స్వేనార్థేనేత్యత్ర స్వశబ్ద ఆత్మవాచీ న త్వాత్మీయవాచీత్యాశయేన స్వేన రూపేణేత్యుక్తమ్। శబ్దస్య స్వం రూపం శబ్ద ఏవ, న త్వర్థః, తస్యాఽఽత్మీయత్వాత్। తథా చ శబ్దః స్వరూపే-శబ్దస్వరూపేఽర్థే వాచకత్వేన ప్రవర్తన్తే ఇతి వ్యాఖ్యాతమ్। ఏతదనురోధేన `స తేషాం భావః' ఇత్యత్ర సః-శబ్దస్వరూపాత్మకోఽర్థః, తేషాం--శబ్దానామ్, భావః-ప్రవృత్తినిమిత్తమిత్యర్థ ఇత్యుక్తమ్। ఏతేన సర్వేషాం శబ్దానాం శబ్ద ఏవ ప్రవృత్తినిమిత్తమితి స్పష్టమేవోక్తమితి భావః। నను శబ్దస్య ప్రవృత్తినిమిత్తత్వం కథమ్? శక్యే ప్రకారస్యైవ-శక్యార్థనిరూపితవిశేషణస్యైవ ప్రవృత్తినిమిత్తత్వాత్। యథా ఘటపదశక్యోఽర్థః కమ్బుగ్రీవాదిమాన పదార్థః, తన్నిష్ఠవిశేష్యతానిరూపితప్రకారతా ఘటత్వే వర్తత ఇతి కృత్వా ఘటత్వస్యైవ ఘటపదప్రవృత్తినిమిత్తత్వాదిత్యాశఙ్కాం దూరీకర్తుమాహ-అయం మావ ఇత్యాది। ఘటః, పటః శుక్లః, పాచకః, ఇత్యాదౌ జాతిగుణక్రియాణాం ఘటాదిద్రవ్యనిరూపితప్రకారతాయాః సర్వానుభవసిద్ధత్వాత్తత్తుల్యన్యాయేన శబ్దస్యాపి ద్రవ్యనిరూపితప్రకారతాం సాధయితుమాహ-అర్థవాదితి। జాత్యాద్యర్థవదిత్యర్థః। యథా జాత్యాదిరర్థోద్రవ్యనిరూపితవిశేషణమితి ప్రసిద్ధముదాహరణేషు తథా శబ్దోఽపి ద్రవ్యనిరూపితవిశేషణమిత్యస్య ప్రసిద్ధముదాహరణమాహ-హరిహరనలేతి। శబ్దేభ్య ఇతి। హర్యాదివశిష్టాన్తశబ్దేభ్య ఇత్యర్థః। తత్తద్వాచ్యః కశ్చిదాసీదితి। హర్యాదీనామమిన్ద్రియాగోచరతయోన్ద్రియార్థసంనికర్షాభావేన హరిత్వాదివిశైషరూపేణానుపస్థిత్యా హరిత్వాదివిశేషధర్మావచ్ఛిన్నే శక్తిగ్రహాభావేన హరిత్వాదిధర్మప్రకారకశబ్దబోధాసంభవాత్సామాన్యరూపేణైవ బోధోఽభ్యుపేయః। ఇదం హరిహరనలాదిపదం క్వచిచ్ఛక్తం సాధుపదత్వాదితి సామాన్యతోఽనుమిత్యాత్మకశక్తిగ్రహసత్త్వాత్। తత్ర సామాన్యత ఉపస్థితేఽర్థే విశేషణాకాఙ్క్షాయామన్యస్య హరిత్వాదేరసంభవాదుపస్థితశబ్దస్యైవ విశేషణత్వమఙ్గీకృత్య హర్యాదిశబ్దవాచ్యః కశ్చిదర్థ ఆసీదితి శబ్దప్రకారకః సామాన్యార్థవిశేష్యకః శాబ్దబోధోఽభ్యుపగమనీయ ఇతి భావః। అన్యథేతి। అర్థే శబ్దస్య విశేషణత్వానఙ్గీకార ఇత్యర్థః। గ్రామీణానామిన్ద్రియగోచరతయా సంనికర్షసత్త్వాద్వనౌషధిషు శక్యతావచ్ఛేదకజాతిప్రకారకశక్తిగ్రహసంభవాన్నాగరికానిత్యుక్తమ్। నాగరికాణాం ప్రాయోఽసంనికర్షేణ జాతిప్రకారకశక్తిగ్రాహాసంభవాద్విశేషరూపేణ వనౌషధీనాం జ్ఞానాసంభవ ఇతి భావః। నాగరికేత్యుక్తిరపి విశేషరూపేణానభిజ్ఞపరా। తేన కస్యచిన్నాగరికస్య విశేషరూపేణ బోధేఽపి న క్షతిః। అబోధకత్వాపత్తేరితి। విశేషరూపేణ శక్తిగ్రహాభావాత్కాకజఙ్ఘా-ఆఖుపర్ణీ-అశ్వకర్ణాత్యాదీనామోషధివిశేషే రూఢానాం శబ్దానాం బోధజనకత్వం న స్యాదిత్యర్థః। ద్రవ్యే

శబ్దస్య ప్రకారత్వాభ్యుపగమే తు అశ్వకర్ణీత్యాదిశబ్దవాచ్యః కశ్చిదోషధివిశేష ఇత్యేవం సామాన్యతోఽర్థబోధజనకత్వం భవత్యేవేతి భావః। ఏవమేవేతి। ఏతత్పదవాచ్య ఇత్యాకారక ఏవ, పదప్రకారక ఏవేతి యావత్। న తు-తత్తజ్జాత్యాదిరూపేణేతి। ఘటపటత్వాదివిశేషరూపేణేత్యర్థః। ఛబ్దప్రకారకబోధాభ్యుపగమే యత్ఫలితం తదాహ-తథా చోభయమితి। జాత్యాది, శబ్దశ్చేత్యుభయం శక్యమావచ్ఛేదకమిత్యర్థః। తత్ర శబ్దస్య శక్తిసంబన్ధేన శక్యతావచ్ఛేదకత్వం, జాత్యాదేస్తు యథాయథం సమవాయాదిసంబన్ధేనేతి బోధ్యమ్। యస్య-పురుషస్య। తథా శక్తిగ్రహ ఇతి। ఘటపటత్వాదిజాత్యాదివిశేషరూపేణ శక్తిగ్రహో జాతోఽతీత్యర్థః। తస్య-పురుషస్య। జాత్యాదీతి। జాత్యాదివిశేషరూపేణైవార్థోపస్థితిర్జాయత ఇతి బోధోఽపి విశేషరూపేణైవ భవతీత్యర్థః। పదప్రకారక ఇతి। విశిష్య నాపేక్షిత ఇతి। ఘటపటత్వాదివిశేషరూపేణ నాపేక్షిత ఇత్యర్థః। యద్యపి స్వేనార్థేనేత్యత్ర స్వశబ్దో నాఽఽత్మీయవాచీ, కింత్వాత్మవాచీత్యఙ్గీకృత్య సర్వే భావాః సర్వే శబ్దాః స్వేన రూపేణ=శబ్దస్వరూపేణార్థేన ప్రవర్తన్త ఇతి సారీయవ్యాఖ్యానానుసారేణ శబ్దస్యైవ సర్వశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తత్వం లభ్యతే తథాపి ఘటత్వాదివిశేషరూపేణ గృహీతశక్తికపుంసో ఘటాదిపదాద్ ఘటత్వాదిప్రకారకబోధస్యానుభవసిద్ధస్య సర్వజనీనత్వాత్తదపలాపస్య కర్తుమశక్యత్వాత్రప్రసిద్ధార్థకశబ్దస్థలే ప్రాయః శబ్దప్రకారకబోధస్యాననుభవాచ్చ సారీయవ్యాఖ్యానానుసరణపక్షేఽపి జాత్యాదీనాం శబ్దప్రవృత్తినిమిత్తకత్వమఙ్గీకరణీయమ్। అప్రసిద్ధార్థకశబ్దస్థల ఏవ ప్రాయః శబ్దప్రకారకబోధదర్శనాదితి భావః। నను శబ్దయకారకః శక్తిగ్రహో యది విశేషరూపేణ నాపేక్షితస్తర్హి కేన రూపేణాపేక్షితస్తదాహ-కింత్వితి। ఇత్యాదిరూప ఏవేతి। ఏతత్పదవాచ్యః కశ్చిదర్థ ఇత్యేవంరూపః, ఏతత్పదవాచ్యత్వరూపసామాన్యరూపేణాపేక్షిత ఇత్యర్థః। విశిష్యాగృహీతేతి। నలత్వాదివిశేషరూపేణగృహీతా శక్తిర్యేషాం తే తథా, తేభ్యో నలాదిశబ్దేభ్య ఇత్యర్థః। తథైవేతి। పదప్రకారక ఏవేత్యర్థః। నలాదిపదవాచ్యః కశ్చిదర్థ ఇతి సామాన్యతో నలాదిపదవాచ్యత్వేన నలాదిపదానాం శక్తిగ్రహాచ్ఛక్తిగ్రహవైలక్షణ్యాద్బోధవైలక్షణ్యమితి భావః। తథా చేతి। శబ్దస్య ప్రకృతిజన్యబోధే ప్రకారత్వే చేత్యర్థః। శబ్దోఽపీతి। అపిశబ్దో జాత్యాదిసముచ్చాయకః। త్వప్రత్యయార్థ ఇతి। శబ్దో జాత్యాది చ త్వతలాదిభావప్రత్యయవాచ్యోఽర్థ ఇత్యర్థః। అన్యే తు యేషాం మతే శబ్దః ప్రవృత్తినిమిత్తం, తేషాం మతే శబ్దస్త్వాదిభావప్రత్యయార్థః। యేషాం మతే జాత్యాదిరూపోఽర్థః ప్రవృత్తినిమిత్తం, తేషాం మతే జాత్యాదిస్త్వాద్యర్థ ఇత్యాహుః। పరే తు ` యద్వా సర్వే భావాః స్వేనార్థేన భవన్తీత్యాదివార్త్తికవచనస్యాయమర్థః-అత్ర స్వశబ్ద ఆత్మీయపరః, న త్వాత్మపరః। శబ్దస్య ద్వివిధోఽర్థో వాచ్యః-ఘటాదిః ప్రవృత్తినిమిత్తరూపశ్చ। తదన్యతరాభిధానే త్వాదిర్భావప్రత్యయః। తత్రాన్త్యో ఘటత్వమిత్యాదౌ। తత్ర ప్రకృతిరర్థపరైవ। అర్థస్య ఘటాదేః ప్రత్యయార్థే జాత్యాదిరూపేఽన్వయసంభవాత్। కృత్వం డిత్థత్వమిత్యాదావాద్యః। తత్ర ప్రత్యయార్థానుపపత్త్యా శబ్దపరైవ ప్రకృతిః, శబ్దపరాత్ క్వాదిపదాద్ వ్యక్తిరూపేఽర్థే త్వాదిర్భావప్రత్యయః। ఏవం చ డిత్థత్వడిత్థశబ్దయోః, కుత్వకుశబ్దయోః పర్యాయతా।

ప్రకృత్యర్థప్రత్యయార్థయోః సంబన్ధస్త్వాద్యన్తసముదాయశక్య ఇత్యూచిరే। ప్రపఞ్చితమితి। బృహద్భూషణే విస్తరేణ నిరూపితమ్।। 51 ।।

ఇతి వైయాకరణభూషణసావ్యాఖ్యాయాం శాంకర్యాం త్వాదిభావప్రత్యయార్థనిర్ణయః।

రఙ్గభట్టతనూజేన శంకరేమ వినిర్మితే।

సారీయేఽస్మిన్వివరణే పూర్ణస్త్వాద్యర్థనిర్ణయః।। 9 ।।

.

।। అథ అభేదైకత్వసంఖ్యానిర్ణయః ।।

సమాసాదివృత్తావుపసర్జనపదోత్తరం
విభక్త్యభావేనైకత్వాదిసంఖ్యావిశేషణామేకత్వత్వాదితత్తీద్విశేషరూపేణాప్రతీత్రైః సంఖ్యాత్వేన సామాన్యరూపేణ సర్వసంఖ్యానాం భానమభేదైకత్వసంఖ్యేత్యుచ్యత ఇతి। అత్రార్థే భర్తృహరిం ప్రమాణత్వేనోదాహరతి-ఉక్తం చేతి సంఖ్యావిశేషాణాం-ఏకత్వత్వాదివిశిష్టానామేకత్వాదిసంఖ్యానామ్। అవిభాగేన-అభేదేన, సత్త్వమవస్థానమిత్యర్థః। అయం భావః-వాక్యే ఉపసర్జనపదాని విభక్త్యన్తాన్యేవేతి విభక్త్యర్థసంఖ్యావిశేషయుక్తం స్వార్థం ప్రతిపాదయతన్తి। వృత్తౌ తు విశేషణీభూతస్వార్థకం ప్రధానార్థమభిదధతీతి తత్రోపసర్జనపదే విభక్త్యభావేన సంఖ్యావిశేషఆణామేకత్వత్వాదితత్తద్రూపేణాప్రతితేస్తేషామవిభాగేనావస్థానం గమయన్తీత్యనుసన్ధాయ వృత్తౌ విశేషణేఽభేదైకత్వసంఖ్యానిర్ణయార్థమవతరణికామారచయతి-వృత్తిప్రసఙ్గాదితి। తథా చ వృత్తినిరూపణప్రసఙ్గేన స్మృతస్య తద్ధర్మస్యాభేదైకత్వరూంఖ్యాయా నిరూపణం నాసంగతమితి భావః। తత్రేతి వృత్తిఘటకోపసర్జనపద ఇత్యర్థః। సిద్ధాన్తమితి। అభేదైకత్వసంఖఅయాప్రతీతిరూపం సిద్ధాన్తమిత్యర్థః। దృష్టాన్తేనేతి। కపిఞ్జలవాక్యార్థదృషఅటాన్తేనేత్యర్థః। ఉపపాదయతి-యుక్త్యా సమర్థయతి-అభేదైకత్వసంఖఅయాయా ఇతి। మతభేదేన భిన్నమభేదైకత్వసంఖఅయాశబ్దార్థం నిర్వక్తి-సంఖఅయావిశేషాణామిత్యాది। యయౌషధిరసా ఇతి। మధుని-పాక్షికే। ఆహితశక్తయ ఇతి। ఆహితాః-స్థాపితాః, శక్తయః-వాతపిత్తాదితత్తదోషోపశమరూపకార్యభేదభిన్నా యైస్య ఇత్యర్థః। త్యక్తభేదా ఇతి యావత్। అవిభాగేన-అభిన్నరూపేణ। అభేదేనేతి యావత్। తాం సంఖ్యాం-అభేదైకత్వసంఖ్యామ్। తాదృశీం-ప్రాక్షికనిష్ఠావిభక్తసర్వరసావస్థితిసదృశీమ్। విదురిత్యన్వయయోజనా। యథా సర్వే ఔషధిరసా మధున్యేకస్మిన్ సర్వశక్తీరవస్థాప్య సర్వానువృత్తరసత్వరూపైకధర్మాశ్రితత్వేనావిభాగమైక్యమాపన్నా ఇవ వర్తన్తే తద్వత్సమాసాదివృత్తావుపసర్జనపదే సర్వసంఖ్యాః సర్వానువృత్తసంఖ్యాత్వరూపైకధర్మాశ్రితత్వేనాభేదేమైక్యమివాఽఽపన్నాః ప్రతీయన్త ఇత్యర్థః। మధుని సర్వరసానాం రసత్వేన భానవదుపసర్జనపదే సర్వసంఖ్యానాం సంఖ్యాత్వేన భానమితి యావత్।
ఇత్యేకమభేదకత్వసంఖ్యాశబ్దార్థముక్త్వాఽపరమాహపరిత్యక్తవిశేషం వేతి। వాశబ్దః పక్షాన్తరద్యోతకః। సర్వరసావస్థితిజన్యస్య తత్తద్రోగాదినివృత్తిరూపస్య ఫలస్యానుభవానురోధేన మధుని సర్వరససమవస్థితికల్పనేఽప్యత్ర సర్వసంఖ్యావిశేషసత్త్వకల్పనే మానాభావ ఇత్యాశయేన వక్తి-పరిత్యక్తేతి। ద్వివిధా హి సంఖ్యా, విశేషరూపా సామాన్యరూపా చ। తత్రైకత్వద్విత్వాదికా విశేషరూపా। తత్తన్మాత్రవృత్త్యేకత్వద్విత్వత్వాదివిశేషధర్మయుక్తత్వాత్। సంఖఅయాత్వరూపధర్మయుక్తా సంశ్యా సామాన్యరూపా। ఏకత్వాదిషు

సర్వత్రానుగతసంఖ్యాత్వరూపసామాన్యధర్మావచ్ఛిన్నత్వాత్। యద్యపి `నిర్విశేషం న సామాన్యమితి న్యాయేన విశేషరహితం సామాన్యం(ప్లక్షత్వాదివిశేషరహితం కేవలవృక్షత్వం) నాస్తీత్యర్థకేన సామాన్యరూపా సంఖ్యా పృథగ్దర్శయితుమశక్యా, తథాపి కేనచిత్కారణేనైకత్వాదివిశేషాణాం పరిత్యాగేన యదా కేవలసంఖ్యాత్వసామాన్యధర్మావచ్ఛిన్నా సంఖ్యోర్వరితా భవతి తదాऽసౌ సామాన్యరూపా పృథగ్జ్ఞాతుం శక్యా। సామాన్యరూపైవ చ సంఖ్యా సంఖ్యాసామాన్యమితి వ్యవహ్రియతే। యథా సంబన్ధసామాయన్యే షష్ఠీత్యాదౌ కర్తృత్వకర్మత్వాదిసంబన్ధవిశేషాణామవివక్షయా పరిత్యాగేనౌర్వరితో యః సంబన్ధత్వసామాన్యధర్మావచ్ఛిన్నః సంబన్ధః సోऽసౌ సంబన్ధసామాన్యమిత్యుచ్యతే తద్వదితి భావః। ఏవం చ పరిత్యక్తాః-కేనాపి కారణేనాజ్ఞాతాః, విశేషా ఏకత్వత్వాదివిశేషధర్మా యస్యైతాదృశం యత్సంఖ్యాసామాన్యం=సామాన్యరూపా సంఖ్యా సైవ చ తత్-అభేద్రైకత్వసంఖఅయాశబ్దవాచ్యమిత్యర్థః। అస్మిన్నప్యర్థే వాక్యపదీయం ప్రమాణయతి-భేదానాం వేతి। భేదానామితి। ఏకత్వత్వద్విత్వత్వాదివిశేషధర్మాణామిత్యర్థః। పరిత్యాగాదితి। అగ్రహణాదిత్యర్థః। అభానాదితి యావత్। సః-ఏకత్వాదిః। సంఖ్యాత్మా-సంఖ్యాత్వరూపసామాన్యధర్మావచ్ఛిన్నత్వాసంఖ్యాసామాన్యస్వరూపః। తథావిధః అభేద్రైకత్వసంఖ్యాపదవ్యవహార్యః। భవతీతి శేషః। అభేద్రైకత్వసంఖఅయాపదవ్యవహార్యత్వే సంఖ్యాత్మేతి హేతురుక్తః। యతః పరిత్యక్తైకత్వత్వాదివిశేషధర్మకః స ఏకత్వాదిః సంఖ్యాత్వసామాన్యధర్మావచ్ఛిన్నత్వాత్సంఖ్యాసామాన్యమిత్యేవ ప్రతీయతేऽతస్తాదృశపదేన వ్యవహ్రియతే ఇతి భావః। నను నిర్విశేషసామాన్యాభావాత్కథమిదమిత్యత ఆహ వ్యాపారాజ్జాతిభాగస్యేతి। వృత్తావుపసర్జనపదే సంఖ్యాత్వరూపజాతేరేవ వ్యాపారాత్సంఖఅయాత్వేనైవం రూపేణ సంఖ్యాభానరూపవ్యాపారాదిత్యర్థః। భేదాపోహేనేతి। భేదస్యైక త్వత్వాదివిశేషణధర్మస్యాపోహో వ్యావృత్తిస్తేన వర్తతే నామ విశేషరహితసామాన్యరూపేణ వర్తత ఇత్యర్థః। అయం భావః-వృత్తావుపసర్జనపదార్థానామపి సత్త్వభూతత్వాత్సంఖ్యాయోగావశ్యకత్వేన। విశేషసంఖ్యాభావేన చ సామాన్యసంఖ్యారూపస్య సమస్తసంఖ్యావిశేషానుగతభేదాపోహరూపస్యాభేద్రైకత్వస్య భానాద్ రాజపురుష ఇత్యాదౌ మతద్వయేऽపి సంఖ్యావాన్ రాజపదార్థ ఇత్యేతావత్ప్రతీయతే, న త్వవ్యయార్థవదసంఖ్యో నాపి ఘటాదివద్విశేషసంఖ్యావచ్ఛిన్న ఇతి। సంఖ్యాత్వేనైవ ఏకత్వాదిసంఖఅయాప్రతితేర్విశేషాణాం తత్తద్రుపేణప్రతీతేశ్చ భేదాపోహోऽత్ర బోధ్య ఇతి భావః। పూర్వం సర్వౌషధిరసవిశేషాణామేకత్ర మధుని సంసర్గమివోపసర్జనపదే సర్వసంఖ్యావిశేషాణాం సంసర్గేణావస్థానరూపమభేదకైత్వముక్తమ్। అస్మిన్ పక్షే సంఖ్యాత్వేన సంఖ్యావిశేషాణాం భానం, మధుని రసత్వేన రసవిశేషాణాం భానమివ। ఇదానీం తు సర్వసంఖ్యావిశేషానుగతం భేదాపోహరూపభేద్రైకత్వముక్తమితి పూర్వస్మాద్విశేషః। అస్మిన్ పక్షే సర్వసంఖ్యాత్వేన రూపేణ సంఖ్యాసామాన్యస్యైవ భానం నతు విశేషస్యేతి బోధ్యమ్। సంఖ్యాసామాన్యస్యైవ భానం న విశేషస్యేత్యేతదేవ సమర్థయతి-అగృహీతవిశేషేణేత్యాదినా।

అగృహీతో విశేషః శుక్లత్వాదిరూపో యస్య యన్నిష్ఠస్తాదృశేన రూపేణ। శుక్లత్వాదివిశేషాజ్ఞానసమానాకాలికరూపత్వావచ్ఛిన్నప్రతీతిగోచరేణ సామాన్యరూపేణేత్యర్థః। పటాదీ రూపవానిత్యుచ్యతే। శుక్లాదిరితి। శుక్లత్వాదిర్భేదరూపో యోఽపోహోఽతదవ్యావృత్తధర్మస్వరూపః స తు న గమ్యతే న ప్రతీయత ఇత్యర్థః। యథా దూరాద్రూపత్వేన రూపం ప్రతీయతే, న శుక్లకృష్ణాదిర్విశేషస్తథా రాజపురుష ఇత్యాదివృక్తావుపసర్జనపదే సంఖ్యాత్వేన సామాన్యసంఖ్యైవ ప్రతీయతే, న త్వేకత్వద్విత్వాదిర్విశయ ఇతి భావః। ఏవమభేదైకత్వసంఖ్యాశబ్దార్థ నిర్వర్ణ్య తద్ఘటితకారికార్థం ప్రతిపాదయతి-అస్యా ఇతి। అభేదైకత్వసంఖ్యాయా ఇత్యర్థః। విగలితభేదాయాః సంఖ్యాయా అభేదైకత్వసంఖ్యాశబ్దేన వ్యవహార ఇతి భావః। వృత్తౌ-సమాసాదివృత్తౌ భానం ప్రతీతిర్యుక్తిసిద్ధేత్యర్థః। మతస్థితిరితి। దర్శనాన్తర ఏతాదృశసంఖ్యాయా అనఙ్గీకారాద్వైయాకరణానామితి పూరితమ్। అభేదైకత్వసంఖ్యాయా వృత్తౌ భానే ప్రమాణం యుక్తిమాహ-అయం భావ ఇత్యాదినా। రాజపురుష ఇత్యుక్తే రాజ్ఞా రాజ్ఞో రాజ్ఞాం వేతి విశేషజిజ్ఞాసాయా అనుభవసిద్ధత్వాద్విశేషజిజ్ఞాసాయాశ్చ సామాన్యజ్ఞానపూర్వకత్వనియమాచ్చబ్దాత్సంఖ్యాసామాన్యప్రతీతేరావశ్యకత్వమిత్యర్థః। సామాన్యజ్ఞానపూర్వికేతి। సామాన్యజ్ఞానకారణికేత్యర్థః। తత్ప్రతీతిరితి। సామాన్యరూపేణ-సంఖ్యాత్వరూపేణ, తత్ప్రతీతిః--సంఖ్యాప్రతీతిరిత్యర్థః। ఆవశ్యకీతి। కారణీభూతసామాన్యజ్ఞానమన్తరా విశేషీజజ్ఞాసోదయాసంభవాదితి భావః। ఏవం చ పీనత్వాన్యథానుపపత్త్యా రాజ్ఞిభోజనమివ విశేషజిజ్ఞాసాన్యథానుపపత్త్యా వృత్తావుపసర్జనపదాత్సంఖ్యాత్వేన సంఖ్యాప్రతీతిః కల్ప్యత ఇతి తాత్పర్యమ్। బుధ్యతే చ క్వచిత్సంఖఅయావిశేషోఽపి యథా ద్విపుత్రస్త్రిపుత్ర ఇత్యాదౌ। విశేషసంఖ్యాబోధకాభావే చాభేదైకత్వం ప్రతీయతే। అయం భావః-సంఖ్యాత్వేన ప్రతీయమానా సంఖ్యైవ సంఖ్యాసామాన్యమ్। ఏతదేవ చాభేదైకత్వసంఖ్యా। ఏకత్వాదిషు సర్వత్ర సంఖ్యాత్వేనైకరూపేణానుస్యూతత్వాదేకస్వభావత్వేనాభేదమివాఽఽపన్నం సంఖ్యాసామాన్యమభేదకత్వసంఖ్యాశబ్దేన వ్యవహ్రియత ఇతి। అభేదైకత్వసంఖ్యాశబ్దవ్యుత్పత్త్యాఽపి సంఖ్యాసామాన్యమేవాభేదైకత్వమితి ప్రతిపాదయతి-భేదః-ద్విత్వత్రిత్వాదిసంఖ్యావిశేషః, అభేదస్తదభావః, తద్విశిష్టమేకత్వమభేదైకత్వమితి వ్యుత్పత్తేః। యద్ద్విత్వాదిసంఖ్యావిశేషాభానసమానకాలికైకత్వభావం తదేవాభేదైకత్వమిత్యర్థాదుపసర్జనపదార్థే సంఖ్యాత్వేన నిరుక్తైకత్వమేవ బుధ్యతే। విగలితభేదాయాః సామాన్యసంఖ్యాయా వృత్తావేకత్వేన ప్రతీతౌ దృష్టాన్తమాహ-కపిఞ్జలేతి। అశ్వమేధే `వసన్తాయ కపిఞ్జలానాలభతే' ఇతి వాక్యేన వసన్తదేవతాముద్దిశ్య బహుత్వావచ్ఛిన్నకపిఞ్జలాలమ్భనం విధీయతే। బహుత్వం చ త్రిత్వచతుష్ట్వాదిపరార్ధపర్యన్తసంఖ్యావ్యాపకో ధర్మవిశేషో, న తు త్రిత్వచతుష్ట్వాద్యన్యతమత్వమ్। తతశ్చ తావతాం ప్రాప్తౌ సముచ్చయేనానుష్ఠానాసంభవాత్తద్వ్యాప్యసంఖ్యాస్వవతరదాలమ్భనం త్రిత్వచతుష్ట్వాదిషు

విశ్రామ్యతీతి స్వేచ్ఛయా త్రయశ్చత్వారః పఞ్చ వేత్యనియతా ఆలబ్ధవ్యా ఇతి సంశయ్య, యో హి చతుష్ట్వాదిసంఖ్యాముపాదత్తే, న తేన తదన్తర్భూతం త్రిత్వం వర్జయితుం శక్యమ్। త్రిత్వముపాదదానేన త్వన్తర్భూతం చతుష్ట్వాదికం వర్జయితుం శక్యమ్। అతోఽవశ్యంభావిత్వాద్ బహుత్వగణనాయాం ప్రథమోపస్థితత్వాల్లాఘవాచ్చ త్రయ ఏవాఽఽలబ్ధవ్యా ఇతి నిర్ణీయ బహుత్వేన త్రిత్వమేవ బహువచనార్థ ఇతి సిద్ధాన్తితం మీమాంసాయామేకాదశాధ్యాయే ప్రథమపాదేఽష్టమాధికరణే। తద్రూపేణవ భానవదితి। బహుత్వగణనాయాం త్రిత్వస్య ప్రథమోపస్థితత్వేన బహువచనేన త్రిత్వమేవ యథా భాసతే తథా ప్రకృతేఽపి విశేషసంఖ్యాబోధకాభావస్థలే ఏకత్వస్య సర్వతః ప్రథమోపస్థితత్వాత్తత్త్యాగే మానాభావాచ్చ సంఖ్యాత్వేనైకత్వమేవ ప్రతీయతే। విగలితవిశేషధర్మకస్యైకత్వస్యైవాభేదైకత్వపదార్థత్వాదిత్యర్థః। ఏవం నిరుక్తరీత్యా వృత్తావుపసర్జనపదే సంఖ్యాత్వేన సర్వసంఖ్యానాం భానమితి మతం ప్రమాణాభావాత్పూర్వమేవ దూషితమ్। ఇదానీం విశేషజిజ్ఞాసాన్యథానుపపత్త్యా వృత్తావుపసర్జనపదాత్సంఖ్యాత్వేన సంఖ్యాసామాన్యప్రతీతిరావశ్యకేతి మతం దూషయతి। వృత్తౌ సంఖ్యాసామాన్యరూపాభేదైకత్వసంఖ్యాప్రతీతౌ సాధకత్వేన యా విశేషజిజ్ఞాసోక్తా సైవాఽఽదౌ నానుభవపథమారోహతి। యేన తదనురోధేన వృత్తౌ నిరుక్తాభేదైకత్వసంఖ్యాభానం పరికల్ప్యేత। లిఙ్గసంఖ్యాన్వితం ద్రవ్యమిత్యుక్తేర్ద్రవ్యస్యావ్యభిచారేణ సంఖఅయాసహచరితత్వాద్ యత్ర యత్ర ద్రవ్యత్వం తత్ర తత్ర సంఖ్యావత్త్వమిత్యానుమానికసంఖ్యాసామాన్యజ్ఞానాన్నిరుక్తజిజ్ఞాసాయాః సంభవాత్ తత్ర చ విశేషజిజ్ఞాసాయాః స్వరసతః సిద్ధత్వాభావేన స్వవాసనాకల్పితత్వాద్విశేషజిజ్ఞాసాయాం వృత్తిజన్యసామాన్యజ్ఞానపూర్వకత్వనియమాభావాచ్చ న తాదృశజిజ్ఞాసాఽభేదకత్వసంఖ్యాయా వృత్తివాచ్యత్వం కల్పయితుం ప్రభవతి। విశేషజిజ్ఞాసాయా అనుభవసిద్ధత్వాగ్రహే తు వృద్ధిమిచ్ఛతో మూలమపి నష్టమితి న్యాయాపాతః స్యాదిత్యాహ-తథాత్వే వేతి। రాజపురుష ఇత్యాదివృత్తౌ సంఖ్యావిశేషజిజ్ఞాసాయా అనుభవసిద్ధత్వాభ్యుపగమే వేత్యర్థః। జ్ఞానేచ్ఛయోః సమానప్రకారకత్వేనేతి। అయం భావః- పూర్వం జానాతి, తత ఇచ్ఛతీత్యనుభవాదిచ్ఛాం ప్రతి జ్ఞానం కారణం, తజ్జ్ఞానం వినా తదిచ్ఛాయా అసంభవాత్। తత్రాపి జాయమానం జ్ఞానం యద్ధర్మప్రకారకం యద్విశేష్యకం చ భవతి తద్ధర్మప్రకారికాం తద్విశేష్యికామేవేచ్ఛాం జనయతి। ఏవం యద్ధర్మప్రకారికా యద్విశేష్యికా చేచ్ఛా భవతి తద్ధర్మప్రకారకం తద్విశేష్యకమేవ జ్ఞానం తాదృశేచ్ఛాకారణం భవతి। యథా సుఖత్వప్రకారికాయాః సుఖవిశేష్యికాయా ఇచ్ఛాయాః సుఖత్వప్రకారకం సుఖవిశేష్యకం జ్ఞానం కారణమిత్యేవం జ్ఞానేచ్ఛయోః సమానప్రకారకత్వేన హేతుహేతుమద్భావస్య(కార్యకారణభావస్య)దృష్టత్వేన ప్రకృతస్థలే ఏకత్వత్వాదివిశేషధర్మప్రకారకజిజ్ఞాసాయాః(జ్ఞానేచ్ఛాయాః)కారణీభూతజ్ఞానేఽపి ఏకత్వత్వాదివిశేషధర్మప్రకారకత్వస్యావశ్యాఙ్గీకర్తవ్యతయా వృత్తావుపసర్జనపదాదేవ ఏకత్వత్వాదివిశేషధర్మావగతౌ సత్యాం

తాదృశజిజ్ఞాసోదయాత్యన్తాసంభవాద్విశేషజిజ్ఞాసామూలభూతస్య సామాన్యజ్ఞానస్య నష్టత్వాత్తదవలమ్బినీ విశేషజిజ్ఞాసాఽపి వినష్టేతి వృద్ధిమిచ్ఛతో మూలమపి తే నష్టమితి న్యాయానుకారి వృత్తావుపసర్జనపదాత్సంఖ్యాత్వేన సంఖ్యాప్రతీతికల్పనమిత్యర్థః। తత్తద్రూపేణైవేతి జ్ఞానేచ్ఛయోః సమానప్రకారకత్వేన కార్యకారణభావనియమానుభవాద వృత్తావేకత్వత్వాదితత్తద్విశేషరూపేణైవ సంఖ్యాయా వాచ్యత్వస్య వక్తవ్యత్వాద్ వృత్తావుపసర్జనపదాత్సంఖ్యాత్వేన సామాన్యసంఖ్యాప్రతీతిః(సంఖ్యాత్వప్రకారకసంఖఅయావిశేష్యకప్రతీతిః)సుతరాం దుర్వచేతి భావః। ఏతత్సర్వమనుసంధాయైవోక్తం లఘుమఞ్జూషాయాం భట్టనాగేశైః-ఏకార్థీభావబలాదేవ వృత్తావుపసర్జనపదార్థే సంఖ్యాబోధకప్రాతిపదికాభావే ఏకత్వాదిరూపసంఖ్యావిశేషానవగతిః। ద్విపుత్ర ఇత్యాదౌ దోషనిరాసాయ సంఖ్యాబోధకేత్యాదినివేశః। సంఖ్యావిశేషప్రతీతౌ పృథగుపస్థాపకపదజ్ఞానస్య కారణత్వాత్సమాసాదివృత్తౌ చ వాక్యవత్ప్రాతిపదికాపేక్షయా పృథక్సంఖ్యోపస్థాపకవిభక్తిశ్రవణరూపతత్కారణాభావాన్న సంఖ్యావిశేషావగతిరిత్యర్థః। తదుక్తం-వాచికా ద్యోతికా వాఽపి సంఖ్యానాం యా విభక్త్యః। తల్లుక్యవయవే వృత్తౌ సంఖ్యాభేదో నివర్తత ఇతి। సంఖ్యావిశేషానవగతిరేవాభేదైకత్వసంఖ్యా। అభేదైకత్వసంఖ్యేత్యస్య భేదసహచరితైకత్వాదిసంఖఅయావిశేషస్యాభానమిత్యర్థః। న త్వభేదైకత్వసంఖ్యాశబ్దవాచ్యమన్యత్కించిత్సంఖ్యాసామాన్యమస్తి। ఏతేన వృత్తావుపసర్జనపదాత్సంఖ్యాసామాన్యప్రతీతిరపి నాస్తీతి స్పష్టమేవ బుధ్యతే। నను కథం తర్హి వృత్తావేకానేకవ్యక్తిభానమితి చేత్-యథా ఘటా ఇత్యాదితో బహుత్వేనైవ కదాచిత్త్రయాణాం చతుర్ణాం వా భానం తాత్పర్యవశాత్, నను కదాచిదపి త్రిత్వచతుష్ట్వాదినా। తథా వృత్తౌ రాజపురుష ఇత్యాదౌ రాజత్వాదినైవేకానేకవ్యక్తిభానం తాత్పర్యవశాన్న తు కదాచిదప్యేకత్వాదినేతి జ్ఞేయమ్। అత ఏవ భాష్యే సంఖ్యావిశేషానవగతిరేవోక్తా, న త్వేకానేకార్థానవగతిః। అత ఏవ చ ప్రకగృహ్యసంజ్ఞాసూత్రే భాష్యే కుమార్యగారమిత్యాదౌ విగ్రహే ద్వివచనాన్తత్వేఽపి ఏకార్థీబావబలాద్ వృత్తౌ ద్విత్వాబోధః కింతు కుమారీత్వేన కుమారీద్వయబోధ ఇత్యుక్తం సంగచ్ఛత ఇతి తాత్పర్యమ్।। 55 ।।

ఇతి వైయాకరణభూషణసారవ్యాఖ్యాం శాంకర్యామభేదైకత్వసంఖ్యానిర్ణయః।

రఙ్గభట్టతనూజేన శంకరేణ వినిర్మితే।

అభేదైకత్వసంఖ్యాయా గ్రన్థేఽస్మిన్నిర్ణయః కృతః ।। 11 ।।

.

॥ అథ క్త్వాద్యర్థనిర్ణయః ॥

సింహావలోకనన్యాయేన ప్రాతిపదికాన్తఃపాతిప్రత్యయార్థనిరూపణస్మరణప్రసఙ్గాదాహక్త్వాప్రత్యయాదేరితి। నిరూపయతి-ప్రతిపాదయతి-అవ్యయకృత ఇత్యుక్తేరితి। తుమున్నాదయ ఇతి। అవతరణికాయాం ప్రతిపదోక్తత్వేన క్త్వాప్రత్యయోపాదానం తు తద్విషయే వక్తవ్యబాహుల్యాద్ బ్రాహ్మణవసిష్ఠన్యాయేన ప్రాధాన్యద్యోతనాయేతి బోధ్యమ్। నను తుమునాదీనాం

ధాతోర్విధానాద్ధాత్వర్థఫలేఽపి ప్రకృత్యర్థత్వావిశేషాత్తత్రాప్యర్థే తుమునాదయః స్యురత ఆహ-భావ ఇతి। ధాత్వర్థప్రధానే వ్యాపార ఇత్యర్థః। ఆదిపదం క్త్వాదిసంగ్రహార్థమ్। తుమునాదీనాం వ్యాపారార్థకత్వే ప్రమాణం వక్తిం-అవ్యయకృత ఇతి। వార్తికాదితి। అవ్యయసంజ్ఞాప్రయోజకాః కృత్ప్రత్యయా భావ భవన్తీతి వార్తికార్థః। భాష్యకారా అపి తుమునాదీన్ భావ ఏవాభ్యుపగచ్ఛన్తి। పరంతు తుమునాదేరసత్త్వభూత ఏవ భావోఽర్థః। పాక ఇత్యాదావివ తుమునాద్యర్థే లిఙ్గసంఖఅయాన్వయాననుభవాత్। తథా చ ధాత్వర్థానువాదక ఏవ తుమునాదిరితి పర్యవస్యతి। తుమున్ణ్వులౌ క్రియాయాం క్రియార్థాయామితి తుమున్విధాయకం సూత్రమ్। అస్యార్థః-అర్థః ప్రయోజనం యస్యాః సా క్రియార్థా। తాదృశ్యాం క్రియాయాముపపదే సతి క్రియాఫలకక్రియావాచక ఉపపదే సతి ధాతోః-అర్థాత్ఫలభూతక్రియావాచకాద్ధాతోర్భవిష్యత్యర్థే తుమున్ణ్వులౌ భవత ఇతి। అత్ర క్రియార్థాయాం క్రియాయామిత్యుక్తేరుద్దేశ్యత్వరూపతాదర్థ్యమపి తుమున్ద్యోత్యమ్। తచ్చ సంసర్గః। ప్రకృత్యుపపదార్థయోస్తాదర్థ్యవత్సమానకర్తృత్వమపీహాభిధానబలలభ్యః సంసర్గః। క్రియాన్తరాకాఙ్క్షానుత్థాపకతావచ్ఛేదకరూపవైజాత్యేన తు న భానమ్। తుమునర్థే క్రియాన్తరాకాఙ్క్షాదర్శనాత్। కారకాన్వయయోగ్యతావచ్ఛేదకవైజాత్యేన తు భానమస్త్యేవ। ఏతద్విహితో ణ్వుల్ కర్త్రర్యేవ। కృష్ణం ద్రష్టుం యాతి, కృష్ణం దర్శకో యాతీత్యాదౌ కృష్ణకర్మకం భవిష్యద్దర్శనోద్దేశ్యకం దర్శనకర్తృకర్తృకం యానమ్, కృష్ణకర్మకభవిష్యద్దర్శనకర్తృకర్తృకం తద్దర్శనోద్దేశ్యకం యానమితి రీత్యా బోధః। ఘఞాదివాచ్యో భావః సిద్ధావస్థాపన్న ఏవ। పాక ఇత్యాదౌ సర్వసంఖ్యాదియోగదర్శనాత్। సిద్ధత్వం చ క్రియాన్తరాకాఙ్క్షోత్థాపకతావచ్ఛేదకం యద్వైజాత్యం తద్రూపవత్త్వమిత్యుక్తం ప్రాక్। తత్రాపి ప్రకృత్యా సాధ్యావస్థాపన్న స్యైవోపస్థితిః। అత ఏవౌదనస్య పాక ఇత్యత్ర ఓదనస్యేత్యస్య కారకషష్ఠీత్వం, భోక్తుం పార దత్యాదౌ తుమున్ సిద్ధశ్చ సంగచ్ఛతే। నను పాక ఇత్యాదిఘఞన్తోపస్థితసాధ్యావస్థాపన్నవిక్లిత్త్యనుకూలవ్యాపారస్యైకదేశత్వేన కథం తత్రౌదనస్యేత్యాదికారకాణామన్వయః, పదార్థః పదార్థనాన్వేతి నతు పదార్థైకదేశేనేతిన్యాయాదితి చేన్న। తన్న్యాయస్య క్రియాతిరిక్తవిషయ ఏవ స్వీకారత్। అత ఏవ భోక్తుం గతః, దేవదత్తేన గ్రామో గతః, కృతపూర్వీ కటమిత్యాదౌ కారకాణాం గుణభూతక్రియాయామన్వయోఽనుభూయమానః సంగచ్ఛతే। వస్తుతో భోక్తుం పాక ఇత్యాద్యసాధ్వేవ। క్రియార్థాయాం క్రియాయామిత్యుక్తత్వాన్నప్రత్యాసత్త్యా నిమిత్తనిమిత్తిక్రియయోరేకజాతీయత్వలాభేన యథా తుమున్ప్రత్యయప్రకృతిభూతధాతూపస్థాప్యా నిమిత్తిక్రియా స్వప్రకృతికతుమునర్థం ప్రత్యగుణీభూతా సాధ్యావస్థాపన్నా గృహ్యతే తథా ఉపపదభూతాయా నిమిత్తక్రియాయా అపి స్వప్రకృతికప్రత్యయార్థం ప్రత్యగుణీభూతాయాః సాధ్యావస్థాపన్నాయా ఏవ గ్రహణాత్। ఏతదనుసంధాయైవ శబ్దేన్దుశేఖరే తుమున్ణ్వులావితిసూత్రే భట్టనాగేశైరుక్తం నిమిత్తభూతోపదక్రియా చాత్ర తిఙన్తోపస్థాప్యైవేతి। భోక్తుం గత ఇత్యాదౌ చోపపదభూతా నిమిత్తక్రియా గమిధాతూపస్థాప్యా, సా చ స్వప్రకృతికక్తప్రత్యయార్థకర్తారం ప్రతి గుణభూతేతి

న తాదృశక్రియోపపదే సతి తుమునః సాధుత్వమితి భావః। ఏవం చ తుమున్ ధాత్వర్థానువాదక ఏవ। అత ఏవ ఘఞాదివాచ్యో భావో బాహ్యః ప్రకృత్యర్థాత్, తుమునాదివాచ్యస్త్వాభ్యన్తర ఇత్యుక్తం తుమర్థ ఇతి సూత్రే భాష్యే। ఏవోక్త్వాణములాదీనామప్యసత్త్వభూతో భావ ఏవార్థః। నను క్త్వాప్రత్యయస్యాసత్త్వభూతభావమాత్రార్థకత్వస్వీకారే సమానకర్తృకయోః పూర్వకాల ఇత్యాదీనాం వైయర్థ్యాపత్తిరిత్యాశఙ్కతే-నన్విత్యాది। కా గతిరితి। పూర్వకాల ఇత్యాదీనాముపాదానాత్పూర్వకాలాదీనాం క్త్వాప్రత్యయవాచ్యతా ప్రతీయతే। భావమాత్రార్థకత్వే తు తదసంగతిః। అతః కర్తృత్వాదేః క్త్వాప్రత్యయవాచ్యత్వం స్వీకార్యమ్। క్త్వాప్రత్యయస్య కర్తృరూపార్థవాచకత్వాదేవ రోటికాః పక్త్వాఽహం భోక్ష్య ఇత్యత్రాస్మచ్ఛబ్దాత్తృతీయా న। క్త్వాప్రత్యయేన పాకకర్తురభిధానాత్। పాకకర్తుర్భోజనే స్వనిష్ఠకర్తృత్వనిరూపకతాసంబన్ధేనాన్వయాతసమానకర్తృకత్వమపి లభ్యత ఇత్యాశయేనాఽఽహ-సమానకర్తృకత్వాదీతి। క్త్వావిధాయకం తు `సమానకర్తృకయోః పూర్వకాలే' ఇతి సూత్రమ్। తదర్థస్తు-సమానకర్తృకయోరితి నిర్ధారణే షష్ఠీ। పూర్వకాల ఇతి కర్మధారయః। సమాన ఏకః కర్తా యయోస్తౌ, తయోః సమానకర్తృకయోః క్రియారూపార్థయోర్మధ్యే పూర్వకాలవిశిష్టక్రియారూపార్థవృత్తేర్ధాతోః క్త్వాప్రత్యయో భవతీతి। తథా చ పూర్వకాలః క్త్వాప్రకృత్యర్థే ప్రకారః। పూర్వకాల ఇత్యస్య స్థానే భూత ఇతి తునోక్తం, లాఘవానాదరాత్। భూతత్వేన బోధానుభవాచ్చ। తుమున్వత్క్త్వాప్రకృత్యర్థక్రియా క్రియాన్తరే విశేషణం ధాతుసంబన్ధాధికారాత్। విశేష్యవిశేణభావశ్చ సంబన్ధమన్తరాఽనుపపన్న ఇతి క్త్వాప్రకృత్యర్థస్యాఽఽనన్తర్యసంబన్ధేన ధాత్వన్తరార్థేఽన్వయః। ఏవం చ షష్ఠ్యాః సంబన్ధవాచకత్వవత్క్త్వాదీనామపి సమానకర్తృకత్వాదిరూపసంబన్ధవాచకత్వం వక్తుం శక్యమితి నవీనాః। ప్రాచీనాస్తు సమానకర్తృకయోః క్రయారూపార్థయోర్మధ్యే పూర్వకాలసంబన్ధ్యర్థవాచకాద్ధాతోః క్త్వేత్యర్థః। పూర్వకాల ఇతి చ బహువ్రీహిరిత్యాశయః। తతశ్చ వాక్యశక్త్యోక్తసంబన్ధతాత్పర్యగ్రాహకాః క్త్వాదయ ఇత్యభిప్రేత్యాఽఽహ-అయం భావ ఇతి। ఏకవాక్యతేతి। భవిష్యద్భోజనఫలికా వర్తమానకాలికీ పాకక్రియా, భోజనోత్తరకాలికం వర్తమానం వ్రజనమిత్యేవంరీత్యా ఏకక్రియాముఖ్యవిశేష్యకబోధానమవాదేకవాక్యతేత్యర్థః। సర్వసిద్ధా-సర్వానుభవసిద్ధా। నతు భుఙ్క్తే పచతి చేతివదేకకర్తృకం భోజనం, ఏకకర్తృకం చ పచనమిత్యేవం క్రియాద్వయముఖ్యవిశేష్యకా భిన్నవాక్యతేతి భావః। సా చైకవాచక్యతా భోజనపాకక్రియయోర్విశేషణవిశేష్యభావమన్తరా నోపపద్యత ఇత్యాహ-అన్యథేతి। విశేషణవిశేష్యభావం వినాఽప్యేకవాక్యత్వాఙ్గీకార ఇత్యర్థః। ఏకవాక్యతాపత్తేరితి। ఏకకర్తృకా వర్తమానకాలికీ భుజిక్రియా, ఏకకర్తృకా వర్తమానకాలికీ వ్రీజిక్రియేతి క్రియాద్వయముఖ్యవిశేష్యతాశాలీ బోధోఽనుభవసిద్ధః, నతు తత్రైకముఖ్యవిశేష్యతాశాలిరూపైకవాక్యతాఽనుభవసిద్ధేత్యర్థః। ఏవం చ విశేషణవిశేష్యభావోపపాదకః సంబన్ధోఽవశ్యం వక్తవ్య ఇత్యాహ-తథా చతి। తయోరితి। భుజిపచిక్రియయోరిత్యర్థః। విశేషణవిశేష్యభావనిరూపకః సంబన్ధః

సమానకర్తృకత్వపూర్వోత్తరకాలిత్వవదన్యోఽపి బహువిధః సంభవతీతి సోఽపి క్త్వాద్యోత్య ఇత్యాశయవానాహ-జన్యత్వమిత్యాది। సామానాధికరణ్యమితి। ఏకాశ్రయవృత్తిత్వమిత్యర్థః। ఏకకర్తృకత్వమితి యావత్। పూర్వోత్తరభావ ఇతి।
పూర్వకాలవృత్తిత్వోత్తరకాలవృత్తిత్వసముదాయ ఇత్యర్థః। వ్యాప్యత్వమితి। భోజనజనికేతి। భోక్తుం పచతీత్యత్ర భోజనపచనక్రియయోర్జన్యజనకభావః సంబన్ధః, స చ తుమున్ద్యోత్యః। తుమున్ణ్వులాయిత్యత్ర క్రయార్థాయామిత్యుక్తః। క్రియార్థత్వం చ జన్యజనకభావరూపమితి భావః పరే తూద్దేశ్యత్వనిరూపకత్వరూపం తాదర్థ్యం తుమునాదిద్యోత్యం సంసర్గతయా భాసతే, తచ్చ-తదిచ్ఛాధీనేచ్ఛానిపయత్వమ్। భోజనేచ్ఛాధీనేచ్ఛావిషయత్వాత్పాకస్య భోజననిష్ఠోద్దేశ్యత్వనిరూపకత్వమ్। భవిష్యత్త్వమపి తుమున్ద్యోత్యమ్। తుమున్ణ్వులావిత్యత్ర భవిత్యతీత్యనువృత్తేః। తథా చ భవిష్యద్భోజనోద్దేశ్యకో భోజనకర్తృకర్తృకః పాక ఇతి బోధః। భోజనజన్యేతి। భుక్త్వా తృప్త ఇత్యత్ర భోజనతృప్త్యోర్జన్యజనకభావసంసర్గద్భోజనజన్యా యా తృప్తిస్తదాశ్రయ ఇత్యర్థః। గత్యర్థాకర్మకేతి కర్తరి క్తప్రత్యయవిధానాత్। నను భుక్త్వా తృప్త ఇత్యత్ర తత్కర్తృకభోజనానన్తర్యవతీ యా తృప్తిస్తదాశ్రయ
ఇత్యేవమానన్తర్యసమానకర్తృకత్వయోరేవ సంసర్గతయా భానమస్తు కిం గురుశరీరస్య జన్యత్వస్య సంసర్గతయా భానస్వీకారేణేత్యత ఆహ-అత ఏవేతి। జన్యత్వస్య సంసర్గతయా భానస్వీకారదేవేత్యర్థః। న ప్రయోగ ఇతి। భోజనజన్యతృప్తౌ జలపానానన్తర్యసత్త్వేఽపి పీత్వా తృప్త ఇతి న ప్రయోగో భవతి। నిరుక్తతృప్తౌ జలపానజన్యత్వ భావాదిత్యర్థః। య ఏవ భోజనాశ్రయః స ఏవ తృప్త్యాశ్రయ ఇతి భోజనతృప్త్యోరేకాశ్రయవృత్తిరూపసామానాధికరణ్యస్య సంసర్గతయా ప్రతీతేః సమానకర్తృకత్వమపి లబ్ధమితి బోధ్యమ్। సామానాధికరణ్యం చ సంసర్గ ఇతి। తథా చ భుక్త్వా వ్రజతీత్యత్ర తత్కర్తృకపూర్వకాలవృత్తిభోజనోత్తరకాలవృత్తి తత్కర్తృకం వ్రజనమితి బోధః। పూర్వోత్తరకాలవృత్తిత్వం సామానాధికరణ్యం చేతి ద్వయస్య సంసర్గత్వేన భానాద్యాదృశో బోధాకారః సంపద్యతే తమాహభోజనసమానేతి। భోజనేన సమానాధికరణమాశ్రయో యస్యా వ్రజనక్రియాయాః సేత్యర్థః। య ఏవ భోజనక్రియాయా ఆశ్రయః స ఏవ వ్రజనక్రియాయా ఆశ్రయ ఇతి భావః। తదుత్తరకాలికీతి।
పూర్వకాలవృత్తిభోజనోత్తరకాలికీ వ్రజనక్రియేత్యర్థః। మత్ప్రసూతిమనారాధ్య ప్రజేతి త్వాం శశాప సా(రఘు వం. స.1 శ్లో.77)అస్య, అవజానాసి మాం యస్మాదత స్తే న భవిష్యతీతి పూర్వార్ధమ్। అత్ర స్థిత స్యేత్యధ్యాహారః। మత్ప్రసూతిమనారాధ్య స్థితస్య తే ప్రజా న భవిష్యతీతి సురభికర్తృకో రాజకర్మకః శాప ఇత్యర్థః। తథా చ స్థితిక్రియామాదాయ సమానకర్తృకత్వాదేర్నిర్వాహాన్న క్త్వాప్రత్యయానుపపత్తిః। తథా చ స్థితిక్రియామాదాయ సమానకర్తృకత్వాదేర్నిర్వాహాన్న క్త్వాప్రత్యయానుపపత్తిః। తథా చ
మత్ప్రసూతికర్మకారాధనాభావసమానాధికరణా యా
స్థితిస్తాదృశస్థిత్యాశ్రయాభిన్నత్వత్సంబన్ధీ భవిష్యత్ప్రజాకర్తృకభవనాభావ ఇతి బోధః। పూర్వోత్తరకాలవృత్తిత్వేఽవ్యవధానాంశోఽపి నివేశనీయః। తేన పూర్వవర్షోత్పన్నం శ్వశురగృహే భోజనం సాంప్రతికవర్షాధికరణకం చ వ్రజనమాదాయ శ్వశురగృహే భుక్త్వా వ్రజతీతి న ప్రయోగః। తాదృశభోజనవ్రజనయోదర్ఘకాలకృతవ్యవధానసత్త్వాదిత్యర్థః।

అవ్యవధానం చ తాత్పర్యవశాత్క్వచిద్ధణ్టేన క్వచిన్ముహూర్తేన క్వచిత్ప్రహారహరాదినా యథాయథం గ్రాహ్యమ్। తేనాద్య భుక్త్వా శ్వో గన్తేతి న ప్రయోగానుపపత్తిః। నన్వేవం పూర్వోత్తరకాలత్వాదేః సంసర్గత్వాఙ్గీకారే ముఖం వ్యాదాయ స్వపితీతి ప్రయోగో న స్యాత్। స్వాపకాల ఏవ ముఖవ్యాదానమితి వ్యాదానస్య స్వాపపూర్వకాలత్వాభావాత్। తథాఽధీత్య తిష్ఠతీతి ప్రయోగస్యాప్యనుపపత్తిః। అధ్యయనస్థిత్యోః సహభావేనావస్థానాదధ్యయనానన్తర్యస్య స్థితావసత్త్వాదిత్యాశయవానాహ-అధీత్య తిష్ఠతీత్యాది। అత్రాధ్యయనసహితస్తిష్ఠతీతి బోధః। న త్వాదావధ్యయనం కృత్వా తదుత్తరకాలే తిష్ఠతీత్యర్థః। యదా హి తత్కర్తృకాధ్యయనోత్తరకాలికత్వేన తత్కర్తృకస్థితిర్బోధనీయత్వేన వివక్ష్యతే తదాఽధీత్య తిష్ఠతీతి ప్రయోగో భవత్యేవ। అత్రత్యప్రయోగస్తు యదా యదా తిష్ఠతి తదా తదాఽధ్యయనసహభావేనైవ తిష్ఠతీత్యర్థబోధనవివక్షయేతి భావః। ఏవం ముఖం వ్యాదాయ స్వపితీత్యత్రాపి యదా యదా హి స్వపితి తదా తదా తు ముఖవ్యాదానసాహిత్యేనైవ స్వపితీత్యర్థవివక్షేతి బోధ్యమ్। తథా చ `అభావకాలేఽప్రయోగాత్' పూర్వకాలికాధ్యయనస్వాపోత్తరకాలిక్యౌ స్థితిస్వాపక్రియే ఇత్యర్థబోధనేచ్ఛయా నిరుక్తప్రయోగయోరకరణాదిత్యర్థః। న తు తాదృశేఽర్థ తాదృశేప్రయోగౌ న భవత ఇతి భావః। అత్ర యదా యదేతి వీప్సయా స్థితిస్వాపయోర్వ్యాప్యత్వం, తదా తదేత్యనేన చాధ్యనవ్యాదానయోర్వ్యాపకత్వం చ సూచితమ్। ఏవం చ వ్యాపకమధ్యయనం వినా కదాపి న తిష్ఠతి, కింతు నిరన్తరాధ్యయనశాలీత్యర్థః। తథా ముఖవ్యాదానం వ్యాపకం వినా కదాపి న స్వపితి, కింతు నిరన్తరముఖవ్యాదానవత్స్వాపశలీత్యర్థ ఇతి భావః। కాలవిశేషావచ్ఛిన్నేతి। తత్తత్కాలవిశేషావచ్ఛిన్నం యత్తత్కర్తృమధ్యయనం ముఖవ్యాదానం చ, తన్నిష్ఠవ్యాపకతానిరూపితవ్యాప్యతా తత్కర్తృకస్థితిస్వాపయోర్బుధ్యత ఇతి తత్ర వ్యాప్యత్వం సామానాధికరణ్యం చ సంసర్గ ఇతి భావః। ఏవం చ స్వసమానాధికరణాత్యన్తాభావప్రతియోగిత్వాదధ్యయనం వ్యాదానం చ వ్యాపకమ్। స్వం-తత్కాలవిశేషావచ్ఛిన్నౌ స్థితిస్వాపౌ, తదధికరణం-తాదృగ్దేవదత్తః, తన్నిష్ఠో యోఽత్యన్తాబావః-అధ్యయనముఖవ్యాదానయోరత్యన్తాభావో నాఽఽయాతి, దేవదత్తే తయోః సత్త్వాత్। అపితు ఘటాత్యన్తాభావః,ప్రతియోగీ ఘటః, అప్రతియోగి అధ్యయనం ముఖవ్యాదానం చ, అప్రతియోగిత్వం చ తయో రితి కృత్వా స్థితిస్వాపనిరూపితవ్యాపకత్వమధ్యయనముఖవ్యాదానయోర్వర్తతే। తథా స్వాభావవదవృత్తిత్వం వ్యాప్యత్వమ్। స్వం-అధ్యయనముఖవ్యాదానే, స్వాభావః-అధ్యయనవ్యాదానయోరభావః, స్వాభావవాన్-తాదృగ్దేవదత్తః, తద్వృత్తిగమనపచనాది, తదవృత్తి--స్థితిస్వాపౌ, తదవృత్తిత్వం స్థితిస్వాపయోరితి కృత్వా అధ్యయనవ్యాదాననిరూపితం వ్యాప్యత్వం స్థితిస్వాపయోర్బోధ్యమ్। తతశ్చ కాలవిశేషావచ్ఛిన్నేత్యాదిగ్రన్థస్యాయమర్థః-తత్కాలవాచ్ఛిన్నస్వాధికరణోనిష్ఠాత్యన్తాభావప్రతియోగితానవచ్ఛేదకాధ్యయనముఖవ్యాదానత్వవత్సామానాధికరణ్యరూపం వ్యాప్యత్వం స్థితిస్వాపనిష్ఠం తదోబ్ధాదితి। ఏవం చేతి।

జన్యత్వాదీనాం సంసర్గతయా భానే చేత్యర్థః। అన్యలభ్యత్వాదితి। వాక్యశక్తిలభ్యత్వాన్న తేషాం క్త్వాప్రత్యయవాచ్యత్వమితి పరమమూలే యదుక్తం `అవ్యయకృతో భావే' భవన్తీతి తత్సమ్యగేవేతి భావః। ఇతమత్ర బోధ్యమ్-సమానకర్తృకేతిసూత్రవిహితక్త్వాన్తప్రయోగస్థలే సమానకర్తృకత్వాపూర్వోత్తరభావయోః సంసర్గతయా భానం సార్వత్రికమ్। జన్యత్వాదీనాం తు తాత్పర్యవశాత్క్వచిదేవ తథా భానమితి। ఏతావతా వాక్యార్థవర్ణనేన యత్ఫలితం తదాహ--ఏంవం చేతి। సమానకర్తృకత్వాదీనాం క్త్వాదిప్రత్యయవాచ్యత్వాభావే చేత్యర్థః। ప్రకృత్యర్థక్రియయోరితి। ప్రకృత్యర్థశ్చ క్రియా చేతి ద్వంద్వః। అథవా క్త్వాప్రత్యయస్య సమభివ్యాహృతక్రియావాచకఘటకతప్రత్యయస్య చ ప్రకృతిర్గ్రాహ్యా। తథా చ ప్రకృత్యోరర్థౌ యే క్రియే తయోరిత్యర్థ ఇతి నాసంగతిః। సంసర్గే-సమానకర్తృకత్వాదిరూపే వాక్యశక్త్యుక్తసంబన్ధే। తాత్పర్యగ్రాహకత్వేన ద్యోతకాః క్త్వాప్రత్యయాదయ ఇత్యర్థః। నిరుక్తసంబన్ధద్యోతకత్వమేవ క్త్వాదీనాం నతు వాచకత్వమితి భావః। అత ఏవేతి। క్త్వాదీనాం సయానకర్తృకత్వాదిసంబన్ధద్యోతకత్వాదేవేత్యర్థః। భాష్యప్రతీకమితి। సమానకర్తృకయోరితి సూత్రే-ఇహ కస్మాన్న భవతి పూర్వ భుఙ్క్తే పశ్చాద్ వ్రజతి' ఇత్యత్ర భోజనవ్రజనయోః సమానకర్తృకత్వేన పూర్వోత్తరకాలికత్వేన చ క్త్వామాపాద్య తత్సమాధానార్థం స్వశబ్దేనోక్తత్వాన్న' ఇత్యుత్తరితమ్। తదర్థస్త్వయమ్-స్వం-క్త్వాప్రత్యయబోధ్యార్థః పూర్వోత్తరకాలః, తద్వాచకః శబ్దః-పూర్వం పశ్చాదితి చ, తేన పూర్వోత్తరకాలస్యోక్తత్వాదుక్తార్థానామప్రయోగ ఇతి న్యాయాత్క్త్వాప్రత్యయో న భవతీతి। పౌర్వాపర్యకాలే ద్యోత్య ఇతి। నతు విషయ ఇతి। ప్రయోగఘటకశబ్దబోధ్యే పౌర్వాపర్యే క్త్వాదిర్న విధీయతే, కింతు ద్యోత్యే విధీయత ఇతి కైయటశ్చ। అత్ర పూర్వపశ్చాచ్ఛబ్దాభ్యాం పౌర్వాపర్యస్యోక్తత్వాన్న క్త్వా ఇత్యర్థః। అనేన భాష్యకైయటగ్రన్థేన పూర్వోత్తరకాలత్వాదేర్ద్యోతకత్వమేవ క్త్వాదీనాం, నతు వాచకత్వమితి స్పష్టమేవ సూచితమితి సంసర్గతయైవ భానం భాష్యకైయటసంమతమితి భావః। క్త్వాప్రత్యయార్థవిషయే యన్మతాన్తరం తద్దూషయితుమనువదతి-యత్త్వితి। సమానకర్తృకయోరితి బహువ్రీహిః। క్రియారూపార్థోఽన్యపదార్థః। పూర్వకాల ఇతి చ పూర్వః కాలో యస్యేతి షష్ఠ్యర్థే బహువ్రీహిః। తథా చ సమానకర్తృకయోః క్రియారూపార్థయోర్మధ్యే పూర్వకాలసంబన్ధిక్రియారూపార్థవాచకాద్ధాతోః క్త్వేత్యర్థాత్క్రియాయా ధాతునైవ లాభాత్తత్క్రియాకర్తృకర్తృకత్వరూపం సమానకర్తృకత్వం క్త్వాప్రత్యయవాచ్యమిత్యఙ్గీకర్తవ్యమ్। సమానకర్తృకేత్యుపాదానాత్సమానకర్తృకత్వస్య క్త్వావాచ్యత్వప్రతీతేరితి భావః। కర్తృకర్తృకత్వస్య వాచ్యత్వమనాదృత్య ద్యోతకత్వాభ్యుపగమే బాధకమాహ-అన్యథేతి। సమానకర్తృకత్వస్య క్త్వావాచ్యత్వానభ్యుపగమ ఇత్యర్థః। తృతీయాప్రసఙ్గ ఇతి। ఓదనం పక్త్వేతి క్త్వాప్రత్యయేన కర్తురనభిధానాదహమిత్యస్మచ్ఛబ్దాత్కర్తరి తృతీయాయాః ప్రసఙ్గః స్యాదిత్యర్థః। నను అనభిహిత ఇత్యత్రాభిహితే నేతి ప్రసజ్యప్రతిషేధాశ్రయణే భోక్ష్య ఇతి తిఙా కర్తురుక్తత్వాన్న యయేతి తృతీయాపత్తిరిత్యాహ-న చాఽఽఖ్యాతేనేతి। అనభిహిత ఇత్యత్రాభిహితే నేత్యేవం

ప్రసజ్యప్రతిషేధ ఆశ్రయితుమశక్యః, వాక్యభేదాదిదోషగ్రస్తత్వాత్। తథా చ భోక్ష్య ఇతి భుజధాతూత్తరతిఙా భుజిక్రియాకర్తురుక్తత్వేఽపి పచిక్రియాకర్తురనభిధానేనాభిహితభిన్నత్వాన్మయేతి తృతీయా దుర్వారా। కర్తురేకత్వేఽపి కర్తృత్వనిరూపకక్రియాభేదాత్కర్తృభేదేన పచిక్రియాకర్తురనభిహితత్వమిత్యర్థః। తదాహ-అనభిహితే భవతీతి। అత ఏవేతి। అనభిహిత ఇత్యత్ర లాఘవేన పర్యుదాసాశ్రయణాదేవేత్యర్థః। అనభిహిత ఇత్యత్ర పర్యుదాసాశ్రయణే న కేవలం లాఘవం కింతుఫలమప్యస్తీత్యాహ-ప్రాసాదే ఆస్త ఇతి। ప్రసీదత్యస్మిన్నితి ప్రపూర్వకాత్సద్ధాతోరధికరణే హలశ్చేతి ఘఞ్। ఉపసర్గస్య ఘఞీతి పూర్వపదస్య దీర్ఘః। అత్ర ప్రకృత్యర్థసదిక్రియానిరూపితాధికరణత్వస్య ఘఞోక్తత్వేఽపి ఆసిక్రియానిరూపితాధికరణత్వస్యానుక్తత్వాత్ప్రాసాదే ఇతి సప్తమీతి అనభిహిత ఇత్యత్ర భాష్యే స్పష్టమిత్యర్థః। ఉపసంహరతి-తస్మాదితి। క్త్వకర్తృవాచిత్వం నిరస్యతి-తన్నేతి। క్త్వః కర్తృవాచకత్వం సూత్రాన్న లభ్యతే ఇత్యేతత్స్పష్టయితుం సూత్రార్థమాహ-సమానకర్తృకయోః క్రియయోరిత్యాది। క్రియారూపాన్యపదార్థే సమానకర్తృకయోః పూర్వకాల ఇతి చ త్రహుబ్రీహిః తథా చ సమానః కర్తా యయోస్తాదృశక్రియయోర్మధ్యే పూర్వకాలసంబన్ధిక్రియారూపార్థవాచకాద్ధాతోః క్త్వేత్యర్థాత్సమానకర్తృకత్వస్య పూర్వకాలత్వస్య చ క్రియారూపధాత్వర్థవిశేషణత్వైవావగమ్యతే, న తు విధేయక్త్వావిశేషణతేతి భావః। యథా చిత్రగుర్గోప ఇత్యత్ర చిత్రగవీణాం గోపరూపాన్యపదార్థవిశేషణత్వమేవ నతు గోపస్యేవ తన్నిష్ఠసత్తావిశేషణత్వం తద్వదిత్యాశయః। ఏవం చ కర్తుః క్త్వావాచ్యత్వం కథమపి న లభ్యత ఇతి తాత్పర్యమ్। నను యది కర్తృవాచిత్వం క్త్వో న వివక్ష్యతే తదా సమానకర్తృకత్వాదేర్జన్యత్వాదివదాకాఙ్క్షాదివశాత్సంసర్గతయైవ ప్రతీతేః సిద్ధత్వాత్తదుపాదానం సూత్రే వ్యర్థమేవ స్యాదితి పూర్వోక్తరీత్యా సమానకర్తృకత్వస్య క్త్వావాచ్యత్వమాస్థేయమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ-అన్యథేతి। పూర్వోక్తరీత్యా కర్తుః క్త్వావాచ్యత్వే వివక్షిత ఇత్యర్థః। సమానకర్తరీతి। సమానకర్తృకయోరిత్యపనీయ తత్స్థానే సమానకర్తరీతి వదేత్కర్తరి కృదితివదిత్యర్థః। సమానకర్తరీత్యస్యైకకర్తరీత్యర్థః। అస్య క్త్వా భవతీతి శేషః। క్త్వార్థకర్తుః కేన కర్త్రా ఐక్యమిత్యపేక్షాయాం ప్రత్యాసత్త్యా సమభివ్యాహృతతిఙన్తోపస్థాప్యవిశేష్యభూతక్రియాకర్త్రైక్యం గృహ్యతే। తథా చ పూర్వకాలికబోజనక్రియాకర్త్రభిన్నకర్తృనిష్ఠం తదుత్తరకాలికం వ్రజనమితి భుక్త్వా వ్రజతీత్యత్ర శాబ్దబోధః। యతశ్చ తథా సూత్రన్యాసో న కృతస్తతః కర్తుః క్త్వావాచ్యత్వం పాణినేర్నేష్టమిత్యవగమ్యత ఇతి భావః। నను యది కర్తుః క్త్వావాచ్యత్వం నేష్యతే తర్హి ఓదనం పక్త్వాఽహం భోక్ష్య ఇత్యత్రాస్మచ్ఛబ్దాత్తృతీయాపత్తిస్తదవస్థైవ స్యాదిత్యాశఙ్క్య తాం నిరాకర్తుమాహ-తృతీయాపాదనం త్వితి। ఆఖ్యాతార్థక్రియాయా ఇతి। భావప్రధానమాఖ్యాతమితి యాస్కోక్తేస్తిఙన్తోపస్థాప్యక్రియా విశేష్యభూతా, సా చాత్ర భోక్ష్య ఇతి భుజిక్రియేత్యర్థః। కతుంరభిధానాదితి। తాదృశప్రధానభూతక్రియానిరూపితకర్తుస్తిఙోక్తత్వాత్తాదృశప్రధానక్రియావిశేషణభూతాయాః క్త్వాప్రత్యయప్రకృతిభూతధాతూపస్థాప్యాయాః పచిక్రియాయాః కర్తురప్యుక్తత్వేన తత్ర

తృతీయాపాదనం న సంభమతీత్యర్థః। కర్తృత్వనిరూపకపాకభోజనక్రియయోర్భేదన తన్నిరూపితకర్తృత్వయోర్భేదేఽపి ప్రధానభోజనక్రియానిరూపితకర్తృత్వవిశిష్టకర్తురభిధానే సతితద్విశేషణీభూతపచిక్రియానిరూపిత కర్తృత్వవిశిష్టకర్తుర్వ్యభిధానస్య భాష్యాదిసంమతత్వేన ప్రకృతోదాహరణే తృతీయాపాదనం సుతరాం దుర్వచమితి భావః। అత్రార్థే హరికారికే ప్రమాణయతి-ఉక్తం చేతి। ప్రధానేతరయోరితి। అస్య క్రియయోరిత్యత్రాన్వయః క్రియయోశ్చ నిరూపితత్వసంబన్ధేన కారకశక్త్యావన్వయః। కారకశక్తేశ్చాఽఽశ్రయతాసంబన్ధేన ద్రవ్యేఽన్వయః। తథా చ విశేష్యవిశేషణభూతక్రియాద్వయనిరూపితకారకశక్తిద్వంయ పృథగ్యత్రైకద్రవ్యాశ్రితం భవతీతి శేషః। శక్తిర్గణాశ్రయేతి। తత్ర విశేషణభూతక్రియానిరూపితా కారకశక్తిః, విశేష్యభూతక్రియానిరూపితాం కారకశక్తిమనురుధ్యతేఽనుసరతీత్యర్థః। తదనురోధమేవ విశదయతి-ప్రధానవిషయేతి। ప్రధానక్రియానిరూపితా కారకశక్తిర్యదా ప్రత్యయేన-తిఙాఽబిధీయతే తదా గుణక్రియానిరూపితా కారకశక్తిస్తదుత్తరప్రత్యయేనానభిహితాఽపి తద్వదభిహితవత్ప్రతీయత ఇత్యర్థః।

ఏతత్తుల్యన్యాయాత్ప్రధానక్రియానిరూపితకారకశక్తేస్తిఙాఽనుక్తత్వే సతి గుణక్రియానిరూపితకారకశక్తిః స్వవాచకదాతూత్తరప్రత్యయేనోక్తాఽప్యనుక్తవద్బోధ్యా। స్వశబ్దేన గుణక్రియా గ్రాహ్యమా। అత ఏవ ప్రాసాదే ఇత్యత్ర ఘఞ్ప్రత్యయేన గుణభూతసాదిక్రియానిరూపితాధికరణశక్తేరుక్తత్వేఽపి ఆస్త ఇతి తిఙన్తోపస్థితప్రధానాసిక్రియానిరూపితాధికరణశక్తేస్తిఙాఽనుక్తత్వేన సదిక్రియానిరూపితాధికరణశక్తేరప్యనుక్తవత్ప్రతీయమానత్వేన ప్రాసాదే ఆస్త ఇత్యత్ర సప్తమీతి భాష్య ఉక్తమ్। అవస్యం చైతద్గుణక్రియానిరూపితకారకశక్తేః ప్రధానక్రియానిరూపితకారకశక్త్యనురోధిత్వమఙ్గీకర్తవ్యమ్। అన్యథౌదనం పక్త్వాఽఽహం భేక్ష్య ఇత్యత్ర క్త్వః కర్తృవాచకత్వస్వీకారేణ తృతీయాపాదనస్య నిరసనేఽపి పక్త్వోదనో మయా భుజ్యత ఇత్యత్రౌదనపదోత్తరం ద్వితీయాంపాదనం దుర్నివారం స్యాదిత్యాశయవానాహ-కిం చేతి। అన్యథేతి। గుణక్రియానిరూపితకారకశక్తేః ప్రధానక్రియానిరూపితకారకశక్త్యనురోధిత్వానభ్యుపగమ ఇత్యర్థః। క్త్వార్థతాపత్తిరితి। పక్త్వోదనో భుజ్యత ఇత్యత్రౌదనే భుజిక్రియానిరూపితం తథా పచిక్రియానిరూపితం చేతి క్రియాద్వయనిరూపితం కర్మత్వద్వయం ప్రతీయతే। తత్ర ముజధాతూత్తరతిఙ్ప్రత్యయేన భుజిక్రియానిరూపితకర్మత్వస్యోక్తత్వేఽపి పచిక్రియానిరూపితకర్తృత్వస్య పచిధాతూత్తరక్త్వాప్రత్యయేనానభిధానాధోదనపదోత్తరం ద్వితీయా ప్రసజ్యతే। తద్వారణార్థం క్త్వః కర్మవాచకత్వమప్యఙ్గీకర్తవ్యం భవతీతి కర్మణః క్త్వావాచ్యతాపత్తిరిత్యర్థః। ప్రకారాన్తరేణేతి। క్త్వః కర్తరి శక్త్యఙ్గీకారేణ ద్వితీయావారణం న సంభవతీత్యర్థః। పచిక్రియానిరూపితకర్మత్వస్యాదనగతస్య క్త్వాప్రత్యయేనానభిధానాదితి భావః। కర్తృవాచకత్వవత్క్త్వః కర్మవాచకత్వేఽపీష్టాపత్తిరేవేతి తు వక్తుమశక్యమ్। తాదృశకల్పనాయాం ప్రమాణభావాద్గౌరవాచ్చ। గుణక్రియానిరూపితకారకశక్తేః ప్రధానీక్రియానిరూపితకారకశక్త్యనురోధిత్వానుసరణే తు

తిఙన్తోపాత్తప్రధానబుజిక్రియానిరూపితకర్మత్వశక్తేస్తిఙాఽభిధానాద్ గుణభూతపచిక్రియానిరూపితాయాస్తస్యాః శక్తేః క్త్వయాఽనభిధానేఽప్యభిహితవత్ప్రతీయమానత్వాన్న ద్వితీయాపత్తిరితి సంపిణ్డితోఽర్థః। అపి చ వాచకత్వపక్షే క్త్వాదీనాం జన్యత్వవ్యాప్యత్వాదినాఽనేకార్థత్వాపత్తిః। జన్యత్వాదీనాం వాచ్యత్వే ప్రత్యయార్థత్వాత్ప్రకృతిప్రత్యయార్థయోః ప్రత్యయార్థస్య ప్రాధాన్యమితి న్యాయేన తేషాం విశేష్యత్వాపత్త్యా భుక్త్వా భుక్త్వా వ్రజీత్యత్ర ఆభీక్ష్ణ్యే ద్వే వాచ్యే' ఇతి ద్విత్వానాపత్తిః। క్రియాప్రాధాన్యభావాత్। నచ సిద్ధాన్తేఽపి క్త్వాన్తోపస్థితక్రియాణాం తిఙన్తోపాత్తక్రియాయాం విసేషణత్వాత్క్రియాప్రాధాన్యవిరహేణ భుక్త్వా భుక్త్వేతి ద్విత్వానాపత్తిస్తదవస్థైవేతి వాచ్యమ్। భావప్రధానమాఖ్యాతమిత్యస్య ప్రత్యయార్థస్య ప్రాధాన్యమితి న్యాయాపవాదకత్వే ప్రత్యయార్థాపేక్షయా తత్ప్రకృతిభూతధాత్వర్థస్య ప్రాధాన్యమిత్యర్థస్యైవ వివక్షితత్వేన క్రియాన్తరం ప్రతి విశేషణత్వేఽపి క్త్వాన్తోపాత్తక్రియాణాం న క్రియాప్రాధాన్యస్య హానిః। జన్యత్వాదీనాం క్త్వావాచ్యత్వే తు తేషాం ప్రత్యయార్థత్వేన విశేష్యత్వాత్క్రియాప్రాధాన్యం భజ్యేతేతి భావః। అత్రేదం బోధ్యమ్-ఔత్సర్గికప్రత్యయార్థప్రాధాన్యాపవాదకేన భావప్రధానమాఖ్యాతమితివచనేన తిఙన్తోపాత్తక్రియాయాః ప్రాధాన్యబోధనాత్స్నాత్వా భుక్త్వా పీత్వా వ్రజతీత్యాదౌ వ్రజనక్రియా(నిరూపిత)వధికపూర్వకాలత్వమాదాయైవ సర్వత్ర క్త్వా, నతు భోజనాదిక్రియావధికపర్వకాలత్వమాదాయ। తథా సతి తస్యాపత్యమిత్యాదావేకత్వాదేరివ ప్రకృతేసమానకర్తృకయోరితి ద్వివచనోపాత్తస్య ద్విత్వస్యావివక్షాయామప్యమీషాం బ్రాహ్మణానాం పూర్వమానీయతామిత్యుక్తే సర్వేభ్యః పూర్వ ఏవాఽఽనీయతే, నతు యస్యాత్కస్మాచ్చిత్ పూర్వో మధ్యమస్తథాఽత్రాపి స్నారేరేవ క్త్వాప్రత్యయః స్యాన్న తు భుజ్యాదేః। ఏవం స్నానాదిపానాన్తక్రియాణాం వ్రజనక్రియాయామేవాన్వయః। నతు స్నానక్రియాయా భోజనాదౌ। గుణానాం చ పరార్థత్వాదితి న్యాయేన స్నానాదిపానాన్తక్రియాణాం పరస్పరమసంబన్ధాదిత్యర్థః। అత ఏవ తత్ర భుక్త్వా పీత్వా స్నాత్వా వ్రజతీతి విపరీతప్రయోగోఽప్యుపపద్యతే। ఆవాహ్య షోడశోపచారైః పూజయేదిత్యత్రాఽఽవాహనవిశిష్టే పూజనే షోడశోపచారైరిత్యస్య కరణత్వమ్। పూజనే ఆవాహనవైశిష్ట్యం వాఽన్తర్యసంబన్ధేన। తథాచ ఆవాహనోత్తరకాలికం షోడశోపచారకరణకం పూజనమిత్యర్థబోధాదావాహనస్య షోడశోపచారాన్తర్గతత్వేఽపి న దోష ఇతి బోధ్యమిత్యలమ్।। 59 ।।

ఇతి వైయాకరణభూషణసారవ్యాఖ్యాయాం శాంకర్యాం క్త్వాద్యర్థనిర్ణధః।

రఘ్గభట్టతనూజేన శంకరేణ వినిర్మితే।

సారీయేఽభూద్వివరణే తుమున్క్త్వాద్యర్థనిర్ణయః।। 13 ।।

.

॥ అథ స్ఫోటనిరూపణమ్ ॥

పూర్వోక్తప్రకృతిప్రత్యయాద్యర్థవిచారస్యావాస్తవికత్వం ధ్వనయితుమాహ-సిద్ధాన్తేతి। స్ఫోటస్యైవ వాచకత్వమితి సిద్ధాన్తనిశ్చయమిత్యర్థః। ఆహ-బ్రూతే-వాక్యస్ఫోటోఽతీతి। అష్టో

పక్షా ఇతి। తానేవాష్ట పక్షాన్క్రమేణ నామతో నిర్దిశతివర్ణస్ఫోట ఇత్యాదినా। అఖణ్డపదవాక్యేతి। అఖణ్డపదస్ఫోటోఽఖణ్డవాక్యస్ఫోటశ్చేతి ద్వయమిత్యర్థః। జాతిస్ఫోటా ఇతి। వర్ణజాతిస్ఫోటః, పదజాతిస్ఫోటో, వాక్యజాతిస్ఫోట ఇతి త్రయ ఇత్యర్థః। పదస్య వాక్యస్య చాఖణ్డత్వేఽపి తత్ర జాతిర్నాస్తీతి న మన్తవ్యమ్। అత ఏవ చరమం పక్షద్వయమూద్భూతమితి జ్ఞేయమ్। స్ఫుటతి ప్రకాశతేఽర్థోఽస్మాదితి వ్యుత్పత్త్యాఽర్థబోధకః శబ్దః స్ఫోట ఇతి పర్యవస్యతి। ఉచ్చారితాద్వ్యఞ్జకాచ్ఛబ్దాత్తత్సదృశస్ఫోటాఖ్యశబ్దస్య జ్ఞానం తస్మాచ్చార్థజ్ఞానమితి క్రమః। శబ్దనిత్యత్వవిచారే స్ఫోటాఖ్యశబ్ద్ ఏవ నిత్యః స ఏవ త్త్రార్థవానిత్యష్టానాం పక్షాణాం భాష్యాద్యాకరసంమతతయా వ్యావర్త్యాభావాద్వాక్యగ్రహణం వ్యర్థమిత్యాహ-అనర్థకమితి। దురర్థకం చేతి। భాష్యసిద్ధాన్తసిద్ధవర్ణాదీతరస్ఫోటానాం వ్యావృత్తిబోధకత్వాదిత్యర్థః। నను కిమర్థం తర్హి వాక్యగ్రహణమత ఆహ-వాక్యస్ఫోటాతిరిక్తానామితి। అవాస్తవత్వమితి। అష్టానాం స్ఫోటానాం మధ్యే వాక్యస్ఫోట ఏవ ముఖ్యః। శక్తిగ్రాహకశిరోమణినా వృద్ధవ్యవహారేణ ప్రథమతో వాక్య వాక్య ఏవ శక్తిగ్రహేణ లాకే వాక్యస్ఫోటస్యైవార్థబోధకత్వాత్। వర్ణస్ఫోటాదీనాం తు కేవలం సాస్త్రప్రక్రియానిర్వాహాయ స్వీకార ఇత్యర్థః।ఏతదాశయేనైవాఽఽహ-అతినిష్కర్ష ఇతి। ఇతి మతస్థితిరితి। వైయాకరణానాం మహాభాష్యకారాదీనామిత్యర్థః। స్ఫోటశబ్దస్య పఙ్కజాదిశబ్దవద్యోగరూఢత్వేన వాక్యస్ఫోట ఇత్యస్య వాక్య వాచకమిత్యర్థః। ఏవం వర్ణస్ఫోటానీనాం వర్ణాదయో వాచకా ఇత్యర్థః। తత్ర క్రమేణ సర్వాంస్తాన్నిరూపయన్ ప్రథమం తావద్వర్ణస్ఫోటమాహ-సాధుశబ్దేఽన్తరితి। విప్రతిపత్తిర్వివాదః। అత్ర నైయాయికా ఏవమాహుః-సాధుశబ్దఘటతిబ్విసర్గాదిభిః సమారితా లాదయః స్వాదయశ్చ స్థానిభూతా ఏవ వాచకాః। ల కర్మణి చం స్వౌజసమిత్యాదిభిస్తేషామేవ వాచకత్వస్య ప్రతిపాదితత్వాత్। తిబ్విసర్గాదీనాం త్వాదేశిలకారాదిస్మృతిద్వారా బోధకత్వం లిపివదితి। తథా చ లకారాదయో వాచకా ఇతి విధికోటిరన్యేషాం నైయాయికానామిత్యర్థః। లాదయో వాచకా నేతి నిషేధకోటిరస్మాకం వైయాకరణానామిత్యర్థః। ఏవం చాఽఽదేశద్వారా సాధుశబ్దాన్తగతాః స్థానిభూతా లాదయః స్వాదయశ్చ వాచకా న వేతి విప్రతిపత్తిశరీరమితి ఫలతి। యది తు సాధుశబ్దాన్తర్గతాస్తిబ్విసర్గాదయో వాచకా న వేతి విప్రతిపత్తిశరీరమభ్యుపగమ్యేత తర్హి విధికోటిరన్యేషాం, నిషేధకోటిర్వైవాకరణానామిత్యుత్తరగ్రన్థః ప్రోచ్యమానోఽత్యన్తం విసంగతః స్యాత్। నైయాయికైస్తిబాదీనాం వాచకత్వస్యానభ్యుపగమాత్। వైయాకరణైస్తిబాదీనామేవ వాచకత్వస్య సిద్ధాన్తితత్వాచ్చ। తస్మాత్ ` సాధుశబ్దేఽనన్తర్గతా వాచకా నవేతి విప్రతిపత్తిశరీరమ్' ఇత్యముమర్థం గురుభిః పాఠ్యన్తే ఛాత్రాః। తత్ర సాధుశబ్దేఽనన్తర్గతా ఇత్యస్య శ్రూయమాణతిబ్విశర్గాదినాం స్థానిత్వేన కల్పితాః, అత ఏవ సాధ్యనన్తర్గతా లాదయః స్వాదయశ్చేత్యేవార్థో బోధ్యః। ఏవం చ లాదీనామేవ వాచకత్వం, నతు ప్రయోగఘటకానాం తిబ్విసర్గాదీనామితి మన్యమానాన్నైయాయికాన్ ప్రత్యాహ-సాధుశబ్దేఽన్తర్గతా హి వాచకా నతు తత్స్మృతా ఇతి। ప్రతిపదం తదర్థం వర్ణయతి-సాధుశబ్దే-పచతి, రామః, ఇత్యాదిప్రయుజ్యమానే, అన్తర్గతా ఘటకాస్తిబ్విసర్గాదయ ఏవ బోధకాః-వాచకా ఇత్యర్థః। బోధకపదాద్వాచకత్వలాభః కథమత ఆహ-తేషామేవేతి।

సాధ్వన్తర్గతశ్రూయమాణతిబ్విసర్గాదీనామేవేత్యర్థః। శక్తత్వస్య-వాచకత్వస్యేత్యర్థః। బోధజనకత్వమేవ శక్తిరితి, ప్రాగితి। ఇన్ద్రియాణాం స్వవిషయే, ఇత్యాదిసప్తత్రింశత్(37)కారికాయామితి భావః। వ్యవస్థాపితత్వాదితి। సాధకబాధకవిచారేమ నిశ్చితత్వాదిత్యర్థః। `శక్తిః పదార్థాన్తరమ్' ఇతి మతేఽపి బోధకత్వాన్యథానుపపత్త్యా కల్ప్యమానా శక్తిర్బోధకత్వసమనియతేతి సాధుశబ్దానన్తర్గతేషు బోధకత్వాభావే సిద్ధే శక్యభావోఽప్యర్థాత్సిధ్యతీతి బోధ్యమ్। న త్వితి। సాధ్వన్తర్గతశ్రూయమాణతిబ్విసర్గాదిభిః స్మారితా లాదయః స్వాదయశ్చ వాచకో నైవేత్యర్థః।। 60 ।।

దర్శనాన్తరాభినివేశినాం నైయాయికానాం మతం దూషయితుముపన్యస్యతి-యే త్వితి। ప్రయోగసప్రవాయినాం తిబ్విసర్గాదీనాం వాచకత్వాభావే కారణమాహ-తేషామిత్యాది। ప్రయోగఘటకామాం తివ్విసర్గదీనామిత్యర్థః। బహుత్వేనేతి। స్వస్థానిభూతలాదిస్వాద్యపేక్షయా బహుత్వేనేత్యర్థః। శక్త్యానన్త్యేతి। బహుషు తేషు ప్రత్యేకం శక్తికల్పనయా శక్తీనామప్యనన్తత్వమాపద్యేతేత్యర్థః। బహుత్వస్యాపరిచ్ఛిన్నతయాఽనన్తత్వేన శక్త్యనన్త్యమితి భావః। శక్త్యానన్త్యమిత్యుపలక్షణమ్। తేన శక్తతావచ్ఛేదకత్వమపి బహ్వీష్వాదేశనిష్ఠానుపూర్వీషు కల్పనీయం స్యాదితి గౌరవమప్యత్ర పక్షే దూషణాన్తరం బోధ్యమ్। కిం చ యత్ర లాద్యాదేశానాం లుగాదినాఽభావస్వరూపతా తత్రాభావస్య క్వాపి బోధజనకత్వాదర్శనేనాఽఽదేశానాం బోధకత్వం సుతరామసంభవీత్యత ఆహ-ఏధాంచక్ర ఇతి। అత్ర `ఆమః' ఇతి లిటో లుక్। లుగాదేరభావరూపస్యేతి। అభావరూపస్యేతి హేతుగర్భం విశేషణమ్। యతో లుగాదిరూపస్యాఽఽదేశస్యాభావరూపత్వమతస్తస్య బోధకత్వాసంభవః। బోధకత్వరూపశక్తేర్భావనిష్ఠత్వాదభావేన క్వచిదపి బోధాజననాదితి భావః। ఏధాంచక్ర ఇత్యత్రానుప్రయుజ్యమానదాతూత్తరశ్రూయమాణతిజాదేశేనైవ కాలకారకాద్యవగమ ఇతి స్పష్టం నిబన్ధేషు। యద్యపి తదర్థకాలకారకాదీనామనుప్రయుజ్యమానకృఞాద్యర్థ ఏవాన్వయస్తథాఽపి అభేదేన తదర్థాన్వయ్యేధత్యాద్యర్థేఽపి తస్యాఽఽర్థికం భానం సంభవత్యేవ అత ఏవ `కృఞ్ చానుప్రయుజ్యతే' ఇతి సూత్రే కౌముద్యాముక్తమ్-తేషాం క్రియాసామాన్యా వాచిత్వాదామప్రకృతీనాం విశేషవాచిత్వాత్తదర్థయోరబేదాన్వయ ఇతి। అభేదాన్వయశ్చేత్యమ్-ఏధాదయస్తావత్తత్తత్ఫలానుకూలవ్యాపారార్థకాః, కృఞ-ఉత్పత్త్యనుకూలవ్యాపారార్థకః భ్వస్తీ చాపి సత్తానుకూలవ్యాపారాభిధాయకౌ। ఉత్పత్త్యాదికమామ్ప్రకృత్యర్థఫలనిష్ఠమేవ ప్రత్యాసత్తేః। తథా చైధాంచక్ర ఇత్యత ఏకకర్తృకో వృద్ధ్యనుకూలవ్యాపారాభిన్నః పరోక్షానద్యతనభూతోత్పత్త్యనుకూలో వ్యాపార ఇతి బోధో బోధ్యః। ఏవం చాఽఽదేశానాం వాచకత్వమితి పక్షేఽపి నాత్ర కశ్చిద్ధోష ఇత్యతాం బ్రహ్మేత్యుక్తమ్। ఆదిపదం వారి. పచ, యా, అపాతి, ఇత్యాదిసంగ్రహార్థమ్। లుగాదేరిత్యాదినా లుబ్లోపయోః సంగ్రహః। అత్ర సర్వత్ర లుగాదేరాదేశస్వాభావరూపత్వేనాభావస్య చ బోధజనకత్వాయావాత్సంఖ్యాకర్మదేబోధో న స్యాదిత్యాదేశానాం వాచకత్వపక్షే దోషస్తదవస్య ఇతి భ్రాన్తః। నన్వత్రాపి, యః శిష్యతే స లుప్యమానార్థాభిధాయీతిన్యాయేన ప్రకృతిరేవ లుప్తప్రత్యయార్థబోధజనికేతి చేన్న। ప్రకృతేస్తత్త్రప్రత్యయార్థే శక్తికల్పనాపేక్షయాఽయత్ర

పౌషమహః, రామేషు, పయసా, పయసే, లిహౌ, దుహావిత్యాదౌ వాచకత్వేన క్లృప్తస్య ప్రత్యయస్య స్మరణకల్పనైవ లఘీయసీత్యాహ-ర్కి తు త్రైరితి। తివ్విసర్గాత్మకాదేశైరిత్యర్థః। స్మృతా లాదయః స్వాదయశ్చ స్థానిభూతా ఏవ వాచకా ఇత్యర్థః। స్థానినో వాచకత్వే శక్తతావచ్ఛేదకలాఘవమప్యస్తీత్యాహ-లత్వస్యేతి। యథా అనేకాసు ఘటవ్యక్తిషు అయం ఘటోఽయం ఘట ఇత్యేవం యాఽనుగతప్రతీతిః-ఏకధర్మప్రకారకబుద్ధిర్జాయతే తాదృశవృద్ధ్యుపపత్తయే ఘటత్వజాతిః కల్ప్యతే తథా లడాదిషు సర్వత్రాయం లోఽయం ల ఇత్యేవం జాయమానానుగతప్రతీతిసిద్ధ్యర్థం కల్ప్యమానస్య లత్వస్య జాతిత్వం సిధ్యతి। అనుగతప్రతీతిరేవ జాతికల్పికేతి భావః। తథా చ ఘటత్వస్యేవ లత్వస్యైవ శక్తతావచ్ఛేదకత్వకల్పనముచితం, తచ్చ శక్యతావచ్ఛేదకం జాతిరూపతయైకమేవైతి శక్తతావచ్ఛేదకలాఘవం భవతీత్యర్థః। ఆదేశానాం వాచకత్వే తేషాం నానాకారత్వాత్సర్వత్రానుగతైగధర్మస్య కల్పయితుమశక్యత్వాచ్ఛక్యతావచ్ఛేదకస్యాపి నానాత్వం స్యాదితి శక్యతావచ్ఛేదకగౌరవం స్యాదితి భావః। లాదీనాం వాచకత్వే యుక్త్యన్తరమప్యాహ-అవ్యభిచారాచ్చేతి। వ్యభిచారః--కార్యకారణభావనియమభఙ్గః, తదభావోఽవ్యభిచారస్తస్మాదపి స్తానినో లకారస్యైవ వాచకత్వం యుక్తమిత్యర్థః। ఘటపదార్థవిషయకజ్ఞానం ప్రతి తదర్థకఘటపదజ్ఞానం కారణమ్। అత ఏవ యేన ఘటపదం న జ్ఞాయతే, తజ్జజ్ఞానేఽపి తదర్థో వా న జ్ఞాయతే తస్య ఘటపదార్థజ్ఞానం న జాయత ఇతి లోకే దృష్టత్వాదన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం పదార్థపదజ్ఞానయోః కార్యకారణభావః సిద్ధః। తత్ర తదర్థకపదజ్ఞానం కారణం తదర్థజ్ఞానం చ కార్యమ్। ఏవం కర్త్రాద్యర్థజ్ఞానం ప్రతి తదర్థకలడాదిలకారజ్ఞానస్య కారణత్వాద్యత్ర కర్త్రాద్యర్థజ్ఞానం తత్ర తాదృశార్థజ్ఞానాత్ప్రాగ్ నియమేన తాదృశార్థకలకారజ్ఞానసస్వాద్యత్సత్త్వే యత్సత్త్వం యదభావే యదభావ ఇత్యన్వయవ్యతిరేకసిద్ధపదార్థపదజ్ఞానయోః కార్యకారణభావస్య న వ్యతిరేకవ్యభిచార ఇతి ఏతస్మాత్కారణాదపి స్థానిన ఏవ లాదేర్వాచకత్వం యుక్తమితి భావః। ఆదేశానాం వాచకత్వమితి మతే వ్యతిరేకవ్యభిచారదోషోఽస్తీత్యాహ-ఆదేశానామితి। పచతి, రామః, ఇత్యాదిపరినిష్ఠితప్రయోగే శ్రూయమాణానాం తివ్విసర్గాద్యాదేశానాం వాచకత్వే సతి తేషాం నిష్తసాద్యాదేశానాం భిన్నతయా-తిబాదేసాపేక్షయా తసాదేశో భిన్నస్తసాదేశాపేక్షయా చ తిబాదేశో భిన్న ఇతి తిప్ప్రతియోగికభేదవాంస్తస్, తస్ప్రతియోగికభేదవాంశ్చ తిబిత్యేవం పరస్పరప్రతియోగికభేదాదనేకతయా కర్త్రాద్యర్థజ్ఞానం ప్రతి తదర్థకతిబాదేశజ్ఞానం తథా తదర్థకతసాదేశజ్ఞానం చ కారణమితి వక్తవ్యమ్। తత్ర భవతి, భవతః ఇత్యుభయత్రాపి కర్త్రాద్యర్థజ్ఞానసత్త్వేఽపి భవతీత్యత్ర కర్త్రర్థజ్ఞానకారణీభూతతసాదేశజ్ఞానం నాస్తి భవత ఇత్యత్ర చ తాదృశజ్ఞానకారణీభూతతిబాదేశజ్ఞానం నాస్తీతి కార్యసత్త్వేఽపి కారణాభావాద్వ్యతిరేకవ్యభిచారః స్పష్ట ఏవేతి భావః। ఆనుగుణ్యాచ్చేతి। లః కర్మణి చ భావే చేత్యాదిసూత్రార్థానుసారాదపి లకారాణామేవ వాచకత్వమితి స్పష్టమేవావగమ్యతే। యథా చ లకారాణాం వాచకత్వే వ్యాకరణశాస్త్రప్రవర్తకపాణిన్యాదేరనుశాసనముపలభ్యతే, న తథా తివ్విసర్గాద్యాదేశానాం వాచకత్వేఽనుశాసనముపలభ్యతే। ఇత్యాహురితి। ఏవం

చాऽऽదేశినాం లకారాణామేవ వాచకత్వం ప్రామాణికమితి తదాశయః। న చైవం భూ-ల ఇత్యతోऽపి వోఘాపత్తిరితి వాచ్యమ్। తాదృశఘోధే భవతీత్యాదిసమభివ్యాహారవిశేషస్య కారణత్వేనాభ్యుపగమాత్। అన్యథా తవాపి మతే భూ-అతి ఇత్యాదేరపి బోఘాపత్తిః ప్రసజ్యేత। స్థానిభూతలకారజ్ఞానవిధురాణాం బోధస్తు ఆదేశేషు శక్తిభ్రమాదుపపద్యతే। అపభ్రంశేషు శక్తిభ్రమాద్బోధకత్వకల్పనాదితి భావః। ఏవం చ శ్రూయమాణమాత్రవర్మనిష్ఠవాచకతాపిరహాద్వర్ణస్ఫోటో న యుక్త ఇతి భావః। తాన్నైయాయికాదీనిత్యర్థః। స్వసాధకేతి। తిత్విసర్గాద్యదిశానాం వాచకత్వమితి యత్స్వమతం తత్పరిపోషకయుక్తిభిరిత్యర్థః। నిరాచష్టే-నిరస్యతి-వ్యవస్థితేర్వ్యవహృతేరితి। కథం కర్తురవాంంం। వ్యవస్థానురోఘాదితి। ప్రమాణైరర్థనిర్ధారణం వ్యవస్థా, తదనుసారాదిత్యర్థః। వాచకా ఇతి। సాధుశబ్దయయోగఘటకాః శ్రూయమాణతివ్విసర్గాదయ ఏవ వాచకాః,త్తైః స్మృతా లాదయో వాచకా నేత్యర్థః। ఏవం చ వ్యవస్థితేరిత్యస్య పఞ్చమ్యన్తస్య పూర్వకారికోక్తే `బోధకాః' ఇత్యత్రాన్వయః। ఏవం వ్యవహృతేరిత్యాదిద్వయస్యాపి తత్రైవాన్వయో బోధ్యః। అత్ర సంప్రదాయవిద ఏవమాహుః-ఆదేశానాం వాచకత్వే రామ ఇత్యత్ర విసర్గ ఏకత్వస్య వాచక ఇతి వ్యవస్థా సిధ్యతి। సమృతానాం నాచకత్వేऽవ్యవస్థా స్యాత్। తథా హి-రామ ఇత్యత్ర విసర్గేణ కిం సుః? కింవా రూః? కింవా సిః స్మర్తవ్యః। పాణినీయైః సుః, అన్యై రూః, కాలాపతన్త్రాభిజ్ఞైః సిః, విహితః। యస్తు సకలతన్త్రాభిజ్ఞస్తస్య వినిగమనావిరహేణ ప్రతిబన్ధాత్కస్యాపి స్మరణం న స్యాత్, ఇతి। తత్తు న సమీచీనమ్। అనేకలిపిజ్ఞానసత్త్వేऽపి యథా నమ్‌శబ్దే ఏకకాలే న శబ్దోపస్తితిప్రతిబన్ధస్తథా సకలవ్యాకరణాభిజ్ఞస్య నాऽऽదేశిశ్మృతిప్రతివబన్ధః। కింతు సర్వేషాం స్మృతిః, తయా చార్థోపస్థితిః,సా చావిలక్షణా, విలక్షణా-విభిన్నా, తథా నా కిం త్వేకరూపైవేత్యర్థః। అత ఏ ఘటకలశాద్యనేకపర్యాయేభ్యోऽప్యవిలక్షణబోధ ఉపపద్యతే। అతోऽన్యథా వ్యాచష్టే-తథాహీత్యాదినా। బోధాదితి। పచతీత్యాదౌ యేషాం లకారాదిజ్ఞానం నాస్తి తాదృశానామపి లౌకికానాం కర్త్రాద్యర్థబోధదర్శనాన్న లకారాణాం వాచకత్వం కల్పయితుం యుజ్యత్రై। ఏవం చ కార్యసత్త్వే కారణాబావాద్వ్యతిరేకత్ర్యభిచారాత్సుతరాం లకారస్య వాచకత్వాసంభవః। తథా చ బోదానాపత్తిరేవాత్రావ్యవస్థాపదార్థ ఇతి భావః। యదుక్తం లకారవాచకత్వవాదిభిః పచతీత్యాదౌ స్తానిభూతలకారజ్ఞానవిధురాణాం త్రోధస్తు అపభ్రంశోష్వివ తిజ్‌క్షు శక్తిభ్రమాదుపపద్యత ఇతి తన్నిరాకువంన్నాహ-న చేతి। తేషామితి। పచతీత్యాదౌ లకారజ్ఞానశూన్యానాం లౌకికానామిత్యర్థః। శక్తిభ్రమాదితి। యతా చాకచక్యాదిదర్శనాచ్ఛుక్తౌ రజతత్వభ్రమస్తద్వత్సర్వత్ర పచతీత్యాదిప్రయోగే తిజ ఏవ దర్శనాల్లకారస్య చ సిద్ధప్రయోగే క్వాప్యదర్శనేన తిజక్ష్వేవ వాచకత్వశక్తిరితి తేషాం భ్రమ ఇత్యర్థః। తస్యేతి। పచతీత్యాదౌ శ్రూయమాణతిజాదేశాజ్జాయమానకర్త్రాద్యర్థబోధహేతోర్వాచకత్వస్యేత్యర్థః। మానామావాదితి। భ్రమత్వే ప్రమాణాభావాదిత్యర్థః। యత్ర విషయస్య బాధస్తత్రైవ భ్రమత్వమితి నియమః। యథా శుక్తౌ రజతత్వస్య బాధాత్తజ్జ్ఞానస్య భ్రమత్వం, తథా ప్రకృతే వాచకత్వస్యాబాధాత్తజ్జ్ఞానస్య భ్రమత్వం వక్తుమశక్యమ్।

పచతీత్యాదిఘటకతిజాదేశాత్క్రర్థాద్యర్థబోదోదయేన తత్ర వాచకత్వశక్తేరబాధితత్వేన భ్రమత్మస్య సుతరాం వక్తుమశక్యత్వేన భ్రమత్వ మానాబావ ఇతి భావః। నను తిబాద్యదేశానామనేకత్వాత్తత్ర వాచకత్వశక్తిస్వీకారే తదేవానేకత్వం ప్రతిబన్ధకం స్యాదిత్యత ఆహ-ఆదేశినామపీతి। తిబ్విసర్గాద్యాదేశస్థాననినామిత్యర్థః। తత్తద్వైయాకరణైరితి। పాణినికాలాపశాకటాయనాపిశలిప్రభృతిశాబ్దికైరిత్యర్థః। భిన్నానామితి। సుః, సిః, రుః, లట్, కట్, అన్యైశ్చాన్యః కశ్చనేత్యాదిప్రకారేమ భిన్నానాం స్వస్వేచ్ఛయోక్తత్వాత్। శాస్త్రప్రవర్తకాచార్యాణాం స్వతన్త్రేచ్ఛత్వాదితి భావః। తత్ర కః స్థానీ శక్తః-వాచకః, కశ్చ నేతి నిర్ధారయితుమశక్యత్వేనాయమేవ స్థానీ వాచక ఇత్యేవం వ్యవస్థాయా అనుమత్తేరిత్యర్తః। నను వినిగమనావిరహాత్సర్వేషామపి స్తానినాం వాచకత్వమస్త్విత్యాశఙ్క్యాఽఽహ-సర్వేషామితి। స్వతన్త్రేచ్ఛానాం వైయాకరణానాం భేదాద్భిన్నానాం స్థానినాం సర్వేషామిత్యర్థః। శక్తత్వేవాచకత్వశక్తిమత్త్వే అభ్యుపగతే, ఇతి శేషః। గౌరవమితి। అనేకేషాం స్థానినాం ప్రత్యేకం శక్తికల్పనావరయంభావేన శక్త్యనేకత్వాద్వౌరవమిత్యర్థః। నన్వేవమపి ఆదేశాపేక్షయా తత్స్థానినామల్పసంఖ్యత్వేన తత్రప్రయుక్తలాఘవానురోధాత్స్థానినామేవ వాచకత్వమాయాతీత్యత ఆహ-వ్యభిచారశ్చేతి। రామ ఇత్యాదావేకత్వాద్యర్థజ్ఞానం సర్వానుభవసిద్ధమ్। తాదృశానుభవనిర్వాహాయైకత్వాద్యర్థవిషయకజ్ఞానం ప్రతి సర్వస్థానిజ్ఞానం కారణమిత్యేవం కార్యకారణభావో వాచ్యః। తత్ర రామ ఇత్యత్ర పాణినిమతే స్థానిభూతసుప్రత్యయజ్ఞానసత్త్వేఽపి సిప్రత్యయజ్ఞానం నాస్తి, తథా కాలాపమతే సిప్రత్యయజ్ఞానసత్త్వేఽపి సుప్రత్యయజ్ఞానం నాస్తి। ఏకత్వాద్యర్థజ్ఞానం తూభయమతేఽప్యస్త్యేవేతి ఏకైకాభావే సత్యపరేణైకత్వాద్యర్థబోధజననాత్కారణాభావేఽపి కార్యసత్త్వాద్వ్యతిరేకవ్యభిచారశ్చాస్తీత్యర్థః। తతశ్చ యద్భయాదాదేశానాం వాచకత్వమితి పక్షస్య పరిత్యాగస్తౌ దోషౌ స్తానినాం వాచకత్వమితి పక్షేఽపి దుర్నివారావేవేతి భావః। ఏకత్వాద్యర్థజ్ఞానాత్ప్రాఙ్నియమేనాఽఽదేశజ్ఞానసత్త్వేన కార్యకారణభావస్య వ్యభిచారాభావాత్ప్రయోగాన్తర్గతానామాదేశానామేవ వాచకత్వం యుక్తమిత్యాహ-ఆదేశానాం ప్రయోగాన్తరితి। ఏవం చ పక్షద్వయేఽపి గౌరవవ్యభిచారదోషయోః సామ్యేఽపి స్తానినో వాచకత్వమితి పక్షే స్థానిస్మరణకల్మనాకరణప్రయుక్తం గౌరవమధికం, ఆదేశానాం వాచకత్వమితి పక్షే తన్నేతి లాఘవం భవతీత్యాహ-తథా చేత్యాది లాఘవమిత్యన్తమ్। నను పదతదర్థయోర్వాచ్యవాచకభావాత్మకో యః సంబన్ధః సా శక్తిరితి మఞ్జూషాయాం భట్టనాగేశైరుక్తత్వాద్యత్ర సాస్త్రేమ వాచ్యవాచకభావ ప్రతిపాదితస్తత్రైవ సా శక్తిరఙ్గీకర్తుముచితా। వాచ్యవాచకభావశ్య లః కర్మణీత్యాదిశాస్త్రేణ లాదిష్వేవోక్తస్తస్మాల్లాదీనామేవ వాచకత్వం యుక్తమ్। ఆదేశస్మరణకల్పనాగౌరవం తు ప్రామాణికకత్వాన్న దోషావహమిత్యరుచిం మనసికృత్య ప్రయోగే శ్రూయమాణానాం తిబాద్యాదేశానాం వాచకత్వాభ్యుపగమే యుక్త్యన్తరం నిరూపయతివ్యవహృతేరితి। ముఖ్య ఇతి। శక్తిగ్రహం వ్యాకరణోపమానకోశాప్తవాక్యాద్వ్యవహారతశ్చ। వాక్యస్య శేషాద్వివృతేర్వదన్తి సాంనిధ్యతః సిద్ధపదస్య వృద్ధాః।। ఇత్యభియుక్తపరితశక్తిగ్రాహకశిరోమణిర్వ్యవహారో ముఖ్యః

ప్రధానమిత్యర్థః। ముఖ్యత్వం చం తస్య శక్తిగ్రహే జననీయే
శక్తిగ్రాహకాన్తరనిరపేక్షత్వరూపమ్। వ్యాకరణాదీనాం తు న తాదృశం ముఖ్యత్వమ్।
తస్యాపత్యమిత్యాదినాఽణాదిప్రత్యయస్య శక్తిగ్రహే
జననీయేఽపత్యాదిశబ్దశక్తిగ్రహోఽపేక్షితః, స చేచ్ఛబ్దాన్తరేణ, తస్యాపి శబ్దాన్తరేణైవ శక్తిగ్రహ
ఇత్యభ్యుపగమేఽనవస్థాప్రసఙ్గః స్యాత్। అతో
వ్యవహారస్యాపత్యాదిశబ్దశక్తిగ్రహసంపాదనద్వారాఽపేక్షితత్వాన్న వ్యాకరణాదీనాం
శక్తిగ్రాహకేషు ముఖఅయత్వం, కింతు వ్యవహారస్యైవ తాదృశం తత్త్వమితి భావః।
వ్యవహారశ్చాఽఽప్తానాం గుర్వాదీనాం తత్తదర్థం బోధయితుం తత్తచ్ఛబ్దప్రయోగకరణరూపః
యథా కమ్బుగ్రీవాద్రిమన్తమర్థం బోధయితుం ఘటమానయేతి వాక్యే ఘటపదం ప్రయుజ్యతే
వృద్ధైః। ఆప్తో నామానుభవేన పదపదార్థతత్త్వస్య కార్త్స్న్యేన నిశ్చయవాన్। అథవా
అర్థతత్త్వజ్ఞానవాన్। అర్థతత్త్వజ్ఞానమాప్తిః, తయా ప్రతీత ఆప్త ఇతి వ్యుత్పత్తేః। స చేతి।
వృద్ధవ్యవహారజన్యశక్తిగ్రహశ్చేత్యర్థః। త ఏవేతి। ప్రకృతే
సాధుశబ్దప్రయోగఘటకశ్రూయమణతిబ్విసర్గాద్యాదేశేష్వేవ
నిరుక్తశక్తిగ్రహసత్త్వాతిజాద్యాదేశా ఏవ కర్తృకర్మాద్యర్థవాచకా ఇత్యాశయః।
ఏవకారేణాఽఽదేశస్థానిభూతలకారాదీనాం వ్యావృత్తిః। నను శక్తిగ్రాహకశిరోమణినా
వృద్ధవ్యవహారేణ తిఙ్క్షు గృహ్యమాణాఽపి శక్తిర్లాఘవాదాదేశిని వ్యవస్థాప్యతే, న తు తిఙ్క్షు
గౌరవాత్। యథా వ్యవహారాద్వాక్యే గృహీతాఽపి శక్తిర్లాఘవాత్తత్తత్పదే కల్ప్యతే తద్వత్।
యద్వా నయనానయనాదివ్యవహాస్య లోడాదివిధిప్రత్యయాన్తప్రయోగం
వినాఽనుపపత్తేస్తేన ప్రయోగేణ విధిప్రత్యయాన్తప్రయోగాన్తఃపాతివర్ణ్మానాం వాచకత్వసిద్ధావపి
విధిప్రత్యయరహితప్రయోగఘటకవర్ణానాం వాచకత్వం లః కర్మణి
చేత్యాదిశాస్త్రవిహితమేవాఙ్గీకర్తవ్యమ్। శాస్త్రేణ చాఽఽదేశిని లాదావేవ శక్తిరుక్తేతి
విధిప్రత్యయాన్తాన్తర్గతవర్ణానాం వాచకతాయాః సిద్ధావన్యత్రాపి ఆదేశిషు సా
కల్పనీయేత్యరుచేః సాధకాన్తరమాహ-కిం చేతి। తద్ధేతున్యాయత ఇతి। తద్ధేతోరేవ తదస్తు కిం
తేనేతి న్యాయస్వరూపమ్। తస్య హేతుస్తద్ధేతుస్తస్య తద్ధేతోరితి విగ్రహః। తస్య-కపాలాదేః,
హేతోః-మృదాదేరేవ, తత్-ఘటాదికారణత్వం, అస్తు కిం తేనాన్తర్గడునా
కపాలాదిరూపకార్యేణేత్యర్థః। లాఘవమూలకశ్చాయం న్యాయః। కపాలాదికారణస్య
మృదాదేరేవ ఘటాదికారణత్వకల్పనేనైకస్మిన్నేవ కారణత్వమితి లాఘవం, సత్యేవం పునః
కపాలాదేరపి। ఘటాదికారణత్వకల్పనే తూభయత్ర కారణత్వకల్పనయా గౌరవాదితి భావః।
తద్ధేతోరేవేత్యాద్యాకారకో న్యాయస్తద్ధేతున్యాయః। తద్ధేతున్యాయపదయోః
సంభావనాపూర్వపదకః కర్మధారయ ఇతి తాత్పర్యమ్। తమిమం న్యాయం ప్రకృతే
సంగమయతి-లకారస్యేతి। ఆదేశిన ఇత్యర్థః। బోధకత్వే-వాచకతాశక్తిమత్త్వే, అభ్యుపగతే
సతీతి శేషః। `భూ-ల' ఇత్యతోఽపీతి। అలౌకికప్రక్రియావాక్యతోఽపీత్యర్థః బోధాపత్తిరిత।
సత్తాకర్తృకబోధప్రతీత్యాపత్తిరిత్యర్థః। తాదృశవాక్యాత్తాదృశార్థబోధో లోకానాం నైవ జాయత
ఇత్యనుభవవిరుద్ధం స్థానినో వాచకత్వమితి భావః। తాదృశబోధ ఇతి।

ఏకకర్తృకవర్తమానకాలికసత్తానుకూలో వ్యాపారా ఇత్యాకారకే ఆపాదితే బోధ ఇత్యర్థః। భవ్-అతీతి సమభివ్యాహారోఽపీతి। అవ్యవహితోత్తరత్వసంబన్ధేన భూధాతువిశిష్టాతిఘటితం భవతీతి శబ్దరూపం సహోచ్చారణమపి కారణత్వేనాభ్యుపేయత ఇతి చేదిత్యర్థః। తథా చ సమభివ్యాహృతాతిబాధ్యాదేశాదుపస్థితో యః స్థానీ లకారః స ఏవ వాచకః, నతు సాక్షాదుచ్చారిత ఇతి భావః। ఆవశ్యకత్వాదితి। పీనత్వాన్యథానుపపత్త్యా రాత్రిభోజనస్యేవ భూ-ల, ఇత్యస్య బోధజనకత్వాన్యథానుపపత్త్యా భవతీత్యాదిసమభివ్యాహారస్యాఽఽవశ్యకత్వాత్యన్తాపేక్షిత్వాత్తదృశసమభివ్యాహారస్యైవ వాచకత్వరూపా శక్తిః స్వీక్రియతాం లాఘవాదిత్యర్థః స్థానినో వాచకత్వాభ్యుపగన్తుర్గౌరవం భవతీత్యాహ-అన్యథేతి। స్థానినో వాచకత్వస్వీకార ఇత్యర్థః। గౌరవమేవ ప్రదర్శయతి-లకారస్యేతి। ఉపలక్షణత్వాల్లకారాదేరిత్యర్థః। వాచకత్వం-వాచకత్వరూపా శక్తిః, సమభివ్యాహారస్య చ కారణతేత్యేవముభయం కల్పనీయమితి గౌరవమిత్యర్థః। తథా చ కర్త్రాద్యర్థబోధహేతోర్లకారజ్ఞానస్య హేతోః సమభివ్యాహారస్యైవ వాచకత్వమాస్తాం ఏకత్రైవ వాచకత్వకల్పనేన లాఘవాత్, కిం తేనాన్తర్గడునా లకారవాచకత్వకల్పనేన గురూభూతేనేతి భావః। నన్వేతావతా యౌక్తికవివేచనేన సమభివ్యాహారస్య వాచకత్వే సిద్ధేఽపి న సాధుశబ్దఘటకధాతుప్రత్యయాన్తర్గతవర్ణానాం తత్సిద్ధమత ఆహ-తథా చేతి। సమభివ్యాహారస్య వాచకత్వే చేత్యర్థః। వినిగమనావిరహాదితి। భవతీత్యాదిసమభివ్యాహారస్య వాచకత్వముత తాదృశసమభివ్యాహారఘటకవర్ణానాం వాచకత్వమిత్యేవమన్యతరకోటినిశ్చాయకప్రమాణాభావాత్సమభివ్యాహృతవర్ణానామపి వాచకత్వం సిధ్యతీత్యర్థః। కేచిత్తు సమభివ్యాహారస్య వాచకత్వే సతి తద్ఘటకానేకవర్ణానాం వాచకతావచ్ఛేదకత్వం కల్పనీయమితి గౌరవం భవతి। వర్ణానాం వాచకత్వే తు నిరుక్తానుపూర్వ్యా ఏకస్యా ఏవ వాచకతావచ్ఛేదకత్వమితి లాఘవం భవతీతి లాఘవమేవ వర్ణానాం వాచకత్వేఽనుగమకమ్। అన్యే తు ఆదేశేనాఽఽదేశీ స్మార్యతే తేన చార్థో బోధ్యత ఇతి మతే యేఽస్మన్మతే వాచకతావచ్ఛేదకాస్తే తన్మతే స్మారకతావచ్ఛేదకా వాచ్యాస్తథా చ తద్ధేతున్యాయేన స్మారకతావచ్ఛేదకానామేవ వాచకతావచ్ఛేదకత్వమాస్తాం లాఘవాత్, కిం తేన పునర్లకారాదిషు వాచకతావచ్ఛేదకత్వపరికల్పనేనాన్తర్గడునా గౌరవాదిత్యాహుః। సమభివ్యాహృతతావద్వర్ణవృత్తిర్వాచకతేత్యఙ్గీకారాన్న తదఘటకైకైకాదివర్ణాత్తత్తదర్థబోధాపత్తిరితి ధ్యేయమ్। లకారస్య వాచకత్వే త్వదుక్తసిద్ధాన్తభఙ్గాపత్తిరితి తత ఏవాఽఽదేశానామేవ వాచకత్వం సిధ్యతీత్యాహ-కిం చేతీతి। అయం భావః-పక్తేత్యాదౌ కృత్ప్రత్యయస్య కర్తృవాచకత్వం, పచతీత్యాదౌ తిజనతే చ తిజో భావనావాచకత్వమితి మీమాంసకప్రాచీననైయాయికైః సిద్ధాన్తిమ్। లకారస్యైవ వాచకత్వే తూభయత్ర స్థానినో లకారస్యైకత్వాచ్ఛత్రాదిరూపే కృతి కర్తృవాచకత్వాసంభవాల్లకారస్య భావనామాత్రవాచకత్వన్నిరుక్తసిద్ధాన్తో దురుపపాద ఇతి తద్భఙ్గః స్యాత్। తథా చ లకారవాచకత్వవాదినస్తవ స్వోక్తివిరోధ ఇతి భావః। నవ్యనైయాయికమతే నాయం విరోధః। తైః సిద్ధప్రయోగఘటకశ్రూయమాణవిబాదీనామేవ వాచకత్వాఙ్గీకారాదితి జ్ఞేయమ్। నన్వాదేశానాం

వాచకత్వే కథమసౌ కృత్తిజోః కర్తృభావనావాచకత్వవిభాగో వ్యవతిష్ఠత ఇత్యపేక్షాయామాహ-ఆదేశానాం వాచకత్వే చేతి। ఆదేశానాం బహుత్వాత్తన్నిష్ఠవాచకతావచ్ఛేదకత్వస్యాపి బహుత్వేన తిఙ్త్వేన భావనావాచకత్వం శానజాదిత్వేన చ కర్తృవాచకత్వమిత్యభ్యుపగమాదుపపద్యతేఽసౌ విభాగవ్యవస్థేతి భావః। అథ లకారవాచకత్వవాదీ శానజాదేః కర్తృవాచకత్వం సాధయితుం శఙ్కతే-న చేతి। కృతిర్లకారార్థ ఇతి। ప్రాచీననైయాయికైర్లకారాణాం కృతౌ శక్తిర్లాఘవాత్। న తు కర్తరి, కృతిమతః కర్తృత్వేన తత్ర శక్తౌ గౌరవాదిత్యుచ్యతే। తస్యాయమాశయః-కృత్యాశ్రయత్వం కర్తృత్వమితి హి తన్మతమ్। తథా సతి లకారస్య కర్తృకాచకత్వే వాచకతవచ్ఛేదికాః కృతయో వక్తవ్యాః। తాశ్చానన్తా ఇత్యనన్తాసు కృతిషు కృతినామనన్తత్వేఽపి కృతిరిత్యుపలక్షణం గౌరవం భవతి। కృతివాచకత్వే తు లకారస్య కృతీనామనన్తత్వేఽపి కృతిత్వజాతేరేకత్వేనైకస్యామేవ వాచకతావచ్ఛేదకత్వకల్పనమితి లాఘవం స్పష్టమేవేతి। కృతిరిత్యుపలక్షణం భావనాయాః। మీమాంసకైర్హి భావనావతః కర్తృత్వేన తత్ర శక్తౌ నిరుక్తరీత్యా గౌరవేణ తత్పరిత్యజ్య లాఘవానురోధాల్లాకారస్య భావనామాత్రవాచకత్వాఙ్గీకారాదితి భావః। తథా చ పచమాన ఇత్యాదిశానజాద్యన్తస్థలే కృత్యాదిర్లకారార్థః, జఙ్ఘభ్యమానాధికరణన్యాయేనాఽశ్రయస్తు(కర్తా తు) శానజాద్యర్థః కర్తరి కృదిత్యనుశాసనాదితి శఙ్కాశయః। తథా చానుశాసనద్వయేనోభయత్ర శక్తిపతిపాదనాచ్ఛానజాదేర్భిన్నయా శక్త్యా కర్తృవాచకత్వం లభ్యత ఇతి భావః। తదేతన్న యుక్తం శానజాదౌ కర్తరి కృదిత్యస్యాప్రవృత్తేరిత్యాహ-స్థాన్యర్థేనేతి। అయమర్థః--లః కర్మణి చేత్యాదినా సకర్మంకేభ్యః కర్మణి కర్తరి చాకర్మకేభ్యో భావే కర్తరి చ లకారా విహితాః। లటః శతృశానచావిత్యాదినా లటః స్థానే శతృశానచావాదేశౌ విహితౌ। తత్ర తథా లకారవిధాయకే కర్మణి చేత్యాద్యర్థనిర్దేశః కృతేఽస్తి తద్వన్మాత్ర శత్రాదివిధాయకే తదర్థనిర్దేశో దృశ్యతే, కింతు లటః స్థానే తావాదేశతయోక్తౌ। తథా చ శత్రాదేః కోఽర్థః, కమర్థం శత్రాదిః ప్రతిపాదయతీత్యర్థాంశే ఆకాఙ్ఘాయాం సత్యాం స్థాన్యర్థాభిధానసమర్థస్యైవాఽఽదేశతేతి భాష్యసిద్ధాన్తాత్స్థానీ యమర్థం బ్రూతే తమేవార్థమాదేశోఽభిధత్త ఇతి లభ్యతే। తతశ్చ స్థానినో లటో యోఽర్థః కర్త్రాదిస్తేనైవార్థేనార్థవాంస్తదాదేశః శత్రాదిరితి సానజాదేః కర్త్రాద్యర్థకత్వేనార్థాంశే నిరాకాఙ్క్షతయా శానజాదౌ కర్తరి కృదిత్యస్యార్థవిధాయకస్య సుతరామప్రవృత్తిః। అత ఏవ తైః శయ్యమానే, ఆస్యమానే చాయం గత ఇతి భావే, క్రియమాణ ఇతి కర్మణి చ శానచో న కర్తృబోధకత్వమ్। అన్యథా త్వత్రాపి శానచః కర్తృబోదకత్వమాపద్యేత। ఇదం చ లః కర్మణీత్యాదివ్యాకరణానుశాసనానుసారేమ లకారాణాం కర్త్రాద్యర్థకత్వం గృహీత్వోక్తమ్। నైయాయికా మీమాంసకాశ్చ లకారాణాం క్రమేణ కృతిమాత్రవాచకత్వం భావనామాత్రవాచకత్వం చ మన్యన్తే। తన్మతే స్థానినో లటో యోఽర్థః కృతిర్భావనా చ తేనైవార్థేన=కృత్యా భావనయా చార్థవాంస్తదాదేశః శత్రాదిరితి శానజాదేః కృత్యాద్యర్థకతయాఽర్థాంశేనిరాకాఙ్క్షత్వేన శానజాదౌ కతరి కృదిత్యస్యార్థవిధాయకస్యాప్రవృత్తిః। ఆకాఙ్క్షితవిధానస్యైవోచితత్వాదితి యోజనీయమ్। యత్ర కృత్రప్రత్యయో విదీయతే తదర్థస్తు నైవ నిర్దిశ్యతే, కిం త్వర్థాంశే సాకాఙ్క్షః కృత్రప్రత్యయో

భవతి తాదృశ ఏవ కృతి కర్తరి కృత్, ఇత్యర్థవిధాయకమనుశాసనం ప్రవర్తతే తాదృశాకాఙ్క్షాదూరీకరణాయ, ఆకాఙ్క్షితవిధానాస్యైవోచితత్వాదితి భావః। యథా పక్తా పాచక ఇతి। ప్రకృతస్థలే శానజాదేః స్తాన్యర్థేనార్థవత్త్వాన్నిరాకాఙ్క్షతయా శానజాదౌ కర్తరి కృదితి శాస్త్రమర్థవిధాయకం నైవ ప్రవర్తితుమృత్సహత ఇతి తాత్పర్యార్థః। అథార్థాంశే నిరాకాఙ్క్షేఽపి కృతి కర్తరి గృదిత్యస్య ప్రవృత్తిరస్తు కా హానిరిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ-అన్యథేతి। ఉక్తవైపరీత్యే। అర్థంశే నిరాకాఙ్క్షేఽపి కృతి కర్తరి కృదితిశాస్త్రప్రవృత్తావభ్యుపగతాయామిత్యర్థః। ఘఞాదావితి। అర్థనిర్దేశరహితే ణ్వుల్తృచావితి విహితే తృజాదౌ స్వార్థసాకాఙ్క్షతయా యథా కర్తరి కృదితి ప్రవర్తతే, ఏవం `భావే' ఇత్యర్థనిర్దేశపురస్కారేణ విహితత్వాదర్థాంశే నిరాకాఙ్క్షే ఘఞాదావపి కర్తరి కృదిత్యస్య ప్రవృత్త్యా తృజాదేరివ ఘఞాదేరపి కర్త్రర్థబోధకత్వమాపద్యేత। ఆదిపదగ్రాహ్యే నపుంసకే భావే క్తః, ల్యుట్చ, స్త్రియాం క్తిన్, ఇత్యాదావపీయమాపత్తిర్బోధ్యా। ఇష్టాపత్తిస్తు కర్తుమశక్యా। ఘఞల్యుడాదేస్తాదృశార్థప్రతీత్యననుభవాత్ పక్తా దేవదత్త ఇత్యత్రేవ పాకదేవదత్తయోః సామానాధికరణ్యేనాన్వయబోధాపత్తేశ్చేతి భావః। ఏవం చ ఆఖ్యాతేన తిఙా, శతృశానజాదిభిశ్చ యది లడేవ స్మార్యతే, ఏవాకారేణ తిఙ్శత్రాదీనాం స్మారకత్వమేవ, నతు వాచకత్వమితి సూచితమ్, తర్హి పచతీత్యాదిస్థలే కర్తుర్వాచ్యత్వాభావః(భావనాయా వాచ్యత్వామీయర్థః)పచమాన ఇత్యాదౌ శానజాద్యన్తే తు కర్తుర్వాచ్యత్వమిత్యేవం త్వన్మతసిద్ధో వాచ్యత్వావాచ్యత్వమిభాగః కథం సిధ్యేత్! ఉభయత్రాపి లటః స్థానిత్వేనైక్యాత్తస్య చ కృత్యాద్యర్థవాచకత్వాదుభయత్రాపి కృత్యాద్యర్థవాచకత్వమేవ స్యాదితి త్వత్సంమతో వాచ్యత్వావాచ్యత్వవిభాగో నైవ సిధ్యేదిత్యర్థః। తదేత్తద్విచారయేతి కించేత్యాదిద్వయోః కారికార్థయోస్తాత్పర్యభూతోఽర్థో బోధ్యః।। 61 ।।(2)

అథ చైత్రః పచమాన ఇత్యాదావభేదేనాన్వయబోధానుభవానురోధాచ్ఛానజాదేః కర్తా వాచ్యః స్యాదిత్యాశఙ్కతే-దేవదత్తః పచమాన ఇతి సామానాధికరణ్యానుధాదితి। అధీయానశ్చైత్ర ఇత్యాదిస్థలే అధ్యయనానుకూలక్రియాశ్రయాభిన్నశ్చైత్ర ఇత్యేవమభేదాన్వయానురోధాదిత్యర్థః। విభిన్నవిభక్తిరాహిత్యేవ సత్యభేదనైకార్థబోధజనకత్వస్య సామానాధికరణ్యశబ్దార్థత్వాదితి భావః। యది కర్తా శానజర్థో న స్యాత్తదాఽధీయానశ్చైత్ర ఇత్యాదిస్థలేఽనన్వయ ఏవ స్యాత్, అభేదస్య బాధితత్వాత్। ఆధారాధేయభావసంబన్ధేనాన్వయస్యాధ్యయనానుకూలక్రియాశ్రయశ్చైత్ర ఇత్యేవంరూపస్య నామార్థయోరభేదాన్వయవ్యుత్పత్తివిరోధేనాసంభవాదితి ధ్యేయమ్। కర్తా వాచ్య ఇతి। పీనత్వాన్యథానుపపత్త్యా రాత్రిభోజనమివ సర్వానుభవసిద్ధాభేదాన్వయబోధాన్యథానుపపత్త్యా శానచః కర్తా వాచ్యః కల్ప్యేత ఇత్యాక్షిప్య ప్రతిబన్ద్యా సమాధత్తే-తరబాద్యన్తతిఙ్క్ష్వస్తి। నామార్థయోరభేదోఽపి। నామార్థయోరభేదాన్వయః, నామార్థశ్చ నామార్థశ్చ నామార్థాతయోః, నామజన్యప్రతివిశేష్యయోరేవాన్వయః, స చాభేదేనైవేతి తదర్థః। నామపదేన చ ప్రాతిపదికప్రకృతికసుబన్తం, అపదం న ప్రయుఞ్జీతేతి భాష్యాత్। తచ్చ నామావ్యయాతిరిక్తమేవ గృహ్యతే, నామాఖ్యాతోపసర్గనిపాతాశ్చత్వారి పదజాతానీతి భాష్యే

నామాపేక్షయోపసర్గాదేః పృథగ్గ్రహణాత్। యది చ నామపదేనావ్యయస్యాపి గ్రహణమిష్యేత తర్హి నామపదేనైవ తత్సంగ్రహస్య సిద్ధత్వాత్పృథగుపసర్గాదిగ్రహణం న కుర్యాత్। యస్మాచ్చోపసర్గాదేః పృథగ్గ్రహణం కరోతి తస్మాదేవమవగమ్యతే యన్నామపదేనావ్యయగ్రహణం నేష్యత ఇతి। నామపదేనావ్యయస్యాగ్రహణాదేవ ఘటం పటం చ పశ్యేత్యత్ర ఘంట సముచ్చయవన్తం పటం పశ్యేతి బోదస్యానుభవసిద్ధత్వాత్సముచ్చగస్యానుయోగిత్వరూపభేదసంబన్ధేన పటేఽన్వయో నానుపపన్నః। నామపదేనావ్యయగ్రహణే తు సముచ్చయస్య నామార్థస్య నామార్థే పటే భేదసంబన్ధేనాన్వయో నోపపద్యేత, నామార్థయోరిత్యాదివ్యుత్పత్తివిరోధాదితి భావః। తథా చ యథా కృత్సు-పచమాన ఇత్యాదికృదన్తేషు నామతాఽస్తి తథా తరబాద్యన్తతిఙ్క్ష్వపి-పచతితరాం మైత్రః పచతికల్పం మైత్ర ఇత్యాదిష్వపి నామతా సుప్టా స్పష్టాఽస్తి। తథా తయోరభేదేనాన్వయోఽపి పచమానశ్చైత్ర ఇత్యాదినా తుల్య ఏవాస్తీతి శానజాదివదాఖ్యాతస్యాపి కర్తృవాచకత్వమాపద్యేత। తచ్చ త్వన్మతేఽనిష్టమితి భావః। తరబాద్యన్తేతి। తరబాదిరన్తే పరసమీపే యేషాం తేషు తిఙ్షు తిఙన్తేష్విత్యర్థః। తాదృశతిఙన్తస్థలాని దర్శయతి-పచతితరామిత్యాదినా। అత్ర తిఙశ్చేత్యనువర్తమానే `ద్వివచనవిభజ్యోపపదేం, ఇతి సూత్రేణ ద్వయోర్మధ్య ఏకస్యాతిశయే ద్యోత్యే పచతీతితిఙన్తాత్తరప్। తరబన్తాత్కిమేత్తిఙవ్యయఘాదితి ఆముః। వస్తుతస్త్వత్రాతిశాయన ఇతి ప్రకృత్యర్థవిశేషణమ్। తథా చ ద్వయోర్మధ్య ఏకస్యాతిశయవిశిష్టార్థవృత్తేస్తిఙన్తాదిత్యర్థః। ఆదిశబ్దసంగ్రాహ్యమాహ-పచతికల్పమితి। అత్రేపదసమాప్తావిత్యాదినా కల్పప్ప్రత్యయః। ఈషదసమాప్తావితి ప్రకృత్యరథవిశేషణమ్। తథా చేషదసమాప్తివిశిష్టేఽర్థే వర్తమానాత్తిఙన్తాత్కల్మవిత్యర్థః। ఏవం చాత్ర తరవాదిరయం స్వార్థే ఫలతి। తిఙన్తేషు చ భావప్రధానమాఖ్యాతమితి యాస్కవచనానుసారేణ ధాత్వర్థస్య ప్రాధాన్యమితి భాష్యాదౌ సిద్ధాన్తితత్వేనాతిశయాదికం ధాత్వర్థగతమేవ ప్రతీయతే।

తతశ్చాత్రాతిశయితవిక్లిత్త్యనుకూలా భావనా, ఈషదసమాప్తవిక్లిత్త్యనుకూలా చ భావనా పచతితరామిత్యాదేరర్థః। తాదృశభావనాయాశ్చాత్ర నామార్థత్వం స్పష్టమేవేతి మైత్రేణ నామార్థేన సమం తస్యా అభేదేనాన్వయస్యాత్యన్తాసంభవాదనుభూయమానసామానాధికరణ్యాన్యథానుపపత్త్యా శానజాదేరివాఽఽఖ్యాతస్యతిఙోఽపి కర్తా వాచ్య ఇత్యేవం కల్పనీయం స్యాత్। తచ్చ మీమాంసకాదీనామత్యన్తానిష్టమ్। తైర్హి లకారాణాం భావనాదివాచకత్వం సిద్ధన్తయిత్వా తిఙోఽపి భావనాదివాచకత్వస్యైవాఽఽదృతత్వాదితి భావః। పచతికల్పమిత్యాదౌ తిఙ కర్త్రర్థబోధకత్వం ప్రకారాన్తరేణ సాధయితుం నైయాయికాదిరీత్యా శఙ్కతే-న చేతి। సామానాధికరణ్యానురోధాదితి। పచతికల్పం మైత్ర ఇత్యాదౌ సర్వానుభూయమానాభేదాన్వయబోధోపపత్త్యర్థం లకారస్య కర్తరి లక్షణాఽఽశ్రీయతే। లకారశక్యభావనాద్యర్థసంబన్ధస్య కర్తరి గృహీతత్వాత్స్వశక్యసంబన్ధరూపలక్షణయా కర్తృరూపోఽర్థో గృహ్యేత ఇతి చేన్న తద్వ్యక్తమిత్యాహ-పచమాన ఇత్యత్రాప్యాపత్తేరితి। పచమానశ్చైత్ర ఇత్యాదావపి సర్వానుభవసిద్ధోభేదాన్వయబోధనిర్వాహార్థం లటః కర్తరి

లక్షణాపత్తేరిత్యర్థః। న చ సా మీమాంసకాదేస్తవేష్టా। లటో భావనాదివాచకత్వమపరిత్యజ్య కేవలం తదాదేశశత్రాదేరేవ కర్తృకర్మాదివాచకత్వాఙ్గీకారాదితి భావః। నను నామార్థయోరితి వ్యుత్పత్తౌ నామపదేన సత్త్వప్రధానాని నామానీతి నిరుక్తవచనాల్లిఙ్గసంఖ్యాన్వితద్రవ్యముఖ్యవిశేష్యకబోధజనకం గృహ్యతే। తిజన్తప్రకృతికతరబాద్యన్తస్య త్వసత్త్వభూతభావనాముఖ్యవిశేష్యకబోధజనకత్వేన నామత్వాభావాన్నామార్థయోరిత్యస్యాప్రవృత్త్యా నాబేదేనాన్వయః, కిం త్వతిశయితవిక్లిత్త్యనుకూలభావనాశ్రయశ్చైత్ర ఇత్యాదిరీత్యా భేదేనైవాన్వయ ఇతి న తిజః కర్తృవాచకత్వాపత్తిర్దోషః। కించ తిజః కర్తృవాచకత్వమితి వైయాకరణస్య తవ మతేఽపి పచతితరాం మైత్ర ఇత్యాదౌ కథం మైత్రస్య క్రియావిశేషణీభూతేన తిజర్థకర్త్రా సహాభేదాన్వయః। నామజన్యప్రతీతివిశేష్యయోరేవాన్వయః స చాభేదేనైవేతి వ్యుత్పత్తిశరీరస్యోక్తత్వాత్। ఇతి చేన్న। నామపదేన ప్రాతిపదికమాత్రస్య సుబన్తమాత్రస్య వా గ్రహణమ్। క్రియాప్రధానమాఖ్యాతం ద్రవ్యప్రధానం నామాం యతః క్రియాం పృష్టస్తిజాఽఽచష్టే కిం దేవదత్తః కరోతి? పచతీతి। ద్రవ్యం పృష్టః కృతాఽఽచష్టే కతరో దేవదత్తః? యః పాచక ఇతీతి ప్రశంసాయాం రూపబితి సూత్రే భాష్యోక్తేః। ప్రకృతిః ప్రత్యయో విభక్తిరిత్యేతన్నామ। సతా ద్రవ్యం లిఙ్గం సంఖ్యేతి నామార్థః। తేషు ద్రవ్యం ప్రధామితి నిరుక్తభాష్యోక్తేశ్చ నామపదేన సుబన్తమేవోచ్యత ఇతి మఞ్జూషాయాం నాగోజిభట్టాః। నామజన్యప్రతీతివిశేష్యయోరేవేత్యాదినియమే మానాభావశ్చేత్యాశయాత్। న చ నామజన్యప్రతీతివిశేష్యయోరేవేత్యాదినియమానభ్యుపగమే `ఘటో నిత్యః' ఇతి వాక్యస్య ఘటత్వే నిత్యపదార్థాన్వయసంభవాత్ప్రామాణ్యాపత్తిరితి వాచ్యమ్। ఘటత్వస్య పదార్థైకదేశతయా పదార్థః పదార్థేనేత్యాదివ్యుత్పత్తివిరోధేన ఘటత్వే నిత్యపదార్థాన్వయాసంభవేన పూర్వోక్తవాక్యస్య ప్రామాణ్యాపత్తేరభావాత్। పచతికల్పం దేవదత్త ఇత్యాదౌ కర్తుః పదార్థైకదేశతయా పదార్థః పదార్థేనేత్యాదివ్యుత్పత్తివిరోధేన ఘటత్వే నిత్యపదార్థాన్వయాసంభవేన పూర్వోక్తవాక్యస్య ప్రామాణ్యాపత్తేరభావాత్। పచతికల్పం దేవదత్త ఇత్యాదౌ కర్తుః పదార్థైకదేశత్వాభావేన తత్ర దేవదత్తస్యాన్వయే న కించిద్బాధకమ్। తస్మాత్సప్రభివ్యాహృతవర్ణానామేవ వాచకత్వమితి వర్ణస్ఫోటో నిష్ప్రత్యూహః। నను తిబాద్యాదేశానాం వాచకత్వే లః కర్మణీత్యాద్యనుశాసనవిరోధః। తేన స్థానినామేవ వాచకత్వస్య ప్రతిపాదనాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ-లః కర్మణీత్యాద్యనుశాసనం చేత్యాది। అయం భావః- వైయాకరణసిద్ధాన్తేషు వాక్యస్ఫోటో ముఖ్యః। శక్తిగ్రాహకజక్షస్య వాక్యార్థస్య వాక్యాదేవ జ్ఞానేన తేనైవ వాక్యార్థస్య పూర్ణత్వాచ్చ। తత్ర దేశకాలకర్తృభేదేన వాక్యానామానన్త్యాత్ప్రతివాక్యం శక్తిగ్రహస్యాసంభవాన్నిఖిలవాక్యానామన్వాఖ్యానస్యాన్యలఘూపాయేనాశక్యత్వాద్వాక్యే పదాని పరికల్ప్య తావతాఽప్యనిర్వాహత్పదే చ ప్రకృతిప్రత్యయవిభాగం పరికల్ప్య శాస్త్రద్వారా కల్పితాభ్యామన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం ప్రకృతిప్రత్యయార్థాన్ శాస్త్రమాత్రవ్యవహారోపయుక్తాన్ పరికల్పయన్తి స్మ పాణిన్యాద్యచార్యాః। అత్రౌపగవ ఇత్యాదావణ్ప్రత్యయసత్త్వేఽపత్యార్థబోధసత్త్వమిత్యన్వయసంభవేఽప్యణ్ప్రత్యయాభావేఽప త్యార్థబోధాభావరూపవ్యతిరేకో యద్యపి న సంభవతి, అణ్ప్రత్యయాభావేఽపి

ఫిఇాదినాఽపత్యార్థబోధాత్, తథాఽపి వహ్నిం ప్రతి తృణారణిమణీనాం కారణత్వే ఇవాత్ర వ్యతిరేకో బోధ్యః। తథా చాణాదిప్రత్యయాన్తమప్రయోగేఽపత్యార్థప్రతీతిః, అణాద్యన్యతమప్రయోగాభావేఽపత్యరూపార్థప్రతీత్యభావ ఇత్యేవమన్వయవ్యతిరేకానూహ్యౌ। తథోపసర్గనిపాతధాత్వాదివిభాగః, స్థానినో లాదయః, ఆదేశాస్తిబాదయశ్చ కల్పితా ఏవ। తత్ర పాణిన్యాదిమునిభిః స్థానినాం కల్పితా అర్థా కణ్ఠరవేణైవోక్తాః। ఆదేశానాం తు స్థాన్యర్థాభిధానసమర్థస్యైవాఽఽదేశతా, యథా-పద్దన్నో మాస్ం తృజ్వత్రోక్షః, ఇత్యాదిభాష్యాత్తేఽర్థాః। తతశ్చ లః కర్మణీత్యాదినా లకారస్యైవ వాచకత్వకథనాత్తిజో వాచకత్వస్య కేనాప్యబోదనాచ్చ లకార ఏవ వాచకో, న తిజ్। తిజాం లాదేశత్వేనైవ కర్త్రాద్యర్థకత్వస్య పర్యవసన్నత్వాదితి చేన్నైతదుయ్క్తమ్। ఉచ్చారిత ఏవ శబ్దోఽర్థపత్యాయకా నానుచ్చారిత ఇతి భాష్యాత్-లోకే హ్యాదేశా ఏవ శ్రూయన్త ఇతి తేభ్యః ఏవార్థబోధదర్శనాద్యత్కించిదర్థవిషయకార్యశాబ్దబోధే జననీయే ఉధ్చారితశబ్దనిష్ఠవృత్తిజ్ఞానజన్యోపస్థితిః కారణమితి కార్యకారణభావస్య పర్యవసానాత్, అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం కార్యకారణభావస్య నిర్ణేయత్వేన లోకే తత్రైవానుభవాచ్చ ప్రకృష్టప్రయోగసమవాయినః శ్రూయమాణా విసర్గతిబాదయ ఆదేశా ఏవ వాచకాః। న తు తత్స్థానిత్వేన కల్పితాః సకారలకారాదయః। తేషామనియతత్వాత్। తథా హి-విసర్గేణ రోః స్మరణం తేన చ సోః। ఏవం ఇలా తిపః స్మరణం తేన చ లకారస్య। ఏవం చ గౌరవం స్పష్టమేవ। కిం చ స్థాన్యాదేశభావజ్ఞానరహితస్యావైయాకరణస్య తతో బోధానాపత్తేః, వాచకాజ్ఞానాత్, సిద్ధప్రయోగే క్వచిదప్యశ్రూయమాణత్వేన తేషాం వాచకత్వకల్పనస్యాత్యన్తానుచితత్వాచ్చ। తస్మాద్వ్యవహారదశాయాం శ్రూయమాణతిబాద్యాదేశేభ్య ఏవార్థబోధదర్శనాత్తన్నిష్ఠామేవ బోధజనకతారూపాం శక్తిం లాఘవేన ప్రక్రియానిర్వాహార్థం తిబాదిస్థానిత్వేన కల్పితే లకారే ప్రకల్ప్య లకారాః కర్మణి కర్తరి చ విహితాః, రామాన్ రామైరిత్యాదౌ నకారవిసర్గాదినిష్ఠాం కర్మకరణాదిబోధజనకతాశక్తిమాదాయ శసాదివిధానవదితి బోధ్యమ్।। 62 ।।(3)(ఇతి వర్ణస్ఫోటనిరూపణమ్)

।। పదాదిస్ఫోటనిర్ణయః ।।

ఏతావతా ప్రబన్ధేన సుప్తిఙన్తమితి ఏకతిఙన్తార్థముఖ్యవిశేష్యకం వాక్యమితి పదవాక్యలక్షణానాక్రాన్తవర్ణసమూహస్య ప్రకృతిప్రత్యయరూపస్యే వ్యాకరణేన గృహీతశక్తికస్య పచ్ తిప్ ఇత్యాదికస్య వాచకత్వే సిద్ధే పదస్ఫోటేఽపి సిద్ధ ఏవేత్యాహ--అథాఽఽదేశా ఇతి। నను ప్రయోగాన్తర్గతతావద్వర్ణానాం వాచకత్వే సిద్ధే కథం పదస్ఫోటః శిధ్యతీత్యతస్తదాశయమాహ-అయం భావ ఇతి। సమభివ్యాహృతవర్ణానామితి। తత్తత్పదఘటకతావతాం సమభివ్యాహృతవర్ణానామిత్యర్థః। వాచకత్వే సిద్ధ ఇతి। తావతాం వర్ణానాం వాచకత్వం వినా వక్ష్యమాణస్వరూపస్య పదస్య వాచకత్వం నోపపద్యతే। అతః పదస్య వాచకత్వసిద్ధిరానుపూర్వీవిశిష్టతావతాం వర్ణానాం వాచకత్వసిద్ధ్యధీనేతి భావః। ఏవం చ పూర్వగ్రన్థేన సహాస్య గ్రన్థస్యోపజీవ్యోపజీవకభావః సూచితః పదస్వరూపమాహ-

సమమివ్యాహారరూపపదస్యేతి।
తత్తత్పదఘటకానుపూర్వీవిశిష్టతావద్వర్ణసమభివ్యాహారరూపపదస్యేత్యర్థః। నను సముదాయస్య సముదాయఘటకప్రత్యేకాతిరిక్తత్వాభావేన వాచకతా ప్రతివర్ణం విశ్రామ్యతు నామ తథాపి పదస్ఫోటః-పదం వాచకమిత్యభిమతసిద్ధిః కథమిత్యాశఙ్క్య ప్రతివర్ణం వాచకతయా అనుభవవిరుద్ధత్వేన తాం ప్రత్యాచష్టే-ప్రతివర్ణమితి।
ఘటపటేతితత్తచ్ఛబ్దాదేవార్థప్రతీతేః సర్వానుభవసిద్ధత్వేన ప్రత్యేకవర్ణాదర్థస్మరణస్య బుద్ధ్యనారూఢత్వేనానభవవిరుద్ధత్వాదిత్యర్థః। కించ ప్రత్యేకం వర్ణస్య వాచకత్వేఽభ్యుపగతే బాధకాన్తరమపీత్యాహ-ప్రత్యేకం వర్ణానామితి। అర్థబోధానుకూలా శక్తిర్వర్ణసమూహ ఏవ, నతు ప్రత్యేకమ్। తథా సతి ప్రత్యేకవర్ణస్యార్థవత్త్వేన ప్రాతిపదికసంజ్ఞాయాం సత్యాం ధనం వనమిత్యాదౌ నకారస్య తదన్తపదత్వాన్నలోపః ప్రాతిపదికాన్తస్యేతి నలోపాపత్తేః।
నలోపాద్యపత్తేరితి। ఆదిపదాద్ధనమిత్యత్ర ధకారస్య ఝలాం జశోఽన్త ఇతి జశ్త్వాపత్తిర్బోధ్యా।
న చ ప్రత్యేకం సుబుత్పత్తౌ తచ్ఛ్రవణాపత్తిరితి వాచ్యమ్।
ధనమిత్యాదిసముదాయాత్మకప్రాతిపదికావయవత్వేన సుపో ధాత్వితి లుక్ప్రవృత్తిసంభవాత్। న చ సమాసగ్రహణకృతనియమేన గామానయేత్యాదావివసముదాయే ప్రాతిపదికసంజ్ఞాయా అప్రవృత్తిరితి వాచ్యమ్। భేదే సతి యదర్థయోః పరస్పరం సంసర్గస్తద్ద్వారకార్థవత్సముదాయస్య చేద్భవతి ప్రాతిపదికసంజ్ఞా తర్హి సమాసస్యైవేతి నియమాత్, యథా గామిత్యస్య భిన్నోఽర్థః, ఆనయేత్యస్యాపి భిన్నోఽర్థః, ఇత్యేవమర్థభేదే సతి తదర్థయోర్గోకర్మకమానయనమితి పరస్పరమన్వయోఽస్తీతి తాదృశాన్వయద్వారా గామానయేతి పదసముదాయోఽప్యర్థవానితి అర్థవతామర్థవాంశ్చ యః సముదాయస్తస్య చేద్భవతి సంజ్ఞా తర్హి సమాసస్యైవేతి నియమాకారస్య ఫలితత్వాత్ప్రకృతే ధనం వనమిత్యాదౌ యేనైవార్థేన ధనేత్యాదిసముదాయోఽర్థవాంస్తేనైవార్థేన ధకారాదయోఽప్యర్థవన్త ఇత్యర్థభేదాభావేన ఘటో ఘట ఇత్యాదావివ ధకారాద్యవయవార్థతత్సముదాయార్థయోః పరరపరం సంసర్గాత్మకాన్వయాభావేన సంసర్గద్వారకార్థవత్త్వాభావాత్సముదాయే ధనేత్యాదిరూపే ప్రాతిపదికసంజ్ఞాయా నిష్ప్రత్యూహత్వాత్। కించ ప్రత్యేకం వర్ణానాం శక్తిమత్త్వే ప్రత్యేకం వర్ణాదర్థబోధాపత్తిర్ఘటకలశపదాయ్యామివ। సర్వేషాం వాచకశక్తిమత్త్వావిశేషాత్। తథా ప్రథమాదేవార్థబోధోపపత్తౌద్వితీయాదివర్ణోచ్చారణనైర్థక్యమపి స్యాత్।
తస్మాత్ప్రకృతిప్రత్యయాదౌ తత్తత్సమూహే శక్తిర్వ్యాసజ్యవృత్తిర్న ప్రత్యేకపర్యాప్తత్యభ్యుపగన్తవ్యమ్। నన్వతత్సమభివ్యాహృతప్రత్యేకం వర్ణే వాచకత్వం నిరస్య తావద్వర్ణసముదాయాత్మకసమభివ్యాహారవాచకత్వం కిమర్థం నిర్మితమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ-ఏతచ్చేతి। సమభివ్యాహారవాచకత్వసమర్థనం చేత్యర్థః। చరమవర్ణ ఏవేతి।
ప్రకృత్యాదిఘటకశ్రూయమాణచరమవర్ణ ఏవేత్యర్థః। ఏవకారేణ ప్రథమాదివర్ణే న శక్తిః, తన్మాత్రోచ్చారణాదర్థబోధానుదయాదితి సూచితమ్। శక్తేర్వ్యాసజ్యవృత్తిత్వే ఇతి।
అర్థబోధజనకతారూపాయాః శక్తేరనేకవర్ణసముదాయపర్యాప్తత్వ ఇత్యర్థః। మానాభావాదితి।
చరమవర్ణోచ్చారణానన్తరమేవార్థబోధోదయాత్తత్రైవ వాచకతాశక్తేర్విశ్రాన్తిః పర్యవస్యతీతి

భావః। నన్వేవం చరమవర్ణమాత్రోచ్చారణాదప్యర్థబోధాపత్తిః స్యాదత ఆహ-పూర్వపూర్వేతి। చరమవర్ణాపేక్షయా యః పూర్వః పూర్వో వర్ణః-ఘ్, అ, ట్, ఇత్యాదిస్తదుచ్చారణానుభవజన్యా యే సంస్కారాస్తే చరణవర్ణేనార్థబోధజననే సహకారిమో భవన్తి, తద్భిన్నత్వే సతి తత్కార్యకారిత్వం సహకారిత్వమ్। మృత్తికాభిన్నత్వే సతి మృత్కార్యం యో ఘటస్తత్కారిత్వాద్ ఘటం ప్రతి దణ్డః సహకారీ। తద్వత్। చరమవర్ణభిన్నత్వేఽర్థబోధరూపచరమవర్ణకార్యకారిత్వాత్ సంస్కారాః సహకారిణ ఇతి భావః। పూర్వపూర్వవర్ణానుభవజన్యసంస్కారసాచివ్యేనైవ చరమవర్ణస్యార్థబోదజనకతేత్యర్థః। అతే ఏవ న చరమవర్ణమాత్రోచ్చారణాదర్థబోధో న వా ప్రథమాదివర్ణోచ్చారణనైరర్థక్యం నాపి ప్రత్యేకస్మాదర్థబోధాపత్తిరితి భావః। మతాన్తరస్య దూషణాయేతి। సమభివ్యాహృతతావద్వర్ణానాం వాచకత్వం వినా పదస్య వాచకత్వం న సిధ్యతీత్యతః పదస్య వాచకత్వసిద్ధిస్తావతాం వాచకత్వం వినా పదస్య వాచకత్వం న సిధ్యతీత్యతః పదస్య వాచకత్వసిద్ధిస్తావతాం వర్ణానాం వాచకత్వసిద్ధ్యధీనేతి వర్ణస్ఫోటవాదినాం యన్మతాన్తరముక్తం తద్దూషణాయాపీత్యర్థః। అపినా ప్రతివర్ణవాచకతాదూషణసంగ్రహః। నను తత్తత్పదఘటకపూర్వపూర్వవర్ణానుభవజన్యసంస్కారసాచివ్యేనైవ చరమవర్ణసమార్థబోధజనకత్వదర్శనాత్తత్రైవ శక్తివిశ్రాన్త్యఙ్గీకారేణ సిద్ధౌ కిమర్థం వాచకతాశక్తేస్తావద్వర్ణసముదాయపర్యాప్తత్వముక్తమత ఆహ-రామోఽస్తీతి। ఘటికోత్తరమోకారోచ్చారణ ఇతి। రామోఽస్తీతి నైరన్తర్యేణోక్తే తస్మాద్రామకర్తృకా సత్తా ఇత్యర్థబోధో జాయత ఇత్యనుభవసిద్ధం తత్ర రామ్ ఇతి మాన్తముచ్చార్య తదనన్తరం ఘటికాదికాలం యాపయిత్వా ఓకారే ఉచ్చార్యమాణే సతి వ్యవహితోచ్చారణాదప్యర్థబోధో భావ్యః, తత్ర పూర్వోక్తస్య రామ్ ఇత్యుచ్చాశ్ణానుభవజన్యసంస్కారస్య విద్యమానత్వాత్। పరం తు తాదృశవ్యవహితోచ్చారణాల్లోకానామర్థబోధో నైవ జాయతే ఇతి హేతోరిత్యర్థః। తాదృశానుపూర్వ్యా ఏధేతి। రేఫోత్తరవర్త్యాకారోత్తరవర్తిమకారోత్తరవర్త్యోకారత్వమిత్యేవంరూపాయా ఏవాఽఽనుపూర్వ్యాః, నతు చరమవర్ణమాత్రవృత్తిశక్తిత్వాదేరిత్యర్థః। శక్తతావచ్ఛేదకత్వేతి। వాచకతావచ్ఛేదకత్వేత్యర్థః। యేన రూపేమ వాచకతా తస్యైవ వాచకతావచ్ఛేదకత్వమ్। యథా పచ్ధాతువాచ్యఫూత్కారాదివ్యాపారాణాం ఫూత్కారత్వాదిరూపేణైవ వాచ్యతేతి వాచ్యతావచ్ఛేదకం ఫూత్కారత్వాదికం తద్వదిత్యర్థః। ఔచిత్యాదితి। తాదృశానుపూర్వీశ్రవణోత్తరమేవ లోకానామర్థబోధాదితి భావః। నను ఘట ఇత్యాదౌ ఘోత్తరావర్ణోత్తరటకారోత్తరావర్మత్వాదిరూపానుపూర్వ్యాశ్చరమవర్మ ఏవ వృత్తేర్న తావద్వర్ణసముదాయవృత్తిత్వమితి కథం పదస్య వాచకత్వమితి భవదభిమతం సిధ్యతీతి చేన్న। సముదాయస్య సముదాయిభ్యోఽతి రిక్తత్వమితి మతే-ఏతద్దోషశఙ్కా అప్యనుదయాత్। సముదాయస్య సముదాయిభ్యోఽతిరిక్తత్వమితి మతేఽపి అవ్యవహితోత్తరత్వసంబన్ధేన పూర్వపూర్వవర్ణసంశ్లిష్టోత్తరోత్తరవర్ణసముదాయత్వస్యాఽఽనుపూర్వీరుపత్వేనాదోషాత్। నను తాదృశానూపూర్వ్యాః సహకారిత్వాఙ్గీకరణేనైవోక్తాతిప్రసఙ్గవారణాన్మా భూత్తస్యాః

శక్తతావచ్ఛేదకత్వకల్పనేత్యాశఙ్క్యాఽఽహి దిగితి। ప్రతివర్ణం వాచకతాయా అనుభవవిరుద్ధత్వమిత్యాదికా దూషణదిక్ ప్రదర్శితా। దిక్శబ్దేన ప్రతివర్ణవాచకతాయాం పూర్వోక్తాదన్యదపి కించిద్దూషణమస్తీతి సూచితమ్। తదాశయస్త్వేవమ్। యది సముదాయస్య వాచకతా నాఙ్గీక్రియతే తర్హి తస్యార్థవత్త్వాభావేన ప్రాతిపదికసంజ్ఞా సులబేతి వాచ్యమ్। తథా సతి చరమవర్ణమాత్రస్యార్థవత్త్వేన ప్రాతిపదికత్వాత్తతోఽపి ప్రత్యయోత్పత్త్యాపత్తిః। ఏవం చ చరమవర్ణస్యైవ వాచకత్వే తదర్థే విభక్త్యర్థైకత్వాద్యన్వయో న స్యాత్। చరమవర్ణస్య ప్రకృతిత్వాభావాత్। సముదాయస్య ప్రకృతిత్వేఽపి సముదాయార్థస్య సముదాయనిష్ఠవృత్తిజన్యోపస్థిత్యభావేన సముదాయార్థత్వాభావాత్। సముదాయాద్విహితవిభక్త్యర్థస్య చరమవర్ణనిష్ఠవృత్త్యుపస్థితార్థేఽన్వయః కర్తుమశక్యః। చరమవర్ణస్య తత్రప్రకృతిత్వాభావాత్। సముదాయస్య తత్రప్రకృతిత్వేఽపి సముదాయార్థస్య సముదాగనిష్ఠత్త్యుపస్థితత్వాభావేన ప్రకృత్యర్థత్వాభావాన్న తత్రాపి సముదాయాద్విహితవిక్షక్త్యర్థాన్వయ- కర్తుం శక్యః। ప్రత్యయానాం స్వప్రకృత్యర్థాన్వితస్వార్థబోధజనకత్వమితి వ్యుత్పత్తేరితి భావః।। 63 ।।శ్(4)

ఏతావతా ప్రఘటట్టకేన శక్తిలక్షణాద్యోతకతాన్యతమసంబన్ధైనార్థప్రతిపాదకత్వం పదత్వమిత్యఙ్గీకృత్యోక్తమిదానాం సుప్తిఙన్తం పదమితి స్వశాస్త్రపరిభాషితపదస్య వాచకత్వమితి మన్వృణాం మతేన పదస్ఫోటసిద్ధ్యుపాయమాహ-ఘటేనేత్యాదిషు ఇతి। పరిభాషితేతి। సాస్త్రకారైః పాణిన్యాదిభిః సంకేతితేత్యర్థః। సర్వం వాక్యమసతి బాధకే సావధారణమితి న్యాయేన పరిభాషి స్యైవ పదస్యేత్యర్థో బోధ్యః। తేన ప్రకృతిఘటకవర్ణసముదాయస్య ప్రత్యయఘటకవర్ణసముదాయస్య వా వాచకత్వవ్యుదాసః। తాదృశవర్ణసముదాయస్య పారిభాషికపదత్వాభావాత్। లోకే సుబన్తాదేరైవ ప్రయోగదర్శనేన సుబన్తాదావేవ లోకానాం శక్తిగ్రహాత్పారిభాషికపదస్యైవ వాచకతేతి సుబన్తాదేరవ పదస్ఫోటతేత్యర్థః। సుబాదిరహితవర్ణసముదాయస్య యత్పూర్వం పదస్ఫోటత్వముక్తం తదర్థవత్త్వం పదత్వమిత్యఙ్గీకర్తృణాం మతేనోక్తమితి భావః। ప్రకృత్యాదిభిదా- ప్రకృతిప్రత్యయోర్భేదః స్ఫుటో నైవ వతీత్యతో న ప్రత్యేకం తాభ్యామర్థావగమోత్తరం విశిష్టబోధస్తథా చాఽఽవశ్యికైవ సమూహశాక్తిరితి శేషః। ప్రకృతిప్రత్యయయోర్భేదావగమాభావమేవ స్పష్టయతి-ఘటేనేత్యాదావిత్యాదినా। ఘటేనేత్యత్ర ఘట్ ఇతి ప్రకృతిః, ఏవ ఇతి ప్రత్యయ ఇతి వా। ఘటే ఇతి ప్రకృతిః, న ఇతి చ ప్రత్యయ ఇతి వేత్యత్ర వినిగమనావిరహాత్ప్రకృతిప్రత్యయయోర్విభాగస్య, విశిష్య నిర్ణయాసంభవాదిత్యర్థః। వర్ణయోరాదేశ ఇతి పక్షే-ఏకారూప ఆదేశః పూర్వావయవో వా పరవయవో వేత్యాదిసంశయాత్ప్రకృతిప్రత్యయవిభాగసంశయః సంభవతి। సర్వే సర్వపదాదేశా ఇతి శబ్దనిత్యతాప్రతిపాదకభాష్యోక్తపక్షే తు వస్ననసాదావివ సంప్రమోహాద్విభాగజ్ఞానమేవ న సంభవతీతి భావః। నను కశ్చిదత్ర ప్రకృతిభాగః కశ్చిచ్చ ప్రత్యయభాగ ఇత్యేవం సామాన్యతో జ్ఞానం సంభవత్యేవేత్యతో విశిష్యేత్యుక్తమ్। ఏతావనయం ప్రకృతిభావ ఏతావాంశ్చాయం ప్రత్యయభాగ ఇత్యేవం సామాన్యతో జ్ఞానం సంభవత్యేవేత్యతో

విశిష్యేత్యుక్తమ్। ఏతావానయం ప్రకృతిభామ ఏతావాంశ్చాయం ప్రత్యయబాగ ఇత్యేవం విశేషరూపేణ జ్ఞానాసంభవాదిత్యర్థః। న వాచకత్వమితి। న ప్రత్యేకం తయోర్వాచకత్వం సంభవతి। ప్రకృతిప్రత్యయయోర్విభాగనిర్ణయాసంభవాదితి భావః। నన్వవైయాకరణానాం ప్రకృతిప్రత్యయయోర్విభాగస్య విశేషరూపేణ జ్ఞానాసంభవాదితి భావః। నన్వవైయాకరణానాం ప్రకృతిప్రత్యయయోర్విభాగస్య విశేషరూపేణ జ్ఞానాసంభవేఽపి వైయాకరణానాం స సుజ్ఞేయః వ్యాకరణశాస్త్రస్య తత్తత్పదఘటకప్రకృతిప్రత్యయాదివిభాగమక్రియ ప్రతిపాదకత్వాదత్యాశయవానాహ-క్స్నసాదావితీతి। న తద్విభాగ ఇతి। సుబన్తసముదాయస్యైవ వస్నసాద్యాదేశవిదానదర్శనాన్న సర్వత్ర ప్రకృతిప్రత్యయాదివిభాగజ్ఞాపకత్వం వ్యాకరణశాస్త్రస్య। తథా చ మథా వైయాకరణానామపి వస్నసాదౌ ప్రకృతిప్రత్యయవిభాగనిర్మయః సుతరాం న సంభవతి తథా సర్వే సర్వపదాదేశా ఇతి పక్షే ఘటేనేత్యాదావపీతి భావః। ఏవం చ రామేణేత్యాదితో రామాభిన్నః కర్తేత్యాద్యనుభూయమానబోఘాన్యథానుపపత్త్యా సుబన్తాద్యాత్మకపదే బోధజనకతాశక్తిరాస్థేయేత్యాశయః। కేచిత్తు యత్ర ప్రకృత్యాదివిభాగకల్పనా శాస్త్రసాహాయ్యేనాపి నైవ కర్తుం శక్యా తాదృశస్యైవ పదస్య వాచకత్వం, యత్ర తు తథా కల్పనా సంభవతి తత్ర ప్రకృతిప్రత్యయయోరేవ వాచకత్వమితి వదన్తి, భాష్యతత్త్వవిదస్తు యత్ర ప్రకృత్యాదివిభాగః కల్పయితుం సుతరామశక్యస్తాదృశస్థలే పదస్య వాచకత్వంఽవశ్యం కల్పయితవ్యే సతి తదనురోధేన సర్వత్రైవ పదస్య వత్చకత్వం కల్పయితుం యుక్తమ్। అన్యథా క్వచిత్పదస్య వాచకత్వం క్వచిచ్చ ప్రకృతిప్రత్యయోరిత్యేవమర్ధజరతీయత్వాపత్తేః। శక్తిగ్రాహకశిరోమణేర్వృద్ధవ్యవహారాత్సుబన్తాద్యాత్మకపద ఏవ శక్తిగ్రహాచ్చేతి ప్రాహుః। ఏవం వాక్యస్ఫోటేఽపి పక్షద్వయం బోధ్యమ్।। 64 ।।(5)

అథ వాక్యస్ఫోటం నిరూపయంస్తదవతరణికాం బ్రూతే-సుప్తిఙన్తచయేతి సుబన్తచయ-తిఙన్తచయ-సుప్తిఙన్తచయాత్మకవాక్యత్యాపీత్యర్థః। అపినా సుబన్తాద్యాత్మకపదసంగ్రహః। తేన చ యయా యుక్త్యా పదస్య వాచకత్వం సిద్ధం తయైవ యుక్త్యా వాక్యస్యాపి తత్-వాచకత్వం సిధ్యతీతి సూచయన్నాహ-హరేఽవేత్యాదీతి। లక్షణాదధునా చేత్తత్పదేం। అత్రాఽఽదేపదేన విష్ణోఽవ గజ్ఞేవేత్యాదేః సంగ్రహః। పదయోరితి వర్మయోరాదేశ ఇతి పక్షే పదావయవవర్మయోరిత్యర్థః। సర్వే సర్వపదాదేశా ఇతి పక్షే తు యథాశ్రుతమేవ సాధు। ఏఙః పదాన్తాదిత్యనేనైకాదేశే జాతే సతి హర ఇత్యేకం పదం, ఏవే-త్యపరం, అథవా హరే ఇత్యేకం పదమపరం చ వేత్యేవేత్యత్ర వినిగమకాభావాత్-న తద్విభాగ-పదయోర్విభాగః సుస్పష్టం జ్ఞేయో న భవతీత్యర్థః। నను మా జ్ఞాయి పదయోర్విభాగస్తతః కిం తదాహ-తథాచేతి। ప్రత్యేకం పదాజ్ఞానేఽపీతి। ప్రత్యేకం పదయోః స్పష్టం జ్ఞానాభావేఽపీత్యర్థః। న హ్యత్ర ప్రత్యేకం పదయోర్విసిష్యజ్ఞానం సంభక్తి, యేన తాభ్యాం ప్రత్యేకమర్థావగమోత్తరం విశిష్టబోధః స్యాదితి భావః। కియాన్ భాగ ఏకం పదం కియాంశ్చ భాగోఽపరం పదమిత్యేవం సామాన్యతో జ్ఞానసత్త్వేఽపి పదార్థజ్ఞానే పదజ్ఞానస్య కారణత్వాత్ప్రత్యేకం

పదయోర్యాదృశజ్ఞానాదర్థావగమోత్తరం విశిష్టబోధః। స్ఫాత్తాదృశస్పష్టం పదయోర్జ్ఞానం నాస్తీత్యర్థః। విశిష్య పదజ్ఞానమేవ పదార్థజ్ఞానోపయోగి, న సామాన్యతో జ్ఞానం శక్తతావచ్ఛేదకానుపూర్వ్యజ్ఞానాదితి భావః। అత్రాపిశబ్దేన ప్రత్యేకం పదయోః స్పష్టజ్ఞానాభావేఽపి నార్థబోధానుపపత్తిరితి సూచితం తదుపపాదయతి-సముదాయశక్తీతి సుబన్తాద్యాత్మకపదసముదాయరూపవాక్యే బోదజనకతారూపశక్తిజ్ఞానసత్త్వేన తస్మాదార్థబోధ ఉపపద్యతే। తథా చ ప్రత్యేకం పదయోః స్పష్టజ్ఞానాభావేఽమి యతో లోకానాం సముదాయాద్ధరినిష్ఠం యత్సంబోధనం తద్విషయో, విధివిషయీభూతమవనం-రక్షణవిత్యాద్యర్థబోధో జాయతేఽతః పదసముదాయరూపవాక్యే బోధజనకతాశక్తిరవశ్యం కల్పనీయేతి భావః। యథా ప్రత్యేకం పదయోర్వ్విశిష్య జ్ఞానసంభవేఽపి తత్రానుభూయమానవాక్యర్త్థబోధాన్యథానుపపత్త్యా పదసముదాయాత్మకే వాక్యే శక్తిః పరికల్పితా తథా యత్ర ప్రకృతిప్రత్యయోర్వ్విభాగస్య విశిష్యజ్ఞానం న సంభవతి తత్రాపి అనుభూయమానవిశిష్టబోధాన్యథాఽనుపపత్త్యా ప్రకృత్యాదిసముదాయాత్మకపదే శక్తిరభ్యుపేయేత్యతిదిశన్నాహ-ఏవమితి। విశిష్యాజ్ఞాయమానేష్వితి। ఏతచ్చ పఞ్చషష్టితమకారికాయాం `ఘటేనేత్యాదిషు న హి' ఇత్యత్ర విస్తరేణ నిరూపితమితి తత్త్రైవ ద్రష్టవ్యమ్। సముదాయవ్యుత్పత్త్యేతి। ప్రకృతిప్రత్యయసముదాయాత్మకపదే శక్తిగ్రహేణేత్యర్థః। నను వాక్యార్థజ్ఞానే వాక్యఘటకీభూతయావత్పదపదార్థజ్ఞానస్య కారణత్వాద్యయా యుక్త్యా పదస్ఫోటః సాధనీయస్తయైవ ముక్త్యా వాక్యస్ఫోటోఽపి సిధ్యేదిత్యాశయేన పదస్ఫోటానన్తరం వాక్యరఫోట ఉక్తః। తథా చ వాక్యస్ఫోటే సాధనీయే తత్ర పదస్ఫోటో దృష్టాన్తత్వేనోదాహంర్తు యుక్తః। సత్యేవం కథమత్ర తద్వైపరీత్యేన పదస్ఫోటే సాధనీయే వాక్యస్ఫోటస్య దృష్టాన్తత్వముక్తమ్। కించ యత్ర ప్రత్యేకపదయోర్వ్విభాగజ్ఞానం స్పష్టం న సంభవతి తత్ర వాక్యస్ఫోటస్య సిద్ధావపి న సర్వత్ర తత్ర వాక్యస్ఫోటః సిధ్యతీత్యత ఆద-వస్తుత ఇతి। పదైః పదార్థబోధవదితి। యథా ఘటపటాదిప్రాతిపదికైః, తత్ప్రకృతికసుబన్తైర్వా ఘటాదిరూపోఽర్థో బోధ్యతే తథా ఘటోఽస్తీత్యాదివాక్యైర్ఘటకర్తృకా వర్తమానకాలికీ సత్తేత్యాద్యర్థః ప్రత్యాయ్యతే। పదార్థశక్తిరితి। తత్ర యథా ఘటాద్యర్థనిరూపితా బోధజనకతారూపా శక్తిర్ఘటాదిప్రాతిపదికేషు తత్ప్రకృతికసుబన్తేషు వా పదేషు కల్పితా తద్వద్వాక్యార్థనిరూపితా బోధజనకత్వశక్తిర్ఘటోఽస్తీత్యాదివాక్యేష్వభ్యుపగన్తవ్యేత్యర్థః। తత్రేయాన్ విశేషః-వాక్యే కల్ప్యమానా శక్తిః ప్రాప్తాప్రాప్తవివేకన్యాయేన సంసర్గాంశే విశేష్యవిశేషణభావాంశే చ పర్యవస్యతి, ఘటాద్యర్థస్య క్లృప్తావయవశక్త్యైవోపస్థానస్య సిద్ధత్వాదితి। పదస్ఫోటవాక్యస్ఫోటావితి। పదం వాచకం, వాక్యం వాచకమిత్యర్థకావిత్యర్థః। వ్యవస్థితావితి। యుక్త్యాదిప్రమాణేన నిర్ధారితావిత్యర్థః। ప్రమాణేనార్థనిర్ధారణం వ్యవస్థేతి భావః। ఏతేన పదస్ఫోటం దృష్టాన్తీకృత్య వాక్యస్ఫోటసాధనాజ్జ్ఞాతాజ్ఞాతప్రకృత్యాదివిభాగేషు సకలపదేష్వివ జ్ఞాతాజ్ఞాతపదవిభాగేష్వపి సకలవాక్యేషు శక్తిరాస్థేయేతి సూచితమ్। అర్ధజరతీయత్వాదిదోషాప్రసఙ్గాయేతి భావః। తదేవం పక్షద్వయస్య వ్యవస్థితత్వేఽపి భాష్యాదావుపవర్ణితత్వేఽపి చ వాక్యస్ఫోటస్య ముఖ్యత్వాత్తత్కల్పనమేవాఽఽశ్యకం న

పదస్ఫోటకల్పనమిత్యాహ-అన్యథేతి। వాక్యే బోధజనకత్వశక్త్యనఙ్గీకారే ఇత్యర్థః। ఘటః కర్మత్వమానయనం కృతిరిత్యాదావితి। ఘటమానయేతి వాక్యే యే పదార్థాః ప్రతీయన్తే తేఽత్ర విశకలితతయా శబ్దాన్తరేణ నిర్దిష్టాః, ఏతాదృశస్థల ఇత్యర్థః। తాదృశవ్యుత్పత్తీతి। ఘటః కర్మత్వమిత్యాదివాక్యం ఘటకర్మకానయనరూపార్థబోధజనకమిత్యేతాదృశవాక్యశక్తిజ్ఞానరహితస్యాపీత్యర్థః। అత్రాపిశబ్దో దృష్టాన్తార్థః-యతా ఘటః కర్మత్వమిత్యాదివాక్యశక్తిజ్ఞానవతః పుంసో ఘటః కర్మత్వమిత్యాదివాక్యాద్ఘటకర్మకానయనమితి బోధో నిష్టఙ్కం జాయతే తథా వాక్యశక్తిగ్రహశూన్యస్య తాదృశవాక్యాత్తథా బోధ ఆపద్యేతేత్యాశయాత్। అత్ర తాదృశవాక్యశక్తిజ్ఞానరహిత స్యేత్యుక్త్యా ఘటః కర్మత్వమిత్యాదివాక్యం ఘటకర్మకానయనబోధజనకమిత్యేవంశక్తిగ్రహవత్స్తాదృశవాక్యాత్తథా బోధో భవత్యేవేతి సూచితమ్। బోధప్రసఙ్గ ఇతి। ఘటకర్మకానయనానుకూలకృతిరిత్యర్థంబోధాపత్తిరిత్యర్థః। ఘటాదిపదశక్తిగ్రహవతః పుంస ఇతి శేషః। ఘటమానయేతివాక్యాత్రప్రతీయమానపదార్థానామత్రోపస్థితిసత్త్వాదితి భావః। తథా చ ఘటమానయేత్యత్రేవాత్రాపి వృత్తిజ్ఞానజన్యపదార్థోపస్థిత్యాదిసామగ్రీసత్త్వాద్ఘటకర్మకానయనమితి బోధప్రసక్తిరిత్యాశయః। అత్ర లకారాణాం కృతౌశక్తిరితి నైయాయికమతానుసారేణ ఘటః కర్మత్వమిత్యాదివాక్యే కృతిరిత్యుక్తమ్। నను వాక్యార్థజ్ఞానే తాత్పర్యజ్ఞానస్య కారణత్వాత్రప్రకృతస్థలే ఘటః కర్మత్వమిత్యాదివాక్యం ఘటకర్మకానయనమిత్యర్థం బోధయత్వితీచ్ఛయోచ్చరితత్వరూపతాత్పర్యజ్ఞానాభావేన తాత్పర్యజ్ఞానరూపకారణాభావాదేవ న పూర్వోక్తవాక్యాత్తాదృశార్థబోధాపత్తిరిత్యత ఆహ-ఘటమానయేత్యత్రేవేతి। అయం భావః-తదర్థప్రతీతీచ్ఛా వక్తుస్తాత్పర్యమ్। సైన్ధవమానయేత్యాదౌ సైన్ధవపదమశ్వరూపార్థప్రతీతీచ్ఛయా వక్త్రోచ్చరితమిత్యేవం తాత్పర్యజ్ఞానే సత్యేవ తస్మాద్వాక్యాదశ్వమానయేతి బోదో దృశ్యతే। యది తాత్పర్యజ్ఞానం న స్యాత్తర్హి సైన్ధవపదస్య నానార్థకత్వేనాశ్వో వా లవణం వాఽఽనేయమితి సంశయాత్సంశయస్య చ ప్రవృత్తిప్రతిబన్ధకత్వదర్శనాత్తాదృశవాక్యాదర్థబోధ ఏవ నోదియాదతస్తాత్పర్యజ్ఞానం వాక్యార్థబోధే కారణమిత్యవశ్యం వక్తవ్యమ్। తాదృశతాత్పర్యగ్రాహకం చ లోకే గమనప్రకరణాది। ఘటమానయేత్యాదౌ చ ఘటకర్మకానయనమిత్యర్థప్రతీతిర్నిరుక్తవాక్యాద్భవత్వితి వక్తురిచ్ఛైవ తాత్పర్యమ్ తాదృశతాత్పర్యగ్రాహకం చ ద్వితీయాప్రత్యయాన్తఘటమితిప్రయోగానన్తరమానయేతి తిఙన్తోచ్చారణమ్। తతశ్చ తాత్పర్యజ్ఞానసత్త్వాద్ఘటమానయేతి వాక్యాద్ఘటకర్మకానయనమిత్యాకారకః శాబ్దబోధో జాయత ఇతి యుక్తమేవ। ఘటః కర్మత్వమిత్యాదివాక్యం ఘటకర్మకానయనమిత్యర్థప్రతీతీచ్ఛయా వక్త్రోచ్చరితమిత్యర్థే తాత్పర్యగ్రాహకాభావేన తాత్పర్యజ్ఞానరూపకారణాభావాదేవ న ఘటః కర్మత్వపిత్యాదివాక్యాద్ఘటకర్మకానయనమితి బోధః ప్రసజ్జతే। తథా చ కథం వాక్యశక్తిజ్ఞానరహిత స్యేయం బోధాపత్తిశ్చోద్యత ఇతి శఙ్కకాశయః। సమాధాతుస్తు-

ఘటమానయేత్యత్ర యావన్తో య చ పదార్థాః పదనిష్ఠవృత్తిజ్ఞానజన్యోపస్థితివిషయాః సన్తి తావన్తస్తే చ పదార్థా ఘటః కర్మత్వమిత్యాదివాక్యాత్పదనిష్ఠవృత్తిజ్ఞానజన్యోపస్థితివిషయాః సన్తీతి కృత్వా తాత్పర్యజ్ఞానం వర్తతే। వృత్తిజ్ఞానజన్యపదార్థోపస్థితిరపి తాత్పర్యగ్రాహికా, నతు ఘటమానయేత్యాద్యానుపూర్వ్యేవేత్యర్థః। తథా చ తాత్పర్యజ్ఞానసత్త్వేఽపి యతస్తాదృశవాక్యాద్వాక్యశక్తిజ్ఞానరహితస్య ఘటకర్మకానయనమితి బోధో న జాయత ఇత్యనుభవసిద్ధం తతో వాక్యశక్తిరావశ్యికేతి భావః। తదేతత్సర్వమనుసంధాయాఽఽహ సారే-ఘటమానయేత్యత్రేవేత్యాది। ఘటమానయేతి వాక్యే యథా పదార్థోపస్థితిస్తద్వద్ఘటః కర్మత్వమిత్యాదివాక్యే పదార్థోపస్థితౌ సత్యామిత్యర్థః। అత్ర ఘటః కర్మత్వమితివాక్యజన్యపదార్థోపస్థితౌ ఘటమానయేతివాక్యజన్యపదార్థోపస్తితేర్దృష్టాన్తత్వేనోపాదానాదవృత్తిజన్యపదార్థోపస్థితిస్తాత్పర్యగ్రాహికా, నతు ఘటమానయేత్యేతాదృశానుపూర్వ్యేవేతి సూచితమ్। తథా పదార్థానాముపస్థితావితి సత్సప్తభ్యా సిద్ధసాధ్యసమభివ్యాహారన్యాయేన తాదృశపదార్థోపాస్థతేస్తాత్పర్యజ్ఞానకారణత్వం చ సూచితమ్। తదాహ-సత్యపి తాత్పర్యజ్ఞాన ఇతి। వృత్తిజ్ఞానజన్యపదార్థోపస్థితినిమిత్తకే తాత్పర్యజ్ఞానే సత్యపీత్యర్థః। బోధాభావాచ్చేతి। అత్రాపి తాదృశవ్యుత్పత్తిరహితస్యేత్యనుషఙ్గనీయమ్। తథా చ ఘటః కర్మత్వమితి వాక్యం ఘటకర్మకానయనం బోధయత్వితచ్ఛియా వక్త్రోచ్చారితమిత్యేవమాత్మకే తాత్పర్యజ్ఞానే సత్యపి, ఘటః కర్మత్వమిత్యాదివాక్యం ఘటకర్మకానయనధోధజనకమిత్యేవంవాక్యశక్తిజ్ఞానశూన్యస్య పురుషస్య యతో నిరుక్తవాక్యాత్తథా బోధో నైవ జాయతఇత్యనుభూయతే తతో వాక్యశక్తిరవస్యమబ్యుపగన్తవ్యాఽనిచ్ఛతాఽపి వాక్యశక్తిజ్ఞానేతరసకలకారణకలాపసత్త్వేఽపి తథా బోధాభావేఽభియుక్తానుభవస్య ప్రసిద్ధత్వాద్వాక్యశక్త్యఙ్గీకార ఇతి భావః। ఘటః కర్మత్వమితి వాక్యశక్తిజ్ఞానసత్త్వేఽపి తతస్తథా బోధో నైవ జాయతే ఆకాఙ్క్షావిరహాదిత్యాహ-తత్రైవేతి। ఘటమానయేత్యత్రైవేత్యర్థః। కటకర్మకానయనమితి బోధ ఇతి। ఏతాదృశాకారకబోధే జననీయే సతీత్యర్థః। ఘటార్థప్రాతిపదికేతి। శ్రత్ర ఘటార్థేత్యుక్త్యా తాదృశార్థకకలసాదిప్రాతిపదికసంగ్రహః సూచితః। కర్మత్వవాచకవిభక్తేరితి। అమ్-ఔట్-శస్, ఇత్యేవంరూపాయా విభక్తేరిత్యర్థః। ధాతోరితి। ఆ-నీత్యాదేరిత్యర్థః। ఆఖ్యాతస్యేతి। తిఙప్రత్యాహారాన్తర్గతసివాదితిఙ ఇత్యర్థః। అత్ర యద్యపి ధాతోరనన్తరం వికరణస్యేతి వక్తుముచితమ్। ధాతోరనన్తరం శబాదివికరణానాం విహితత్వాత్। తథాపి వికరణస్య సర్వత్రాదర్శనాద్ధాతోరనన్తరం న తన్నివేశః। పపాచేత్యాదౌ వికరణస్యాసత్త్వాదిత్యర్థః। ఆనయేత్యాదౌ యద్యప్యాఖ్యాతం న శ్రూయతే తథాపి ఆఖ్యాతస్యార్థోపస్థిత్యర్థమనుసంధానమావశ్యకమితి ధాతోరనన్తరమాఖ్యాతస్యేత్యుక్తమ్। వికరణస్య త్వనర్థకత్వాన్న తదనుసంధానమావశ్యకమితి న తన్నివేశః కృత ఇత్యాశయః। సమభివ్యాహార ఇతి। సహోచ్చారణమిత్యర్థః।కారణమితి। హేతురిత్యర్థః। బటకర్మకానయనబోధః కార్యమ్। కార్యకారణేతి। తథా చ ఘటకర్మకమానయనమిత్యాకారకబోధం ప్రతి

ఘటార్థప్రాతిపదికోత్తరమమాదివిభక్త్యుత్తరమానీత్యాదిధాతూత్తరతిఙుచ్చారణమితి కార్యకారణభావః ఫలితః। ఏతాదృశకార్యకారణభావవిషయకజ్ఞానవతో నిరుక్తబోధస్య జాయమానత్వాన్నిరుక్తకార్యకారణభావజ్ఞానమపి తథా బోధే హేతురిత్యాశ్రీయతే। తదిదం కార్యకారణభావజ్ఞానం ఘటః కర్మత్వమిత్యాదివాక్యస్థలే నాస్తీతి కృత్వా న తతో తథా బోధః। సోఽయం నిరుక్తకార్యకారణభావ ఏవాఽఽకాఙ్క్షేత్యర్థః। ఆకాఙ్క్షైవ చ వాక్యశక్తిః। ఆకాఙ్క్షా, శక్తిరితి నామమాత్రే భేదః। తదర్థస్త్వేక ఏవేతి భావః। ఏవం చాఽఽకాఙ్క్షారూపశక్త్యభావాదేవ న ఘటః కర్మత్వమితి వాక్యాత్తథా బోధః। తథా చ తాదృశవాక్యే శక్తికల్పనే ప్రమాణాభావ ఇతి భావః। ఏవం నిరుక్తరీత్యా కార్యకారణభావజ్ఞానరయ హేతుత్వాఙ్గీకారేణ ర్కి సిద్ధం తదాహ-సిద్ధో వాక్యస్ఫోట ఇతి। పదసమూహాత్మకవాక్యస్య వాచకత్వం సిద్ధమిత్యర్థః। నను యది పదసమూహాత్మకవాక్యే బోధజనకతారూపా శక్తిః సిధ్యేత్తదైవ వాక్యస్ఫోటో-వాక్యస్య వాచకతా సిద్ధా స్యాత్కింతు సైవ శక్తిర్వాక్యే కథం సిధ్యతీతి దృష్టాన్తేన స్పష్టయన్నాహ-ఘటాదిపదార్థేతి। ఘటపటాదిపదార్థబోధం ప్రతి ఘటాదిపదం కమ్బుగ్రీవాదిమదాద్యర్థ శక్తమిత్యేవం ఘటాదిపదనిష్ఠశక్తిజ్ఞానం కారణమిత్యేవం పదనిష్ఠశక్తిజ్ఞానకార్యకారణభావస్య హేతుత్వమవశ్యం వక్తవ్యమ్। అగృహీతవృత్తికస్య పుంసోఽగృహీతవృత్తికపదాదర్థబోధాదర్శనాత్। విశిష్టవాక్యార్థబోధ ఇతి। తద్వద్ఘటకర్మకమానయమిత్యాద్యాకారకవాక్యార్థవిశేషబోధ ఇత్యర్థః। పదసమభివ్యాహారేత్యాది। ఘటకర్మకమానయనమిత్యేవం వాక్యార్థవిశేషబోధం ప్రతి ఘటమానయేతి వాక్యం ఘటకర్మకానయనార్థే శక్తమిత్యేవం పదసమూహాత్మకఘటమానయేతి వాక్యనిష్ఠశక్తిజ్ఞానం కారణమిత్యేవం ఘటమానయేతివాక్యనిష్ఠశక్తిజ్ఞానకార్వకారణభావస్య హేతుత్వకల్పనాద్వాక్యస్య వాచకత్వం సిద్ధమితి భావః। నన్వేవం పదార్థవాక్యార్థరూపవిషయభేదేన కార్యకారణభావభేదస్యాఽఽవశ్యకత్వే హేతుత్వాభ్యుపగమేఽపి తావతా వాక్యే శక్తిః కథం సిద్ధేత్యత ఆహ-అర్థోపస్థాపకేతి। అర్థోపస్థాపకం యజ్జ్ఞానం తాదృశజ్ఞానవిషయో యః శబ్దస్తన్నిష్ఠం యజ్జ్ఞాననిరూపితం కారణత్వం తాదృశకారణత్వస్యైవ శక్తిత్వాదిత్యర్థః। శబ్దనిష్ఠబోధకారణత్వమేవ శక్తిత్వమితి సంక్షిప్తోఽర్థ ఇతి యావత్। తథా చ పదేష్వివ వాక్యేష్వపి శక్తిః సిద్ధేతి భావః। ఏతదేవ విశదయితుమాహ-యుక్తం చైతదితి। ఏతద్-వాక్యనిష్ఠబోధకారణత్వస్య శక్తిత్వం యుక్తం యుక్తిమదిత్యర్థః। తామేవ యుక్తిమాహ-విషయతాసంబన్ధేనేతి। సామాన్యవిషయతారూపసంబన్ధనివేశాద్విషయభేదేఽపి న తద్భేదేన కార్యకారణభావబాహుల్యమితి భావః। అత ఏవోక్తం లాఘవాద్ధేతుత్వసిద్ధేరితి। శాబ్దబోధమాత్ర ఇతి। ఘటాదివిషయమనిమేశ్య సామాన్యతః శాబ్దబోధ ఇత్యర్థః। వృత్తిజ్ఞానస్యేతి। వృత్తిజ్ఞానజన్యోపస్థితేరిత్యర్థః। హేతుత్వమితి। కారణత్వమిత్యర్థః। వృత్తిజ్ఞానేత్యత్ర విషయతాసంబన్ధేనేత్యనుషఙ్గనీయమ్। తథా చ శాబ్దబోధత్వావచ్ఛిన్నం ప్రతి విషయతాసంబన్ధేన వృత్తిజ్ఞానజన్యోపస్థితిః కారణమిత్యర్థః। అత్ర బోధః కార్యం, ఉపస్యితిః కారణమ్। కార్యకారణయోశ్చ విషయతాఖ్యః సంబన్ధః। బోధనిరూపితా విషయతా చోపస్థితౌ వర్తత ఇతి కృత్వా విషయతాసంబన్ధేనోపస్థితిః కారణమిత్యుక్తమ్।

ఏతాదృశకార్యకారజభావకల్పనే గౌరవం న భవతీత్యాహ-లాఘవాదితి। యదా తు తత్పదీయశక్తిజ్ఞానరహితతత్పదజ్ఞానయతః పుంసస్తత్పదఘటితవాక్యాద్బోధాపత్తినిరీసార్థం తదర్థబోధే తదర్థకపదనిష్ఠవృత్తిజ్ఞానయతః పుంసస్తత్పదఘటితవాక్యాద్బోధాపత్తినిరాసార్థం తదర్థబోధే తదర్థకపనిష్ఠవృత్తిజ్ఞావజన్యోపస్థితిః కారణమిత్యుత్యతే, తదా తు గౌరవం స్యాత్। అత్ర లక్షణసమన్వయః-తత్పదం-గోపదం, తన్నిష్ఠశక్తిలక్షణాన్యతరజ్ఞానరహితత్వే సతి కేవలగోపదజ్ఞానవతో దేవదత్తస్య, తత్పద-గోపదఘటితగామానయేతి వాక్యాత్ప్రసక్తా యా బోధాపత్తిస్తద్వారణాయ, తదర్థబోధే-సాస్నాదిమదగోపదార్థబోధ, తాదృశసాస్నాదిమదర్థకగోపదనిష్ఠశక్తిజ్ఞానజన్యోపస్థితి కారణమిత్యేవం కార్యకారణభావే స్వీకృతే సతి ఘటపదాద్యర్థభేదేన కార్యకారణభావానన్త్యమాపద్యేదేతి గౌరవం స్పష్టమ్। విషయమనివేశ్య సామాన్యతః శక్తిజ్ఞానకార్యకారణభావకల్పనే తు శక్తేరైక్యాన్న కార్యకారణభావానన్త్యప్రసక్తిరితి లాఘవమితి భావః। వాక్యశక్తివిషయే శఙ్కతే-నన్వితి। శఙ్కామేవాఽఽహ-వాక్యార్థస్యాపూర్మవత్వాదితి। సర్వత్ర శాబ్దబోధాత్ప్రాగనుపస్థితత్వాదిత్యర్థః। అయం భావః--యథా ఘటపటాదయః పదార్థాః పూర్వసిద్ధాః, న త్వపూర్వాః, అతస్తేషు ఘటాదిపదానాం శక్తిగ్రహో యుక్తః। కింతు వాక్యార్థో న తథా పూర్వసిద్ధోఽపిత్వపూర్వః। తథాహి-వాక్యార్థో నామ పదార్థసంసర్గః। పదార్థత్వం చ పదజన్యప్రతీతివియయత్వమ్। విషయతా చ ప్రకారతావిశేష్యతాన్యతరరూపా। సా చ న సంబన్ధేఽస్తీతి సంబన్ధస్య పదాదనుపస్థితత్వాద్ఘటాదిపదార్థవత్పూర్వసిద్ధత్వాభావాన్న తత్ర వాక్యార్థబోధాత్ప్రాక్శక్తిగ్రహః సంభవతీతి భావః। ఏవమాశఙ్కాయాం ప్రతిబన్ద్యా సమాధత్తే మూలే-అర్థే విశిష్యేతి। వాక్యస్యేతి శేష ఇతి। తథా చ వాక్యస్య వాక్యార్థే పదార్థసంసర్గాత్మకే। శక్త్యగ్రహణం చేదితి। వాక్యార్థబోధాత్ప్రాక్ పదార్థసంసర్గస్యావిద్యమానత్వేన తత్ర వాక్యశక్తిగ్రహో న సంభవేతీతి చేదిత్యర్థః। ఏవమభిహితాన్వయవాదిమతే సంసర్గాత్మకే వాక్యార్థే వాక్యశక్తిగ్రహానుపపత్తిమభిధాయాన్వితాభిధానవాదిమతేఽపి పదే వాక్యశక్తిగ్రహానుపపత్తిః సమైవేత్యాహ-పదేఽపి సమమితి। నను శాబ్దబోదాత్పూర్వం పదే చక్షురాదీన్ద్రియోపస్థితపదార్థనిరూపితశక్తిగ్రహసంభవోఽస్తీతి కథం శాబ్దబోదాత్పూర్వం పదే శక్తిగ్రహానుపపత్తిరిత్యతస్తదాశయం స్పష్టయతి-పద ఏవాన్వయాంశ ఇతి। ఘటాదిపదానామితరాన్వితఘటాదిపదార్థే శక్తిరిత్యన్వితాభిధానవాదిమత ఇత్యర్థః। ఇత్థం హి తేషామాశయః-యదా భోశ్చైత్ర త్వం గామానయేతి వాక్యం ప్రయోజకో గుర్వాదిరుచ్చారయతి తదా తచ్ఛ్రుత్వా ప్రయోజ్యః శిష్యాదిర్గామానయతి। పార్శ్వస్థోఽజ్ఞాతగవాదిపదశక్తికో బాలస్తు ప్రయోజ్యకర్తృకం గవానయనం వీక్ష్య తదిదం గవానయనం గామానయోతిశబ్దప్రయోజ్యమితి నిశ్చినోతి। తతశ్చ గాం న యాశ్వమానయేత్యాదావావాపోద్వాపాభ్యాం-గోపదసత్త్వే సాస్నాదిమత్పదార్థబోధః। ఆనయపదవ్యతిరేకేణ సాస్నాదిమత్పదార్థబోధాభావః। ఇత్యాకారకాన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం గవాదిపదానామితరాన్వితసాస్నాదిమదాదిపదార్థేషు శక్తిం గృహ్ణాతి। ఇత్థం చ గామానయేతిప్రాథమికవ్యవహారేణ విశిష్ట ఏవ శక్తిగ్రహాదానయనాద్యన్వితః సాస్నాదిమదాదిపదార్థ ఏవ గవాదిశబ్దార్థః।

కించాన్వయస్యాశక్యత్వే శాబ్దబోధవిషయతా న స్యాత। శాబ్దబోధవిషయతాయాం శక్తిగ్రహస్య
నియామకత్వాత్। అశక్యస్యానుభవవిషయత్వేఽతి ప్రసఙ్గాత్। తథా చ
సకలభేదానుగుణసామాన్యరూపో విశేషాన్తరసంనిధానాద్విశేషవిశ్రాన్తః పదార్థ ఏవ వాక్యార్థః
ఆక్షిప్తపదాన్తరాణి పదాన్యేవ చ వాక్యమ్। యథా
ఘటశరావాదిసర్వబేదానుకూలసామాన్యరూపం మృత్తికాత్వం
తద్వద్ఘటత్వపటత్వాదిసర్వభేదానుకూలం సాయాన్యరూపం శబ్దత్వాది తద్రూప ఇత్యర్థః।
ఏవం చ పదార్థత్వేనైవ రూపేమ విశషాణామన్వయే పదానాం శక్తిరితి తేషామాశయః।
అన్వయరూపే వాక్యార్థేఽపి పదానాం శక్తిరితి యావత్। తథా చ వాక్యార్థే వాక్యశక్తిర్న కల్పనీయా
గౌరవాదితి భావః। తద్గ్రహాసంభవ ఇతి। అన్వితాభిధానవాదిమతేఽపి అన్వయే
పదశక్తిగ్రహాసంభవస్తుల్య ఇత్యర్థః। అన్వయరూపవాక్యార్థస్య
శాబ్దబోదాత్పూర్వమనుపస్థితత్వాదితి భావః। కుబ్జశక్తివాదానుసారేణాఽ।ఽహ-యదిచేత్యాది।
కుబ్జశక్తివాద ఇతి। అయం హి తదాశయో జాతివిశిష్టా వ్యక్తిరేవ శక్యా। పరం తు జాతిశక్తిభానే
సత్యేవ పదాదర్థస్మృత్యనన్తరం వాక్యార్థబోధో జాయతే నాన్యథా। ఇత్థం చ వ్యక్తౌ శక్తిజ్ఞానస్య
నోపయోగః। తాసామానన్త్యాత్। ఏవం చ వ్యక్తిః స్వరూపసత్యేవ పదార్థస్మృతిహేతుర్నతు
తజ్జ్ఞానమపేక్షితమ్। శక్తిగ్రహకార్యకారణభావే చ జాతివిశిష్టవ్యక్తిబోధం ప్రతి
జాతిప్రకారకశక్తిగ్రహః కారణమిత్యేవం జాతిప్రకారకత్వస్యైవ నివేశో, నతు
వ్యక్తివిశేష్యకత్వరయ। అత ఏవ వ్యక్త్యంశే కుబ్జాం శక్తిః। వ్యకత్యంశే శక్తి జ్ఞానానపేక్షణాత్।
క్వచిదంశే జ్ఞాతా శక్తిః కారణం క్వచిదంశే తు అజ్ఞాతా కారణమిత్యేవం యో వాదః స ఏవ
కుబ్జశక్తివాద ఇతి భావః। తథా చ కుబ్జశక్తివాదానుసారేణ పదార్థాంశే, పదశక్తిర్జ్ఞాతా పదార్థానాం
పూర్వం సిద్ధత్వాచ్ఛాబ్దబోదాత్ప్రాగుపస్థితత్వాత్తత్ర శక్తిగ్రహసంభవాజ్జ్ఞాతా ఉపయుజ్యతే।
అన్వయాంశే తు వాక్యార్థరూపాన్వయాంశస్య
శాబ్దబోదాత్ప్రాగనుపస్థితత్వాదజ్ఞాతైవోపయుజ్యత ఇత్యుచ్యతే చేద్వాక్యశక్తివాదినో మమాపి
వాక్యస్య శక్తిరజ్ఞాతైవ సంసర్గరూపే వాక్యార్థే ఉపయుజ్యత ఇతి సమః కుబ్జశక్తివాదాఙ్గీకార ఇతి
న వాక్యార్థే వాక్యశక్తిగ్రహానుపపత్తిశ్చోదనీయేతి భావః। నన్వజ్ఞాతా శక్తిః, సా చోపయుజ్యత ఇతి
వచనయుక్తం, అజ్ఞాతస్య క్వాప్యుపయోగకరణాసంభవాదిత్యస్మిన్మతే శైథిల్యం మనసి
నిధాయ ప్రకారాన్తరమవతారయతి-నన్విత్యాదినా। పశ్యత ఇతి। గామానయేతి గుర్వాదినోక్తే
శిష్యాదినాఽఽనీతాం గాం పశ్యతోఽజ్ఞాతపదశక్తికస్య బాలస్యేత్యర్థః। పదార్థంవదితి। అయం
భావః-అభిహితాన్వయవాదిమతే లాఘవాత్పదానాం పదార్థమాత్రే శక్తిర్నత్వన్యాంశేఽపి
గౌరవాత్। ఆకాఙ్క్షాదిలభ్యత్వేనాన్యలభ్యత్వాచ్చ। ఏవం చ పదేభ్యః ప్రథమం
పదార్థమాత్రోపస్థితిః। పశ్చాత్పదార్థవిశేషణామన్వయరూపస్య వాక్యార్థస్యో స్థితిః।
ఇత్యాశయేనాఽఽహ-పదార్థవదితి। అత్ర ` తత్ర తస్యేవ' ఇతి సప్తమ్యన్తాద్వతిః, ఉపమేయే
వాక్యార్థే సప్తమీదర్శనాత్। తథా చ బాలస్య యథా మనసా పదార్థేసాస్నాదిమత్యర్థే
పదశక్తిగ్రహో భవతి తథా వాక్యార్థేఽపి-అన్వయరూపే వాక్యార్థేఽపితద్గ్రహః-పదశక్తిగ్రహః
స్యాదితి చేత్తుల్యమిత్యాహ-లక్షణాదిర్తీతి। లక్షణశబ్ద, స్యానేకార్థత్వాత్ప్రకృతేఽపేక్షితమర్థం

బ్రూతే-లక్ష్యత ఇత్యాదినా। లక్షధాతోః కరణే ల్యుట్। భన ఇతి। జ్ఞానసాధనమిన్ద్రియమిత్యర్థః। పరమమూలే-`పదేఽర్థేఽప్యస్తు' ఇత్యత్ర వాక్యార్థప్రతిపాదకోఽర్థశబ్దః। తాదృశార్థకార్థపదోత్తరవర్తినాఽపిశబ్దేన పదార్థసముచ్చయే సత్యసంగత్యాపత్తిః, పదార్థే శక్తిగ్రహస్యాప్రతిక్షేపాదత ఆహ-అపిరితి। పదపదోత్తరమితి। భిన్నక్రమేణ పదేఽపీత్యేవం పదశబ్దోత్తరమపిశబ్దో యోజ్య ఇత్యర్థః। తదర్థమాహ-పదేఽపీత్యాదినా। లక్షణాన్మనసా పదేఽప్యర్థనిరూపితశక్తిగ్రహశ్చేదిష్యతే తర్హి మనసైవ వాక్యేఽపి వాక్యార్థనిరూపితశక్తిగ్రహోఽస్త్విత్యర్థః। అయం భావః-ఘటమానయేతి వాక్యాద్వృద్ధవ్యవహారరూపాత్పదే పదార్థనిరూపితప్రాథమికశక్తినిర్ణయో యథా మనసా జాయేత తథా తద్వాక్యశ్రవణే తద్ఘటకపదైః పదార్థానాముపస్థితౌ సత్యాం మనసా తత్సంసర్గోపస్థితిరపి నానుపపన్నా। తథా చ సంసర్గరూపే వాక్యార్థేఽపి వాక్యశక్తిర్నానుపపన్నేతి భావః। ఏతావతా ప్రబన్ధేన పూర్వ పదార్థే శక్తిగ్రహస్తతస్తత్ప్రయుక్తపదార్థోపస్థితౌ సత్యాం పశ్చాన్మనసోపస్థితే సంసర్గే శక్తిగ్రహః పశ్చాదేవాఽఽవాపోద్వాపాభ్యాం తత్తత్పదస్య తత్తదర్థే శక్తిగ్రహ ఇత్యాహ-వస్తుతస్త్వితి। అత్రాపి `వృద్ధవ్యవహారం పశ్యతః' ఇత్యనుషఙ్గనీయమ్। తేన వాక్యశక్తిగ్రహాత్పూర్వం కోశాదినా పదశక్తిగ్రహేఽపి న క్షతిః। తథా చ శక్తిగ్రాహకశిరోమణినా వృద్ధవ్యవహారేణ ప్రథమతో వాక్య ఏవ వాక్యార్థనిరూపితశక్తిగ్రహో జాయతే క్వచిదుపదేశేనాపి పూర్వం వాక్యశక్తిగ్రహో జాయతే। తద్గ్రహ ఇతి। విశిష్ట వాక్యార్థనిరూపితశక్తిగ్రహ ఇత్యర్థః। నన్వేవం వాక్యస్ఫోటసిద్ధావపి పదస్ఫోటో న సిధ్యతీత్యాహ-ఆవాపోద్వాపాభ్యామితి। ఆనయనాపసారణాభ్యామిత్యర్థః। ప్రత్యేకం తద్గ్రహ ఇతి। ప్రత్యేకస్మిన్ పదే ప్రత్యేకపదార్థనిరూపితశక్తిగ్రహో భవతీతి భావః। పదం చ ప్రత్యేకపదశక్తిసహకృతాకాఙ్క్షాదివశాత్పదాద్వాక్యార్థశాబ్దబోధో యదా తదా పదస్ఫోటః, యదా తు ప్రత్యేకపదశక్తినిరపేక్షతయైవ వాక్యశక్తిర్విశిష్టబోధం జనయతి తదా వాక్యస్ఫోట ఇతి పక్షద్వయం ఫలతీతి తాత్పర్యం బోధ్యమ్।। 65 ।।

ఇయమేవేతి। సముదితార్థే విశిష్టవాక్యస్యైవ శక్తిరితీయమేవేత్యర్థః। మీమాంసకానామితి। సర్వత్ర వాక్యే లక్షణాం స్వీకుర్వతా భాట్టాదీనామిత్యర్థః। వైదాన్తైకదేశినామితి। మీమాంసకానుయాయినాం వాచస్పతికల్పతరుప్రమృతీనామిత్యర్థః। త ఏతే సర్వే పదలక్షణావద్వాక్యలక్షణా వదన్తి। నచ పదశక్తివద్వాక్యశక్తిం వినా వాక్యలక్షణా ఘటతే। స్వశక్యసంబన్ధో లక్షణేతి లక్షణాలక్షణస్య సర్వసంమతత్వాదత ఆహ-సర్వత్రైవేతి। సర్వత్ర వాక్యార్థో లక్ష్య ఏవ లక్షణావృత్తిజన్య ఏవేతి యే భాట్టాదయో మీమాంసకా వదన్తి తేఽపి లక్షణాయా గ్రహే సముదితార్థే వాక్యశక్తిం గతిముపాయమాహుః। వాక్యశక్తిం వినా వాక్యలక్షణా దుర్వచా, శక్యసంబన్ధో లక్షణేతి సర్వసంమతసిద్ధాన్తాదితి భావః। న్యాయవైశేషికాదిమతే వాక్యే లక్షణా నాస్తి। స్వశక్యసంబన్ధో లక్షణేతి చోచ్యతే। పదసముదాయరూపవాక్యస్య కస్మింశ్చిదప్యర్థే శక్తిర్నాస్తి। అతః కథం తత్ర వాక్యశక్యసంబన్ధో లక్షణా ఘటేతేత్యన్యతం। ఉక్తపక్షద్వయమితి। పదవాక్యభేదేన వ్యవస్థితం పదం వాచకం వాక్యం వాచకమిత్యేవంరూపం పక్షద్వయమిత్యర్థః। అనుపపత్తిమేవ స్పష్టయతి-ఉత్పత్తేరితి।

వర్ణానాం జన్యత్వమితి మతే-ఉత్పత్తేరితి। వర్ణానాం నిత్యత్వమితి మతేతు అభివ్యక్తేరితి। వైయాకరణతే శబ్దానాముత్పత్తిః స్ఫోటస్య త్వభివ్యక్తిరితి విభాగః। ఏకదా అసంభవేనేతి। పదఘటకానాం సర్వవర్ణానాం యుగపదుత్పత్తిరభివ్యక్తిర్వా న సంభవతి। అభి వ్యఞ్జకతత్తత్స్థానానుయోగికవాయుసంయోగాదేః క్రమికత్వాదుత్పత్తేరపి క్రమికత్వేనాఽఽశుతరవినాశినాం క్రమికాణాం వర్ణానాం యుగపన్మేలనాసంభవేనోత్పన్నానామభివ్యక్తానాం వాతాదవద్వర్ణసమూహరూపపదజ్ఞానాత్యన్తాసంభవాదిత్యర్థః। తథా చేతి। తావద్వర్ణసమూహరూపపదజానాసంభవే చేత్యర్థః। తత్సమూహేతి। తాదృశపదసమూహరూపవాక్యజ్ఞానస్యాపి సుతరామసంభవ ఇతి భావః। తతశ్చ పదస్ఫోటవాక్యస్ఫోటయోః సర్వథాఽనుపపత్తిరితి చేన్నేత్యాహ-ఉత్తరవర్ణప్రత్యక్షేత్యాదినా। అయం భావః-ఘటేత్యత్ర పూర్వం ఘకారోచ్చారణం పశ్చాదకారోచ్చారణం తతష్టకారోచ్చారణం తతః పశ్చాచ్చాకారోచ్చారణమితి క్రమః। తత్ర ఘకారోత్తరవర్ణో యోఽకారస్తజ్ఞానవేలాయాముత్తరవర్ణేఽకారేఽవ్యవహితోత్తరవర్తిత్వసంబన్ధేనోపస్థితః స్మృతో యః పూర్వవర్ణో ఘకారస్తాదృశఘకారవత్త్వం, తథా తదుత్తరటకారప్రత్యక్షజ్ఞానకాలే తస్మిష్టకారేఽవ్యవహితోత్తరవర్తిత్వసంబన్ధేనోపస్థితో యః ప్రథమవర్ణవిశిష్టో ద్వితీయో వర్ణో `ఘ' ఇత్యాకారకస్తాదృశఘశబ్దవత్త్వమిత్యర్థః। అస్య సుగ్రహమిత్యత్రాన్వయః। ఘకారవైశిష్ట్యం తదుత్తరస్మిన్నకారే, తదుత్తరస్మింష్టకారే చ ఘకారావిశిష్టాకారవైశిష్ట్యం సుగ్రహం సుఖేనానాయాసేన జ్ఞాతుం శక్యమిత్యర్థః। ఏవం చతుర్థాదివర్ణే స్మృతప్రథమవర్ణవిశిష్టద్వితీయవర్ణవిశిష్టతృతీయవర్ణవైశిష్ట్యం సుగ్రహమితిరీత్యా చరమవర్ణప్రత్యక్షం పదవాక్యఘటకయావద్వర్ణవిషయకం సంపద్యత ఇతి న పదార్థబోధవాక్యార్థబోధయారేనుపపత్తిరితి తాత్పర్యార్థః। పదపదార్థో నిర్దిశ్యతే- ఉత్తరవర్ణేత్యాది। ఘటాదిశబ్దఘటకపూర్వపూర్వస్మాద్వర్ణాదుత్తరోత్తరవర్ణోచ్చారణకాలే। తస్మిన్-ఉత్తరవర్ణే। ఉపస్థితేతి। స్మృతేత్యర్థః। అవ్యవహితేతి। పూర్వవర్ణోత్తరవర్ణయోః పూర్వవర్ణావ్యవహితోత్తరత్వం సంబన్ధ ఇత్యర్థః। పూర్వవర్ణవత్త్వమితి। పూర్వవర్ణవైశిష్ట్యమిత్యర్థః। అస్య సుగ్రహమిత్యత్రాన్వయః। ఉపస్తితవిశిష్టేతి। ఉపస్థితః స్మృతో యః ప్రథమవర్ణవిశిష్టో ద్వితీయో వర్ణ ఇత్యర్థః। యథా వర్ణసముదాయాత్మకపదత్వస్య సుజ్ఞేయత్వం తద్వత్పదసముదాయాత్మకవాక్యత్వస్యాపి సుజ్ఞేయత్వప్రిత్యాహ-తాదృశానుపూర్వీఘటితపదత్వస్యేవేతి। పూర్వపదవిశిష్టత్వముత్తపపదే, పూర్వపదవిశిష్టోత్తరపదవైశిష్ట్యం తృతీయపద ఇత్యేవంరీత్యా వాక్యాన్తిమపదే పూర్వపూర్వపదవైశిష్ట్యముత్తరోత్తరపదే బోద్ధుం శక్యమితి వాక్యత్వస్యాపి సుగ్రహత్వాత్పదస్ఫోటవాక్యస్ఫోటౌ నిరాబాధావితి భావః।। 66 ।। ఇతి పదవాక్యరఫోటః।

।। అఖణ్డపదస్ఫోటనిర్ణయః ।।

అథాఖణ్డస్ఫోటప్రతిపాదనావసర ఇత్యాహ-ఇదానీమితి। సఖణ్డస్ఫోటకథనాన్తరమిత్యర్థః। అఖణ్డపక్షమితి। అఖణ్డపదాఖణ్డవాక్యస్ఫోటపక్షమిత్యర్థః। అవయవకల్పనారహితత్వమఖణ్డత్వమితి భావః। ఆహ-నిరూపయతి-పదే న వర్ణా ఇతి। కారికాస్థపద ఇతిసప్తమ్యన్తశబ్దస్యార్థమాహ-పచతీత్యాదావితి। నను వర్ణేష్వవయవా న చేతి ప్రకృతానుపయుక్తమితిత్యాశఙ్కాం పరిహరన్నాహ-దృష్టాన్తవ్యాజేనేతి। దృష్టాన్తమిషేణేత్యర్థః। క్వచిద్వర్ణేష్వవయా ఇవేతి పాఠో దృశ్యతే స చాత్యన్తమనుగుణ ఏవ। యథా కకారాదివర్ణేషు అవయవకల్పనా నేత్యాబాలం సుప్రసిద్ధం తద్వత్పదేఽపి వర్ణాత్మకా అవయవా న సన్తీతి జ్ఞేయమ్। తథా చ దృష్టాన్తేతి యదుక్తం తద్యుక్తమేవేతి భావః। నను వర్ణేష్వపి క్వచిదవయవా దృశ్యన్త ఏవేత్యత ఆహ-ప్రతీయమానా ఇతి। ఏకారర్కారాదిషు ఇకారరేఫాద్యవయవా యద్యపి ప్రతీయన్తే తథాపి స్పష్టమనపలమ్భాత్తత్తద్వర్ణసమానాకారధ్వనివిశేషోపరాగరూపోపాధికృతా సా భ్రాన్తిరేవేతి వర్ణేష్వవయవా నైవ వాస్తవాః సన్తీత్యర్థః। ఏకారాదిష్వవయవకల్పనే దృఢతరప్రమాణాభాయేన గౌరవాపత్తేరితి భావః। పదే వర్ణాభావవద్వాక్యేఽపి పదానవయవకత్వం వక్తుమాహ-వాక్యాదితి కారికాస్తప్రవివేకపదార్థం వ్యాచష్టే-భేద ఇతి। `విచిర పృథగ్భావే' ఇతి ధాత్వర్థానుసారాత్ప్రవివేకపదం భేదార్థకమిత్యర్థః। నను పదాదిప్రతీతౌ తదవయవానాం వర్ణానాముపలమ్భాత్కథం వర్ణాభావః పదాభావశ్చేత్యత ఆహ-అయం భావ ఇతి। అఖణ్డమేవేతి। వర్ణరూపావయవాఘటితమేవేత్యర్థః। అఖణ్డమేవేత్యేవకారవ్యావర్త్యం ప్రదర్శయతి। నతు వర్ణసమూహ ఇతి। వాక్యే పదే చావయవపరికల్పనం న కార్యామితి భావః। అనన్తవర్ణకల్పనే ప్రమాణాభావాదప్రామాణికగౌరవాపత్తేశ్చేతి భావః। కకారం శ్రుత్వా ఖకారం శృణోమీతి విలక్షణప్రతీత్యన్యథానుపపత్తిరేవ తత్రానన్తవర్ణపరికల్పనే మానమిత్యాశఙ్క్య తన్నిరాకరోతి-తత్త వర్ణోత్పాదకత్వేనేత్యాదినా। కకారఖకారాదితత్తద్వర్ణోత్పాదకత్వేనాభిమతో యో వాయుసంయోగస్తన్నిష్ఠమిత్యర్థః। నిష్ఠమిత్యస్యావచ్ఛేదకేఽన్వయః। తత్తద్వర్ణజనకతాయా ఇతి। కకారాదితత్తద్వర్ణనిష్ఠా యా జనకతా తస్యా ఇత్యర్థః। ఏతచ్చ నైయాయికమతే, వర్ణానామనిత్యత్వేనోత్పాదవినాశసాలిత్వాదిత్యర్థః। వ్యఞ్జకతాయా ఇతి। వైయాకరణమతే వర్ణానాం నిత్యత్వేన తదభివ్యక్తిరేవ వాచ్యేత్యర్థః। అవచ్ఛేదకమితి। జనకతానిరూపితం వ్యఞ్జకతానిరూపితం వాం యదవచ్ఛేదకత్వం తద్వదిత్యర్థః। వేజాత్యమితి। పరికల్పితో ధర్మవిశేష ఇత్యర్థః। ప్రతితివైలక్షణ్యేతి। వాయుసంయోగగతం యత్కత్వఖత్వాది తేన రూపేమ స్ఫోటో విభాసత ఇతి కకారః ఖకార ఇత్యాదివిలక్షణప్రతీతిర్నివోఢుం శక్యసంభవేతి భావః। ఏతదేవ స్పష్టమభిహితం వాచస్పతిగ్రన్థ ఇత్యాహ-భామత్యామితి। బ్రహ్మసూత్రగతశాంకరభాష్యవ్యాఖ్యాయాం వాచస్పతిప్రణీతాయాం భామత్యాఖ్యాయామిత్యర్థః। ఆరోప్యత ఇతి। వాయునిష్ఠం తారత్వాది వర్ణేష్వారోప్యత ఇతి స్పష్టముక్తం దేవతాధికరణే(బ్ర.సూ.అ.1 పా.3 సూ. 26)ఇత్యత్రేత్యర్థః। అత ఏవ తారో మన్ద ఇత్యేకవర్ణవిషయకప్రతీతివ్యవహారయోరుపపత్తిః। ఏకస్మిన్నపి వర్ణే కించిదపేక్షయాఽయం తారః, కించిదపేక్షయాఽయం మన్ద ఇతి వ్యవహారస్తు

సకలజనానుభవసిద్ధ ఏవ। ఆరోపాభ్యుపగమే తు నాయం దోషః। అనారోపితస్యైవ విరుద్ధధర్మద్వయసంబన్ధస్యాఽఽశ్రయీభూతవర్మభేదప్రయోజకత్వనియమాత్। కణ్ఠతాల్వాద్యభిఘాతజన్యవాయుసంయోగ ఏవ వాచకోఽస్త్విత్యాశఙ్క్యతే-నన్వేవమితి। వాచకోఽపీతి। తథా చ వాయుసంయోగస్యైవ కకారకఖకారాద్యాత్మకత్వమస్త్విత్యర్థః। వాయుసంయోగస్య కకారదివర్మాత్మకత్వం నిరాకర్తుమాహ-ప్రత్యక్షోపలభ్యమానేతి। ప్రత్యక్షేణోపలభ్యమానో యః కకారత్వాదిప్రకారకప్రత్యక్షవిషయః కకారాదిస్తస్యైవ వాచకత్వస్యానుభవసిద్ధిత్వాదిత్యర్థః। శబ్దస్య శ్రవణేన్ద్రియగ్రాహ్యత్వేన ప్రత్యక్షవిషయత్వమ్। వాయుసంయోగస్య త్విన్ద్రియగ్రాహ్యత్వాభావేన ప్రత్యక్షవియయత్వాభావాన్న వాచకత్వం యుక్తమితి భావః। అథోపసంహరన్నిష్కర్షం వక్తి-తథా చేతి। వాయుసంయోగస్య వాచకత్వాభావే చేత్యర్థః। వాచకత్వాన్యథానుపపత్త్యేతి। పదస్య వాక్యస్య చ వర్మసమూహానతిరిక్తత్వే క్రమికాణామాశుతరవినాశినాం వర్ణానాం యుగపన్మేలనాసంభవాత్తేషాం వాచకత్వస్య వక్తుమశక్యత్వేనాన్యథానుపపత్త్యా పదస్య వాక్యస్య చ వర్ణసమూహాతిరిక్తత్వస్యాఽఽవశ్యకత్వేన పదవాక్యయోర్వాచకత్వం సిధ్యతీత్యర్థః। సోఽయమితి ప్రత్యభిజ్ఞా చాస్మిఞ్శబ్దనిత్యత్వవాదిమతే సమ్యగుపపద్యత ఇత్యాహ-తదేవేదమితి। తదేవేదమిత్యాదిత్రయస్య `ప్రతీత్యా' ఇత్యత్రాన్వయః। ప్రత్యభిజ్ఞాయాం వ్యక్త్యైక్యమనుభూయత ఇతి స్ఫోటోఽఖణ్డః సిధ్యతీత్యర్థః। సోఽయం గకార ఇతి ప్రతీత్యా వర్ణానాం నిత్యత్వముక్తమ్। వర్ణానామనిత్యత్వే తు అనిత్యవర్ణఘటితపదవాక్యయోరప్యనిత్యత్వేన ప్రత్యభిజ్ఞానోపపద్యేతేతి స్ఫోటస్యాఖణ్డత్వం న సిధ్యేదితి భావః। నచ వ్యక్తిభేదేఽపి తదేవేదమౌషధమిత్యాదావివ సాజాత్యావలమ్బనేనోక్తప్రతీతిర్నిర్వహతీతి వాచ్యమ్। తజ్జాతీయమిదం పదమితి వ్యవహారస్యాప్యాపత్తేః। నచ తాదృశవ్యవహరా ఇష్ట ఏవేతి వాచ్యమ్। తదేవేదం పదమితి వ్యక్త్యైక్యవిషయకవ్యవహారస్యైవానుభవసిద్ధత్వాత్। ఏతేనేతి। ప్రత్యభిజ్ఞామూలకాఖణ్డస్ఫోటస్య వాచకత్వసాధనేనేత్యర్థః। శ్రూయమాణవర్ణానామితి। గౌరిత్యత్ర గకారౌకారవిసర్గాతిరిక్తస్య స్ఫోటస్యానుభవాభావాద్వర్మానామేవ వాచకత్వమితి వదన్తః ప్రత్యుక్తాః। తేషామితి। గకారాదివర్ణానామిత్యర్థః। స్ఫోటాతిరిక్తత్వాభావాదితి। వ్యఞ్జకవాయుసంయోగగతగత్వాదినా స్ఫోటరయైవ భానాదితి భావః। ఖణ్డనీయమంశమనువదతి-యత్త్విత్యాదినా। వర్ణానాం ప్రత్యేకం వాచకత్వం తముదాయల్య వా? ఇతి వికల్ప్య నాఽఽద్య ఇత్యాహ-వర్ణానాం ప్రత్యేకభితి। అర్థబోధాపత్తిరితి। అర్థబోధావృత్త్యాపత్తిరిత్యర్థః। నాన్త్య ఇత్యాహ-సముదాయస్య త్వితి। ఆశుతరోత్పన్నానామితి। ఆశుతరవినాశినామిత్యస్యాప్యుపలక్షణమిదమ్। తథా చ పౌర్వాపర్యక్రమేణోచ్చారితానాముచ్చారణానుపదమేవ వినష్టానాం వర్ణానాం తథైవ=పౌర్వాపర్యక్రమేణవాభివ్యక్తానాం వా యుగపన్మేలనాననుభవాద్ జ్ఞానం నైవ సంభవతీత్యర్థః। వర్ణానాం జన్యత్వపక్షే తత్సముదాయస్యైవాసంభవాత్తజ్జ్ఞానాసంభవః। నిత్యత్వపక్షే తు సముదాయసంభవేఽపి తజ్జ్ఞానాసంభవ ఇతి భావః। నను ఘటేత్యత్ర ఘకారోత్తరవర్ణేఽకారే వర్ణోచ్చారణానుభవజన్యసంస్కారవశాత్స్మృతో యః

పూర్వవర్ణస్తాదృశపూర్వవర్ణవత్త్వమవ్యవిహితోత్తరత్వసంబన్ధేన వర్తతే, తథా తృతీయవర్ణోచ్చారణసమయే తత్ర తృతీయవర్ణే, స్మృతో యః ప్రథమవర్ణవిశిష్టో ద్వితీయవర్ణస్తద్వైశిష్ట్యమవ్యవహితోత్తరవర్తిత్వసంబన్ధేన వర్తతే। ఏవం చరమవర్ణపర్యన్తం పూర్వపూర్వవర్ణవైశిష్ట్యస్య వక్తుం శక్యత్వాత్సమూహాలభ్బనరూపసకలవర్ణజ్ఞానం యద్యపి సంభవతి తథాపి సరో రసో నదీ దీనేత్యాదౌ వైపరీత్యేన నదీశబ్దఘటకనకారాకారదకారేకారానుభవజన్యసంస్కారే దీనత్వప్రకారకార్థబోధపత్త్యాఽతిప్రసక్తమితి కృత్వా ధ్వన్యన్తర్గతవర్ణాభివ్యఙ్గ్యోఽఖణ్డో వర్ణాఘటితః స్ఫోట ఏవ వాచక ఇతి కైయటేనోక్తం తన్న సమీచీనమిత్యాహ-తత్తుచ్ఛమితి। సకలజ్ఞానమితి। సంపూర్ణపదజ్ఞానమిత్యర్థః। నదీదీనాదిసాధారణమితి। వర్ణేషు క్రమసత్త్వేఽపి తేషాం యత్సమహూహాలభ్వనాత్మకజ్ఞానం జాయతే నియమో నాస్తి। కించిదంశరహితానామపి అక్రమేణాపివా సమూహాలమ్బనే పదార్థజ్ఞానస్యానుభవసిద్ధత్వాత్। తథా చ నదీశబ్దఘటకవర్ణానాం తావతాం పౌర్వాపర్యవిపర్యయేణ జ్ఞానే జాతే సతి దీనార్థస్య నదీశబ్దాత్ప్రతీతిః స్యాత్। ఏవం దీనశబ్దాచ్చ నదీశబ్దార్థప్రతీత్యాపత్తిః స్యాదితి భావః। నానాప్రకారతానిరూపితం నానాముఖ్యవిశేష్యతాశాలి జ్ఞానం సమూహాలమ్బనమిత్యుచ్యతే। యథా-అయం ఘటః, అయం స్తమ్భః, అయం కుమ్భశ్చేత్యేకం జ్ఞానమితి। ఇతికైయట ఇతి తథా చైతన్మతే వాయుసంయోగేభ్యః కత్వఖత్వాదిధమంవన్తో వర్ణా ఉత్పద్యన్తే తేభ్యశ్చాఖణ్డస్ఫోటాభివ్యక్తిః, అభివ్యక్తాచ్చాస్తణ్డరఫోటాదర్థబోధ ఇతి బోధ్యమ్। తత్తుచ్ఛమితి। పూర్వపూర్వవర్ణానుభవజన్యసంస్కారసహకృతచరమవర్ణానుభవాజ్జాయమానం సకలపదజ్ఞానం నదీదీనసాధారణం, యేన క్రమేణానుభవే విషయభానం తేనైవ క్రమేణ స్మరణమితి నియమాభావాత్కదాచిద్వైపరీత్యేనాపి నదీత్యక్షరద్వయస్య స్మరణే సతి తథా దీనేత్యక్షరద్వవస్యాపి వైపరీత్యేన స్మరణే సతి చ నదీదీనశబ్దసాధారణం భవతి తాదృశస్మరణజ్ఞానమితి యత్కైయటేనోక్తం తత్తుచ్ఛమిత్యర్థః। తత్ర హేతుమాహ-పదజ్ఞానస్యేతి। పౌర్వాపర్యక్రమవిశిష్టవర్ణఘటితపదజ్ఞానస్యేత్యర్థః। ఉపపాదితత్వాదితి। పూర్వపూర్వవర్ణసంస్కారసహకృతచరమవర్ణానుభవజన్యపదజ్ఞానే తావద్వర్ణానాం పౌర్వాపర్యక్రమవైశిష్ట్యేనైవ భానస్య సఖణ్డస్ఫోటకథనసమయే సప్తషష్టికారికావ్యాఖ్యానే సముపపాదితత్వాత్సరోరసో నదీ దీనేత్యాదౌ న కాచిత్క్షతిరితి భావః వర్ణాతిరిక్తస్ఫోటస్య వాచకత్వాఙ్గీకారే దోషం ప్రదర్శయతి-వర్ణానామితి। వికల్పగ్రాసాచ్చేతి। యది ప్రత్యేకం వ్యఞ్జకత్వం తర్హి ప్రథమవర్ణేనైవ వ్యఞ్జనసంభవే తదితరవర్ణవైయర్థ్యమ్। సముదితానాం వ్యఞ్జకత్వం త్వసంభవి। చరమవర్ణాబివ్యక్తికాలే క్రమికాణాం పూర్వపూర్వవర్ణాభివ్యక్తినామవస్థానాసంభవేనైకదా మేలనాసంభవాత్సముదాయస్యైవాసంభవాత్। చరమవర్ణస్య వ్యఞ్జకత్వేఽపి తదితరవర్ణవైయర్థ్యమ్। పూర్వపూర్వవర్ణానుభవజన్యసంస్కారసహితచరవవర్ణానుభవస్య వ్యఞ్జకత్వే తస్యైవార్థబోధకత్వమస్త్విత్యలమతిరిక్తస్ఫోటాఙ్గీకారేణేతి। భావః। నైయాయికః శఙ్కతే-నన్వితి। త్వన్మతేఽపీతి। వర్ణాతిరిక్తస్ఫోటవాదిమతేఽపీత్యర్థః। వైయాకరణమత ఇతి

యావత్। ఏష దోష ఇతి। వికల్పాత్మకో దోష ఇత్యర్థః। తమేవ దోషం విశదయతి-తత్తద్వర్ణేతి। వర్ణోత్పత్తివాదినైయాయికమతానుసారేణోత్పాదకత్వేనాభిమతేతి। వాయుసంయోగానాం ప్రత్యేకం వ్యఞ్జకత్వం సముదితానాం వేతి వికల్ప్య, యది ప్రత్యేకం వాయుసంయోగస్య వ్యఞ్జకత్వే ప్రథమవాయుసంయోగేనైవాభివ్యఞ్జనే సిద్ధే తదితరవాయుసంయోగోపాదానస్య వైయర్థ్యమ్। నాభిప్రదేశాదుద్వృత్తవాయోస్తత్తత్స్థానే క్రమేణైవ సంయోగోత్పత్త్యా క్రమవతాం తేషాం యుగవత్సహావస్థానాసంభవేన మేలానాయోగాత్తత్సముదాయస్యైవ వక్తుమశక్యత్వాత్సముదితానాం తేషాం వ్యఞ్జకత్వం సుతరాం దూరాపేతమేవేతి బోధ్యమ్। ప్రత్యేకమభివ్యఞ్జకత్వేఽపి కశ్చన గకారత్వేన కశ్చనౌకారత్వేన కశ్చ విసర్గత్వేన చ రూపేణ స్ఫోటమభివ్యనక్తి। తథా చ తాంవద్రూపవైసిష్ట్యేనాభివ్యక్తస్యైవ తస్యార్థబోధకత్వమితి న కస్యాపి వాయుసంయోగస్య వైయర్థ్యమిత్యాశయవాన్। సమాధత్తే-ప్రత్యేకమేవేతి। అత ఏవేతి। యాయుంసంయోగానాం స్వవృత్తిగత్వాదినా స్ఫోటాభివ్యఞ్జకత్వాదేవేత్యర్థః। తదతిరేకాఙ్గీకారేఽపీతి। స్ఫోటాతిరిక్తవర్ణానఙ్గీకారోఽపీత్యర్థః। వాయుసంయోగస్య గత్వాదినా స్ఫోటవ్యఞ్జకత్వానభ్యుపగమే తు తథాఽభిన్యక్తయే స్ఫోటాతిరిక్తవర్ణస్వీకార ఆవశ్యకో భవేదిత్యాశయః। ననవేవమతిరిక్తవర్ణాస్వీకారే పదాభావేన పదజ్ఞానస్యార్థబోధకారణత్వమసంభవదుక్తికమేవ స్యాదిత్యాశఙ్క్య నిరాఫర్తుమాహ-ఏవం చేతి। వాయుసంయోగగతగత్వాదితత్తద్రుపేణ స్ఫోటాభివ్యఞ్జనే చేత్యర్థః। గృహ్యంతే, ఇత్యస్య యత్రేతి శేషః। తథా చ యత్ర జ్ఞానే ధవత్త్వం టశబ్దే భాసతే తాదృశం యత్పదజ్ఞానం తత్కారణతాయా ఇత్యర్థః। అవివాదాదితి। సర్వసంమతత్వాదిత్యర్థః। ఏవం చోపాధికృతభేదం గృహీత్వా తస్మిన్నేవ టశబ్దాత్మకే ఘత్వప్రకారకప్రతీతివిషయావ్యవహితగ్రహవిషయే ఘటపదవ్యవహారాత్తాదృశం పదజ్ఞానమర్థబోధకారణమితి సర్వసంమతమితి భావః। నన్వేకస్మిన్నేవ టశబ్దాత్మకే ఘవత్త్వముపాధిభేదాద్ భవతు నామ పరంతు తత్ర స్వావ్యవహితోత్తరత్వం కేన ప్రకారేణేత్యత ఆహ-అవ్యవహితోత్తరత్వమితి। స్వజ్ఞానాధికరణేతి। స్వం-ఘత్వాదినాం భాసమానః స్ఫోటః, తజ్జ్ఞానాధికరణీభూతో యః క్షమస్తత్క్షణోత్పత్తికం యజ్జ్ఞానం తద్విషయత్వమేవావ్యవహితోత్తరత్వం, నతు స్వోత్పత్త్యధికరణీభూతక్షణధ్వంసానభ్తరమావిక్షణోత్పత్తికత్వమిత్యర్థః। తథా చావ్యవహితోత్తరత్వం జ్ఞాన ఏవ, న తూత్పత్తౌ। సర్వత్రావ్యవహితోత్తరత్వస్య జ్ఞాన ఏ ప్రతీతేరితి భావః। ఏతాదృశమవ్యవహితోత్తరత్వం క్వాప్యన్యత్ర న దృష్టరమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ-అత ఏవేతి। నిరుక్తావ్యవహితోత్తరత్వస్యాఽఽనుపూర్వీవ్యవహారప్రయోజకత్వాదేవేత్యర్థః। ఘశబ్దజ్ఞానానన్తరం యట్టశబ్దజ్ఞానం తద్రూపా యాఽఽనుపూర్వీత్యాదివ్యవహారో వృద్ధైనయాయికానాం సంగచ్ఛత ఇతి భావః। న కశ్చిద్దోష ఇతి। వర్ణానాం నిత్యత్వేఽపి తదభివ్యక్తేరనిత్యత్వేనైకవర్ణాబివ్యక్త్యవ్యవహితోత్తరత్వస్య వర్ణాన్తరాభివ్యక్తౌ సత్త్వాద ఘటాదిపదప్రత్యయోపపత్తేః పదజ్ఞానస్యార్థబోధకారణతాయాః సువచత్వాన్న కోఽపి దోష ఇత్యర్థః। పరిమలకారోక్తం స్ఫోటఖణ్డనం నిరస్యతి ఏతేనేతి।

పౌర్వాపర్యరూపానుపూర్వీవిశిష్టస్ఫోటస్య వాచకత్వసాధనేనేత్యర్థః। ఘటకలశాదిపర్యాయేష్వేక ఏవ స్ఫోటో నానా వేతి వికల్ప్య న ప్రథమ ఇత్యాహ--నాఽఽద్య ఇతి। నైకః స్ఫోట ఇత్యర్థః। ఏక ఏవ స్ఫోట ఇతి స్వీకారే దోషమాహ-ఘటపద ఏవేతి। ఘట ఇత్యానుపూర్వీవిశిష్టపదాభివ్యక్తే స్ఫోట ఏవేత్యర్థః। కలశపదాదితి। అగృహీతశక్తికాత్కలశ, ఇత్యానుపూర్వీవిసిష్టపదాభివ్యక్తస్ఫోటాదిత్యర్థః। అయమర్థః-ఘటకలశాదిపర్యాయశబ్దానాం యది ఏక ఏవ స్ఫోటః స్యాత్తర్హి ఘటశబ్దాభివ్యక్తస్ఫోటే గృహీతశక్తికస్య పుంసోఽప్రసిద్ధకలశాదిపర్యాయశ్రవణేఽపి ప్రాగగృహీతశక్తికస్యైవ స్ఫోటస్యాప్రసిద్ధకలశాదిపర్యాయేణాభివ్యక్త్యాఽర్థప్రతీత్యాపత్తేరితి। అర్థబోధప్రసఙ్గాదితి స్ఫోటస్యైక్యేన ఘటపదాభివ్యక్తే స్ఫోటే శక్తిగ్రహస్య జాతత్వాత్కలశపదాభివ్యక్తాదపి అగృహీతశక్తికాత్స్ఫోటాదర్థబోధప్రసఙ్గ ఇత్యర్థః। వర్ణసముదాయరూపపదస్య వాచకత్వమతే తు నాయం దోషః। తేన శబ్దేన బోధే జననీయే తచ్ఛక్తిగ్రహస్య హేతుత్వాత్। కలశశక్తిగ్రహ్యరూపహేతోరసత్త్వాన్న కలశపదాదర్థబోధప్రసక్తిరితి భావః। ఘటశబ్దాభివ్యక్తఫోటే గృహీతశక్తికస్య పురుషస్య స్ఫోటైక్యేఽపి అగృహీతశక్తికాత్కలశపదాభివ్యక్తస్ఫోటాదర్థబోధాపత్తినిరాసాయ శఙ్కతే-నచేతి। అర్థధీహేతురితిః అర్థబోధకారణమిత్యర్థః కీదృశః కార్యకారణభావస్తదాహ-తత్పర్యాయాభివ్యక్త ఇతి। యాదృశపర్యాయాభివ్యక్తస్ఫోటే శక్తిగ్రహః సంజాతః, తాదృశపర్యాయశ్రవణే సతి అభివ్యక్తస్ఫోటాదర్థప్రతితిర్భవతీత్యర్థః। యథా ఘటరూపపర్యాయాభివ్యక్తస్ఫోటేఽయం స్ఫోటః కమ్బుగ్రీవాదిమద్వస్తునో వాచక ఇత్యేవం శక్తిగ్రహః సంవృత్తః, అతో ఘటమానయేతి వాక్యే ఘటరూపపర్యాయశ్రవణసత్త్వాదభివ్యక్తరఫోటాత్కమ్బుగ్రీవాదిమద్వస్తుబోధో జాయత ఇతి యుక్తమేవ। వాక్యే యాదృశపర్యాయశ్రవణమస్తి తాదృశపర్యాయాభివ్యక్తస్ఫోటే శక్తిగ్రహ్యసత్త్వాత్। యది తు ఘటమానయేత్యస్య స్థానే కలశమానయేతి వాక్యం ప్రయుజ్యేత తర్హి వాక్యే యాదృశపర్యాయశ్రవణమస్తి తాదృశపర్యాయాభివ్యక్తరఫోటేఽయం కమ్బుగ్రీవాదిమద్వస్తునో వాచక ఇత్యేవం శక్తేరగృహీతత్వేన శక్తిగ్రహరూపకారణాభావాన్న తస్మాదర్థబోధప్రసఙ్గ ఇత్యర్థః। ఏవమితి। వాక్యే యాదృశపర్యాయశ్రవణమస్తి తాదృశపర్యాయాభివ్యక్తస్ఫోటే శక్తిగ్రహస్యార్థబోధకారణత్వాఙ్గీకార ఇత్యర్థః। అత్ర స్ఫుట్యతే వర్ణైర్వ్యజ్యతే ఇతి వ్యుత్పత్త్యా స్ఫోటశబ్ద శబ్దపరో బోధ్య। శక్తిగ్రహావశ్యభావేనేతి। అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం నిరుక్తకార్యకారణభావస్య సిద్ధత్వాదిత్యర్థః। తత్తత్పర్యాయగతేతి। ఘటాత్మకపర్యాయాభివ్యక్తస్ఫోటః కమ్బుగ్రీవాదిమద్వస్తునో వాచకః, తథా కలశాత్మకపర్యాయాభివ్యక్తస్ఫోటోఽపి కమ్బుగ్రీవాదిమద్వస్తునో వాచకః, ఇత్యేవం తత్తత్పర్యాయగతా యా శక్తిస్తద్గ్రహస్య కారణతోచితేత్యర్థః। తత్తత్పర్యాయగతశక్తిగ్రహస్యార్థబోధకారణతాయా ఉచితత్వే హేతుమాహ-తథా సతీతి। శక్తిగ్రహత్వేనైవేతి। తత్తత్పర్యాయగతశక్తిగ్రహత్వేనైవేత్యర్థః। లాఘవాచ్చేతి। చో హేతౌ। యతః కారణతావచ్ఛేదకలాఘవం భవతీత్యతో నిరుక్తరూపేణైవ కారణతా వక్తుముచితేతి భావః। అన్యథేతి। ఉక్తవైపరీత్యే నిరుక్తరూపేణైవ కారణతా వక్తుముచితేతి భావః। అన్యథేతి।

ఉక్తవైపరీత్యే ఇత్యర్థః। వైపరీత్యమేవ ప్రదర్శయతి-తత్తత్పర్యాయాభివ్యక్తేతి। తత్తత్పర్యాయేణాభివ్యక్తో యః స్ఫోటస్తన్నిష్ఠశక్తిగ్రహస్యార్థబోధహేతుత్వే కారణతావచ్ఛేదకగౌరవం భవతి, పూర్వోక్తకారణతావచ్ఛేదకాపేక్షయా ఏతత్కారణతావచ్ఛేదకస్య గురుభూతత్వాదిత్యర్థః। న ద్వితీయ ఇతి। పర్యాయస్థలే నానా స్ఫోటా ఇత్యేవం ద్వితీయః పక్షోఽపి న యుక్త ఇత్యర్థః। అయుక్తత్వే హేతుమాహ-అనన్తేతి। ఏకైకస్యానన్తాః పర్యాయా ఇతి యావన్తః పర్యాయాస్తావన్తి పదాని కల్పనీయానీతి పదానన్త్యం, తథాఽఽనన్తానాం పదానాం తత్తదర్థే శక్తిః కల్పనీయేతి శక్త్యానన్త్యం చ కల్పనీయమిత్యతీవ గౌరవం భవతీతి తదపేక్షయా శ్రవణేన్ద్రియగ్రాహ్యాః క్లృప్తా యే వర్ణాస్తేష్వేవ శక్తిః కల్పనీయేతి లాఘవం భవతీత్యర్థః। తస్మాద్వర్ణాతిరిక్తస్ఫోటవాదోఽయుక్త ఇతి, పరిమలోక్తమితి। పరిమలకారాద్యుక్తమిత్యర్థః। ఆదిపదోపసంగ్రాహ్యో న్యాయరక్షామణిగ్రన్థః। అపాస్తామితి। వర్ణాతిరిక్తస్ఫోటవాదఖణ్డనం పరిమలాదిగ్రన్థోక్తం నిరస్తమిత్యర్థః। ఘటేత్యాద్యానుపూర్వీవిశిష్టవర్ణాత్మకస్ఫోటస్య వాచకత్వాఙ్గీకారాదితి భావః। నను పర్యాయస్థలే నానాస్ఫోటపక్షేఽనేకశక్తికల్పనం గౌరవావహమిత్యాశఙ్క్య సమాధత్తే-సర్వసిద్ధత్వాదితి। అతిరిక్తస్ఫోటానఙ్గీకర్తృనైయాయికాదిమతేఽపి పర్యాయభేదేన శక్తిభేదస్య సిద్ధత్వాదిత్యర్థః। తథా చ నైయాయికాదిసర్వేషాం శక్త్యానన్త్యస్య సంమతత్వేనాతిరిక్తస్ఫోటవాదినామస్మాకముపరి శక్త్యానన్త్యం దోషత్వేన నోద్భావతనీయమితి భావః। సమానప్రవృత్తినిమిత్తకత్వే సతి విభిన్నానుపూర్వీకత్వం, అథవా శక్యతావచ్ఛేదకైక్యే సతి విభిన్నశక్తతావచ్ఛేదకత్వం పర్యాయత్వమ్। యథా ఘటః కలశ ఇతి పర్యాయః। నను పర్యాయస్థలే స్ఫోటస్య నానాత్వే గౌరవం, ఏకత్వే తు కథం శక్తిభేద ఇత్యాశఙ్క్యాఽఽహతదవచ్ఛేదకేతి। శక్తతావచ్ఛేదకేత్యర్థః। తథా చ స్ఫోటస్యైక్యేఽపి శక్తతావచ్ఛేదకానూపూర్వీభేదాచ్ఛక్తిభేదో జ్ఞేయః, శక్యతావచ్ఛేదకభేదేన శక్యభేదవదితి భావః। ప్రాగుపపాదనాదితి। పరం త్వవ్యవహితోత్తరత్వం స్వజ్ఞానాధికరణక్షణోత్పత్తికజ్ఞానవిషయత్వమ్' ఇత్యాదిసారీయగ్రన్థేనోపపాదితత్వాదిత్యర్థః। అతిరిక్తస్ఫోటసాధికాం కౌస్తుభోక్తయుక్తిం ప్రదర్శయన్నాహ-కౌస్తుభే త్వితి। భట్టోజీదీక్షితోన్నీతే శబ్దకౌస్తుభ ఇత్యర్థః। నను స్మృతికోస్తుభే సంస్కారకౌస్తుభే వేత్యాది బోధ్యమ్। వర్ణమాలాయామితి। వర్ణసమూహ ఇత్యర్థః। పదమితి ప్రతీతేరితి ఇదముపలక్షణం వాక్యమితి ప్రతీతేరిత్యస్య। అతిరిక్త ఏవేతి। వర్ణాతిరిక్త ఏవేత్యర్థః। సముదాయస్య సముదాయివ్యతిరిక్తత్వాత్। అన్యథా పదమిత్యాదిప్రతీత్యనుపపత్తేః। వర్ణానాం ప్రత్యేకం పదరూపత్వాభావాత్। ఉక్తరీత్యా ఏకం పదమితి ప్రతీత్యనుపపత్తేశ్చ। అన్యథేతి। వర్ణాతిరిక్తస్ఫోటానఙ్గీకారే ఇత్యర్థః। కపాలాతిరిక్తేతి। పదమితిప్రతీతిర్బుద్ధిస్థా యే తావద్వర్ణాస్తానుద్దిశ్య నిర్వోఢుం శక్యేతి న తాదృశప్రతితిర్వర్ణాతిరిక్తస్ఫోటం కల్పయితుం ప్రభవతి ప్రతీతేరన్యథాసిద్ధత్వాదితి చేద్బ్రూషే తర్హి ` ఘటః ఇతి ప్రతీతిరపి ఘటసమవాయికారణత్వేనాభిమతతావత్కపాలైరేవ నిర్వోఢుం శక్యసంభవేతి కపాలాద్యతిరిక్తవటాదేర్నైయాయికాద్యభిమతస్యాసిద్ధః ప్రసజ్యేతేత్యర్థః। తస్మాత్పదం వాక్యం

చేతి ప్రతీతేరన్యతానుపపత్త్యా కపాలాద్యతిరిక్తఘటాదివద వర్ణాతిరిక్తః స్ఫోటః తంస్వీకార్య ఇతి భావః।। 67 ।।

అథ వ్యాకరణశాస్త్రస్య వైయర్థ్యమాశఙ్క్య తత్సాఫల్యం ప్రతిపాదయన్ భూమికామారచయతి-నన్వేవామితి। పదవాక్యయోరఖణ్డస్ఫోటయోరేవ వాచకత్వాఙ్గీకార ఇత్యర్థః। శాస్త్రాప్రామాణ్యేతి। వ్యాకరణశాస్త్రస్య పాణిన్యాదిమునిత్రయప్రవర్తితస్యాప్రామాణ్యప్రసఙ్గో నైష్ఫల్యం ప్రసజ్యేతేత్యర్థః। పదస్య సుప్తిఙన్తాత్మకస్యాఖణ్డత్వాదితి భావః। శాస్త్రస్యేతి। వ్యాకరణస్యాస్త్రస్యేత్యర్థః। ప్రకృతిప్రత్యయాభ్యామితి। ప్రకృతిర్భూధాత్వాదిః। ప్రత్యయస్తిబాదిః। తయోర్విధానేన పదసాధనైకఫలకత్వాదిత్యర్థః। తథా చ ప్రకృతిప్రత్యయవిభాగేన పదపదార్థవాచకత్వప్రతిపాదకస్యాస్య శాస్త్రస్యాప్రామాణ్యం స్యాత్పదస్యాఖణ్డత్వాఙ్గీకార ఇతి భావః। ఇత్యాశఙ్కాం మనసి నిధాయ తామపాకర్తుమాహ-పఞ్చకోశాదివదితి। ఉపేయప్రతిపత్త్యర్థా ఇత్యన్తేనేతి ఏషాకల్పనేతి। ప్రకృతిప్రత్యయాదికల్పనేత్యర్థః। ఉపేయప్రతిపత్త్యర్థా ఇత్యత్ర వచనవిపరిణామో లిఙ్గవిపరిణామశ్చ బోధ్యః। కల్పనేత్యనేన సామానాధికరణ్యాత్। ఏత్యేతద్రూపో యోऽన్తరతేనేత్యర్థః। ఉత్తరత్ర యత ఇత్యధ్యాహార్యమ్। యతో హేతోరుపేయప్రతిపత్త్యర్థా ఉపాయా అనవస్థితా అనియతా భవన్తీత్యన్వయః। ఉపేయస్య-ప్రాప్యస్య, ప్రతిపత్తిః ప్రాప్తిర్జ్ఞానం వాऽర్థః। పఞ్చకోశాదిదృష్టాన్తముపపాదయతి-అయం భావ ఇత్యాదినా। యథేతి। భృగువల్ల్యాం భృగుర్వై వారుణిర్వరుణం స్వపితరం బ్రహ్మ పృష్టవాన్। స వరుణోऽన్నమిత్యాచచక్షే। అన్నస్యోత్పత్త్యాదికం సమీక్ష్య పునః పప్రచ్ఛ। తత ఉత్తరయాంబభూవ-ప్రాణో బ్రహ్మేతి। తస్యాతథాత్వావఘారణాన్తరం పునః ప్రశ్నే పునరాహ-`మన ఇతి తస్యాపి `అశితమన్నం త్రేధా భవతి, యత్స్థూలం తత్పురీషం, యన్మధ్యమం తన్మాంసం, యదణీయస్తన్మనః' ఇతి శ్రుతావుత్పత్తిశ్రవణాత్పునః ప్రశ్నే ఆహ-విజ్ఞానమయ ఇతి। తస్యాపి వృత్త్యుపహితత్వేనాతథాత్వం బుద్ధ్వా పునః పృష్టవాన్। తతః `ఆనన్దో బ్రహ్మ' ఇత్యుత్తరితే కోశపఞ్చకానన్తరం `బ్రహ్మపుచ్ఛం ప్రతిష్ఠా' ఇతి జ్ఞయం బ్రహ్మ ప్రతిపాదితమ్। తత్ర పఞ్చకోశవ్యుత్పాదనం శుద్ధబ్రహ్మావగమయితుమిత్యర్థః యథాऽऽనన్దవల్ల్యామన్నప్రాణేతి ఆనన్దశబ్దాన్తో ద్వంద్వః। తతః ప్రాచుర్యాద్యర్థే మయట్। తస్య ప్రత్యేకం సంబన్ధః। ద్వంద్వాన్తే శ్రూయమాణం ప్రత్యేకం సంబన్ధతే, ఇతి న్యాయాత్। తథా చాన్నమయప్రాణమయమనోమయ విజ్ఞానమయానన్దమయాత్మకా యే పఞ్చ కోశాః శుద్ధబ్రహ్మజ్ఞానోపాయభూతాస్తేషాం వ్యుత్పాదనం ప్రతిపాదనమిత్యర్థః। అత్రాऽऽనన్దమయపదం న ముఖ్యబ్రహ్మపరమపితు జీవపరమ్। `బ్రహ్మపుచ్ఛం ప్రతిష్ఠా' ఇత్యత్ర శ్రూయమాణం బ్రహ్మపదమేవ తు ముఖ్యబ్రహ్మసమర్పకమ్। అత ఏవ జగదాధారత్వార్థకపుచ్ఛశబ్దోపపత్తిః। లాఙ్గూలాత్మకముఖ్యార్థస్య తత్ర బాధాత్। ఏతదాశయేనాऽऽహ-వాస్తవమితి। కాలత్రయాబాధితం యత్పుచ్ఛం జగదాధారభూతం యద్బ్రహ్మ తద్బోధనాయేత్యర్థః। ఏతస్య జగదాధారభూతముఖ్యబ్రహ్మణో వాస్తవత్వోక్త్యా పఞ్చకోశానామవాస్తవత్వమావేదితం, తచ్చ శారీరకభాష్యాదౌ స్పష్టమేవ। ఏతద్దృష్టాన్తేన

సిద్ధం ప్రకృతోపయుక్తమర్థమాహ-ఏవమితి। అత్రాపి స్ఫోటస్య వాస్తవత్వకథనేన ప్రకృతిప్రత్యయాదివిభాగకల్పనాయా అవాస్తవత్వం సూచితమ్। నను స్ఫోటజ్ఞానే వ్యాకరణశాస్త్రం నానన్యతాసిద్ధ ఉపాయః, తపన్తరేణాపి తజ్జ్ఞానసంభవాదిత్యాశఙ్కతే నన్విత్యాది। ప్రత్యక్ష స్యేతి। శబ్దస్య శ్రవణేన్ద్రియగ్రాహ్యత్వాప్రత్యక్షత్వమిత్యర్థః। శ్రవణాదితి ఇతి। ఆదిశబ్దేన మననగ్రహణమ్। బోధసంభవాదితి। తథా చవ్యాయరణశాస్త్రం వినా ప్రకారాన్తరేణాపి బోధసంభవాన్న వ్యాకరణశాస్త్రం తజ్జ్ఞానోపాయ ఇత్యత ఆహ-ఉపాయాః శిక్షమాణానామితి। ఉపాయస్యోపాయాన్తరాదూషకత్వే యుక్తిం సదృష్టాన్తాం ప్రదర్శయన్నాహ తథా చ వ్యాకరణేతి। అత్ర వదన్తి-నైతద్వ్యాకరణశాస్త్రం స్ఫోటజ్ఞానార్థం పఞ్చకోశవదుపాయః, సాస్త్రజ్ఞానం వినాఽపి గామానయేతి వాక్యమాత్రవ్యుత్పన్నస్య పామరాదేరపి శాబ్దబోధానుభవాత్। తతశ్చ తస్య స్ఫోటజ్ఞానం వినా బోధోపపత్తేస్తజ్జ్ఞానం చ శాస్త్రమన్తరేణేతి వ్యాకరణసాస్త్ర-స్ఫోటజ్ఞానయోః కార్యకారణభావావ్యభిచార ఇత్యాశఙ్క్యాఽఽహ-వైజాత్యం కల్ప్యత ఇతి। వ్యాకరణాభ్యాసజన్యతావచ్ఛేదకతయా సిద్ధజాతివిశేషరూపం కల్ప్యత ఇత్యర్థః। తథా చ కార్యతావచ్ఛేదకభేదాన్న దోషః। తత్ర దృష్టాన్తమాహ-మన్త్రజన్యమివేతి। యథా ప్రయోగసమవాయ్యర్థస్మరణస్య నానోపాయసాధ్యత్వాద్యదా మన్త్రం పరిత్యజ్య ప్రకారాన్తరేణార్థం సిస్మూర్షతి తదా మన్త్రైణైవార్థః స్మరణీయ ఇతి నియమ్య మన్త్రజన్యార్థస్మృతౌ వన్త్రజన్యతావచ్ఛేదకతయా సిద్ధజాతివిశేషరూపం వైజాత్యం మీమాంసకైః పరికల్పితం తద్వదత్రాపీతి భావః। బేదాన్తేతి। అథకా భాషాగ్రన్థశ్రవణేనాపి బ్రహ్మజ్ఞానస్యోత్పత్తేః సంభవాత్తత్ర వ్యభిచారవారణాయ వేదాన్తశ్రవణజన్యతావచ్ఛేదకతయా సిద్ధజ్ఞానస్యోత్పత్తేః సంభవాత్తత్ర వ్యభిచారవారణాయ వేదాన్తశ్రవణజన్యతావచ్ఛేదకతయా సిద్ధజాతివిశేషరూపం వైజాత్యం యథా వేదాన్తిభిః కల్పితం తద్వదితి భావః। తాదృశజ్ఞానస్యోపయోగమాహ-తస్య చ జ్ఞానస్యేతి। వ్యాకరణశాస్త్రాబ్యాసజన్యస్ఫోటజ్ఞానస్యేత్యర్థః। శరీరశుద్ధావితి। యథా జ్యోతిష్టోమాదియాగానామన్తఃకరణశుద్ధావుపయోగస్తథా స్ఫోటజ్ఞానస్య శరీరాదిశుద్ధావుపయోగ ఇత్యర్థః। శరీరాదీత్యాదిపదేన వాఙ్మనసయోః సంగ్రహః। ఏవం చ శాస్త్రస్య న వైయర్థ్యమితి భావః। సాక్షాదితి। సాక్షాత్స్వర్గహేతుత్వం పరమ్పరయా తు మోక్ష హేతుత్వం చేత్యర్థః। ఇయం భావః-భాషాసంస్కృతసాధారణః స్ఫోట ఏవ వాచకః, తజ్జ్ఞానం చ శ్రౌత్రప్రత్యక్షాదిరూపమపీతి సత్యమ్। కింతు వర్మవత్ప్రకృతిప్రత్యయాపన్నోఽపి స ఏవ। ఏవం చ ప్రకృతిప్రత్యయాదిభిర్వ్యుత్పాదనపూర్వకం తజ్జ్ఞానం తత్పూర్వకప్రయోగద్వారా శారీరశుద్ధిహేతుర్యజ్ఞాదిరివాన్తఃకరణ స్యేతి। ఉక్తేఽర్థే వాక్యపదీయం ప్రమామయతి-తదుక్తమితి। తద్ద్వారమితి। తత్-స్ఫోటాభిధాయకం వ్యాకరణసాస్త్రమ్। అపవర్గస్యేతి। మోక్షస్య మోక్షోఽపవర్గోఽర్థేత్యమరాత్। ద్వారమితి। తద్ధేతుర్ద్వారమివ ద్వారమిత్యర్థః। హేతురూపం విశేషణం-వాఙ్మలానాం చికిత్సితమితి। చికిత్సా సంజాతా యత్రేత్యర్థః। `కితేర్వ్యాధిప్రతీకార' ఇతి సన్నన్తాత్క్తప్రత్యయే వాఙ్మలానామపనయనకర్త్రితి పర్యవసితోఽర్థః। అధివిద్యమితి। విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః। సర్వవిద్యానాం

మధ్యేఽతిపవిత్రత్వాత్ప్రకర్షేణ ప్రకాశత ఇత్యర్థః। ఇదమితి। పాథిన్యాదిమహర్షిప్రవర్తితత్వాదతి పవిత్రం వ్యాకరణసాస్త్రమిత్యర్థః। సిద్ధిసోపానేతి। సిద్ధేర్మోక్షస్య యాని సోపానపర్వాణి తేషాం మధ్యే ప్రథమం పదస్థాపనస్థానమిత్యర్థః। ఇయమితి। మోక్షేచ్ఛూనాం జనానాం సరలా రాజపద్ధతీ రాజమార్గ ఇతి యావత్। అత్రేతి। స్ఫోటాత్మక ఇత్యర్థః। అతీతేతి। అతీతో విపర్యాసో భ్రమో యస్యేత్యర్థః। భ్రాన్తిసూన్య ఇతి యావత్। కేవలామితి। పరాఖ్యాం వాచమిత్యర్థః। అనుపశ్యతియోగజన్యశక్త్యా సాక్షాత్కరోతి। నను ప్రకృతిప్రత్యయవిభాగస్య కాల్పనికతయా శశవిషాణాయమానత్వేన నైవ తేన స్ఫోటాత్మకవస్తుజ్ఞానసంభవ ఇత్యాశఙ్కతే-న చాలీకయేతి। కథం వాస్తవేతి। అలీకమృగజలస్య వాస్తవపిపాసానివృత్తిజననాదర్శనాదలీకప్రకృత్యాదికల్పనయా వాస్తవస్ఫోటప్రతీనిర్న సంభవతీతి భావః। తస్యాః-ప్రకృత్యాదికల్పనాయాః। అలీకత్వాసిద్ధేరితి। పఞ్చకోశాదివన్మాయికత్వేఽపి నాత్యన్తాసచ్ఛశవిషాణవత్తుచ్ఛత్వమితి భావః। వక్ష్యభాణత్వాదితి। `అనేకవ్యక్త్యభివ్యఙ్గ్యా' ఇత్యాదికారికయా సదసద్వైలక్షణ్యస్య పఞ్చకోశానామివ సూచయిష్యమాణత్వాదిత్యర్థః। పఞ్చకోశాదిత్యాదిపదేన రేఖాగవయన్యాయః సంగృహ్యతే। యథా మిత్త్యాదౌ తిర్యగాదిరేఖాభిశ్చిత్రితేన గవయాకారేణ వ్యావహారికసత్యగవయస్య జ్ఞానం జాయత ఇతి లోకే ప్రసిద్ధం తద్వదలీకయా ప్రకృత్యాదికల్పనయాఽపి వస్తుసతః స్ఫోటస్య యథావజ్జ్ఞానం న కథమప్యసంయవీతి సర్వమనవద్యమితి భావః।। 68 ।।

స్వీకారస్థలమాహ-స్వరదైర్ఘ్యాద్యపీతి। ఆదినోత్పత్తివినాశాదిసంగ్రహః। ఉదాత్తత్వాది న వర్ణనిష్ఠం తస్యైకత్వాన్నిత్యత్వాచ్చ। తచ్ స ఏవాయమితి ప్రత్యభిజ్ఞానాత్। న చ గత్వావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకభేదాభావస్తద్విషయో న్యక్త్యంశాభేదస్యాపి భాసమానస్య వినా బాధకం త్యాగాయోగాత్। న చోత్పత్తిప్రతీతివర్ణాధికా। ప్రాగసత్త్వే సతి సత్త్వరూపాయా ఉత్పత్తేర్వర్ణేష్వనుభవవిరుద్ధత్వాత్। అత ఏవ వర్ణముచ్చారయతీతి ప్రత్యయో న తూత్పాదయతీతి ప్రత్యయో వ్యవహారశ్చ। ఉచ్చరిత్త్వం చ తాల్వోష్ఠసంయోగాదిజన్యభివ్యక్తివిశిష్టత్వమ్। కిం చ-వ్యఞ్జకధ్వనినిష్ఠోత్పత్త్యాదేః పరమ్పరయా వర్మనిష్ఠత్వవిషయత్వేనాప్యుపపత్తేర్న సాఽతిరిక్తవర్ణసాధికా। పరమ్పరయా వర్మనిష్ఠత్వాభ్యుపగమాచ్చ న భ్రమత్వమ్। సాక్షాత్సంబన్ధాంశే భ్రమ ఇత్యవశిష్యతే। తదపి సోఽయమిత్యత్ర వ్యక్త్యభేదాంశే తవ భ్రమత్వవత్తుల్యమ్। పరం తు మమాతిరిక్తవర్ణతత్ప్రాగభావధ్వంసకల్పనా నేతి లాఘవమతిరిచ్యతే। న చ వర్మస్థలే బ్వనిసత్త్వే మానాభావః। తదుత్పాదకశబ్దాద్యభావేన తదసంమవశ్చేతి వాచ్యమ్। కకారాద్యుత్చారణస్థలే తత్తత్స్థానస్య జిహ్వయా ఈషదన్తరపాదే వర్మానుత్పత్తేర్ధ్వన్యుత్పత్తేశ్చ దర్శనాజ్జిహ్వాభిఘాదజవాయుకణ్ఠసంయోగాదేర్ధ్వనిజనకత్వకల్పనాత్। తస్య చ వర్ణోత్పత్తిస్థలేఽపి సత్త్వాత్తవైవ ప్రతిబన్ధ్యప్రతిబన్ధకభావకల్పనా నిష్ప్రమాణికీ(కా)స్యాదితి విపరీతం గౌరవమేవం పరస్పరవిరోధాదుదాత్తత్వానుదాత్తత్వహ్రస్వత్వదీర్ఘత్వాదికమపి న

వర్ణనిష్ఠం యుక్తమితి తేషామభిప్రాయః। ఏవం చోత్పత్త్యాదిప్రతీతీనాం తత్రత్వమాత్వస్య చ నిర్వాహః పరేషామపి సమాన ఇతి ప్రతిబన్ద్యైవోత్తరమితి భావః।। 10 ।।(69)

ఇత్థం పఞ్చా వ్యక్తిస్ఫోటాః। జాతిస్ఫోటమాద్ధ-

శక్యత్వ ఇవ శక్తత్వే జాతేర్లాఘవమీక్ష్యతామ్।

ఓపాధికో వా భేదోఽస్తు వర్ణానాం తారమన్దవత్।। 11 ।।(70)

అయం భావః-వర్ణాస్తావదావశ్యకాః ఉక్తరీత్యా చ సోఽయం గకార ఇతివద్యోఽయం గకార ిితి శ్రుతః సోఽయం హకార ఇత్యపి స్యాత్। స్ఫోటస్యైకత్వాత్। గకారోఽయం న హకార ఇత్యనాపత్తేశ్చ। కిం చ స్ఫోటే గత్వాద్యమ్యుపేయం న వా। ఆద్యే స ఏవ గకారోఽస్తు వర్ణనిత్యతావాదిభిరతిరిక్తగత్వానఙ్గీకారాత్। తథా చాతిరిక్తస్ఫోటకల్పన ఏవ గౌరవమ్, అన్త్యే గకారాదిప్రతీతివిరోధః। వాయుసంయోగవృత్తిఘ్వనివృత్తి వా వైజాత్యమారోప్య తథా ప్రత్యయ ఇతి చేత్। న। ప్రతీతేర్వినా బాధకం భ్రమత్వాసంమవాత్। అస్తు వా వాయుసంయోగ ఏవ గకారోఽపి తస్యాతీన్ద్రియత్వం దోష ఇతి చేద్ధర్మవదుపపత్తేరితి కృతం స్ఫోటేన। తస్మాత్సన్త్యేవ వర్ణాః పరం తు న వాచకా గౌరవాత్। ఆకృత్యధికరణనయాయేన జాతేరేవ వాచ్యత్వవద్వాచకత్వస్యాపి యుక్తత్వాచ్చ। ఇదం హరిపదమిత్యనుగతప్రతీత్యా హర్యుపస్థితిత్వావచ్ఛేదేన హరిపదజ్ఞానత్వేన హేతుత్వాత్తదవచ్ఛేదకతయా చ జాతివిశేషస్యావశ్యకల్ప్యత్వాత్। న చ వర్ణానుపూర్వ్యేవ ప్రతీత్యవచ్ఛేదకత్వయోర్నిర్వాహః, ఘటఘటత్వాదేరపి సంయోగవిశేషవిశిష్టమృదాంఽఽకారాదిభిశ్చాన్యథాసిద్ధ్యాపత్తేః తస్మాత్సా జాతిరేవ వాచికా తాదాత్మ్యేన తదవచ్ఛేదికా చేతి। నను సరో రస ఇత్యాదౌ తయోర్జాత్యోః సత్త్వాదర్థభేదబోధో న స్యాదిత్యత ఆహ-ఔపాధికో వేతి। వా త్వర్థే। ఉపాధిరానుపూర్వీ సైవ జాతివిశేషాభివ్యఞ్జికేతి భేదః కారణీభూతజ్ఞానస్యేతి నాతిప్రసఙ్గ ఇతి మావః। ఉపాధిప్రయుక్తజ్ఞానవైలక్షణ్యే దృష్టాన్తమాహ-వర్ణానామితి।। 11 ।।(70)

నను జాతే ప్రత్యేకం వర్ణేష్వపి సత్త్వాత్ప్రత్యేకాదర్థబోధః స్యాదిత్యత ఆహ-

అనేకవ్యక్త్యభివ్యఙ్గ్యా జాతిః స్ఫోట ఇతి స్మృతా।

కైశ్చిద్వ్యక్తయ ఏవాస్యా ధ్వనిత్వేన ప్రకల్పితాః।। 12 ।।(71)

అనేకాభిర్వర్ణవ్యక్తిభిరభివ్యక్తైవ జాతిః స్ఫోట ఇతి స్మృతా। యోగార్థతయా బోధికేతి యావత్। ఏతేన స్ఫోటస్య నిత్యత్వాత్సర్వదాఽర్థబోధాపత్తిరిత్యపాస్తమ్। అయం భావః-యద్యపి వర్ణస్ఫోటపక్షే కథితదోషోఽస్తి తథాఽపి పదవాక్యపక్షయోర్న, తత్ర తస్యా వ్యాసజ్యవృత్తిత్వస్య ధర్మిగ్రాహకమానసిద్ధత్వాదితి కైశ్చిద్వ్యక్తయో ధ్వనయ ఏవ ధ్వనివర్ణయోర్భేదాభావాదిత్యభ్యుపేయన్త ఇతి శేషార్థః। ఉక్తం హి కావ్యప్రకారే--"బుద్ధైర్వైయాకరణైః ప్రధానీభూతస్ఫోటవ్యఞ్జకస్య శబ్దస్య ధ్వనిరితి వ్యవహారః కృతః" ఇతి।। 12 ।।(71)

నను కా సా జాతిస్తత్రాऽऽహ-

సత్యాసత్యౌ తు యౌ భాగౌ ప్రతిభావం వ్యవస్థితౌ।

సత్యం యత్తత్ర సా జాతిరసత్యా వ్యక్తయో మతాః।। 13 ।।(72)

ప్రతిభావం ప్రతిపదార్థం సత్యాంశో జాతిరసత్యా వ్యక్తయః। తత్తద్వ్యక్తివిశిష్టం బ్రహ్మైవ జాతిరితి భావః। ఉక్తం చ కైయటేన-"అసత్యోపాధ్యవచ్ఛిన్నం బ్రహ్మతత్త్వం ద్రవ్యశబ్దవాచ్యమిత్యర్థః" ఇతి। "బ్రహ్మతత్త్వమేవ శబ్దస్వరూపతయా భాతి" ఇతి చ। కథం తర్హి బ్రహ్మదర్శనే చ గోత్వాదిజాతేరప్యసత్త్వాదనిత్యత్వమ్, ఆత్మైవైదం సర్వమితి శ్రుతివచనాదితి కైయటః సంగచ్ఛతామ్। అవిద్యాऽऽవిద్యకో ధర్మవిశేషో వేతి పక్షాన్తరమాదాయేతి ద్రష్టవ్యమ్।। 13 ।।(72)

తమేవ సత్యాంశం స్పష్టయతి-

ఇత్థం నిష్కృష్యమాణం యచ్ఛబ్దతత్త్వం నిరఞ్జనమ్।

బ్రహ్మైవేత్యక్షరం ప్రాహుస్తస్మై పూర్ణాత్మనే నమః।। 14 ।।(73)

ఇతి భట్టోజిదీక్షితవిరచితకారికాసు పదాదిస్ఫోటనిరూపణమ్)

।। సమాప్తః స్ఫోటవాదః ।।

।। ఇతి భట్టోజిదీక్షితవిరచితవైయాకరణసిద్ధాన్తకారికాః సమాప్తాః ।।

అయం భావః-"నామరూపే వ్యాకరవాణి" ఇతిశ్రుతిసిద్ధా ద్వయీ సృష్టిస్తత్ర రూపస్యేవ నామ్నోऽపి తదేవ తత్త్వమ్। ప్రకియాంశస్త్వవిద్యావిజృమ్భణమాత్రమ్।

ఉక్తం చ వాక్యపదీయే-

"శాస్త్రేషు ప్రక్రియాభేదైరవిద్యైవోపవర్ణ్యతే।

సమారమ్భస్తు భావానామనాది బ్రహ్మ శాశ్వతమ్" ఇతి।।

బ్రహ్మైవేత్యనేన "అత్రాయం పురుషః స్వవంజ్యోతిః" "తమేవ మాన్తభనుభాతి సర్వమ్" తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతి" ఇతిశ్రుతిసిద్ధం స్వపరప్రకాశత్వం సూచయన్స్ఫుటత్యర్థోऽస్మాదితి స్ఫోట ఇతి యౌగికం స్ఫోటశబ్దాబిధయత్వం సూచయతి। నిబింఘ్నప్రచయాన్తే మఙ్గలం స్తుతినతిరూపమాహ-పూర్ణాత్మన ఇత్యాదినా।। 73 ।।

ఇతి వైయాకరణభూషణసారవ్యాఖ్యాయాం శాంకర్యామష్టస్ఫోటనిరూపణమ్।

రఙ్గభట్టతనూజేన శంకరేమ వినిర్మితే।

సారీయేऽస్మిన్ వివరణే పూర్ణః స్ఫోటవినిర్ణయః।। 17 ।।

.

॥ అథ స్ఫోటచన్ద్రికా ॥

పిత్రోః పాదయుగ నత్వా జానకాంరఘునాథయోః।

మౌనిశ్రీకృష్ణభట్టేన తన్యతే స్ఫోటచన్ద్రికా॥ 1 ॥

శాబ్దికానాం వాచ్యలక్ష్యవ్యఙ్గ్యార్థప్రతిపాదకానాం తాచకలాక్షణికవ్యఞ్జకానాం శబ్దానాం తన్నిష్ఠజాతేర్వా స్ఫోట ఇతి వ్యవహారః। స్ఫుటతి అర్థో యస్మాదితి వ్యత్పత్త్యా పఙ్కజాదివద్యోగరూఢః స్ఫోటశబ్దః। కేవలయోగస్వీకారే వాచ్యలక్ష్యవ్యఙ్గ్యానాం చేష్టాయాశ్చ వ్యఙ్గ్యార్థప్రతిపాదకత్వేన తత్రాతివ్యాప్తేః। న చ వాచకాదిపర్యాయః స్ఫోటశబ్దోఽప్రసిద్ధః। `అక్షరాణామకారస్త్వం స్ఫోటస్త్వం వర్ణసంశ్రయః' ఇతి హరివంశే దృష్టత్వాత్। తథా చ వర్ణపదవాక్యాఖణ్డపదాఖణ్డవాక్యేతి పఞ్చ వ్యక్తిస్ఫోటాః। శక్యతావచ్ఛేదికాయా జాతేర్వాచ్యత్వవత్ శక్తతావచ్ఛేదికాయా జాతేర్వాచకత్వమితి మతే వర్ణపదవాక్యభేదేన త్రివిధో జాతిస్ఫోటః। ఏవం చాష్టౌ స్ఫోటాః। యథా-ఆనన్దవల్లయాం శుద్ధబ్రహ్మజ్ఞానార్థమన్నమయప్రాణమయమనోమయవిజ్ఞానమయానన్దమయేతి పఞ్చసు కోశేషు అపారమార్థికబ్రహ్మత్వప్రతిపాదనముపాయః। యథా వా-అరున్ధతీజ్ఞానార్థం స్థూలనక్షత్రే అపారమార్థికారున్ధతీత్వబోధనమ్। తథా పారమార్థికాఖణ్డవాక్యబోధార్థమేతే వర్ణపదవాక్యాఖణ్డపదస్ఫోటా ఉపాయాః। తదుక్తమ్-ఉపాయాః శిక్షమాణానాం బాలానాముపలాలనాః। అసత్యే వర్త్మని స్థిత్వా తతః సత్యం సమీహతే। ఇతి। సుప్తిఙన్తం పదమితి ఏకతిఙన్తార్థముఖ్యవిశేష్యకం వాక్యమితి పదవాక్యలక్షణానాక్రాన్తవర్ణసమూహస్య వర్ణస్య వా ప్రకృతిప్రత్యయరూపస్య వ్యాకరణేన గృహీతశక్తికస్య పత్ పిత్ ఇత్యాదికస్య వాచకత్వే వర్ణస్ఫోటః। తే చ ప్రయోగసమవాయినః విసర్గతిబాదయః। న తు తత్స్థానిత్వన కల్పితా లకారసకారాదయః। తేషామనియతత్వాత్। తథా హి-విసర్గేణ రోః స్మరణం తేన సోః। ఏవం ణలా తిపః స్మరణం తేన లకారస్య। ఏవం చ గౌరవం స్పష్టమేవ। కిం చ స్థాన్యాదేశజ్ఞానశూన్యస్యావైయాకరణస్యాఽఽదేశమాత్రదబోధాపత్తేశ్చ। ఏవం చ స్థాన్యేవ వాచకో లాఘవాత్, న త్వాదేశో గౌరవాదితి తార్కికోక్తమపాస్తమ్। విపరీతగౌరవాపత్తేః। అయం తార్కికాణాం పదస్ఫోటత్వేనాభిమతః। శక్తం పదమితి తైః స్వీకృతత్వాత్। తచ్చ మానాభావాత్ ఫలాభావాత్స్వగ్రన్థవిరోధాచ్చాయుక్తమితి శాబ్దికాః। తథా హి శక్తం పదం చతుర్ధా రూఢం యౌగికం యోగరూఢం యౌగికరూఢం చేతి। గౌః పాచకః పఙ్కజమశ్వకర్ణ ఇతి క్రమేణోదాహరణాని। తత్ర పాచక ఇతి యైగికోదత్హరణే యచ్ఛక్తం పదం పచ్ అక ఇతి న తద్యోగికం, సముదాయస్తు యద్యపి యౌగికస్తథాపి న శక్తః। ఏవం చ శక్తం పదం యౌగికమిత్యవిచారితాభిధానమ్। విశిష్టశక్త్యభావే సతి

వ్యాకరణబోధితార్థప్రకృతిప్రత్యయసముదాయరూపసుబన్తతిఙన్తపదత్వం యౌగికపదత్వమ్। సత్యన్తం యోగరూఢాతివ్యాప్తివారణాయ। తత్ర విశిష్టే శక్తిగ్రహాత్। ఏవం గౌరితి రూఢ్రయుదాహరణమప్యసంగతమ్।
వ్యాకరణకల్పితప్రకృతిప్రత్యయార్థప్రత్యయాభావే సతి సముదాయసుబన్తస్యార్థబోధకత్వే రూఢపదత్వం యథా మణినూపురాదీతి రూఢిలక్షణానాక్రాన్తత్వాత్।
శాస్త్రకల్పితావయవార్థానుసంబానపూర్వకసముదాయశక్త్యాఽర్థబోధకపదత్వం యోగరూఢత్వమ్। యథా పఙ్కజాదీతి తదాక్రాన్తత్వాద్యోగరూఢత్వం యుక్తమ్। యౌగికరూఢ ఇతి తార్కికోక్తో భేదోఽపి న యుక్తః। సకృదుచ్చరితః సకృదర్థం ప్రత్యాయయతి ఇతి న్యాయాన్మణ్డపపదం గృహవిశేషే రూఢం భిన్నం మణ్డపానకర్తరి భిన్నమితి అతిరిక్తబేదస్వీకారే మానాభావాత్। ఏవం రూఢిలక్షణాయాః కర్మణి కుశల ఇత్యుదాహరణమప్యయుక్తమ్। ఉక్తరీత్యా కుశలే రూఢత్వస్య కుశాదానకర్తరి యౌగికత్వస్య సంభవాత్। ద్విరేఫపదం భ్రమరే రూఢమేవ। కోశే భ్రమరపర్యాయే ఉపాదానాత్ నహి కోశే లాక్షణికోపాదానం పర్యాయేష్వస్తి। ఏవం చ స్వవాచ్యపదవాచ్యత్వసంబన్ధేన ద్విరేకపదస్య భ్రమరే ఏకాక్షరకోశావధృతశక్తికానాం సర్వేషాం వర్ణానామేవ స్ఫోటత్వమ్। అర్థవన్తో వర్ణా ఇత్యనేన భాష్యే తథా ప్రతిపదానాత్। న చైవం ధనం వనమిత్యాదౌ ప్రాతిపదికసంజ్ఞాపత్తిః। సముదాయశక్తేః స్వాశ్రయశక్తతావచ్ఛేదగకానుపూర్వీభఙ్గజనకార్థకార్యం ప్రతి ప్రతిబన్ధకత్వాత్। యత్తు భూషణే స్ఫుటతి అర్థో యస్మాదితి స్ఫోటః వాచక ఇతి యావత్ ఇతి కేవలయౌగికః స్ఫోటశబ్ద ఉక్తః। తన్న సమ్యక్। సాధుశబ్దానామివాసాధుశబ్దానామపి శక్తిసత్త్వేన వాచకత్వావిశేషాంత్స్ఫోటత్వాపత్తేః। న చేష్టాపత్తిః। శాబ్దికైస్తథాఽనఙ్గీకారాత్। లాక్షణికవ్యఞ్జకయోరసంగ్రహాపత్తేః। న చ శబ్దోఽత్ర వ్యఞ్జకస్తిధేతి అత్రగ్రహణాత్ కావ్య ఏవ వ్యఞ్జకః, న వ్యాకరణే ఇతి భ్రమితవ్యమ్। పదేన స్ఫోటోఽఖణ్డో వ్యజ్యత ఇతి వదద్భిస్తత్స్వీకారాత్। నను తార్కికమతే ఈశ్వరేచ్ఛా శక్తిః। మీమాంసకమతే అతిరిక్తా పదార్థాన్తరం, నవీనతార్కికైరీశ్వరేచ్ఛా జ్ఞానం వాఽఽకృతిర్వేతి వినిగనావిరహాన్మీమాంసకమతేవాఙ్గీకృతమ్। ఉభయథాఽపి సాధుష్వేవ సా నాసాధుషు। అన్యథా శక్తిమత్త్వం సాధుత్వమితి సాధుత్వలక్షణాక్రాన్తత్వేనాసాధూనామపి సాధుత్వాపత్తేః। శక్తిగ్రహకవ్యాకరణకోశాదేరభావాచ్చేతి చేన్న। తత్ర శక్త్యభావేన తేభ్యో బోధానాపత్తేః। న చ శక్తిభ్రమాత్సాధుశబ్దస్మరణాద్వాబోధ ఇతి తార్కికోక్తం యుక్తమ్। సాధుశబ్దస్మరణం వినాఽపి వ్యుత్పన్నానామపి బోధస్యానుభవసిద్ధత్వాత్, గౌరవాచ్చ। భ్రమాద్బోధ ఇత్యపి న। రజతభ్రమాద్ గృహీతాయాశుక్తే రజతవ్యవహారానాధాయకత్వవచ్ఛక్తిభ్రమాజ్జాతబోధస్యాపి వ్యవహారానాధాయకత్వాపత్తేః। సన్మాత్రవిషయిణ్యా ఈశ్వరేచ్ఛాయాస్తత్ర అభావస్య వక్తుమశక్యత్వాత్। కిం చ శక్తిభ్రమః కస్య? సర్వవ్యవహారకర్తురీశ్వరస్యోతాన్యస్య। నాఽఽద్యః। ఈశ్వరస్య భ్రమిత్వానుపపత్తేః। నాన్త్యః-సర్గాదౌ ప్రయోజ్యప్రయోజకాస్వరూపసాధ్వసాధుశబ్దవ్యవహారకర్త్రీశ్వరాదన్యస్యాభావాత్। యథా పుణ్యపాపోభ్యజనికార్థసృష్టిరీశ్వరకర్తృకా తథైవ సాధ్యసాధూభయవిధశబ్దసృష్టిరపీశ్వరకర్తృకైవ। తథా చ భ్రమ ఇత్యయుక్తమేవ। న చ

తటస్థబాలస్యానుమితిభ్రమః సాధుశబ్దే సా వాఽసాధుశబ్దేష్వపి। శక్త్యనుమాపకసామగ్రీసత్త్వేన బాధకాభావేన చ భ్రమత్వాయోగాత్। నన్వసాధుష్వపి శక్తిస్వీకారే శక్తిమత్త్వం సాధుత్వమితి తార్కికలక్షణాక్రాన్తత్వాత్ సాధుత్వాపత్తిః। తథా చ న మ్లేచ్ఛితవై నాపభాషితవై' ఇతి నిషేధానవకాశ ఇతి చేన్న। లాక్షణికానామసాధుతాపత్తేః। న చ వృత్తిమత్త్వం తత్। శక్తిలక్షణాన్యతరత్వనివేశే గౌరవాత్। తస్మాత్పుణ్యజనకతావచ్ఛేదకజాతివిశేషః సాధుత్వం ప్రత్యవాయజనకతావచ్ఛేదకశ్చాసాధుత్వమ్। యద్వా వ్యాకరణబోధ్యత్వం సాధుత్వం తద్భిన్నత్వమసాధుత్వమ్। తథా చైకః శబ్దః సమ్యగ్జ్ఞాతసుప్రయుక్తః స్వర్గే లోకే కామధుక్ భవతీతి వ్యాకరణేనార్థవిశేషే ప్రకృతిప్రత్యయేన వ్యుత్పాదిత ఇతి జ్ఞాతః। తాదృశార్థవిశేషే ప్రయుక్తః। తేన గౌణీశబ్దస్య గోణ్యామేవ సాధుత్వం న గవి। వినిగమనావిరహ ఇత్యపి న యుక్తమ్। అన్యతరపక్షపాతినీ యుక్తిర్హి వినిగమనాం। సా చ జ్ఞానస్య పూర్వభివ్యక్తిరూపా ప్రకృతేఽస్తి। అత ఏవేశ్వరజ్ఞానం శక్తిరితి వర్ధమానోపాధ్యాయాః। శాబ్దికాస్తు బోధజనకత్వం శక్తిః। తచ్చానాదిబోధజనకతావచ్ఛేదకధర్మవత్త్వమ్। తదుక్తం హరిణా-ఇన్ద్రియాణాం స్వవిషయేష్వనాదిర్యోగ్యతా యథా। అనాదిరర్థైః సంబన్ధః శబ్దానాం యోగ్యతా తథా ఇతి। తజ్జనకతావచ్ఛేదకధర్మవత్త్వరూపా యోగ్యతా। న చాగృహీతశక్తికస్య శాబ్దబోదానుదయాచ్ఛాబ్దబోధే శక్తిగ్రహస్య హేతుత్వాత్ బోధోత్తరం శక్తిగ్రహః శక్తిగ్రహోత్తరం బోధ ఇతి అన్యోన్యాశ్రయః। వ్యాకరణకోశాదినా శక్తిగ్రహాత్। అన్యథేశ్వరేచ్ఛా శక్తిరితి పక్షేఽపి శక్తిగ్రహోత్తరం బోధః, బోధోత్తరం శక్తిగ్రహ ఇతి అన్యోన్యాశ్రయస్య తుల్యత్వాత్। యద్వా శబ్దార్థయోరనాదిసంబన్ధః శక్తిః। మమ తు ప్రతిభాతి శక్తిః సామర్థ్య యథా దీపాదౌ తేజసి గ్రాహ్యత్వగ్రాహకత్వసామర్థ్యం వహ్న్యాదౌ దాహకత్వసామర్థ్యం, ఇన్ద్రియాదౌ విషయప్రకాశనం తత్స్వరూపసదేవ ఉపయుక్తం న తు జ్ఞాతమ్। న చాగృహీతశక్తికస్యాపి బోధాపత్తిః। సంనికర్షాదివత్ బోధాభావప్రయోజకీభూతాభావప్రతియోగితాత్పర్యగ్రహాభావాత్। న చ నానార్థేష్వేవ తాత్పయంగ్రహస్య కారణత్వమితి చేత్ సత్యమ్। శాబ్దికమతే సర్వేషాం నానార్థత్వాత్। అత ఏవ వృద్ధిరాదైచ్ ఇతి సూత్రే భాష్యేఽనేకశక్తేః శబ్దస్యేత్యుక్తమ్। అనేకేష్వనేకా వా శక్తిరస్యేతి విగ్రహః। అవచ్ఛేదకభేదై శక్తిభేద ఇతి తార్కికాదిసిద్ధాన్తః। లాఘవాచ్ఛక్తిరేకైవేతి జాబ్దికసిద్ధాన్త-। న చాన్యాయశ్చానేకార్యత్వమితి వాచ్యమ్। భవన్మతేఽపి తుల్యత్వాత్। ఏతావాన్ పరం భేదః-త్వన్మతే వృత్తిభేదేన, మన్మతే తు ఏకయా వృత్త్యా। న చ లక్షణోచ్ఛేదాపత్తిః। ఇష్టత్వాత్। యథా భవద్భిః సర్వానుభవసిద్ధాఽపి వ్యఞ్జనా లాఘవాన్న స్వీక్రియతే। తత్ర చ వ్యఞ్జనోచ్ఛేదాపత్తేరదూషకత్వవన్మన్మతేఽపి లాఘవాచ్ఛక్త్యైవ నిర్వాహే లక్షణోచ్ఛేదాపత్తేరదూషకత్వాత్। వస్తుతః ఏతవృత్త్యైవ నిర్వాహే అనేకవృత్తికత్వమన్యాయ్యమిత్యేవ తదర్థః। అర్థపదస్య వృత్తిపరత్వాత్। అన్యాయశ్చేత్యస్య లాఘవమూలకత్వాత్। న చానన్యలభ్యః శబ్దార్థ ఇతి వాచ్యమ్। తస్య లక్షణయా లభ్యే శక్తికల్పనమన్యాయ్యమితి నార్థః కిం తు సంసర్గమర్యాదయా సిద్ధే శక్తికస్పనమయుక్తమితి తదర్థాత్। ఏవం చ శాబ్దికానాం శబ్దవదూ వన్హౌ। అతిరిక్తశక్తిస్వీకారః। తార్కికాణాం తు శబ్దేశక్తిస్వీకారః, వన్హౌ తు నేత్యర్ధజరతీయస్వీకారోఽనుచితః। న చోత్తేజకాభావవిశిష్టమణ్యభావేనోపపత్తౌ తత్స్వీకారో వ్యర్థ ఏవేతి వాచ్యమ్। గురూముతవిశిష్టస్య

కారణతావచ్ఛేదకత్వస్వీకారాపేక్షయా లఘుభూతస్వీకృతావిరిక్తశక్తిసంబన్ధస్యైవోచితత్వాత్। కిం చ శాబ్దికమతే భేదసహిష్ణురభేదస్తాదాత్మ్యమ్। ముణత్వద్రవ్యత్వాదినా భేదేఽపి గుణం వినా ద్రవ్యానుపలమ్భాత్ ద్రవ్యం వినా గుణానుపలమ్భాచ్చ తయోస్తాదాత్మ్యమ్। ఏవం చ సమవాయో యత్ర తత్ర తాదాత్మ్యమితి వ్యవహారః। తథా చ త్రైర్గుణం ప్రతి ఘటస్య పూర్వవర్తిత్వాసంభవేన కారణత్వాభావాదన్యథానుపపత్త్యా విశిష్టస్యైవ కారణతావచ్ఛేదకత్వమఙ్గీకృత్య గుణవిశిష్టఘటం ప్రతి గుమవిశిష్టకపాలస్య కారణత్వమితి స్వీకృతమ్। తార్కికైస్తు విశిష్టస్య కారణతానవచ్ఛేదకత్వాద్విశిష్టస్య కారణత్వాసంభవాన్నిర్గుణఘటోత్పత్తిః స్వీకృతా, తత్ర చ గుణాశ్రయత్వరూపద్రవ్యత్వలక్షణానాక్రాన్తత్వాత్ గుణసమానాధికరణద్రవ్యత్వవ్యాప్యజాతిమత్త్వమితి నిష్కర్షః కృతః సోఽయుక్త ఇతి మమ భాతి। తథా హి-ప్రతిబన్ధోత్తేజకాభ్యాం వన్హౌ జ్ఞాతాఽపి శక్తిరుత్తేజకాభావవిశిష్టమణ్యభావస్య కారణత్వం స్వీకృత్యాతిరిక్తా శక్తిః ఖణ్డితా శబ్దే చ సా స్వీకృతా। ఏవం విశిష్టస్య తత్ర అవచ్ఛేదకత్వం స్వీకృత్యేహ నేత్యుక్త్వా ఖపుష్పవన్నిర్గుణఘటోత్పత్తిః స్వీకృతా। సర్వేషామనుభవానారూపఢత్వాదేతత్సర్వమయోగ్యమితి దిక్। శాబ్దికైస్తు శబ్దవద వన్హౌ కర్ణవివరవార్తినభసి చాతిరిక్తా శక్తిః స్వీకృతా సైవ శ్రోత్రం శక్తివిశిష్టం నభో వా। ఏవం చ దూరస్థభేరీశబ్దస్య స్వస్థానస్థితస్యైవ శ్రోత్రస్య దీపవత్ ప్రకాశనసామర్థ్యమ్। ఏవం చ వీచీతరఙ్గన్యాయేన భేరీశబ్దస్య శ్రవణదేశాగమనమితి న మనోరమమ్। సాక్షాద్భేరీశబ్దం శృణోమీత్యనుభవాపలాపాపత్తేః। అనేకశబ్దకల్పనే గౌరవాచ్చ। భ చ శ్రోత్రమేవ తత్ర గచ్ఛతీతి యుక్తమ్। ఆకాశస్య తత్ర గమనాసంభవాత్। కర్ణవివరే ఆకాశాభావప్రసఙ్గాచ్చ। శ్రోత్రేన్ద్రియం గుణమాత్రసాక్షాత్కారజనకమ్। కేచిత్తు శ్రోత్రేన్ద్రియవద్ రసనేన్ద్రియఘ్రాణేన్ద్రియయోరపి గుణమాత్రసాక్షాత్కారజనకత్వమితి వదన్తి। తదయుక్తమిత్యపరే। తథా హి-శబ్దస్యాఽఽకాశగుణాత్వాత్సమవాయేన సాక్షాత్సంబన్ధసత్త్వేన కేవలప్రత్యక్షసంభవేఽపి రసగన్ధయోస్తు సంయుక్తసమవాయః సంనికర్షః। స చ ద్రవ్యసంబన్ధే ఘటా ఇతి పరమ్పరాసంబన్ధః। తత్ర ద్రవ్యసాక్షాత్కారసంనికర్షసంభవేన ద్రవ్యం వినా కేవలగుణస్యాసత్త్వేన చ కేవలగుమసాక్షాత్కారాసంభవః। తస్మాద్ ద్రవ్యవిశిష్టగుణసాక్షాత్కారజనకత్వం తయోః। న తు గుణవిశిష్టద్రవ్యసాక్షాత్కారజనకత్వమ్। అనుభవేన తథైవ శక్త్యన్నగనాత। చక్షురిన్ద్రియత్వాగిన్ద్రియయోస్తు గుణవిశిద్రద్రవ్యం ద్రవ్యవిశిష్టో వా గుణ ఇత్యుభయవివసాక్షాత్కారజనకత్వమ్। విస్తరస్తు మత్కృతే తర్కామృతే ద్రష్టవ్యః। గౌరవభయాన్నేహ వితన్యత ఇతి దిక్। ప్రకృతమనుసరామః। అసాధుశబ్దస్య వాచకత్వేఽపి వ్యాకరణప్రతిపాద్యత్వాభావాత్స్ఫోటత్వాభావః। తదన్తర్గతవర్ణానాం తు ఏకాక్షరకోశావధృతశక్తికానామర్థన్తరప్రకాశకత్వే పదస్ఫోట ఇతి పదస్ఫోటే వివేచయిష్యతే। అనుకరణశబ్దానాం తు అనుకార్యానుకరణయోర్భేదవివక్షయాఽనుకార్యరూపార్థప్రతిపాదకత్వాత్స్ఫోటత్వమ్। నను సాధ్వనుకరణస్య సాధుత్వేన స్ఫోటత్వేఽపి అసాధ్వనుకరణస్యాసాధుత్వాత్కథం స్ఫోటవ్యవహార ఇతి చేన్న। అసాధ్యనుకరణస్యాపి సాధుత్వస్వీకారాత్। ద్వైత్త్యైర్హేఽరయ ఇతి

ప్రయోక్తవ్యే హేఽలయ ఇతి ప్రయుక్తం తదనుకరణం హేలయో హేలయ ఇతి కుర్వన్తో న పరాబభూవురితి న వాక్యేఽపి తస్యాసాధుత్వమ్। వథా యద్వానః తద్వానః। భవతు ఇత్యర్థే యర్వాణస్తర్వాణః భవతు ఇతి ప్రయుక్తం తదనుకరణం కుర్వన్తో యర్వాణస్తర్వాణో నామ ఋషయో బభూవురితి న వాక్యేఽపి తస్యాసాధుత్వం కస్యాపి సంమతమ్। తస్మాదసాధోరనుకరణస్య సాధుత్వం సర్వసంమతమ్। తత్ర తదా తయోరభేదవివక్షా తదాఽర్థప్రకాశకత్వాభావాన్న స్ఫోటత్వమ్। శుద్ధబ్రహ్మజ్ఞానాయ సర్వబహిర్భూతాన్నమయకోశవదఖణ్డవాక్యబోధనాయ వర్ణస్ఫోట ఇతి దిక్। ఇతి వర్ణస్ఫోటః। అథ పదస్ఫోటో వర్ణస్ఫోటాపేక్షయా అన్నమయకోశాపేక్షయాఽన్తరఙ్గప్రాణమయకోశవదన్తరఙ్గో నిరూప్యతే-అన్తరఙ్గత్వం తు సాక్షాద్వాక్యఘటకత్వేన। వర్ణస్య బహిరఙ్గత్వం పదనిష్పత్తిద్వారా తద్ఘటకత్వమ్। పటస్ఫోటో ద్విధా సఖణ్డోఽఖణ్డశ్చ। వ్యవహారాదినా పద ఏవ శక్తిగ్రహాత్। తత్ర యోఽస్మాకం సఖణ్డపదస్ఫోటః పచతి రామ ఇత్యాదిసుబన్తతిఙన్తైరూపః, శక్తం పదమితి మేత స ఏవ వాక్యస్ఫోటస్తార్కికాణామ్। అథాఖణ్డపదస్ఫోటో నిరూప్యతే। స చ సర్వైః పదస్తైతవర్ణైర్వ్యజ్యతే। స చార్థప్రత్యాయక ఇతి శాబ్దికసిద్ధాన్తః। న చ ప్రతీతస్య ప్రత్యాయకత్వం నాస్తి అన్యథా శబ్దం వైత్తీత్యత్రార్థం వేత్తీతి ప్రత్యయాపత్తేరితి అణుదిత్సూత్రస్తభాష్యవిరోధః। తస్య సామాన్యతః ప్రతీతస్య ప్రత్యాయకత్వం నాస్తీతి నార్థః। కిం తు శబ్దసంజ్ఞయా ప్రతీతస్య శబ్దస్యేతి। ప్రకరణానురోధేన తస్య సంకోచాత్। ఏవం చ రహసి పుస్తకమీక్షమాణస్యార్థప్రత్యయానాపత్తిమాశఙ్క్య తత్రాపి సూక్ష్మోచ్చారణమస్త్యేవేతి నవ్యోక్తమపాస్తమ్। అనుభవవిరోధాచ్చ। యత్త్వత్ర తార్కికవేదాన్తినః-యావద్వర్ణవ్యఙ్గ్యో వా యత్కించిద్వర్మవ్యఙ్గ్యో వా చరమవర్ణవ్యఙ్గ్యో వా సః। న తావదాద్యః। ఆశువినాశినాం మేలనాసంభవాత్। న ద్వితీయః। పశబ్దేనైవ వ్యఞ్జితే స్ఫోటే టవర్ణవైయర్థ్యమ్। న తృతీయః। పూర్వపూర్వవర్ణానుభవజన్యసంస్కారసహితచరమవర్ణేనైవార్థప్రతీతిసిద్ధౌ కిం స్ఫోటేనేతి। తన్న। వర్ణానామాశువినాశిత్వే మానాభావాత్। న చోత్పన్నో గకారః నష్టో గకార ఇతి ప్రతీతిర్మానమ్। తస్మాచ్చ ఆకాశః సంభూత ఇతివదావిర్భావతిరోభావేనాప్యుపపత్తేః। అనన్తప్రాగభావప్రధ్వం సకల్పనే గౌరావాచ్చ। అనిత్యత్వేఽపి వర్ణానుభవజన్యసంస్కారజన్యస్మృతౌ మేలనసంభవాత్। ద్వితీయేఽపి న ద్వితీయాదివర్ణవేయర్థ్యమ్। పశబ్దోచ్చారణే కిం పస్ఫోట ఉత పటస్ఫోట ఉత పటః స్ఫోట ఇతి సందేహనివర్తకత్వేన సార్థక్యాత్। తృతీయే యథా పట పదశక్యః చిజాతీయతన్తుసంయోగవిశిష్టచరమసంయోగస్యైవ పటకార్యకారిత్వేఽపి అతిరిక్తోఽవయవీ స్వీక్రియతే తథా మయాఽపి స్వీక్రియతే। నచ తథాఽనుభవాదతిరిక్తః। పదస్ఫోటేఽపి తుల్యత్వాత్। గౌరవాచ్చ। స్ఫోటే తు లాఘవం కథమితి చేచ్ఛృణు। ధ్వనిభిరేవ స్ఫాటో వ్యజ్యతే। ఏవం చానన్తవర్ణతత్ప్రాగభావప్రధ్వంసకల్పనా నదీ దీన సరో రస జరా రాజేత్యాదౌ భిన్నార్థప్రతీత్యర్థమానుపూర్వ్యాః। పూర్వవర్ణానుభవజన్యసంస్కారసహితచరమవర్ణస్య కారణతా చ న వాచ్యేత్యతి లాఘవమ్। త్వయా తు తద్వాచ్యమితి గౌరవమ్। ఏతావత్ప్రఘుదృకేన వర్ణాతిరిక్తః వర్మవ్యఙ్గ్యః చైతన్యే సర్వభూతానాం శబ్దబ్రహ్మేతి మే

మతిరితి శబ్దబ్రహ్మరూపోఽతిరిక్తస్ఫోటస్తర్కికాదిదూషణాభాసనిరసనపూర్వకో వ్యాఖ్యాతః। ప్రకారాన్తరేణాప్యుచ్యతే-అఖణ్డపదస్ఫోటో నాతిరిక్తః। యత్ర తార్కికాదిభిర్యౌగికం యోగరూఢం చ పదమిత్యుచ్యతే పాచకః పఙ్కజమిత్యాది తదేవాస్మాభిః సఖణ్డపదస్ఫోటత్వేన వ్యవహ్రియతే। ఖణ్డశక్త్యనుసంధానపూర్వకకోశాదినా సముదాయశక్తిగ్రహాత్। యస్య తు వ్యాకరణజ్ఞానశూన్యస్య కేవలవ్యవహారేణ సముదాయశక్తిగ్రహస్తస్య స ఏవాఖణ్డపదస్ఫోటత్వేనాభిమతమ్। తత్ర సర్వేషామపి అవయవార్థజ్ఞానాభావవిశిష్ట వ్యవహారేణ సముదాయే శక్తిగ్రహాత్। ఏవం చ రూఢయౌగికపదయోః సఖణ్డాఖణ్డస్ఫోటయోశ్చ పర్యాయత్వే నామమాత్రే వివాద ఇతి దిక్। ఏవం చ తార్కికాదినాం దూషణాభాసాః గర్భస్రావేణైవ పరాహతా ఇతి దిక్। న హి తార్కికాదితర్కా ఏవ సత్తర్కా ఇతి నియమః। తత్రాపి బహుశోఽనుభవావిషయాసత్తర్కదర్శనాత్। తథా హి-విశిష్టస్య కార్యత్వకారణత్వేనైవ సిద్ధౌ నిర్గుణపటోత్పత్తిరయుక్తేతి పూర్వముక్తమ్। తథా రూపస్య వ్యాప్యవృత్తిత్వనియమాత్ ఘటస్య ప్రత్యక్షాన్యథానుపపత్త్యా స్వీక్రియమాణాతిరిక్తం చిత్రం రూపమితి కల్పనాప్యయుక్తైవ। తాదృశనియమే ప్రమాణాభావాత్। అస్తు వా నియమః। తథాపి తత్తద్ద్రవ్యావచ్ఛిన్నతత్తదవయవసంనికర్షసహితచరమరూపావచ్ఛిన్నచరమావయవసంనికర్షేణైవవ ఘటసాక్షాత్కారసిద్ధో అతిరిక్తచిత్రరూపస్వీకారే గౌరవాత్। ఏవం విశిష్టబుద్ధౌ విశేషణజ్ఞానస్య కారణత్వాత్తస్య చాయం ఘట ఇత్యాదావసంభవాత ఘటఘటత్వయోః సంబన్ధానవగాహినిర్వికల్పకజ్ఞానకల్పనాఽప్యయోగ్యత్వాదయుక్తైవ। నిత్యసంబన్ధాతిరిక్తసంయోగసంబన్ధాదావేవ తత్కల్పనా దణ్డీ పురుష ఇత్యాదౌ, న తుఅయం ఘట ఇత్యాదౌ। తత్ర విశిష్టజ్ఞానస్యైవ జాయమానత్వాత్। ఏవం చ నిర్వికల్పకజ్ఞానం న స్వీకార్యమితి మహల్లాఘవమ్। ఏవమఖణ్డఖణ్డభేదేన కాలద్వైవిధ్యకల్పనమప్యయుక్తమేవ। అఖణ్డస్య వ్యవహారానాధాయకత్వాత్। న చ జన్యానాం జనకః కాలో జగతామాశ్రయో మత ఇతి జగదాధారత్వేన జనకత్వేన చ తత్స్వీకారః। ఈశ్వరస్యైవ తత్ప్రసిద్ధత్వాత్। న చ పదార్థఖణేడేన దిక్కాలౌ నేశ్వరాదతిరిచ్యేతే ఇత్యాదినాఽస్మాభిస్తదుక్తమితి వాచ్యమ్। తత్ర దిక్కాలయోరేవ విశిష్యేశ్వరాభేద ఉక్తః। స చ సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మేతి శ్రుతివిరుద్ధః। తథా యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే, తస్మిన్ సర్వం ప్రతిష్ఠతమిత్యాదిశ్రుతిభిర్జగత్కర్తృత్వం జగదాధారకత్వం చ ఈశ్వరస్యైవ న తు కాలస్య। తేన జన్యానాం జనకః కాల ఇత్యస్య పృథివ్యాదిసప్తపదార్థానామపీశ్వరాభేదేన విశిష్యోభయోరంవ తదభేదప్రతిపాదనస్య చాయుక్తత్వాత్। ఏవం ఖణ్డకాలోఽప్యయుక్తః। సూర్యగతివిశేషరూపోపాధిభేదేన హి ఖణ్డకాలః। ఏవం చ సూర్యగతివిశేషస్యైవాస్తు ఖణ్డకాలత్వం కిం తదతిరేకేణ। తథా చ ఖణ్డకాలస్య క్రియాత్వమ్। ఏవం పీలుపాకవాదిభిః పరమాణౌ పాకం స్వీకృత్య శ్యామఘటనాశః రక్తఘటోత్పత్తిః స్వీకృతా। తత్ర చక్రదణ్డాదినిమిత్తకారణాభావాత్కథముత్పత్తిః। నిమిత్తకారణం వినాపి తత్స్వీకృతా। తత్ర చక్రదణ్డాదినిమిత్తకారణాభావాత్కథముత్పత్తిః। నిమిత్తకారణం వినాపి తత్స్వీకారే దణ్డచక్రాదినాం నిమిత్తకారణత్వోచ్ఛిద్యేత। ఏవంవిధానేకానుభవానారూఢగురుభూతతర్కాశ్రయణం లాఘవమ్। లాతిరిక్తాఖణ్డస్ఫోటఖణ్డనం దూషణాభాసైరనుచితమితి దిక్। వాక్యార్థజ్ఞానం ప్రతి

పదార్థజ్ఞానస్య కారణత్వాత్పదస్ఫోటం నిరూప్య వాక్యస్ఫోటో నిరూప్యతే। స చాఖణ్డఖణ్డభేదేన ద్విధా। తత్రాఖణ్డః పదాతిరిక్తోఽఖణ్డపదవ్యఙ్గో లాఘవాత్స్వీక్రియతే। తచ్చాఖణ్డపదస్ఫోటే నిరూపితమ్। అన్యచ్చాఽఽకాఙ్క్షాయోగ్యతాసత్తీనాం కారణతా న వాచ్యేతి మహల్లాఘవమ్। సఖణ్డస్తు ప్రసిద్ధ ఏవ। యద్వా హరేఽవేత్యాదౌ ఏకాదేశే కృతే పదవిభాగో దుర్వారస్తస్మాత్తత్రాఖణ్డవాక్యస్ఫోటోఽన్యత్ర సఖణ్డ ఇతి వివేకః। ఏవం చ దూషణానాం గర్భస్రావ ఏవ। తత్ర వాక్యం నామైకతిజన్తార్థముఖ్యవిశేష్యకమ్। యథా పచేతి భవతీతి। తత్రాపి పచతీత్యస్య విశేష్యత్వేఽపి ముఖ్యవిశేష్యత్వాభావాన్నావ్యాప్తిః। తార్కికాస్తు పూర్వాపరప్రత్యేకవాక్యతాప్రతిపత్తయే `అర్థైకత్వాదేకం వాక్యం సాకాఙ్క్షం చేద్విభాగే స్యాత్' ఇతి మీమాంసాసూత్రముపన్యస్య విశేష్యభూతభావనైకత్వాదితి అర్థైకత్వాదిత్యస్య తేషామర్థ త్యక్త్వా తాత్పర్యవిషయైక్యమితి స్వయం తదర్థం వ్యాఖ్యాయ ప్రత్యక్షానుమానయోరేకవాక్యత్వముక్తమ్। స్వాతన్త్ర్యే యద్వ్యత్సంగతిమత్తదేకం వాక్యమితి వక్తవ్యమ్ న తు యత్కించిదర్థకల్పనముచితం దోషదుష్టం చ। తథా హి-పతనతాత్పర్యేఽయథైవ దేవదత్తః పతతి తవ పుత్రస్తథైవ పతతీత్యత్రాప్యేకవాక్యత్వాపత్తిః। న చేష్టాపత్తిః। సమానావాక్యత్వాత్తఆదేశాపత్తేః। తథా స్యోనం తే సదనం కరోమి ఘృతస్య ధారయా సుషేవం కల్పయామి ఇతి సదనప్రతిపాదకో మన్త్రః। ప్రత్యక్షగ్రన్థవత్। తస్మిన్సీదామృతే ప్రతితిష్ఠ వ్రీహీణాం మేధ సుమనస్యమాన ఇతి సాదనప్రతిపాదకో మన్త్రః। అనుమానవత్। ప్రమాణనిరూపణవాద్యాగాఙ్గనిరూపణం తాత్పర్యవిషయః। ఏవమనుమానస్య ప్రత్యక్షాపేక్షత్వే ప్రతిపాదకస్య న తదపేక్షత్వమ్। ఏవం చానయోరప్యేకవాక్యత్వాపత్తిః। న చేష్టాపత్తిః। అర్థైక్యాదిత్యస్య భవదుక్తప్రత్యుదాహరణవిరోధాత్। కిం చేయం పదైక్యవాక్యతా ఉతవాక్యైకవాక్యతా గ్రన్థైకవాక్యతా। నాఽఽద్యః-క్రియాకారణాయేవ తత్సంభవాత్। తయోరేవం పరస్పరమాకాఙ్క్షాసంభవాత్। ఉభయాకాఙ్క్షాయామేవ తత్సంభవేనాన్యతరాకాఙ్క్షాయాం తదసంభవాచ్చ। న ద్వితీయః-ఇతరనిరపేక్షతయా సిద్ధేనైకవాక్యేన సాపేక్షేతరవాక్యస్యాన్వయో హి సా। ప్రకృతే చ వాక్యసందర్భరూపగ్రన్థయోరేవ సా। న తు వాక్యయోః। అనమానస్థివాక్యయానాం పరామర్శజన్యం జ్ఞానమనుమతిరిత్యాదివాక్యానాం ప్రత్యక్షవాక్యాకాఙ్క్షాభావాత్। ఆసత్త్యభావాచ్చ। కిం చ వాక్యైకవాక్యతా హి ప్రకరణమ్। అన్యతరాకాఙ్క్షా ప్రకరణమితి తల్లక్షణాత్। తస్యాప్యేకవాక్యత్వస్వీకారే వాక్యాత్ప్రకారణస్య దుర్బలత్వప3తిపాదకశ్రుతిలిఙ్గవాక్యప్రకరణేత్యాదిబలబలాధికరణవిరోధః। న తృతీయః-ప్రత్యక్షానుమానయోరాకాఙ్క్షా ఆర్థీ న తు శాబ్దీ। తస్మాదత్ర సూత్రలేఖనం యత్కించిదర్థకల్పనమనుచితమ్। శిరోమణిగ్రన్థస్తు యద్వ్యత్సంగతిమత్తదేకవాక్యమిత్యనేనైవ సిద్ధత్వాదితి దిక్। ప్రకృతమనుసరామః। వ్యవహారేణ వాక్యే శక్తిగ్రహాద్వాక్యస్యైవ వాచకత్వాద్వాక్యస్ఫోటః। న చ పూర్వం గృహీతాఽపి వాక్యే శక్తిరావాపోద్వాపాభ్యాం త్యక్త్వా పదే గృహ్యత ఇతి వాచ్యమ్। ఏవం సతి పదార్థజ్ఞానం ప్రతి వాక్యార్థజ్ఞానస్య హేతుతాపత్తౌ వాక్యార్థజ్ఞానం ప్రతి పదార్థజ్ఞానస్య హేతుత్వమితి సర్వసిద్ధాన్తభఙ్గాపత్తేః। వాక్యస్ఫోటో ద్విధా। సఖణ్డోఽఖణ్డశ్చ। అఖణ్డో ద్విధా। వర్ణాతిరిక్తోఽనతిరిక్తశ్చ। యదా వర్ణా న స్వీక్రియన్తే గౌరవాత్, లాఘవాద్ ధ్వనిభిరేవాఖణ్డో

వాక్యస్ఫోటో వ్యజ్యతే ఇతి మతం, తదాఽతిరిక్తః। అస్మిన్ పక్షే వర్ణాభావేన యావద్వర్ణవ్యఙ్గ్య ఇత్యాదిదూషణాభాసా గర్భస్రావేణైవ పరాహతాః। యదా తు ధ్వనిభిర్వర్ణా వ్యజ్యన్త ఇతి మతం తదా ఘటమానయేతి సఖణ్డవాక్యస్ఫోటః। క్రియాకారకయోర్విభాగస్య కర్తుం శక్యత్వాత్। హరేవ విష్ణోవేత్యాదౌ ఏకాదేశే కృతే ప్రాతిపదికాఖ్యాతయోర్విభాగాశక్యతయాఽనతిరిక్తవాక్యస్ఫోటః। క్రియాకారకజ్ఞ నశూన్యస్యావైయాకరణస్య ఘటమానయేత్యయమపి అనతిరిక్తాఖణ్డవాక్యస్ఫోట ఏవ। పదే న వర్ణా విద్యన్తే వర్ణేష్వయవవా న చ। వాక్యాత్పదానామత్యన్తం ప్రవివేకో న కశ్చన। ఇత్యమఖణ్డాతిరిక్తవాక్యస్ఫోటప్రకాశః। యథా వర్ణే అపయవా న సన్తి తథేత్యర్థః। పశ్య మృగో ధావతి పచతి భవతీత్యాదావపి అఖణ్డసఖణ్డాతిరిక్తానతిరిక్తత్వం పూర్వవదేవ బోద్ధవ్యమ్। మృగకర్తృకవర్తమానధావనక్రియాయాః దృశిక్రియాయాం కర్మతాసంబన్ధేనాన్వయః। దేవదత్తకర్తృకపచిక్రియాయాః వర్తమానభవనక్రియాయామన్వవః। తదుక్తమ్-సుబన్తం హి యథాఽనేకం తిజన్తస్య విశేషణమ్। తథా తిజన్తమప్యాహుస్తిజన్తస్య విశేషణమ్।। ఇతి। యత్తు ధావనానుకూలకృతిమాన్ మృగ ఇతి ప్రథమాన్తవిశేష్యకశాబ్దబోధః ఇతి పక్షే మృగస్య దృశిధాత్వర్థనిరూపితకర్మత్వాత్ ద్వితీయాపత్తిః। తమిత్యధ్యాహారే చ వాక్యభేదాపత్తిరిత్యాశఙ్క్య పశ్య లక్ష్మణ పమ్పాయాం బకః పరమధార్మికః, ఇత్యాదావివ వాక్యార్థస్య కర్మత్వాన్న వాక్యభేద ఇతి కైశ్చిత్సమాహితమ్। తన్మన్దైవ। అన్తరఙ్గధావనక్రియానిరూపితమృగస్య కర్తృత్వాత్ తస్య చాఽఽఖ్యాతేనోక్తత్వాత్ప్రథమోత్పత్తౌ బహుర్భూతదృశిధాత్వర్థనిరూపితకర్మత్వేఽపి అన్తరఙ్గత్వాజ్జాతసంస్కారబాధే మానాభావేనవ శక్యం చ శ్వమాంసాదిభిః క్షుదుపహన్తుమితివదుపపత్తేః। ఏవం చాత్ర ప్రథమాన్తవిశేష్యకపక్షేఽపి శాబ్దికదూషణాభావేఽపి ఏకదేవదత్తకర్తృకపచిక్రియాకర్తృకం భవనమిత్యర్థే పచతి భవతీత్యేకవాక్యతానాపత్తేః। న చ పాకానూకూలకృతిమాన్ దేవదత్తో భవతీత్యర్థే నిష్పన్నే సవిశేషణే విధినిషేధౌ విశేషణముపసంక్రామతః సతి విశేష్యే బాధే ఇతి న్యాయేన క్రియాయా ఏవ కర్తృత్వం భవిష్యతి। ఏకవాక్యతాయాం ఫలాభావాచ్చ। న చ సమానవాక్యే నిఘాతయుష్మదస్మదాదేసా వక్తవ్యా ఇతి నిఘాతః ఫలమ్। తిఙ్జతిజ ఇతి అతిఙ్గ్రహణేన తదభావాత్। సత్యమ్। త్వత్సంబన్ధినీ దేవదత్తకర్తృకా పచిక్రియా భవతీత్యర్థే దేవదత్తః పచతి తే భవతీతి ప్రయోగే సమానవాక్యత్వాభావేనాఽఽదేశానాపత్తేః। అనేకదేవదత్తకర్తృకైకా పచిక్రియా ఇత్యర్థే దేవదత్తాః పచన్తి భవతీతి ప్రయోగోఽపి న స్యాత్। అనేకకర్తృత్వేన భవతీత్యత్ర బహువచనాపత్తేః। పశ్య మృగో ధావతీత్యత్ర నిఘాతరూపప్రయోజత్-సత్త్వాచ్చ। కిం చాత్ర వాక్యార్థస్య కర్మత్వమితి తార్కికోక్తం న యుక్తిమత్। తథా హి-వాక్యార్థోఽతిరిక్తోఽనతిరిక్తో వా। నాఽఽద్యః-తస్య వృత్త్యనుపస్థాపితత్వేన దృశిక్రియాయాం కర్మతయాఽన్వయానుపపత్తేః। వృత్త్యుపస్థాపిస్యైవ శాబ్దబోధవిషయత్వనియమాత్। అన్యథా ఘటపదాత్సమవాయేనోపస్థితాకాశస్యాపి శాబ్దబోధవిషయత్వాపత్తేః। న ద్వితీయః-విభక్త్యర్థమద్వారీకృత్య నామార్థస్య ధాత్వర్థేన సమం భేదసంబన్ధేనాన్వయోఽవ్యుత్పన్నః। అన్యథౌదన పచతీత్యాపత్తేః। న చ తత్ర వాక్యార్థస్య కర్మత్వం న ధాత్వర్థస్యేతి వాచ్యమ్। రమణీయ ఓదనః పచతీత్యస్యానాపత్తేః। పశ్య లక్ష్మణ పమ్పాయామిత్యాదౌ తమితి పదాధ్యాహారేణ వాక్యభేద ఏవ, ఏవం చ వాక్యార్థస్య

కర్మత్వమిత్యవిచారితాభిధానమ్। ఏవం నీలో ఘటో భవతీతి వాక్యే నీలకర్తృకభవనాశ్రయో ఘట ఇతి వ్యుత్పత్తివాదోక్తమపి న యుక్తిమత్। నామార్థస్యేత్యాదివ్యుత్పత్తిబాధమానాభావాత్। నీలో ఘటో భవనాశ్రయ ఇతి బోధసంభవాచ్చ। సవిశేషణే హి విధినిషేధౌ విశేషణముపసంక్రామతః సతి విశేష్యే బోధే ఇతి విశేషణే నీల ఏవ భవనస్యాన్వయో భవిష్యతీతి దిక్। ఏవం తత్త్వమసి, సోఽయం దైవదత్త ఇత్యాదౌ సఖణ్డాఖణ్డత్వం పూర్వవదేవ బోధ్యమ్। తత్త్వమసీత్యత్ర తత్పద్వాచ్యసర్వజ్ఞత్వాదివిశిష్టచైతన్యస్య త్వంపదవాచ్యేనాన్తఃకరణవిశిష్టచైతన్యేనక్యాసంభవాదైక్యసిద్ధ్యర్థం స్వరూపే జహదజహల్లక్షణేతి సాంప్రదాయికాః। నన్వనయోరైక్యే కిం మానమ్। న చ నామార్థేతి వ్యుత్పత్తిః। తస్యాః కిం నామార్థయోరేవాభేదాన్వయః, ఉత నామార్థయోరభేద ఏవేతి। నాఽఽద్యః-స్తోకం పచతి, వైశ్వదేవీ ఆమిక్షేత్యాదౌ వ్యభిచారాత్। నాన్త్యః-ఘటపటౌ ఇత్యాదౌ వ్యభిచారాత్। తస్మాత్సంభవతి సామానాధికరణ్యే వైయధికరణ్యస్యాన్యాయ్యత్వాదితి లాఘవమూలకా హి సః। సత్యమ్। మృత్యోః స మృత్యుమాప్నోతి యఇహ నానేవ పశ్యతీతి భేదనిన్దాపూర్వకాభేదప్రతిపాదకశ్రుతిర్మానమ్। న చ తత్రాపి యః నానా ఇవ పశ్యతి స మృత్యోర్మృత్యుమాప్నోతి యస్తు వస్తుతః నానాత్వం పశ్యతి స నేతి ఇతి ఇవశబ్దాత్ప్రతీసమాసేనాపి భేదస్యైవ ప్రతీతేరితి వాచ్యమ్। ఛాన్దోగ్యేఽపి సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదిత్యారభ్య తత్స్ యం స ఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇత్యుపసంహారేణోపక్రమోపసంహారయోరేకరూపేణ వేదతాత్పర్యనిర్ణాయకేనైక్యస్య నిర్ణీతత్వాత్। బ్రహ్మ తం పరాదాద్యోఽన్యత్రాఽఽత్మనో బ్రహ్మ వేదేతి శ్రుత్యాఽపి ఐక్యావధారణాత్। అస్మిన్ పక్షే లాక్షణికవాక్యస్ఫోటః। వస్తుతస్తు అయం వాచకవాక్యస్ఫోట ఏవ। తథా హి విశిష్టశక్త్యుపస్థాపితయోస్తత్త్వంపదార్థయోరభేదాన్వయానుపపత్తావపి విశేష్యయోః శక్త్యుపస్థాపితయోరభేదాన్వయే బాధకాభావః। యథా ఘటోఽనిత్య ఇత్యత్ర ఘటపదవాచ్యైకదేశఘటత్వస్యాయోగ్యత్వేఽపి యోగ్యఘటవ్యక్త్యా సహానిత్యత్వాన్వయః। యద్వా విశేష్య ఏవ శక్తిః। విశేషణం తూపలక్షణణ్। అసమిన్ పక్షే న కోఽపి దోషః। యద్వా యథా నానార్థస్థలే సంయోగాదినాఽభిదానియమనం తథా భేదాన్వయానురోధాద్విశేష్య ఏవాభిధానియమనమ్। అస్తు వా లక్షణా సా చ జహల్లక్షణా తయా చ విశేషణాంశత్యాగమాత్రం న తు విశేష్యేఽపి తస్యా ఉపయోగః। శక్త్యైవ తదుతస్థితిసంభవాత్। ఏవం సోఽయం దేవదత్త ఇత్యత్రాపి। తథా చ జహదజహల్లక్షణోదాహరణమసంగతమితి దిక్। ఏవమేకో వృక్షః పఞ్చ నౌకా భవన్తీతి వాక్యే సఖణ్డాఖణ్డత్వే పూర్వవదేవ బోధ్యే। అత్ర తార్కికాః- గృహ్ణాతి వాచకః సంఖ్యాం ప్రకృతేర్వికృతేర్నహీతి వచనాత్ ప్రకృత్యర్థవృక్షగతమేకవచనమేవ భూధాతూత్తరం భవతీత్యాహుః। తదయుక్తమ్। గృహ్ణాతీత్యస్య చ్వయమ్తువిషయత్వాత్ యథా సంఘీభవన్తి బ్రాహ్మణాః త్వద్భవామ్యహం మద్భవసి త్వమిత్యాదౌ వచనపురుషయోః ప్రకృతిగతయోరేవ దర్శనాత్। నను సంకోచే కిం మానమ్। సువర్ణపిణ్డః ఖదిరాఙ్గారసదృశే కుణ్డలే భవత ఇతి మహాభాష్యప్రయోగ ఏవ। ఉద్దేశ్యవిధేయభావస్థలే తు ఉద్దేశ్యగతా సంఖ్యాఽఽఖ్యాతప్రత్యయే శాస్త్రాణి చేత్ప్రామాణం స్యుః, ఇత్యాదిషు। పునరపి వాక్యం ద్విధా। కావ్యాత్మకమకావ్యాత్మకం చ। ద్వితీయం తూక్తమ్।

ఆద్యం తు తదదోషౌ శబ్దార్థౌ సగుణావనలంకృతీ పునః క్వాపి ఇత్యనేన లక్షితమ్। అత్ర యావద్దోషాభావో వక్తుమశక్యః। అసంభవాత్। యత్కించిద్దోషాభావే అదోషపదవైయర్థ్యమ్। తస్మాన్న ఞోఽల్పత్వమర్థః। అనుదరా కన్యేతివత్। అల్పత్వం చ స్ఫుటప్రతీయమానదోషరాహిత్యమ్। ఇదం కావ్యలక్షణం రసఙ్గాధరే దూషితమ్। శబ్దార్థయోర్వ్యాసజ్యవృత్తికావ్యత్వే కావ్యం శ్రుతం, అర్థో న జ్ఞాత్ ఇతి వ్యవహారాసంభవాత్। తదాసమఞ్జసమ్। ఏకదేశే దగ్ధేఽపి పటో దగ్ధ ఇతివదేకదేశేఽపి ప్రయోగసంభవాత్। సముదాయవృత్తాః శబ్దాః క్వచిదేకదేశేఽపి వర్తన్తే ఇతి భాష్యాత్। తల్లక్షణమేవ తు న సమఞ్జసమ్। తథా హిరమణీయార్థప్రతిపాదకః శబ్దః కావ్యమ్। రమణీయత్వం చ లోకోత్తరాహలాదజనకజ్ఞానవిషయత్వమితి తల్లక్షణాత్। ఇదం చ తత్త్వమసీత్యాదావతివ్యాప్తమ్। న వాఽఽహలాదే వైజాత్యమ్। కిం తతః। లోకోత్తరాహ్లాదజనకజ్ఞానవిషయత్వస్యోభయత్ర తుల్యత్వాత్। బ్రహ్మానన్దత్వేన సర్వైర్వర్ణితత్వాచ్చ। కిం చ రమణీయపదస్య రమణీయార్థప్రతిపాదకత్వమస్తి న వా। నాఽఽద్యః-రమణీయశబ్దస్యాపి రమణీయార్థప్రతిపాదకత్వేన కావ్యత్వాపత్తేః। ఇదం చ భాష్యేఽపశబ్దార్థకః శబ్దోఽపశబ్ద ఇతి చేన్న। అపశబ్దస్యాపి అపశబ్దత్వాపత్తేరిత్యనేన ధ్వనితమ్। నాన్త్యః-రమణీయార్థప్రతిపాదకత్వేన లక్షణత్వానుపపత్తేః। తస్మాత్ప్రకాశోక్తమేవ లక్షణం సమ్యక్। ఏవం బన్హితా సిఞ్చతీత్యాదౌ వాక్యస్ఫోట ఏవ। నను వాక్యార్థబోధే అయోగ్యతానిశ్రయస్య ప్రతిబన్ధకత్వం యోగ్యతాజ్ఞానస్య కారణత్వం తార్కికాదిసిద్ధాన్తసిద్ధం ప్రకృతే చ వహ్నిః సేకకరణం నేతి విషయబాధరూపాయోగ్యతానిశ్చయరూపబాధకసత్త్వాద్విషయాబాధరూపయోగ్యతాజ్ఞానాసత్త్వాత్కథమేతస్య వాక్యస్ఫోటత్వమితి చేత్సత్యమ్। తాత్పర్యవిషయాబాధో ఇతి యోగ్యతా। తదభావోఽయోగ్యతా। ప్రకృతే చాత్యుష్ణజలేన సిఞ్చతీతి తాత్పర్యవిషయః। యథా-అస్య క్షోణిపతేః పరార్ధపరయా లక్షీకృతాః సంఖ్యయా ప్రజ్ఞాచక్షురవేక్షమాణబధిరప్రఖ్యాః కిలాకీర్తయః। గీయన్త స్వరమష్టకం కలయతా జాతేన వన్ధ్యోదరాన్మూకానాం ప్రకరణే వర్మరమణీదుగ్ధోదధే రోధసి। గగనం గగనాకారం సాగరాః సాగరోపమాః। రామరావణయోర్యుద్ధం రామరావణయోరివ। కైలాసస్య ప్రథమశిఖరే వేణుసంమూర్చ్ఛనాభిః శ్రుత్వా కీర్తిం విబుధరమణీగీయమానాం యదీయామ్। స్రస్తాపాఙ్గాః సరసబిసినీకాణ్డసంజాతాశఙ్కాదిఙ్మాతఙ్గాః శ్రవణపులినే హస్తమావర్తయన్తి। పశ్య నీలోత్పలదంవద్వాన్నిఃసరన్తి శితాః శరాః। ఇతి। ఆద్యాలంకారేకవాక్యేషు గఙ్గాయాం ఘోష ఇత్యాదౌ తత్త్వప్రసీత్యాదౌ చ తాత్పర్యవిషయాబాధో యోగ్యత్వమితి సర్వసిద్ధాన్తః। తథాఽత్రాపి యద్వా శాబ్దబోధేఽయోగ్యతానిశ్చయస్య న ప్రతిబన్ధకత్వం సత్సత్త్వేఽపి త్వం బృహస్పతిరితి స్తావకవాక్యాత్సంతోషోపలబ్ధేః। నాహం రణ్డాపుత్ర ఇతి బాధనిశ్రయే సత్యపి త్వం రణ్డాపుత్ర ఇతి వాక్యాత్క్రోధోపలబ్ధేశ్చ। శాబ్దబోధాభావే ఏతదనుపపత్తేః కిం చ పశ్య నీలోత్పలద్వంద్వాదిత్యాదిసాధ్యవసానాదిలక్షణాస్థలే శరా నీలోత్పలద్వంద్వాపాదానకాః నేత్యయోగ్యతానిశ్చయే సతి తద్వాక్యశ్రవణానన్తరం వాక్యావబోధోత్తరమయోగ్యతానిశ్చయః పూర్వం వా। నాఽఽద్యః-బాధనిశ్చయే సతి బాధాభావాత్। నాన్త్యః-

బాధాభావేఽన్వయానుపపత్తేరభావాత్। నహి స్వరూపసతీ అన్వయానుపపత్తిర్లక్షణాబీజమ్। కింతు జ్ఞాతా। న చ పూర్వమయోగ్యతానిశ్చయసత్త్వేన తజ్జ్ఞానమప్యస్త్యేవేతి వాచ్యమ్। వావాక్యార్థబోధజన్యాన్వయానుపపత్తిజ్ఞానస్య పూర్వమభావాత్। గఙ్గా ఘోషాధికరణం నేతి లౌకికజ్ఞానసత్త్వే గఙ్గాయాం ఘోష ఇతి వాక్యాద్గఙ్గాధికరణకో ఘోష ఇతి బోధోత్తరమన్వయానుపపత్తిర్హి అనుభవసిద్ధా। న చ తస్యాః పూర్వం జ్ఞానం సంభవతి। న చ భ్రమాత్మకో బోధ తార్కికోక్తం యుక్తిమత్। అయోగ్యతానిశ్చయస్య ప్రతిబన్ధకత్వం యోగ్యతాజ్ఞానస్య కారణత్వం ప్రకల్పనీయమ్। భ్రమాత్మకో బోధశ్చ కల్పనీయ ఇతి మహద్గౌరవమ్। స్ఫోటవాదినాం త్రితయమపి న కల్పనీయమితి లాఘవమ్। వాక్యార్థబోధజన్యప్రవృత్తావేవ తత్స్వీకారాత్। కిం చ నాహం పరమేశ్వర ఇతి బాధనిశ్చయే సతి తత్త్వమసీతివాక్యాద్బోదాభావే భ్రమాత్మకబోధే వా న ప్రపాత్మకం జ్ఞానం సంభవతి భ్రమాత్మకబోధస్య ప్రమాత్మకబోధజనతాయోగ్యత్వాత్। ఏవం దశమస్త్వమసీత్యత్రాపి। నను అనేకవర్ణాతిరిక్తోఽనేకధ్వనివ్యఙ్గ్యోఽఖణ్డవాక్యస్ఫోటః కః పదార్థ ఇతి చేచ్ఛృణు-యథా తార్కికైః పూర్వోక్తమద్రీత్యా గత్యన్తరసంభవేఽపి చిత్రరూపమతిరిక్తం స్వీక్రియతే యథా శాబ్దికై రేఫద్వయాజ్భాగవిశిష్ట ఏకో వర్ణః ఋతి ఋవా, ఌతి ఌ వా ఇత్యత్ర వార్తికే స్వీక్రియతే యథా వా సిద్ధమేతత్సస్థానత్వాద్రైచోశ్చోత్తరభూస్త్వాదితి వార్తికేఽనేకాచాం ఏకవర్ణాత్మకత్వముక్తం తథా మయాఽపి అనేకధ్వనివ్యఙ్గ్యః వాక్యత్మక రకో వర్ణ ఇతి స్వీక్రియతే। స చ శబ్దబ్రహ్మరూప తత్ర మతత్రయం శబ్దబ్రహ్మేతి శబ్దార్థః శబ్దమిత్యపరే జగుః। చైతన్యే సర్వభూతానాం శబ్దబ్రహ్మేతి మే మతిః। ఇతి। శబ్దబ్రహ్మేతి నిర్వచననాపి తస్య వర్ణత్వం సిద్ధమ్। అనుమానాదపి। తథాహి-అఖణ్డవాక్యస్ఫోటః, ఏకవర్ణరూపః, శ్రావణత్వాత్। ధ్వనివ్యఙ్గ్యత్వాద్వా। యన్నైవం తన్నైవం యథా-పృథివ్యాది। అన్వయదృష్టాన్తస్తు మతాన్తరసిద్ధవర్ణాది। వస్తుతస్తు అన్వయవ్యతిరేక్యనుమానం వ్యర్థమ్। ఉపనీతభానేనైవ గతార్థత్వాత్। తథాహియథా చన్దనఖణ్డస్య లౌకికప్రత్యక్షం సౌరభ్యస్యాలౌకికం తథా ధూమస్య లౌకికం బన్హేరలౌకికమితి అస్మిన్ పక్షే ఉపనీతభానేనేతి వివేకః। యద్వా లాఘవాద్దోషాభావాద్ధ్వనివ్యఙ్గ్యాన్యస్యాభావాచ్చ వర్ణత్వస్వీకారః। న చ ధ్వనివ్యఙ్గ్యత్వస్య గుణీభూతవ్యఙ్గ్యప్రభేదే కాక్వాక్షిప్తస్యాపి అన్యస్య సంభవ ఇతి వాచ్యమ్। తస్య ధ్వనివికారకాకువ్యఙ్గ్యత్వేఽపి ధ్వనివ్యఙ్గ్యత్వాభావాత్। కిం చ కామః సంకల్పో విచికిత్సా శ్రద్ధాశ్రద్ధా భీః హ్రీః, ఏతత్సర్వం మన ఏవేతి శ్రుత్యా కామాదీనాం మనోధర్మత్వే ప్రతిపాదితేఽపి తార్కికైరాత్మధర్మత్వముక్తం తచ్చ సర్వైరఙ్గీకృతం తత్తు భ్రమాత్మకం, తదీప్సన్నం తు యథా జపాకుసుమసంనిధానే స్ఫటికో లోహిత ఇతి జ్ఞానమ్। ప్రకృతే తు న మనఃసాంనిధ్యమ్। ఆత్మధర్మే బీజం శ్రుతిబాధశ్చ। స్ఫోటే తు న తథా। తస్మాదేకవర్ణాత్మకోఽఖణ్డవాక్యస్ఫోటో వాచక ఇతి సిద్ధమ్।

।। ఇతి శ్రీమౌనికులతిలకాయమానగోవర్ధనభట్టాత్మజజానకీజానిరఘునాథభట్టాత్మజశ్రీకృష్ణకృతస్ఫోటచన్ద్రికా సమాప్తా ।।